Bir El Kitabı

KÜRTLER

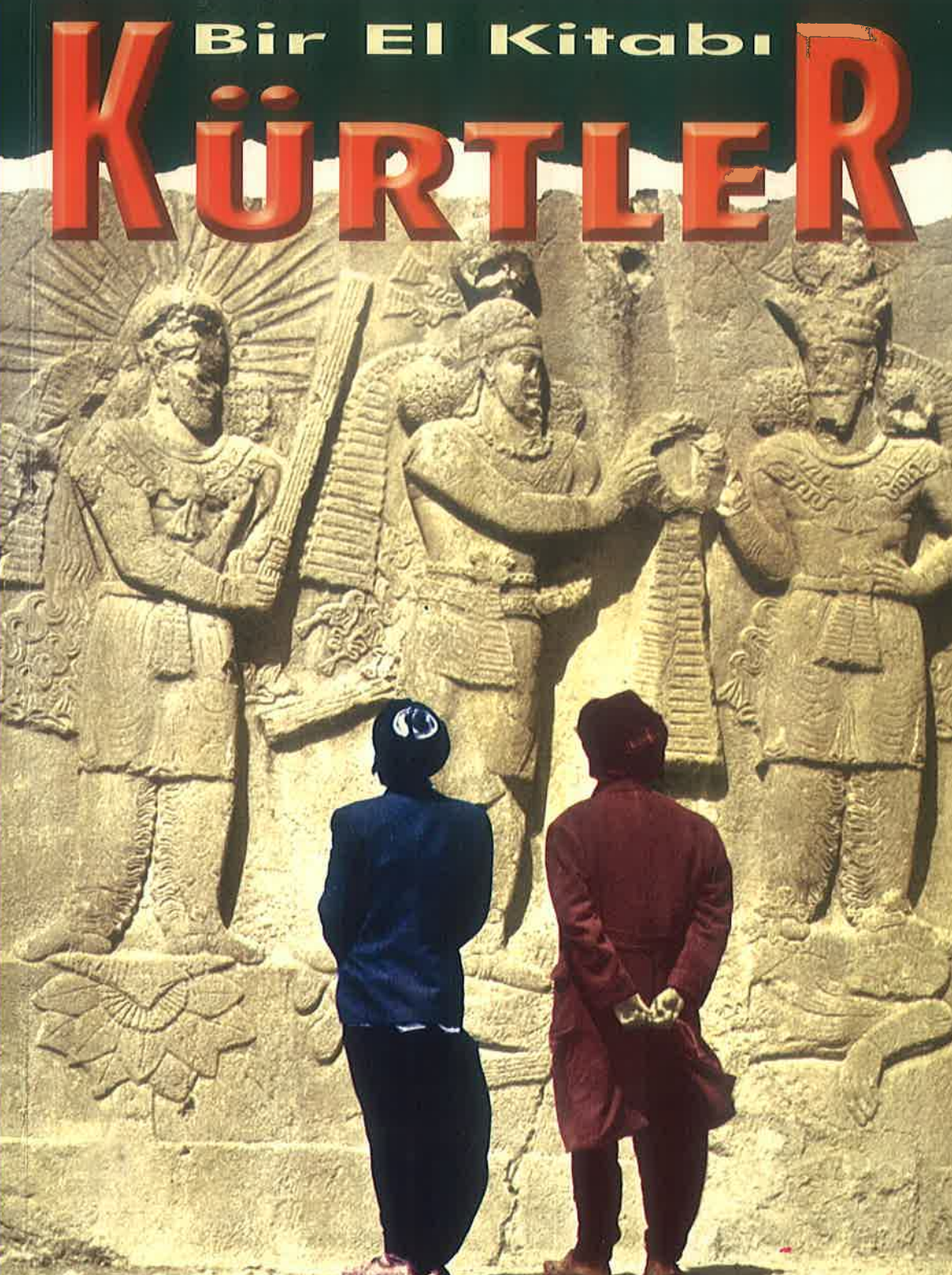

MEHRDAD R. IZADY

DOZ

KÜRTLER

Bir El Kitabı

—

Mehrdad R. Izady

—

İngilizce'den Çeviren
Cemal Atila

Doz Yayınları
Tarih/Araştırma

Kürtler-Bir El Kitabı
Mehrdad R. İzady

İngilizce'den Çeviren
Cemal Atila

Dizgi/Mizampaj
Nadire Işık

Kapak Tasarım
Nadire Işık

Birinci Baskı
Ağustos 2004

Baskı
Can Ofset

ISBN
975-6876-40-9

Kapak Fotoğrafı
İran'da, Güneydoğu Kürdistan'daki Kirmanşah yakınlarında bulunan Taqi Bustan'daki Sasani taş kabartması. M.S. 4.yy'a tarihlenen bu kabartma Sasani Kralı II. Erdeşir'in, M.S. 380 yılında Kayosi hanedanlığının son Kürt kralı karşısında kazandığı zaferi betimlemektedir.

DOZ YAYINLARI
Kocatepe Mh. Taksim Cd. No: 71-73/5
80090 Beyoğlu - Taksim - İSTANBUL
Tel.: (0212) 297 25 05 – **Fax:** (0212) 297 13 73
E-mail: doz@tnn.net

KÜRTLER
Bir El Kitabı

—

Mehrdad R. Izady

—

İngilizce'den Çeviren
Cemal Atila

İçindekiler

Haritaların Listesi 9
Tabloların Listesi 11
Şekillerin Listesi 12
Önsöz 13
İkinci Baskıya Önsöz 15
Türkçe Baskıya Önsöz ve Teşekkür 17
Kaynaklar, Telaffuzlar Üzerine Notlar ve Diğer Gözlemler 19

I.Bölüm : COĞRAFYA

SINIRLAR ve SİYASİ COĞRAFYA 21
Kürtlerin Coğrafi Dağılımını Haritalandırmak 26
İÇ ALT-BÖLÜNMELER 29
Kürdistan'ın Özgün Alt-Bölünmeleri 30
Arka Plan 30
Güneydoğu Kürdistan 32
Güney Kürdistan 32
Doğu Kürdistan 33
Orta Kürdistan 33
Batı Kürdistan 35
Uzakbatı Kürdistan 35
KuzeybatıKürdistan 37
Kuzey Kürdistan 37
Kuzeydoğu Kürdistan 38
Horasan Yerleşim Bölgesi 38
Orta-Anadolu Yerleşim Yeri 41

II. Bölüm: ARAZİ YAPISI VE ÇEVRE

ARAZİ 43
JEOLOJİ 45
İKLİM ve YAĞIŞ 47
ÇEVRE ve EKOLOJİ 50
FLORA ve FAUNA 52

III. Bölüm: TARİH

KÜRT TARİH YAZIMINDAKİ SORUNLAR 55
TARİH ÖNCESİ ve ERKEN TEKNOLOJİK GELİŞİM M.Ö. 10 000-3000 62
ANTİK DÖNEM M.Ö. 3000-400 70
Kürdistan'da Hurri Devletleri 71
Mitanni İmparatorluğu 75
Med Federasyonu (İmparatorluğu) 77
KLASİK DÖNEM M.Ö. 5.Yüzyıl-M.S. 6. Yüzyıl 82
Zelaniler 84
ORTAÇAĞ 6. Yüzyıl-16. Yüzyıl Arası 97
Ebu Hanife Ahmed Dinawari 98
ERKEN MODERN DÖNEM 1497-1918 112
19. Yüzyıl 122
MODERN DÖNEM Tarih: 1919-1969 130
KÜRDİSTAN CUMHURİYETİ 139
YAKIN DÖNEM 1960-Günümüz 141

IV. Bölüm: BEŞERİ COĞRAFYA

FİZİKSEL ÖZELLİKLER 155
KLANLAR 156
TARİHSEL GÖÇLER 178
MODERN GÖÇLER ve DİYASPORA 195
GÖÇ ETTİRMELER ve ZORUNLU İSKÂNLAR 197
ENTEGRASYON ve ASİMİLASYON 209
DEMOGRAFİ 214
GELECEK TRENDLER 227
ŞEHİRLEŞME ve ŞEHİR MERKEZLERİ 229
KÜRDİSTAN'DA ETNİK AZINLIKLAR 239

V. Bölüm: DİN

GENEL BAKIŞ 245
İSLAM 250
YEZDANİLİK 253
YARİSANİLİK 265
ALEVİLİK 270
YEZİDİLİK 275
MİSTİK SUFİ TARİKATLARI 281
YAHUDİLİK 286
HIRİSTİYANLIK 290
BABAİLİK ve BAHAİLİK 293

VI. Bölüm: DİL, EDEBİYAT VE BASIN

DİL 299
Kurmanci 305
Pehlawani 307
Laki 309
EDEBİYAT 310
EĞİTİM 315
BASIN ve ELEKTRONİK KİTLE MEDYASI 318

VII. Bölüm: TOPLUM

ULUSAL KİMLİK 321
ULUSAL KARAKTER 326
Pehlewan 327
Dağlar 328
Caş 329
TOPLUMSAL ÖRGÜTLENME 332
GÖÇEBE AŞİRETLER 334
KLAN BAĞLARININ ÇÖZÜLMESİ 335
KADININ STATÜSÜ ve AİLE HAYATI 337

VIII. Bölüm: POLİTİKA VE ÇAĞDAŞ KONULAR

ULUS DEVLETLER ve KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİ 343
JEOPOLİTİK 349
Kürdistan Elde Tutulmaya Değer mi? 350
Kürt Bağımsızlığı 352
1. Bir Pan-Kürt Devleti 352
2. Birçok Kürdistan 354
3. Bir ya da Birçok Kürt Toplumunu Komşu Ülkede Bırakan,
Bir ya da Birçok Kürt Devleti 354
POLİTİK KÜLTÜR ve LİDERLİK 355
Güncel Politik Elit 358
Bölgecilik 361
Despotizm 363
SİYASİ PARTİLER 365
İRAN 366
Kürdistan Demokrat Partisi 366
Komela 369
Ulusal Örgüt 370
IRAK 370
Kürdistan Demokrat Partisi 370
Kürdistan Yurtseverler Birliği 373
Irak Kürdistan İslam Hareketi 374

Kürdistan Sosyalist Partisi 375
Komela 376
Kürdistan Halkçı Demokratik Partisi 376
Irak Komünist Partisi-Kürt Bölgesi 376
Irak Kürdistan Cephesi 377
Diğer Partiler 377
TÜRKİYE 378
Hoybun 378
Türkiye Kürdistanı Demokrat Partisi 379
Kürdistan İşçi Partisi 379
Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi 385
Komkar 385
Kürdistan İslam Partisi 386
SURİYE: 386
Suriye Kürt Demokratik Partisi 386
AZERBAYCAN CUMHURİYETİ, ERMENİSTAN VE GÜRCİSTAN: 387
Azadi 387

IX. Bölüm: EKONOMİ

DOĞAL KAYNAKLAR 389
Petrol 389
Diğer Madenler 392
Su 393
TARIM 400
Çiftlik Hayvanları 403
GÖÇEBE EKONOMİSİ: Bir Dipnot 404
SANAYİ 406
TİCARET 409
İSTİHDAM 411

X. Bölüm: KÜLTÜR VE SANAT

HALK KÜLTÜRÜ 413
FOLKLOR ve HALK MASALLARI 416
BAYRAMLAR, TÖRENLER ve TAKVİM 419
DANS 424
MÜZİK 426
TİYATRO ve SİNEMA 431
DEKORATİF DESENLER ve MOTİFLER 433
KİLİMLER ve DOKUMALAR 435
GİYSİLER ve TAKILAR 443
HEYKEL ve RESİM 449
MİMARİ ve ŞEHİR PLANLAMACILIĞI 452

Haritaların Listesi

1. Kıyaslamalı Bölgeler/22
2. Kürdistan'ın Ortadoğu İçindeki Yeri/23
3. Etnik Komşular/24
4. Etnik Dalgalanmalar/25
5. İdari Alt Bölünmeler/28
6. İç Alt Bölünmeler/31
7. Aşağı Şehir Merkezleri/34
8. Şehir Yerleşim Yerleri/40
9. Özgün Vilayetler/42
10. Dağlar/44
11. Rakım/45
12. Sıcaklık/47
13. Yağış/48
14. Halaf Kültürü/67
15. Antik Krallıklar/73
16. Gutiler/74
17. Medya Federasyonu/80
18. Erken Klasik Dönem/84
19. Pontus/87
20. Orta Klasik Dönem/104
21. Geç Klasik Dönem/107
22. Eyyübiler/108
23. Ortaçağ Krallıkları/118
24. Bitlisi'ye Göre Krallıklar/120
25. 1830'da Krallıklar/121
26. Zendler/125
27. Sevr Anlaşması/131
28. Kürdistan ve Ermenistan/132
29. İlk Siyasal Hareketler/136
30. Talepler ve Yerleşim Yerleri/140
31. Kafkas Etnik/185
32. Kızıl Kürdistan/189

33. Klanlar/192
34. M.Ö. 12-6.yy Arası Göçler/204
35. M.Ö. 5 – M.S. 4.yy Arası Göçler/206
36. M.S. 5-12.yy Arası Göçler/222
37. 16.yy'dan Günümüze Göçler/234
38. 16.-18.yy'lara Arasında Zorunlu Göçler/235
39. Yukarı Şehir Merkezleri/238
40. 20.yy'da Zorunlu Göçler/240
41. Etnik Azınlıklar/244
42. Birinci Dünya Savaşının Nüfusa Etkisi/248
43. Din/249
44. İrani Dil Grubu/304
45. Dil/306
46. Kürdistan'ın Jeopolitikası/353
47. Mevcut Siyasi Partiler/366
48. Petrol Yatakları/390
49. Nehir Sistemi/393
50. GAP1/398
51. GAP2/395
52. GAP3/399

Tabloların Listesi

1. Kürt Aşiret ve Aşiret Konfederasyonları/162
2. Kürtlerin Ortadoğu'daki Demografik Evrimi/217
3. 20. Yüzyılda Kürt Demografik Trendleri/223
4. Mevcut ve Yakın Gelecekteki Kürt Demografik Trendleri/228
5. Kürt Nüfusunun Bulunduğu İdari Birimlerin Dinsel Bileşimi/246
6. Yarisanilikte Kozmogonik Evreler ve Evrensel Ruhun Avatarları/264
7. GAP Projesi/396

Şekillerin Listesi

1. Kürt Demografik Trendleri/218
2. Soykütüğü/300
3. Batı Kürdistan İle Horasan Bölgesi ve Kuzey Kürdistan'a ait Giysiler/440
4. Güney, Doğu ve Orta Kürdistan'a ait Giysiler/444

Önsöz

Ortadoğu'nun merkezindeki dağlık bölgeler ilk çağlardan beri, dünyadaki en otantik ve özgün kültürel geleneklerden birine sahip olan farklı bir halka ev sahipliği yapmıştır. Esasen Kürt yaşamının kimi izleri, Orta Kürdistan'daki Erbil şehrinin kuzeydoğusunda bulunan Şanidar Mağaralarında yaşayan insanlar tarafından 50 000 yıl önce icra edilen gömme törenlerine dek gider.

Sahip oldukları antikite ve kültürel canlılığa rağmen, günümüzde Kürtler üzerine çok az referans çalışması vardır. Bu boşluğun başlıca nedenlerinden biri, Kürtlerin hükümran devlet gibi örgütlü bir araçtan yoksun kalmış olmalarıdır. Yabancıların gözünde ne de olsa Türkiye, Suriye, Irak ve İran'ın, kendi farklı kolektif ulusal kimlikleri için sembolik bilimsel gerekçeler üretmelerini sağlayan şey de bu örgütlü araçtır. Böylesi çalışmalar da, söz konusu ülkelerin sınırları içinde bulunan birbirlerinden tamamen farklı unsurlardan "ulus" yaratma maharetinin çimentosu olmuştur.

Yine bu sürecin bir devamı olarak ulus devletler, Kürt halkının kendine özgü ve ayrı bir ulusal varlık olarak büyümesini durdurma girişiminde bulunmuşlar, çoğu zaman da Kürtleri tamamen ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.

Modern ulus devletler, Kürtlerin geçmişini karalayıp saklamışlar, bu antik kültürün özgünlüğünü inkâr ederek, etnik Kürtler için ulusal öneme sahip olan her türlü konu üzerinde özgün araştırma yapılmasını engellemişlerdir. Türkiye'de "Dağ Türkleri", Suriye ve Irak'ta da Yezidi Kürtler için kullanılan "Ümeyye Arapları" gibi sahte kimlikler yaratıp bunları Kürtlere yamamışlar ve İran, Sovyet Azerbaycanı ve Türkmenistan'da Kürtlerin varlığını doğrudan doğruya inkâr ederek, Kürtlerin kendilerinin bile kafalarını karıştırmak için pek çok şey yapmışlardır.

Gerçekten de, bugüne kadar dünyanın hiçbir yerinde hiçbir müzede tek bir arkeolojik objenin, tek bir kırık ok başlığının, bir çömlek parçasının veya bir mozaik tanesinin bile "Kürt" olarak tanımlanmamış olması son derece şaşırtıcı ve düşündürücü bir olgudur. Kolomb-öncesi Kuzey Amerika'nın, Avustralya'nın, Pasifik Adalarının ve Afrika'nın taş-çağı kültürleri de dahil olmak üzere, dünyadaki tüm diğer etnografik gruplar için müzelerde el yapımı sanat eserlerinin tanımlanmış olduğu olgusunu dikkate aldığımızda, Kürtlerin bu şekilde göz ardı edilmesi daha da çarpıcı hale gelmektedir.

El yapımı halılar ve (çok yakın bir zaman kadar) resimler dışında, aynı göz ardı edici yaklaşım Kürt sanatsal yaratımının modern türevleri karşısında da politikasını sürdürmeye devam ediyor. Çağdaş Türkiye'de üretilen el yapımı halı ve kilimlerin

dörtte üçü aşkın kısmının Kürt yapımı olmasına rağmen, ilginçtir ki, bu ülkenin sınırları içinde hiçbir halı ve kilim Kürt halısı veya kiliminin olarak tanımlanmamaktadır.

Bu çalışmada, Ortadoğu Uygarlıklarının, devletsiz Kürtleri içermeyen alt bölümlere ayrılmasında kabul edilen standart modeller içinde günümüzde kaybolan Kürt mirasını tanımlamaya ve bir portresini çıkarmaya çalışıldı.

Kürdün kim olduğu veya kim olmadığı konusuna gelince, elinizdeki çalışma, konuştuğu lehçeden, mensubu olduğu dinden ve yaşadığı devletten bağımsız olarak, kendisine Kürdüm diyen herkesin iddiasına saygı gösterir. Geçmişte kimin Kürt olduğu konusunda ise, Kürdistan topraklarında şu veya bu şekilde yaşamış olan ve bugüne kadar ayrı bir kimlik kazanmamış olan veya, esas kısmı Kürdistan topraklarının dışında yaşamış olan ya da yaşamakta olan tanımlanabilir başka bir ulusla dolaysız bir şekilde bağlantılı olan her toplumu Kürt olarak değerlendiriyorum. Bu yaklaşım, eski Mısırlılar veya Yunanlıların modern Mısırlılar ve Yunanlılar ile olan ilişkilerinin tanımlanmasında kabul edilen konsensüs ile uyumludur.

Nasıl ki Firavunlar dönemi Mısır'ının sakinlerini, farklı bir dil konuşmalarına, farklı dine mensup olmalarına ve farklı ırki niteliklere sahip olmalarına rağmen, modern Mısırlıların tartışılmaz ataları olarak kabul ediyorsak, Kürdistan sakinleri de aynı kesinlik içinde ve benzer şekilde modern Kürdistan sakinlerinin ataları olarak değerlendirilebilir. Bu konu Ulusal Kimlik bölümünde aydınlığa kavuşturulmuştur.

Bu kitap, Kürtlerle ilgili konularda, hep konuların tarihsel arka planından ve eğer gerekiyorsa coğrafi konumlanışından işe başlayan, makul ölçüde özet ama belgelere dayalı bir kavrayış sağlayacak kaynak bir el kitabı olarak tasarlanmıştır. Burada yalnızca ana hususlar ve başlıca sebepler ve sonuçlar incelenmiştir. Beklenebileceği gibi, hiçbir halk tek ciltlik bir kitapta hakkı verilerek tanıtılamaz. Ancak Kürtler hakkında en temel bilgi bile kıttır. İkinci bin yılın sonlarında olduğumuz ve uzay yolculuklarının yapıldığı günümüzde bile, hiç kimse yeryüzünde kaç Kürt bulunduğundan emin değildir. Bu kitabın yararlı bir katkı ve yeni araştırmalar için bir temel olmasını umut ediyorum.

Bu çalışma olabilecek en geniş okur kitlesini hedeflemektedir: kamuoyu, basın, öğretmenler, öğrenciler, araştırmacılar ve hatta seyyahlar. Kitap, kişinin elindeki verileri çabucak kontrol edebileceği veya doğrudan doğruya, Kürdistan ülkesi ve halkı hakkında ilk defa bir kavrayışa sahip olmasını sağlayacak kaynak bir kitaptır.

Daha bütünlüklü bir kaynak/ders kitabı olarak *A Basic Study of the Land and People of Kurdistan* [Kürdistan Ülkesi ve Halkı Üzerine Temel Bir Çalışma] adlı bir kitap elinizdeki kitabın yazarı tarafından hazırlanmaktadır. Söz konusu kitabın, Kürtler, ülkeleri, tarihleri ve kültürleri konusunda okura çok daha ayrıntılı bir bilgi sağlayacağını umuyorum. Ayrıca bunlara paralel olarak *Atlas of the Kurds* [Kürtlerin Atlası] adlı bir çalışma da şu anda hazırlanmaktadır.

Elinizdeki kitabın nihai çalışmaları yapılırken, büyük Avrupa imparatorluklarının sonuncusu olan Sovyetler Birliği tarihe gömüldü. Eski Sovyet topraklarında istikrarlı, alternatif bir devletin oluşması için epeyce zamana ihtiyaç olduğu için, bu çalışmada kullanılmış olan "Sovyetler Birliği" adı ve "Sovyet" sıfatı, son zamanlardaki değişimden önce ifade ettikleri anlamda kullanılmışlardır.

Cambridge, Mayıs 1992

İkinci Baskıya Önsöz

Kitabın birinci baskısının okurlarından birçok öneri ve düzelti alma şanslılığına sahip oldum. Bu iletişim, Kürt siyasi parti ve örgütleriyle yapılan resmi yazışmalardan, sınıflardaki kendi öğrencilerime dek, geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. Kendilerine ve çalışmalarına eskiden beri büyük bir saygı gösterdiğim akademi camiası mensupları tarafından gönderilen kişisel mektuplarla onurlandırıldım. Kürdistan'da insani yardım çalışmalarıyla meşgul olan Hıristiyan misyonerler bile, incelikli sözleri ve yol gösterici önerileriyle beni onurlandırdılar. Bu kişi ve kurumların tümüne minnettarım, fazlasıyla müteşekkirim. Tüm öneriler ve düzeltiler tarafımdan değerlendirilmiş ve El Kitabı'nın elinizdeki baskısına yansıtılmıştır.

Beni oldukça sevindiren başka bir yazışmalar dizisi de, kendi ailelerinin mensubu olduğu klanı klanlar listesine dahil edilmediğini görmekten üzüntü duyan Kürt bireyleri tarafından bana gönderilen mektuplar oldu. Bundan onur duyuyorum ve bunu emeğin en değerli karşılığı olarak görüyorum. Ne de olsa insanlar, genel ve alakalı bir klan ailesi şemsiyesi altında olsa bile, adlarının ancak kabul edilebilir bir çalışmaya dahil edilmesini isterler.

Düzeltilere, olayların standart güncellenmesine, son beş yılın gelişmelerini yansıtan bilgi ve düşüncelere ek olarak, birkaç bölüm de genişletildi veya yazarın belirli bir konu hakkındaki kavrayışını daha iyi yansıtabilmek ya da belirli bir konunun okurları tarafından gösterilen ilgiye daha isabetli bir karşılık vermek amacıyla, tümüyle yeni baştan yazıldı. Böylelikle, Antik ve Klasik Tarih bölümleri neredeyse tümüyle yeni baştan yazıldı bir hayli genişletildi. Türkiye Kürdistan'ındaki talihsiz gelişmeler ve Irak Kürtlerinin önlerine çıkan tarihi fırsatları bağımsızlık doğrultusunda kullanmaktaki başarısızlıkları Yakın Tarih bölümüne dahil edildi. Kafkasya'daki (eski "Kızıl Kürdistan"daki) tarihi Kürt topluluklarının neredeyse tümüyle ortadan kaldırılması da aynı bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Okurlar aynı zamanda, göçebe olmayan Kürtler için "aşiret, aşiretsel" gibi terimlerin yerine, elinizdeki kitapta tümüyle "klan" teriminin kullanıldığını göreceklerdir. Birçok birey ile sürdürdüğüm iletişimin bir sonucu olarak, "aşiret" teriminin, yaptığım ön açıklamalara rağmen, okur nezdinde belli bir gruba göçebelik izlenimi kazandırdığını fark ettim. Oysa bu yanlış bir izlenimdir. Klanlar ve Klan Konfederasyonları üzerine yapılan mevcut çalışmada göçebe aşiretler üzerinde durulduğu gibi, çeşitli etnik grupların, yönetici hanedanlıkların, önemli eski ailelerin ve yerlerin isimleri

üzerinde de epeyce durulmuştur. Büyük bir klanı veya halk ailesini ifade etmek anlamında, benim tercihim eskiden de şimdi de "aile" terimidir. Ne var ki bu sözcük çok daha yanıltıcıdır, zira öncelikle fiziksel bir yapıyı, bir evi çağrıştırıyor. Kürtçe *rega-za* ya da *xanedan* (Arapça âl, Ermenice *dun/tun*, Farsça *xanidan/xunedun*, Osmanlı Türkçesin'de *hanedan*) sözcüklerini hakkıyla ifade edecek başka uygun bir sözcük bulunmadığı için, yanlış yorumlanma olasılığını ortadan kaldırmak umuduyla aşiret terimi yerine klan terimini kullandım. Ne de olsa klan, İrlanda aileleri (*Bailey, Lynch, Murphy, Houlihan, Finegan* vb.) için kullanılan bir terim olarak, benim Zagros-Toros civarındaki "aileler" için vurgulamak istediğim konsyonu ifade etmektedir. Böylece, Irak Kürtlerinin siyasal kültürünü temelde bir "klan" kültürü olarak tanımlamak okur nezdinde "aşiretsel" teriminin çizdiğinden çok daha doğru bir portre çizecektir. Çadırlarda yaşayan ve göçebe misafirleriyle çubuk tüttüren "aşiret" liderleri olmak şöyle dursun, klan politikacıları ilişkiler kurar, yardım sağlar ve sonuç olarak kendi genişletilmiş aile klanına ve aynı soyadını taşıdığı klan konfederasyonuna en büyük yararı sağlar.

New York, Aralık 2002

Türkçe Baskıya Önsöz

Bu El Kitabı, ilk kez 1992 yılında, Körfez Savaşının ardından Kuzey Irak'ta yaşanan acı olaylar nedeniyle birdenbire ortalama Batı vatandaşının gündemine giren Kürt halkı hakkında temel bilgileri sağlamak üzere kaleme alındı. Kitap büyük bir aceleyle hazırlandı ve bu yüzden, birçok yazım hatası bir yana, Kürt tarihi ve kültürü hakkındaki birçok değerli bilgi gözden kaçtı. O ilk baskının ardından, genişletilmiş bir ikinci baskı için, özgün çalışmayı genişletip yeniden yayına hazırlama imkânım oldu.

Bu arada, gerek elinizdeki kitabımın gerekse de diğer kitaplarımın, sadece İngilizce'de değil ama, daha kolay ulaşılabilir dillerde, Kürtlerin kendilerine de ulaşabilmesini hep istedim. Bugün Kürtlerin önemli bir çoğunun standart eğitim dili Türkçe olduğuna göre, Türkçe'ye yapılacak bir çeviri Kürtlerin çoğunluğuna hitap edecekti.

Bu yüzden, kitabımın Türkçe'ye çevrilmesini mümkün kılan imkânları yarattıkları için DOZ Yayınları'na minnettarım. Ayrıca DOZ Yayınları elinizdeki çeviri için, kitabın genişletilmiş ikinci baskısını esas aldığı için, elinizdeki çeviri 1992 yılında çıkan özgün kitaptan daha da değerli hale gelmiştir.

Bu çalışmanın Türkiye Kürtlerine ulaştırılması anlık bir iş değildir. Kürtler ve bir bütün olarak Türkiye toplumu daha eğitimli ve daha aydın hale geldikçe, Türkiye toplumunun Kürt bileşeninin, modern dünya ve bu dünyanın gerekleriyle daha iyi bir uyum sağlayabilmek için, kendi antik kültürü ve tarihi hakkındaki bilgileri keşfetme, yorumlama ve yayma ihtiyacı giderek daha açık bir şekilde hissediliyor. Kimler oldukları, eğitim ve ilerleme alanlarındaki önceliklerinin neler olması gerektiği, geleceğe yönelik rotalarını daha iyi belirleme ve mevcut koşullarını barışçıl bir şekilde iyileştirme hususunda daha açık bilgilere sahip olmaları, Kürtlerin yararına olacaktır.

Kürt halkının Türkiye'deki yeni kuşağının, gerek kendi kökenlerini ve geçmişteki başarılarını öğrenme bakımından, gerekse de yarının dünyasının daha üretken yurttaşları olma bakımından bu çalışmadan yararlanacağını umuyorum.

Mehrdad R. Izady
Mart 2003, New York

Teşekkür

Elinizdeki çalışmanın 2. baskısının Türkçe çevirisi, DOZ Yayınlarından Ahmet Zeki Okçuoğlu, Ali Rıza Vural, Köroğlu Karaaslan, Mehmet Sanrı, Nadire Işık ve Cemal Atila'nın yoğun ve sabırlı çalışmaları, ayrıntılara ve kesinliğe gösterdikleri azami özen sayesinde mümkün olabildi. Elinizdeki çeviri, bu çalışmanın Türkçe'deki tek yetkin çevirisidir.

Harvard Üniversitesi'ndeki Widener ve Pusy Kütüphaneleri ile Columbia Üniversitesindeki Butler ve Avery kütüphanelerindeki değerli kaynaklar bana cömertçe açıldı, bu benzersiz kurumlara büyük bir minnettarlık ve şükran borçluyum.

Her zaman olduğu gibi, sevgili eşim Bayan Anahid Akasheh, yorumları ve gözlemleriyle bana en büyük yardımı ve teşviki sağladı; bunlar için fazlasıyla müteşekkirim. Ayrıca, Kürtlerle ilgili gelişmeleri hep bana bildiren sadık dostum Profesör Lawrence G. Potter'a olan minnettarlığımı da ifade etmeliyim.

Son olarak, elinizdeki çalışmanın birinci baskısı üzerinde isabetli gözlemler ve yorumlar yapan tüm bireylere teşekkür borçlu olmaya devam ediyorum. Elinizdeki baskıda yapılan düzeltme ve genişletmeler, söz konusu bireylerin gözlem ve yorumları sayesinde mümkün olabildi.

Kaynaklar, Telaffuzlar Üzerine Notlar ve Diğer Gözlemler

Kitaptaki her konudan sonra verilen kaynakçalar ve önerilen ek okumalar, kitabın hazırlanmasında kullanılan kaynaklar ile diğer değerli kaynakları kapsamaktadır. Ne var ki, bunların hiçbir şekilde yalnızca, elinizdeki kitapta dile getirilen düşüncelerle uyumlu olan ya da bu düşünceleri destekleyen çalışmalardan ibaret olmadığını unutmamak gerekiyor. Tam tersine, Kürt çalışmaları alanının görece henüz emekleme çağında olduğu dikkate alındığında, bu kaynakların pek çoğu, elinizdeki kitapta dile getirilen konularla ve çoğu zaman birbirleriyle farklılıklar içerse de, temel konularda bile geçerliliğini koruyor. Kitapta kendilerinden alıntı yapılan kimi yazarlar da, önceki görüşlerini daha sonraki bir çalışmada tamamen tersine çevirmişlerdir. Örneğin dilbilimci David MacKenzie, modern Kürt dilinin kökeni gibi önemli bir konuda, 1961 yılında Med dili ile ilgili çeşitli bağlantılar bulduğunu yazarken, 1989 yılında sadece bir dipnotta bu görüşünün tersini savunuyordu (Peter A. Andrews'in, *Türkiye Cumhuriyetinde Etnik Gruplar* adlı çalışmasında). Bu yüzden belli bir değeri olan tüm kaynaklar, okurların herhangi bir konu hakkındaki mevcut yaklaşımları ve hipotezleri incelemesine yardımcı olabilmek için, elinizdeki kitapta içerdikleri görüşlerden bağımsız olarak sıralanmıştır. Metin içinde bir kaynaktan yapılan alıntı da yine bu aynı yaklaşımdan hareketle yapılmıştır.

Her temel konunun sonunda bazı genel çalışmalar verilmiş ve onların önemi üzerinde bazı gözlemlerde bulunulmuştur. Yalnızca İngilizce kaynakları vermeye büyük bir özen gösterildi. Bazı durumlarda ise bu mümkün olmadı ve bu yüzden Fransızca, Almanca ve Rusça olan bazı önemli kaynaklar da eklendi. Kaynakçalar Ortadoğu dillerindeki kaynakları içermemektedir, zira bu dillerdeki kaynaklar okurların herhangi bir işine yaramayacaktır. Öte yandan, Klasik Yunan-Roma ve Ortaçağ İslam yazarlarının çalışmaları ise, bu kitaptaki kaynakçaya ayrı bir giriş olarak dahil edilmeyi gerektirmeyecek kadar iyi bilinmektedir.

Ortadoğu dillerindeki kaynakları bu çalışmaya dahil etmeme konusundaki tek istisna, yerel olarak hazırlanan haritalar, nüfus sayım verileri ve atlaslardır.

Kitaplar sıralanırken, eğer kitap son 30 yıl içinde yayımlanmışsa veya farklı zamanlarda farklı yayıncılar tarafından yayımlanmışsa yayıncının adı verilmiştir. Üniversiteler ve müzeler tarafından yayımlanan kaynaklarda her zaman yayımcının adı verilmiştir, zira bu kurumlar kitapları diğer ticari yayıncılardan daha uzun bir süre sa-

tışta tutmaktadır. Yeterince iyi tanınmayan gazete ve dergiler için yayımlandıkları şehir ve ülke her zaman verilmiştir.

Elinizdeki çalışmada kullanılan haritalar, şekiller ve tablolar orijinaldir. Bir harita, şekil veya tablo hazırlanırken, verilerin birçok farklı kaynaktan derlenip benim tarafımdan yorumlandığı durumlar dışında, kullanılan başlıca veri kaynakları her harita ya da tablonun altında yer almaktadır. Farklı kaynaklardan derlenen verilerin kaynakları ilgili konunun sonundaki kaynakçada verilmiştir. **Coğrafya** bölümünde de belirtildiği gibi, Kürdistan sınırları güvenilir ve birincil kaynaklara dayandırılmıştır.

Çapraz referanslar cömertçe verilmiştir ve ben okurların bunlardan yararlanmalarını salık veririm. Bunlar yeni araştırmalara kapıyı aralamakla kalmayıp, aynı zamanda bazı durumlarda bir konunun tüm boyutlarının incelenmesi bakımından kritik bir önem arz etmektedirler.

Kürtlerin, Farsların, Arapların ve Türklerin dillerine aşina olmayan bir okurun, burada uygulanacak herhangi bir yazım sistemiyle özel isimleri doğru telaffuz etmesi mümkün olmadığı için ve böyle bir girişim, filolojik ve linguistik olmayan böyle bir çalışmada her halükârda yersiz olacağı için, okuru gereksiz imla açıklamalarıyla sıkmaktan kaçındım.

Kürt olmayan yerleşim yerleri veya Kürt olan, ama tıpkı Kürtlerin kendileri tarafından sırasıyla Hewler ve Seblah olarak adlandırılan iki büyük Kürt şehri Erbil ve Mehabad'da olduğu gibi, eskiden beri kabul edilmiş standart yazımları olan yerler dışında, tüm yer isimleri Kürtler tarafından telaffuz edildikleri gibi yazılmışlardır. Okurlara yardımcı olabilmek için, kasaba ve şehir isimlerinin daha yaygın olan yazım varyasyonları *Şehirleşme ve Şehir Merkezleri* bölümünde verilmiştir.

Klan isimleri mümkün mertebe, 16.yüzyılda yaşayan Kürt tarihçi Şerafeddin-i Bitlisi tarafından oluşturulan veya ortaçağ İslam yazarlarının çalışmalarında kullanılan klasik Kürtçe hallerine yaklaştırılmıştır. Böyle bir tercih, aynı klan adının klanın çeşitli kolları tarafından, özellikle de bu kollar birbirlerinden uzun mesafelerle ayrılmışlarsa, birbirinden farklı biçimlerde telaffuz edilmesinden ve bu yüzden de birbirinden farklı yazılmasından kaynaklanmaktadır. Günümüzde Akdeniz kıyılarından Kafkasya ve Türkmenistan'a dek uzanan bir bölgede rastladığımız Reşwend aşireti bunun örneklerinden biridir. Reşwend aşiretinden günümüzde Reşven, Reşvend, Reşwan, Reşvend, Reşkan ve Raşkan gibi, birbirinden farklı isimlerle söz edilmektedir. Kişi bu varyasyonları olduğu gibi korumakla, yanlışlıkla ya da kazara klanın doğasında olan birliği saklamış olur ki, söz konusu aşiretin üyelerini 2500 km genişliğinde bir alana dağıtan da olaylarla dolu tarihten başkası değildir.

Ortaçağ İslam tarihçilerinin, coğrafyacıların ve diğer aydınların isimleri yazılırken, birörneklilik kaygısından dolayı, Washington'daki Kongre Kütüphanesi tarafından tespit edilen ve günümüzde genel bir kabul gören standartlar benimsendi. Zaten bunların sayısı pek fazla değil ve yazılışları, Kongre Kütüphanesi tarafından oluşturulan yazım sisteminin karmaşıklığına aşina olmayanlar için yeterince açıktır.

I. Bölüm
COĞRAFYA

SINIRLAR VE SİYASİ COĞRAFYA

Kürtlerin anavatanı, yaklaşık olarak 500 000 km²'lik bir alandan oluşur. Yüzölçümü kabaca Fransa'nın, veya Kaliforniya ile New York'un toplam alanı kadardır (**Harita 1**).

Ortadoğu'nun dağlık kuzey sınırları üzerinde yükselen Kürdistan, bölgeyi eski Sovyetler Birliği'nden ayırır. Kürdistan coğrafyası, kolları Akdeniz ve Basra Körfezi'ne uzanan, kollarının birleştiği nokta ise Kafkasya'ya ters bir V harfine benzer (**Harita 2**).

Günümüzde bağımsız bir devletten yoksun olması nedeniyle, Kürdistan, Kürtlerin etnik çoğunluğu oluşturdukları alanlar olarak tanımlanır. Kürtler, güneyde Araplar, doğuda Farslar (İranlılar) ve Batıda Türkler olmak üzere Ortadoğu'nun diğer üç büyük etnik grubu ile stratejik sınırlara sahiptirler. Bu etnik komşuların yanı sıra, Kürtlere komşu olan yerleşim yerlerinde, kuzeyde Gürcüler (Lazlar dahil) ve Ermeniler, Kuzeydoğuda Azeriler, Güneydoğuda Lurlar ve Güneybatıda Türkmenler olmak üzere, irili ufaklı birçok diğer etnik grupda yaşamaktadır (**Harita 3**).

Kürtlerin ağırlıklı olarak yaşadıkları bölgeler tarihsel olarak hep değişken olmuştur. Kürdistan'ın ilgili bölgesinin demografik, tarihsel ve ekonomik koşullarına bağlı olarak Kürt etnik nüfuz alanı, genişlediği kadar da küçülmüştür (**Harita 4**). Göçler ve sürgünler ile entegrasyon ve asimilasyona ilişkin detaylı analizler *Beşeri Coğrafyası* başlığı altında verilmiştir.

Kürdistan'ın kuzeyinde yer alan ve günümüz Türkiye'sinde Van Gölü kıyılarının kuzeyini kapsayan geleneksel Ermeni topraklarının neredeyse yarısında şu anda Kürtler yaşamaktadır. Öte yandan, 9. ile 16. yy'lar arasında, batıdaki Kürt toprakları olan Pontus, Kapadokya, Kommagene ve Doğu Kilikya aşamalı olarak Bizanslı Yunanlar, Suriyeli Aramiler ve daha sonra da Türkmenler ve Türkler tarafından ele geçirilmiştir. Ancak bu eğilim, içinde bulunduğumuz yüzyılda, tersine dönmeye başlamıştır.

Kürtlerin kuzeybatıya yönelik yoğun göçü ve yine Kürtlerin değişim geçirerek özellikle Lurlara ve diğer halklara dönüşmesinin bir sonucu olarak, Kürdistan'ın, Zagrosların güneyinde kalan Kirmanşah bölgesinden Hürmüz Boğazı'na ve ötesine kadar uzanan geniş bir bölgesi, M.S. 9.yy başlarında aşamalı olarak ve geriye dönmemek üzere kaybedilmiştir. Asimilasyon süreci günümüzde de sürmektedir ve bu durum, örneğin halâ Kürtçenin bir lehçesini konuşmalarına (*bkz. Dil: Laki*) ve bir Kürt dinine (*bkz. Din: Yarisanilik*) tapmalarına rağmen, komşu Lurlarla daha kuvvetli bağ-

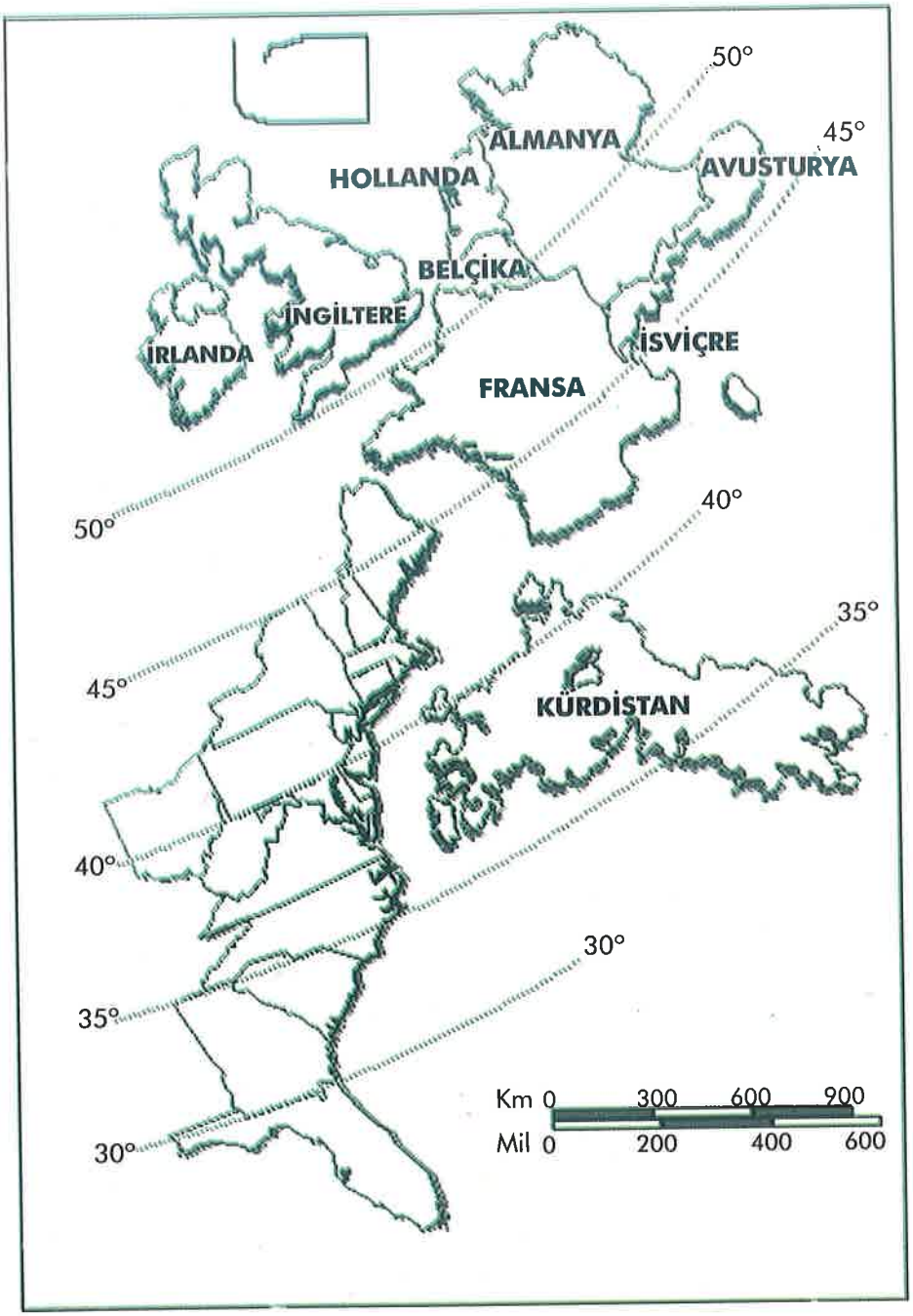

Harita 1: *Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Doğusu ile Merkezi Kürdistan'ın Büyükleri Arasında Bir Kıyaslama*

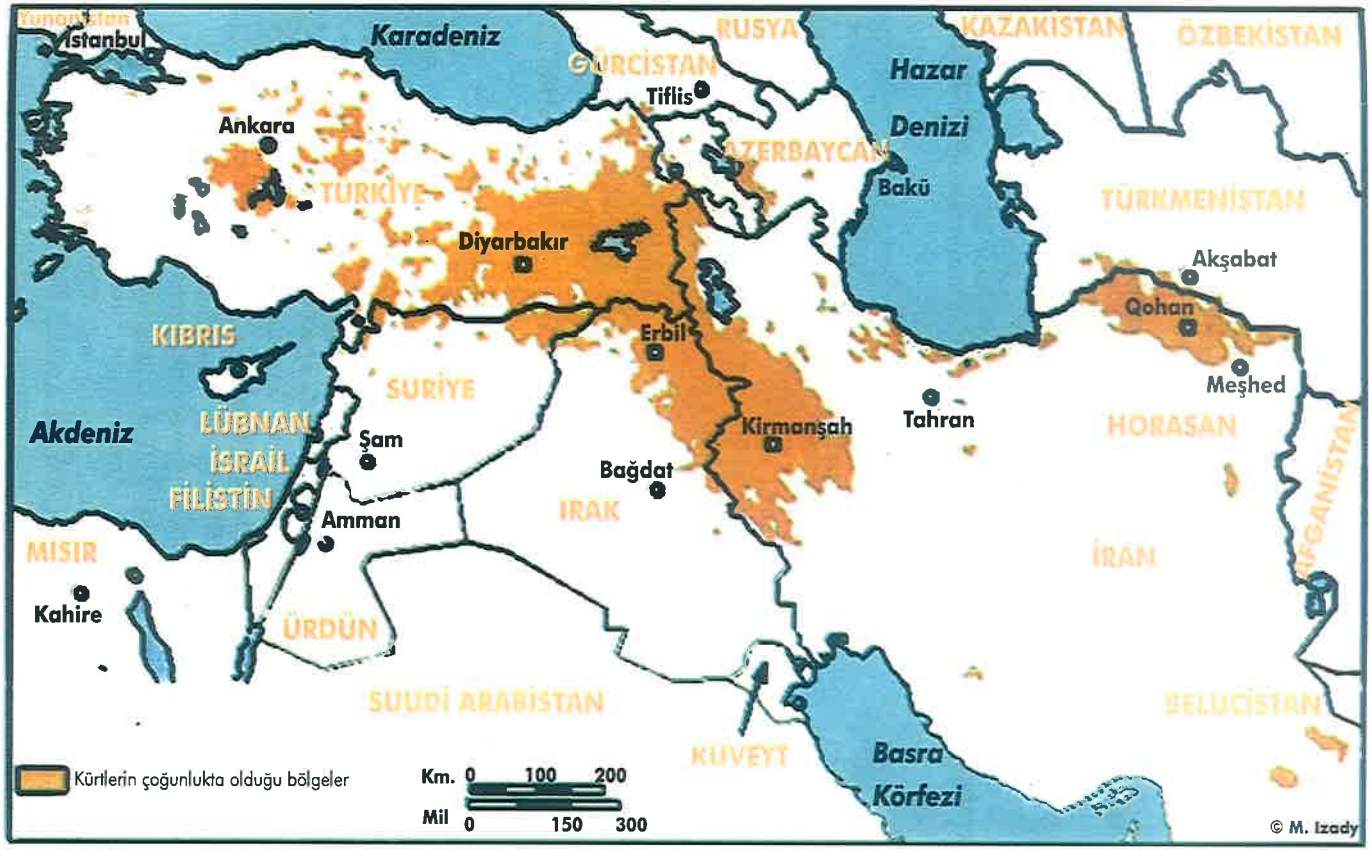

Harita 2: *Ortadoğu Bağlamında Kürdistan*

HARİTA 3: *Kürtler ve Etnik Komşuları*

ları olan Laklar arasında görülebilir *(bkz. Harita 3)*. Kürtlerle etnik komşuları arasındaki ayrım en çok Güney Kürdistan'da, yani komşuları olan Lurlar yaşadığı Hemadan-Kirmanşah-İlam hattında muğlaklaşmaktadır.

16.yy'dan bu yana, Merkezi Kürdistan'a, ana parçadan (çoğunlukla göçettirme ile) koparılan iki büyük Kürt yerleşim bölgesi eklenmiştir. Orta Anadolu yerleşim bölgesi Türkiye başkentinin güneyindeki (eski Frigya Magna alanı) Yunak, Haymana ve Cihanbeyli şehirleri ile havalisini kapsamaktadır. Orta Anadolu'nun kuzey dağlık bölgesi (eski Pontus toprakları) yönünde uzanan bu bölgenin sınırlarını Yeşilırmak havzasında bulunan Tokat, Yozgat, Çorum ve Amasya oluşturmaktadır. Günümüzde hızla genişleyen bu Kuzey-orta Anadolu parçasında, eski Orta Anadolu yerleşim yerinden daha fazla Kürt yaşamaktadır. Dımili konuşan kimi çok küçük bölgeleri say-

mazsak, şu anda burada yaşayan Kürtlerin, 9.yy'da Bizanslıların bölgeye girişine kadar burada olan eski Pontus Kürtlerinin devamı olup olmadıkları kuşkuludur.

İran'ın doğusundaki Quçan ve Bucnurd kentlerinde yoğunlaşan Kuzey Horasan yerleşim bölgesi, özellikle 16-18.yy'lar arasında İran'da gerçekleşen sürgün ve yeni iskânlar sonucu oluşmuştur.

Birinci Dünya Savaşının ardından Kürdistan, en büyük kısmı (%43) Türkiye'de olmak üzere, sırasıyla İran (%31), Irak (%18), Suriye (%6) ve eski Sovyetler Birliği'nden oluşan beş ülke arasında bölündü (*bkz. Modern Tarih*). Bu ülkeler de, Kürdistan topraklarını kendi içinde alt-bölgelere ve şehirlere bölmüşlerdir. Tarihi Kürdistan adı, yalnızca Batı İran'da, bozulmuş bir isimlendirme olarak bile olsa, başkenti Senandaj olan "Kordestan" bölgesinde korunmuştur.

Kürdistan'ın bulunduğu ülkeler ve jeopolitik güç blokları arasında bölünmesinin (*bkz. Jeopolitik*) oldukça ilginç ve kafa karıştırıcı yan ürünlerinden biri, Kürdis-

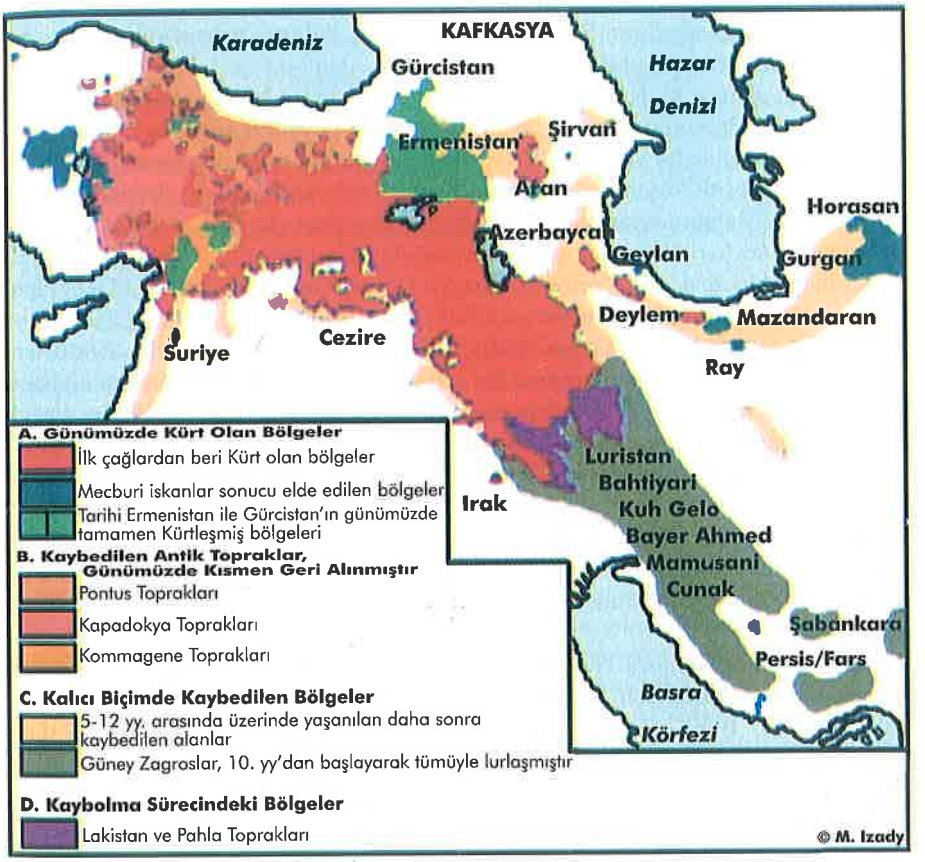

HARİTA 4: *Son 3000 Yıl Boyunca Etnik Kürt Bölgelerinde Gerçekleşen Başlıca Teritoryal Dalgalanmalar*

tan'ın dört ayrı zaman kuşağına sahip olmasıdır (Türkmenistan'daki Kürt bölgesi de dahil edilirse, bu sayı beşe çıkmaktadır). Kürdistan'dan 15 kat büyük olan Amerika Birleşik Devletleri kıtası da dört zaman kuşağına sahiptir. Coğrafi bakımdan Kürdistan, Greenwich-İngiltere saatinden üç saat ileri olan, tek bir zaman kuşağına mükemmel biçimde uyar. Standart 3 saatlik zaman kuşağı Greenwich'in doğusundaki 35. ve 50. dereceler arasındaki alan olarak tanımlanır. Batı ve doğu sınırları sırası ile 36. ve 49. dereceler arasında kalan Kürdistan'ın doğal olarak bir zaman kuşağına sığması gerekir.

Kürtlerin Coğrafi Dağılımını Haritalandırmak

Kürtlerin ulusal varlığı ve kimlikleri konusunda olduğu gibi, Kürtlerin çoğunluğu oluşturdukları alanların çapı da hep tartışma konusu olmuştur. Komşu etnik gruplar, özellikle de yönetici konumda olanlar, Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu bölgeleri sürekli olarak olduğundan az gösterirken, Kürtlerin kendileri de çoğunlukla bu bölgeleri abartma eğilimindedirler. Bu durum doğal olarak bölgeye yabancı olan araştırmacıların çalışmalarını da etkilemiştir.

Şaşırtıcı olan şu ki, Kürt topraklarının çapını haritalandırmak zor değildir. Böyle bir girişim için bol miktarda eski, yeni, ilk elden ve güvenilir veri mevcuttur.

Geçen yüzyıl ile bu yüzyılın ilk yarısında, birçok güvenilir araştırmacı ve enstitü, Kürdistan'ın çeşitli köşelerinde yaşayan Kürt aşiretlerinin ayrıntılı listelerini, yerleşim yerlerini, dağılımlarını ve nüfus bilgilerini hazırlamıştır (*bkz. Klanlar*). Bu liste ve istatistikleri haritalandırma girişimlerinde de bulunulmuştur. Bunların en iyi örneklerinden biri *Britanya Kraliyet Coğrafya Derneği*'nin (British Royal Geographical Society) çıkardığı bölge etnik haritasıdır. *Batı İran, Suriye ve Doğu Türkiye'nin Asya kısmı* (1906) başlıklı bu etnoğrafik harita, beklenmedik bir şekilde Kürdistan'ı merkez alır. Bu değerli harita üzerinde, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Van Gölü çevresi ve Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ortadan kaldırılmaları dışında, günümüzde yalnızca kimi küçük değişiklikler yapmak yeterlidir.

Kürtlerin dağılım haritasını oluşturmaya girişen herkes tarafından görülmesi gerekli diğer bir kaynak ise II. Dünya Savaşı sırasında Avusturya tarafından *Weltkarte, Sonderausgabe: Volkstum* başlığıyla yayınlanan dünya etnik bileşimine ilişkin bir dizi değerli haritadır. Etnik bileşim hakkında köy düzeyinde bilgi içeren bu haritalar 1:1 000 000 ölçeğindedir ve Kürt bölgeleri için yüzlerce kaynak sıralanarak desteklenmiştir.

1960'lı yıllar boyunca Türk Hükümeti Köy Envanter Etüdleri adlı bir proje üzerinde çalışmaya başlamıştı. Ancak bu çalışma 1967'den sonra yarıda kesilmiş ve askıya alınmıştır. Buna rağmen, bu etüd Türkiye'nin etnik bileşimi hakkında köy düzeyinde birçok bilgi içermektedir. Nestmann bir veri-paketi çalışmasında (Türkiye Cumhuriyeti'nde Etnik Gruplar-*Ethnic Grups in the Republic of Turkey*, yayına hazırlayan P. Andrews, 1989), aynı köy envanteri verilerini kullanarak Kürdistan'ın Türkiye'de kalan kısmının (Orta Anadolu yerleşim yeri hariç tutularak) güvenilir bir etnik haritasını çıkarmıştır. Envanterdeki veri, yukarıda sözü edilen Britanya Kraliyet Coğrafya Derneği'nin Anadolu haritasını desteklemektedir. Şaşırtıcı olan tek fark ise,

envanter verisinde etnik Kürt alanının İngilizler tarafından yapılan haritadakinden daha da büyük gösterilmiş olmasıdır. Bu durum, Kürtlerin 1929-38 yılları arasında maruz kaldıkları geniş ölçekli sürgün ve mecburi iskânların ve daha sonraki yıllarda gerçekleşen Kürt demografik devriminin istenmeyen bir sonucu olabilir (*bkz. Sürgünler, Zorunlu İskanlar ve Demografi*).

İran Silahlı Kuvvetleri Coğrafya Bürosu da 1940'lı yıllarda benzer bir proje yürütmüş ve sonuçlar on ciltlik İran Coğrafya Sözlüğü'nde (*Geographical Dictionary of Iran*, yayına hazırlayan, A. Razmara, 1949-1951) yayınlanmıştır. Bu çalışma daha sonraki yıllarda *İran Köy Atlası*-Village Gazetteer of Iran- (İran İstatistik Merkezi, 1968-günümüz) tarafından devam ettirilmiştir. Britanya sömürge yönetiminin Irak mandası ile Fransız sömürge yönetiminin Suriye mandası (daha sonra Türkiye'ye bırakılan Antakya dahil), sınırları yeniden düzenlemek ve Kürdistan'ın çapını belirlemek için bölgenin etnik analizi hakkında yeterli verileri toplamışlardır.

1960'lı yıllarda Ruslar tarafından yapılan haritalarda, bu tür temel bilgiler kullanılarak Kürt bölgelerinin sınırları çıkarılmış, bu çalışmalar bundan böyle diğer ülkeler için de bir model oluşturmuş ve hatta Amerika Birleşik Devletleri Merkezi Haberalma Teşkilatı (CIA) bile bölgenin bir haritasını yayınlamıştır. Sovyetlerin bu mükemmel materyalleri, 1:5 000 000 ölçekli haritalarla desteklenmiş olan Bruk, *Narody Petedney Azii* (1960) ve Bruk ile Apenchenko, *Atlas Narodov Mira* (1964) adlı eserlerde görülebilir. Ayrıca bu iki çalışma Kürdistan'ın çeşitli parçaları için nüfus bilgilerini de içermektedir(**Harita 5**).

Elinizdeki çalışmada kullanılan haritalar hazırlanırken, bu güvenilir kaynaklar temel alınmıştır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Al-Kasab, Nafi N., *Die Normadenansiedlung in der Irakischen Jezira* (Tübingen, Tübinger Geographische Studien, H.20, 1966), uç Kuzeybatı Irak ve Cebel Sincâr bölgelerinde Yezidi ve Türkmenlerin dağılımını gösteren değerli bir kaynak; *Annual Abstract of Statistics*, 1970 (Bağdat: Irak Hükümeti, 1971); Aristova, T.F. ve G.P. Vasil'yeva, "Kurds of the Turcoman SSR," *Central Asian Review* 13-4 (1965); Barthold, W., *An Historical Geography of Iran* (Princeton: Princeton University Press, 1984); Bruk, S.I and V. S. Apenchenko, *Atlas Narodov Mira* (Moskova: Academy of Science, 1964); Burgetti, Charles et al., *Gazetteer of Turkey* (Washington: Defense Mapping Agency, 1984), 2. baskı, Türkiye'nin doğusundaki yerleşim yerleri için değerli bir kaynak; Le Strange, G., *The Lands of the Eastern Caliphate* (Londra: Cass, 1966, 1905 tarihli orijinalinden tıpkıbasım); Bestor, J.F., "The Kurds of Iranian Baluchistan: A Regional Elite," yazarın alan çalışmasına dayanan yayınlanmamış master tezi (Montreal: McGill University, 1979); Bruk, S. I., *Narody Peredney Azii* (Moskova: Ethnographical Institute, 1960), 1:5000000 ölçekli haritalarıyla; Dickinson, Captain Bertram, "Journeys in Kurdistan," *Geographical Journal* 35 (1910), 1:2000000 ölçekli Kürdistan haritası ile; *Ethnographische Karte der Türkei: Vilayet Darstellung der amtlichen Türkischen Statistik* 1935 (Berlin: Presse E. Zagner, n.d.), 1:2.500000 ölçekli haritasıyla; Fischer, A., *Memoir über die Construction der Karte von Kleinasien und Türkisch-Armenien* (Berlin, 1854); Hay, W.R., *Two Years in Kurdistan* (Londra, 1921), 1:1000000 ölçekli harita Orta Kürdistan'da (Irak) Küçük ve Büyük Zap ırmakları arasındaki Kürt etnik bölgeleri gösterir; Hazard, H.W., *Atlas of Islamic History* (Princeton: Princeton University Press, 1951); Lazarev, M.S., *Kurdskiy Vopros*: 1891-1917 (Moskova: Academy of Sciences, 1972). Kürdistan'ın dil ve dinsel yapısını gösteren 1:5000000 ölçekli değerli bir harita ile; *Les Tribus Ara-*

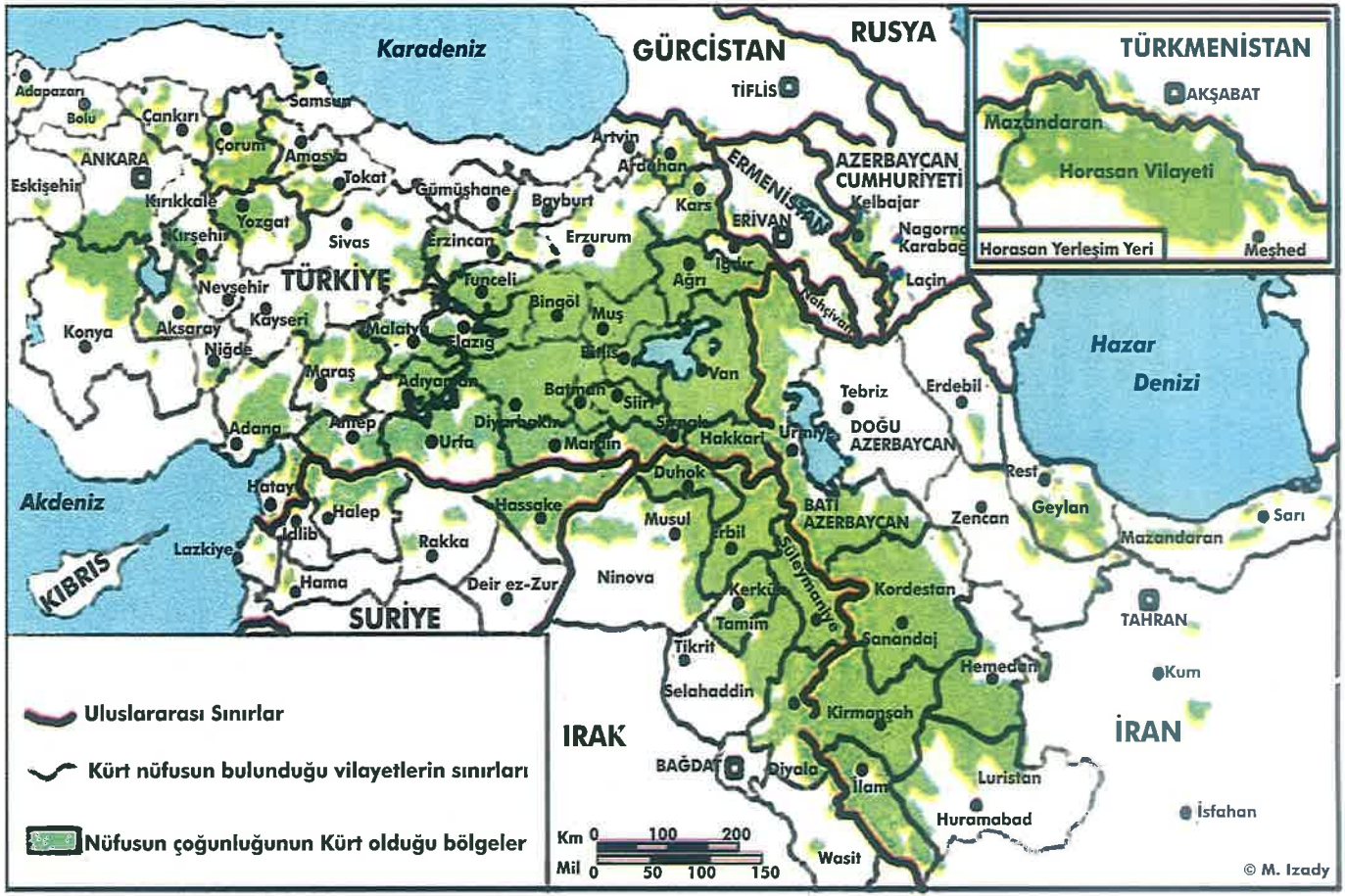

Harita 5: *Kürdistan'ın Günümüzdeki İdari Altbölgeleri*

bes de Syrie (Şam: Government of French Mandate of Syria, Section d'étude du service des renseignments du Levant, 1930). Suriye'deki Arap ve Kürt aşiretlerinin yayla ve kışlaklarını gösteren 1:1,500000 ölçekli bir harita ile. Orijinal haritanın üzerindeki el yazması bir not Harvard University harita kütüphanesindedir ve günümüzdeki her aşiret reisinin isimini de vermektedir; *Map of Eastern Turkey in Asia, Syria, and Western Persia* (Ethnographical) (Londra: Royal Geographic Society, 1906, updated in 1914), 1:2000000 ölçekli renkli harita; Maunsell, Captain F.R., "Central Kurdistan," *Geographical Journal* 18-2 (1894), 1:1000000 ölçekli bir harita ile; Maunsell, Captain F.R., "Kurdistan," *Geographical Journal* 3-2 (1894), 1:3000000 ölçekli bir harita ile; Nestmann, L., "Die ethnische Differenzierung der Bevölkerung der Osttürkei in ihren sozialen Bezügen," in Peter Andrews ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); Pitcher, Donald E., *An Historical Geography of the Ottoman Empire: From the Earliest Times to the End of the Sixteenth Century* (Leiden: Brill, 1972); *Population Census* 1970 (Şam: Suriye Hükümeti, 1972); Rüşdü, Mehmed, ve diğerleri., *Mükemmel ve Mufassal Türkiye Cumhuriyeti Atlası* (İstanbul: Tefeyyüz Kütüphanesi, 1928), sözü edilen son atlas Türkiye'de eski Osmanlıca ile basılan ve bu ülkede Kürt yerlerinin adlarının değiştirilmesinden önceki son atlastır. Shiel, Lieut. Col. J., "Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Sulemaniyeh, in July and August 1836," *Journal of the Royal Geographical Society* 8 (1838), 1:4060000 ölçekli bir haritasıda bulunan mükemmel bir kaynak; Stanzer, Wilfried, Kordi: *Lives, Rugs and Flat Weaves of the Kurds in Khorassan* (Viyana: Adil Besim OHG, 1988), Horasan'da Kürtlerin dağılımını gösteren değişik ölçekte birkaç harita ile. Almanca ve İngilizce metin; *Statistical Abstract* 1973 (Şam: Suriye Hükümeti, 1973); Tchatoev, K.M., *Kurdy Sovetskoi Armenii* [Kurds of Soviet Armenia]. Erivan, 1965; Tubinger Atlas of the Middle East, sheet A VIII.10, "Middle East: Languages and Dialects" (Wiesbaden: Reichert, 1990); *Working Maps of the the Commission on Settlements*.(Bağdat: Iraq's Ministry of Municipal Affairs, 1965), 1:243,440 ölçekli bir harita ile; *Weltkarte, Sonderausgabe: Volkstum* (Viyana,1943-44), 1:1000000 ölçekli haritalar ile, haritalar K.35 - K.39, J.34 - J.42, I.35 - I.40, H.35 - H.39, G.37 - G.39, F.38 - F.40; Weulersse, J., "Aspects permanents du problème syrien: la question des minorités," *Politique Etrangère* & (Paris, February, 1936), zorunlu iskan programından önce Suriye'deki Kürt yerleşim bölgelerini gösteren değerli bir kaynak; *Kurdish Areas in the Middle East and the Soviet Union* (Washington: Central Intelligence Agency, 1986). Renkli ve 1:20000000 ölçekli haritalar, ABD'nin etnik bilgi bakımından, Sovyetlerin bilinçli olarak ve politik amaçları için yaptıkları değişiklik ve hataları bile kopya edecek derecede Sovyet etnografik haritalarına bağımlı olduğunu göstermesi bakımından ilginç, fakat öteki türlü kullanışsız haritalardır.

İÇ ALT-BÖLÜNMELER

Ülkenin uzayan ve üçgen yapısından dolayı, Kürdistan'ı "*Kuzey*", "*Güney*" ve benzeri temel yönlere dayanan, alışılagelmiş coğrafi bir düzene göre isimlendirmek kolay değildir. Ters bir "V" harfini andıran Kürt topraklarının yapısına dikkatlice bakıldığında, bu güçlük açıkça görülecektir. Bu handikap I. Dünya Savaşı sonrasında, 1918 yılında Kürdistan'ın parçalanmasıyla ortaya çıkan siyasal faktörler tarafından daha da derinleştirilmiştir.

I. Dünya Savaşının sona ermesinden bu yana, Kürtler kendi anavatanlarını, tam da Kürdistan'ı bölen uluslararası sınırlara göre bölme eğilimine girmişlerdir. Kürtlerin aynı zamanda bu uluslararası sınırlara öfke duyması ve onları ortadan kaldırmak için mücadele etmeleri bir ironidir. Kürtlerin yaptığı tek değişiklik, bölünme sonucu İran'-

da kalan parçayı "*Doğu Kürdistan*", Türkiye parçasını "*Kuzey Kürdistan*" ve Irak parçasını da "*Güney Kürdistan*" gibi tartışmalı yön sıfatlarıyla adlandırmaktan ibarettir. Kürdistan'ın bu yöntemle alt-bölgelere ayrılması, doğru ancak aşağılayıcı sıfatlar olan Türkiye, İran veya Irak Kürdistan'ı terimlerini kullanmak istemeyen bir Kürt yurtseverinin duygularını tatmin etmesi hariç tutulursa, aslında mevcut Türkiye, İran, Irak ve Suriye sınırlarını **de facto** olarak kabul etmek ve onları korumaktan başka bir anlama gelmez. Bu tür bir alt-bölümlendirme ve adlandırma hiç bir kültürel, dilbilimsel, dinsel, ekonomik ve tarihsel alt-bölünmeye tekabül etmediği gibi, coğrafi gerçekliği bile ifade etmekten uzaktır.

Siyasallaşmış bu yönteme göre "*Doğu*" olarak adlandırılan İran Kürdistan'ın yarısına yakını, gerçekte günümüz literatüründe "*Güney*" olarak bilinen Irak Kürdistan'ının Güney ve Güneydoğusu boyunca uzanırken, ("Kuzey" olarak kabul edilen) Türkiye Kürdistanı da gerçekten onun batısında yer alır. Bu yüzden Kürt topraklarını ve insanlarını alt-bölümlere ayırmakta kullanılan bu yanlış yöntemin, Kürtler hakkında ve Kürtler tarafından yayınlanan literatürdeki en popüler yöntem haline gelmesi, sadece üzücü değil aynı zamanda ironiktir de. Bu sistemi reddetmek ve bunun yerine daha rasyonel ve kolay anlaşılabilir kavramlar kullanmak için çok sayıda neden var.

Kürdistan'ın Özgün Alt-Bölünmeleri

Merkezi Kürdistan tarihsel, sosyo ekonomik ve kültürel olarak dokuz alt-bölgeye ayrılabilir: Güneydoğu, Güney, Orta, Doğu, Kuzey, Kuzeydoğu, Batı, Kuzeybatı ve Uzak-batı Kürdistan. İki büyük bağımsız Kürt yerleşim yeri olan Horasan ve Orta Anadolu, Kürtlerin yaşadığı merkezi Kürdistan topraklarından kopuk olan iki ayrı bölge oldukları için, bunlar ayrı bir sınıflandırmayı gerektirir. Merkezi Kürdistan ile fiziksel bir ayrılığa sahip olmalarına rağmen, uzun tarihleri ve kalabalık nüfusları, diğer dokuz alt-bölge ile eşit değerlendirilmelerini gerektirir **(Harita 6).**

Arka Plân

Kürdistan'ın diğer iki büyük tarihsel alt-bölgesine ilişkin olarak, her biri kendi öncesindeki etnik homojenleşme dönemlerine tekabül eden, "fosilleşmiş" kayıtlar bulunmaktadır. Kürtlerin konuştukları lehçelerin dağılımında, maddi kültürlerinde, dinsel inanç öğelerinde ve dünyaya bakışlarında daha önceki bu alt-bölünmelerin izine rastlanabilir. Gerek günümüzde gerekse daha önce ortaya çıkan bölünmelerin nedenlerine ve/veya onları destekleyen başka etmenlere ilişkin ayrıntılı analizler, *Dil, Din, Şehirleşme ve Şehir Merkezleri, Tarihsel Göçler ve Sürgünler ve Zorunlu İskânlar* bölümlerinde bulunabilir.

M.Ö. 3.yy dolaylarında Güneydoğudan kuzeybatı yönünde başlayan ve uzun bir döneme yayılan Kürt göçleri, Kürt toplumunun M.S. 4.yy'ın sonlarına doğru kültürel olarak homojenleşmelerine yol açmıştır. Bunun tek önemli etkisi bu zamana kadar halk nezdinde etnik kimliğe hakim olan aşiret kimliğinin yerini alan "Kurd/Kürt" kimliğinin tanımlanmış olmasıdır. Ancak hiç bir homojenleşmenin Kürtler gibi dina-

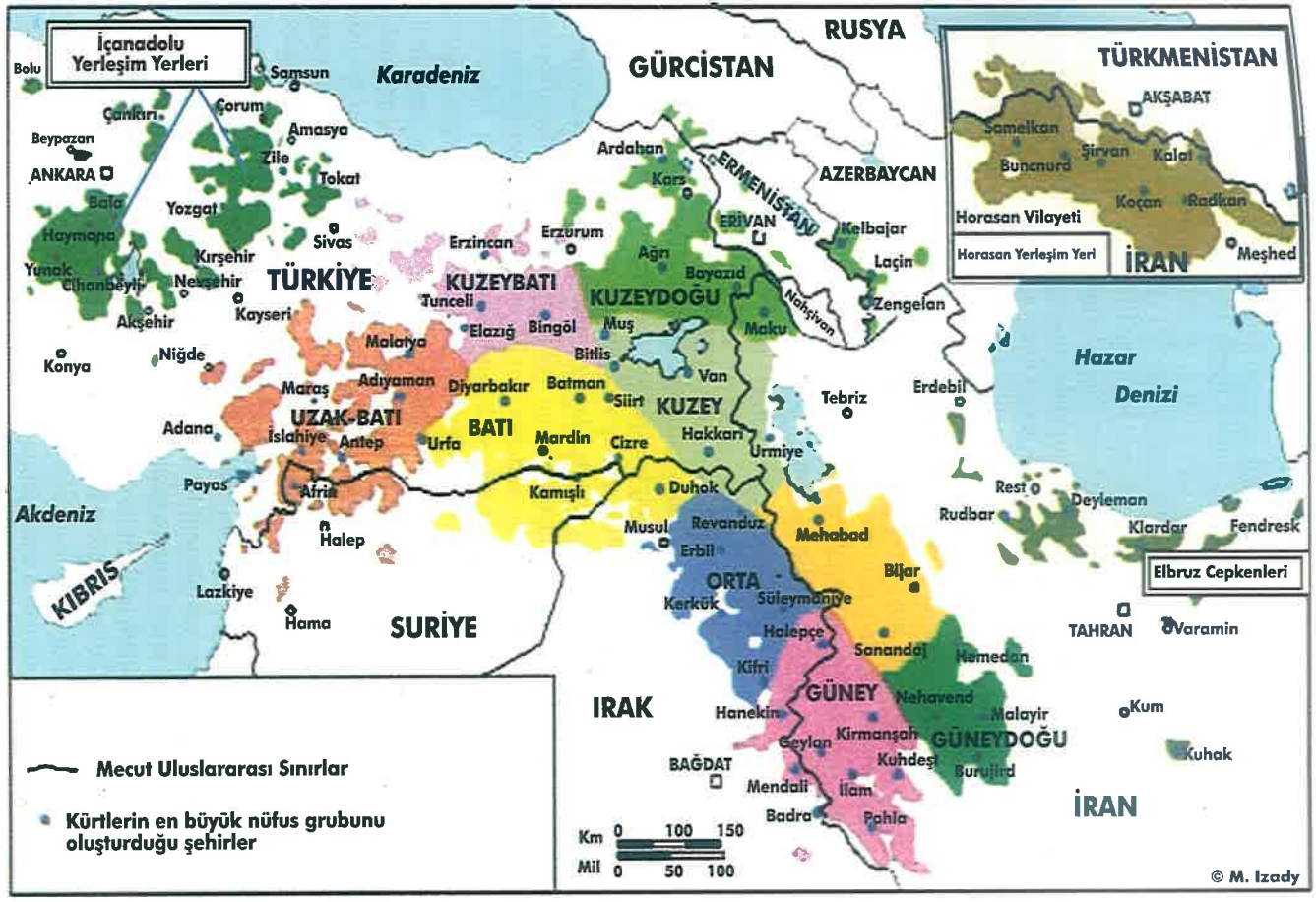

Harita 6: *Kürdistan'ın İç Altbölgeleri*

mik bir ulusta uzun erimli olması mümkün değildir. Bu homojen yapı, Kürdistan'ın, Büyük Zap'ın batısında kalan yarısının, ülkenin geri kalan kısmından, dört yüzyıl boyunca siyasal olarak ayrı kalmasının bir sonucu olarak bozulmuştur. Bu bölgeler Bizanslıların yönetim ve/veya etkisi altına girerken geri kalan kısım kararlı bir biçimde "İslam Ailesine" bağlanmıştır (*bkz. Ortaçağ Tarihi*). Bu eski kültürel bölünmenin ilk etkisi —her ikisi de Büyük Zap'ı temel alacak şekilde, (Bizans etkisi altındaki) Hıristiyan Anadolu'yu (Arap etkisi altındaki) İslam topraklarından güney ve doğu yönünde ayıran, Kürtçenin Pehlevice lehçe gruplarındaki Kuzey-Güney ayrılığı ve bunu izleyen Kurmanci lehçe grupları arasındaki Kuzey-Güney ayrılığında görülebilir.

İran ve Osmanlı imparatorluklarının egemenlik alanlarında 16.yy'da çizilen sınırların da, Bizans ile Müslümanlar arasındaki eski sınırlar gibi kalıcı —ve Kürtleri bölen— sınırlar olduğu anlaşılmıştır. Sonuç günümüzde açıkça görülebilen dört yönlü bölünmedir: Bir hat hâlâ Büyük Zap'ın genel rotasını izler, diğeri Urmiye Gölünden Güneye, günümüz İran-Irak sınırına paralel olarak Şirvan/Diyala nehrine ve kendi Güneybatı rotası boyunca Şahrabân'a uzanır. Bu faktörler ülkenin aşağıdaki alt-bölümlere bölünmesi sonucunu doğurmuştur.

Güneydoğu Kürdistan

Bu bölge kendi yerlileri tarafından "Lakistan" olarak da bilinir. Tarım bakımından zengin olan bölge yoğun bir çiftçi nüfusu barındırır. Göçebe klanlar, geçmişte siyasal olarak güçlü olmalarına rağmen, hiç bir zaman kökleri derinde olan tarım toplumuna hakim olmayı başaramamışlardır. Burası Güney Kürdistan'la birlikte Med Federasyon/İmparatorluğu'nun kalbi olan topraklardı. Medlerin başkenti Hemadan hala Güneydoğu Kürdistan'ın merkezi ve en büyük şehridir. Nihâvend, Malâyir ve Tuisirkân gibi antik şehir ve kasabalar bölgeye bir yerleşim yeri havası verir. Nüfusun hemen hemen tümünün konuştuğu dil Gorani Kürtçesinin bir lehçesi olan Laki'dir. Fakat bölgede Farsça konuşan büyük azınlıklara rastlamak mümkündür. Bu durum ağırlıklı olarak, bölgenin üç yandan Farsça (Lurice de dahil) konuşanlar tarafından sarılmış olması olgusundan kaynaklanır. Bu, aynı zamanda egemen kültürün etkisinin de göstergesidir. Söz konusu bölge ile Kürdistan arasında kuzeyde, sadece küçük bir noktada bağlantı vardır. Güneydoğu Kürdistan'ın bu yalıtılmış doğası onu çevreleyen Farsça-/Lurice ortamdan esen yavaş fakat kararlı bir asimilasyon rüzgarının etkisine açık hale gelmiştir ki bu süreç günümüzde de devam etmektedir.

Güneydoğu Kürdistan'da Şii İslam giderek büyüyen hatırı sayılır bir topluluğu oluşturmasına rağmen, bölge sakinlerinin büyük çoğunluğu din olarak Yarisaniliğe inanmaktadır. Bölgede eski ancak gittikçe azalan bir Yahudi varlığından da söz edilebilir.

Bu alt-bölgenin büyük yerleşim yerleri Hemadan, Kengawar, Asadabat, Nihavend, Malayir, Boru Cird ve Tuisikan'dır. Hemadan Şehri alt-bölgenin merkezidir.

Güney Kürdistan

Güney Kürdistan günümüz Gorani-Laki lehçesinin son hakimiyet alanı ve Yarisani dininin merkezidir. Kürtçe'nin yaygın Güney Kurmanci lehçesi (Kelhuri) burada küçük bir azınlık tarafından, belki de yerli-olmayan Farsça'dan bile daha az konuşu-

lan bir dildir. Gorani ve alt-lehçesi Laki, Pehli/Feyli ve Hewramani bölgedeki tek dil blokunu oluşturmaktadır. Oldukça şehirleşmiş olan bu bölgede kozmopolit insanlar yaşamaktadır. Yerleşik halk güçlü bir tarih bilincine sahiptir ve esasen son beş yüz yıl boyunca ilişki içinde bulunduğu Fars kültüründen etkilenmiştir. Bu alt-bölge ayrıca Güney ve Güneydoğu Kürdistan olmak üzere iki bölgeye ayrılabilir. İkinci bölge Hemadan'dan güneye uzanan Lakistan topraklarıdır.

Bu alt-bölgedeki önemli yerleşim yerleri Kirmanşah, Harunabad (Şahabad), İlam, Qasri Şirin, Xenıqin, Pahla, Mındali ve Badra alanlarını kapsar. Kirmanşah Şehri bu alt-bölgenin merkezi ve en büyük şehridir.

Doğu Kürdistan

Doğu Kürdistan'ın büyük bir kısmı, özellikle de Bicar-Merivan ekseninin güneyinde kalan kesim, yakın zamana kadar kültürel açıdan Güney Kürdistan'ın bir parçasıydı. Günümüzde burada Güney Kurmanci'si neredeyse tek dil, Sunni İslam ise büyük çoğunluğun dinidir. Göçebe bir geçmişe sahip olan kır insanı şehir insanına açıkça yabancıdır ve bu durum çifte-kişilikli bir toplum yaratmaktadır. Sanandaj, Bicar ve Merivan gibi şehirler açık ve yumuşak karakterli Güney Kürdistan kültürüne sahipken, kırsal alanlar tutucu ve sert karakterlidir. Burada kurulan birçok politik partinin başarısızlığa uğraması, yerli toplumun bu iki kesiminden taraftar bulabilme zorluğuna bağlanabilir. Bu bölgenin kültürel ilham kaynağı belirgin bir şekilde İran'dır. Fakat ilişkiler, özellikle de kır insanı için Güney veya Güneydoğu Kürdistan ile kurulan ilişkilerden daha güçlü değildir.

Bu alt-bölgedeki önemli yerleşim yerleri arasında Sanandaj, Bijar Bukan, Serdeşt, Şinu ve Merivan şehirleri bulunmaktadır. Mehabad Şehri bu alt-bölgenin merkezidir (**Harita 7**).

Orta Kürdistan

Orta Kürdistan daima Mezopotamya'ya meyilli olmuş ve tarihi de bu bölge ile bağlantılıdır. Komşusu Güney Kürdistan gibi şehir-merkezli bir geçmişi vardır. Fakat iklimi ve coğrafyası Güney Kürdistan'a pek benzemez. Orta Kürdistan, Kürdistan'ın en az dağlık ve en yüksek sıcaklık ortalamasına sahip olan parçasıdır. Gerçekten de, bu bölge daha ziyade *germasir* yani "sıcak ülke" olarak bilinir. Ne var ki kültürel bakımdan, Güney Kürdistan beş yüz yıl boyunca Farslar tarafından yönetilmiş olmasına rağmen, Orta ve Güney Kürdistan diğer bir çok açıdan birbirlerinin devamı gibidir. İran-Osmanlı bölünmesinden önce, yazılı tarihten bu yana, Güney Kürdistan kültürel olarak hep Mezopotamya'ya meyilli olmuştur. M.Ö. 2300 gibi erken bir dönemde, Sümer ve Güney Kürdistan'da yoğun bir kültür ve teknoloji alış verişi ile hanedanlıklar arası evlilikler söz konusu olmuştur (*bkz. Antik Tarih*).

Orta Kürdistan'da çoğunluğun dini Sunni İslam olmakla birlikte, büyük Şiî, Yarisan, Alevi, Yezidi, Hıristiyan ve Yahudi topluluklarına rastlamak da mümkündür. Buna ek olarak, Güney Kurmanci (Sorani) lehçesi güçlü olmasına rağmen, Kürtçenin her bir diğer büyük lehçesi de bu bölgede konuşulmakta ve bütün Kürt bölgeleri arasında kültürel olduğu kadar coğrafi olarak da bir kavşak olduğunu ortaya koymaktadır.

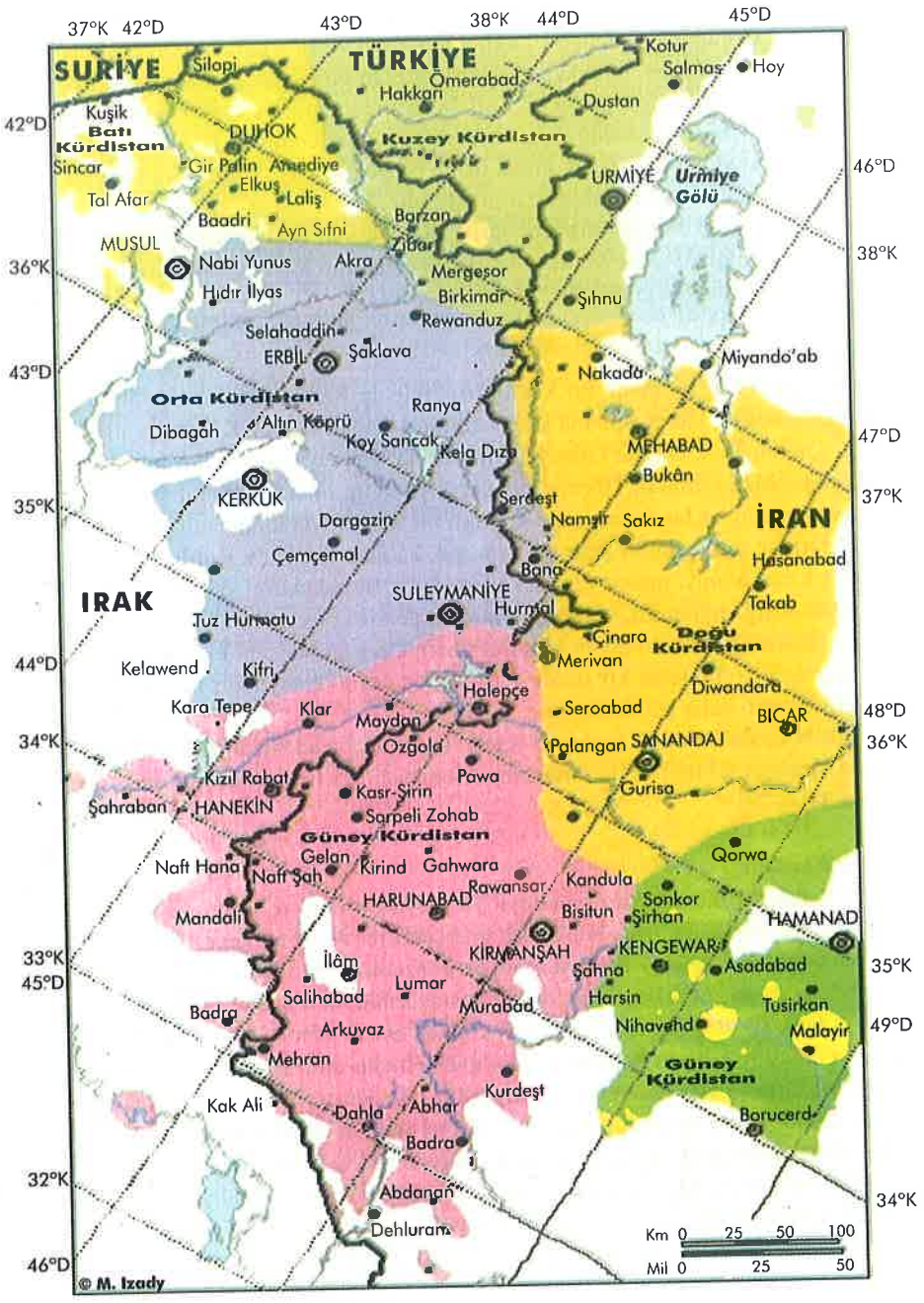

Harita 7: *Aşağı Kürdistan'da Şehir ve Kasabalar*

Bu alt-bölgedeki önemli yerleşim yerleri Erbil, Koy Sancak, Kerkük, Süleymaniye, Rewanduz, Kifri ve Klar'dır. Erbil Şehri bu alt-bölgenin merkezidir.

Batı Kürdistan

Batı Kürdistan ülkenin en büyük bölgesi ve bir çok bakımdan en çok çeşitlilik içeren parçasıdır. Nüfus büyük ölçüde Sunni Müslüman'dır. Ancak bölgede büyük bir Alevi azınlık ile çok daha küçük bir Hıristiyan ve Yahudi azınlığa rastlamak da mümkündür. Sunni çoğunluk dil olarak Kuzey Kurmanci'sini konuşurken, Dımili (Zazaki) Alevilerin büyük çoğunluğunun dilidir. Hıristiyan nüfus, Kurmanci'nin yanı sıra, Süryanice ve Neo-Aramice'nin çeşitli lehçelerini konuşur. Ermenice ise, bir zamanlar büyük bir Ermeni nüfusuna sahip olan bu bölgeden geriye kalmış çok küçük bir azınlığın dilidir.

Batı Kürdistan coğrafi olarak Urfa ve Mardin ovalarından Maden'in hemen kuzeyinde 3000 metreyi aşan dağ yüksekliklerini kapsayan bir dizi bölgeden oluşmasına rağmen, büyük ölçüde Akdeniz görünümüne sahiptir. Tüm bölgede iklim yumuşak, tarım verimli ve hala bir çok orman kümeleri ayaktadır. Tarihsel olarak, şehir-merkezli olan, bir çok büyük şehri hep kalabalık nüfuslu ve dış dünya ile bağlantılı olan Batı Kürdistan ilham kaynağını ister Antakya, ister Roma, isterse de Bizantium veya İstanbul'dan almış olsun, yüzü hep Akdeniz ve Batı'ya dönük olmuştur.

Kuzey Kürdistan ile uzun bir sınıra sahip olmasına rağmen, Batı Kürdistan pratikte buradan ve aslında Kürdistan'ın Güneydoğu yarısından tümüyle kopuktur. Bu durum ağırlıklı olarak Güneydoğu Kürdistan'ın ıssız ve engebeli yapısından kaynaklanmaktadır. Batı Kürdistan ile Orta Kürdistan arasında Musul'un kuzeyinde sağlanan bağlantı noktasının küçüklüğü bu ayrılığı daha da güçlendirmiştir. Anlamlı bir biçimde, 19.yy boyunca ve 20.yy başlarında Batı Kürdistan'da başlayan hararetli politik/-ulusal hareketlerin tümü, beraberce Osmanlı yönetimi altında bulunmalarına ve yayılmayı durduracak uluslararası sınırlar olmamasına rağmen, hiç bir zaman etrafa, komşu Orta Kürdistan'a (geleceğin Irak Kurdistan'ı) yayılmamıştır. Gerçekten de, 1880'lerdeki Şeyh Ubeydullah hareketi, Osmanlı yönetimindeki Kuzey Kürdistan'dan sınırı geçerek İran'daki Kuzey Kürdistan'a yayılmayı, aynı Osmanlı yönetimindeki Orta ve Batı Kürdistan'a yayılmaktan daha kolay bulmuştur. Kürtler arasındaki ezeli iç bölünmeleri aşmaktansa, Osmanlı-İran imparatorluk sınırlarını aşmak bu hareket için daha kolay olmuştur.

Bu alt-bölgedeki büyük yerleşim yerleri arasında Batman, Cizre, Mardin, Kamışlı, Duhok ,Zaho, Siirt, Silvan, Siverek ve Urfa gibi şehirler bulunmaktadır. Diyarbakır bu alt-bölgenin merkezi ve en büyük şehridir.

Uzak Batı Kürdistan

Uzak Batı Kürdistan ilk bakışta Batı Kürdistan'ın Fırat'ın batı kıyısı boyunca uzanan bir devamı gibi görünmektedir. Ne var ki bu sadece görünüm itibariyle böyledir; bu iki parçayı birleştirmek hata olur.

Tarihsel olarak, burası antik ve klasik dönemde Kommagene ve Kapadokya Magna olarak anılan Kürt topraklarıdır ve Doğu Kilikya'nın bazı kesimleri de bu alt bölgenin bir parçasıdır.

Merkezi Kürdistan'ın açık denizlere açıldığı tek nokta bu parçadadır. Akdeniz'deki İskenderun Körfezinde bulunan Payas limanı, öteki türlü, etrafı karayla çevrili ve dağlık olan Kürdistan'ın tek liman şehridir. Canpolat adlı ünlü Kürt Aşireti Ortaçağdan bu yana Bayaş çevresindeki kıyı bölgelerinde yaşamaktadır.

Bu alt-bölgenin toplam uzunluğu Fırat ve Murat nehirlerinin birleştiği yerde başlayıp en Güney ucu Suriye'ye bakan muazzam Crusadersi, yani Crac des Chevalliers (Arapça Hisn el-Ekrad, "Kürt Kalesi") Kalesi'nin kalıntılarının bulunduğu Kuzeydoğu-Güneybatı yönünde uzanan Amanos Dağlarının ortasına dek ulaşmaktadır. Bu dağların yüksekliği kuzeydoğudan güneybatıya gidildikçe düşer. Orman ve otlaklar açısından zengin olan bu bölgede, başlıca tarım ürünleri Akdeniz bitkileri ve hayvansal ürünlerdir.

Bölgede dil olarak neredeyse tümüyle Kuzey Kurmancisi konuşulmaktadır. Çoğunluk dini Sunni İslam olmakla birlikte, burada yaklaşık olarak %35 gibi büyük bir Alevi azınlık da yaşamaktadır. Yaklaşık olarak 150 yıl öncesine kadar, bölgenin Kilis'ten Afrin, İslahiye, Bahraş ve Bayaş'a kadar uzanan ve Akdeniz'e bakan tüm topraklarına Yezidiler hakimdi. Bu dönemin ardından gelen zulüm ve katliamlardan sonra, Yezidi Kürtlerin büyük bir kısmı yok oldu, pek çoğu da Rusya İmparatorluğuna kaçarak daha sonra modern Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki Yezidi Kürtlerin atalarını oluşturdular.

Kürtlerin İskenderun Körfezi kıyılarındaki varlığı ne yeni ne de geçici bir olgudur. Hurri atalarından bu yana, Kürtler İskenderun Körfezi çevresinde bulunan Antakya-İskenderun-Adana kıyı dağlık bölgelerinde yaşamışlardır. Çeşitli dönemlerde, toprakları aralıklarla ya kıyıya kadar ulaşmış ya da Nurhak ve Balık dağları silsilesine dek çekilerek denizden içeriye doğru sadece birkaç kilometre uzaklaşmıştır. Romalı yazar Büyük Pliny'nin, M.S. 1.yy'da bölgedeki Kürt klanlarını sıralarken bahsettiği Belikan ve Bahraş klanları gibi pek çok klan tam 1900 yıldır hala aynı bölgede yaşamaktadır!

İç kesimlerde kalan parçaları da dahil olmak üzere, Uzak Batı Kürdistan, kültür, yaşam tarzı, iklim ve ürünleri bakımından tümüyle Akdeniz özellikleri sergiler. Yine de, bu bölgede göçebeliğe dayalı bir yaşam sürdürülmüştür (ve sürdürülmektedir). The Illustrated London News gazetesinin 22 Nisan 1854 tarihli sayısında, Osmanlılarla birlikte Kırım Savaşına katılmak üzere aşiretiyle birlikte İstanbul'a gelen Mama Kara Fatma'nın şehre girişini gösteren unutulmaz resimlere eklenen uzun makalede, "Fatma'nın Kürdistan'daki Maraş Şehrinden geldiğini öğrendik" denilmektedir (*bkz. Kadının Statüsü ve Aile Hayatı*).

Oldukça yoğun bir nüfusa sahip olan bu bölge, içindeki büyük antik şehirlerin varlığı ile övünür. Bölgede uzun ve etkileyici sayıda arkeolojik şehir kalıntıları, uzun ve belirgin bir şehir kültürü geleneği vardır. Bu alt-bölgenin büyük şehirleri Malatya, Adıyaman, Antep, Islahiye, Kilis, Afrin ve Maraş'tır.

Antik dönem Kürt krallığı Kommagene'nin başkenti ve şair Lucian'ın doğum yeri olan Fırat kıyısındaki tarihi Samsat/Samosata Şehri 1991 yılında pervasızca Atatürk Baraj Gölü'nün sularında boğulmaya terkedilmiştir. Samsat'ın yerine, yeni merkezi bir şehir yavaş ama kararlı adımlarla uzak-batı Kürdistan ile birleşmektedir. Bu, yoğun bir nüfusa sahip olan Adana Şehri'dir ve dağlık bölgelerden akan durdurulamaz Kürt seli, şehrin etnik demografisini hızla değiştirerek Adana'yı bir Kürt şehrine dönüştürmektedir. Adana'nın daha şimdiden (1999) nüfus çoğunluğu bakımından bir Kürt şehri haline gelmiş olması mümkündür.

3000 Yılı aşkın bir geçmişe sahip olan antik Malatya Kenti bu alt-bölgenin başlıca şehridir.

Kuzeybatı Kürdistan

Bu alt-bölgenin merkezi, Fırat ve Murat nehirleri arasındaki Dersim bölgesidir. İklimi sert geçen kışlar ile ılıman yazlar arasında değişen bölge, zengin bir tarımı, yaylaları ve ormanları mümkün kılan bol miktarda kar ve yağmur almaktadır. Fırat'ın Güney kıyısı boyunca doğudan batıya doğru uzanan, zirveleri 3500 metreyi aşan yüksek Munzur Dağları bu bölgenin belkemiğini oluşturur.

Sünni İslam'dan bir kaç kat fazla olan Alevi nüfusun büyük bir çoğunluğu Dımılı/Zazaki lehçesini konuşmaktadır. Bölge antik dönemde Derzene veya Derxene olarak biliniyordu. Daha sonra Dımılı/Zaza sakinlerinden dolayı Dilaman olarak anılmaya başladı. Alevi dinine mensup olması nedeniyle, Kuzeybatı Kurdistan kendi kuzeyi ve batısında bulunan Alevi Türkmen toplulukları ile yakın ilişkiler kurmuştur. İran'daki Safevi Hanedanlığını (dönemde bu bölgeyi de kapsamaktaydı) iktidara getiren özgün kurtarıcı Kızılbaş askeri gücü bu bölgede doğmuştur. Son yıllarda Batı'da ve Türkiye'de, Kürdistan'ın bu antik bölgesini, Alevi inancına mensup olan ve Dımılı konuşan bu Kuzeybatı Kürtlerinin kafalarında ayrı bir kimlik yaratarak Kürdistan'dan koparmak ve burada bir "Zazaistan" yaratma doğrultusunda pek çok girişim gündeme gelmiştir. Hiç kuşkusuz ki bununla yapılmak istenen şey, Türkiye'de ki Kürt ulusal hareketini yok etmek olmasa bile, en azından onun gücünü azaltmaktır.

Bingöl (Çebaxçur), Elazığ (Harput), Erzincan, Tercan ve İmranlı bu alt-bölgedeki önemli yerleşim merkezleridir. Merkezi ise Tunceli Şehri'dir.

Kuzey Kürdistan

Kuzey Kürdistan, merkezi Kürdistan'ın en çetin, en dayanılmaz arazi ve iklim koşullarına ve en engebeli araziye sahip olan parçasıdır. Ayrıca, yükseklik ortalaması en yüksek olan bu bölgede, 3500 metreyi aşan pek çok zirve bulunmaktadır. Yüksek rakımlı yaylalarda sadece yılın bir kaç ayında kar olmaz. Bol yağışlarla beslenen yoğun nehir sisteminin önemli bir kısmı bölgede kullanılmadan akıp gider. Van Gölü neredeyse tümüyle Kürdistan'ın bu alt-bölgesi içinde kalır.

Bu dağlık bölge sadece Batı ve Kuzeybatı yönündeki bazı vadilerde büyük-ölçekli tarım ve büyük şehirlerin ortaya çıkmasına izin verir. Öte yandan, bölge göçebe yaşam tarzı bakımından tek başına en verimli alanı oluşturur. Bölge bu haliyle, binlerce yıldır Kürt göçebeliğinin kalesi olmuştur.

Bir zamanlar güçlü bir tarım sektörüne, şehir-merkezli ve ticaret-ağırlıklı bir ekonomiye sahip olan bu bölgenin batı yarısı, son beş yüzyıla yayılan imparatorluk savaşlarının, sürgün ve katliamların yanı sıra, çevreye verilen zarar sonucu harabeye çevrilmiştir (*bkz. Uzak Modern Tarih ve Toprak ve Çevre*). Bölge sakinleri içe dönük, oldukça aşiretsel ve Kürdistan'da ekonomik ve teknolojik olarak en az gelişmiş grubu oluşturur.

Kuzey Kürdistan geçmişte bir çok büyük kültürel merkeze ev sahipliği yapmıştır. Bitlis -ilk Kürt tarihçisi ve Şerefname'nin yazarı Prens Şerafettin Bitlisi'nin doğum yeri- Van, Urmiye, Selmas, Hakkari, Ahlat, Muş gibi eski şehirler binlerce yıl değilse bile yüzlerce yıl kalabalık bir nüfusu barındıran yerleşim merkezleri olmuşlardır. Ancak

bunların tümü 16.yy'dan bu yana devam eden bir yıkım ve insansızlaştırmaya maruz kalmış ve I. Dünya Savaşı boyunca büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Bu şehirlerden bazıları 75 yıllık bir gerileme sürecinden sonra, ancak son zamanlarda toparlanmaya başlamıştır. Van şimdilerde en kalabalık şehir ve bu alt-bölgenin merkezi konumundadır. Van son yedi yılda kırsal kesimlerindeki savaş koşullarından kaçan köylülerden aldığı yoğun göç nedeniyle, merkez olma özelliğini, Urmiye'nin elinden almıştır.

Kuzeydoğu Kürdistan

Bu alt-bölgenin büyük bir kısmı, özelliklede Van Gölü'nün Kuzeydoğusu, tarihi Ermenistan'dır. Kendi Kürt karakterinin çok büyük bir kısmını, I. Dünya Savaşının sona ermesinden bu yana kazanmıştır. Beyazid, bölgedeki en büyük şehir olmasına rağmen burayı bölgenin merkez "şehri", kalbi demek pek de doğru değildir. Esasen burada kayda değer başka hiçbir şehir yoktur, fakat bir çok şehir kalıntısı bulunmaktadır. Beyazid (modern Doğubeyazıt) gibi küçük bir şehir bile, bir zamanlar büyük bir şehir ve kültür merkezi idi ve ulusal destan *Mem û Zin*'in yazarı ve en büyük Kürt şairlerinden biri olan Ehmedê Xanî'yi bu bölge yetiştirmiştir (*bkz. Edebiyat*).

Kuzeydoğu Kürdistan'ın bugünkü görümü kazanmasının nedeni, Kuzey Kürdistan'a da aynı görünümü kazandıran yıkımdır. Bu alt-bölge, daha az engebeli arazisi ve açık doğasından dolayı, komşu Kuzey Kürdistan'ı tahrip eden aynı negatif güçlerin iştahını çok daha fazla kabartmıştır. Ne var ki, toprak verimlidir ve hem bol miktarda yağış alması hem de yoğun bir nehir sistemine sahip olması bakımından, zengin bir su potansiyeline sahiptir. Bölgedeki pek çok yer hala çok düşük bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğundan, bölgede tarımın daha fazla gelişmesi engellenmektedir. Nüfusun hemen hemen tamamı Kuzey Kurmancisi'ni konuşur, ancak Batı ve kuzeybatıda Zazaki/Dimili konuşan bazı küçük topluluklara da rastlanır. Bölgenin en kuzey ucunda, Kars ile Ardahan arasında kalan bölgenin nüfusu güçlü bir Alevi azınlıktan oluşmakla birlikte, çoğunluk dini Sunni İslam'dır.

Horasan, Sarıkamış, Maku ,Ağrı, Kâğızman, Malazgirt, Varto ve Hınıs ilçeleri bu alt-bölgedeki yerleşim alanlarıdır. Beyazıt Şehri bölgenin merkezidir.

Horasan Yerleşim Bölgesi

İki büyük bağlantısız Kürt yerleşim yerinden biri olan İran'ın Kuzey-doğusundaki Horasan bölgesi mevcut varlığını, Kürtlerin 16-18.yy'lar arasında Safevi monarşisi tarafından ağırlıklı olarak Kuzey ve Batı Kürdistan'dan sürülmelerine borçludur. Şaşırtıcı ölçüde büyük olan Horasan yerleşim yeri öylesine kalabalık bir nüfusa sahiptir ki, alan olarak neredeyse Irak Kürdistan'ı kadar olan bu bölgenin, çok daha iyi bilinen Suriye Kürdistanı'ndan bir buçuk kat daha fazla bir nüfusla, 2 milyon Kürdü barındırdığını duymak Kürt ve Kürt olmayan bir çok kişiyi afallatmaktadır. 17.ve 18.yy tarihçilerinin yanlış biçimde sadece Horasan parçasından "Kürdistan" olarak söz etme alışkanlığı bu şaşırtıcı olgudan kaynaklanmış olabilir. Horasan Kürtleri bu bölgede çok etkileyici bir sanat ve tarım tarihine sahip olan, kendi yönetimlerini kurmuş ve 19.yy ortalarına kadar merkezi İran yönetimine karşı direnmişlerdir.

Ne var ki, yaygın bir inancın aksine, Kürtlerin bu bölgeye ilk kez gelmelerini sağlayan şey, Safevilerin zorunlu iskânları değildir. Çok eski zamanlardan bu yana göçebe

Kürtler aşamalı olarak buraya ulaşmakta ve sistemli biçimde Kuzey Horasan Dağlarına yerleşmekteydiler. Zamanla asimile olan bu Kürt toplumundan geriye eski varlıklarına ilişkin tarihsel kayıtlar kaldı. Safevilerin Kürtleri kitlesel biçimde Horasan'a sürmesi sadece farklı bir faktör değil bir o kadar da sistemsiz ve aniden gelişen bir olaydı.

Horasan yerleşim yeri, 1886'dan bu yana Türkmenistan Cumhuriyeti (önce Rus İmparatorluğu daha sonra SSCB) ile İran arasında bölünmüştür. Bölgenin Türkmenistan'da kalan kısmı başkent Aşkâbât'a bakan dağlık bölgeyi kapsamaktadır. Ilıman bir iklime sahip olan bu bölgenin doğal çevresi Kuzey Kürdistan'a oranla daha az tahrip olmuştur ve çapına oranla (Quçân, Şirvân, Bacnurd'un da aralarında olduğu) azımsanmayacak sayıda şehri, verimli tarım alanları vardır. Ayrıca, son bir kaç yüzyıllık tarihi, yerlilerinin büyük çoğunluğu tarafından terk edilen Kuzey Kürdistan'ın tarihinden daha az kargaşalıdır. Sürüldükleri dönem, Osmanlı ve Fars imparatorluklarının Kuzey Kürdistan'da devam eden korkunç askeri tahribatının başlangıcına denk geldiğinden, Horasan Kürt topluluğu özgün vatanında kaybolmuş bir geleneği günümüzde hala korumaktadır. Bu Kürtlerin daha ılımlı gelenekleri ve rengarenk giysileri, sözü edilen yıkımı yaşamamış olması durumunda, Kuzey Kürdistan'ın nasıl bir yer olabileceği konusunda gelecek kuşaklara bir fikir vermektedir. Modern Horasan Kürtlerin büyük çoğunluğuna kaynaklık eden yerler buralardı.

Sonuç olarak, neredeyse tüm Horasan Kürtleri, tıpkı Anadolu Kürtleri gibi, Kuzey Kurmancisi konuşmaktadır. Bu Kürtlerin sürgün edildikleri 16.yy'da Şiîlik ve Aleviliği din olarak benimsemiş olmaları, Batı ve Kuzey Kürdistan'ın büyük ölçüde Alevi olduğunu gösteren tarihsel bir kanıttır. Kürt tarihçisi Şerafettin Bitlisi bu dönemdeki Kürt klanlarının büyük bir kısmını "Yezidi" olarak tanımlamışsa da, aslında bununla, Aleviliği de kapsayan Yezdani dinini ima eder (*bkz. Din: Yezdanilik*).

Horasan Kürtleri sadece Orta Asya Özbek hanedanlığını İran Devletine bağlamak için değil, ama aynı zamanda Afşar İran Kralı Nadir'e Hindistan seferinde eşlik etmek üzere de çok sayıda asker vermiştir. Kendisi bir Sünni Türkmen olan Nadir'in Horasan'dan 50 000 kadar Sünni Kürdü topladığı ve bunların Hindistan hükümdarı Büyük Mughals'ın yenilip Delhi'nin işgal edilmesinde önemli bir rol oynadıkları kaydedilmektedir.

Horasan Kürtleri arasında başlangıçta ne kadar Sünni bulunduğuna cevap vermek zordur. Yüzyıllar boyunca Şii İran toplumunun etkisine maruz kalması ve Şii kutsal şehri Meşhed'e yakın oluşu, Horasan'ı, Sünniliğe inanan az sayıda insanın çeşitli bölgelere serpiştiği, Alevi ve Şii Müslüman karışımı bir toplum haline getirmiştir.

Horasan yerleşim yeri aynı zamanda Laki konuşan Yarisan Kürtleri gibi daha küçük topluluklara da ev sahipliği yapmaktadır. Bunlar 18.yy'ın ortalarında İran Afşari monarşisinin saltanatı esnasında Güney Kürdistan'dan buraya sürülen Kürtlerdir. Gerçekten de, Afşari hanedanlığının yerine kurulan İran Zend prensliğinin kurucusu olan Kerim Han'ın kendisi de Lak sürgünlerine mensup olan bir aileden (Zend aşiretinden) gelmektedir. Kerim Tavus Kuşu Tahtı'na çıktıktan sonra, insanlarının çoğunu eski vatanlarına geri getirmiştir. Orada kalmayı tercih edenler ise Horasan'daki modern Laklar ile Qohistan'daki Bircand'ların atalarıdır.

Horasan bölgesindeki şehir merkezleri Şirvan, Bojnurd, Samalqan, Radkan, Dar Gaz, Kalat, Bajgiran ve Firuza'dır. Bölgenin merkezi Qoçan'dır (**Harita 8**).

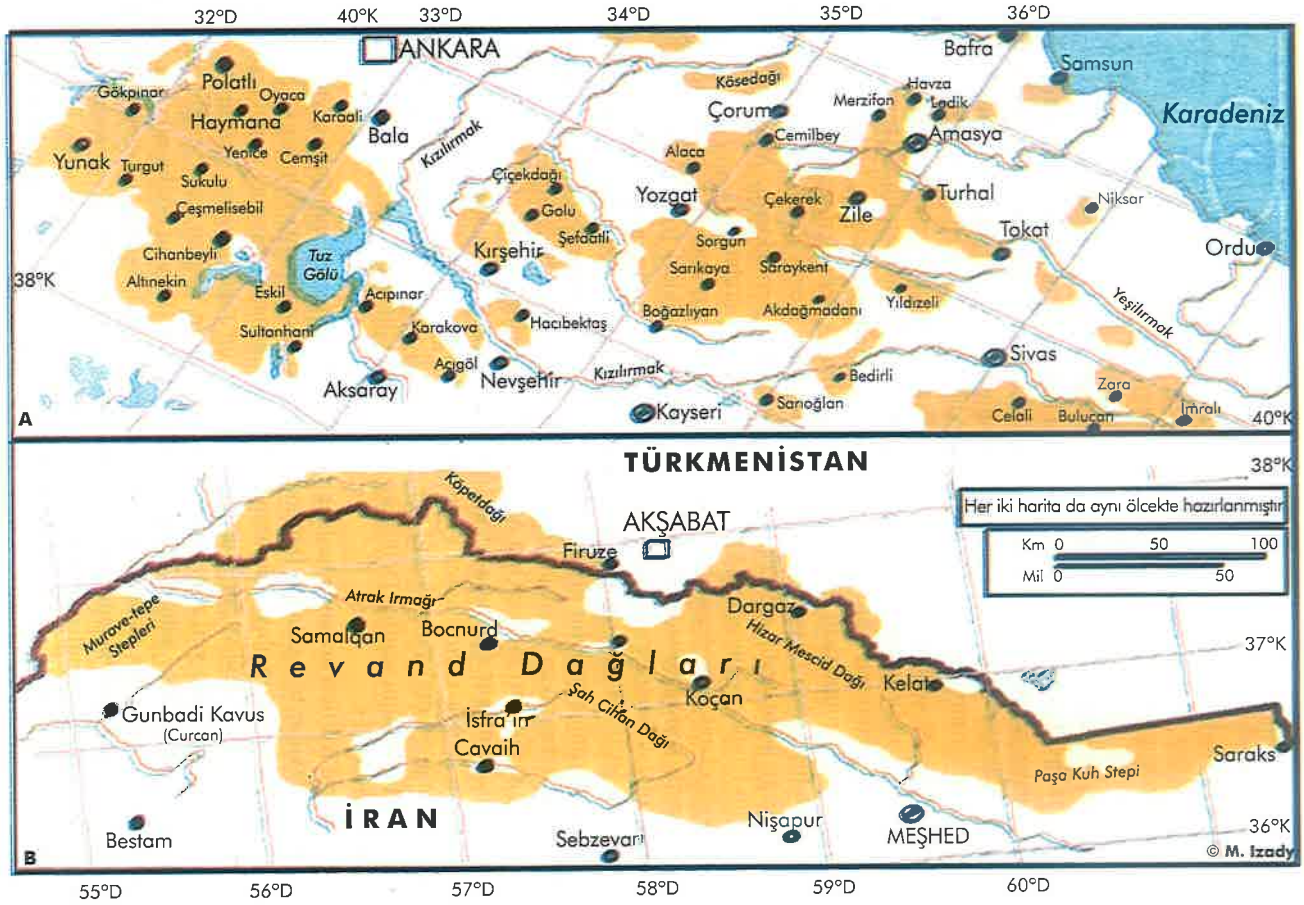

Harita 8:
A: Orta ve Kuzey Anadolu'da Kürt Yerleşim Yerleri
B: Horasan ve Türkmenistan'daki Kürt Yerleşim Yerleri

Orta Anadolu Yerleşim Yeri

Bu parça Anadolu'nun Orta ve Orta-kuzey kısmında, iki parçalı ve iki karakterli bir bölgedir. Güney parçası Tuz Gölü'nün batısında (Ankara'nın Güneyi) kalan, çorak ve yerleşim için elverişsiz olan bir bölgede kurulan Cihanbeyli, Yunak ve Haymana gibi büyük yerleşim merkezlerinden oluşur. Kuzey parçası ise, tam tersine, kenarlarını Tokat, Yozgat, Çorum ve Amasya şehirlerinin oluşturduğu bir dikdörtgeni andıran, tarıma elverişli ve kalabalık bir nüfusa sahip olan Pontus dağlık bölgesini kapsar. Tokat ve Yozgat şehirleri henüz Kürt nüfus çoğunluğuna sahip olmamakla birlikte, kuzey parçasının odak noktasını oluşturmaktadır. Amasya, yani klasik dönemdeki Amasea, M.Ö. 4 ile I.yy arasında hüküm süren Pontus Krallığının iki başkentinden biri olarak hizmet etti (*bkz. Klasik Tarih*). Bu şehirlere, büyük bir Kürt nüfusunu barındıran ve genel olarak Kızılırmak kıyıları boyunca uzanan Kırşehir'i de eklemek gerekir. Alevi dininin en kutsal ziyaret yeri, yani Hacı Bektaş türbesi Kırşehir'in Güneydoğusundadır.

Güney parçasının ortaya çıkışı, 16-18.yy'da Horasan Kürt topluluğunu da yaratan göçettirme ve/veya zorunlu iskânlardan kaynaklanırken, kuzey parçası daha çok merkezi Kürdistan'dan bu bölgeye yönelen doğal ve sürekli göçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Dinamik ve telaşlı olan kuzey parçası tüm Kürtler arasında yaşam standardının en yüksek olduğu yerdir. Ayrıca hızla genişlemektedir.

Bu bölgedeki Kürtlerin büyük çoğunluğu Kuzey Kurmancisini konuşmakla birlikte, muhtemelen %10 civarında bir topluluk da Dımili lehçesini konuşmaktadır. Bölge sakinlerinin dini inancı neredeyse yarı yarıya Sünni İslam ile Alevilik arasında bölünmüştür.

Kürdistan'ın yukarıda sözü edilen her büyük alt-bölgesi de kendi içinde daha küçük alt-birimlere bölünmüştür ve gayri resmi olarak, derin tarihi köklere sahip olan –ve İrlanda ile İskoçya'dakilere oldukça benzeyen- irili ufaklı bir dizi aile-klan örgütlenmesi tarafından yönetilir. Bağımsız bir Kürdistan yönetiminin olmayışından ötürü, geleneksel alt-bölge ve aşiret etkinliği, bağımsızlık öncesi İrlanda'da ki gibi, Kürtlerin ulusal yönetsel birimleri olarak hizmet eder. Bu işleyiş modern devlet yönetimlerinde görülen bölge ya da şehir esasına dayanmaktadır. Ne de olsa, yine İrlanda'da olduğu gibi, tüm bu birimler, bazıları bin yıllık bir geçmişe sahip olan "klanlar" şemsiyesi altında özetlenen, tarihsel, kültürel ve sosyal gerçeklikler üzerinde yükselmektedir (*bkz. Klanlar*) **(Harita 9)**.

Genel Kaynakça

de Morgan, Jacques, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895); Harris, Walter, "A Journey in Persian Kurdistan," *Geographical Journal* 6-5 (1895); Mason, Major Kenneth, "Central Kurdistan," *Geographical Journal* 154-6 (1919); Pitcher, D.E., *An Historical Geography of the Ottoman Empire: From the Earliest Times to the Sixteenth Century* (Leiden: Brill, 1972), özellikle bir çok bölüm Kürtler'in erken modern tarih ve hanedanlıklarını konu almaktadır; Handel-Mazzetti, H.V., "Zur Georgraphie von Kurdistan," *Petermann's Geographische Mitteilungen* 58 (1912); Smith, E., "Contribution to the Geography of Central Koordistan," *Journal of the American Oriental Society* II (1851); Taylor, J.G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood," *Journal of the Royal Geographical Society* 35 (1865).

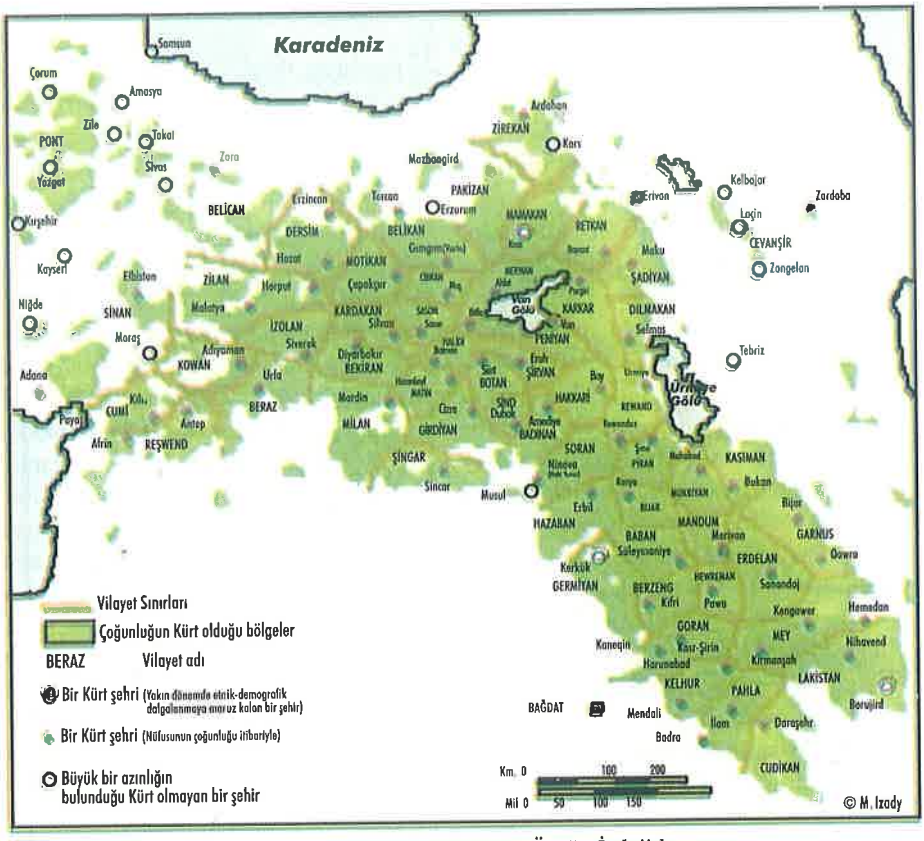

Harita 9: *Kürt Vilayetlerinin Özgün İçdağılımı*

II. Bölüm
ARAZİ YAPISI VE ÇEVRE

ARAZİ

Kürdistan'ın en çarpıcı jeofizik özelliği hiç kuşkusuz onun dağlık bir bölge oluşudur. Kürdistan günümüzde esas olarak Zagrosların orta ve kuzey kısmı, Toros ve Pontus dağlarının üçte ikilik doğu bölümü ile Amanos Dağlarının kuzey yarısını kapsayan bir alandan oluşmaktadır. Diğer kesimler ile bağlantısı olmayan iki büyük Kürt yerleşim yerinden biri olan Horasan, İran'ın kuzey bölgesindeki Elbruz Dağlarının doğu kısmındaki Rivand tepelerinde, diğeri ise Orta ve Kuzey Anadolu'daki Pontus Dağlarının ortasında, Türkiye'nin başkenti Ankara'ya komşudur **(Harita 10)**. Bunlara ek olarak, yüzlerce yıldır, Batı Belucistan'ın volkanik tepelerinden, İran'ın kuzeyindeki Elbruz Dağlarının orta kısmına, Türkiye'nin batısındaki Ege kıyılarında bulunan Ulu dağlara dek uzanan alanlarda diğer birçok küçük Kürt yerleşim yerleri kurulmuştur.

Kürdistan'ın ana topraklarında olduğu gibi, bir çok uzak alana dağılmış olan tüm diğer Kürt yerleşim birimlerinde de, tek ve önemli doğal olgu olan dağlar, Kürt tarihini, halkını, kültürünü ve geleneklerini biçimlendirmiştir. Kürdistan arazisi ovaların başladığı yerde aniden biter.

Yükseklik ortalaması en fazla olan yer Kuzey Kürdistan'dır. William Eagleton'ın deyimiyle, burası "kükreyen akarsuların, gölgeli kanyonların ve asma köprülerin" ülkesidir. Öte yandan Orta Kürdistan ise, tüm Kürdistan içinde yükseklik ortalaması en düşük olan, iklimi en sıcak ve çoğu zaman ılık olan bir bölgedir. Diğer bölgeler bu iki uç arasındaki yelpazede yer alır. Kürt dağları, İran ve Anadolu platolarını sırasıyla doğu ve batı yönünde bir duvar gibi kuşatır ve bunları Güney ve Güney-batıda Arabistan'ın düz ovalarından, kuzeyde ise Kara Deniz havzasından ayırır. Ortadaki dağ silsilesi ise, güçlü bir belkemiği oluştururcasına, Kürdistan'ın bir ucundan diğer ucuna dek uzanır.

Kürdistan'ın en yüksek noktaları sırasıyla şunlardır; Güneyde (İran) 3523 metre yüksekliğindeki Elvand Dağı, Kuzey-orta Kürdistan'da (Irak) 3674 metre yüksekliğindeki Halgurd (ya da Algurd) Dağı, batıda (Türkiye) 3463 metre yüksekliğindeki Munzur Dağı ve kuzeyde (Türkiye) 5165 metre yüksekliğindeki Ağrı Dağıdır **(Harita 11)**.

Ek Okuma ve Kaynakça

y. Abul Haggag, *"North-east Iraq: A Physiographical Study," Bulletin de la Societe de Geographie d'Egypte 33* (1960); H. Bobek, *"Forshungen im Zentralkurdischen Hochgebirge zwischen Van- und Urmia-See* (Sudest-Anatolien un West-Azerbaidjan)," Petermann's Geographische Mitteilungen 84 (1938); R. Clayton, *"The Mountains of Kurdistan," Alpine Journal* (1887); Francis Hal-

Harita 10: *Kürt Anayurdu ve Güneybatı Asya'daki Dağ Sistemleri*

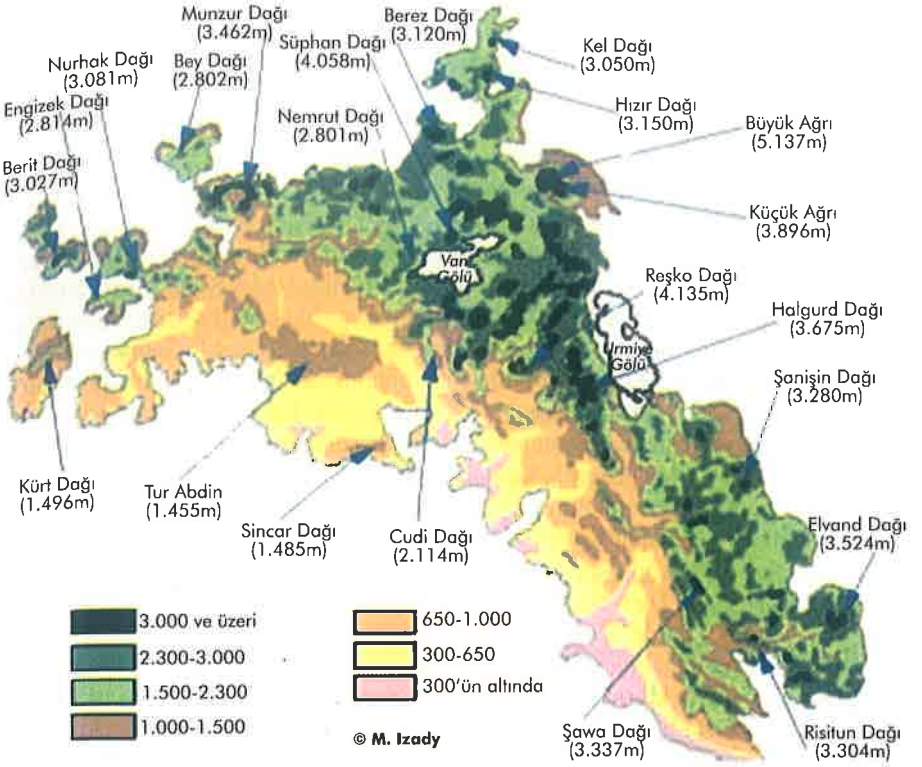

HARİTA 11: *Yükseklik (metre olarak)*

ley, *"The Gorge of the Qal'a Cholan and its Confluence with the Lesser Zab. Notes of a Tour in South Kurdistan in 1921," Geographical Journal 86-2* (1935); Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895).

JEOLOJİ

Kürdistan jeolojik olarak oldukça aktiftir. Çarpışan Avrasya ve Afrika tektonik plakaları arasında kıvrılarak yükselmiş bir bölge olarak durur. Yer olarak, Arap plakasından kopan mikro-tabaka İran ve Anadolu mikro-plakalarının altında yılda birkaç santimetrelik bir hızla sürtünmeye devam etmekte ve bunun sonucunda Zagros Dağları ile Kürdistan -çarpışmanın olduğu noktada- iki taraftan baskı altına alınarak, her yıl birkaç santimetre yukarı doğru yükselmektedir. Yaklaşık 15 milyon yıl önce başlayan bu kıtasal çarpışma, Kürdistan'ın bulunduğu bölgeyi, Güney-batı Asya'yı kapsayan Tetis Denizi'nin tabanından yukarı itmiştir ve Kürdistan'ın genç dağlarının yükselmesine olan katkısı halen de devam etmektedir.

Arap platformuna bakan Kürdistan eteklerinin jeolojik yapısı temel olarak daha güneye uzanan, Basra Körfezi altında -hidrokarbon bakımından zengin olan eski Te-

tis Denizi'nin bir kalıntısı olan- tabaka ile aynı arazi yapısına sahiptir. Bu yapı neredeyse hiç değişmeksizin Akdeniz kıyılarının doğusundaki Antakya'dan Hürmüz Boğazı'na kadar uzanır. Aslında, jeolojik anlamda çok yakın bir zamana kadar, yani Hint Okyanusunu Akdeniz ve Atlantiğe bağlayıp Avrasya'yı Afrika ve Arabistan'dan ayırıncaya kadar, Basra Körfezi'nin suları Kürdistan dağlarının eteklerine vurmaktaydı. yani Basra Körfezinin petrol içeren jeolojik tabakası Kürdistan'daki zengin petrol ve doğal gaz yataklarının devamıdır.

Nerdeyse tüm petrol ve gaz yatakları tam da bu tektonik kıvrılma sınırında, yani dağlık alanları ovalardan ayıran hatta bulunmaktadır (*bkz. Doğal Kaynaklar: Petrol*). Kürtlerin yerleşim bölgelerinin dağların sona erdiği yerde bittiği düşünülürse (*bkz. Ulusal Karakter: Dağlar*), bu yer altı zenginlikleri, özellikle Irak'ta, etnik sınırlara paralel olarak uzanır ve Kürtleri Kürt olmayan topluluklardan ayırır. Bunun bir sonucu olarak, örneğin Kerkük petrol yatakları Güneydoğuda Kürt yerleşim bölgelerinin altından başlar, kuzeybatı doğrultusunda ilerleyerek Türkmenlerin, sonra tekrar Kürtlerin, sonra Arapların, daha sonra Kürtlerin, yine Türkmenlerin ve en sonunda da Kürtlerin yerleşim alanlarının altından geçer *(bkz. Harita 41)*.

Büyük volkanik taşkınlar Kürdistan'ın kuzey ve kuzey-doğusundaki büyük alanların yüzeyinde yeniden ortaya çıkmıştır. Büyük ve Küçük Ağrı zirveleri ile Van Gölü kıyısındaki Nemrud Dağı bu aktif jeolojinin çarpıcı üç örneğidir. Ayrıca, Van ve Urmiye Göllerinin ikisi de nehir yataklarının önüne, yakın jeolojik zamanlarda lav akıntıları tarafından doğal biçimde set çekilmesi sonucu oluşmuşlardır. Arazinin geri kalan kısmı tamamıyla kıvrımlı iken, Kürdistan'dan kuzeybatı-güneydoğu istikametinde, ama daha ağırlıklı olarak Batı Kürdistan'ndan belli ölçüde doğu-batı istikametinde ilerleyen bir çok fay hattı geçmektedir. Volkanik taşmalar Kürt toprağını ticari değeri olan pek çok maden yatağı ile zenginleştirmiştir (*bkz. Doğal Kaynaklar*). Ayrıca doğa zengin ve renkli bir taş çeşitliliği ile öylesine dolup taşmaktadır ki, ziyaretçileri ilk ziyaretlerinde büyülemeye devam etmektedir.

Öte yandan, Kürdistan'ın aktif jeolojisi onun depreme yatkın bir arazi olmasına yol açmıştır. Bunun bir sonucu olarak da, Kürdistan'ın arkeolojik eserleri nadiren ayakta kalabilmiştir. Güney Kürdistan'daki Kengâwar'da bulunan büyük tanrıça Anahita tapınağı bu zorlanma ve sürekli sarsıntıların dramatik tanıklığını yapar. Savrulmuş sütunlar, parçalanmış büyük basamaklar, dağılmış peron ve duvarlar 2200 yıllık bu aralıksız sarsıntıların canlı göstergeleridir. Batı Kürdistan'daki Adıyaman'ın kuzeyinde bulunan Nemrut Dağı'ndaki parçalanmış devasa heykeller ise bir başka örnektir. Ayrıca halk hikâye ve masallarında şehir ve köylerin "toprak tarafından yutulması" deyimi hep devam eden bu jeolojik hareketliliğe işaret eder.

Ek Okuma ve Kaynakça

Celâl Şengör, *The Cimmeride Orogenic System and the Tectonics of Eurasia* (Boulder: Geological Society of America, 1984); The International Petroleum Encyclopedia; Christopher Ryan, *A Guide to the Known Minerals of Turkey* (Ankara: MTAE Türkiye, 1960); I. Altın ve diğerleri., "Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası" 1:500000 ölçekte ve her bir Türk şehri için ayrı sayfalar halinde, açıklayıcı metinlerle birlikte basılmıştır. (Ankara: MTAE, Türkiye, 1960-70); *Seismotectonic Atlas of Iran* (Tahran: Geological Survey of Iran, 1976); Herbert Wright, "Geologic Aspects of the Archaeology of Iraq," *Sümer* XI (1955).

İKLİM ve YAĞIŞ

Kürdistan'da yıllık ortalama sıcaklık, yüksekliğe bağlı olarak önemli bir değişkenlik gösterir, dağlık bölgelere çıkıldıkça sıcaklık da düşer. Yaz ayları alçak rakımlı bölgelerde bunaltıcı derecede sıcak ve yarı-nemli olabilirken, dağ içlerindeki bölgeler hoş bir serinlik içinde olur. Kış mevsimi, ovalara bakan küçük marjinal bölgeler dışında dondurucu derecede soğuk ve kar yağışlıdır (**Harita 12**).

İklimdeki bu karşıtlığın düzeyi, ormanların yok edilmesi ve meraların otlatma ile tahrip edilmesi sonucu, giderek yükselmektedir. Yakın zamana kadar iklimi uyumlu olarak bilinen bir çok alan, günümüzde yaz sıcağı ve kışın soğuğu arasında gidip-gelen yarı-kıraç ve verimsiz arazilere dönüşmüştür.

Yıllık ortalama sıcaklığı donma noktasının altında olan en soğuk bölgelerin hemen hepsi Kuzey Kürdistan'ın Anadolu'da kalan kesimindedir ve bu durum yüksek bölgelerde sürekli buzul alanlarının kalmasını sağlar. En soğuk bölgeler Kürdistan'ın yaklaşık olarak %5'ini teşkil etmektedir.

Yıllık ortalama sıcaklığı donma noktası ile 5°C (40° Fahrenheit) arasında olan bölgeler Kürdistan'ın yaklaşık olarak %19'unu oluşturmaktadır. Bu bölgeler temel

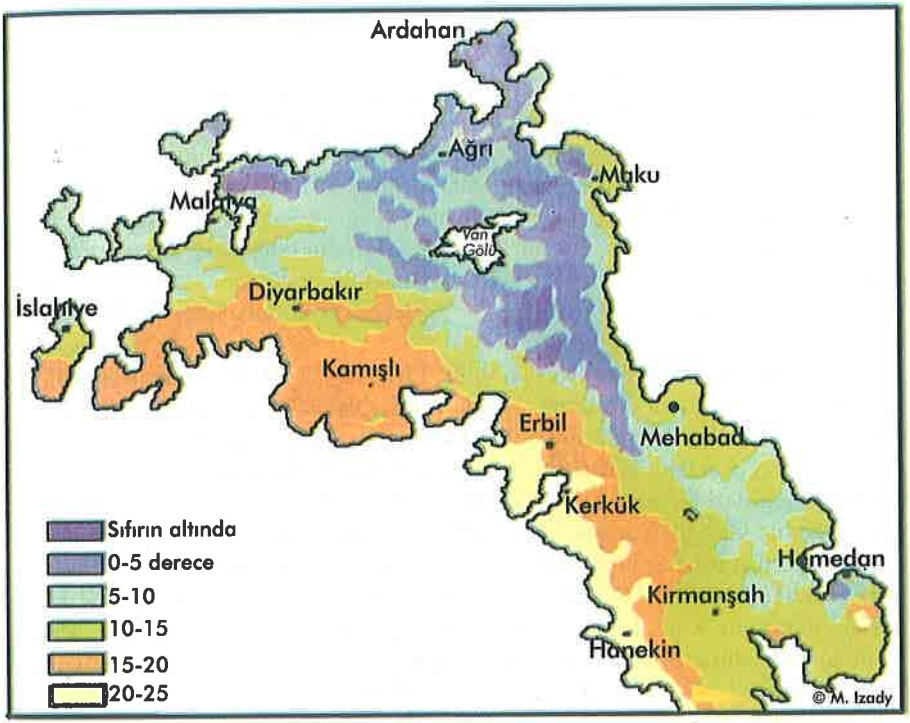

HARİTA 12: *Yıllık Ortalama Sıcaklık Dereceleri*

olarak Kuzey Kürdistan'ın Türkiye ile İran'da kalan kesimlerinde olmakla beraber, biri Kuzeybatı Kürdistan'da Dersim, diğeri ise güneyde Irak'a kadar uzanan iki koldan oluşur. Bu bölgelerde yılın 7 ayı kar yağabilir. Kars ve Ardahan şehirleri bu bölge içinde yer almaktadır. Kuzey Kürdistan'da kış ayları genel olarak Alaska'daki Anchorage ve Juneau'dan daha soğuk geçer. Yunan tarihçi Ksenophon ve 10 000 Yunan askerinin Kürdistan üzerinden geri çekilirken (M.Ö. 401) soğuğa karşı çaresizlik içinde nasıl savaştıklarına ilişkin canlı tanık anlatımları (Anabasis, IV.1-3), bundan yaklaşık iki yüz yıl sonra Romalıların Lucullus seferlerini aktaran Plutarch tarafından da desteklemektedir. "Sık sık yağan kar, havanın en açık olduğu günlerde bile yağan dolu ve buzlanma, devam eden fırtına, son derecede üşümüş olan atların suyu zorlukla içebilmeleri, buzların kırılması sonucu adaleleri kesilen atların güçlükle ilerleyebildiklerinden" söz eden Plutarch'ın anlatımlarından o yıl, kış mevsiminin Eylül ayında başladığı anlaşılmaktadır (Yaşamlar, "Lucullus"). Roma ordusunda isyan patlak vermiş ve ordu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ortaçağ sonlarında, Venedikli Gezgin Marco Polo soğuğu tanımlarken "bütün sınırların ötesine geçmiş" deyimini kullanmıştır (*Seyahatler, I.vi*).

Kuzey Kürdistan'ın geri kalan kısımları, Batı ve Doğu Kürdistan'ın büyük kısmı, tıpkı güneyde Hemadân'a kadar uzanan küçük parça gibi, yıllık ortalama 5-10°C (40-48°F) sıcaklığa sahiptir. Bu iklim kuşağı Merkezi Kürdistan'ın yaklaşık %20'sini teşkil eder. Dersim, Bitlis, Muş, Bingöl, Ağrı, Van, Hakkari, ve Qala Diza'nın yanı sıra, Bajar, Serdeşt, Merivan, Bana ve Hemadân şehirleri bu kuşakta yer alır. Çoğu yıl bu bölgelerde kar ortalama 5 ay yerde kalır.

Kürdistan'ın en sıcak parçası belki de yıllık ortalama sıcaklığı 10-15°C (47-58°F) olan iklim kuşağıdır. Tek başına en büyük iklim kuşağını teşkil eden bu kuşak, Güney Kürdistan'ın nerdeyse üçte ikisini, Batı Kürdistan'ın ise yarısını, yani Kürdistan'ın %40'lık bir bölümünü kapsamaktadır. Bu bölge Malatya, Adıyaman, Antep, Elazığ, Zaho, Dohuk, Amediye, Halepçe, Mehabad, Saqız, Sanandaj, Kirmanşah, Şahabad ve Kengawar ile Quçan, Bucnurd, Şirvan (Horasan bölgesinde) ve ayrıca Cihanbeyli, Haymana, Polatlı, Yozgat ve Tokat (Anadolu öbeğinde) şehirlerini içerir. (*bkz. Şehirleşme ve şehir Merkezleri*). Bu bölgelerin kar altında kalış süreleri 4 ayı bulabilmektedir.

Kürdistan'daki en sıcak iklim kuşağı yıllık 15-20°C (57-65°F) ortalama sıcaklığa sahiptir. Suriye Kürdistanı'nın tümü, Irak'ta kalan Orta Kürdistan'ın yarısı ve Batı Kürdistan'ın yaklaşık %15'lik kısmı bu sıcak iklim kuşağında yer alır. Diyarbakır, Siirt, Mardin, Urfa, Kamışlı, Efrin, Sincar, Süleymaniye, Erbil, Kasr-ı Şirin, İlam, Gilan ve Pahla şehirleri bu iklim kuşağı içinde yer alır.

Kürdistan ile komşuları arasındaki sınır bölgelerinde, Kürdistan'ın toplam yüzölçümünün %10'dan daha az bir kısmından oluşan küçük, ovalık bir bölgenin yıllık ortalama sıcaklığı 20-25°C (65-74°F) dolaylarındadır. Bu bölge hemen tümüyle Irak Kürdistan'ında kalır. Kerkük, Kifri, Tuz Hurmatu, Xeniqin, Mındali, Badra, ve Mehran gibi önemli şehirlerin yanı sıra, zeytin, turunçgiller ve incir bahçelerinin çoğu da bu bölgededir. Bölgeye nadiren kar yağar ve çabuk kalkar.

Ortadoğu'nun diğer çoğu bölgesinin tersine, Kürdistan'da yağış düzenli ve boldur. Bölgeye, yağışın kışın ve ilkbaharda doruğa çıktığı bir Akdeniz iklim rejimi ha-

kimdir. Daha çok kar biçiminde olan bu yağış, bazı bölgelerde yılın altı ayı boyunca sürebilir ve zirvelerde sürekli olarak buzulların oluşmasına yol açar. Yağmurun en az yağdığı mevsim yazdır fakat yükseklerde eriyen kar nedeniyle, nehirler maksimum akış hızına ulaşarak sulama için güvenilir ve yeterli derecede su sağlarlar (*bkz. Doğal Kaynaklar: Su*).

Yıllık yağış ortalaması merkez dağlık bölgede 120-200 cm3 iken, Kürdistan'ın düşük rakımlı bölgelerinde 50-100 cm3'e kadar düşer. En az yağış alan bölge Mezopotamya'ya bakan ovalık bölgelerdir (**Harita 13**).

Ek Okuma ve Kaynakça

Britanya Donanma İstihbarat Tümeni'nin, İran, Irak, Türkiye ve Suriye hakkındaki Coğrafi El Kitabı dizisi (2 cilt) (1940-43); X. de Planhol, *"Limites antique et actuelle des cultures arbustives mèditerranèennes en Asie Mineure," Bulletin de l'Association de Gèographes français 239-40* (Paris, 1954). Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895).

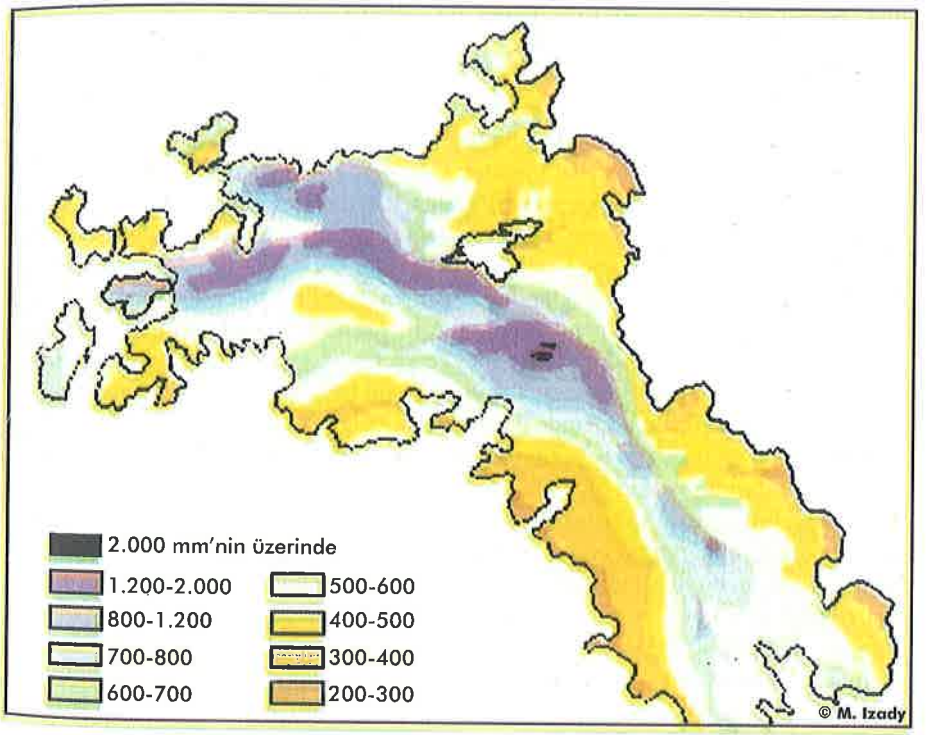

HARİTA 13: *Merkezi Kürdistan'da Yıllık Ortalama Yağış Oranı*

ÇEVRE ve EKOLOJİ

Son 100 000 yılda birçok kurak ve sulak iklim döngüsünden geçen Kürdistan'ın zengin bitki örtüsü, zaman zaman gelişmiş, zaman zaman gerilemiş ve yerel fauna ile floranın doğası ve zenginliğinde müthiş değişiklikler ortaya çıkmıştır.

Son buzul çağının en etkili döneminde, sürekli soğuktan dolayı yüksek bölgelerdeki geniş alanlar yanmış ve buzullar yüksek noktalardaki bir çok bölgeye yayılmıştır. Daha düşük rakımlı bölgeler iklim kuşaklarındaki kayma ve sıcak hava akımlarının güneye kayışı nedeniyle daha az yağış almıştır.

Yaklaşık 12 000 yıl kadar önce, Kürdistan'da hayvanların evcilleştirilmesi ve tohumların ıslahına başlandığında, hala önemli miktarda buzul bölge mevcuttu ve yağış rejimi günümüzden farklı olmamakla birlikte, iklimin mevsim döngüsü oldukça farklıydı. Ekosistemin bu dönemdeki en çarpıcı özelliği, çok zengin tohumlu ve yabani bitkilerin yanında, soğanlı ve diğer çiçekli bitkiler içeren otlaklarla kaplı oluşudur (Wright 1968, 334-339). Büyük yabani koyun, keçi ve domuz sürüleri gibi otçul memelilerin yanı sıra, göçmen kuş sürüleri bu zengin besin kaynağından yararlanmak için bu alanlarda yaşamışlardır. Bu alanlar, yeni ve devrim yaratacak iki teknolojinin keşfedilmesi için ideal bir yerdi: Tarım ve hayvanların evcilleştirilmesi. Bu yüzden Kürdistan arazisi ile birlikte, komşu Aşağı Mezopotamya ve Suriye-Filistin "Bereketli Hilal" adı ile tarihe geçmiştir (*bkz. Erken Teknolojik Gelişme*).

İklim ve ekolojik değişimdeki son evre, geri kalan buzulların çekilmesi, sıcaklığın tüm gücü ile geri dönüşü ve kuzeye doğru kayan sıcak hava akımlarının yağmur taşıyan bulutları harekete geçirmesiyle birlikte, yaklaşık olarak 8000 yıl önce başladı. Yaklaşık olarak 6000 yıl öncesine gelindiğinde, bu Asya muson rejimi İran platosundan Kürdistan'ın doğusuna kadar ulaşarak bir çok iç gölün oluşmasına yol açtı. Bu durum buzulların daha da yükseklere çekilmesine, zaten kış ve ilkbahar mevsimlerinde bol yağış alan bu dağların yazın da yeterli yağış almasına ve bunun sonucu olarak da, bitki örtüsünün dağ eteklerine yayılmasına yol açtı.

Soğuk tundralar ve seyrek otlaklar, balta girmemiş sedir, çam, ardıç, doğu çalısı, dişbudak, kavak, çınar ve en önemlisi de meşe ile kestane ormanlarının oluşmasına izin verdi. Daha korunaklı vadilerde ise meyve ve fındık ağaçlarından oluşan geniş alanlar görülmeye başlandı. Boz ve siyah ayı gibi yeni hayvanlar bu yeni ormanla birlikte çoğalmaya başladı. Bu dönemde daha yüksek bölgeler otlaklara dönüştü.

Yaklaşık 4000 yıl önce yavaş yavaş tekrar güneye doğru geri çekilen Asya musonları, yaz yağmurlarının keskin biçimde kesilmesine neden oldu. Kürdistan'ın yüksek bölgelerindeki bitki örtüsü yağıştaki bu azalmayı, düşük ortalama sıcaklık (buna bağlı olarak da düşük buharlaşma oranı) sayesinden tolere edebilirken, alçak bölgeler ve vadiler çok kırılgan bir durumda kaldı. Komşu İran platosu bütünüyle harap oldu. Kuraklığa yönelik bu sürekli ve yavaş eğilim günümüze kadar sürmüştür.

Bundan yaklaşık 4000 yıl kadar önce Gılgameş Destanı ile başlayan ve Mezopotamya uygarlıklarının çivi yazısı arşivlerinden günümüze ulaşan belgelerin tümü Zagros'u "her yöne doğru binlerce kilometre" uzanan "Sedir Ormanları" ülkesi olarak betimler (*bkz. Halk Kültürü ve Ulusal karakter*). "Birlikte ormanın derinliklerine daldılar ve yeşil dağa geldiler. Orada öylece kalakaldılar, dilleri tutuldu; öylece durup tan-

rların ikâmetgâhı olan, sedir ağaçlarıyla kaplı bu dağa, ormana bakakaldılar. Dağın önünde uzayıp giden bu sedir ormanının büyüklüğü, insana ferahlık veren, olağanüstü gölgesi; fundalıklarla yeşile bürünmüş dağ ve açık alanlar" *(Çeviren ve yayına hazırlayan, Sandars, Gılgameş Destanı, "Orman yolculuğu," 1972)*.

Bu sık, karanlık ormanlar eski insanlara bina yapımı, tuğla fırınları ve günlük kullanım için bitmez tükenmez bir ağaç kaynağı olarak görünmüş olmalı. Ama bu kaynak bitirildi. Öyle ki, M. Ö. birinci bin yılın başlangıcına gelindiğinde, Zagros'un sedir ormanları (Kürtçe *Konâr*) öylesine tüketilmiş (ya da iklimsel değişmenin kurbanı olmuştu) ki, destanın daha sonraki versiyonları, açık coğrafi karşıtlığa rağmen, "Sedir Ormanı"nı bu dönemde burada hala bolca değerli tomruk üretilen Lübnan'a isnat etmektedir. Aslında bu coğrafi ayrılığı fark eden ama Zagros'ta çok uzun zamanlardan bu yana sedir ormanları bulunmayışından ötürü kafa karışıklığı içine giren kimi modern araştırmacılar, destandaki "Sedir Ormanı" kelimesini "Çam Ormanı" olarak yorumlama eğilimine girdiler. Sümerolog S.N. Kramer "Sedir Ülkesi" olarak geçen bölgenin batıyı yani Lübnan'ı tarif edemeyeceğini, aksine doğuyu tarif ettiğini iddia etmektedir. Çünkü güneş tanrısı Utu, Sümer literatüründe "güzel kokulu bitkiler ve sedir ülkesinden" doğan tanrı olarak tarif edilmektedir *(Kramer 1963:281)*.

Zamanın modası çatı kirişlerini sedir ağacından atma geleneğine bağlı kalan Ahameniler dönemine gelindiğinde (M.Ö. 550), Kürdistan artık bu ihtiyacı karşılayamayacak durumdaydı. Ahameni Kralı I. Darius Susa ve Persepolis'te yaptırdığı saraylarda kullanılacak sediri Lübnan'dan getirtmiştir. Lübnan sedirinin Kürdistan sedirinin kaderini paylaşması da zaten uzun sürmedi.

Bir çok Kürt ormanı tarihteki daha ılıman iklimden miras kalan ormanlardır ve bir kez büyük ölçüde kesildi mi, bir daha kendini yenileme yeteneğine sahip değildir. Orman bir kez kökten kesildiğinde, koruduklarını mikro-iklim ve ekosistem bütünü ile buharlaşır (yok olur). Kelimenin tam anlamıyla yenilenebilen kaynak olmayan bu ormanlardan yararlanma ve onları işletme sürecinde, olabildiğince özenli davranmak gerekiyor. Önce sedir gitti, çam da onu izledi. Asurlular, Medler ve Ahameniler zamanında çam en fazla resmedilen ağaç, çam kozalağı en gözde motif olarak, sarayları M.Ö. 330 yılına kadar süslerken, bu dönemden sonra görülmemesi, çam ormanlarının yok olma zamanının yaklaşık olarak M.Ö. 3. veya 4.yy'a denk düştüğünü göstermektedir.

Bitki örtüsünde ki bu tahribat doğal olarak genel iklim ve ekosistemin hasarı tamir edebilme kabiliyetinde güçlü ve olumsuz bir etki yaratmıştır (*bkz. İklim ve Yağış*). 19. ve 20.yy'da yapılan tahribat ise antik çağlardan bu yana verilen bütün zararı cüce bırakacak kadar büyüktür. Geçen yüzyılda Kürdistan'ı ziyaret eden Avrupalı gezginlerin anıları ile çevrenin günümüzdeki durumu arasında yapılacak kabataslak bir kıyaslama bile bölgenin hayvan ve bitki zenginliğinde meydana gelen olumsuz değişimin çapı okuyucuyu korkutacak boyuttadır. Bitki örtüsünden yoksun kalan verimli üst toprak tabakası şiddetli bahar yağmurları, kışın ve ilkbaharda toprak kayması ile yer değiştiren çığlar ile feci bir biçimde sürüklenip gitmekte, yolların kapanmasına neden olmakta ve yerleşim yerlerine zarar vermektedir. Irmaklar ağına karışıp yok olan bu değerli üst toprak tabakası sadece ülkenin gelecekteki doğa verimliliğini değil fakat aynı zamanda mevcut barajları da tehlikeli bir oranda doldurarak, bölgenin geniş hidrolik potansiyelini de yok etmektedir (*bkz. Doğal Kaynaklar: Su*).

Şüphesiz bu tahribat sadece Kürdistan ile sınırlı değildir; komşu bölgelerin ekosistemleri, aslında bütün dünya, benzer biçimde insan tahribatının izlerini taşımaktadır. Bitki örtüsünün korunması ya da canlandırılması konusunda çok az harcama yapılmıştır. Sürekli kuşatma durumu ya da uzun süreli savaşlar durumu daha da kötüleştirmiştir. Askeri operasyonlar sırasında ağır askeri ekipmanın aktarımı, bombardımanlar ve kasten yakmalar gibi uygulamaların tümü, zaten kırılgan olan çevrenin tamamen harap olmasına katkıda bulunmaktadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Herbert Wright, "Climate and Prehistoric Man in the Eastern Mediterranean," R. Braidwood ve B. Howe, editörler, *Prehistoric Investigation in Iraqi Kurdistan içinde* (Şikago: University of Chicago, 1960); Herbert Wright, "Pleistocene Glaciation in Kurdistan," *Eiszeitalter und Gegenwart* XII (Wiesbaden, 1961); K. Wasylikowa, "Late Quaternary Plant Macro-Fossils from Lake Zeribar, Western Iran," *Review of Palaeobotany and Palynology* 2 (1967); Herbert Wright, "Late Quaternary Climates and Early Man in the Mountains of Kurdistan," *Report of the VI International Congress on Quaternary Epoch, Warsaw*, 1961 (Lödz, 1964); H. Wright, "Modern Pollen Rain in Western Iran and its Relation to Plant Geography and Quaternary Vegetational History," *Journal of Ecology* 55 (1969); Charles Reed and R. Braidwood, "Toward the Reconstruction of the Environmental Sequence of Northeastern Iraq," Braidwood ve Howe, *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan* (Şikago: University of Chicago Press, 1960); C. Brooks, *Climate Through the Ages* (Londra: Ernest Benn, 1949); Arlette Leroi-Gourhan ve Ralph Solecki, "Palaeoclimatology and Archaeology in the Near East," *Annals of the New york Academy of Sciences* XCV (1961); Clark Howell, "Pleistocene Glacial Ecology and the Evolution of Classic Neanderthal Man," *Southwestern Journal of Anthropology* VIII-4 (1952); Werner Nützel, "The Climatic Changes of Mesopotamia and Bordering Areas: 14000 to 2000 BC," *Sumer* xxx:1-2 (Bağdat, 1976); X. de Planhol, "Limites antique et actuelle des cultures arbustives mèditerranèennes en Asie Mineure," *Bulletin de l'Association de Gèographes français* 239-40 (1954); *Climatic Atlas of Iran* (Tahran: Tehran University Press, 1970); Ali Tanoğlu, Sırrı Erinç, ve Erol Tümertekin, *Türkiye Atlası* (İstanbul: Milli Egilim Basımevi, 1961); The Epic of Gilgamesh, çeviren ve yayına hazırlayan, N.K. Sandars (Baltimore: Penguin, 1972); H. Wright, "Natural Environment of Early Food Production North of Mesopotamia," *Science* 161:334-339 (1968); W. van Zeist, "Late Quaternary Vegetation History of Western Iran," *Review of Palaeobotany and Palynology* 2 (1967); H. Bobek, "Die gegenwärtige und eiszeitliche Vergletscherung im Zentralkurdischen Hochgebirge (Osttaurus, Ostanatolien)," *Zeitschrift für Gletscherkunde* 27 (1940); Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895); Kramer, S.N., *The Sumerians* (Şikago: University of Chicago Press, 1963).

FLORA ve FAUNA

Antik dönemde Kürdistan'da ormanların varlığına tanıklık eden yeterli miktarda meşe, cüce meşe, kestane, ardıç, çam, sedir ve yabani meyve ağacı günümüze kadar ulaşmıştır (*bkz. Çevre ve Ekoloji*). Meşe ve cüce meşe Zagros ormanlarından geriye kalan en yaygın ağaçlardır. Meşe ormanları, yabani kestane ile birlikte, bol miktarda bulunabilen yer mantarı gibi, fakirlerin yiyeceğini oluşturan, oldukça değerli pek çok mantar çeşidi için de ideal ekosistemlerdir. Ayrıca, ormanlarda üzüm, kiraz, armut, ayva, dut, böğürtlen, fındık, ceviz ve badem gibi bir çok yabani meyve, kabuklu ve kabuksuz yemiş de toplanabilir

Bölge antik zamanlardan bu yana zengin çiçek çeşitliliği ile tanınır (*bkz. Halk Kültürü*). Kürdistan muhtemelen lale, sümbül, çiğdem, nergis gibi bir çok soğanlı bitkinin, kediotu ve çuhaçiçeği gibi şifalı bitkilerin evcilleştirildiği yerdir. Bolca bulunan kokulu otlar ve çiçekler, ünlü Kürt süt ürünlerinin enfes kokularının da kaynağıdır (*bkz. Tarım*).

Fauna zenginliğini, hala bol bulunan siyah ve boz ayı, kurt, sırtlan, domuz, tilki, kunduz, çakal, çita, leopar; kartal, toy kuşu, tarla kuşu, leylek, bıldırcın ve keklik gibi bir çok yerli ya da göçmen kuş; küçük ve büyük kaplumbağa, kertenkele ve yılan gibi sürüngenler ile korumuştur. Bunlara ek olarak, tatlı su ve nehir sistemindeki sazan, alabalık gibi balıklar ve kör balık da dahil olmak üzere, yeraltı suları ve kaplıcalarda kırktan fazla balık türü bu bölgelerdeki sularda bulunmaktadır.

Eski Kürt çömlekleri ve Asur kabartmalarında resmedilen bir çok hayvan türü bugün artık Kürdistan'da mevcut değildir. Arkeolojik kanıtlara göre, fil (Loxodonta cinsi) M.Ö. 1000 yıllarının başlangıcına kadar Kürt yaylalarında avlanmışken, İran aslanının (Felis leo persica) geçen yüzyılın başlangıcına kadar yaşadığı bilinmektedir. Guzana'da (tarih öncesi dönem kalıntıları ile ünlü Tell Halaf, *bkz. Tarih Öncesi Devir*) bulunan ve M.Ö. 2000 yıllarından kalma bir taş parçası açık biçimde deve kuşu ve büyük toy kuşunun varlığını göstermektedir. Büyük toy kuşu hala mevcuttur.

Avlanma esnasında genelde büyük memeli hayvanlar alınmış ve bazıları kitlesel olarak yok edilmişlerdir. Asur kralı I. Tiglath-pileser (M.Ö. 1114-1076), yaşamını anlatan kitabelerde bir av sezonunda, dört yaban sığırı, on fil ve 920 aslan öldürdüğünü beyan etmektedir.

Dicle Nehri vadisi kaplanının (*Felis tigris tigris*, hayvan adını, Dicle Nehri'nin Avrupa dillerindeki karşılığından almıştır) sadece klasik çağın son dönemlerine kadar yaşadığı sanılmaktadır. Roma şehirlerinde sahnelenen kaplan avlama oyunlarında kullanılan hayvanların kaynağı bu bölgedir. Ancak, Kürdistan kaplanlarının gerçek kaplan türü olmaması da mümkündür; bunların daha ziyade, hâlâ Kürdistan'da yaşayan fakat sayıları gün geçtikçe azalan büyük leoparlar olmasıda muhtemeldir. Kullanılan ilk ad olan tiger adı, Kürt topraklarından getirilen ve hayvan oyunlarında kullanılan benzer hayvanların ortadan kalkmasından sonra, Romalılar tarafından korunmuş, daha sonra da Hazar-Kafkas ormanlarından getirilen gerçek kaplanlar için kullanılmıştır.

Muhtemelen dinsel ayinlerde (*bkz. Yezidilik*) kullanılmış olan bazı büyük kuş kemikleri Orta Kürdistan'ın Şanidar-Zâwi Çami mağaralarının üst-katmanından çıkarılmış ve bunların 10 800 yaşında oldukları saptanmıştır. Bunlar sakallı akbaba, kızıl akbaba, beyaz kuyruklu kartal, küçük kartal ve büyük toy kuşu kemiklerinden oluşmaktadır. Eyyubi Kürt Krallığı (*bkz. Ortaçağ Tarihi*) ve Kral Selahaddin için arma modeli görevi gören, kaya kartalı ve şawât ya da büyük toy kuşu (otis tarda), bölgenin kolay ulaşılmaz yerlerinde az sayıda bulunmaktadır. Bu iki büyük ve kutsal kuş türü dışında kalan kuşlardan bir çoğu, bugün Kürdistan'da ortadan kalkmış durumdadır. Bu iki muhteşem kuşun kanat açıklığı 2,5 metrenin üstündedir; böylece, bu kuşların niçin eski dini ayinlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

M.B. Rowton, "The Woodlands of Ancient Western Asia," *Journal of Near Eastern Studies* 26 (1967); P.F. Turnbull ve C.A. Reed, "The Fauna for the Terminal Pleistocene of Palegawa Cave," *Fieldiana Anthropology* 63 (1974); T.C. young, "Survey in Western Iran, 1961," *Journal of Near Eastern Studies* 25 (1966); Dexter Perkins, "Prehistoric Fauna from Shanidar, Iraq," *Science* CXLIV-3626 (1964); H. Wright, H. McAndrews, ve W. van Zeist, "Modern Pollen Rain in Western Iran, and Its Relation to Plant Geography and Quaternary Vegetational History," *Journal of Ecology* LV (1967); H. Walter, "Vegetationgliederung Anatoliens" ("Plant Distribution in Anatolia"), *Flora* 143 (1956); Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895).

Genel Biblografya

Kürdistan doğasını ve çevresini konu alan kimi oldukça yararlı kaynaklar için bkz; 'British Naval Intelligence Division's Geographical Handbook' adlı dizinin İran, Irak, Türkiye ve Suriye hakkındaki bölümleri (2 cilt) (1940-43); Tübinger Atlas des Voerderen Orients (TAVO) (Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag, yayını devam etmektedir) başlıklı kitap dizisine eklenen haritalar da, bu konu ve burada tartışılan diğer bir çok konu için değerli kaynaklardır. Ayrıca Ali Tanoğlu, Sırrı Erinç ve Erol Tümertekin' in Türkiye Atlası (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961) ile Sırrı Erinç'in Doğu Anadolu Coğrafyası (İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayınları, 1953) adlı eserlerine bakınız.

III. Bölüm
TARİH

KÜRT TARİH YAZIMINDAKİ SORUNLAR

Kürt tarihinin derlenmesi ve düzenlenmesi zaman-tüketen bir görevdir. Ne sevindiricidir ki, bu yoğun zaman tüketiminin nedeni kaynak yokluğu değil, tersine birinci el bilgi kaynaklarının olağanüstü varlığıdır. Ortadoğu'nun yukarı kesimlerinde coğrafi merkezi bölgelere yerleşen (*bkz. Jeopolitik*), geniş doğal ve insani kaynaklara (*bkz. Doğal Kaynaklar ve Demografi*) hakim olan Kürtlerin ataları kaçınılmaz olarak ve yeterli ölçüde insanlığın ilk yazım denemelerinde kaydedilmiştir. Ne de olsa Kürtler, bu gezegende okuma yazma bilen en eski halklar olan diğer Ortadoğu halklarıyla ortak bir geçmişi paylaşmaktadırlar.

Kürtler kendi tarihlerini kaydetme düşüncesini ısrarla reddetselerdi bile, Mezopotamya'da sürekli olarak ilişki ve etkileşim içinde oldukları, okuma yazma bilen diğer pek çok halk tarafından kaydedilmekten kurtulamayacaklardı. Neyse ki, Kürtler ne kendi tarihlerini yazmaktan geri durmuşlar ne de komşu kültürlerin tarihçileri ve kronikçileri tarafından göz ardı edilmişlerdir. Bu bölgeler arası işlemlerin tabletlere yazılan antik ticari ve askeri kayıtları, günümüze ulaşan mevcut klasik ve ortaçağ tarih çalışmaları ve kronolojileri zenginliği ile birlikte, Kürt tarihinin derlenmesini kolaylaştırmaktadır. Böylelikle, Kürt tarihi daha baştan ayrıntılı olarak kaydedilmiştir ve günümüzde hemen hemen her üniversitede ve resmi kütüphanede bulunmaktadır. Akla hemen şöyle bir soru gelebilir, eğer daha önce zaten derlenmişse, Kürt tarihinin neden yeniden derlenip yazılması gerekiyor?

Tüm bu modern-öncesi kaynaklarda Kürt tarihi, insanlığın Ortadoğu'daki daha geniş deneyimleri içinde teşkil ettiği yer ölçüsünde yazılmıştır. Dünyanın ilk uygarlaşan bölgelerinde tarih, bölümlere ayrılmamış ve çeşitli etno-linguistik grupları övecek ya da alçaltacak biçimde paylaşılmamıştı. Ne olursa olsun, etnisizme eşlik eden çağdaş sosyopolitik çağrışımlar, Ortadoğu'nun modern-öncesi toplumlarına uygulamak saçmalıktır. O insanlar için ekonomik yaşam tarzı ve dinsel inanç, onların grup duygularının oluşumu bakımından, diğer faktörlerden daha önemliydi. Avrupalılara (antik Yunanlılar'dan tutun da modern Fransızlara kadar) her zaman daha önemli görünen dil öğesi, modern-öncesi Ortadoğululara çoğu zaman önemsiz görünüyordu. Ne var ki, Avrupalılar tarafından yapılan etnisite tanımları tam da bu biricik faktöre dayanmaktadır.

Bu kaynaklardan, Ortadoğu tarihinde ve insanlık mirası içinde, özellikle Kürtçe'yi (hem modern Hint-Avrupa hem de Hurî Kürtçeleri) konuşanlara ait olan oranı bulup çıkarmak gerçekten de Herkül gibi güçlü olmayı gerektirir. Bu tek tek bireylerin ya da bir grup bireyin değil, daha ziyade devlet-destekli bir aygıtın üstlenebileceği bir görevdir. Bölgede bağımsız bir devlete sahip olan diğer etno-linguistik gruplar kendi etnik tarihlerini tamamen devlet tarafından finanse edilen çalışmalarla derleyip yazmışlardır. Tarihin etnik odaklı bölümleri, devlet destekli akademiler kurulup finanse edilerek, üniversitelerin bu çalışmaları görev edinen geniş sanatsal departmanlarına burslar tahsis edilerek planlanıp yaygınlaştırılmıştır.

19.yy Avrupasına –tümüyle dil olgusunu temel alan etnisiteye dayandırılan bir nosyon olan- "ulus-devletçiliğin" gelişiyle birlikte, linguistik sınırlara göre ortaya çıkan ulus-devletlere meşruiyet kazandırmak amacıyla etnik tarihler yazılmaya başlanmıştı. Bu etnik tarihler yeni "ulusal" hükümetler için, kendi etnik özgünlüklerini meşrulaştırma ve kendi etnik vatanları olarak gördükleri topraklar üzerindeki iddialarını legalize etmek bakımından olmazsa olmaz bir öncelik haline gelmişti. Özgün bir etno-linguistik gruba ilişkin bilgiler bulmak umuduyla eski tarih çalışmaları taranıyor ve buna rağmen eksik kalan şeyler iç değerleme, tahminler ya da doğrudan doğruya uydurmalarla tamamlanıyordu. B. Lewis, *History: Remembered, Recovered, Invented* (Princeton, 1975) adlı eserinde, Ortadoğu'daki "ulus" devletlerin bunu nasıl başardıkları konusunda insanı hayretler içinde bırakan örnekler sunmaktadır.

Devlet aygıtından ve finansmanından ya da hükümet dışı hayırsever bir sınıftan yoksun olan devletsiz Kürdün "etnik" tarihi henüz birbirinden farklı kaynaklar yığınından derlenip çıkarılmamıştır.

Dünya artık halkların genel, kolektif başarıları hakkındaki değerlendirmelerle tatmin olmamakta; uzmanlık alanlarına ayrılmış tarihin özgünlüğünü ve insanlığa katkıda bulunan insani başarıların paylaşımını arzulamakta, buna değer vermektedir. Bundan kendi özgün paylarını almayanlar, tarihsel olarak marjinal, kültürleri ilkel ve hatta kendi vatanları hakkındaki iddiaları yersiz olarak değerlendirilmektedir. Böylesi ikincil bir statü verilen bir halkın her türlü mirası, *sanat* ya da *arkeoloji* müzelerinde değil, *doğal tarih* müzelerinde sergilenmektedir. Böyle halkların tarihi ve insani deneyimleri, *sosyologlar* ya da *tarihçiler* için değil, *antropologlar* için bir çalışma nesnesi olur. Şimdilerde "ilkel kültürler" olarak etiketlenen ve ona göre sınıflandırılan bu halkların yeri, ham doğayı uygarlıktan ayıran soluk alanlar bulunmakta. Onların öz-yönetim doğrultusundaki iddiaları da benzer şekilde yüce bir hükümranın "aydınlatıcı" himayesi karşısında göz ardı edilmekte ya da "istikrarsızlığı" önlemek amacıyla, mevcut "düzenli" modern bir devlet tarafından müsadere edilmekle son bulmaktadır. Mevki spekülasyonu bu spekülasyonu yapanların cahilliğinden doğmuş ve yalnızca Kürtleri değil, ama aynı zamanda tarihin şu ya da bu döneminde diğer tüm kültürleri ayıplamıştır. Görkemli Mezo-Amerikan uygarlığı hakkındaki "ilkellik" izlenimini ortadan kaldırmak üzere hala mücadele etmektedir. Mayalar ve İnkalar da tıpkı Kürtler gibi, yüksek maaşlı lobici ve avukatlardan yoksundur. Yine tıpkı Kürtler gibi, onların tarihi de hala doğal tarih müzelerinde sergilenmekte ve antropologlar tarafından tanımlanmaktadır.

Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir; "peki ama Kürtler, hatırlanmayı hakedecek herhangi bir katkıda bulunmuşlar mıdır?" Kürtler, yeryüzündeki en eski ve uzun süreli uygarlıkların anavatanı olan Ortadoğu bölgesinde coğrafi bir merkeziliğe sahip olmanın getirdiği avantaj sayesinde, kaçınılmaz olarak bu uygarlıkların oluşumuna ve aktarımına kayda değer bir katkıda bulunmuş olmalıdırlar. Bu iki mantıklı argüman dikkate alındığında, bizzat modern Kürtlerin kendileri arasında bile, tarihsel rolleri hakkında çoğu zaman böylesine zayıf görüşlerin savunulduğunu görmek bir paradokstur.

1996 Yılı, İslam uygarlığının tarihindeki en büyük şahsiyetlerden birinin, Kürt Ebu-Hanifi Ahmed Dinaweri'nin 1100. Ölüm yıldönümüydü. Onu çok az Kürt tanıyordu ve hiç kimse onun yeni ufuklar açan başarılarını övmemişti. Bu arada, hayattaki başarısı çok iyi bir seyahat günlüğü tutmuş olmak olan Türk seyyah Evliya Çelebi bu alanda bir dünya şampiyonu olarak değerlendirilmektedir. Şu anda vakıflara Çelebi'nin adı verilmekte, onun seyahat günlüğünün en ufak kırıntısı bile doktora tezlerine, çevirilere ve yaygın yorumlara konu olmakta ve basit bir seyahat günlüğünün önemini kat be kat aşan süslü baskılarla yayınlanmaktadır. Bu mevki spekülasyonlarının elbette Evliya Çelebi ile hiçbir alakası yoktur. Burada asıl övülen ve yüksek bir değer verilen şey Türk kültürü ve Türk tarihsel başarısıdır. Ebu-Hanife Ahmed Dinawari'nin üzerinde ise, aradan geçen 1100 yıla rağmen hala bir sis perdesi bulunmaktadır, çünkü onun vasisi olan Kürtler, ikinci sınıf bir ulus olarak değerlendirilmekte ve Yamyam Simko türünden modern ve yakın dönem siyasal şahsiyetlerini ve aşiret reislerini göklere çıkarmakla meşguller.

İlginçtir ki, benzer bir mevki spekülasyonu Kürtlerin antik ataları olan Hurriler hakkında da söz konusu olmuştur. Hurriler üzerine yazan G. Wilhelm, bu mantıksızlığı farkeder ve onun kaynağını ortaya çıkarmaya çalışır. "Hurriler en önemli antik Doğu uygarlıklarından biriydi, ama buna rağmen, linguistik, tarihsel ve kültürel bakımdan Hurriler hakkında, Sümerler, Babilliler, Asurlular, Hititler ya da [hatta] Kenanlılar hakkında sahip olduğumuzdan çok daha az bilgiye sahibiz." Wilhelm ardından, "Hurriler'in antik Doğu dünyasındaki alenen önemli rolü ile bu rol hakkındaki parçalı kanıtlar arasındaki çelişkinin pek çok farklı değerlendirmeye ve hatta mevki spekülasyonuna yol açmasından" yakınır *(Wilhelm, 1989:1-6)*.

Ne tuhaftır ki, Hurrilerin torunlarının; yani Kürtlerin tarihsel rolü ve kültürel katkısı üzerine yapılan çalışmalara yönelik bilimsel araştırma çabalarının durumu hakkında söylenecek şey tam da budur. Üstelik Kürtler söz konusu olduklarında, o tiksinti verici mevki spekülasyonu da işlemeye başlamaktadır. Kültürel ve tarihsel kenar hatlarında Kürtlere karşı pusuya yatan "basit aşiretsel göçebeler" (tabii eğer birer yırtıcı hayvan imajı olarak, eşkıya ya da barbar olarak lanse edilmemişlerse)ı, Kürdolojiyi inceleme konusu olarak seçmiş olanlar tarafından bile dile getirilmektedir. İslam Ansiklopedisi'nin ikinci baskısındaki "Kürt" maddesini hazırlayarak ansiklopediye katkıda bulunan Thomas Bois, Kürtlerin arkaik varlığını ve onların Mezopotamya'daki kapsamlı etkinliklerini kanıtladıktan sonra, Kürtler üzerine yazdığı ünlü genel kitabında, Kürdistan toplumu ve uygarlığı için daha küçümseyici ve aşağılayıcı sıfatlar bulmakta güçlük çekmektedir (*Connasissance des kurdes, Beyrut: 1965*). "[Asur Kralı] Sen-

nacherib Babil vilayetlerinde düzeni sağlamakla meşgulken," diye bildirir okurlarına Bois, "o güne kadar yalnızca barbar dağ aşiretleri olan ve göçebe olarak yaşamlarını sürdüren ya da *sefalet içindeki* köylere yerleşen Medler, Zagros Dağlıları..." (sayfa, 12) Elbette, Bois, Kürdistan'ın dağ aşiretlerinin barbarlığını ya da köylerinin sefaletini nasıl belirlediği hususunda bize herhangi bir kaynak ya da kaynaklar sunmamaktadır. Üstelik de bunlar Kürtlerin dostları tarafından söylenmiş şeylerdir.

İnsanın, doğası itibariyle, hakkında en az şey bildiği şeylerin önemi açısından en son sırada yer aldığı ve bilinen şey açıkça yanlış olsa bile, bilinenin getirdiği rahatlıktan vazgeçip, bilinmeyeni öğrenmenin belirsizliği ve yükü altına girmeye karşı en çok direnen varlık olduğu artık eskimiş bir haberdir.

Bu kılavuz kitabın ilk baskısının yayınlanmasından sonra, statükonun değişimi karşısındaki bu direnişin çarpıcı örnekleri ortaya çıktı. İran'daki Güney Kürdistan'da bulunan antik Godin tümseğinde kazı yapan arkeologlar yakın bir zamanda üzüm şarabı ve arpa mayasının varlığı hakkında en eski fiziksel kanıtları buldu. Üzümün ve arpanın anavatanlarının Zagros-Toros dağları olduğu, bunların ilk kez oralarda ıslah edildikleri; kaldı ki, üzümün Irak'taki Güney Mezopotamya ovalarının bataklık ve tuzlu topraklarında hiçbir şekilde yetişemeyeceği gibi olguları göz ardı eden söz konusu kazıdaki arkeologlar, Kürt dağlarının yerli kültürünü es geçerek bu her iki ürünün keşfini doğrudan Güney Irak'taki Sümerlere atfettiler! Godin'de, askeri sapanlar için kullanılan toplara benzeyen cisimlerle dolu olan bir odada bira fıçıları da bulunmuştu. Şimdi, klasik Greko-Romalı tarihçiler böyle bir savaş türünü hiç tereddüt etmeden Zagros halklarına, özellikle de *Kurti*, yani Kürtler olarak adlandırdıkları halka atfetmişlerdir *(örneğin, Polybius, V.lii.5; Livy, XXXXVII.xl.9; Diodorus, XIV.xxvii.3)*

İyi ama nasıl olur da, coğrafya ve botanik gibi temel olguların başaramadığı şeyi, birkaç sapan topunun başarmasına izin verilebilir? Hurriler nasıl olup da, dünyada ilk defa onların kendi anavatanlarında yapılan kazılarda çıkarılan şeyler için, G. Wilhelm'in doğrudan "mevki-spekülasyonu" olarak adlandırdığı dengeyi alt üst etmeden, saygınlık talebinde bulunabilirler? Şu anda Godin'deki kazıları yöneten Toronto Üniversitesi'nden Dr. Virginia Badler, Aralık 1994 de Amerikan Antropoloji Derneğinde okuduğu bir bildiride, statükoyu çürüten fiziksel kanıtları es geçerek statükoyu sürdürmeye çalışmaktadır. Böylece Dr. Badler sapan toplarının varlığını, bunların Sümerlerin icadı olduklarının bir başka "kanıtı" olarak meşrulaştırdı. Dr. Badler bu aleni kaçamağı güçlendirebilmek için şöyle diyor; "o zamanlar kilden yapılma sapan topları her yerde kullanılan savaş silahlarıydı." (Science News, 146 (1994), 390) Elbette bu "bazı" raporların kanıtlanmışlığı hakkında ve bu raporların, sapan toplarının Kürtlerin tercih ettikleri silahlar oldukları konusunda antik ve klasik kaynaklarda bol bol geçen raporlarla nasıl kıyaslanabildikleri konusunda bize herhangi bir şey söylenmemektedir.

Neyse ki, geçtiğimiz dört yıl içinde, sağduyu sahiplerini (ve de Kürtleri) memnun edercesine, Kürdistan'da, Mehabad'ın kuzey batısındaki Hacı Firuz'da ve Adıyaman'ın güneybatısındaki Titriş'te keşfedilen diğer arkeolojik tümsekler, üzüm şarabının Kürdistan'da icat edildiği konusunda, Godin'i 2500 yıl önceleyen yeni kanıtlar

sağlamıştır (McGovern ve diğerleri, 1996:480-81). Hacı Firuz ve Titris'te bulunan kanıtların, Kürtler hakkındaki geleneksel mevki-spekülasyonuna alışkın olan dogmatik araştırmacılar tarafından nasıl geçiştirileceği ciddi bir merak konusudur.

Tüm bu zorluklara ek olarak, bu yanlış değerlendirmeleri düzeltme doğrultusunda bireyler ya da örgütler tarafından başlatılacak herhangi bir girişim, gerek akademi camiası içinde, gerekse de politik arenada düşmanca bir yaklaşım ile karşılaşacaktır. Bu, oldukça doğal; çünkü insanlığın mirasının bir kısmı üzerinde iddia edilen bir hak başka bir grubun aleyhine olacaktır. Ve hiç kimse kavgasız biçimde bu hakkından vazgeçmeyecektir. Bu yüzden, Kürtlerin tarihini derleyip tek merkezde düzenleme doğrultusundaki herhangi bir ilk girişimin, araştırma ne kadar titiz ve niyet ne kadar hayırsever olursa olsun, tartışmalara yol açması ve düşmanlık yaratması kaçınılmazdır.

Ortadoğu-Akdeniz uygarlığının evrimi ve zenginleştirilmesinde Hurrilerin oynadıkları temel rolü onların hanesine yazma konusunda antik tarih araştırmacıları arasında gözlenen direniş, Hurrilerin zamanından tutun da 20.yy'ın başlangıcına kadar, Kürt tarihinin geri kalan kısmının gelişimini ve yeniden kurgulanmasını yadsıyan tutumun ta kendisidir. Beklenebileceği gibi, her iki durumda da kaynak kıtlığı gibi bir sorun söz konusu olmamıştır. O meşhur Pandora kutusunun açılmasına karşı çıkan anlayıştır sorun olan. Bu durum, şimdi Hurri tarihi örneğinde de başladığı gibi, Ortadoğu ve Akdeniz dünyasının tarihi ve kültürel evrimi hakkında elimizde bulunan standart metinlerin ve literatürün yeni baştan gözden geçirilmesini ve bu dünyaya sunulan geleneksel katkıların sahiplerinin yeniden derecelendirilmesini gerektirebilir.

Ulusal tarihler niçin böylesine tartışmalı konular haline geldi ve insanlar niçin –kelimenin tam anlamıyla- tarihin paylaşımı, satışı ya da icadı üzerine birbirleri ile savaşıyorlar? Tarihi satın almak, uluslararası kabul görmenin, yönetimi meşrulaştırmanın ve iddia ne kadar yersiz olursa olsun, bir toprak parçası üzerinde hak iddia etmenin en ekonomik yoludur. İşte bu yüzden, sosyal bilimlerin ve insan bilimlerin başka hiçbir dalı, politika ile, meşruiyet sorunu ile ve toprak talebi ile tarih kadar içli dışlı olmamıştır.

Bu yeni bir eğilim olmaktan hayli uzaktır. Moğollar 13.yy'da uygar dünyanın önemli bir kısmını harabeye çevirip ele geçirdikten sonra, Moğolların tarihini *yaratmak* üzere yerel tarihçi ordularını kiralamışlardı; o cani askeri hortlakları, antikitenin büyük ailelerinden çıkan ve kendilerinin kısa bir süre önce enkaza çevirdiği dünyanın yönetimine en çok layık olan onurlu asilzadeler olarak sunmak üzere. Böylece, *Cahanguşa* ve *Cami' el-tawarik* gibi muhteşem tarih yazımları ve diğer sayısız tarih çalışmaları, "doğruluk" açısından Moğol kraliyet bakanları tarafından (örneğin, Hemedanlı Raşit El Din Fadallah) denetlenen bu tarih timleri tarafından gerçekleştirilmişti. Bu tarih timlerinin eserlerinin yüzlerce cildi Semerkand'ın en iyi yaldızlı kâğıtlarına yazılmış. Tebriz ile Sultaniye'deki atölyelerde pahalı (ve şatafatlı) minyatür resimlerle savurganca süslenmişti. Bu eserlere Cengiz Han ile Moğol sürülerinin, öylesine gerçeğe aykırı bir resmi çizilmişti ki, kuşkuya kapılmayan bir izleyici kitlesinin, ikisinin aynı şey olduğunu kendi başlarına düşünmesi asla mümkün olamazdı. 1994 Yılının New York'unda bile, Amerikan Doğal Tarih Müzesi, Moğolistan Cumhuriyeti ile işbirliği içinde bir sergi açmış ve bu sergide, 700 yıl önce Moğol parasıy-

la satın alınan sözde tarih kullanılarak, Cengiz Han gibi iyiliksever birinin komutasındaki uygar Moğol ordusunun bir resmi Amerikan kamuoyuna sunuluyordu.

Geçmişte olduğu gibi, günümüzde de tarihin yazılması oldukça güçlü bir destek gerektirir. Beceri ve cesaret isteyen böyle bir çalışma aynı zamanda, şimdilerde birkaç değerli kişiyle sınırlı olan fedakâr Kürdologlar'dan oluşan bir akademinin olanaklarını da gerektirir. Bu eksikliğin çok çeşitli nedenleri var. Kürtler, modern ulusal ve yüksek eğitim düzeyi çalışmalarını destekleyip finanse eden bir devlet aygıtından yoksunlar. Bölge devletleri böyle bir devletin oluşumunu engellemişlerdir. İncil üzerine araştırma yapan bilginler hiçbir zaman Kürtlerle ciddi biçimde ilgilenmemişlerdir; oysa İncil çalışmaları, antik Mezopotamyalılar, Levantenler ve Mısırlılar üzerine yapılan çalışmaları ve o halklara duyulan ilgiyi ateşlemiştir. Kürtlere, ancak Kürtler Medlerle (veya daha ziyade "Meadler" ile, zira isim de çoğu zaman yanlış telaffuz edilmektedir) karıştırıldıkları zaman sınırlı bir ilgi gösteriliyor.

Ayrıca Kürtler arasında, diyasporada Kürdologlardan oluşan bir akademinin oluşumunu teşvik ve finanse edecek bir hayırsever ya da hayırseverlik geleneği de yoktur. Kürtlerin komşuları olan Ermeniler, kendi kültürlerini ve geleneklerini tam da bu şekilde, yani Batı diyasporasında Armeniology alanında birinci sınıf üniversite müfredatı oluşturup finanse ederek korudular. Tüm bu olanakların yokluğunda, zamanının tümünü çalışmalarına veren fedakâr bir Kurdolog, kendi kişisel imkânlarıyla ve uğrayacağı akademik/politik zararları göze alarak var olmuştur. Hiçbir desteğin bulunmadığı böylesine elverişsiz bir ortamda, Kürtler hakkında üniversite düzeyinde yapılan çalışmalar güvenilir ve birinci sınıf bilim adamları tarafından yönetildi, başkalarının tarihi ve insani deneyimleri üzerine yapılan çalışmalarda birer dipnot olarak kaldı; oldukça büyük dipnotlar olsalar bile. Kürt tarihine ve mirasına yönelik şaşırtıcı ölçüdeki umursamaz yaklaşım –onların insanlığın geçmişindeki insani ve kültürel katkılarının önemsizleştirilerek bir kenara itilmesi- günümüzde de devam etmektedir.

Ortadoğu genelinde, devlet organları anlaşılır nedenlerden ötürü Kürt mirasını göz ardı etmekte ve Kürtlerin kendi ulusal biricikliğiyle olan bağlantılarını ve bundan duydukları iftiharı baltalama çabası içindedir. Böyle bir lükse, Kürtler gibi pek de hoş karşılanmayan azınlıklar değil, yalnızca egemen etnik gruplar sahip olmaktadır. Bu göz ardı edici ortamdan etkilenen Kürtler, kendi tarihsel kökenlerini keşfetmek üzere batılı Kurumlara doluşmuşlardır. Araştırmalar yapmak üzere Batı'ya gelen bir Kürt, kısa bir süre sonra batılılarla yaptığı sohbetlerde, kendisinden Kürt adında bir ulusun hatta etnik grubun varlığını "kanıtlamasının" istendiğini fark eder. Oysa, Ortadoğu'dan veya başka bir yerden gelen hiçbir gruptan kendi etnik kimliğini "kanıtlaması" istenmemektedir. Hem Kürt hem de Kürtler üzerine çalışacak herhangi biri, geleneksel bir şekilde "Kürt milliyetçiliği" üzerine bir şeyler yazmaya sevk edilmektedir; ki, Batı dünyasındaki her kolej ve üniversite kütüphanesinde, bu konu hakkında siyasal bilimler öğrencilerine -ve de meraklı Kürtlere- sunulacak birkaç meşhur kitap bulunmaktadır. Kürt, iyi bir "aşiret" mensubu olarak, kendi kolej ödevlerini veya mezuniyet tezini, son 150 yılın siyasi tarihi ile ilgili bir konu üzerine yazmakla görevlendirilir. Sadece son 150 yıl ama, asla daha öncesi değil. Ola ki öğrenci daha öncesini merak ederse, akıl hocası ona şunu soracaktır;"Daha öncesi? Daha önce ne vardı ki?"

Eğer öğrenci ısrar ederse, o zaman da karşısına eski bir klişe çıkar: "Kaynak yok." Ardından öğrenci, bazı kavgacı aşiret reislerini ya da geçici siyasal şahsiyetleri içeren mevcut ya da yakın zamana ait siyasal ihtilaflardan birini seçip, geride hiçbir iz bırakmayacak kadar önemsiz olan bir konu üzerinde sayısız araştırma tezlerinden birini yazmaya yönlendirilmektedir. Asla saf bir tarih çalışması değil; hele antik, klasik ya da ortaçağ Kürt tarihi hiç değil. Öyle görünüyor ki, modern akademik düşüncede, Kürt ve tarih birbirlerini karşılıklı olarak dışlayan iki olgu olarak kabul edilmektedir.

Gerekli uzmanlıktan yoksun olan Kürtler, Ortadoğu'nun kültürel mirasında ve tarihinde onlara düşen pay hakkında şu anda mevcut olan paradoksa meydan okumayı, ne entelektüel modaya uygun olarak, ne de akademik olarak güvenli bulmuşlardır. Acı gerçek şudur ki, Kürtler bu çarpıtılmış tabloya razı olma eğiliminde kalmışlardır. Kaçamak davranan Kürt bilgini, "milliyetçi" biri olarak göz ardı edilmemek için, kendi ulusal mirasının marjinal bir göçebe kültürüne, Bois'in Kürtlerin ataları için kullandığı "barbar dağ kabileleri"nden çok uzak olmayan bir düzeye indirgenmesini canı gönülden desteklemektedir. Böylece Kürt bilgini, hem ülkelerinde hem de Batı üniversitelerinde güçlü biçimde finanse edilen, tarihten kendi paylarını çekip çıkaracak tam mesaili müdafi ve akademisyenlerin yönetiminde olan akademi ve kurumlara sahip olacak kadar şanslı olan diğer halklara, geçmişte kendi ulusu tarafından sunulmuş katkının parsellenmesinin akılsız bir aksesuarı haline gelmiştir.

Ayrıca eğitimli Kürtler arasında, kendi uluslarının tarihlerini araştırmak, gün ışığına çıkarmak ve geliştirmek isteyen diğer hevesli ulusların bir olgunluğa ve entelijensiyaya ulaşmalarına yardımcı olan karşılıklı bir destek ve ortak çalışma alışkanlığının olmadığını da gözden kaçırmamak gerekiyor. Kürt aydınları bunu yapmak yerine, Üçüncü Dünya'daki diğer aydınlar gibi, Batı'nın eğitsel ve materyal zenginliği karşısında gözlerini kamaştırmaktadır. Kürtler bir Batılı tarafından yapılan en sınırlı ve en sıradan çalışmayı bile göklere çıkarırken, kendi Kürt kardeşlerinin önde gelen eserlerini herkesten önce kötüleyip küçümsemekte önceliği kimseye kaptırmamışlardır. İçinde bulundukları çaresizlik dolu mevcut ekonomik ve kültürel koşullardan dolayı kafaları karışan, gücenen ve içe kapanan pek çok Kürt aydını, farkında olmaksızın kendi inkarının bir aracı haline gelmiştir. W.R. Hay 1921 yılında şu isabetli gözlemde bulunmuştu:

"Kürdün kendisini ve kardeşlerini küçümsemek gibi tuhaf bir alışkanlığı vardır; muhtemelen bu alışkanlık Kürde, onu Osmanlılaştırmak ve her türlü ırk duygusunu kökten sökme çabası içinde olan Türkler tarafından aşılanmıştır. Kürt sürekli olarak, yalnızca dışarıyı gören biri anlamında "zahirbin,", açgözlü anlamında "tamahkar" ve 'yabani' anlamında "wahşi" deyimleriyle kendisinden söz eder." (*Two Years*, 1921-64)

Bu yüzden, sadece geçtiğimiz birkaç yıl içinde bile, Kürdistan'da yapılan tüm gümüşçülük işlerini Kürt Yahudiler'e, tüm taşçılık işlerini Asuriler'e, tüm güzel halıları Farslar'a, tüm mimari anıtları Ermeniler'e ve Kürt kökenli eserlerin çoğunu Türklere atfeden pek çok makalenin çıkmış olması; böylelikle Kürtlere "soylu vahşi" dışında başka bir tarihsel miras bırakılmaması hiç de şaşırtıcı değildir. Böyle bir nosyonun içerdiği eşitsizliği ve derin paradoksu görmek için tarihçi olmaya gerek yok.

Bu durumdan en çok sorumlu tutulması gerekenler, eğitimin ve eğitsel hayırseverliğin vazgeçilmez önemini henüz keşfetmemiş olan Kürtlerin kendileridir. Neyse ki, elinizdeki çalışmanın da kanıtladığı gibi, Kürt etnik tarihinin yazımı ve onların spesifik başarılarının incelenmesi için, hiçbir uydurma ve ölçüsüz iddiaya ihtiyaç yoktur. Olağanüstü miktarda bulunan birinci elden tarihsel belgeler ve arkeolojik kanıtlar, Kürt tarihinin ve kültürel katkısının gün ışığına çıkarılması için spekülasyona değil, yalnızca zamana ihtiyaç vardır. Kürt tarihi üzerine çalışan herhangi birini endişelendirecek şey kaynak kıtlığı değil, tersine, araştırmalar için mevcut olan muazzam birinci el kaynak bolluğudur. Bir tarihçi statükoyu bozma korkusunun üstesinden bir kez geldi mi ve -geleneksel tarihçilerin ve komşu etnik grupların savunucularının düşmanlığı olmazsa bile- kaçınılmaz umursamazlığı karşısında varlığını korudu mu, Kürtlerin tarihi ve insanlık içindeki mirası eksiksiz biçimde anlaşılıp, yerli yerine oturtulabilir.

Kaynaklar: B. Lewis, *History: Remembered, Recovered, Invented* (Princeton, 1975); W. R. Hay, *Two Years in Kurdistan: Experiences of a Political Officer, 1918-1920* (Londra, 1921); P. McGovern, D. Glusker ve E. Lawrence, "Neolithic Resinated Wine," *Nature* 381 (6 Haziran 1996), 480-81; Gernot Wilhelm, *The Hurrians*, Çev. *Diana Stein* (Warminster, UK: Aris & Phillips Ltd., 1989).

TARİH ÖNCESİ ve ERKEN TEKNOLOJİK GELİŞİM: M.Ö. 10 000-3000

Bugün yaşadıkları ülkenin yerli halkı olan Kürtlerin tarihi hakkında hiçbir "başlangıç" yoktur. Kürtler ve tarihleri, binlerce yıllık kesintisiz içsel evrimin, ülkelerine dağınık biçimde gelen halkların ve düşüncelerin asimile edilmesinin ürünüdür. Kürtler kültürel ve genetik olarak, tarih boyunca gelip Kürdistan'a yerleşmiş tek bir halkın değil, tüm halkların torunlarıdır. Hurri, Guti, Kurti, Kaldi, Mard, Zela, Karduçi ya da Ari Medleri, Sagartyanlar, Mitanniler ve Kassitler gibi halklar tek başına Kürtlerin *atasını* ve onların kültürünü değil, yalnızca bir atayı temsil etmektedir. Gerçekten de Kürt halk kültürünün bazı izleri, arkeolojik kanıtlar aracılığıyla 50 000 yıl öncesine, Neandertal insanlara ve açıkça isimsiz olan bir kültüre dek sürülmüştür (*bkz. Halk Kültürü*).

Bununla birlikte, bir yerden başlamak ve Kürtlerin tarihini incelemek üzere, tarihin akışı içindeki dönemeçlerden birini seçmek gerekiyor. En uygun tarih 12 000 yıl öncesi, yani Neolitik Devrimin başlangıcıdır. 12 000 Yıl öncesi aynı zamanda yeryüzünde son buzul döneminin sona erdiği ve jeolojik Holosen döneminin; yani İnsanlık Çağının başladığı tarihtir. Ve Kürtler kendi antik vatanlarını, dağları ve dağ eteklerini, gelişimin başlıca bölgelerinden biri olarak değerlendirebilecek kadar şanslıdırlar. Bu tarih (yani 12 000 yıl öncesinden günümüze kadar olan dönem) kuşkusuz tüm insanlık için evrensel bir öneme sahip olsa gerek. Öyledir de. Birçok kişi, tıpkı Palm Beach, Florida'da bulunan Uluslararası Bilim Akademisi'nden G. Emiliani gibi, söz konusu tarihin, tüm insanlığın ortak ve tarafsız bir takvimi için bir başlangıç noktası olarak benimsenmesi için bastırmaktadır. Hoş bir tesadüf sonucu, mevcut Gregoryen,

Hıristiyan takvime sadece 10 000 yıl eklemek gerekiyor. Buna göre, günümüz (1995) böylece 11 995, 2000 yılı ise 12 001 olacaktır (*Science News*, 10 Haziran 1995).

12 000 yıl öncesi ile yaklaşık 5 500 yıl önce Mezopotamya'nın yükselişi arasında Kürt dağlık bölgelerinde yapılan teknolojik ilerlemeler ve keşifler, tarihin akışını sonsuza dek değiştirmiş ve gezegenin çehresini köklü bir değişime uğratmıştır. Yaklaşık olarak 5000 yıl önce Mezopotamya ovalarında başlayan uygarlık tarafından başarılan pek çok şey bundan 7000 yıl önce sınırdaki Kürdistan dağlarında ve vadilerinde başlamıştır. Kürdistan'ın uygarlığın gelişiminde oynadığı başat rolün arkeaolojik ve zoolojik-botanik kanıtları boldur ve iyi belgelenmiştir. Bu, Kürdistan tarihindeki en çarpıcı dönemdir.

Paleolitik ve Mezolitik mağara yerleşimleri (yani, M.Ö. 10 000'e ve Holosen döneminin başlangıcına tarihlenen yerleşimler) yoğun sayılarla Güney ve Orta Kürdistan'da odaklanmaktadır. Güneydeki Behistun'da (Bisitun Dağı) bulunan mağara yerleşimleri yaklaşık olarak 10 000 yıl öncesine tarihlenirken, Şaneder yerleşimleri 56 000 yıl gibi eski bir geçmişe sahiptir. Bu Paleolitik ve Mezolitik kültürlerin teknolojik gelişimleri ile sanatsal ifadeleri, Ortadoğu ve Güney Avrupa'daki yerleşim yerlerindekilerle aşağı yukarı aynıdır.

Buna karşılık, Neolitik dönem Kürdistan'da temelden farklı olan bir yapıya sahipti. Neolitik devrimin, Kürdistan'ı, dünyadaki başlıca alanlardan biri olarak seçtiği anlaşılıyor. Bu toprağın sakinleri, belirsizliklerini hala koruyan güçlerin yol açtığı, açıklanamamış, yoğun bir teknolojik evrim sürecinden geçmişlerdir. Bunlar kısa süre içinde, çoğunluğu yine dünyanın en gelişmiş teknolojik toplumları arasında olan etraflarındaki toplulukların başına geçerek, düşük-yoğunluklu, avcı-toplayıcı ekonomiden, yüksek-yoğunluklu, yiyecek-üretici ekonomiye geçmişlerdir.

Tarihi Bereketli Hilâl'in dağlık kuzey kesimi olan Kürdistan, pek çok ilk evcilleştirme ve endüstriyel teknolojilerin yanı sıra, yiyecek üretim tarzlarının da gelişim ve uygulama alanıydı. Kayda değer miktardaki arkeolojik kanıtlar Kürt dağlarının yaklaşık olarak 12 000 yıl önce tarımın icat edildiği bölge olduğuna işaret etmektedir (*Braidwood, 1960*). Bu devrimci teknoloji daha sonra Kürt dağlarından komşu Mezopotamya'nın ovalarına, Batı Anadolu tepelerine ve İran platosuna yayıldı. Yaklaşık olarak 8000 yıl öncesine gelindiğinde, daha da genişleyerek, Kuzey Afrika, Avrupa ve Hindistan alt kıtasına yayılmıştı. Bu yüzden, Kürdistan birçok yaygın ürünün ve evcil hayvanın çıkış noktasıdır (*Ucko ve Dimbley 1969; Berg ve Protsch 1973; Wright 1969*).

Yiyecek-toplayıcılığından yiyecek-üreticiliğine geçiş, ilk evcilleştirmelerin yabani atalarının doğal coğrafi menzili içinde, yani Zagros Dağları genel bölgesinde başlamıştı (*Braidwood ve Howe 1960, 1962; Braidwood 1972*). Buna ek olarak, mevcut kanıtlar yoğun bir şekilde, bu geçişin gerçekleştiği başlıca coğrafi bölge olarak, Kürdistan'daki sıradağların eteklerini ve vadilerini işaret etmektedir (*Whallon 1979*).

Elbette tarım zorunlu olarak flora ve faunanın evcilleştirilmesini gerektiriyordu. Günümüzün modern buğday, arpa, çavdar, yulaf, bezelye, mercimek, yonca ve üzüm gibi ürünlerinin ilk örnekleri, ilk defa M.Ö. 9. binyıldan kısa bir süre önce, modern Kürtlerin ataları tarafından ıslah edilmiştir. En yaygın tahılların yabani türleri hala ya-

bani otlar olarak Zagros ile Doğu Toroslar'da ve daha az ölçüde Amanos Dağlarında büyümektedir (*bkz. Toprak ve Çevre*).

Evcilleştirilen ilk keçi, koyun, köpek ve domuzların kalıntıları Kürdistan'daki üç önemli arkeolojik bölgede bulunmuştur: Çayönü (Batı Kürdistan'da Diyarbakır yakınlarında), Ganj Dara (Güney Kürdistan'daki Kirmanşah'ın kuzeydoğusu), 10 000 yıl öncesine tarihleniyor ve Jarmo (Orta Kürdistan'da bulunan günümüz Süleymaniye'sinin kuzeyi), 8000 yıl öncesine tarihleniyor.

M.Ö. 8. Binyılın başına gelindiğinde, Kürdistan'daki pek çok tarımcı toplum, hayvanları evcilleştirmişti. Tarım ve tahıl işleme ekipmanlarından, değirmen taşlarından, dibeklerden ve havan ellerinden oluşan bol miktardaki kalıntılar, polen kayıtlarıyla birleşerek, tarımın bu dönemde Kürdistan'da kurulduğunu gösteren sağlam kanıtlara dönüşmüştür.

Bu ilerlemelerden dolayı nüfusta ve üretimde yaşanan olağanüstü patlama, çok daha fazla teknolojinin keşfedilip yaratılmasına yol açtı. Kürdistan uygarlığı, madencilik, kaba dokumacılık ve pişirilmiş çanak çömlekçilik, ayrıca bunların yanı sıra, mimari, şehirleşme, yazı ve kayıt tutma alanlarında buluşlar yaparak ya da bu buluşlara büyük katkılarda bulunarak devrimci teknolojik ilerleyişine devam etti.

Çayönü'ndeki topluluk, dünyanın, madenciliğe başvurduğu kanıtlanmış olan iki topluluğundan biri olmuştur (Braidwood 1969, Caldwell 1967). Burada keşfedilen bakır aletler, M.Ö. 5. Binyılın birinci yarısına tarihlenmektedir. Bakırdan ve kalaydan yapılan bir alaşım olan bronz bakırdan daha katı ve daha kullanışlıdır, daha düşük bir ısıda erir ve bu yüzden işlenmesi daha kolaydır. Çayönü'nde bronz aletler M.Ö. 4.binyılda ortaya çıkmaktadır; Avrupa'da ortaya çıkmalarından tamı tamına 2000 yıl önce.

Gerekli maden cevherlerinin yakınlarda oluşu, madencilik alanındaki ilerlemeleri kolaylaştırmıştı. Mezopotamya'nın alüvyonlu ovaları neredeyse tümüyle maden rezervlerinden yoksunken, Zagros, Toros, Amanos dağları, ayrıca Cudi volkanik oluşumları böyle rezervlerle dolup taşmaktadır. Gerçekten de, Çayönü'nü çevreleyen bölge, dünyanın yaşayan en eski endüstriyel yerleşim bölgesi olarak adlandırılabilir; çünkü neredeyse 7000 yıl önce başlayan bakır dökümlerden ve bakır alaşımlardan yapılma eşya üreticiliği günümüzde de devam etmektedir (*bkz. Doğal Kaynaklar: Madenler*).

Bu arada, hem Çayönü'nde hem de Ganj Dara'da (Kirmanşah yakınlarında Kürdistan'ın karşı tarafında), pişirilmiş çanak çömlek (pişirilmiş küçük kil heykelciklerle birlikte) ilk kez M.Ö. 8.binyılda ortaya çıkmaktadır (Macitzade 1975). Neolitik dönemde araçlar normalde taştan veya ahşap, yakı ya da sepetçilikten yapılırken, dayanıklı ve çok yönlü çanak çömlekçiliğin geliştirilmesi ev yaşamında bir devrim yaratmış ve bu teknoloji diğer toplumlar tarafından da ısrarla aranmaya başlamıştı. Söz konusu teknoloji büyük bir hızla komşu bölgelere yayılmış ve M.Ö. 7000'e gelindiğinde,1000 yıldan az bir zaman dilimi içinde Ortadoğu'nun her tarafında yaygınlaşmıştı (*Roaf 1990, 42*).

Dünyada cam takılmış ilk çömlek örneği de, yaklaşık olarak M.Ö. 3500 yılında, Mezopotamya ve Çin'deki cam takı teknolojisini 2000 yıl önceleyerek, Ganj Dara yakınlarındaki antik Seh Gabi tümseğinde ortaya çıkmıştır (*Vandiver 1990; Levine 1974.*) Dünyada düzenli "modern" dokuma ile yapılmış 9000-yıllık en eski kumaşın

yine Çayönü bölgesinde bulunması ve Kürdistan'ın dokuma teknolojisinin gelişimindeki payı *Halılar ve Dokumalar* bölümünde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

M.Ö. 8.binyıla gelindiğinde, Kürdistan'daki toplum, ticari işlemlerin kayıtlarının tutulmasına ihtiyaç duyacak kadar karmaşık hale gelmişti. Bu kayıtlar Kürdistan'da önce, her biçimin ticari bir parçayı ve bir numarayı temsil ettiği çeşitli biçimler verilmiş kil sikkeler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sikkeler yaklaşık olarak 7500 yıl önce üzerlerinde ek işaretler taşımaya başlamışlardır. Her işlem için taşıdıkları mesajlar giderek karmaşıklaştıkça, dizilimleri bir cümle oluştursun diye, ortalarında açılan delikten geçirilen ip aracılığıyla arka arkaya dizilmişlerdi (Schmandt-Besserat 1986, Nissen, 1986). Daha sonraki zamanlarda, güvenli biçimde korunmak üzere, sikkeler kilden yapılma koruyucu kaplamalarla kaplanmıştı. Bu kil kaplamaların yüzeyi, içindeki her sikkenin bir taklidini taşıyordu ve böylece dış kaplama, ancak içerideki sikkenin yüzeydeki taklidinin doğruluğundan kuşkulanıldığı zaman kırılabilirdi. Zaman içinde, bu kaplamalar üzerindeki taklitler, içerideki asıl sikkeleri gereksiz hale getirecek kadar açıklayıcı olmaya başlamıştı. M.Ö. 3000'e gelindiğinde, kil dış kaplamanın kendisi bir kayıt haline gelerek sikkelerin yerini almıştı. Kil kaplamaların kayıtlarını sunduğu ticari işlemlerdeki tarafların "imzaları"nı taşımak üzere silindir mühürler ortaya çıktı. Bu yüzden ilk çivi yazısı mektupların sikkelere işlenmiş şekiller olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bu arada, çivi yazısı ile yazılan "tabletler," içerisindeki sikkelerin ortadan kalkmasından çok sonra bile, sikke kaplamalarının kabarık görünümünü korumaya devam etti. Modern anlamda yazının en ilkel biçimi, Kürdistan'da keşfedilen sikke ile ticari kayıt tutma sistemi sayesinde işte bu şekilde başlamıştı.

İlk çivi yazıları ve piktograflar aslında sikkelerin taklitleri olmalarına rağmen, kısa süre içinde evrim geçirerek daha sembolik biçimler kazanmışlar ve karmaşıklıkları artmıştı (*Green 1981*). Diğer alanlarda da olduğu gibi, M.Ö. 3.binyıla gelindiğinde Mezopotamya yazının gelişimi bakımından Kürdistan'ı geride bırakmıştı. Kürdistan'da ve Zagros Dağlarında, daha ilkel ve yerli sikke sistemi çok daha uzun bir süre boyunca, başlıca kayıt tutma sistemi olarak kullanılmaya devam etmişti. Yazı, Mezopotamya'da hızlı bir gelişim kaydetmiş, Kürdistan'da ise yalnızca sikkeler ile bağlantılı olarak kullanılmaktaydı. Piktografik yazıyla yazılmış kayıtları taşıyan ve daha iyi bir terim bulunamadığı için "proto-Elami" olarak bilinen kil tabletler, bilindiği kadarıyla ilk kez yaklaşık olarak 4500 yıl önce, Güney Kürdistan'da, Kangawar yakınlarındaki Godin'de ortaya çıkmışlardı. Eğer sikke sisteminin kendisini yazı-dışı kabul edersek, bu tarih Kürdistan'ı dünyadaki ilk okur yazar toplumlardan birinin yaşadığı ve komşu Mezopotamya'dan sonra ikinci sırada gelen ve komşu İran Platosu'ndaki benzer gelişmeler üzerinde düzeyi henüz bilinmeyen etkiler bırakan bir bölge haline getirmektedir.

Geniş yiyecek kaynakları ve yüksek yaşam standartları Kürdistan'da adeta bir nüfus patlaması yaratmıştı. M.Ö. 10 000'de yaklaşık olarak 15 000 olan nüfus, görece kısa zaman içinde en azından on kat artarak, M.Ö. 9000'de 150 000'e çıkmıştı. İlk devletler, veya daha ziyade şehir-devletler, yaklaşık olarak M.Ö 8.binyılda ortaya çıktı (*Wright 1977*).

Çayönü, Oylum Höyük, Titriş (Batı Kürdistan'da), Jarmo, Tepa Gewre (Orta Kürdistan'da), Ganj Dara ve Giyan (Güney Kürdistan'da) gibi bölgeler , Eriha ve Yahu-

diye ile birlikte, gezegen üzerindeki ilk şehirli toplumlar olmuşlardı; her ne kadar bu "şehirler" cüzi bir büyüklüğe (1000-1500 kişi) sahip olsalar da. Dünyanın geri kalan kısımlarının çoğu elbette bu dönemde mağara yaşamıyla sınırlıydı. Bu şehir bölgelerinde makul bir büyüklüğe sahip tapınaklar vardı ve hem binalar arasında hem de binalar ile genel çevre arasında açıkça izlenen uzamsal bir ilişki planı vardı. Ayrıca binalar, ticaret, tarım ve savunma alanlarındaki avantajlarından en yüksek düzeyde yararlanmak amacıyla, çevreye stratejik biçimde yerleştirilmişlerdi.

Toprağın doğal bereketi ve dağlık bölgeyi savunmanın kolaylığı, gelişmekte olan bürokrasi ve orduların büyütülmesini gereksiz kılıyor, yerel yönetimleri küçük, onların yetkilerini de sınırlı tutuyordu. Buna karşılık, komşu Mezopotamya'nın alüvyonlu ovalarında, kıt kaynakların sıkı biçimde yönetilmesi ihtiyacı (sulama işleri ve sellere karşı önlem) ve korumasız bölgenin savunulması, büyük bir bürokratik örgütlenmeyi ve güçlü bir askeri gücü zorunlu hale getiriyordu. Yönetimler büyüdükçe şehirler de büyüdü. İlk Mezopotamya şehirleri Eridu, Nippor, Ur ve Uruk gibi Sümer ve Akad şehirleri ortalama olarak Kürdistan'daki şehirlerden on kat daha kalabalıktı, her birinin 10 000-15 000 civarında sakini ve güçlü savunma sistemleri vardı.

Kürdistan uygarlığı, M.Ö. 6000-5000 dolaylarında Halaf kültür dönemi olarak adlandırılan dönemde gelişiminin zirvesine ulaşmıştı. Bu dönem, Batı Kürdistan'da, Mardin'in batısındaki antik Halaf tümseğinin adı ile anılmaktadır **(Harita 14)**. Halaf kültürüne damgasını vuran şey, tek biçimli, sağlam yapılmış dairesel ikamet birimleri, ustaca imal edilmiş ve mükemmel biçimde boyanmış çömleklerin üretimidir. Kürdistan sakinlerinin homojenleşmesine ilişkin ilk sağlam kanıtlar Halaf dönemine dayanmakta ve sanatsal ifadenin birörnekliliği ile Kürdistan'ın bir ucundan diğer ucuna dek rastlanabilen maddi kültürü içermektedir (*Roaf 1990, 51*). Mimari ve süsleme sanatındaki bu birlik, pek çok arkeologun, bu mimari ve süsleme sanatını uygulayan halklar arasında da etnik bir birlik olduğunu savunmaya sevkedecek kadar güçlüdür (*von Oppenheim 1931*). Ne şaşırtıcıdır ki, Halaf kültürünün süsleme unsurlarının bir çoğu çağdaş Kürdistan sanatında varlığını sürdürmektedir (*Mellaart 1975*) (*bkz. Süsleme Desenleri ve Motifler*).

Tüm bunlara rağmen, etnik kökeni şöyle dursun, Halaf toplumunun kimliği hakkındaki tahminleri bile şimdilik bir yana bırakmak gerekiyor. Smith'in deyimiyle, "...böylesine yetersiz birinci el kanıtlar ve mevcut verilere ilişkin böylesi bir muğlaklık karşısında, yalnızca bir cehalet gösterisinde bulunma ve bilgimizdeki gediklerin bir envanterini çıkarma tehlikesi ile karşı karşıyayız" (*Smith, 1986:40*). Burada dile getirilen şeyler dışında, Halaf kültüründen güvenli bir şekilde söz etmekten henüz çok uzağız.

Halaf döneminin sona ermesiyle birlikte, Mezopotamya ovalarının uygarlık seviyesi ve teknolojik gelişmişlik düzeyi dağlık Kürdistan'daki seviyeyi yakalamaya başlamıştı. Kürdistan'daki Hurri döneminin başlangıcı olan ve Tarihsel Dönem olarak kavramlaştırılan M.Ö. 4000'e gelindiğinde, Mezopotamya Kürdistan'ı açık farkla geride bırakmıştı. Bu yeni dönem yazının geliştirilmesi, yönetimin yaygınlaştırılması, dinin kurumlaşması, şehirleşmenin patlak verişi ve "Tarih Öncesinden" "Tarihsel Döneme" geçerek yaygın bir kabul gören "okur yazar uygarlık" dönemi ile çakışmıştı.

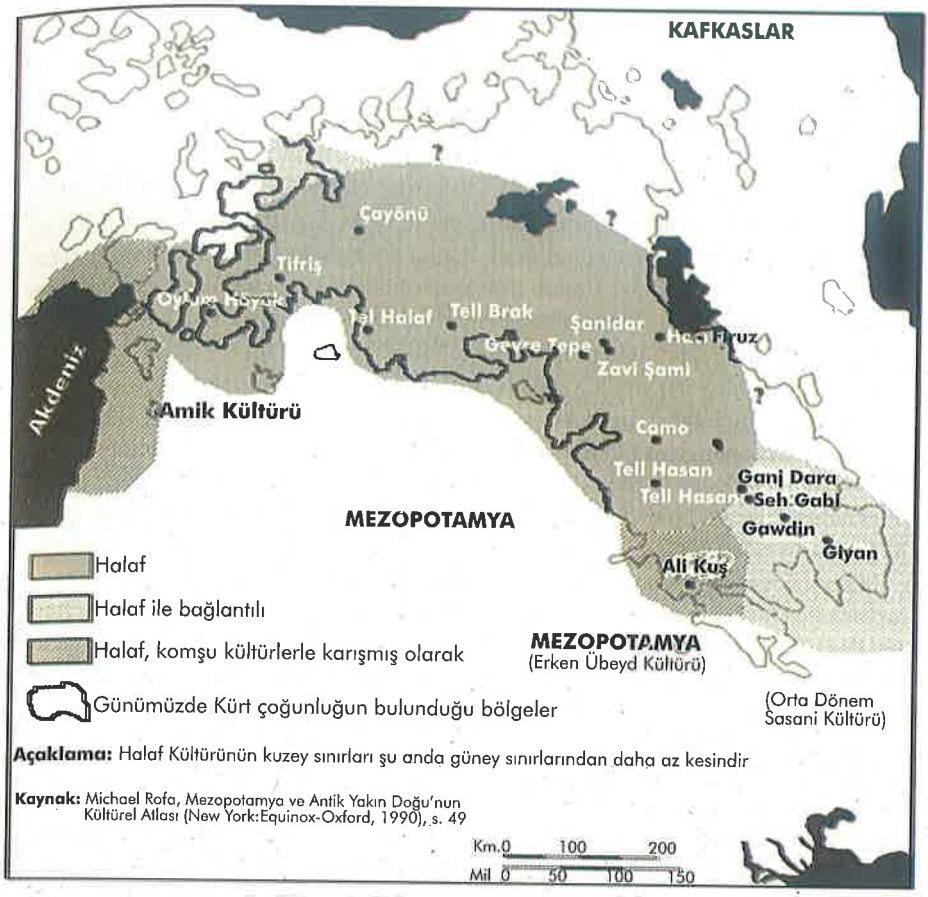

HARİTA 14: *Kürdistan'daki Halaf Kültürünün Yaygınlığı, M.Ö. 6000-5400 Dolayları: Çömlekçiliğin Dağılımı*

Tarım Teknolojisi ve Hint-Avrupa Dilinin Yayılması. Başlarını Colin Renfrew'ün (1988) çektiği birkaç yeni teorisyen şimdilerde, Hint-Avrupa dillerinin yayılmasına yeni bir teknolojinin; yani tarımın kaynaklık ettiğini savunmaktadır. Bu teorilerde, orijinal proto-Hint-Avrupa, yani "*Ursprache*" dilini konuşanların, nüfusu yoğun olan tarımcı Anadolu'dan çıkarak, nüfusları düşük olan bölgelere, tarımcı Avrupa'ya ve daha sonra da Avrasya steplerine yayılarak kendi yaşam alanlarını genişlettikleri savunulmaktadır. Bu teorilerin sahipleri, Hint-Avrupa dil ailesinin özgün anavatanını Güney-Orta Anadolu'daki Çatal Höyük etrafındaki bölge olarak belirlemektedir. Renfrew tarafından da kabul edildiği ve bölgede yapılan ilk kazıları yönetenlerden biri olan James Mellaart (1975) tarafından da savunulduğu gibi, Çatal Höyük'te-

ki çiftçilik yalnızca M.Ö. 7.binyıla dek geri gitmektedir; yakınlardaki Kürdistan'da ortaya çıkarılan pek çok arkeolojik bölgenin (örneğin Diyarbakır yakınlarındaki Çayönü), ileri teknolojilere sahip olan karmaşık tarımcı toplumların varlığını göstermesinden neredeyse 2000 yıl sonra. Tarımcı teknoloji Kürdistan'da icat edildikten neredeyse 3000 yıl sonra, buradan Batı Anadolu'ya yayıldı. T. Gamkrelidze ve V. İvanov (1990) adlı iki Sovyet yazarı da şimdi Hint-Avrupa dillerinin kökenini ve yayılmasını tarımın icat edilmesine bağlayan gruba katılmıştır. Ne var ki, bu iki yazar, Hint-Avrupa dilinin özgün anavatanı olarak Kürdistan'ın doğu kanadını ve Güney Kafkasya'yı tespit etmektedir. Şaşırtıcı olan şu ki, her iki grup da, tarımın Kürdistan'ın iç kesimlerinde, Kafkasya ve Çatal Höyük gibi kenar bölgelerden çok daha önce bir hayli ilerlemiş olduğu doğrultusundaki belgelenmiş olguları göz ardı etmektedir. Buna ek olarak, ilk tarıma ev sahipliği etmiş bu bölgelerden herhangi bir dil ailesi Avrupa'ya yayılacak idiyse, bu varsayımlara dayalı Hint-Avrupa dil ailesi değil, Hurrice, Urartuca ve Hattice gibi diğer ilgili kuzeydoğu Kafkasya dilleri (Alarodik) olmalıydı. İsimlere ilişkin (onomastik) kanıtlardan hareketle belirtmek gerekirse, Hint-Avrupa dilleri Anadolu ve Kürdistan'da ilk kez yalnızca yaklaşık olarak 4000 yıl önce ortaya çıkmaktadır; yani, bu bölgede tarımın gelişiminden ve onun bir sonucu olarak yaşanan nüfus artışından 6000 yıl sonra. Daha da önemlisi, söz konusu bölge yaklaşık olarak 3000 yıl öncesine kadar çeşitli Alarodik dillerin egemenliği altındaydı. Baskça ve Etruryaca ile Hurrice-Urartuca-Hattice arasındaki güçlü benzerlik, bence aslında böyle bir doğrultuya işaret edebilir. Ne de olsa antik Etruryalılar katı biçimde, Anadolu'daki Truva'dan İtalya'ya göç ettiklerine inanıyorlardı. Günümüzde ise, Etruryaca ile akraba olduğuna sağlam biçimde inanılan tek dil Anadolu kıyılarının hemen yakınlarındaki Lemnos adasında ve muhtemelen anakaranın belirsiz bir kısmında da konuşulan antik Raetçe dilidir. Öyle ki, antik Yunanlılar, İtalya'daki Etruryalılar'a ve Lemnos sakinlerine aynı ismi vermişlerdi; Tyrrhenoi veya Tursenoi. Etruryalılar'ın Anadolu'dan geldikleri yargısında bulunan Heredot her zamanki gibi haklı olabilirdi.

Ciddi biçimde karşı çıkılmasına rağmen, bu teoriler Doğu Anadolu'yu, yani Kürdistan'ı kasıtlı ya da kasıtsız olarak, tarımın ilk defa ortaya çıktığı yer, bu en önemli dil ailesinin anavatanı mertebesine yükseltmektedir. Diğer açılardan çekici olan bu modelin reddedilmesi bakımından Mallory'ye (1989) tümüyle katılıyorum, zira bu model çözdüğü sorunlardan çok daha fazlasını geride bırakmaktadır. Buna ek olarak, bir dizi önemli coğrafi ve tarihsel çelişkilerin eşlik ettiği hatalı metodolojiler bu teorilerin doğruluğunu her halükârda kuşkulu hale getirmektedir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Berger r. Ve R. Protsch, "The Domestication of Plants and Animals in Europe and Near East," *Orientalia* 42 (1973); Braidwood, R. Ve Gorden Willey, editörler, *Courses Toeards Urban Life* (Şikago: Aldine, 1962); Braidwood, R.J. ve diğerleri, *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks* (Şikago: Oriental Institut, 1980); Braidwood, R.J. ve diğerleri, *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan* (Şikago: University of Chicago Press, 1960); Braidwood, R.J., "Seeking the World's First Farmers in Persian Kurdistan: A Full-Scale Investigation of Pre-Historic Sites near Kirmanshah," *Illustrated London News* (22 Ekim 1960); Braidwood, R.J., "The Early Village in Southwestern Asia," *Journal of Near Eastern Studies* 32 (1973); Braidwood, "The Joint İstanbul and Chicago Prehistoric Project," *The Oriental Institut Report for 1968-69* (Şikago: University of Chicago Press, 1969); Bra-

idwood, Robert ve Bruce Howe, *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan* (Şikago: University of Chicago Press, 1960); Braidwood, Robert, "The Iranian Prehistoric Project," *Iranica Antiqua* I (1961); Coon, Carleton, editör, *Cave Explorations in Iran in 1949* (Filadelfiya: University of Pennsylvania Museum, 1951); Coon, Carleton, *The Seven Caves* (New York: Knopf, 1957); Cuyler Young, T. Ve P. Smith, "Research in the Prehistory in Central Western Iran," *Science* CLIII (1966); Cuyler Young, T., "An Archaeological Survey of the Kangawar Valley," *Proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (Şikago:University of Chicago Press, 1974) içinde; Cuyler Young, T., *Excavations in Godin Tepe, Progress Report* I-II, Art and Archaeology Occasional Papers 17 ve 26 (Toronto: Royal Ontario Museum, 1969, 1974); Diakonov, I.M., "On the Original Home of Speakeers of Indo-Europeans," *Journal of Indo-European Studies* 13 (1985); Diamond, Jared, "The Earliest Horsemen," *Nature* 350 (Londra, 28 Mart 1991); Field, Henry, *Ancient and Modern Man in Southwest Asia* (Coral Gables, Florida, 1956); Gamkrelidze, Thomas ve V. İvanov, "The Migrations of Clans Speaking Indo-European Dialects from Their Original Homeland in the Middle East to Their Historical Habitations in Eurosia," *Journal of Indo-European Studies* 13 (1985); Gamkrelidze, Thomas ve V. İvanov, *The Indo-European Language and Indo-Europeans* (Londra, Mouton, 1990); Garrod, Dorthy, "The Palaeolithic of South Kurdistan: Excavations in the Caves of Zarzi and Hazer Merd," *Bulletin of American Schools of Prehistoric Research* 6 (1930); Green, M. W., "The Construction and Implementation of Cuneiform Writing System," *Visible Language* xv.4 (1981); Harlan J. Ve D. Zohary, "Distribution of Wild Weats and Barley," *Science* 153 (1966); Howell, Clark, "Pleistocene Glacial Ecology and the Evolution of Classic Neanderthal Man," *Southwestern Journal of Anthropology* VIII-4 (1952); Lee, Richard ve Irven DeVore, editörler, Man the Hunter (Şikago: Aldine, 1968); Levine L. D. Ve M. McDonald, "The Neolithic and Chalcolithic Periods in the Mahidasht," *Iran* XII (1974); Levine, L.D., "The Excavations at Seh Gabi," *Proceeding of the III Annual Symposium on Archaeological Research in Iran* (Şikago: University of Chicago Press, 1974); Majidzadeh, Y., "The Development of Pottery Kiln in Iran from Prehistoric to Historic Period," *Paleorient* 3 (1975-1977); Mallory, J.P., *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth* (Londra: Thames and Hudson, 1989); Mellaart, James, *The Neolithic of the Near East* (New York: Scribner, 1975); Mortensen, P., "Excavations at Tepe Guran, Luristan: Early Village Farming Occupation," *Acta Archaeologica* 34 (1964); Nissen, Hans, "The Development of Writing and of Glyptic Art," U. Finkbeiner ve W. Rölling, editörler, *Gamdat Nasr: Period or Regional Style?* (Wiesbaden: Reichert, 1986) içinde; Nissen, Hans, *The Early History of the Ancient Near East*: 9000-2000 BC (Şikago: University of Chicago Press, 1988); Oates, J., "The Background and the Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros," *Proceedings of the Prehistoric Society* XXXIX (1973); Perkins, D., "The Beginnings of Animal Domestication in the Near East," *American Journal of Archaeology* 77 (1973); Reed, Charles, "Animal Domestication in the Prehistoric Near East," *Science* CXXX-3389 (1959); Renfrew, Colin, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (New York: Cambridge University Press, 1988); Roaf, Michael, Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East (New York: Equinox-Oxford, 1990); Safar, Fuad, "Pottery from Caves of Baradost," *Sumer* VI-2 (1950); Schmandt-Besserat, Denise, "An Ancient Token System: The Precursor to Numerals and Writing," *Archaeology* (Kasım/Aralık, 1986); Schmandt-Besserat, Denise, "Numbers and Measures in Earliest Written Records," *Scientific American* (Şubat 1984); Smith, Philip, *Palaeolithic Archaeology in Iran* (Filadelfiya: University os Pennsylvania Museum, 1986); Ucko P. Ve G. Dimbleby, editörler, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (Londra: Duckwortk, 1969); van Zeist, Willem, "Palaeobotanical Results of the 1970 Season at Çayönü, Turkey," *Hellenium* 12:3-19 (1972); Vandiver, Pamela, "Ancient Glazes," *Scientific American* 262:4 (Nisan 1990); von Oppenheim, Max, *Der Tell Halaf* (Leipzig, 1931); Watson, Patty-Jo, *Archaeological Ethnography in Western Iran* (Tucson: University of Arizona Press, 1979); Whallon, Robert, An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey, *Memoirs of the Museum of Anthropology*, No. 11 (Ann Harbor: University of Michigan Press, 1979); Wigram W. A. Ve T. A. Edgar, *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan* (Londra, 1914); Wright, G.A., "Origins of Food Production in Southwestern Asia: A

Surbey of Ideas," *Current Anthropology* 12 (1971); Wright, H., "Natural Environment of Early Food Production North of Mesopotamia," *Science* 161: 334-339 (1968); Wright, Herbert, "Recent Research on the Origin of the State," *Annual Review of Anthropology* 6 (1977).

ANTİK DÖNEM M.Ö. 3000-400

Bu dönem Kürdistan'ın giderek artan ölçülerde teknolojik ve ticari olarak komşu Mezopotamya kültürlerinin gölgesinde kalışını ifade eder. Ayrıca, gezegenin bu en uygar ve zengin köşesi üzerinde siyasi ve ekonomik denetim kurmak üzere, dağlar (Kürdistan) ile Bereketli Hilal'in (Mezopotamya ve Suriye) ovalarının askeri güçleri arasındaki iktidar mücadelesinin de habercisidir. Her iki tarafın üstünlük sağlama mücadelesinde yaşanan peş peşe ilerlemeler ve geri çekilmeler günümüze kadar devam etmiştir. Antik dönem aynı zamanda Aryenlerin gelişi ve Kürdistan'ın Hint-Avrupa dilini konuşan ve klasik dönemde zirveye çıkan bir topluma dönüştürülüşünün başlangıcına tekabül eder.

Kürdistan'daki yabancı, yani Übeydi kültür döneminin sonunda Hurriler dağlara hakim olmaya başladılar. Şu anda Hurrilerin kökenini dayandırabileceğimiz kesin kanıtlar bulunmamaktadır. Hurriler, 1000 yıllık yabancı Übeydi egemenliğinden sonra, Kürdistan'ın yeniden hak talep eden yerli sakinleri olabilirler ya da Hurriler, tıpkı 2000 yıl sonra yine aynı yoldan gelen Aryenler gibi göçmen bir halk olmuş olabilir.

Hurrice yazılan ve günümüze ulaşan en eski belge, günümüzde Mardin'in güneyine denk düşen başkent Urkiş'te kral Tiş-atal tarafından tanrı Nerigal'a ithaf edilen bir tapınağın temelinde bulunan tablettir. Söz konusu tablet M.Ö. 1970 yılına tarihlenmektedir. Arap'ha (antik Kerkük) ve yakınlardaki Nuzi'de 1920'li ve 1930'lu yıllarda yapılan kazılarda keşfedilen (M.Ö. 1550-1400 dönemine ait) birkaç bin tablet de, Hurri Kürdistanı'nın tarihinin yeniden kurgulanmasına yardımcı olmaktadır. Bu metinlerin yalnızca küçük bir kısmı tercüme edilip yayınlanmasına rağmen, Arap'ha ve Nuzi metinlerinin, Hurri gelenekleri, tarihi ve toplumu hakkında birer bilgi kaynağı olarak ifade ettiği önem hiç de abartılı değildir. Muhtemelen Arap'ha/Kerkük, Mezopotamya karşısındaki dağ eteklerinde kurulan tek ve en önemli Hurri şehir merkeziydi. Nuzi ve onun hemen yakınlarındaki bölge, günümüzde de olduğu gibi, (o zamanlar Hurri, bugün Kürt olan) dağlı insanlar ile (o zamanlar Akad, bugün Arap olan) ovalı insanların karışımından oluşuyordu. Dağlara yakın olmalarından ötürü, hem Nuzi hem de Arap'ha, Batı Kürdistan'daki Diyarbakır ve Mardin dolaylarında bulunan dağlardan çıkıp bölgeye yayılan Mitanni yönetimine tabi olmuştu. Orta Kürdistan üzerindeki Mitanni yönetimi 6 kuşak boyunca devam etti. Bu yüzden, Arap'ha'dan elde edilen güçlü Hurri kanıtlarına ek olarak, muhtemelen Nuzi arşivlerinde karşılaşılan gelenek ve göreneklerin önemli bir kısmı da Hurrilere aittir.

Dandamayev (1988: 1743-74) şöyle yazar: "Mezopotamya'da, Akadcanın Babil lehçesi katı biçimde sözcüklerin, gramerin ve üslubun doğru kullanımını gerektiriyordu. Gramer hataları yapan ya da yazı üslupları kötü olan Babilli yazıcılar, aynı zamanda Akadca konuşan Kuzey Mezopotamya'nın yerli halkının yazıcılarının adından hareketle ve küçümseyici bir tavırla "Hurri yazıcıları" olarak adlandırılırlardı. Bu ise,

Akadca'ya hakim olmayanları, bu dili konuşmaktan caydırıyordu. Aramice'nin durumu oldukça farklıydı. Sayısız lehçesi olan bu dil, herhangi birinin zorunlu gramer normları oluşturmasına imkân vermiyordu. Her halükârda, çeşitli ulusların temsilcileri gramer kuralları üzerine düşünmemişlerdi ve yaptıkları hatalardan ötürü pek suçlanmazlardı."

Kürdistan'ın her tarafına yayılan Hurriler, pek çok komşu bölgeye de sirayet etmişti. Hurrilerin kültürel (ve muhtemelen demografik) varlığının dayanılmaz yükü altında, antik Zagros-Toros dağ sistemlerinin tüm halklarının tek bir kimlik altında birleştiği anlaşılıyor (*bkz. Tarihsel Göçler*) (*Wilhelm 1989*). Gutium (Güney ve Güneydoğu Kürdistan), Arap'ha/Nuzi (Kerkük), Ağrı Dağı (Urartu), Alalakh (Halep bölgesi) ve hatta Hattuşaş'ta (Hititlerin sonraki başkenti, Ankara'nın kuzeydoğusu) Hurrice'nin çeşitli lehçelerinin konuşulduğu tespit edilmiştir.

Güney ve Güney-orta Kürdistan'da bugüne kadar yapılan kazılarda bulunan ve kesin olmayan biçimde "proto-Elam" olarak isimlendirilen tabletlerin içeriği çözülüp tercüme edilmemiştir. Bu yüzden, Güney Kürt devletlerinin tarihine ve kültürüne ilişkin bu birinci elden kaynaklara ulaşmak henüz mümkün değil. Sonuç olarak, bu bölgelerin ve dönemin tarihi, komşu uygarlıkların kayıtları kullanılarak yeniden kurgulanmak durumundadır; tabi bu kayıtların, Güney Kürdistan dağlarının sakinleri hakkında içerdikleri referanslar ölçüsünde.

Hurriler monolitik bir halk olarak kalmadı. 3000 Yıllık tarihleri boyunca pek çok etnik gruba bölündüler. Aryenlerin yaklaşık olarak M.Ö. 1000 dolaylarında gelmeleriyle birlikte, dağlar, bugünün standartlarıyla etnik gruplar olarak değerlendirebileceğimiz gruplarla dolup taşıyordu. Bu "etnik" gruplar şehir-devletlere, krallıklara ve oluşturdukları sosyopolitik ittifaklara çoğu zaman kendi isimlerini veriyorlardı. Bu yüzden, örneğin Kuzey-Orta Zagroslar'da Karkar Krallığı ve yerleşim yeri gibi bir şey duyduğumuzda, sosyo ekonomik ilişkiler ve muhtemelen lehçe bağlarından hareketle tanımlanmış "Karkar" adlı etnik bir grubun var olduğunu da farzederiz. Ne şaşırtıcıdır ki, Karkar ve buna benzer daha birçok etnik isim, bugün Kürt klan ailelerinin (ve ayrıca Kürtlerin bazı komşularının) tarihi isimleri olarak görebileceğimiz isimlerdir (*bkz. Ulusal Kimlik*).

Kürdistan'da Hurri Devletleri: M.Ö. 7.yy'da tüm Kürdistan'ın Medler altında birleşmesi ile doruğa çıkan Hint-Avrupalıların gelişinden önce, Kürt tarihinin 3000 yıllık Hurri evresi boyunca sayısız krallık ve şehir-devlet ortaya çıktı ve yok oldu. Bu Hurri krallıkları ve prensliklerinden bazıları şunlardı; Kummuhu, Melidi, Gurgum, Ungi, (Unqi), Kaman, Kasku, Nairi, Shupria, Urkish, Muşku, Urartu, Namar, Saubaru, Mard, Lullubi, Qardu, Zamua, Ellipi, Manna ve Guti. Bunlar günümüzde öncelikle Mezopotamyalı isimleri aracılığıyla bilinmektedir, yerli isimleri ise henüz keşfedilmemiştir. Öte yandan, bunlardan bazılarının, isimlerine modern Kürt yerleşim yerleri ve/veya klan isimlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin Muşku adı günümüzde Kuzeybatı Kürdistan'da'ki Muş şehri ve bölgesi olarak varlığını sürdürmektedir. Bu Krallık, Asur Kralı Tiglath-pileser (tahtı M.Ö. 1114-1076) tarafından fethedilmeden önce, 20000 asker toplayabilecek durumdaydı; günümüzde bu krallığın Anadolu'da Hititleri nihai olarak yıktığına inanılmaktadır (*Roaf 1990*). Mardu'nun adı Kürt mitolojisin-

de, ulusun yaratıcılarından biri olan insansı Mard karakteri olarak varlığını korumaktadır. Ayrıca Batı Kürdistan'da bulunan Mardin şehrinin adı olarak da varlığını sürdürmektedir. Melidiler isimlerini yine Batı Kürdistan'da bulunan Malatya şehrine verirken, Lulubilerin adı Lurların etnik adı olarak varlığını sürdürmüştür **(Harita 15)**.

M.Ö. 3.binyılın sonlarına doğru, Gutiler, kendilerinin birçok şehir-devletini siyasal olarak birleştirmeyi başardılar ve Kürdistan dışına doğru şiddetli bir fetih hareketi başlattılar **(Harita 16)**. Sümer ve Akad'da, M.Ö. 2250 ile 2120 yılları arasında hü-

HARİTA 15: *Med İmparatorluğunun Oluşumuna Doğru, Kürdistan'da İlk Şehir Devletler ve Krallıklar*

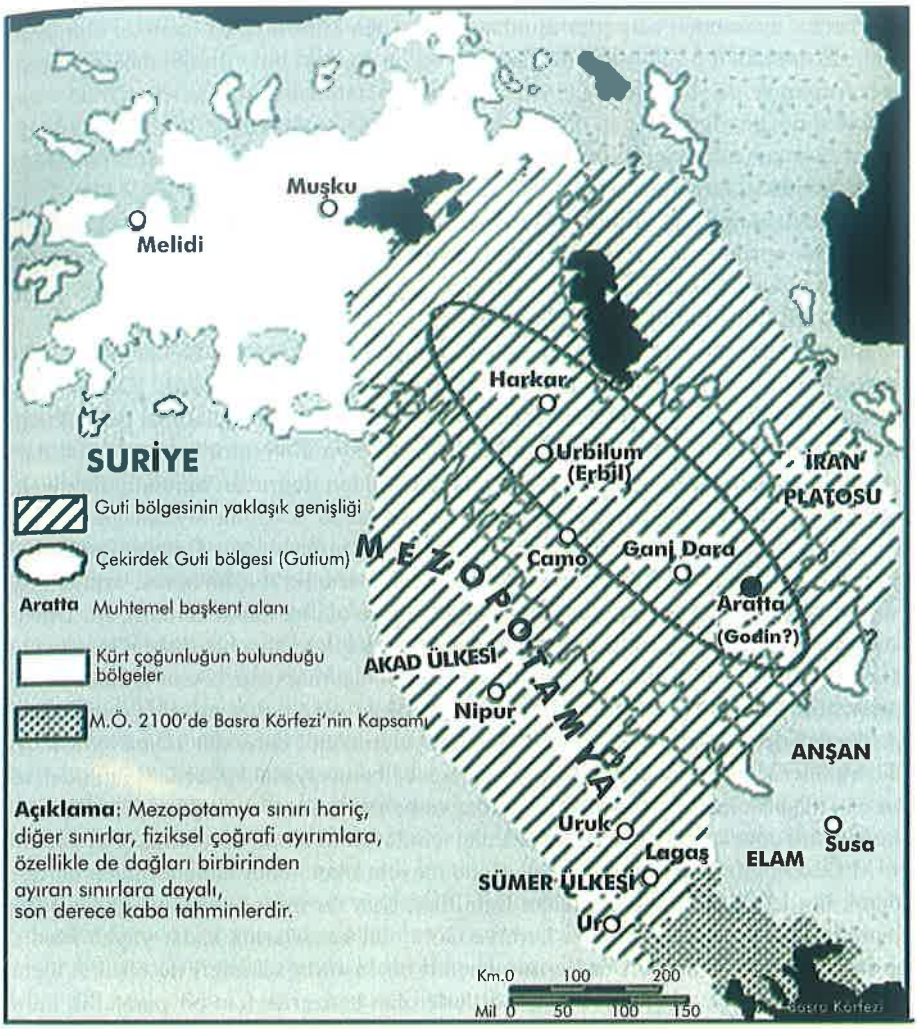

HARİTA 16: *Guti İmparatorluğu M.Ö. 2100 dolayları*

küm süren yeni bir yönetici hanedanlık kurdular. Gutiler tarafından yapılan fetihler arasında, hakkında tarihsel kayıtlar bulunanlar yalnızca ovalık Akadia ve Sümer ülkesi fetihleridir, ancak Gutilerin fetihleri bunlarla sınırlı olmayabilir.

Akadia Kralı Naram-Sin (tahtı M.Ö. 2291-2255) Gutiler hakkında şunları yazar: "...onlar dağların arasında büyüdüler, güçlendiler, boy pos kazandılar..." Naram Sin'in ölümünden beş yıl sonra, tam da bu dağlıların kendileri onun krallığını fethet-

ti, Sümerler, günümüzde hala varlığını sürdürmekte olan savaşçı Guti klanlarının en azından bir tanesinden bahseder. Bunlar, Sümerlerin Subiru ya da Saubaru olarak adlandırdıkları modern Zibariler'dir. Zibariler halen de, dört bin yıllık Sümer yazıtlarında belirtilen yerde yaşamaktadır; yani, Orta Kürdistan'daki Erbil'in kuzeyinde. Gutilerin kralının adı olan Tirigan da Sümer tabletlerinde korunmuştur. Keza bu da klasik dönemin sonundaki önemli bir Kürt klanı olan ve günümüzde Zibarilerin kuzeyinde yaşayan Tirikan'ların adıdır (*bkz. Klanlar ve Klasik Tarih*).

Gutilerin olağanüstü başarıları, Hurri göçlerinin bir sonucu olarak Kürt toplumunda yaşanan homojenleşme dönemi ile birlikte zirveye çıktı. Hurriler, modern Rusya Dağıstan'ındaki Çeçence, Laktzi ve Avari gibi dillerine benzeyen Kuzeydoğu Kafkasya kökenli bir dili ya da bir dil grubunu konuşuyorlardı (*Diakonov ve Starostin 1986*).

Bu, ilk zamanlara ait olup da günümüze ulaşan tek yerli terim devlet yöneticiliğine ilişkin bir terimdir. *İanzi*-ya da *Yanzi* biçimindeki bu Gutice sözcük, Zagroslar'daki bu şehir-devletlerde seçimle iş başına gelen "yönetici kişi" anlamına gelmektedir. Kürdistan'daki bu ilk şehirlerin görünüşteki özgür siyasal kültürü hakkında çok daha önemli bir iz günümüze ulaşmıştır. Asur tabletlerinden doğrudan öğrendiğimiz kadarıyla, Mezopotamya'daki ova halklarının o dönemdeki despotik siyasal geleneğinin tersine, en azından Doğu Kürdistan'daki (başkenti muhtemelen Hasanlu arkeolojik bölgesi olan) Mani devletinin yöneticisi çok daha demokratik bir icraat ortaya koymuştur. Med ve Zagros devletleri konusunda otorite olarak kabul edilen I. M. Diakonov şöyle yazar; "Mani kralının, bir otokrat olarak değil, tersine bir yaşlılar konseyi tarafından sınırlanan bir iktidarla hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır." Asur kralına ilettiği diplomatik bir talepte, Mani kralı kendisinden kişi olarak söz etmek yerine, kendi "Asilzadeleri, yaşlıları ve ülkesinin meclis üyelerinden" bahseder (*Diakonov 1985, 73*). Manilerin bu çoğulculuk geleneği ve görece liberal siyasal kültürü, Manilerden tutun da Adiabenelere, Eyyübilere, Zendlere ve benzerlerine dek, kökleri Kürdistan'da olan önemli yönetici aileler arasında zaman içinde tekrar tekrar karşımıza çıkmaktadır.

M.Ö. 653 yılına gelindiğinde, ellerinde mevcut olan kendi tabletlerinden hareket ederek bir değerlendirmede bulunan Babilliler, *Guti* terimini, o zamana kadar nüfuz alanlarını Kuzey Kürdistan'daki Urmiye Gölü'nün kenarlarına kadar yayan Medler de dahil olmak üzere; Kürt dağlarının önemli bir kısmını sakinleri ile birlikte içerecek biçimde genişletmişlerdi. Fakat Kürtlerle olan benzerlik için bir paralellik kurarak, daha yakın döneme ait olan *Qardu* veya *Qarduk* adlandırmasını kullanmışlardı. Sami kökenli Akadca'daki *qard* sözcüğüne ve Hint-Avrupa kökenli Farsça'daki *gurd* sözcüğüne (bu sözcüklerin her ikisi de kahraman ya da savaşçı anlamına gelmektedir) fonetik olarak benzemesine rağmen, *Qard* ismi ile bu yabancı sözcükler arasında başka bir bağlantı yoktur.

Qardu ya da *Kardu* çeşitli varyasyonlarla aynı zamanda Talmud'da da karşımıza çıkmaktadır. Hakikaten de, Eski Ahit ve Talmud, ilk çağlar bağlamında Kürtler hakkındaki iki iyi kaynaktır. Örneğin Talmud'da şunlar yazılıdır; "Sennacherib Asur'a döndükten sonra, bir tahta bulmuş ve ona bir put olarak tapmıştı, çünkü söz konusu tahta, Nuh'u tufandan kurtaran geminin bir parçasıydı. Sennacherib, bir sonraki seferinde başarılı olması durumunda oğullarını bu puta kurban edeceğine yemin etti. An-

cak onun bu yeminini duyan oğulları, babalarını öldürüp *Kardu*'ya kaçtılar." Bir başka cümle; "Haman'ın, Nuhun Gemisi'nin karaya oturduğu *Kardunya*'nın valisi olan oğlu Parshandatha." Ya da; "Babamız İbrahim on yıl hapsedildi, 3 yıl Kutha'da, yedi yıl da Kardu'da." Ve son olarak, "*Quardiyyim* arasından din değiştirenler kabul edilebilir." (Yakın zamana kadar oldukça büyük olan Kürt Yahudi toplumu, bu anlatımlarda kendi gerçek köklerini bulabilir.)

Zagros krallıklarının maddi çekiciliği onları sık sık, çeşitli Mezopotamya devletleri tarafından girişilen sefer ve yağmalamaların hedefi haline getiriyordu. M.Ö. 1400 civarına tarihlenen geç dönem Akad tabletleri (*bkz. Mısır'daki Amarna arşivleri*), Mezopotamya'nın kuzeyi ile Van Gölü kıyıları arasındaki bölgede *Qortie* ya da *Kortie* adlı bir dağ krallığının, Kasitli yöneticiler tarafından fethedilen bölgelerden biri olduğundan bahsetmektedir. Masallar şehrinin düşüşünden önceki son Babil tabletleri (M.Ö. 6.yy başları), *Kardaka*'yı kendilerine sadık olan muhafız bölgeler arasında saymaktadır. Bu Kürt klan ismi zaman içinde evrime uğrayarak, Yunanlı tarihçilerin söz ettiği Kardukhoi/Carduchi, Romalıların söz ettiği Gordyene ve Kürtlerin modern Girdi klanı haline geldi.

Dağlık bölgelerdeki Kürt devletleri ile ovalık Mezopotamya arasında bu dönem boyunca yaşanan düşmanlıklar uzun askeri işgallere, yağmalamalara, yıkıma ve köle toplayıcılığa dönüşmüş, Mezopotamya çoğu zaman baskın çıkarak Kürdistan ekonomisine ve uygarlığına geniş-ölçekli zararlar vermişti. Pek çok şehri yıkılan, ülkesinden çok sayıda tutsak ve köle alınan ve ekonomisi bu şekilde tahrip edilen Kürdistan, işgalci Aryenler, özellikle de Medler ve İskitler için kolay bir lokma haline gelmişti. Kürdistan 2000 yılı aşkın bir süre boyunca, Medler gibi Hint-Avrupa dillerini konuşan halkların akınlarına uğramıştı; arkaik yerel dillerin yerine Kürtçenin Hint-Avrupa biçiminin geçmesine yol açacak kadar yoğun olan bu akınlar ancak M.S. 3.yy dolaylarında sona ermişti. Bu linguistik geçiş süreci, Hıristiyanlık başlangıcından kısa bir süre öncesine kadar hızını kaybetmemişti. Kürdistan'ın uzak köşelerinde, M.Ö. 3.yy dolaylarında Hint-Avrupa kökenli İrani yer isimlerinin ortaya çıkışı pekâla da bu sürecin tamamlanışının göstergesi olabilir; Kuzeybatı Kürdistan'daki Murat Nehri için erken Ermeni kayıtlarında kullanılan *Arasan*, uzak kuzeydeki modern Aras Nehri için Ptolemy'nin anlatımında kullanılan Haraz, Batı-Orta Kürdistan'daki Habur Nehri için kullanılan "Araz" ve uzak Güney Batı Kürdistan'daki Asi Nehri için kullanılan Orontes (Haravant) isimleri bunlardan bazılarıdır.

Mitanni İmparatorluğu

Diğer bölgeleri Hurri olan bir Kürdistan'da kurulan ilk Aryen hanedanlığı Mitanni hanedanlığı olmuştu. Mitanniler ilk defa, Batı Kürdistan'daki Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Sincar arasındaki bölgede ortaya çıkmaktadır. Giderek büyüyen Mitanniler, M.Ö. 1500-1350 yıllarında bir dünya imparatorluğu haline geldi. Bu dönemde, Kürt dağlarının önemli bir kısmını kendi yönetimlerine tabi kılmışlar, güç ve zenginlik bakımından Mısır, Hitit ve Akad imparatorlukları ile aynı düzeye ulaşmışlardı. Mitanniler'in Waşukani adlı başkenti Mardin yakınlarında bir yerdeydi.

Mitanni adının kendisi Hurrice'dir ve imparatorluğun mensuplarının önemli bir kısmının da Hurrice konuşanlar olduğu anlaşılıyor. Ne var ki, bizzat Mitanniler'in kendileri için hangi ismi kullandıkları bilinmemesine rağmen, imparatorluğun kendisi Aryen ve Hint-Avrupalı idi (aşağıya bkz). Hanedanlığın Aryen kökeni, Mitanni krallarının isimlerinden, onların tanrılarından, at yetiştiriciliği ve iki tekerlekli savaş arabaları gibi kültürel terimlerden anlaşılabilir. Tuşratta, Artatama, Şattiwaza ve Şawuşka gibi Mitanni yönetici isimleri erken dönem Aryen isimleridir ve etimolojik olarak Hindistan'ın Vedik Sanskritçesi'ne çok yakındır. Mitanniler'in tanrılarının isimleri, Hindistan'ın tanrılarıyla neredeyse özdeştir; Aruna, İndar, Nasttyana, Surya ve Mithrasil gibi Mitanni tanrı isimleri doğrudan doğruya Vedik Hindistan dinindeki Varuna, Indra, Nastya, Surya ve Mithra adlı tanrı adlarına tekabül etmektedir. Gerçekten de, Mitanni dili hakkında bilinen az şey, onun İrani değil, Hindi kökenine işaret etmektedir. Kürtler ve Kürtçe elbette geride kalan 2700 yıl boyunca İrani olmuşlardır. Örneğin, günümüze kadar varlığını koruyan *maryan* "genç savaşçı" biçimindeki Mitanni terimi, Sanskritçe'deki *marya* terimidir. Mitanni sayıları da benzer şekilde Hindistan'daki Sanskritçe'ye çok yakındır.

Mitanniler, büyük Hint-Avrupa göçü esnasında güneydeki Hindistan'a göç etmek yerine, güneybatıya dönerek İran ve Kürdistan'a yönelen birkaç Hindî halktan biri olmuş olabilir. Hakikaten de Sindi Kürtleri günümüzde Batı Kürdistan'da, Mitanniler'in yaşadığı aynı genel bölgelerde yaşamaktadırlar. İsim elbette Sindhî ile aynıdır; bu, günümüzde Pakistan ve Gujrat'ta, Hindistan'da yaşayan Hindî bir halkın adıdır ve bizzatihi "Hindistan" adının kaynağıdır (Sindhî, Hindî, Hindistan). Modern Sindî Kürtleri elbette Kürtçe konuşmaktadır, ancak bunlar pekâla da Mitanni, hanedanlığının kurucusu olmuş olabilirler ve onların ismi de hanedanlığın ismine kaynaklık etmiş olabilir.

Kürdistan'da halı dokumacılığını başlatanların Mitanniler olması muhtemeldir. Halı üretiminin başlangıcı ve yayılmasına ilişkin kanıtlar bu döneme tekabül etmektedir (*bkz. Halılar ve Dokumalar*). Mitanniler siyasi açıdan Mısır kralları ile yakın ittifaklar kurmuşlar, sık sık yapılan evliliklerle aralarındaki bağları güçlendirmişlerdi. Nefertiti ve Nefertari gibi ünlü Mısır kraliçeleri Mitanni Aryen prensesleriydi. M.Ö. 1200 yılına gelindiğinde, Mitanniler, bölgelerine girmekte olan Aryen göçebelerin baskısı altında gerilemeye başlamışlardı. Sendeleyen Mitanni iktidarı, onların doğrudan siyasal mirasçıları haline gelecek olan Asurlular'ın yükselişine imkân vermişti. Musul genel bölgesinden çıkan Sami Asurlular, zaman içinde ("Hani-Galbat" olarak adlandırdıkları) Mitanni topraklarının neredeyse tümünü ele geçirdiler ve ikinci Asur Kralı I. Tiglath-Pileser döneminde (M.Ö. 1114-1076) başlayarak Kürt dağlarının derinliklerine yoğun akınlar düzenlediler.

Mardin'in kuzeyinde ve Zaho'nun kuzeyindeki Metina Dağında yaşayan modern Kürt Metina klan ailesi, Kürdistan'da, tam da eski Mitanni devletinin bir zamanlar var olduğu yerlerde, bugün hala varlığını sürdüren bu eski ismin yalnızca iki kalıntısıdır.

Zagroslar'a ve komşu bölgelere yönelik Aryen göçünün yoğunluğu, fiziksel yıkım ile maddi, sosyal ve ticari bozgunun Kürdistan'ı ve ardından da Güneybatı Asya'nın geri kalan kısımlarını sosyal ve ekonomik bir bunalıma sürüklediği M.Ö. 1200 ile 900

arasında hissedilmişti (Roaf 1990). Pek çok kültür merkezi ve canlı ticaret bölgesi ıssız çöllere dönüşmüştü. Bu Aryen yerleşimcilerin sayısal ve askeri gücü, Kürdistan'ın yanı sıra, İran ve Anadolu platolarının eski kültürel ve etnik bileşenlerini bastırmıştı (*bkz. Tarihsel Göçler*). Bu dönem yaklaşık olarak M.Ö. 900'da sona erdiğinde, Kürtler Aryenleşmişti.

Tarihin tam da bu noktasında, tarihsel kayıtlarda ilk kez etnik Kürt adı ile karşılaşıyoruz. Asur Kralı I. Tiglath-Pileser'in (tahtı M.Ö. 1114-1076) zafer silindiri şimdilik bu isimlendirmenin en eski kaydıdır. Kral, Van Gölü civarındaki dağlara düzenlediği seferlerde fethettiği bölgelerin halkları arasında Kurtie ya da Qurti adında bir halk olduğunu belirtir. Söz konusu Kurtiler hakkında daha kesin bir konum, aynı belgede Azu Dağı olarak verilmektedir. Etnik Kürt isimlendirmesinin doğum yeri olarak verilen bu "adres"in, 3100 yılı aşkın bir zaman diliminin ardından 1930'lu yıllara kadar hala geçerli olduğunu görmüş olmayı olsa olsa olağanüstü bir şansa borçlu olabiliriz! Van Gölü'nün güneyinde ve Hizan Dağı dolaylarındaki Kurti bölgesi ve kasabası, Asurlular'ın sözünü ettiği "Azu Dağındaki Kurtie" ile aynı yerdir. Kürt tarihçisi Şerafettini Bitlisi, 1597 yılında yazdığı *Şerefname* adlı tarih kitabında söz konusu bölgeye de değindiğinde, Kurti kasabası hala Kürt kraliyet ailelerinin ikametgahı olarak hizmet etmeye devam ediyordu. Kürt adının bu "doğum yeri", Türk hükümeti 1930'lu yıllarda kasabanın adını Aksar (38.30 Kuzey, 42.49 Doğu), aynı isimli nehri da Büyük nehir olarak değiştirinceye kadar, arkaik adıyla bilinmeye devam etti. Böylece Kürtçe en eski yer adı –esasen Kürtlerin "doğum yeri"nin adı- oldukça yakın bir dönemde tarihe karıştı.

Kurtie bölgeye kitlesel biçimde girmekte olan, yerli Hurrilere boyun eğdiren, bölgede kendilerine ait savaşçı devletler kuran yeni Aryen göç dalgaları arasında olmuş olabilir. Kurtie adı evrim geçirerek, klasik Yunan ve Roma metinlerinde, İslam-öncesi Farsça kaynaklarda Kurti halini aldı (Latince'de "Cyrti" olarak yazılır). Evrim geçirmeye devam eden terim günümüzde Kürtlerin etnik adı haline gelmiştir.

Aryenler zaman içinde Kürdistan'daki Hurri dillerinin yerini tamamen almayı başarırken, onların Hurri Kürdistan'ın kültürüne ve genetiğine sundukları katkı, bir yerini alma değil, yalnızca bir eklentiydi.

Med Federasyonu (İmparatorluğu)

Aryen yerleşimciler ve Aryenleşmiş Kürtler, M.Ö. 7.yy'da, Medler döneminde, iktidarlarını ve egemenlik alanlarını, Ortadoğu'nun önemli bir kısmını kapsayacak şekilde genişlettiler. Med devletinin (kuruluşu M.Ö. 727 civarı) dolu dizgin yayılışından önce, Kürdistan'ın içinde ve etrafında Hint-Avrupa dillerini konuşan diğer daha küçük krallıklar kurulmuştu. Mitanniler (Batı Kürdistan'da) ve daha sonra da, Kuzeyorta Anadolu'daki özgün vatanlarından çıkarıldıktan sonra, modern Urfa, Karkamış, Adıyaman, ve Antep (Uzak-batı Kürdistan) dolaylarına yerleşen Hititler sadece daha çok bilinen örneklerdir.

Erken dönemdeki Med tarihine ilişkin bilgi en hafif deyimle yetersizdir. Aslında Krone'li Musa tarih kitabında, İlk Med yöneticileri hakkında, günümüzde var olan

hiçbir kaynakta bulunmayan benzersiz bir liste'sunar. Bununla birlikte, Medler tarafından seçilen (Heredot tarafından da kanıtlandığı [I. 97.8] üzere Medler, devlet başkanlarını seçimle belirlerdi) ve genel olarak tüm kaynaklarda belirtilen ilk yönetici Deiokes ya da Diyakou idi (yönetimi M.Ö. 727-675). Söz konusu yönetici, yenilmez Neo Asur İmparatorluk güçlerinin ardı arkası kesilmeyen saldırılarına karşı, Kürdistan'ın tüm sakinlerini birleştirme kampanyasına girişti. Bu ise, telaşa kapılan Asurlular'ın kısa süre içinde ona meydan okumasına ve en sonunda da onu ortadan kaldırmalarına yol açtı. Onun halefi olan Phraortes ya da Khshathrita (yönetimi M.Ö. 674-653), Deioces'in yolundan gitti ve Asurlar'ın ellerinde aynı akıbete uğradı. Onun ardından, Asurlular'ı nihayet kovmayı başaran ve onları en sonunda yok eden Büyük Keyaksares (ya da Huvvakhshathrita, yönetimi M.Ö. 624-585) geldi. Arrap'ha (modern Kerkük) 615 yılında düşerek Medlerin eline geçtikten sonra onu, Aryen Medleri'nin giderek artan akınları karşısında ayakta kalabilmek için o zamana kadar Asurlular'la kader birliği yapan Manilerin bölgesi izledi. 614 Yılında Erbil düşerken, aynı yılın Temmuz ve Ağustos aylarına gelindiğinde, Medler Asur başkenti Ninova'nın güneydoğusundaki modern Kürt köyü Topzawa (modern Musul'un doğu banliyöleri) önlerine dayanmışlardı. Kudretli Ninova'nın kuşatılmasına artık başlanmıştı. Medler Asur başkentini kuşatabilmek için, kraliyet cephe gerisini Tarbis'te (modern Kürt köyü Şerif Han) kurmuşlar, Dicle'yi geçmişler ve güneye yönelerek, aralarında üç başkent ile iki kraliyet şehrinin bulunduğu Ashur, Kalhu, Ninova, Dur Şarukin ve Balawat'ı, yani Asur ülkesinin can damarlarını kuşatmışlardı. M.Ö. 612 yılının Ağustos ayına gelindiğinde, Ninova alınmış ve Asur ülkesi tarihe karışmıştı. Eski Ahit bu olayı, Elkoşit (Kürdistan'a yakın bir köyün yerlisi, hala Elkoş olarak adlandırılmaktadır!) Nahum adlı bir Yahudi peygamberin Ninova'nın yakında yıkılacağını haber veren korkunç öngörüleriyle över.

Mezopotamya'nın dağlık Kürt bölgeleri üzerindeki 500 yılı aşkın siyasi ve askeri otoritesi tersine çevrilmişti, M.S. 7.yy'daki İslam işgali durumu tekrar eski haline çevirinceye kadar da öyle kalacaktı.

Çağa damgasını vuran bu olayın başarılmasındaki çarpıcı öğelerden biri, Medler'in mükemmel biçimde kullandığı halk milisleri ya da gerillalar olmuştu. Güney Kürdistan'daki Behistun yazıtında bunlar *kara* olarak adlandırılmıştır *(Diakanoff* 1985, 115). Behistun yazıtı, o günden bu yana, Kürdistan'ın savunulması için, Kürt *peşmergeleri* ya da "gerilla savaşçıları" biçimiyle tercih edilen bu savaş türüne ait ilk kayıttır.

Yüzyıllar boyunca Ortadoğu'daki sayısız halkın ve krallığın yağmalanmasıyla biriktirilen Asur serveti, tek bir darbeyle neredeyse tümüyle Medlerin başkenti olan Ecbatana'ya (Güneydoğu Kürdistan'daki modern Hemedan) aktarılmıştı. Asurlular'ın bu zenginliği Med aristokrasisinin masalları andıran servetinin kaynağı olmakla kalmamış, ama aynı zamanda, Medlerin, o genç imparatorluğun sınırlarını Orta Anadolu'dan Orta Asya'ya dek genişleten daha sonraki askeri seferlerinin de ekonomik itici gücü olmuştu. Bu dönem, Keyakser'in, kendi imparatorluğunun sınırlarını, Kürdistan'ın tüm bölgelerini kapsayacak şekilde genişletmesiyle başlamıştı. Urartu M.Ö. 609'da, Azerbaycan 606'da, Aran 601'de, Derzene/Drexene (Dersim) 596'da, Kaldea

595'te ve Tabal 591'de düştü. Günümüzde Medlerin bilinebilen en batıdaki kalesi, Malatya'nın Güneydoğusu ile Adıyaman'ın kuzeyi arasında kalan Tille Höyük'tür.

Yukarı Fırat'ı geçen Medler, onları sıcak biçimde karşılayan ve kendisi de, Sardes'teki Lidya İmparatorluğu'nun yayılmacı gücü karşısında geri çekilmekte olan Zelani adlı bir Kürt krallığı ile karşılaştı (*Zelaniler için aşağıya* bkz). Kaynaklarını birleştiren Medler ve Zelaniler, Batı Anadolu'daki Lidya İmparatorluğu'na karşı beş yıl sürecek bir sefere girişmişler ve sefer Zelaniler'in 589'da Kapadokya'yı, 588'de de Pontus'u tekrar geri almalarıyla sona ermişti. Keyakser 585 yılında, Ankara'nın doğusundaki Halys Nehri'nin (modern Kızılırmak) batı sınırlarında, Kürtlerin yaşadıkları bölgelere ulaştı. Lidya ile barış anlaşması yapmak için güneşin tutulduğu 28 Mayıs 585 tarihini seçen Keyakser, Lidya'nın elindeki toprakların neredeyse yarısını almış ve bu toprakları, Med Federasyonu'na katılmalarının ödülü olarak Zelaniler'e bırakmıştı.

Keyakser bu kazanımlarını sağlamlaştırmak için, Orta Kürdistan ve Asur ülkesine Aryen aşiretlerden, özellikle de Kürt dağları "Zagros" adının kaynağı olan Sagartyanlar'dan oluşan yeni bir nüfus yerleştirme programı başlattı (*Diakanoff 1985: 125*). Orta Kürdistan bölgeleri (modern Irak Kürdistanı), topraklarının merkezi bölgeleri Kürdistan'a katılmış olan Asurlular tarafından daha önce büyük ölçüde insansızlaştırılmıştı. Keyakser'in yeniden nüfus yerleştirme programı öylesine başarılı oldu ki, Asurlular'ın tüm kraliyet bölgeleri ve başkentleri bugüne kadar Kürtlerin yaşadıkları köyler ve banliyöler olarak kalmaya devam etmişlerdir. Nabi Yunis, Korsabad, Nemrud, Şarqat, Balawat ve Erbil, Asur başkentleri ve kraliyet şehirleri olan Ninova, Dur Şarukin, Kalhu/Calah, Ashur ve Arba-Ilu'ya denk gelen şehirlerden yalnızca birkaçıdır. Sadece Asur şehri Takritain (geleceğin Kürt Kralı Selahaddin'in doğum yeri olacak olan modern Tikrit) Kürt niteliğini yitirerek, modern Arap şehri Tikrit haline gelmiştir.

Benzer bir program Kapadokya ve Pontus'ta da uygulanmış olabilir, zira M.Ö. 4.yy'a gelindiğinde, Kürt yerleşimci akınları bu her iki bölgeye neredeyse tümüyle İrani-konuşan Aryen bir niteklik kazandırmışlardır (*Strabon, Coğrafya, XI, XII ve devamı*).

Keyakser'in seferleri doğrudan doğruya Kürt dağlarını ve civardaki bölgeleri kendi imparatorluğunun toprakları ile birleştirme hedefi güderken, Asur ülkesinin ilhakıyla kazanılan servetle birleştirilen Medya'nın insan gücü, Keyakser'in halefi olan Astyages'i (Azhi Dahak), kendi ülkesinin çok ötesine, Orta Asya, Afganistan, Pakistan ve ötelerine seferler düzenlemeye teşvik etti (**Harita 17**).

Kazandığı başarılara rağmen, Astyages (Azhi Dahak, yönetimi M.Ö. 584-549) de Med İmparatorlarının sonuncusu oldu. Astyages beklenmedik bir saray darbesiyle, imparatorluğunun yönetimini, torunu ve yarı-Fars olan, Ahameni İmparatorluğu'nun kurucusu Büyük Cyrus'a kaptırdı. Bir Med-Fars imparatorluğu olarak varlığını sürdüren bu imparatorluk, M.Ö. 522 yılında tamamen Fars olan Darius tarafından, resmi dini Zerdüştlük olan bir Fars devletine dönüştürüldü.

Azhi Dahak'ın tahtı döneminde, yerli Kürt dini olan Yezdanilik, gelişmekte olan Zerdüştlük üzerinde güçlü bir etki bırakmış; bu din içinde Magi adındaki rahiplik kurumunun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Zerdüşt Ahameni kralları özellikle Darius'tan

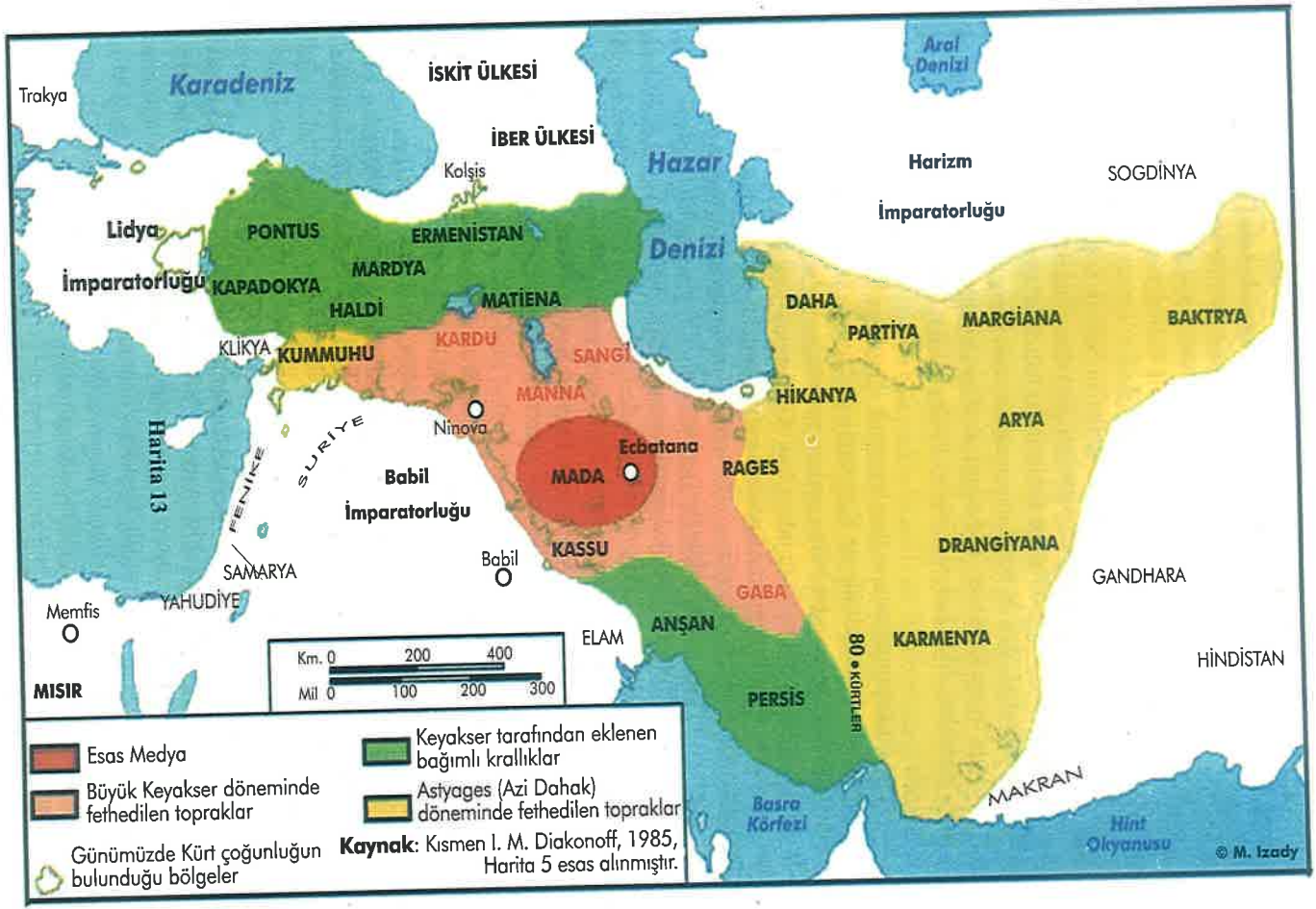

Harita 17: *En Büyük Yaygınlığa Sahip Olduğu M.Ö. 549'da Med Federasyonu*

sonra, bu etkiyi tersine çevirme çabasına girdiler. Ne var ki, Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'nın ilk ve en saf kısmı olan *Gatha*'da temelleri atılan özgün Zerdüştlüğün yeniden tesis edilmesinde fazla başarılı olamadılar. İşte Zerdüştlerin, Medlere ait *Azhi Dahak* kraliyet ünvanına şeytani bir nitelik atfetmeleri, bu niteliğin o dinde, İran ulusal mitolojisinde ve epik edebiyatında bu haliyle yerleşmesi muhtemelen bu dönemde gerçekleşti. Azhi Dahak'a, orijinal ismin oldukça bozulmuş hali olan Sultan Sahak olarak halen de Kürt Yarisani dininin mensupları tarafından saygı duyulmaktadır (*bkz. Din: Yezdanilik*).

Diğer Aryen gruplarla birlikte, Medler ve daha önceden kalma Kürt halkı birbirlerine tamamen entegre olmuş ve Kürt toplumu ile kültürünü, Hurri bir toplum olmaktan çıkarıp, bugüne kadar varlığını devam ettiren Hint-Avrupa kökenli İrani bir topluma dönüştürmüştü.

Medler gerçekten de Kürdistan'ın temel mirası olmaya devam etmektedir. Kürtlerin modern dilinin yapısında, pek çok tören ve alışkanlıklarında bu mirası görmek mümkündür.

Med mirası aynı zamanda çok sayıda Kürtçe yer ve klan isminde geçen, *mah* ya da *mai*, yani Med öğesiyle de karşımıza çıkmaktadır. Diğer Aryen mirası (İskit-Sarmato-Alan) ise, bıraktığı etki bakımından Medler'den sonra ikinci sırada gelmektedir.

Zaman içinde, diğer pek çok Hint-Avrupa kökenli halk Kürdistan'daki dağlık bölgelere yerleşmeye geldi. Bunlar arasında, en önemlileri İskitler ve onlara akraba olan Sarmatiler, Sacaeler ve Alanlar gibi halklardı. Saqız gibi modern yer isimleri ile, Sakawand, Sarmi ve Alan gibi klan isimleri bu İskit mirasını anımsatmaktadır. Ardalan ("büyük Alan") kraliyet ailesinin adı ve hatta Kürt destanı *Mem u Zin*'deki kahramanın adı (yani *Memé Alan*, "Alan Mem") ülkedeki Alan mirasını anımsatmaktadır.

Aryenler'den Sagartyanlar kalabalık gruplar halinde Kürdistan'da, Erbil ile Nihawand arasındaki bölgeye yerleştiler. Zagros Dağlarının adının kökeni bu Sagartyanlar'a dayanmaktadır. Farslar, Haigler, Partiyalılar ve diğerleri, M.S. 2.yy'a kadar Kürdistan'da devam eden Aryen yerleşimleri listesini tamamlamaktadır. Yunan-Romalı tarihçi Flavius Arrian, Kürdistan'ın M.S. 134'te Alanlar tarafından iki kez işgal edildiğini kaydeder. Flavius Arrian'ın bu olayı anlatan *Ectaxis contra Alanos* adlı kitabı ne yazık ki kaybolmuştur.

Ek Okuma ve Kaynakça

Cuyler Young, T. Ve L.D. Levine, Excavations in Godin Tepe, Progress Report I-II, *Art and Archaeology Occasional Papers* 17 ve 26 (Toronto: Ontario Kraliyet Müzesi, 1969, 1974); Cuyler Young, T., "A Comperative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C.," *Iran* III (1976); Dandamaev, M.A. ve V.G. Lukonin, The Cultural and Social Institutions of Ancient Iran, çev., P. Kohl (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Diakanov ("Diakonoff"), I.M., "Media," İlya Gershevitch, editör, *The Cambridge History of Iran, 2. Cilt, The Median and Achaemenian Periods* (New York: Cambridge University Press, 1985) içinde; Diakanov ("Diakanoff"), I.M., "Evidence of the Ethnic Division of the Hurrians," M.A. Morrison ve D. Owen editörler, *Studies in the Civilisation and Culture of Nuzi and the Hurrians...* (Winona Lake: Eisenbrauns, 1981); Diakanov ("Diakanoff"), M.I. ve S.A. Starostin, Hurro-Uratian as an Eastern Caucasian Language. Münchner Studien zur Sprachwissenschaft. *New Series* 12 (Munich: R. Kitzinger, 1986); Gernot Wilhelm, *The Hurrians*, çev. Diana Stein (Warminster, Uk: Aris I Philips Ltd., 1989); Grosz, Katarzyna, *The Arc-*

hive of the Wullu Family (Copenhagen: Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, 1988); Hinz, W., "Persia, ca. 2400-1800 B.C.," *The Cambridge Ancient History*, 3.baskı (New York: Cambridge University Press, 1984); Kamp, K. Ve N. Yoffee, "Ethnicity in Ancient Western Asia During the Early Second Millenium BC: Archaeological Assessments and Ethnoarchaeological Prospectives," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 237 (1980); Levine, L.D. ve T. Cuyler Young, editörler, *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, 7.cilt (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, 1977); Roaf, M., *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990); Speiser, Ephraim, "Southern Kurdistan in the Annals of Ashurnasirpal and Today" *The Annual of the American Schools of Oriental Research* VIII (1926-27); Tobler, Arthur, *Excavations at Tepe Gawara*, 2 cilt (Filadelfiya: University of Pennsylvania Press, 1950) Weiss, H. Ve T. Cuyler Young, "The Merchants of Susa: Godin V and Plateau-Lowland Relations in the late Fourth Millenium BC," *Iran* XIII (1975); Wigram, W.A., *The Assyrians and Their Neighbors* (Londra: G. Bell, 1929).

KLASİK DÖNEM M.Ö. 5. YÜZYIL - M.S. 6. YÜZYIL

Kürt tarihinin bu dönemi, modern Kürt ulusal kimliğinin homojenleşip sağlamlaşmasını ifade eder. Etnik *Kürt* ismi nihayet oluşmuş ve ulusun tüm parçalarında ifade edilmeye başlanmıştır. Aryen göçebe yerleşimlerinin üzerinden bin yılı aşkın bir süre geçtikten ve dinamik bir göçmen (Aryen) öğe ile kaynaşarak yenilendikten sonra, pek çok bağımsız ve önemli Kürt krallığı, Ahameni ve Seleucid yönetimleri altında iki yüz yıl süren bir karanlıktan sonra, bir kez daha ortaya çıktılar. Bu diriliş, Kürt siyasal hegemonyasının Yunanistan ile Ukrayna'dan, Hürmüz boğazına kadar yayıldığı M.Ö. 1.yy'da zirveye çıkmıştı. Bu dönemin sonuna doğru, Güneybatı Asya üzerindeki Kürt etkisi politika alanından din ve demografi alanına kaydı ve neredeyse ortaçağ dönemine kadar devam etti.

Med Federasyonu'nun yerine geçen Ahameni imparatorluk yönetimi altında birçok özerk ve bağımsız Kürt prensliği doğmuştu. Ulaşılmaz dağlardaki bu krallıkların belirgin niteliği bağımsızlık iken, henüz oluşum aşamasında ve daha ulaşılabilir olan krallıkların niteliği de özerklikti. Tamamen bağımsız bir yapıya sahip olanlar arasında Batı Elbruz'daki Amard Krallığı (modern Kürt Amardlu/Amarlu bölgesi) ile, Kuzey-orta Kürdistan'daki (modern Girdi Kürtlerinin bölgesi) Gordealılar (Karduk, *Carduchi ve Cardacian* gibi farklı isimlerle bilinir) vardı (Arrian, *Anabasis*, III.23-24; Pliny *Natural History*, VI.xviii.47; Diodorus, *Library of History* XIV.xxvii.3-6). Küçük Asya'da ise, sağlam bir temele sahip olan Zelani Kürt Hanedanlığı rutin bir şekilde Ahameni kraliyet mensuplarıyla evlilikler yapıyordu; Zelaniler sonraki üç yüz yıl boyunca bu hususla övünüp duracaklardı. Ahameni Fars İmparatorluğu'nun büyük İskender tarafından yıkılması kısa süre sonra bu tabloyu değiştirecek ve üstelik de olumlu yönde değiştirecekti.

Klasik dönemin başlamasıyla birlikte, Yunanlı general ve tarihçi Ksenophon, komuta ettiği 10 000 kişiden oluşan güçlü bir Yunan ordusu ile M.Ö. 401 yılında Kürdistan'dan geçmeyi tercih ettiğinde Kürtlerle şahsen karşılaşmıştı. Yerel halkı Karduchoi olarak adlandıran Ksenophon, Pers Ahameni İmparatorluğu'nun tam ortasında yaşamalarına rağmen, "onların tamamen bağımsız olduklarını ve Fars krallarına biat etmediklerini" belirtir (*Anabasis*, "Kürdistan'dan Geçiş"). Diodorus adlı bir başka Yunan tarihçi ise kısa bir süre sonra, Kürtler hakkında "*Kürtlerin* dağ insanlarına

özgü çeviklileriyle, yabancı ordulara ve imparatorluğa beklenenden daha çok sorun yarattıklarını" ve " ovalık bölgelere sorun yaratmalarını engellemek için onlar ya zorla ya da anlaşmayla zaptedilebiliyorlardı" diye yazar.

Ksenophon'un gözleminden kısa bir süre sonra, coğrafyacı ve tarihçi Strabo M.Ö. 3.yy'da şöyle yazar: "Persis [Güneybatı İran] Kurtioileri ve Armenia [modern Türkiye'deki Kuzey-orta Kürdistan] Mardları aynı ismi kullanmaktadırlar ve aynı karaktere sahiptirler" (*bkz. Tarihsel Göçler*). Strabo'nun diğer anlatımlarından, klasik dönemin sonunda *Kurt* olarak adlandırılan Kürtlerin, daha o zamanlar Anadolu, Ermenistan, Kuzey Suriye, Irak topraklarında, Batı ve Güneybatı İran'ın geniş bölgelerinde var olduklarını öğreniyoruz. Tarihçi Polybius da M.Ö. 220 yılında Kürtlerden bahseder; onları Medya ve Doğu Anadolu'da yaşayan *Kurti* halkı olarak adlandırır (ki Kürtler günümüzde hala aynı yerlerde yaşamaktadırlar).

Kurt sözcüğü Kürtlerin ortak tanımlayıcısı olarak tespit edilmesine rağmen, çeşitli varyasyonlar modern döneme kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Örneğin Romalı tarihçi Pliny, M.Ö. 1.yy'ın başında bu geçiş dönemi için şunları yazar: "Adiabene'ye [Kuzey Irak'taki Orta Kürdistan] katılanlar, daha önce Carduchi, şimdi de Cordueni olarak adlandırılan ve ötelerinde Dicle Irmağı'nın geçtiği yerde yaşayan halktır" (*Doğal Tarih*, VI.xiii.44).

M.Ö. 4.yy ve Ahameni iktidarının Büyük İskender tarafından yıkılması, kabaca antik Kürt tarihinin sonunu ve klasik dönemin başlangıcını ifade eder. Ölümünden sonra Büyük İskender'in fethettiği Asya toprakları üzerinde, onun komutanlarından biri tarafından M.Ö. 332 yılında kurulan ve çökmekte olan Seleucid imparatorluğu, M.Ö. 3.yy'a gelindiğinde, doğudaki bölgelerini, Partiya adındaki yükselen yıldıza hızla kaptırmaktaydı. Tıpkı Kürtler gibi İrani bir halk olan Partlar, pek çok açıdan Kürtlere benziyorlar ve özellikle siyasi yönetimlerinin umursamazlığı bakımından, diğer İrani halklardan, örneğin Farslardan ayrılıyorlardı. Kürtlerin çoğu ya yayılmakta olan Partiya Federasyonu ile ittifaka girmiş ya da M.Ö. 3.yy'ın başlangıcındaki yayılması esnasında onun tarafından ele geçirilmişti. Kürdistan'ın doğu kesimlerinin üçte ikisi bu Federasyonun topraklarına dahil olmuştu. Dörtyüz yıl süren Partiya döneminde (M.Ö. 247 – M.S. 226), pek çok Kürt krallığı ve prensliği, yaklaşık olarak üç yüz yıl boyunca Partiya Federasyonunun katılımcı üyeleriydi (**Harita 18**). Diğerleri ise, çeşitli zamanlarda ve çeşitli nedenlerle Federasyona katılmış, ayrılmış, tekrar katılmışlardı.

Kürdistan'ın doğudaki üçte ikilik kısmının yavaş yavaş Partiya ile birleşmekte olduğu dönemde, batıdaki üç Kürt Zelani Krallığı olan Kapadokya, Commagene ve özellikle de Pontus, kendi tam bağımsız bölgelerini Ege Denizi ve ötesine doğru genişletmekteydi.

Batıda ve Fırat Nehri'nin öte yakasında, Kürtler hemen hemen her zaman, kendi bölgelerine doğru genişletmekte olan Roma iktidarı ile kavga halinde olmuşlardı. M.S. 72'ye gelindiğinde, Kürt krallıklarının çoğu zorla Romaya dahil edilmişti. Sadece Kırım'daki (Güney Ukrayna) sürgün bir Kürt krallığı Roma'nın gölgesinde iki yüz yıl daha yaşamayı başarmıştı.

Bu dönemdeki bazı Kürt hanedanları ve krallıklarına daha yakından bakmakta fayda var:

Zelaniler

Bu hanedanlığın adı –Zelan–günümüzde hala batıdaki Kürtleri –Dicle nehrinin doğduğu yerlerden Kuzey-orta Kürdistan'daki Zele ve Yozgat gibi şehirlere, yani antik Kapadokya Pontus'a kadar- tanımlayan bir isimdir. "Zilan ve Milan," batı Kürtlerinin geleneksel olarak varlıklarını korumuş olan iki alt bölünmesidir.

Zelaniler, Kapadokya, Kommagene ve Pontus olarak üç krallığa ayrılmışlardı. Bunlara ilk kez Medya döneminde, Lidya İmparatorluğu'na karşı Medlere yardım ederken ve onlardan yardım alırken rastlıyoruz (*bkz. Antik Tarih*). Med döneminin, Zelaniler'in başlangıcını ifade edemeyeceği aşikârdır; çünkü yukarıda da belirtildiği gibi, Medler geldiğinde onlar zaten belirli bir yapıyla mevcutlardı ve de Medlerin yerine yarım yüzyıl sonra Ahamenilerin geçtiği dönemde kesinlikle mevcutlardı. Bu krallıkların Med-öncesi dönemdeki köklerinin araştırılmasını gerektiren nedenlerden biri, Medlerin yükselişinden önce, bu krallıklardan biri olan Kommagene Krallığı hakkında Asurlular tarafından yazılan pek çok kaydın bulunması olgusudur (Asurlular Kommagene Krallığını Kummuhu olarak adlandırıyordu).

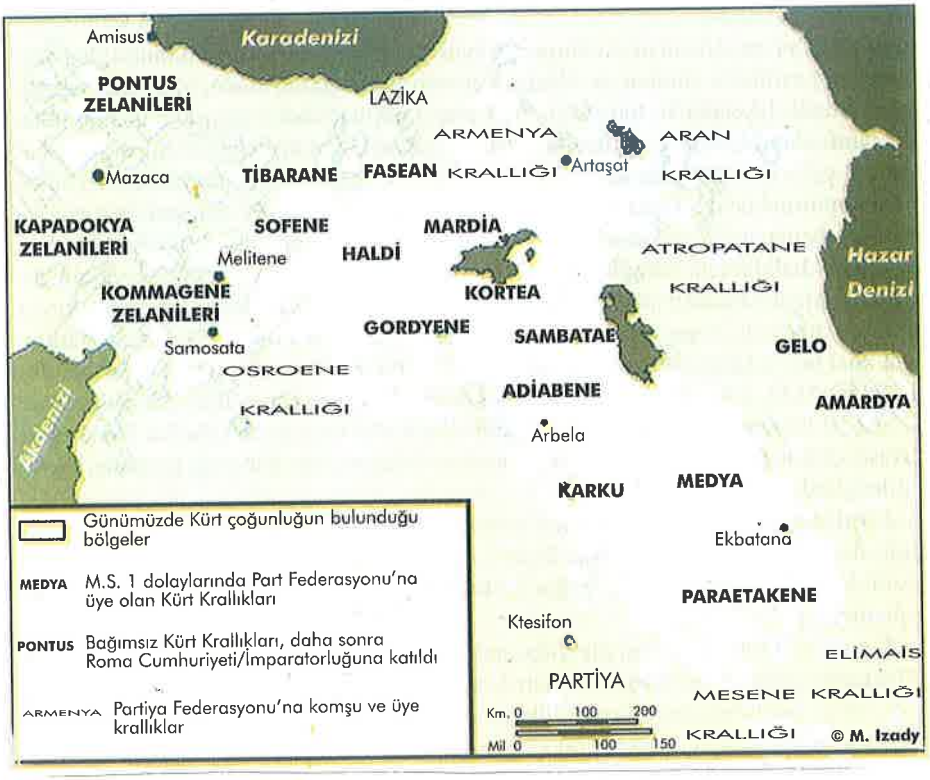

HARİTA 18: *Erken Klasik Dönemde Başlıca Kürt Krallıkları: M.Ö. 300 ile M.S. 1 arası*

Daha önce de belirtildiği gibi, Med Federasyonu ile ittifaka giren Zelaniler, Lidya İmparatorluğu'nun akınlarına karşı koymayı, Ankara ve Konya'ya dek uzanan topraklarını yeniden ele geçirmeyi başarmışlardı. M.Ö. 595 ile 549 yılları arasında ve Ahamenilerin gelişi esnasında, bu her üç krallığın tüm toprakları Med Federasyonu içinde kalmıştı (Herodot, I.72). Üç krallığın Zelani kraliyet mensupları şimdi yönetimlerini yalnızca Med hükümranlığı altında sürdürüyordu. Böylece, Zelanilerin iki kolunu yöneten kralların, Med Federasyonunun evrim geçirerek Med-Pers Ahameni İmparatorluğuna dönüştüğü dönemde mevcut olduklarını görüyoruz. Zelani prensleri, Büyük Cyrus'un Anadolu'nun iç bölgelerini ve İyonya kıyılarını müsadere etmesinde belirleyici bir rol oynamışlar ve Zelaniler bu görev karşılığında büyük ödüller kazanmışlardı. Zelaniler sonraki yüzyıllarda, Ahamenilerin Güneydoğu ve Doğu Avrupa'ya düzenledikleri seferlerde onlara yardım etmeye devam ettiler.

230 yıl süren Ahameni İmparatorluk yönetimi esnasında, Zelanilerin kraliyet aileleri, kendi hanedanlıklarını sürdürmüşlerdi; fakat bu yönetim söz konusu üç krallık bölgesindeki kendi toprakları üzerinde değildi. Yönetim bölgesindeki bu değişiklik, Ahameni yönetiminin, kendilerine tabi kıldıkları yerli krallıkların kendi bölgelerini yönetmeye devam etmelerine izin vermeme uygulamasından kaynaklanıyordu. Bu uygulamanın maksadı, olası bir ayaklanmaya destek verilmesini engellemekti.

Böylece Zelaniler Batı Anadolu'da satraplık (bir tür valilik) yaparken , vatanları olan Kapadokya, Kommagene ve Pontus'un, bazıları Aramice isimlere sahip olan valiler yönetimine bırakıldığı görülüyor. Zelaniler, ancak Ahameni devleti M.Ö. 333-331 yıllarında çöktüğü zaman, atalarından kendilerine kalan topraklara dönerek yönetimlerini sürdürmüşlerdi. Üç krallığın yerli olmayan son satraplarından birisi Datames'in oğlu Abd Susim idi ve bu satrap da, Kapadokya'daki Zelani tahtını M.Ö. 332'de yeniden kuran I. Ariarathes tarafından devrildi.

Bu tarihe kadar, Zelanilerin ana kolunu oluşturanlar, (başkentleri önce Malatya, daha sonra ise Mazaca/Kayseri olan) Kapadokya Zelanileri'dir. Ne var ki bu dönemde, Zelanilerin (başkenti Zela, Amasya ve son olarak da Amisus/Samsun limanı olan) Pontus kolu merkezi bir önem kazanmaya başlar. Kommagene kolu en küçük kol olarak kalmaya devam etmiş fakat Adıyaman'ın Güneydoğusunda bulunan (yakın zamanlarda Atatürk Barajı'nın suları altında kalan) başkenti Samosta/Samsat ile birlikte varlığını en uzun süre koruyan kol olmuştu.

Kapadokya Zelanileri en geleneksel saraya, en demokratik yönetime sahip olmuşlardı. M.Ö. 95 yılında, Roma Cumhuriyeti modelini benimseyerek yönetimlerini bir cumhuriyete dönüştürmüşlerdi; buna göre yöneticiler, bölgedeki çeşitli klan aileleri ve soyluların temsilcileri tarafından seçilerek göreve getiriliyor ya da görevden uzaklaştırılıyordu (Justin, XXXVIII.2). Bu yöneticilerin sonuncusu M.Ö. 42 yılında seçilmiş ve M.Ö. 36 yılına kadar görevde kalmıştı. Ne var ki, Kapadokya Zelanileri, dinsel üstünlükleri bakımından, diğer Zelani kolları arasında en çok etkili olan koldu. Zelaniler Comana (modern Mansurlu yakınlarında) ve Tyana (Niğde'nin Güneybatısındaki modern Kemerhisar) gibi tapınak kasabalarının bekçileri olmuşlar ve onların üst düzey rahiplerini yetiştirmişlerdi. Kapadokya en sonunda, yeryüzünde Hıristiyanlığa geçen ilk toplum oldu (*bkz. Din: Hıristiyanlık*). Kapadokya Zelanileri ayrıca Ati-

na'daki çeşitli akademilere bağışta bulunarak, bilgiden ve öğrenmeden yana olduklarını göstermişlerdi.

Kommagene Zelanileri ise en küçük Zelani devletini kurdular. Kommagene Zelanileri daha ziyade, uzak Batı Kürdistan'da, Adıyaman'ın kuzeyindeki Nemrut Dağı zirvesinde bıraktıkları muazzam mimari ile tanınırlar. Büyük tapınak, monzole ve Kommagene kralların taptığı devasa büyüklükteki tanrı ile tanrıça başları hala Nemrut Dağı'nda ayaktadır. Antik Asurlular tarafından Kummuhu olarak (Odded, 69) bilinen Kommagene adından günümüze ulaşan şey Kowa/Koma olarak bilinen Kürt klanıdır. Bu klana mensup olan Kürtler, neredeyse 3000 yıl önce adlarını verdikleri eski topraklara hakimdir.

En büyük Zelani kolunun Pontus kolu olduğu anlaşılmaktadır. Pontus Zelanileri sürekli olarak ve saldırgan bir şekilde, önce tüm Karadeniz havzasına, sonra da Anadolu'nun geri kalan kısımlarına, Ege ve Akdeniz kıyılarına doğru topraklarını genişletmişlerdi. Pontus Zelanileri, Roma'nın yayılmacılığına karşı durabilmek için, Kartacalılar, İspanyollar, Fransa'daki Galyalılar ve İtalyan asi devletleri ile güçlü bir ilişki kurmuşlardı. M.Ö. 120 yılına gelindiğinde, Pontus dominyonları çoktan iki kıtaya yayılmıştı. Zelaniler İmparator Büyük Mithridates döneminde Roma'yı Asya'dan çıkarmışlar, Ukrayna, Yunanistan, Balkanların büyük bir kısmı, ayrıca Gürcistan ve Kuzey Kafkasya'yı kendi topraklarına katmışlardı. İtalya'yı işgal etme niyetinde olan Pontuslular, Akdeniz'deki deniz rotalarını güvenceye almışlar ve Taranto geçidindeki Brundisium/Brindisi'de Adriyatik Denizi'ni bloke etmişlerdi **(Harita 19)**.

Askeri tarihçi Appian, Mithridates komutasındaki askerler, en az kendisi kadar güçlü olan düşmanı Roma'ya düzenleyeceği seferler için yaptığı diplomatik ve stratejik ön hazırlıklar hakkında yararlı bir değerlendirmede bulunmuştur:

"Mithridates pek çok kez kendisine ait 400'ü aşkın gemiye, bazı durumlarda sayıları 50 000'i bulan süvari ile 250 000 piyadeye ve bunlara denk düşen cephane ve mühimmata sahipti. Müttefik olarak yanında Ermenistan Kralı, Karadeniz'den tutun da Azak Denizi ve İstanbul Boğazı'na kadar olan bölgede yaşayan İskit boylarının prensleri vardı. O sıralar hararetli bir mücadele içinde olan Roma'daki iç savaş liderleriyle ve İspanya'da ayaklanmaları tahrik edenlerle ilişki içindeydi. İtalya'yı o taraftan da kuşatabilmek için, Galyalılarla [Fransa] dostane ilişkiler kurmuştu. Klikya'dan Cebelitarık boğazına kadar, denizi [komandolarla] doldurmuştu; bunlar [Roma] şehirleri arasındaki tüm deniz ticaretini ve ulaşımını durdurmuş ve uzun bir süre boyunca şiddetli bir açlığın ortaya çıkmasına yol açmışlardı. Kısacası Mithridates, doğudan batıya uzanan ve tarihin en büyük hareketini başlatırken, insanoğlunun gücü çerçevesinde dokunulmamış ya da planlanmamış hiçbir şey bırakmadı..." (*Appian, Romaica, XII.xvii.119*)

Büyük Mithridates, oldukça uzun olan taht yaşamı boyunca, Roma işgali altındaki ülkelerde yaşayan halklar tarafından bir kurtarıcı olarak değerlendirilmişti. "Asyalılar onu," diye yazıyordu Plutarch, "yırtıcı kuşlar gibi ekmeklerini ellerinden alan Romalı faizcilerden ve vergi tahsildarlarından dolayı yaşadıkları dayanılmaz sefaletten kurtuluşun simgesi olarak değerlendiriyordu." (*Yaşamlar, II.494*). Romalı general Pompey tarafından acımasızca bastırılan İspanya'daki "Popülist Ayaklanmanın"

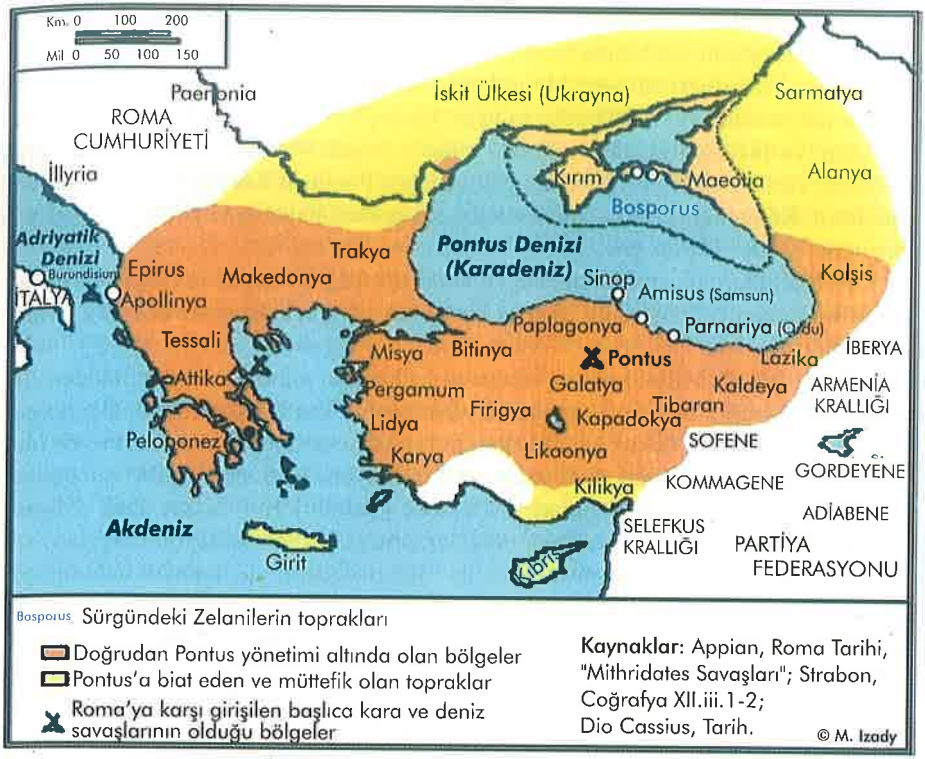

HARİTA 19: *İmparator Büyük Mithridates'in Tahtı Döneminde Pontus Zelani İmparatorluğu M.Ö. 86 dolayları*

(M.Ö. 76-71) liderleri bile, Mithridates'e ittifak önerilerinde bulunarak onu, İspanya'yı Romalılar'ın elinden almaya davet ediyorlardı.

Mithridates köleler için de tarihin ilk kurtarıcısı olmuştu. Her yerde tüm kölelerin azat edilmesi için iki kez imparatorluk çapında buyruk çıkarmıştı. Azat edilen bu köleler, Mithridates'e normal bağların çok ötesinde bir sadakat gösteriyorlardı. Mithridates'in köleleri azat eden buyruklarına ilişkin haberler bizzat İtalya'daki köleler arasında karışıklıklara yol açmış ve bu karışıklıklar, ünlü Spartaküs köle ayaklanması ile doruğa çıkmıştı. Spartaküs Mithridates'i İtalya'yı almaya teşvik etmiş ve Mithridates bir kez İtalya'ya geldikten sonra, kendisine her konuda yardım edeceğine söz vermişti.

Diğer birçok Kürt krallıkları da Pontuslu Zelani Kürtlerine yardım etmek zorunda olduklarını hissediyorlardı. Bunlar arasında, Roma sınırlarından oldukça uzak olan ve Roma karşısında, Zelani İmparatorluğu ile aslında tehlikeli olabilecek bir ittifaka girmelerini gerektiren herhangi bir güvenlik kaygısı olmayan Kürt krallıkları da vardı. Aslında Pontus'a yardım etmekle meşgul olan bu Kürt krallıklarının daha ziyade

kendi savaşçı komşularından (örneğin Partiya'dan) dolayı kaygılanmaları gerekiyordu. Bir uçları Medya'ya kadar uzanan bu Kürt krallıklarının tümü takviye birlikleriyle acilen Zelanilerin yardımına koştu. Medya Kürtleri (o zaman Partiya Federasyonu'nun bir üyesiydiler) adı yine Mithridates (Ermenistan kralı Tifranes'in damadı ve Partiya'nın müstakbel kralı Orodes'in üvey kardeşi) olan krallarının komutası altında, Roma'ya düzenlediği ikinci seferde Pontuslu Büyük Mithridates'e katıldılar. (*Dio Cassisus, Tarih XXXIX.56*). Medyalı Mithridates, Pontuslu Kürt kardeşlerini savunmak üzere Romalı general Locullus'a karşı savaşırken hayatını kaybetti ve onun yerine oğlu "Mede" Darius geçti.

Kürt krallıkları arasındaki etnisite ve akrabalık bağları olmazsa, Doğu Kürdistan Kürtlerini Zelanilere böylesine çıkarsız bir destek vermeye neyin sevkedeceğini merak edebiliriz.

Zelanili Büyük Mithridates'in koruyucu kalkanının arkasına sığınan damadı Ermenistanlı Tigranes bu kaos ortamından yararlanarak kendi hükümranlık alanını genişletmişti. Suriye'de çöküş halinde olan Seleucid devletini ele geçirmesine ek olarak, birkaç Kürt krallığı da, ya (Kommagene, Gordyene ve Sophene gibi) birer tebaa olarak ya da (Mardia [Bitlis-Ahlat] ve Derzene [Dersim] gibi) bizzat ilhak edilmek suretiyle Tigran'ın eline geçti. Diğer bölgeler, örneğin Adiabene (Erbil dolayları) sık sık işgal edilerek yağmalanıyordu. Yine de Tigran Zelanili güçlü kayın babasını tümüyle göz ardı etmemiş ve uzun süre önce başlamış Pontus-Roma savaşına karşı tamamen ilgisizmiş gibi görünmek istememişti. Tigran, Ermeni birliklerini göndererek doğudaki Kürt devletlerinden gelip, Mithridates'e yardım etmeye giden Kürt birlikleri için güvenli geçiş bölgeleri sağladı. Plutarch "Tigran'ın Mithridates'e gönderdiği bu yardımcı Ermeni ve Med birliklerinin" bir tanesinden söz eder. (Yaşamlar, II.497). Mithridates'in düşüşü anında Tigran'ın da Romalılar tarafından yenilmesi sonucunu doğurdu.

Bu yüzden, Zelani İmparatorluğunun beklenmedik çöküşü, Zelanilerin herhangi bir hatasından ziyade, bir dizi talihsizlikten kaynaklanan uzun ve acı verici bir olaydı. Pontuslu Zelanileri yıkmak için, aralarında ünlü Sulla, Lucullus, Pompey ve Julius Sezar'ın da bulunduğu dört ayrı kuşağa mensup Romalı general ve Roma dünyasının kudreti gerekmişti. Birçok Romalı tarihçi, kuşaklar boyunca, Pontuslu Zelanilerin arzettiği tehdidi Roma'nın o güne kadar karşılaştığı en büyük tehdit olarak değerlendirmişti. İleride de görüleceği gibi, Roma İmparatorluğu Pontuslu Zelani İmparatorluğunun külleri üzerinde yükseldi. Eğer Roma İmparatorluğu doğu Akdeniz sahnesine çıktığı asıl tarihten yarım yüzyıl sonra çıksaydı, hiç de Roma İmparatorluğu haline gelmeyebilirdi. Bu durumda da Akdeniz dünyası ve Ortadoğu oldukça farklı bir gelişim seyri izleyecekti.

Buna karşılık, bu uzun mücadelenin sonunda Pontus İmparatorluğu'nun yutuluşu, M.Ö. 100 yılında –Akdeniz kıyı şeridinde çoğunlukla İtalyan nüfusun yaşadığı birkaç büyük bölgeden oluşan- küçük Roma Cumhuriyeti'ni, M.Ö. 20 yılında, Arabistan'dan Nubiya'ya ve İskoçya'ya, oradan da Almanya ve Kafkasya'ya dek uzanan geniş topraklara ve denizlere hükmeden bir Roma İmparatorluğuna dönüştürdü. Talihin Roma'dan yana döndüğü bir dönemde dünya politikasında yaşanan evrimdeki bu

Pontus Kürt faktörü, o zamanlar her Yunan-Romalı tarihçi ve politikacı tarafından layıkıyla fark edilmiş, fakat ne ilginçtir ki, Roma'nın cumhuriyet olmaktan çıkıp imparatorluğa dönüştüğü tarihsel dönem üzerine yapılan modern çalışmalarda atlanmıştır. İki devlet arasında uzayıp giden –ve (Pontuslu Zelani imparatoru Büyük Mithridates'in adından hareketle) "Mithridatik Savaşlar" olarak anılan– bu varlık-yokluk mücadelesinin sonunda Roma tarafından kazanılan zafer, klasik tarihçiler tarafından isabetli bir şekilde "Büyük Zafer" olarak adlandırılmıştı; Roma'yı bildiğimiz Roma yapan bir zafer. Askeri tarihçi Appian'ın bu olgu hakkında yaptığı pek çok gözlemden yalnızca bir tanesi bu tespitin doğruluğu için yeterlidir: "Böylece Mithridatik savaşın sonucunda, [Roma] egemenlik, İspanya ve Cebelitarık Boğazın'dan Karadeniz'e, Mısır sahillerine ve Fırat Nehri'ne dek genişledi; bu yüzden [Zelanili Pontus karşısında kazanılan] bu zaferin Büyük Zafer olarak adlandırılması isabetliydi..." *(Appian, XII.xvii.121)*

Roma'nın, Pontuslu Zelani Kürt Krallığı karşısında M.Ö. 47 yılında kazandığı nihai zafer Julius Sezar tarafından başarılmıştı. Zelani Kralı Pharnaces'i nihai olarak yenilgiye uğratan Sezar, bu zaferini Roma senatosuna şu ölümsüz sözlerle haber veriyordu; "*Veni, vidi, vici*" (Gittim, gördüm, yendim).

Sezar'ın bu belagâtliliğine rağmen, Pontuslu Zelaniler bir yüzyıl daha, Avrupa'da, örneğin (Ukrayna'nın Güneyindeki) Kırım ve Bosporos'ta sürgünde varlıklarını sürdürmeye devam ettiler. Romalılar ayrıca Zelanileri zaman zaman onların özgün bölgesi olan Pontus'ta, Roma'ya bağlı tebaa krallıklar olarak iktidara getirme gerekliliği hissetmişlerdi. Yine de, bu büyük hanedanlığın varlığını M.S. birinci yüzyıla kadar sürdürenler Kommagene Zelanileri oldu.

Kapadokya'nın tersine, Pontus'un yapısı ve kapsamı hakkında konuşmak kolay değildir. Hatta "Pontus" adının kendisi bile muğlak bir coğrafi tanımlamadır. Ahamenilerin iktidardan düştükleri döneme kadar, Kapadokya toprakları Karadeniz kıyılarına dek uzanıyordu. Kapadokya isminin bu şekilde Karadeniz kıyılarına dek uzanan geniş bir bölge için kullanılmasının coğrafi nedenleri olamazdı; zira çorak Kapadokya platosu ile yağmurlu ve ormanlık Pontus'un kıyı bölgeleri ya da gür ormanlarla kaplı iç bölgeleri arasında herhangi bir ortak özellik yoktur. Öyleyse, coğrafi açıdan birbirine benzemeyen bu iki bölge için neden aynı isimlendirme ve bölgesel ayırım yapılmıştı? Strabon bunun, Pontus'taki yoğun Kapadokyalı göçmen yerleşiminden kaynaklandığını iddia eder; ve bu göçmenleri Beyaz Soranlar (Leukosurioi) olarak adlandırır. Soranlar günümüzde de elbette Kürt ulusunun temel kollarından birini teşkil etmektedir.

Kapadokyalı bu "Beyaz Soranların" Pontus'taki kıyı bölgelerine yerleşme tarihi, M.Ö. 2.binyıl sonları ya da 1.binyıl başlarında, Doğu ve Orta Anadolu'daki yoğun Aryen-İrani yerleşimi ile aynı zamana rastlayan bir tarih olarak tahmin edilmektedir. Ayrıca, Zelani yönetici ve hükümdarların, Kapadokya'nın egemenlik alanını, yeni Kürtleştirilmiş bu "Pontus" bölgesini de kapsayacak şekilde genişletmek üzere yerleşimcileri takip ettikleri dönem de bu olabilir. Kapadokya ile Pontus'un doğal ve coğrafi özellikleri arasındaki ayırım zaman içinde yerel Zelani prenslerini evrimleştirerek, Zelan Ailesinin özerk, küçük bir kolu haline getirdi. Daha önce de görüldüğü gibi, Ze-

lanilerin bu özerk devleti daha M.Ö. 549 yılında, Lidya'yı fetheden Büyük Cyrus'un onlardan yardım aldığı dönemde zaten mevcuttu. Zelanilerin bu kolu Cyrus'un ordugâhında, Zelan Ailesinin ana kolunu temsil eden Kapadokyalı Kral Pharnaces'ten sonra ikinci adam olan Artabazus adlı bir Zelani prensi tarafından temsil ediliyordu.

Böylece, M.S. 17'de, Strabon hala okurlarına, Pontus için doğru isimlendirmenin "Kapadokya" olduğunu ve burayı, asıl Kapadokya olan "Cappadocia Magna"dan ayırt etmek için Pontus Kapadokya'sını sonuna "Pontica" niteleyicisinin eklendiğini hatırlatmayı tercih eder. Strabon'un bu her iki bölgeyi de aynı isimle adlandırmakta ısrar etmesinin nedeni, iki bölge arasındaki etnik birlikten başka bir şey olamaz.

Ne var ki, bu akrabalık ve etnik bağlılığa rağmen, Zelani hanedanlıkları uzun tarihleri boyunca nadiren işbirliği yapmışlar, hatta çoğu zaman birbirlerinin en kötü düşmanları olmuşlardır. Zelaniler, Roma'nın en sonunda kendilerini yıkmasına bizzat alet oldular. Bu üzücü düşmanlık son ana kadar, Kapadokya Zelanilerinden Ariobarzanes'in, Pontus Zelanileri'nin son kralı Pharnaces'i yenmek üzere, Julius Sezar'ın generalleriyle güçbirliği yaptığı M.Ö. 48 yılına kadar devam etti. *(Dio Cass., XLII.46-48)*. Ailevi bir hazine olarak, "Julius Sezar Ermenistan'ın bir kısmını... Kapadokya kralı Ariobarzanes'e verdi." (Dio Cassasisu, *Tarih*, XLI.63).

Antik Yunan-Roma kaynaklarının Zelaniler'den "Persler" olarak bahsettiklerini unutmamak gerekiyor. Bunu iki basit nedenden dolayı yaptılar. Birincisi, Yunan-Roma tarihçileri *Pers* terimini, İrani bir kültüre ve genetik geçmişe sahip olan herkesi kastetmek için geniş anlamda kullanıyorlardı. Kürtler İranilerdi ve halen de öylediler. Kürt dili o zaman Farsça'ya bugün olduğundan daha yakındı. Hatta, (kendisi de baba tarafından Pontus Kürdü ve anne tarafından Rum olan) coğrafyacı ve tarihçi Strabon, yaklaşık olarak bu dönemde Herodot'un eski sözlerini tekrarlayarak, "Medler ve Persler fazlaca zorlanmadan birbirlerinin dillerini anlayabilirler," diye iddia eder ve Medya ile Persis (merkezi Pers bölgesi) sakinlerine eş zamanlı olarak Kürtler/Cyrtii der. İkinci ve en önemli neden ise, tüm Zelanilerin, İran'daki antik Ahameni hanedanlığı ile aralarında bir kan bağı bulunduğunu iddia etmesiydi. Zelaniler sürekli olarak Ahameni kraliyet mensupları ile evlendikleri için böyle bir bağlantının varlığı doğruydu.

Başkenti Arbela (modern Erbil) olan Kürt Adiabene Krallığı, özellikle hayret verici dinsel tarihinden ötürü bu noktada özel bir ilgiyi hakketmektedir. Kendi aristokrasisinin M.Ö. 1.yy'da Yahudiliğe geçmesinin ardından, genel Kürt nüfusunun büyük bir kısmı da buna uymuştu. Yahudiye ile Samaria'nın Roma tarafından işgal edildiği dönemde (M.Ö: 68-67) onlara erzak ve takviye birlik gönderen yalnızca Adiabene olmuştu. Adiabene aynı zamanda umutsuz Galilee savunmasına da katılmıştı (Grayzel 1968, 163) (*bkz. Din: Yahudilik*).

Ne var ki, 4.yy'a gelindiğinde, Adiabene büyük ölçüde Hıristiyan olmuştu, ki bu dönemden kalma kilise kayıtları, Kürt tarihinin bu kesitine ışık tutan en değerli kayıtlar arasındadır (*bkz. Din: Hıristiyanlık*). Latinceleşen *Adiabene* terimi Kürt klan isimleri olan *Hadhaban* ya da *Hazawan/Hazawand*'ın bozulmuş halidir. Kalabalık bir nüfusu olan bu Kürt klanı M.Ö. 3.yy'da Güney Zagroslar'dan göç ederek Orta Kürdistan'a gelmişti. Ortaçağ sonlarında Güney Zagroslar'da hala Hadhabanilerin bazı ka-

lıntılarına rastlanıyordu (*bkz. Klanlar*). Kısa süre içinde bölge üzerinde siyasi ve askeri bir egemenlik kuran Hadhabaniler, antik Arbela'yı kendilerine başkent yapmışlar ve bir süre kendi etnik isimlerini şehre vermişlerdi. Sasani fetihçi I. Erdeşir bu krallığı fethedip kendi isminden hareketle şehri yeniden Notar Artakşir olarak adlandırıncaya dek, Arbela Haza olarak bilinmeye devam etti. (Eski Asurca isim olan Arbela, değişikliğe uğrayarak en sonunda İslam döneminde Erbil oldu).

Sasani hanedanlığının yükselişine yardım etmesine rağmen, Adiabene Krallığı, Sasani Persler tarafından çabucak, M.S. 3.yy'da yutuldu. Anlaşıldı ki, Erbil Kralı Şahrat ve Kerkük Prensi Domitianus, kısacası Kürtler, Partiya karşısında Sasani Perslere yardım etmekle kendi mezarlarını kazmışlardı. Adiabene/Hadhabani Kürtlerinin tekrar yükselebilmeleri için, Kral Selahaddin yönetimindeki büyük Eyyübi hanedanlığını kurdukları 11.yy'a kadar beklemek zorunda kalınmıştı (*bkz. Ortaçağ Tarihi*).

Zelani devletlerinin Roma tarafından yutulmalarından sonra, Roma Cumhuriyeti ile Partiya Federasyonu'nun birbirine doğru genişleyen sınırları kısa süre içinde, M.Ö. 57 yılında Fırat Nehrin'de buluştu. Yüzyıl süren ve Batı Kürdistanı mahveden bir kanlı savaşlar döneminin ardından en sonunda, Fırat Nehri bu iki güç arasındaki sınır olarak belirlendi. Böylece Kürdistan'ın batı kesiminin üçte biri Roma idaresi altına girdi. Bu durumdan etkilenen Kürtler arasında Pontuslular, Kapadokyalılar ve Kommageneliler'in yanı sıra, daha az tanınan ve çoğu zaman umursanmayan Akdeniz'deki Amanos Dağları Kürtleri de vardı.

Öyle anlaşılıyor ki, antik zamanlardan beri, Antakya ve Akdeniz kıyıları civarındaki Amanos dağlık bölgeleri batı Kürtlerinin anavatanı olmuştur. Daha önce, Antakya'nın içinden geçen Suriye'nin başlıca nehri için kullandığımız klasik Kürt ismi *Orontes* (modern Asi), batı Kürtlerinin Büyük İskender döneminde orada bulunduklarının kanıtıdır. Bu bölgenin, yaklaşık olarak 8000 yıl önceki Halaf dönemine dek geri giden sanatsal mirası, Kürdistan'ın diğer parçaları ile şaşırtıcı bir desen ve tarz birliği sergilemektedir (*bkz. Süsleyici Desenler ve Motifler*). Büyük İskender'in fethi döneminde, artık tamamen aryenleşmiş olan Kürtler, daha o zaman Amanos Dağlarını kendi denetimlerinde tutuyordu. Helenistik Seleucid Kralları, özellikle de II. Antiochus da bu Kürtleri, yeni kurdukları Antakya şehrine ve İskenderun limanına yerleştirmeye çalıştı (M.Ö. 300 dolayları). Pekçok etkili Kürt ailesi, özellikle de Veras (modern Baraz) ve Belcanae (modern Belikan Konfederasyonu) kraliyet aileleri, en sonunda bu telaşlı ticari merkezlere yerleşmiş ve bölgenin Romalı yöneticileriyle güçlü ilişkiler geliştirmişlerdi. Bu Kürt-Romalı ilişkisi M.S. 8.yy'a, bölgedeki Roma/Bizans yönetiminin nihai olarak ortadan kaldırıldığı zamana kadar devam edecekti. Biri M.S. 260 yılında I. Şapor komutasında, diğeri M.S. 538 yılında I. Chosroes komutasında gerçekleşen her iki Pers kuşatması esnasında da, civardaki Amanos Dağlarında yaşayan Kürtler, Appamea ve o sıralar Roma/Bizans İmparatorluğu'nun üçüncü büyük şehri olan Antakya'nın savunmasına katılmışlardı.

Batı ve Kuzey Kürdistan'ın Roma topraklarına dahil edilmesi, yerli Kürt dini olan Yezdaniliğin (*bkz. Din*), Mithrailik kisvesine bürünmüş olan eski Yunan-Roma kamu tanrıcılığını ele geçirmesi için altın bir fırsat yaratmıştı. Yezdanilik yüzyıllardan beridir batı sınırlarındaki bu dinlerle ilişki içindeydi. Batı Kürdistan'dan çıkan Mithrailik,

Yezdaniliğin ilkelerini Britanya'ya dek yaymıştı. Romalıların eski dinini kendi içinde şu veya bu ölçüde eritmişti. Hıristiyanlığın 4.yy'da İmparatorluğun resmi dini olarak ilan edilmesinden önce Mithrailik, İmparatorluk içindeki en önemli din haline gelmişti.

Bu tarihsel döneme eklenecek olaylar arasında, Güneydoğu Zagroslar'dan Kuzeybatı Zagroslar'a, Toros ve Pontus sıradağlarına yönelik yoğun Kürt göç hareketlerine özel bir önem vermek gerekiyor. Anadolu'daki Kuzey ve Batı Kürdistan, Persis'in (modern Fars) Güneydeki dağları gibi uzak bölgelerden çok sayıda Kürdün katılımıyla gerçekleşen bu iç göç için bir terminal işlevi görüyordu. Bu kitlesel göç, Kürt halkını ve kültürünü, ülkenin bir ucundan diğer ucuna dek homojenleştirmeyi başardı. Pehlevice'yi Kürdistan'ın hakim dili haline getirdi (*bkz. Dil*), Yezdaniliği ülkenin tüm köşelerine yaydı (*bkz. Din*) ve ulusal edebiyatı, sanatı ve ethosu (kavimsel nitelikler) büyük ölçüde birleştirdi. M.S. 8.yy'ın sonlarına gelindiğinde, bu homojenleşme, Medlerin yok oluşundan beri ortalıkta görünmeyen Kürt hakimiyetinin, yenilenmiş olarak bölgeye egemen olması tarzında kendisini ortaya koyuyordu. Kürtlerin bu göçü ve diğer nüfus hareketlerine ilişkin ayrıntılar Tarihsel Göçler bölümünde verilmektedir.

Yaklaşık olarak M.Ö. 4.yy'a gelindiğinde, Kommagene, Kapadokya ve uzak Kuzeybatıdaki Pontus, Güneydoğudan göç eden Kürt klanlarının büyük bir kısmını içine almıştı. Pontuslu Kürt kral Mithridates, Romalılara karşı oluşturduğu tek bir ittifakta, bu klanlardan diğer 14 tanesinin de sadakatini kazanmıştı. Mithridates'in düzenli ordusunun öncü kuvvetleri haline gelen aşiret güçleri, Pontus düzenli güçlerinin ilerlemesinden önce, Roma'nın ileri bölgelerine baskınlar düzenliyordu.

Kaynaklar: Appian (Tarih, XII, "Mithridatik Savaşlar") ve Strabon (Coğrafya, XII.iii.1-2).

Kilikya'dan birkaç deniz tümeniyle birlikte, bu düzensiz aşiret birlikleri, Avrupa'ya geçmeden önce İonya sahil kasabalarına yönelik baskınlar düzenliyorlardı. Onları hırsızlar ve korsanlar olarak değerlendiren Plutarch şöyle yazar; "onlar Olimpos Dağı'nda garip kurbanlar sundular ve aralarında Mithras'a ait olanlar da dahil olmak üzere, çeşitli ibadetler ve gizli dini ayinler icra ettiler." (*bkz. Din: Yezdanilik*).

Kuzeybatı Kürdistan'daki topraklara ek olarak, Ermenistan, Güney Gürcistan ve Aran bölgelerine de çok sayıda Kürt göçmen gelip yerleşmişti. Bu göçmenler, klasik ve ortaçağ dönemlerinde, söz konusu ulusların tarihinde belirleyici bir rol oynadılar. Ortaçağın başlangıcındaki Ermeni tarihçi Choreneli Musa (M.S. 490-760 yılları arasında yaşadı), Ermenilerin ilk dönem ve kısmen söylencelere dayalı tarihi hakkında ilginç bir çalışma ortaya koymuştur; Musa bu çalışmasında, Med Kralı Azhi Dahak'ın ailesi ile ilk Ermeni kralları ve aristokrat aileleri arasında güçlü bağlantılar kurmaktadır. Musa, Ermeni Kralı Tigran'ın atalarının Azhi Dahak ile bağlantıları olduğunu, fakat baskılardan dolayı onun bölgesinden kaçtıklarını yazıyor (*Tarih, 114-139*).

Zerdüştlüğün kutsal yazıtlarına ek olarak, Kral Azhi Dahak Efsanesi, İranlı Şair Firdevsi'nin *Şehname* adlı epik eserinde de olduğu gibi, ilkçağ İran mitolojisinin başlıca konusudur. Firdevsi Azhi Dahak'ın yurdunu, Güney ile Güneydoğu Kürdistan genel bölgesi içinde, Kasr-ı Şirin ile Hemedan arasındaki bölge olarak vermektedir; za-

ten burası Azhi Dahak'ın başkentiydi. O hala Sultan Şahak adıyla, Güney Kürdistan'da inanılan Kürt Yarisanilik dini içinde en büyük şahsiyetlerden biri olarak yaşamaya devam ediyor. Böylece Musa'nın değerlendirmesi, Tigran'ın atalarının kökenini Güneydoğu Kürdistan'daki aynı bölgeye dayandıran bir değerlendirme olarak yorumlanabilir.

Musa, Ermeni krallığının Kral Valarşak yönetiminde yeniden örgütlenmesinde, devlet kademesindeki ikinci rütbenin, Muratsea aristokrat ailesi biçiminde "Azhdahak'ın torunlarına" verildiğini açıkça belirtmektedir. Musa'nın bahsettiği bir başka Ermeni kralı da, Partiya Kralı Artaşes'e karşı savaşan *Eruand*'dır (M.S. yaklaşık olarak 2.yy civarı). Eruand, Med-Ermeni aristokrasisine mensup Muratsea'dan destek ister ve bu desteği alır, fakat Musa, yenilen *Eruand*'ın, kendi bölgesi olan "*Eruandavan*"a geri çekildiğini belirtir. *Eruand*, antik başkent Hemedan'a bakan Medya'daki en yüksek ve en kutsal dağ olan Haravand ya da *Halvand/Alvand* Dağı'nın isminin bozulmuş halidir. Eruandavan (daha doğru haliyle *Arvandavand*) terimi, Güney Kürtçe kökenli tipik bir Kürt aşiret ismidir.

Tigran'ın etnik kökenini Perslerle ilişkilendirme doğrultusunda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Yukarıda ve ayrıca *Klanlar ve Tarihsel Göçler* bölümünde de kısaca gösterildiği gibi, Kürt bağlantısı çok daha güçlüdür. Bunun da ötesinde, dört yüz yıl süren ve M.S. 224 yılında sona eren Partiya döneminde, Pers kökenliler Partiya Federasyonu'nun uzak güney uçlarında, Ermenistan'dan iki bin kilometre uzakta olan ve aradaki bölgede de etnik Kürtlerin yaşadığı küçük bir milliyetti. Pontuslu VI. Mithridates'in etnik kökeni sorunu bağlamında da daha önce belirtildiği gibi, Tigran'ın etnisitesi için kullanılan Pers terimi ile kastedilen şey *İrani*'dir; yani Kürtleri de kapsayan daha büyük bir etnik tanımlayıcı. Sonuç olarak Tigran, Zelani Kürt İmparatoru Büyük Mithridates'in kızıyla evlenmiş ve kısa ömürlü imparatorluğunun işini bitiren işgalci Romalılar'a karşı Ermenistan'ı savunmak için Büyük Mithridates'ten yardım istemiş ve bu yardımı almıştı. Ataları kimler olursa olsun, Tigran bir Ermeni kralı olarak, hatta kimilerine göre Ermeniler'in en büyük kralı olarak değerlendirilmeye devam etmektedir.

Tigran'ın aynı zamanda yerel Kürtleri topluca zorunlu göçe tabi tutmak gibi işlerle uğraştığını da belirtmek gerekiyor. Strabon şunları yazar; "Ermeni Tigran, Kapadokya'yı istila ettiğinde [başkenti Mazaca-Caeserea olan Kapadokyalı] halkı kötü bir duruma soktu, çünkü onların tümünü Mezopotamya'ya göç etmeye zorladı; ve Tigranocerta [şehrini] çoğunlukla bunlarla kurdu." (*Strabon, Coğrafya, XII.ii.9*). Plutarch, Godyeniler'den (Girdi Kürtleri) bir kısmının da, Tigran'ın yeni kurduğu başkent Tigranocerta'ya nüfus yerleştirmek üzere başlattığı insansızlaştırma kampanyalarının kurbanları olduklarını ekler *(Hayatlar,* "Lucullus", 552, 554, 568). Bu noktada durup, Tigran'ın, Ermenistan'ın Sevan Gölü dolaylarındaki merkezi topraklarından oldukça uzak olan bir yerde, yani Kürdistan'ın derinliklerinde, yeni kurduğu "Ermenistan" başkentine niçin ağırlıklı olarak Kürtleri yerleştirdiğini merak etmeliyiz. Ne de olsa, Artaxata, Dvin, Ani, Valarşapat gibi daha önceki ve daha sonraki her Ermeni başkenti ve onların Garni ve Echmiadzen gibi Hıristiyan-öncesi ve Hıristiyan dönemi dinsel mekânlarının tümü de genel olarak modern Ermenistan Cumhuriyeti civarında yo-

günlaşmıştır. Ne var ki, Tigran'ın bu eylemi ona pahalıya mal olacaktı. Dio Cassius (*Tarih*, XXXVI), Romalı general Lucullus M.Ö. 69 yılında Tigran'ı ve Tigranocerta'yı kuşatmaya geldiğinde, bu Kürtlerin isyan edip Roma'nın bölgeye girmesine izin vererek Tigran'a, krallığının yıkımına mal olduğunu belirtir. Strabon (XII.ii.9) şunları ekler; "Tigranocerta'nın ele geçirilmesinden sonra, bir yolunu bulabilenler evlerine geri döndü."

Ermeni tarih çalışmaları, her halükârda, Kürtlerin tarihinin ve onların klasik ve ortaçağdaki nüfus hareketlerinin yeniden kurgulanması bakımından son derece değerli kaynaklardır.

Güneyden göç eden aristokrat Kürtler aynı zamanda, muhtemelen Alman aristokrat ailelerinin, içinde bulunduğumuz yüz yılın başında Avrupa'daki rollerine benzer bir rol de oynamışlardı. Bu Kürtler birçok kralın, dükün ve prensin, Gürcüler gibi etnik grupların kraliyet aileleri ile evlilikler yapmalarını sağlamışlar ya da yeni kurulan ve asil soya mensup bir kral ihtiyacı içinde olan devletleri doğrudan yönetmişlerdi. Bunlar yönetim için gerekli olan kan bağlarına sahip olmakla beraber, dönemin iddialı imparatorluk ve krallıklarına, sıkıntı verici bir bağlılık içinde değillerdi. Bu uygulamalar ortaçağ döneminin sonuna kadar devam etti.

Tıpkı daha önce sözü edilen Adiabeneliler gibi, Bagratiler de özel bir ilgiyi hakketmektedir. Bagratiler başlangıçta, kendi isimlerini taşıyan ve yoğun bir nüfusu olan Bagrawand Kürt klanını yönetiyordu. Görece kısa zaman içinde yerel liderliği ele geçirmişler ve gelişerek Bagratiler haline gelen bir yönetici aile kurmuşlardı. Bagrawandlar, Dicle'nin yukarı kesimlerinde bulunan ve Ptolemy tarafından *Bagrauandene Regio* olarak belirtilen bölgeye kendi aşiretsel isimlerini vermişlerdi. Hadhabaniler gibi, Bagrawandlar da, başkentleri olan antik Amida'ya kendi isimlerini verdiler. Diyarbakır (*Diyari Bakr*, "Bekranların Ülkesi" sözcüklerinden doğmuştur) günümüzde de Anadolu Kürdistanın'daki en büyük şehirdir. Bagratiler, iktidarda bulundukları süre ciddi kesintilere uğramakla birlikte, M.S. 1801 yılına, yani Rusya'nın Gürcistan'ı ele geçirdiği döneme kadar Gürcüleri yönetti.

İlk çağın parlak ışığı olan bu Kürt göçmenleri çoğu zaman, içinde bulundukları etnik çevre tarafından çabucak asimile ediliyorlardı. Ortaçağ'daki Eyyübi hanedanlığının tarihi (ki Bagratiler'in tarihinden çok daha iyi belgelenmiştir), yabancı bir yerleşim bölgesindeki bir Kürt hanedanlığının, kendi Kürt etnik kişiliğinin hemen hemen tüm izlerini ne kadar çabuk kaybedebileceğini gösteren iyi bir örnektir. Ermeniler'in en büyük kralı olan Büyük Tigran, Kürt kökenli olmasına rağmen bir Ermeni kralıdır. Büyük Tigran'ın kendi kökeninin farkında oluşuna ilişkin yegâne tartışmalı kanıt, onun yeni başkent Tigranocerta'yı, asıl Ermenistan dışında, (Ptolemy'nin *Gordena-Gordyei Regio*, Pliny'nin *Cordueni* olarak adlandırdığı) Kürt topraklarının orta yerinde inşa etmek istemesi olabilir.

Şu veya bu ölçüde asimile edilen Kürtler, ortaçağ döneminde ve hatta günümüzde bile yeni kimlikleriyle önemli mevkilere gelmeye devam etmiştir (*bkz. Entegrasyon ve Asimilasyon*).

Pers Sasani İmparatorluğu'nun kurucusu olan ve M.S. 224 yılında, yaşlanmış Partiya Federasyonu'nun yerine geçmeyi başaran I. Erdeşir, hiç zaman geçirmeksizin,

"Med Kürtlerinin Kralı" olarak adlandırdığı kişiye meydan okumaya başladı. Söz konusu kral hızlı davranarak, Adiabene (Erbil bölgesi), Arapha (Kerkük bölgesi), Şehrazor (Süleymaniye bölgesi), Mukrian (Mehabad bölgesi), Kram (Kirmanşah bölgesi), Mad (Hemedan bölgesi) ve Sinak (Şahna bölgesi) gibi bölgeleri kapsayan çok sayıda Kürt prenslik ve krallıklarını Kerm (modern Kirmanşah) Krallığının liderliği altında birleştirmişti. Erdeşir, hükümdarlığını çeşitli Kürt krallıklarına kabul ettirebilmek için, iki yıl boyunca (M.S. 224-226) savaşmak zorunda kalmıştı. Erdeşir, ancak tayin ettiği valiler aracılığıyla doğrudan yönetim biçimindeki katı politikasına aykırı olarak, yerel Kürt Prensi Kayus'un Med Kürtlerinin özerk bölgesel kralı olarak yeniden tahta çıkarılmasını kabul ederek bunu yapabilmişti. Kayus Ailesi yarı bağımsız tebaa bir krallık olarak Orta ve Güney Kürdistan'da M.S. 380 yılına kadar varlığını sürdürdü; ta ki, II. Erdeşir (yönetimi M.S. 379-383) bu Kürt hanedanlığının son üyesini de ortadan kaldırıncaya kadar. Erken dönem Ermeni kaynakları, hanedanlığın son üyesinden ("Kavosakan ailesinden Dumbawandlı Wisamakan" adıyla tanımıyordu) Ermeni Kralı II. Arşak'ın (yönetimi M.S. 353-367 dolayları) çağdaşı olarak söz ediyorlardı. Onun ortadan kaldırılan hanedanlığı, eski, Partiya dönemi bağımsız Kürt hanedanlıklarının sonuncusuydu.

Kürdistan tarihindeki bu önemli olay, muhtemelen Kayosi hanedanlığının tarihsel başkenti olan Taq Bustan'da bir kayanın ön yüzüne kazınan ustaca bir kabartma ile anılmıştır (*bkz. kapak fotoğrafı*). Bu olay (henüz açıklanmamış yedi yıllık bir uyumsuzluğa rağmen), Kürt ulusal takviminin başlangıcını temsil etmektedir ki, bu takvime göre bizler şu anda (1996) 1608 yılındayız (*bkz. Bayramlar ve Kutlamalar*).

Kirmanşah'ın kuzeydoğusunda bulunan antik Dinawar şehri civarında, yerel geleneklerin Kavos veya Kayos Ailesi'ne atfettiği, dağın kayalık kısımları içine oyulmuş bir dizi incelikli kaya mezarına rastlanılabilmektedir.

Kayosilerin M.S. 380 yılında çöküşü ile Sasanilerin Güney Kürdistan'daki Nehavend'de İslam orduları tarafından yok edilmeleri (M.S. 642) arasında geçen iki buçuk yüz yıllık sürede, merkezi Sasani bölgesinde yalnızca özerk Kürt prensliklerinin yönetimlerine rastlanılmaktadır. Sülaleden gelme yerel yönetimleriyle övünen yedi Kofyarlar ya da Kuhyarlar, yani "dağ yöneticileri" bu prensliklerden biridir. Bu yedi aile, egemenliğin kendilerine bizzat Azhi Dahak tarafından verildiğini iddia ediyordu. Azhi Dahak elbette Kürt yerli dini Yarisaniliğin üst düzey avataralarından* birinin adı olmasının yanı sıra, son Med Kralı ve Zerdüşt dininde en kötü kişinin adıdır. İslam-öncesi prenslikler ile günümüzde Yarisanilik içinde rastlanılan ve Shak/Azhi Dahak tarafından atandıklarını iddia eden yedi ruhani aile arasında bir soy bağlantısı olması mümkündür. Partiya döneminin diğer küçük Kürt prenslikleri de Sasani zamanına kadar varlıklarını sürdürmüştü; bunların eksiksiz bir listesi ve tarihi henüz derlenmemiştir *(bkz. Harita 21)*.

İlginç olan bir başka husus da, Kral Erdeşir'in *Karnamak* adlı savaş güncesinin özgün metinlerinde Kürt savaşçılardan bahsedilirken kullanılan terimdir. Burada kullanılan *canspar* terimi, modern Kürtçe'de savaşçılar için kullanılan *peşmerge* terimi-

*) İnsan ya da hayvan biçimine girmiş tanrı.

nın Farsça karşılığıdır; terimlerin her ikisi de bir davaya "kendisini-adayan" anlamına gelmektedir.

Ne tuhaftır ki, Partiyalıların sonuncusu, bizzat Erdeşir'i "Kürtlerin arasında doğan, Kürtlerin çadırında büyütülen bir Kürt" olmakla suçlamıştır (*bkz. Karnamak ve el-Tebari, Tarih*). Daha önce de gözlemlendiği gibi, Kürtler o dönemde gerçekten de Erdeşir'in anavatanı olan Persis'te yaşıyorlardı; *Karnamak*'ta, Erdeşir'in babasının gençliğinin önemli bir kısmını Kürtlerle (*Kurtan*) birlikte geçirdiği öne sürülmektedir. Ne var ki, Erdeşir'in etnik bakımdan gerçekten Kürtlerle bağlantılı olduğunu gösteren doğrudan bir kanıt bulunmamaktadır.

Kayos ailesinin M.S. 380 yılında ortadan kaldırılmasının ardından ve Sasanilerin M.S. 651 yılındaki çöküşüne kadar, Kürdistan'da veya başka bir yerde, bağımsız ya da özerk bir şekilde yönetimde bulunmuş herhangi bir Kürt mevcudiyetine rastlanmamaktadır. Anadolu'daki Bizans yönetimi döneminde, bırakın çoğu Hıristiyan-olmayan Kürtleri, Hıristiyan Ermeniler'e bile kendi ülkelerini yönetme hakkı verilmiyordu. Kürtler kendi ülkelerini yönetme hakkını elde edebilmek için, Arap İslam güçlerinin Sasanileri yenilgiye uğratıp Bizanslıları da bölgeden çıkartmalarına kadar beklemek zorunda kaldılar.

4.yy'ın sonlarına gelindiğinde, Bizans ve Sasani imparatorluklarının kuzey ve doğu kesimlerinden gelen göçmen akını onların sınırlarını zorlamaya başladı. Bu arada, iç siyasal ve ekonomik çalkantılarla geçen bir yüzyıl ve askeri güçlerin, kuzeyden gelen step göçebelerce oluşturulan baskıya karşı koymak üzere sınır bölgelerine kaydırılması, Kürtlerin kısa süre içinde komşu bölgelere baskınlar yapmaya başlamalarını sağladı. Kürtler ayrıca kültürel ve dini bakımdan da gelişmeye başladı.

Bu dönemin büyük ekolojik ve ekonomik felaketleri doğal olarak, özellikle Sasani yönetimi altındaki bölgelerde pek çok toplumsal altüst oluşu da beraberinde getirmişti. Zagros Dağlarından çıkan Mazdek adlı sosyal devrimci, Kürtlerin yerli dini olan Yezdaniliği esas alarak yeni bir hareket kurmuştu. Zerdüştlüğün Eski Yaradılış kitabı olan Bundahişn (Bundahishn) bu olayları az ve öz bir şekilde özetler: "Yazgird'in oğlu olan [Sasani Kralı] Piruz'un tahtı döneminde, altı yıl boyunca yağmur yağmadı, halk büyük sıkıntı ve güçlüklerle karşılaştı. Eftaliler'in yöneticisi olan Kuşnavaz [Orta Asya steplerinden] gelerek Piruz'u öldürdü. Kavad ve onun kızkardeşi güvenlik için Eftaliler'e [kutsal] bir ateş söndürücü teslim etti. Kavad'ın tahtı sırasında Bamdad'ın oğlu olan Mazdek ortaya çıktı ve Mazdek inancını kurdu. Mazdek Kavad'ın kafasını karıştırıp onu aldattı [ona din değiştirtti]. İnsanların eşlerinin, çocuklarının ve servetlerinin ortak olabileceğini ve Mazda'nın [Zerdüştlüğün] İfşa'sını kullanmaktan vazgeçilmesini emrediyordu..." (*Bundahişn, xxxiii.17-19*).

Bu pasajlarda da anlatıldığı üzere, Mazdek hareketi kısa süre içinde, Zerdüştlüğü gölgede bırakıp onu yutma doğrultusunda (Med döneminin sonlarında ortaya çıkan daha eski ve daha etkili hareketin ardından) ikinci büyük girişim haline geldi. Bir ara, özellikle de Sasani Kralı Kavad (yönetimi M.S. 448-531 arası) Yezdaniliğe geçtiğinde, Yezdanilik Zerdüştlüğü bastırabilecekmiş gibi göründü (*bkz. Din: Yezdanilik*). Kavad'ın oğlu ve halefi olan ve ortodoks Zerdüştlüğün öncülüğünü yapan I. Chosroes Anoshervan, (Hasro Anuşirevan) Mazdek'in toplumsal çekiciliğini gölgede bırakacak geniş çaplı sosyal reformlardan ve Mazdekilere yönelik kitlesel soykırımlardan olu-

şan iki yönlü bir politika izliyordu. Mazdekilere yönelik soykırımlar aslında daha Kavad'ın tahtının sonlarına doğru, yani yaklaşık olarak 528 yılı dolaylarında başlamıştı. Anoshervan bu Mazdek-karşıtı soykırımlara, hareketin yoksulluk içindeki halk için ifade ettiği toplumsal cazibeyi boşa çıkaracak temel sosyo-ekonomik reformlar eklemişti. Bazı modern araştırmacılar, örneğin Christensen (1925) ve Klima (1957) Mazdek hareketini aslında ilk Komünizm olarak adlandırmışlardır.

Bu soykırımlar ve baskılar, hareketin yeraltına çekilmesinden başka bir işe yaramadı. Sasanilerin Müslüman güçler tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra da hareket yine çabucak yer üstüne çıktı ve var gücüyle İslam Halifeliğine meydan okumaya başladı.

Ek Okuma ve Kaynakça

Anderson, J.G.C., *Studia Pontica* (Brüksel, 1903); Christensen, A., *Le regne du roi Kawadh I et le communisme Mazdekite* (Kopenhag, 1925); Dasxuranci, Movses, The History of the Caucasian Albanians, editör ve çevirmen C.J. Dowsett (Londra: Oxford University Press, 1961); Debevoise, N.C., *A Political History of Parthia* (Şikago, 1938); Dodgeon, Michael ve Samuel Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars: AD* 226-363 (Londra: Routledge, 1994); Grayzel, Solomon, *A History of the Jews* (New York: Mentor, 1968); Jones, A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (Oxford, 1937); Khorenats'i Moses, History of the Armenians, editör ve çevirmen Robert Thomson (Cambridge: Harvard University Press, 1979); Klima, O., *Mazdek* (Prag, 1957); F. Altheim, *Ein asiatischer Staat* (Wiesbaden, 1954); Levine, L.D. ve T.C. Young, editörler, Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia, Cilt 7 (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, 1977); Luschey, H., "Iran und der Western von Kyros bis Khosrow," Archaologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge 1 (1968); Magie, D., *Roman Rule in Asia Minor* (Oxford, 1951); Pigulevskaya, N., Goroda Irana v Pannem Crednevekovie (Leningrad, 1955), Fransızca çeviri Claude Cahen (Paris: Edition scientifique, 1962); Sachau, E., "Die Chronik von Arbela," *Abhandlungen der Preussische. Akademie der Wissenschaften* 6 (Berlin, 1915).

ORTAÇAĞ 6. Yüzyıl - 16. Yüzyıl Arası

Kürt tarihinin bu hareketli dönemine, İran Sasanileri ve Bizans İmparatorluğu'nun merkezi yönetimleri altında geçen üç yüz yıllık çöküş döneminden sonra, 7.yy ile 9.yy arasındaki Kürt siyasal gücünün yeniden doğuşu damgasını vurmuştur. 10.yy ile 12.yy arasında zirveye çıkan bu dönem haklı bir şekilde İslam'ın Kürt yüzyılları olarak adlandırılabilir. Kürtlerin siyasal yönetimi, yoğun göçler ve askeri fetihler sayesinde, Orta Asya'dan Libya ve Yemen'e dek uzanıyordu.

Kürtler Ortadoğu'nun kalbi olan bölgeleri, dış işgalcilere, örneğin Haçlı Seferleri'ne karşı savunan güçlü hanedanlıklar kurarken, Kürt kültürü de altın çağını yaşamış, Kürtler bu dönem boyunca tarih, felsefe, müzik, müzikoloji, mimari, mühendislik, matematik ve astronomi alanlarında ustalaşmışlardı. Dönemin önde gelen Kürtleri arasında Ebul-Fida, İbni Athir, İbni Şeddad ve İbni Qutayba gibi tarihçiler; el-Suhrawardi ve "Ayn el-Qudat el-Hemedani gibi filozoflar; gezgin İbni Fadhlan; Safi el-Din Urmawi (ölümü 1294) ve Muhammed İbni Katib Erbili gibi müzikologlar; İbrahim ve İshaq Mawsili ve Zeriyab gibi gibi müzisyenler; mimar ve mühendis Munis:

matematikçi ve gökbilimci Muhi el-Din Axlati; biyografici İbni Kalkan; ansiklopedici İbni Nedim; ve sosyal (ve dinsel) devrimciler olan Bâbek ile Narseh sayılabilir.

Ebu-Hanife Ahmed Dinawari:

Kürt ileri gelenleri içinde en mükemmel olanı, İslam topraklarında o güne kadar ortaya çıkmış en büyük beyin olan Ebu Hanife Ahmed Dinawari'dir.

İslam bilimlerinin kurucularından biri olduğunu bildiğimiz Ebu Hanife Ahmed Dinawari, yaklaşık olarak M.S. 820 yılında Güney Kürdistan'da, Hemedan ile Kirmanşah arasındaki Dinawar'da doğmuştu. İran'ın İsfahan kentinde, astronomi, matematik ve mekanik, Irak'ın Küfe ve Basra kentlerinde ise filoloji ve şiir eğitimi aldı. 24 Temmuz 896 yılında Dinawar'da öldü.

O zamanlar, kozmopolit bir yapısı olan Dinawar, doğu ile batı arasındaki başlıca Uluslararası ticaret yolu, yani İpek Yolu üzerinde kurulmuş olması sayesinde, Güney ve Güneydoğu Kürdistan'da bir metropol işlevi görüyordu. Dinawar Şehri böylelikle Ebu-Hanife gibi çok sayıda birinci sınıf bilgine ev sahipliği yapıyordu. Modern ansiklopediler ya da modern öncesi İslami biyografi sözlükleri arasında yapılacak kısa bir gezinti, Dinawar'ın yerlileri olan aydınların bolluğunu açıkça gösterecektir. Ebu-Hanife'de sıradışı olan şey, onun kendi halkına gösterdiği saygı, tarihsel ve kültürel katkısına verdiği değerdir.

Ebu-Hanife –insan ve olgu- İslam uygarlığının o ilk altın yüz yıllarındaki entelektüel akımlara çok şey borçludur. Dünyaca kabul edilmiş düşünürler, bilim adamları, yazarlar, besteciler, mimarlar ve benzerlerine, devletlerin ve devlet büyüklerinin övünme vesilelerinin savaş ve politika değil de, üniversiteler, kütüphaneler, gözlemevleri, hastaneler ve laboratuvarlar olduğu böylesi bir dönemde doğal olarak her yerde rastlanıyordu. Ne var ki, Ebu-Hanife'nin eserlerine ve düşünce disiplinine damgasını vuran titizlik, bilimsel öngörü ve güvenilirlik, İslami bilim adamı ve yazarların İrani topraklardan çıkan ilk kuşaklarına özgü bir niteliktir ki, büyük birMüslüman tarihçi olan İbni Haldun, *Mukaddime* adlı yapıtında bu olgu üzerine epeyce yorum yapmıştır.

Pek çok çağdaşı gibi, Ebu-Hanife de, belli bir zamana ya da gruba değil, tersine tüm çağlara ve tüm halklara ait olan dünya çapında bir şahsiyettir. Ancak onun bir Kürt olduğu ve günümüze ulaşan eserleri dikkate alındığında, Ebu-Hanife'nin bir Kürdün bakış açısı ile dünyaya baktığı anlaşılıyor. Bu yüzden onun eserlerine baktığımızda, bilinen ilk çalışmasının Kürtlerin kökenini konu alan *Ensab el-Ekrad* olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Ebu-Hanife'nin yazmalarını okuyan herhangi birine en çarpıcı görünen nitelik onun bilgisinin genişliğidir. Onun eserlerine, sahip olduğu disiplinler arası geniş bilgi, yazdığı her eserde ve her konuda her an karşımıza çıkan çok yönlü bir bilgin portresi damgasını vurmuştur. Hiperaktif bir analitik akıl tarafından sürüklenen Ebu-Hanife, bir varlığı ya da olguyu açıklarken, kendisini tek bir alan veya konu ile sınırlamakta zorluk çeker. Onun, bilginin tüm alanları arasındaki ilişkiyi kanıtlama çabası her dönemeçte karşımıza çıkar. Böylece Ebu-Hanife birinci sınıf bir matematikçi, gökbilimci, madenbilimci ve sanayi mühendisi olduğu kadar, aynı zamanda bir bitki-

bilimci, zoolog, tarihçi, coğrafyacı, filolog, edebiyat eleştirmeni ve etnografyacıdır da. Örneğin, altı büyük ciltten oluşan *Kitab el-Nebat* (Flora Kitabı) adlı eseri, bitkiler ve onların morfolojik sınıflandırması, toprak morfolojisi ve hidrolojisi gibi konularda temel bir kaynak olmakla kalmayıp, aynı zamanda, bitki isimleri ve onların şiirsel literatürdeki kullanımı alanında, ortaçağın en bütünlüklü tezlerinden birini teşkil eder. Kitap yerinde bir önlem olarak, madencilik ve patlamalı fırınların mekaniği üzerine yapılmış değerli yorumlar içermektedir.

Ebu-Hanife Dinawari'nin saf bilimleri konu alan seçilmiş yazmaları arasında şunlar vardır; *Kitab el-cebr we 'l-muqabila* ("Cebir Kitabı"), *Kitab el-nebat* ("Flora Kitabı"), *Kitab el-kusuf* ("Güneş Tutulmaları Kitabı"), *Kitab el-redd ala rasad el-İsfahani* ("el-İsfahani'nin Astronomik Gözlemlerinin Çürütülmesi"), *Kitab el-hisab* ("Hesap Kitabı"), *Baht fi hisab el-Hind* ("Hint Hesabının Analizi"), *Kitab el-cem we 'l-tefriq* ("Aritmetik Kitabı"), *Kitab el-qibla we 'l-ziwal* ("Yıldızların Konumu Kitabı"), *Kitab el-enwa* ("Hava Kitabı") ve *Islah el-mantiq* ("Mantığın Geliştirilmesi"). Sosyal bilimler ve insan bilimleri konusunda ise; *Ekber el-Tiwal* ("Genel Tarih"), *Kitab el-kebir* (bilimler tarihindeki "Büyük Kitap"), *Kitab el-fisaha* ("Retorikler Kitabı"), *Kitab el-buldan* ("Coğrafya Kitabı"), *Kitab el-şiir we 'l-şuara* ("Şiir ve Şairler Kitabı") ve *Ensab el-Ekrad* ("Kürtlerin Ataları").

Ebu-Hanife'nin kaybolan diğer eserlerine, sonradan onun yazmalarını kaynak olarak kullananların ya da doğrudan aşırmalar yapanların çalışmalarında rastlanmaktadır. Örneğin, büyük tarihçi ve etnografyacı Mesudi, bize İbni Qutayba Dinawari'nin kendi eserlerinden birinde, Ebu-Hanife'nin *Yıldızların Konumu* Kitabı'nın tıpa tıp kopyasını çıkardığını bize söyler ve ardından da söz konusu kitaptan bahseder. Öte yandan, birçok bilim adamı ve yazar kuşağının, Ebu-Hanife'nin eserlerinin belli kısımlarını kopya etmiş olması, öteki türlü kaybolacak olan pek çok parçanın günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Buna rağmen ve ne yazık ki, Ebu-Hanife'nin yalnızca *Genel Tarih* adlı çalışması bütünlük içinde günümüze ulaşabilmiştir.

Andromeda galaksisini keşfeden ünlü Fars gökbilimcisi Abdülrahman Sufi Şirazi, bu daha sonraki eserlerden biri olan *Suwar el-kawakib*'de, Ebu-Hanife'nin bir gökbilimci olarak bulunduğu yüksek düzey üzerine yorum yaptıktan sonra, M.S. 946 yılındaki ölümünden elli yıl sonra, Ebu-Hanife'nin Dinawar'daki gözlemevini şahsen gördüğünü nakleder. Ebu-Hanife'nin yaşlı öğrencileri diye belirtir Şirazi, hala gözlemevini işletiyorlardı. Ebu-Hanife'nin bu gözlemevi iki yüz yıl daha çalışmaya devam etmiş ve Moğolların Dinawarı yağmalamasıyla birlikte yok edilmişti. Ebu-Hanife'nin, gözlemevi bölgesindeki özel kütüphanesinde ilk defa karşılaştığı *Hava Kitabı* üzerine yorum yapan Şirazi, bunu türünün en bütünlüklü eseri olarak tanımlar.

Ebu-Hanife'nin daha sonraki araştırmacı kuşaklara cazip gelen en önemli niteliği onun kesinliğiydi. İslam Ansiklopedisi'nin 2.cildinde Ebu-Hanife'nin biyografisini yazan B. Lewin, "belki de bu mizaç" diye belirtir, "onun, kendisi gibi İran kökenli bilginlerin etkinlik gösterdiği kesin bilimler alanındaki çalışmalarıyla kanıtlanan matematiksel dehasıyla bağlantılıydı."

Ebu-Hanife'nin eserleri onun kendisinden çok daha fazla bilinmektedir; ve onun şahsı hakkında bildiğimiz şeyler çoğunlukla onun yazmalarının satır aralarından çı-

karılmıştır. Ebu-Hanife'nin kendi asıl kökeni hakkındaki duygularına, onun *Flora Kitabı*'nın metinlerinde, Kürdistan'ın yerli bitkileri için Kürtçe terimler kullanan ilk yazar olması noktasında rastlıyoruz; oysa söz konusu metnin diğer bölümleri, dönemin Uluslararası standartlarıyla uyumlu olarak Arapça yazılmıştı.

Modern öncesi İslami metinlerde Ebu-Hanife'nin bilimsel çalışmalarına evrensel övgüler yapılırken, onun tarih konusundaki yazmaları ve görüşleri pek çok tartışma ve keskin bir kamplaşma yaratmıştır. Ebu-Hanife *Genel Tarih* adlı kitabında, İslam tarihinde, Kürtlerin de ikinci büyük kolunu teşkil ettikleri İrani halkların bakış açısı ve çıkarları bakımından ele alan ilk tarihçi olmuştur.

Kesin bilimler üzerine çalışan bir araştırmacı olarak Ebu-Hanife, bilinen tarihsel olgularla çelişen mevcut siyasal görüşler karşısında çaresizlik içinde kalmış olmalıdır. İstenen şey, herhangi bir zamanda egemen halkın konumunu destekleyen türden bir tarihti; olduğu gibi değil, olması gerektiği gibi istenen bir tarih.. Yıldızların kesin konumunu ve gezegenlerin hareketlerini belirlemek üzere gözlemevleri kuran Ebu-Hanife, kimin keyfi kuruntularına ters düşerse düşsün, mevcut ve orijinal kayıtlarla çelişen bir tarih çalışmasını kaleme alamazdı. Herhangi bir halk grubuna saldırmak bir yana, Ebu-Hanife'nin kayıtları doğru yolu gösteriyordu. Tarihin bu şekilde yazılması beklenmiyordu ve Ebu-Hanife'nin tarihe bilimsel yaklaşımı ölü doğan bir çocuk olmak zorundaydı.

Şa'übiyye, yani "milliyetçi" olarak damgalanan Ebu-Hanife'nin tarih çalışmaları, kendi kuşağı ve daha sonraki Arap-İslam tarihçileri tarafından dışlanmıştı. Böylece, onun *Genel Tarih* adlı eseri, "edebi ve bilimsel niteliklerine rağmen," diye yazar Lewin, "Arapça konuşulan alemde hiçbir zaman ciddi bir onay ya da popülerlik kazanmadı... [çünkü] tarih [Ebu-Hanife tarafından] İrani bir bakış açısıyla ele alınmıştır..."

Kürt tarihsel ve kültürel mirasını derleyip yazma doğrultusunda çaba harcandığı günümüzde durum bundan farklı değildir. Bunu yapmaya çalışan yazarlar "milliyetçi" oldukları gerekçesiyle göz ardı edilmekte, onların eserleri de milliyetçi fanteziler olarak damgalanmaktadır. Eğer *Genel Tarih* adlı çalışmasını bugün, yani neredeyse 1100 yıl sonra yazıyor olsaydı, Ebu-Hanife karşısında adeta taşlaşmış akademik camianın tepkisinde hiçbir farklılık olmayacaktı!

Ebu-Hanife'nin yerleşik geleneklere aykırı düşen tarihsel görüşlerinin onun yaşadığı dönemde karşılaştığı hoşnutsuzluk dikkate alındığında, onun tüm çalışmalarından yalnızca Genel Tarih'in (*Ekber el-tiwal*) bütünlük içinde günümüze ulaşması paradoksal görünmektedir. Belki de derleyicilerin birkaç nüsha derleyip istemeyerek de olsa söz konusu kitabın günümüze ulaşmasını güvence altına almalarına yol açan şey, Ebu-Hanife'nin tarihçiliğinin özgünlüğüydü. Belki de kamu nezdinde kitaba saldırırken, ondan faydalanmak amacıyla birkaç nüshasını kendi özel kütüphanelerinde tutanlar tarihçilerdi. Veya belki de kitabın günümüze ulaşması, kendilerini adilce ve hakettikleri önemle ele alan sıradışı bir tarih çalışmasını görmekten memnun olan Ebu-Hanife'nin soydaşları sayesinde mümkün olabilmişti. Bu yüzden, Genel Tarih'in korunarak günümüze ulaşması bir tesadüf olmayabilir.

İslam tarihçiliğinin ilk iki yüzyılı boyunca oldukça yaygın olan yanlışları düzeltmek üzere Ebu-Hanife gibi prestijli bir bilim adamı tarafından atılan adımları, tarih-

leri ve mirasları kıyıda köşede unutulmaya terkedilmiş diğer milliyetlere mensup yazarların aynı doğrultudaki adımları izledi. Ebu-Hanife'nin *Genel Tarih* adlı başyapıtından sonraki yüzyılda, İrani halklar, aynı şekilde göz ardı edilen ve yok sayılan geçmişlerini yeniden diriltmek ve tanıtmak üzere harekete geçtiler. Farsça yazılan *Şehname* ve Tabarice/Mazandaranice yazılan *Marzbanname*, Arap ve İslami olmayan güçlü tarih çalışmalarının ortaya çıkışını temsil etmekle kalmaz, ama aynı zamanda o dillerin rönesansı anlamına da gelir. Bu eserler Arap yanlısı tarihçiliğin yerine geçmekle kalmayıp, aynı zamanda, Arap olmayan topraklardaki tarihçiliğin dili olan Arap dilinin de yerini almıştır. Ebu-Hanife'nin, mevcut önyargılı tarihçiliğe 9.yy ortalarında meydan okuyuşu, 11.yy'a gelindiğinde bu önyargıları dağıtmayı başarmıştı.

13.yy'da Moğollar, 14.yy'da da Timur kuvvetleri tarafından yıkıldıktan sonra, Dinawar Şehri yavaş yavaş çökerek bir harabe yığını haline geldi. Ebu-Hanife'nin doğum yerinde günümüzde, yıkık taş duvarların, kemerlerin ve mezarlıkların orta yerinde sessizce duran Şirkan Köyü bulunmaktadır. Dinawar, şimdi talan edilecek zengin bir bölge olarak Uluslararası sanat eserleri kaçakçılarına hizmet etmektedir. Zira, Dinawar ovasının kuzeybatı köşesindeki küçük Kandula kasabası hariç, neredeyse kesin bir şekilde Ebu-Hanife'nin anadili olan Kürtçenin eski Gorani lehçesi bile yerini Kurmanci Kürtçenin Sorani ve Kelhuri lehçelerine bırakmıştır. Fakat Ebu-Hanife'nin eserleriyle günümüze ulaşan katkısı ve mirası onu bu yıkıntılardan çok daha yüksek bir mertebeye yükseltmekte, karşıt yöndeki değişimlere rağmen, onu tüm zamanların beyni haline getirmektedir. Kendisi Kürdistan'ın yerli evlatlarından biri olmasına rağmen, bu "Rönesans adamının" başarılarla ve yoğun katkılarla geçen yaşamı, onu gerçek bir dünya vatandaşı haline getirmektedir.

***

Kürdistan tarihinin bu dönemi aynı zamanda, Sasani döneminin sonlarında doğru Mazdek adı altında başlayan dinsel hareketlerin zirveye çıkışında tanıklık etti. Bâbek ve Narseh adlı iki yeni öncü, *"Hürremiyye"* kisvesi altında harekete liderlik ediyordu. Bâbek'in M.S. 817 yılında Azerbaycan'da kendisinin ilahi bir elçi olduğunu ilan etmesiyle başlayan bu hareket çerçevesinde Bâbek, Abbasi halifelerine karşı yüzyıl süren bir ayaklanma başlattı. Aslında *Bâbek*, bir devrimci adama yakıştırılan ünvandan ibaretti; onun asıl adı Hasan'dı. *Bâbek*'in, "ilahi elçi" anlamına gelen *baba*'nın derece itibariyle daha küçük hali olması gayet muhtemeldir. Bu yüzden *Bâbek*, tam da Hasan'ın kendisine yakıştırmış olabileceği gibi, büyük ihtimalle "küçük ilahi elçi" anlamına gelir (*bkz. Din: Yezdanilik*).

Bâbek'in dinsel ilişkilerinin Yezdaniliğin bir takipçisi olarak şekillendiği her zaman kesin iken, günümüzde onun etnik kökeni de artık kesinleşmiştir. Azerbaycan o zamanlar neredeyse üç yüzyıl boyunca yoğun Kürt göçlerinin son durağıydı. Müslüman coğrafyacı ve tarihçi Yakubi M.S. 891 yılında, Azerbaycan nüfusunun, "her ikisi de İrani *(Acem)* soya mensup olan," iki halktan oluştuğunu yazar; "bunlardan biri Azeri diğeri de, Bâbek'in bir zamanlar yaşadığı Badh kasabasına hakim olan Cewani'dir" (*Buldan*, 48). Tarihçi Hawafi, (1441 yılı dolaylarında tamamladığı) *Mucmal-i fasihi* adlı eserinde şunları nakleder: "Bâbek, Cewandanilerin arasından çıkarak başkaldırdı... Bâbek, ustasının ölümünden sonra, onun ruhunun kendi içinde yeniden di-

rildiğini iddia etti ve civar bölgelerde o ahlaksız eylemlerine başladı" (*Mucmal* 1270, "Hicri 207 yılının olayları"). Kürt Cewandan/Cewan (modern Caf) klanına ek olarak, Doğu Azerbaycan'daki Sabalan Dağlarına, Belikan, Gerger ve Badh adlı Kürt klanları yerleşmişti (Baladhuri, *Futuh*, 213.1-8). Bu Kürt klanları günümüzde de Belikan, Baz ve Bazayni isimleriyle varlıklarını sürdürmektedir (*bkz. Tablo 3*). Zaman içinde bu klanlar kendi isimlerini Baylaqan ve Badh kasabalarına vermişler ve Badh, Bâbek'in başkenti olarak hizmet etmişti. Ortaçağ İslam kaynaklarında etnik kökenleri daha ayrıntılı biçimde belirtilen Bâbek komutanları Kürt olarak tanımlanmışlardır. Örneğin, Azerbaycan'daki Marand'ın valisi ve Bâbek'in önde gelen komutanlarından biri, yukarıda sözü edilen Yakubi tarafından "Kürt İsmah" olarak anılmıştır.

Yerli Kürt dini Yezdaniliğin kalbi olan Güney Kürdistanda ayaklanan Narseh (İslam tarihçisi Mesudi tarafından "Kürt Nasır" olarak kaydedilmiştir) de Bâbek'e katıldı. Müslüman tarihçi Tabari'nin de kaydettiği gibi, Abbasi halife orduları 833 yılında, ancak 60 000 taraftarını öldürdükten sonra Narseh'i yenebildiler. Narseh sağ kalan taraftarlarının büyük bir kısmıyla birlikte kaçarak Bizans topraklarına sığındı ve orada İmparator Theophilus'un ordusunun Kürt birliğini kurdu; Theophilus'un ordusu, dağılmakta olan Bâbek hareketine yardım etmek üzere 838 yılında Müslüman Abbasi halifeliğinin topraklarını istila etti (Rekaya 1974, Rosser 1974). Ne var ki, Theophilus'un müdahalesi hiçbir işe yaramadı, çünkü Bâbek, Abbasiler tarafından nihai bir yenilgiye uğratılmıştı.

Bizanslılar, devrimci Narseh ile onun taraftarlarını Kuzey-orta Anadolu'daki Pontus'a yerleştirdi. Bizans kaynakları, mülteciler "kendi halklarının arasına" yerleşsinler diye bu bölgenin seçildiğini belirtmektedir (Bury 1912). Bu yüzden, Bizanslılar'ın Güney Kürdistan'dan gelen Narseh ve grubunu Pontus Kürtleriyle aynı halk olarak değerlendirebilmesi için, Pontus'taki antik Kürt toplumu, (Hıristiyanlığa geçmesine rağmen) kendi Kürt kimliğini 9.yy'ın ortalarına kadar yeterince korumuş olmalıdır. Buna rağmen, mevcut kanıtların çoğu, böylesine geç bir dönemde Pontus etnik kimliği sorunu hakkında kesin bir sonuca ulaşılmasını sağlayamayacak kadar dönemseldir. Her halükârda Narseh'in kendisinin de Hıristiyanlığa geçerek *Theophobus* ismini aldığı belirtilmiştir (*bkz. Din: Alevilik*).

Bâbek'in Yezdani hareketi ve Azerbaycan'daki kitlesel Kürt varlığı doğrudan doğruya, Kürt nüfus hareketlerinin çok daha önceki bir evresiyle bağlantılıydı. Yaklaşık olarak M.S. 4.yy başlarına gelindiğinde, Güney Kürtlerinin yüzyıllar boyu süren göçlerinin (*bkz. Klasik Tarih*) ve elverişli sosyo ekonomik koşulların bir sonucu olarak, Anadolu'daki Kuzey ve Batı Kürdistan büyük nüfus artışlarının yaşandığı bir döneme girdi (*bkz. Demografi*). Kürt klanlarının kuzeybatıya akışı nüfus oranlarını öylesine kritik bir noktaya getirmişti ki, nüfusu doğuda ve batıda tutan Sasani ve Bizans imparatorluklarının örgütlü askeri güçlerindeki en ufak bir değişiklik büyük bir insan seferberliğine yol açacaktı.

***

İran'da kırılma noktasına, 5.yy sonu ve 6.yy başlangıcında, siyasi, dini ve ekonomik alt üst oluşlarla gelindi. Çevresel yıkımlar, kuraklık ve açlıkla geçen onlarca yıl ve bunlara ek olarak, Orta Asya ve Kafkaslar'dan gelen göçebe akınları Sasanileri bir

hayli zayıflatmıştı. Kendileri ters iklim ve çevre değişiklikleri yaşamamalarına rağmen, Bizanslılar bu olguları yaşıyanların yoğun saldırıları altındaydı. Kürtlerin kuzenleri olan Sarmatlar, Alanlar ve Sorblar, birkaç Cermen boyu ile birlikte, Avrupa'nın uzak kuzey ovalarından gelerek Bizans topraklarına doluşmuşlar ve imparatorluğu hem ekonomik hem de askeri açıdan zayıflatmışlardı. Öte yandan, Sasani İmparatorluğu'nun M.S. 651 yılında Arap İslam kuvvetleri tarafından yıkılması, kitlesel Kürt göçü önündeki tüm engelleri dağıtmıştı.

İslam'ın 7.yy'da ortaya çıkmasından sonra, Kürdistanlı güçlü göçmenler, asıl Kürdistan toprakları dışındaki yerlerde krallıklar ve prenslikler olarak iktidara geldiler. Aslında bu Kürt göçleri, Horasan'dan Mısır'a uzanan bir alanda, 10.yy'dan başlayarak üç yüz yıl boyunca İslam tarihinin akışına yön vermişti. Orta Asya ve Afganistan/Sistan'daki İrani topraklar Farsça konuşan Sogdi (yani Samani) ve Sakae (yani Tahiri, Safari) hanedanlıkları tarafından yönetilirken, Batı İran toprakları ve daha sonra da Bereketli Hilal neredeyse sadece birkaç bağımsız Kürt hanedanlığının hükümranlık bölgesi haline gelmişti. İslam'ın merkezi topraklarının siyasal tarihinde 10.yy ile 12.yy arasındaki dönem, İslam'ın Kürt yüzyılları olarak adlandırılmalıdır; zira İslam'ın merkezi topraklarını Bizanslılara, Ruslara ve son olarak da Haçlı seferleri'ne karşı savunanlar Kürtlerdi.

***

En önemli Kürt hanedanlıkları, daha yaygın (ama yanlış) biçimde Buyidler olarak bilinen Büweyhi Ailesi (M.S. 932-1062) başta olmak üzere, birkaç krallık kuran ortaçağ başlarındaki Deylemiler (ya da Dilami) idi. Büweyhiler Bağdat'taki Abbasi İslam Halifesi'ne boyun eğdirmeyi başarmıştı. Kral Pana Hüsrev'in (Adud el-Dewleh, tahtı 949-983) yönetimindeki Büweyhi Kürt İmparatorluğu Anadolu'dan Mezopotamya'ya, oradan da Hint Okyanusu'nun kıyılarına dek uzanıyordu (**Harita 20**).

Deylemilerin etnik kökeni, özellikle de onların daha sonraki etnik evrimi üzerinde bir sis perdesi bulunmaktadır. Deylemiler'in İslam dönemindeki askeri ve siyasi seferleri, Hazar Denizi'ne bakan Elbruz Dağları'ndan başlatılmıştı; ne var ki, izleri İslam-öncesi döneme dek izlendiğinde, kökenleri onların modern torunları olan günümüz Dımili (Zaza) Kürtlerinin yaşamakta olduğu Anadolu'daki yukarı Dicle Nehri bölgesine dayanıyordu. Zerdüştlüğün kutsal kitabı Bundahişn, Dilamanları (daha sonra Daylaman), Hazar Denizi kıyısındaki dağlık bölgelerde değil, Dicle Nehri'nin doğduğu bölgelerde göstermektedir. Klasik dönemin sonlarında Hıristiyan Arbela'nın (modern Erbil) kilise kayıtları da Sincar'ın (Dicle sularının doğduğu yer) kuzeyinde, *Beth Dailomaye*, yani "Deylemilerin ülkesi" olarak adlandırılan bu aynı bölgeye işaret etmektedir. Strabon (*Coğrafya*, XVI.i.1) ve Tacitus (*Tarihsel Olaylar*, VI.xliv) da Dolomene/Delymaie ülkesini ve halkını Kürdistan'da, Dicle sularının doğduğu bölgede göstermektedir. Ayrıca, alışılagelmiş şekilde Deylemilerin vatanı olarak düşünülen Batı Elbruz Dağlarının küçük köşesi, hem fiziksel hem de ekolojik olarak, Nil'den Orta Asya'ya dek uzanan, Deylemilerin kısa zaman içinde oluşturduğu pek çok kolonisi olan bir bölgeyi kapsayacak kadar büyük bir nüfusu idame ettirme imkânına sahip değildir. Pek çok Büweyhi, örneğin Şeref el-Dewle Şerzil ya da Şerzili (tahtı M.S.983-990) belirgin bir şekilde Kürtçe olan isimlere sahipti; el-Dewle'nin isminin

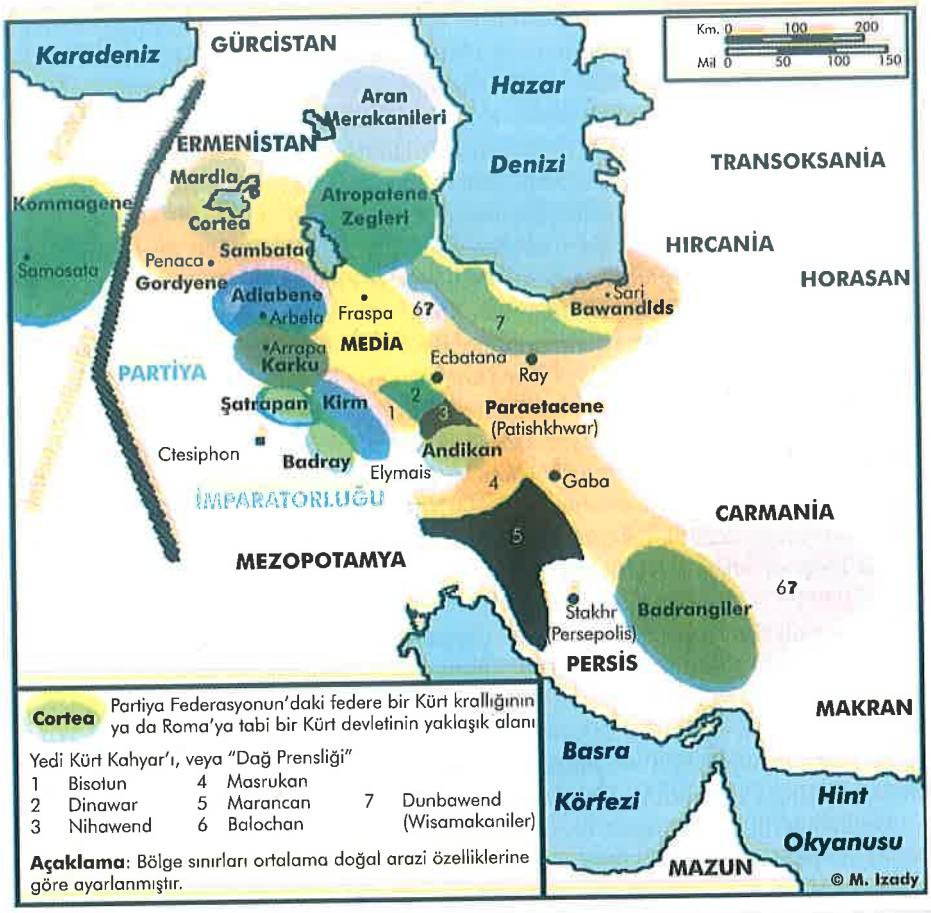

HARİTA 20: *Orta Klasik Çağdaki Başlıca Kürt Krallıkları ve Prenslikleri: M.S. 1-225*

ikinci hecesi olan zil tamamen Dımılidir; kalp anlamına gelen bu sözcük (Hewremani zili, Gorani Dhill, Kurmanci dil; *bkz. Dil*), el-Dewle Şerzil'in ismine "aslanyürekli" anlamını kazandırmaktadır. Ortaçağ başlarındaki tarihçi Ebu'l-Fida, Deylemilerin kökeni ve ırksal bağlantıları hakkındaki birkaç hipotezi tartışırken, Kürtleri ve Deylemileri aynı yere oturtmaktadır (El-Tawarik el-Qadime). Abu'l-Fida'nın kendisi, büyük Eyyubi prens halkasına mensup olan Kürt kökenli biriydi ve Kürt etnisitesi hakkında fikir belirtebilecek yetkinliğe fazlasıyla sahipti.

Deylemilerin tümü olmasa bile, çoğunun sınırlı bir doktrinel Şii etkisi sayılmazsa, ağırlıklı olarak Kürtlerin yerli dini Yezdaniliğe inandığı anlaşılmaktadır (*bkz. Din*). Bu durum, Bağdat'taki Sünni Abbasi halifesine boyun eğdirdiklerinde, Deylemi Büweyhi krallarının niçin onun yerine Şii bir halife geçirmedikleri konusunda mo-

dern araştırmacıların yaşadığı kafa karışıklığını pekala da ifade edebilir. Ayrıca, Deylemilerin, etkili yazmalarında Şiilere hiçbir zaman acımamış olan Sahib İbni Abdad ve Nizam ül-Mülk gibi ortaçağın güçlü Sünni yazarlarından bu kadar çok övgü alması da yine bu noktadan hareketle açıklanabilir. Kendileri Müslüman olmayan Deylemiler, başka bir azınlık dini olan Şiiliğe mensup bir halifeyi iktidara getirerek Sünni çoğunluğu karşılarına alamazlardı. Yaklaşık olarak aynı dönemde, Ziyari Kralı Mardavıc ve Kakuyi Kralı Makan gibi bazı Deylemi yöneticilerinin İslamı tamamen ortadan kaldırmayı tasarladıkları, ve bunu yapmaya çalışırken yaşamlarını kaybettikleri iyi bilinmektedir.

Deylemilerin dini, onların ovalık bölgelerdeki komşuları ve erken tarihlerden itibaren Sünni Müslümanlar olan Gilanilerin ve Talişilerin dininden farklı olmaya devam etti (Minorsky 1953: 112). Aslında, Gilaniler daha sonra Şii İslam'ın Zeydi koluna geçerken, Talişiler günümüze kadar Şafii Sünni olarak kalmıştır. Doğum yeri Qazvin Elbruz'daki Daylaman'dan yalnızca elli altmış km uzak olan Müslüman coğrafyacı, tarihçi ve yönetici Hamdullah Mustavfi, 15.yy gibi geç bir dönemde Deylemileri Müslüman olmayan çoktanrıcılar olarak değerlendirmektedir. Deylemilerin Müslüman olmayan dinini gerekçe gösteren Gilani Zeydi yöneticisi Prens Kiya, Elbruz'da arta kalan Deylemilere karşı 14.yy'da acımasız bir katliama girişmişti.

Elbruz Dağlarının bu kısmının nüfusu günümüzde hala Kürttür ve bu Kürtlerin önemli bir çoğunluğu, belli bir Şii ve İsmaili etkisi altında olsa bile, Müslüman olmayan Yezdaniliğe (hem Yarisanilik hem de Alevilik) inanmaktadır. Ne var ki bunlar, 16.yy gibi geç bir tarihte bölgeye gelen Kürtlerdir. Ama bunlar yine de, bu bölgenin uzun bir süre boyunca, Orta ve Kuzey Zagroslar'dan gelen Kürt göçlerinin son durağı olduğu nosyonunu desteklemektedir. Elbruz Dağlarına yerleşen bu yeni Kürtler arasında, eski Deylemi'ye en yakın dil olan Dımili dilini konuşanların da bulunması oldukça şaşırtıcıdır.

Elbruz Dağlarındaki Daylaman, aynı zamanda en önemli İsmaili istihkamı olan Alamut Kalesi'nin, yani "Dağın Yaşlı Adamı"nın efsanevi ikâmetgahının kurulduğu yerdir (Alamut sözcüğü Dımili'de "kartal yuvası" anlamına gelen hale mut sözcüğünden türemiştir).

Önemli sayılabilecek diğer Deylemi Kürt hanedanları şunlardır; Hazar Denizi'nin güneyindeki Bavandiler (M.S. 665-1349), Tabaristan ve Gurgan'daki Ziyariler (927-1090), Azerbaycan ve Kuzeybatı İran'daki Kengariler (aynı zamanda Musafiriler ya da Sallariler olarak da bilinirler) (916-1090), Gilan, Ruyan ve Talişhan'daki Cestaniler (yaklaşık olarak 6-12.yy), Kirman ve Fars'taki Şebinkani ve Orta ve Güney İran'daki Kakuyiler (1008-1119).

***

Büweyhilerden sonra, ortaçağın en önemli Kürt hanedanlığı Eyyubi hanedanlığıdır. Eyyubilerin kökeni, yedi yüzyıl önce aynı adlı Adiabene (Orta Kürdistan) krallığını, Partiya Federasyonu'nun (M.Ö. 227 – M.S. 224) yüzlerce yıllık üyesi olarak yönetmiş olan Hadhabani Kürt klanı ve kraliyet ailesine dayanır (*bkz. Klasik Tarih*). Kutsal Toprakları Haçlı Seferleri'nden kurtarmak üzere Kürdistan'dan yola çıkan Eyyubi İmparatorluğunun kurucusu Kral Selahaddin (yönetimi 1169-1193), İngiltereli

Aslan Yürekli Richard'ı yenmiş ve Kürdistan'a ek olarak, Batı Ermenistan, Suriye, Kutsal Topraklar, Arabistan, Mısır, Libya, Doğu Tunus, Kuzeybatı Sudan, Hicaz (Mekke ve Medine) ve Yemen'i işgal ederek hakimiyet bölgesini genişletmişti. Eyyubilerin çeşitli kolları bu toprakları M.S. 1169'dan 1260'a kadar, Suriye'nin bazı bölgelerini 1342'ye kadar ve Kürdistan'ın kendisini ise 15.yy'a kadar yönetti; Eyyubilerin son kalesi Diyarbakır, bu tarihte Akkoyunlu Türkmenlere yenildi. Eyyubilerin son başkenti olan Hısn Kayfa (modern Hasankeyf) ve oradaki arkeolojik ve mimari zenginlikler, Dicle üzerinde kurulması kararlaştırılan Ilısu Barajı ile, acımasızca yok olma ve terkedilme tehdidi altındadır. (*bkz. Doğal Kaynaklar: Su*).

Kürdistan'dan tutun da Yemen ve Sudan'a kadar geniş bir bölgede, Kürt olmayan halklar arasına yerleşen, onları yöneten, onlarla evlilikler yapan Eyyubiler'in, tıpkı Büweyhiler gibi, Kürtlükle isimlerinden başka bir ilişkisi kalmamıştı. Yöneticiler bizzat yönettikleri tarafından asimile edilirken, Kürtlerin, bu hanedanlıkları, yıkılıncaya kadar hatta daha da sonrasına kadar, Kürt olarak değerlendirildikleri kolayca belgelenebilir. Bunun isabetli örneklerinden biri, Mısır'daki son Eyyubi yönetiminin yıkılmasından iki yüz yıl sonrasına kadar, Mısır'ın aydınları, yöneticileri ve ileri gelenleri arasında Kürt klan isimlerinin yaygınlığıdır. El-Ömeri'nin 27 ciltlik ansiklopedik çalışması, Kuzeydoğu Afrika'da Kürtçe isim taşıyan kişilerle dopdoludur. Kürt kökenlileri Mısır'a dek uzanan geniş topraklara yayılmaya teşvik edebilecek bir güç, ancak ataları Kürt olan Eyyubiler gibi herkesçe kabul edilmiş bir güç olabilirdi. Aslında sürekli olarak Mısır'a gelişleri ve orada ünlenmeleri, Kürtlerin orantısız bir şekilde temsil edildikleri dönemin Mısır yazmalarına da yansımıştı. Mısırlı büyük tarihçi el-Maqrizi, 1440 gibi geç bir tarihte, *Suluk* (es-Süluk li Marifetü'd- Düveli'l-Müluk) adlı 10 ciltlik unutulmaz eserinin ilk sayfasını önde gelen birkaç Kürt klanına ithaf etmiştir!

Ortaçağdaki bu Kürt hanedanlıkları, kendi bölgelerindeki Hıristiyan ve Yahudilere yönelik örnek tutumlarının da kanıtladığı üzere, olağandışı bir dinsel özgürlük düzeyi sergilemişlerdir. Şeddadilerin de kendi bölgelerindeki Hıristiyan Gürcülere ve Ermenilere yönelik benzer tutumları çağdaş Hıristiyan kaynaklarında belirtilmektedir.

Eyyubilerin Haçlı Seferleri karşısındaki tavrı Kral Selahaddin'e, Hıristiyanlar arasında "Şövalyelerin Prensi" ünvanını kazandırdı. Selahaddin'in bu ünvanının bilincinde olan Almanyalı Kaiser II. Wilhelm, Kudüs'ün Selahaddin tarafından ele geçirilmesinden tam 711 yıl sonra, 1898 yılında Şam'ı ziyaret ettiğinde, yıkılmakta olan Selahaddin türbesinin yeniden inşa edilmesini emretti. Lahitin üzerine asılan gümüş bir lambanın üzerinde Kaiser'in ve Osmanlı sultanının nişanları bulunmaktadır, çünkü "Selahaddin yeryüzünde bulunabilecek en iyi Soylu Düşman örneğiydi" (Newby 1983, 13) **(Harita 21)**.

***

Deylemi ve Eyyubilerin büyük başarılarının yanı sıra, diğer Kürtler de Kürdistan'ın içinde ve etrafında önemli hanedanlıklar kurmayı başarmışlardı. Bunlardan en önemlisi Ermenistan, Şirvan ve Aran'daki (Kafkasya) Şeddadiler (951-1174), Azerbaycan ve Güney Kafkasya'daki Mamlaniler (aynı zamanda Rewadiler olarak da bilinirler) (920-1071) ve Orta ve Güney Kürdistan'daki Hasanwayhiler (yanlış biçimde Hasanuyiler ve Bedirhaniler olarak bilinirler) (959-1015) **(Harita 22)**.

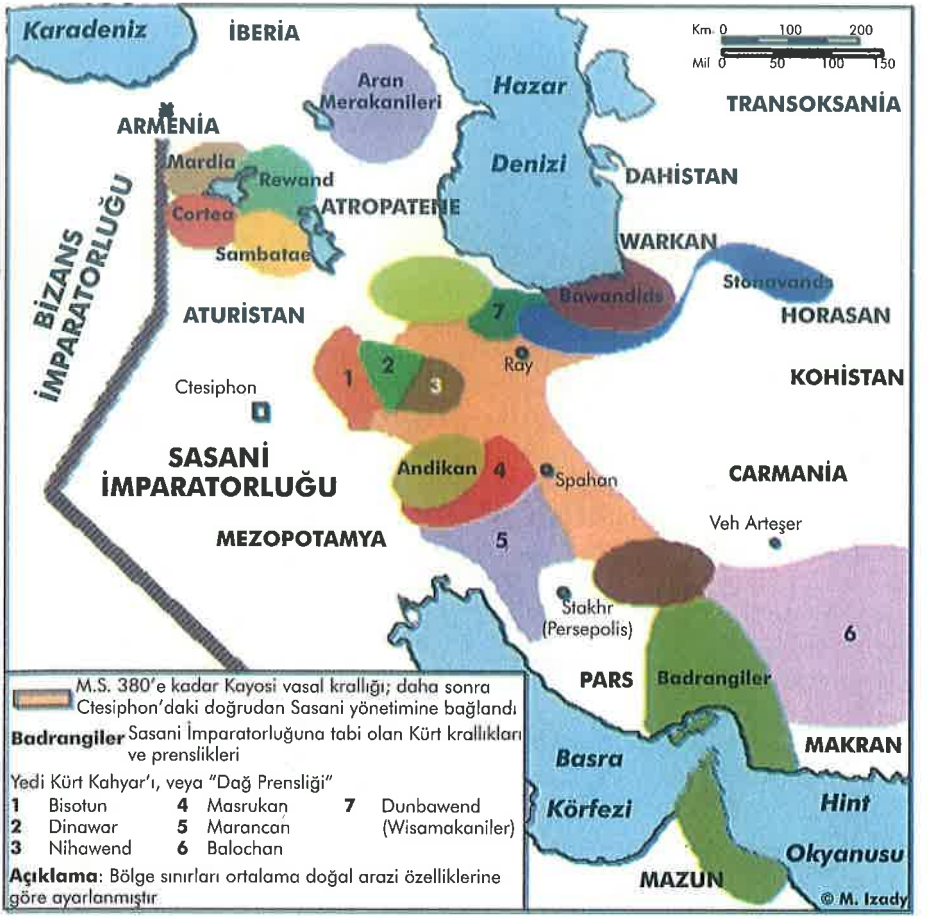

HARİTA 21: *Geç Klasik Çağdaki Başlıca Kürt Krallıkları ve Prenslikleri: M.S. 226-500*

Ayrıca, üzerlerinde çalışmayı gerektirecek sayıda olan başka pek çok irili ufaklı Kürt prens aileleri de vardı. Bu ailelerin bölgelerinin küçük oluşu hiçbir şekilde onların önemsiz ya da kısa ömürlü yönetimler oldukları anlamına gelmez. Tarihi Bâdh klanına (muhtemelen daha önce Bâbek'in içinden çıktığı klan) mensup Bâdh ya da Bath adında bir Kürt 983 yılında, Van Gölü'nün kuzey kıyılarındaki Ahlat'ı (Xelat) ve etrafındaki bölgeyi yönetimi altına alarak bir hanedanlık kurmuştu. Daha sonra genişleyerek Merwani olarak bilinmeye başlanan bu hanedanlık, Fırat Nehri ile Urmiye Gölü arasında kalan toprakları yönetiyordu (983-1085). Merwaniler zaman içinde evrim geçirerek, başkentleri Bitlis olan Rozhakiler (Rojki) adını alırlarken, Bedirhaniler de onları izliyordu. Rozhaki/Bedirhani hanedanlığı 1847 gibi yakın bir tarihte yıkıldı (*bkz. Erken Modern Tarih*). Ne var ki, özgün Bâdh Hanedanlığı, Van Gölü kıyı-

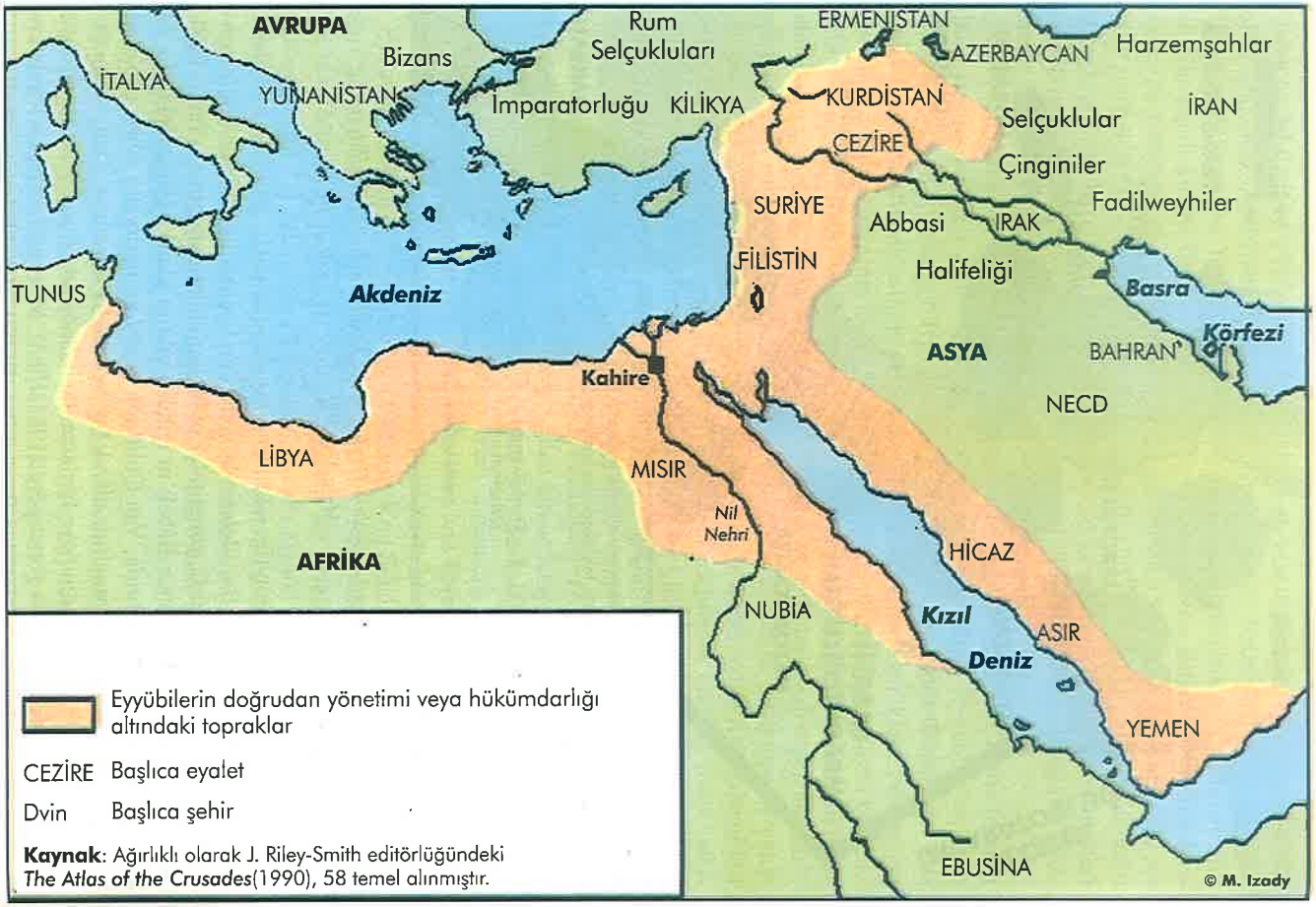

Harita 22: *Kral Selahaddin'in Saltanatı'nın Sonunda Eyyübi Kürt İmparatorluğu, 1193*

sındaki Ahlat şehir-devletinin emirleri olmaya devam etti. Bâdhlar, Osmanlıların bölgeye doğrudan yönetimi dayatıp, Bâdh Hanedanlığı'nın son Kürt prensini ortadan kaldırdığı 1847 yılına kadar -yani kuruluşundan itibaren 864 yıl tahtta kaldı. Bu küçük prenslik, ömrünün uzunluğu açısından, aynı bölgedeki Abbasi ve Osmanlı hanedanlıklarını kolayca geride bırakmaktadır. Bâdh hanedanlığını doğuran klan günümüzde Kuzey ve Batı Kürdistan'da Bâz ve Bazayni klanları olarak varlığını sürdürmektedir (*bkz. Tablo 3*).

***

Kürdistan terimi, yalnızca Kirmanşah, Dinawar ve Hemedan etrafında odaklanan Güney Kürdistanı kastetmek amacıyla, ilk defa 12.yy'ın ortalarına doğru ortaya çıktı. Kürtler üzerine yazan yazarlar bu durumdan pek çok şey çıkarmalarına rağmen, gerçekte bunun Kürtler için hemen hemen hiçbir tarihsel önemi yoktur. "Toprak" ya da "ülke" anlamına gelen İrani stan veya istan sözcüğü yaklaşık olarak aynı dönemde gelişigüzel biçimde kullanılıyordu ve etnik bir grubun ismine eklendiğinde, oldukça kullanışsız biçimde, bir yönetim birimi ve onun sakinlerini ifade ediyordu. Böylece Kürdistan terimi, Güneybatı Asya'nın büyük kısımları (örneğin Ermenistan, Türkistan, Arabistan, Sakistan (Seistan), Belucistan vd.) için kullanılan diğer etnik tanımlayıcılara paralel olarak, özellikle Selçuklular döneminin sonlarından itibaren dar anlamda yönetsel bir içerikle kullanılmaya başlandı. Marco Polo 1294 yılında (Seyahatler, I.xii), onun ardından Hamdullah Mustawfi 1340 yılında (*Nuz'hat el-qulub*, 138) ve (1347 yılında bitirilen) *Heft İqlim* adlı coğrafya eserinin anonim yazarı, eserleri modern anlamda "Kürdistan" terimini içeren ilk üç yazardır.

13.yy'ın başlangıcına gelindiğinde, İslam tarihinin Kürt dönemi sona ermiş ve dört yüz yıllık Türki dönemi başlamıştı. Kürdistan –aslında Ortadoğu'nun tüm Asyatik kesimleri- pek çok kültürü ve etnik grubu tamamen ortadan kaldıran Türki göçebe akınlarıyla geçecek dört yüz yıllık bir döneme girdi. Kürdistan bu dönemde, çok sayıda Türki göçmenin içinden geçip Bizans İmparatorluğu topraklarına girdiği ve en sonunda da Bizans'ı yıkıp onun topraklarını Türkleştirdiği bir koridor haline geldi.

Belli başlı Kürt hanedanlıkları yok olurken, daha küçük Kürt prenslikleri siyasal varlıklarını devam ettirdiler. Bu Kürt prenslikleri Selçuklular, Harzemşahlılar, İlhanlılar ve Timurlular gibi büyük Türki ve Moğol kraliyet ailelerine sınırlı bir saygı gösteriyordu. Kürtlerin kendi iç özerklikleri karşılığında bunlara verdiği tek şey, yıllık vergi ve zaman zaman da sınırlı sayıda askerdi. Çoğu Kürt prensliği kendi tam bağımsızlığını ilan etmek için Türki egemenlerin zayıflıklarından yararlanmakta gecikmemişti. Doğu Kürdistan ve Azerbaycan'daki Ahmedyaller (yaklaşık olarak 1201 yılına kadar Rawwadiler'in bir kolu), Musul'daki Zengene ya da Zengiler (1127-1250), Erbil ve Kerkük'teki Kukboriler (1144-1232), Diyarbakır ve Urfa'daki Bekiriler (1101-1312) ve uzun süre varlıklarını koruyan Erdalanlar (1168-1867) bunlardan birkaçıydı.

Ortadoğu'nun doğu kesimlerinin Moğollar tarafından işgal edilmesi bile Kürdistan'daki öz-yönetimi azaltmadı. Kürdistan'a yönelik Moğol akınları kısa ve etkileri bakımından yüzeyseldi. Esasen Kürdistan Moğol faaliyetlerinin hedeflerinden öylesine yeterli bir uzaklıktaydı ki, Harzemşah Kralı Celal el-Din Mengüberti Kürdistan'da barınmaya çalışıyordu. Mengüberti'nin Kürt kırsal bölgelerini acımasızca yağ-

malayışını en azından Moğol işgali kadar tehditkâr bulan Kürtler, Erbilli Prens Muzaffer el-Din Kukbori liderliğinde, Mengüberti'yi Kürdistan'dan çıkarmak üzere harekete geçti. Ne var ki prens yenilerek tutsak edildi. Celal el-Din Kürtlerle işbirliğini cazip kılmak için Kukboriler'in Erbil'e dönmesine izin verdi ve ayrıca Kürt kırsal bölgelerinde yaptığı talan için tazminat ödedi.

Aslında Celal el-Din'in Kürdistan üzerinde daha büyük emelleri vardı, kısa süre sonra o dönemde Eyyubilerin bir kolu haline gelen tarihi Bâdh Prensliği'nin başkenti Ahlat'ı kuşatıp yıktı. Bitlis'i Rozhaki prenslerinden almakta başarısız kalan Celal el-Din, tekrar geri dönüp şehri tamamen ortadan kaldıracağına yemin etti. Moğollarla savaş halinde olan Ortadoğu'nun bu son büyük kralı bir yıl sonra 1231 yılında, bu acımasızlığa artık daha fazla dayanamayan Kürtlerin elinden ölümü tattı.

Ortaçağ sonlarında Kürtlerin siyasi geleceği Türki hanedanların gölgesine girerken, dinleri de etkileyici biçimde yaygınlaştı. Öyle ki, yerli Kürt dini Yezdanilik, Şii İslamı ve onun taraftarlarını neredeyse tümüyle emmişti. (Şiiliği yok olmaktan kurtaran şey, 17.yy boyunca Safevi Hükümranlığının orta ve son dönemlerine doğru gerçekleştirilen olağanüstü bir ideolojik ve ritüel arınma harekâtı olmuştu.)

Yezdanilik, ruhun yeniden dirilişi biçimindeki temel inancı sayesinde, yabancı dilleri dönüştürme ve kendi içinde eritme konusunda doğal bir kapasiteye sahipti (*bkz. Din: Yezdanilik*). Yezdanilik Peygamber Muhammed'i, onun tek çocuğu olan Fatma'yı ve hem damadı hem de ilk Şii imamı olan Ali'yi (ve Hıristiyan-Yahudi yüce şahsiyetlerinin de aralarında bulunduğu başka pek çok kişiyi), Yezdanilik dinindeki "Evrensel Ruh"un yeniden dirilecek timsalleri olarak ilan etmişti. Önce Şiileri Kuran'daki kirlilikten arındıracak "reformlar" yapma, ardından da onları ve dinlerini kendi içlerine alıp eritme girişiminde bulunmak Yezdaniliğin takipçileri için, özellikle de Alevilik ve daha az ölçüde de Yarisanilik için hiç de ciddi bir sorun teşkil etmiyordu.

Bu kampanya, İran'daki Moğol İlhani Hanedanlığının, Kürdistan, Mezopotamya, İran ve diğer komşu bölgelerden oluşan kendi hükümranlık alanı üzerindeki otoritesini giderek kaybettiği bir dönemde (1256-1353) başladı. Bir grup "sözde-Şii" Alevi, kendi camilerinin mimberlerinde, Peygamber Muhammed'in saygı gösterilen öncülerini günübirlik lanetleyerek bir intikam alma uygulamasını kurumlaştırmıştı. Amaçları geleneksel Müslüman Şiilere (hatta Sunnilere bile) iftira atarak onları zorla, gerçek İslam olarak sundukları kendi dinlerine geçirmekti. Bunda bir süre başarılı da oldular.

Aleviler dinlerinden dönen Anadolu Türkmenlerinin coşkunluğunu vazgeçilmez bir nimet olarak görüyordu. Türkmen Kara Koyunlu Hanedanlığının (1380-1468) Kralı Cihanşah (yönetimi 1438-67) döneminde, Aleviler kendi siyasal etkinlik alanlarını, o zamanlar en büyük Sunni gücü olan Timurlular'ın başkent yaptığı Herat (modern Afganistan'da) kapılarına kadar yaymışlardı. Bu "sözde Şiilerin" kanlı uygulamalarından dehşete kapılan ve dinlerinin açıkça İslam-dışı olan yapısını farkeden Sunniler karşı saldırıya geçti. Anadolu, Mezopotamya, İran ve Orta Asya'daki Sunni teologlar, onları Şiiler olarak değil, *Rafiziler*, yani "mürtetler" olarak adlandırarak Şii Aleviler'e saldırmaya başladılar. Sunni teologların "kafirlerin" cezalandırılması yönündeki çağrıları kısa süre içinde Kara Koyunlu Hanedanlığının, başka bir Türkmen hanedanlığı olan Ak Koyunlular tarafından 1468 yılında yıkılmasına yol açtı.

Ancak bu keskin değişim uzun sürmeyecek ve Alevi propagandası pek çok kişiyi kendi dinine çekerek, Ak Koyunlulara verilen Sunni Türkmen ve Kürt desteğini kesmeyi başaracaktı.

Ak Koyunlular'ın başkenti olan Batı Kürdistan'daki Diyarbakır, 1508 yılında İran'daki Safevi İmparatorluğunun kurucusu olan güçlü ve yeni Alevi Kralı İsmail (yönetimi 1501-1524) tarafından ele geçirildi. Tanrı'nın yeni bir elçisi ve yaşayan bir "Alemin Kralı" olduğunu iddia eden İsmail (ki Anadolu Alevi toplumunun önemli bir kesimi tarafından hala bu şekilde kabul edilip saygı ile anılmaktadır), *Kızılbaş* olarak bilinen fanatik askerlerden oluşan güçlü bir ordu kurdu. (Türkçe olan Kızılbaş sözcüğü, bu askerlerin başlarına bağladıkları ve Anadolu'nun gelenekçi Kürt Alevileri tarafından hala da başlarına bağlanan kırmızı başlıktan türemişti; *bkz. Giysiler*).

Kürt ve Türkmen mürtetler, üstlendiği kurtarıcılık görevinde İsmail'in yanında olmak amacıyla Anadolu ve Kürdistan'ın dışına akıyordu. Kürt nüfusu 1425 ile İsmal'in dönemi arasında, %20 gibi görülmemiş bir oranla artıp, o zamana kadarki en yüksek rakam olan 3.1 milyona çıktığı için, Kürdistan bunu rahatlıkla kaldırabilirdi (*bkz. Demografi*). Birkaç yıl içinde çoğalarak dehşet salan Kızılbaşlar, İsmail'in hükümranlık alanını Orta Anadolu ve Karadeniz kıyılarından Orta Asya ve Hint Okyanusu kıyılarına kadar genişletti. Sünni Osmanlıların topları batı ufkunda ortaya çıkıncaya kadar, geleneksel İslam pahasına ilerleyen İsmail'in kılıcını ve Aleviliğin yayılmasını hiçbir şey durduramamıştı.

Ek Okuma ve Kaynakça

Ortaçağ'daki Kürt hanedanlıklarının ve kraliyet ailelerinin isim listesi ve onların kısa tarihi konusunda, C.E. Bosworth'un The Islamic Dynasties (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967) adlı eseri en iyi, kolay ulaşılabilen kaynaktır. Aynı konu hakkında daha fazla ayrıntının bulunabileceği eserler şunlardır; Stanley Lane-Pool, *The Mohammadan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions* (Londra 1893), Eduard von Zambaur, *Manuel de généalogie chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hanover, 1927); Eduard Sachau, "Ein Verzeichnis Muhammedanische Dynastien," *Abhandlungen der Preussichen Akademie der Wissenschaften* I (Berlin, 1923); Bosworth, C.E., "Dailamis in Central Iran: The Kakuyids of Jibal and Yazd," *Iran* VIII (1970); Bosworth, C.E., "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq," *Oriens* XVIII-XIX (1965-6); Bosworth, C.E., "The Kufichis or Qufs in Persian History," *Iran* XIV (Londra, 1976); Bosworth, C.E., *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia* (Londra: Variorium, 1977) Deylemiler ve Beluciler hakkında da materyaller içermektedir; Bury, J.B., *A History of the Eastern Roman Empire from the All of Irene to the Accession of Basil I: AD* 802-867 (Brüksel, 1935); Cameron Lyons, M, ve D. Jackson, *Saladin: The Polities of the Holy War* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982); Gregoire, H., "Manuel et Theophobe et l'ambassade de Jean le Grammairien chez les Arabes," A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, cilt 1 (Brüksel, 1935) içinde; Hitti, P.H., *History of Syria, Including Lebanon and Palestine* (Londra: MacMillan, 1951); Madelung, W., "The Minor Dynasties of Northern Iran," *The Cambridge History of Iran*, 4. Cilt, editör R. Frye (New York: Cambridge University Press, 1975) içinde; Minorsky, V., *A History of Sharvan and Darband in the 10th and 11th Centuries* (Cambridge, UK: Haffer, 1958); Minorsky, V., *Studies in Caucasian History: New Light on the Shaddadids of Ganja, The Shaddadids of Ani, Prehistory of Saladin* (Londra: Taylor I Francis, 1953); Minosrky, V., Persia in A.D. 1478-1490: *An Abridged Translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunji's Tarikh-i alam-aray-yi Amini* (Londra: Luzac, 1957); Newby, P.H., *Saladin and His Time* (Boston: Faber and Faber, 1983); Patton, Douglas, Badr al-Din

Lu'lu: Atabeg of Mosul,1211-1259. Midle East Center, 3 numaralı Özel Bildirisi, Henry M. Jackson *School of International Studies*. (Seattle: University of Washington Press, 1991); Pitcher, D.E., *An Historical Geography of Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 1972); Rekaya, M., "Mise au point sur Theophobe et l'alliance de Bâbek avec Theophile (8391840)," *Byzantion* 44 (1974); Riley-Smith, editör, *The Atlas of the Crusades* (New York: Facts on File, 1991); Rosser, J., "Theophilus' Khurramite Policy and Its Finale: The Revolt of Theophubus's Persian Troops in 838," *Byzantia* 6 (1974); Ter-Gewondian, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, çeviren N. Garsoian (Lisbon: Livraria Bertrand, 1976); Wright, W. A., "Bâbek of Badh and al-Afshin during the Years 816-41 AD: Symbols of Iranian Persistence against Islamic Penetration in North Iran," *Muslim World* 38 (1948).

ERKEN MODERN DÖNEM 1497-1918

Tarihin bu dönemi, Kürtlerin muhtemelen edebiyat dışında ve ulusal yaşamlarının tüm boyutları itibariyle hızla gerilemeye başladıkları bir dönemdir. Ayrıca ulusun önemli bir kesimi, 1500 ile 1750 arasındaki 250 yıllık dönem boyunca zorla uzak bölgelere göç ettirilme uygulamaları ile karşı karşıya kalmıştır (*bkz. Göçettirilmeler ve Zorunlu İskanları*)

Söz konusu dönemin başında, dünyada makul bir yere sahip olan enerjik, çalışkan Kürt toplumu, bu dönemin sonunda, Ortadoğu'nun en geri kalmış ve en çok tahrip olmuş toplumlarından biri haline geldiler. Bu çöküşün iki temel nedeni vardi: 1) Ortadoğu'nun, savaş halinde olan ve başlıca savaş hattı da Kürdistan'ın tam ortasında bulunan Pers ve Osmanlı imparatorlukları arasında bölünmesi; 2) daha da önemlisi uluslararası ticaret yollarında tarihin akışını değiştiren rota değişikliğinden dolayı, Kürdistan'ın içine düştüğü keskin ekonomik yalıtılmışlık.

Ümit Burnu'nun 1497 yılında Vasco da Gama tarafından geçilmesi, diğer etnik grupların yaşamlarında olduğu kadar, Kürtlerin ulusal yaşamlarında da feci bir tarih anlamına gelmektedir. Bu tarih, Uluslararası ticari taşımacılığın, Doğu ile Batı arasında eskiden beri var olan İpek Yolu gibi kara yollarından koparak, hızla denize kaymaya başladığı bir dönemi ifade eder.

Avrupa ile Doğu arasındaki yoğun mal teknoloji trafiği ve bu iki nokta arasındaki tüm ülkeler, birdenbire Kürt bölgelerinden geçmeye son vermişler ve Kürdistan pazarlarını es geçmeye başlamışlardı. Böylece Kürdistan kısa süre içinde kendisi ile baş başa kalan dağlık bir bölge haline gelmişti. Bir zamanlar kara ticaret yollarından akan ve yollar üzerindeki herkese faydası dokunan zenginlik, artık her yeri ve herkesi devre dışı bırakarak, doğrudan Avrupa ya da Asya'daki hedef ülkeye yönlendiriliyordu. Avrupa altın bolluğu içinde yüzerken, Kürdistan ve eski kara yolları üzerindeki tüm diğer ülkeler iflas ederek yoksullaşmıştı –üstelik bu yalnızca ekonomik bir yoksullaşma da değildi– (*bkz. Ticaret*).

Kaybedilen gelirler yalnızca transit geçişlerden elde edilen gelirler değildi. Yoğun ticarete hizmet eden tüm altyapı sistemi –yollar, ekonomiyi yöneten eğitilmiş bürokratlar ve istikrarlı yerel ve ulusal devletlerin serbest ticaret dolaşımına duydukları ihtiyacı da- ortadan kalkmıştı. Ticaret yollarındaki değişiklik, yalnızca yeni teknolojilerin, bilginin ve düşüncelerin ülkeye ulaşmasını değil, ama aynı zamanda, bilinen dünyanın

uzak köşelerindeki yeni gelişmelerle ilgili haberlerin ve en yeni ürünlerin ülkeye gelerek yerel kullanıma girmesini ve bu ürünlerin aynılarının üretilmesini de durdurmuştu.

Söz konusu değişim aynı zamanda, pazarları ortadan kalktığı için, en gözde yerel ürünlerin niteliğinde ve niceliğinde bir düşüşe yol açmıştı. Pek çok eski ve ünlü mal, teknoloji ve gelir getiren etkinlik, yalnızca yerel talep ile karşı karşıya kaldığından, anlamsız hale gelmişti. Kürt geleneksel dokumacılığının yapısı bile değişmişti (*bkz. Halılar ve Dokumalar*). Pek çok meslek erbabı mesleklerini icra etmekten vazgeçmiş ve meslekler yok olmuştu. Tüm bu gelişmeler Kürt orta sınıfını ciddi ölçüde azaltmıştı. Kürdistan bu değişimin ardından gelen ve giderek artan yüzlerce yıllık yalıtılmışlıktan ancak şimdilerde kurtulmaya başlamıştır. (Kürt maden yatakları ve diğer doğal kaynaklar alanında yeniden başlayan Uluslararası ticaret bu canlanma sürecinde azımsanmayacak bir rol oynamaktadır; *bkz. Doğal Kaynaklar*).

Ne var ki, Kürdistan'daki bu çöküşün tek sorumlusu ticaret yollarındaki değişiklik değildi. Pers İmparatorluğu, Türki göçebe altüst oluşlarından yaklaşık olarak dört yüzyıl sonra, 1501 yılında Safevilerin yönetiminde yeniden dirilmişti.

Safevi Hanedanlığının soyu ve Kürtlerle olan etnik bağlantısı hakkında bu noktada birkaç şey söylemek gerekiyor. Bu hanedanlığın reisi, Sufilerin kutsal adamı Şeyh Safi el-Din'in (ölümü 1334) ataları hakkındaki yegane Safevi-öncesi ve böylece yegane güvenilir kaynak, İbni Bazzaz Erdebili'nin *Safwat el-Safa* adlı eseridir. İbni Bazzaz daha bir çocukken 1325 yılında Şeyhi ziyaret etmişti. *Safwat el-Safa*'yı 1357 yılından hemen sonra, yani Safevi işgalinden çok önce tamamlamıştı. Safeviler daha sonraki nüshalarda kitapta değişiklikler yapmalarına rağmen, orijinal eser Safi el-Din'in atalarının Kürt olduklarını açık seçik bir şekilde belirtmektedir (Kasravi, 1927). Daha sonraki çalışmalar, Safevi Hanedanlığının hassas konumu nedeniyle gerekli hale gelen "tarihsel düzeltmeler" içermektedir. Sarayda uydurulmuş, siyasal olarak müdahale edilmiş soykütüklerinden oluşan bu çalışmalar, Şeyhi bir yandan yedinci Şii imamı diğer yandan ise hanedanlık için giderek merkezi bir dayanak haline gelmekte olan Türkmen boyları ile ilişkilendirmektedir (tabi Kürtlerin aleyhine olacak biçimde). (Safevilerin bu uygulamaları, Bagratiler ile Tigran'ın nasıl olup da klasik dönemde Gürcü ve Ermeni olarak geçtiklerini açıklayabilir. *bkz. Klasik Tarih.*)

İbni Bazzaz'a göre, Şeyh Safi el-Din'in Kürt atası, Piroz Şah Zarrin-Kula, 10.yy'da büyük bir Kürt klanı ile birlikte modern Suriye'deki Sincar bölgesinden göç etmişti. Büyük ihtimalle Dımili olan bu klan, Hazar Denizi'nin Güneybatı köşesine, Erdebil yakınlarındaki dağlık bölgeye yerleşmişti. Bu göç, ortaçağdaki Kürt klanlarının ve yönetici ailelerinin bu genel bölgeye yönelik son göçü olabilir. Safi el-Din Erdebil'de, muhtemelen o zaman öyle olmayan Kürtlerin çoğunluğunun günümüzde yaptığı gibi, Şafi Sünni İslam'ın törelerini izleyerek Müslüman bir kutsal adam gibi yaşadı. Onun tarafından yazılan ve günümüze ulaşan birkaç şiir mısrası, günümüzde Sincar bölgesine hakim olan Kurmanci lehçesine oranla Dımili'ye çok daha yakın olan bir dilde yazılmıştır (*bkz. Dil*).

Günümüzde Suriye dağlarındaki Sincar bölgesinde hala küçük bir Dumbuli (Dımıli) klanı yaşamaktadır. Safevi Hanedanlığının Aleviliği, onun kraliyet mertebesine yükselmesinden önce bile Sünni Kurmanc yerine Dımili, Alevi bir geçmişe çok daha ya-

kındır. Safevi Hanedanlığının kurucusu olan I. İsmail yeniden dirilmiş bir tanrı olduğunu iddia ediyordu ve modern Aleviler tarafından ona hala bu şekilde tapılmaktadır.

Safi el-Din'in zamanından itibaren Azerbaycan ovaları baştan sona Türkleştirilmesine rağmen, Erdebil bölgesindeki Kürt varlığı tamamen ortadan kalkmamıştı. Günümüzde bile, Erdebil'in güneyindeki dağlarda yaşayan Şatranlu ve Kurdbeglu adında iki Kürt klanı vardır. Bu kanıtlardan yola çıkan Bosworth, İslami hanedanlıkların hanedanlık soykütükleri hakkındaki verileri konu alan standart kitabında (1967: 172), Safeviler üzerine yaptığı incelemeye şu cümleyle başlar: "Türkçe konuşmalarına rağmen, Safeviler büyük ihtimalle Kürt kökenliydi."

I.İsmail Azerbaycan ve Şirvan'da tahta çıktıktan kısa bir süre sonra, siyasal egemenlik alanını batıya doğru genişleterek 1508 yılında Sünni Ak Koyunlu hanedanlığını ortadan kaldırdı ve Kürdistan'ı geri aldı (*bkz. Ortaçağ Tarihi*).

Geleneksel Şiiliğin, saraydaki Fars naipler, öğretmenler ve nazırlar tarafından büyütülen Safevi Hükümdarları üzerinde giderek artan etkisi Büyük Abbas'ın (1588-1629) Alevi Kızılbaşları dağıtıp, Ortadoğu'nun her yerinden geleneksel Şii Müslüman teologları hizmetine aldığı dönemde zirveye çıkmıştı. Bu dinsel düşünürler yavaş yavaş Alevi öğeleri devlet dininden ayıkladılar. Bu gelişmeler Şii İslamı Alevilik tarafından tamamen yutulmaktan kurtarmakla beraber, Aleviliğin Şii İslam üzerindeki bu etkisi günümüze kadar devam etmiştir.

Batıya doğru genişlemekte olan çiçeği burnunda Safevi İmparatorluğu ile doğuya doğru genişlemekte olan Osmanlı imparatorluğu 1514 yılında, Kuzeydoğu Kürdistan ile Azerbaycan'ın etekleri arasında bulunan Çaldıran Ovasındaki savaş meydanında karşı karşıya geldi. Klasik dönemde Persler ile Romalılar/Bizanslılar arasındaki Doğu-Batı çatışması böylece bir kez daha ortaya çıkmış ve Kürtler yine iki ateş arasında kalmıştı. Şu farkla ki, Bizanslıların halefi olan Osmanlılar Çaldıran'da I. İsmail ve Safevi Persleri karşısında nihai bir zafer kazanarak onları doğuya, Dicle Nehri'nin ötesine sürmüşlerdi. Savaşlarla geçen yüz yıllık bir dönemin ardından, iki imparatorluk arasındaki sınır, Kasr-ı Şirin Anlaşması (17 Mayıs 1639) ile, aşağı yukarı modern İran'ın batı sınırları olarak sabitleştirilmişti. Bu anlaşmayla Kürdistan'ın dörtte üçü Osmanlı hakimiyeti altına girecek ve hakimiyet I. Dünya Savaşına kadar devam edecekti.

Pers ve Osmanlı İmparatorlukları arasında, iki imparatorluğun oluşum yıllarında yaşanan savaşlar esnasında, Alevi Kürtler Safevileri desteklerken, Sünni Kürtler çoğu zaman, İran'ın fanatik Alevi ve Şii hanedanlıklarından daha gevşek bir yönetime sahip olan Osmanlıların tarafını tutmuştu. Buna ek olarak, gerek Alevi gerekse de Sünni olsunlar, Kürtlerin çoğu, özellikle stratejik konumları ve dönemin jeopolitik gerçekliklerinden dolayı, Safevilerden çok çekmişti.

Ağırlıklı olarak son derece hareketli olan hafif süvari birliklerinden oluşan Safevi güçleri, çoğu ağır hareket eden, top yükü taşıyan piyadelerden oluşan Osmanlı güçlerinden çok daha az sayıdaydı. Bundan dolayı, daha büyük ve daha ağır olan Osmanlı güçleri, savaşa giderken yolda erzak tedarik etmek zorundaydı. Öteki türlü, erzak kervanlarının büyüklüğü (ve onların maliyeti), Osmanlı Ordusunun Perslere karşı herhangi bir yerde savaş alanına süreceği askerlerin sayısını sınırlayacaktı. Safeviler Osmanlılar'ın ateş gücünü dengeleyebilmek için, "insandan arındırılmış bölge" poli-

tikası uygulayarak Osmanlıların erzak toplamasını engelliyordu. İnsansızlaştırılmış bölge politikası iki imparatorluk arasında etkin bir güç dengesi sağlamış, hatta belli durumlarda bu dengeyi, daha küçük, daha az sayıda olan İranlıların lehine bozmuştu. İranlıların hızlı, hafif süvari birlikleri, ciddi bir zorlukla karşılaşmadan insandan arındırılmış bölgeleri geçiyor, hantal Osmanlılar'a baskınlar yapıyordu. Tam da Safevilerin bu başarılı baskınları için, Kürdistan'ın insandan arındırılmış olması gerekiyordu.

Çok sayıda Kürt, Safeviler tarafından kendi hakimiyet alanlarının uzak köşelerine sürülmüştü. Kuzey ve Batı Kürdistan'daki yıkımın dehşet verici boyutu, geriye kalan Kürtleri Osmanlıları desteklemeye ikna etmişti. Kürtleri Osmanlıları desteklemek üzere harekete geçirenlerin başında, bilinen ilk pan-Kürt tarihi eseri olan *Şerefname*'nin yazarı Şerefhan'ın büyükbabası olan Rozhakili (Rojki) Bitlis Emiri Prens İdris geliyordu (*bkz. Edebiyat*).

Safevilerin Kürtlere kötü davrandıkları dönemlerden kalma bir kesit, günümüzde ulusal bir destan statüsü kazanmıştır: *Dım Dım Destanı*. Urmiye'nin 203 km güneyinde bulunan Dım Dım Kalesi, 1608 yılında Safevi Hükümdarı I. Abbas'ının saldırısına uğramıştı. Bir yıl süren kuşatma esnasında, Dım Dım Kalesinin Kürt savunucuları, Bradostlu Emir Han, efsanevi *Han-i Lap Zerrin*, "Altın Kollu Han" komutasında son neferine kadar savaşmışlardı (kolunu ya da elini Safevilerin hizmetindeyken kaybeden Emir Han'a, yaldızlı bir yapay kol ya da el takılmıştı ve artık öyle tanınmaya başlamıştı.) Destan, *İlyada*'nın kahramanca öğeleri ile Massada savunucularının işe yaramaz, dar kafalı inatçılığını birleştirmiştir.

Orta ve Güney Kürdistan halkı, İran ile olan güçlü kültürel ve hatta dinsel bağlarından dolayı, çoğu zaman bu devletin tarafını tutmuştur. Ancak Orta ve Güney Kürdistan halkı bile zaman zaman, ilk dönemlerdeki fanatik Safevi yönetimine karşı çıkmıştır. 1524 Yılında Şah İsmail'in ölüm haberi geldiğinde, Kürt krallıklarının önemli bir çoğunluğu tahtlarına geri dönmüş ve şimdi de hararetli bir şekilde Osmanlı desteği elde etmeye çalışıyordu. Kelhur klanına mensup Kürt Prensi Zülfükâr Han Safevilere karşı ayaklandı. Bağdat'ı ele geçirmeyi başaran Zülfükâr Han, egemenliği altındaki bölgeyle birlikte Osmanlı hükümranlığı altına girdi. Bu ise Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın 1533 yılında Irak'ı kendi topraklarına katmasını sağladı ve böylece Irak'ın büyük bir kısmı 1917 yılına kadar Osmanlı egemenliği altında kaldı.

Çaldıran Savaşından önce bile, Kürtler Safevilerden ötürü pek çok acı çekmeye başlamışlardı. Kürt prens ve krallarının çoğunu kendi sarayına davet eden Şah İsmail neredeyse tümünü hapse atmış ve onların yerine kendisine bağlı valileri atamıştı. Bu uygulama, İran'ın Kürdistan'ın çoğu bölgesi üzerindeki etkin denetimini kaybettiği 1514 yılına kadar devam etti. 1516 Yılına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun hesabına çalışan Kürt diplomatı İdrisi Bitlisi'nin arabuluculuğu sayesinde, bu yerli kraliyet ailelerinin evlatları Osmanlı İmparatorluğu egemenliğini kabul ederek, Osmanlıların onların özerkliğini tanımaları karşılığında, kendi bağımsız derebeyliklerinden vazgeçmişlerdi. İdrisi Bitlisi'nin başvurduğu bu hile, uzun bir geçmişe sahip olan eski Kürt hanedanlıklarını ve onların bağımsızlıklarını , zaman içinde tamamen ortadan kaldırdı. Bu hanedanlıkların pek çoğu yok olurken, bir kısmı iki yüz yıl boyunca, pek güven vermeyen yerel özerkliğe tutunarak hayatta kalmayı başardılar.

Osmanlılar Kürtlerin siyasal istemlerine saygı göstermeyi ancak kısa bir süre için gerekli gördüler. Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim (yönetimi 1512-1520), kendi imparatorluğuna katılan Kürtler'e geniş bir özerklik tanıdı. Ne var ki, Kürtler'e adil davranılacağı yönünde Osmanlılar tarafından İdrisi Bitlisi aracılığıyla verilen söz, kısa süre içinde çiğnendi; üstelik de bizzat Yavuz Sultan Selim'in kendisi tarafından; Sultan Selim'in saltanatının sonlarına doğru, çok sayıda Kürt zorla Orta ve Kuzey Anadolu'ya sürülmüş ve böylece, şimdilerde orada bulan Kürt yerleşim yerlerinin ilk çekirdeği olmuşlardı. Bir kısım Kürtler ise Bulgaristan gibi uzak yerlere sürülmüşlerdi.

1519 yılında, Kuzey Anadolu'daki Tokat şehrinde bu Osmanlı sürgünlerinin arasından, Evrensel Ruhun temsilcisi olduğunu iddia eden Celal adlı biri ortaya çıktı. Celal'in, tam da 9.yy'da Hüremi Narseh ile onun sürgün edilmiş Kürt taraftarlarının karargahı olan antik Pontus'taki aynı bölgeden çıktığını ve bunların Yezdaniliği temel alan aynı dini ve sosyal ideolojiyi vaaz ettiklerini görmek oldukça şaşırtıcı (*bkz. Ortaçağ Tarihi ve Din: Yezdanilik*). Celal, yenilgiye uğrayan Safevi Kralı Şah İsmail'in adını aldı. Daha önce kralı terkederek 1514 yılında Çaldıran'da feci bir yenilgiye uğramasına neden olan kraliyet şerefinin kendisine geldiğini iddia eden Celal, bu yenilginin intikamını almaya girişti. Bir Dımılı Alevisi olan Celal başlıca desteği çiftçilerden ve kent insanlarından alıyordu. Başlangıçtaki kayda değer başarılarına rağmen, Celal yenilgiye uğramış ve binlerce taraftarıyla birlikte öldürülmüştü. Onun isminden yola çıkılarak Celali olarak adlandırılan bu ayaklanma, sonraki iki yüz yıl boyunca Osmanlı topraklarında yer yer yeniden ortaya çıkacaktı. 1606 yılındaki en ciddi ayaklanmalardan biri, Kuzeybatı Suriye ve Klikya'daki tarihi Canpolat Kürt klanı tarafından başlatılmış ve ancak Osmanlı komutanı Kuyucu Murat Paşa'nın asileri ve sivil halkı kitlesel bir şekilde öldürmesi sayesinde bastırılabilmişti. Birçok Celali ayaklanması, Evrensel ruhun temsilcileri (Baba) olduklarını iddia eden bireyler tarafından başlatılmıştı; Bozok'taki Baba Zonnun ve 1526-27 yılında Klikya'daki Elbistan'da ayaklanan Kalender Çelebi bunların yalnızca iki örneğidir. Kürt tarihi ile olan doğrudan bağlarını yitiren Celali taraftarlar giderek daha fazla sayıda Türkmen ve Türk etnik gruplarının içinden çıkıyordu.

Bu dönemde Kürt toprakları üzerinde cereyan eden yıkıcı olaylar Kürt düşünürleri arasında da yeni bir düşüncenin ortaya çıkmasına ön ayak olmuştu: Bu, bir pan-Kürt yönetimi düşüncesiydi. Aslında bir ulusun, kendisini o etnik grubun refahına, güvenliğine ve kültürüne adamış bir ulusal yönetim tarafından yönetilmesi düşüncesi, özellikle de inananların ulusu olan ümmetini (*umma*) sadakat gösterilecek yegâne oluşum olduğu Müslüman Ortadoğu'da oldukça olağandışı ve çağdışı bir düşünceydi.

7.yy'daki İslami fetihlerden kısa bir süre sonra, İrani halklar arasında da, Arap bölgelerinden ve kültürel ikliminden farklı olan bir halkın ve kültürün vatanı olarak görülen büyük "Eran" ulusal davasının öncülüğünü yapan bir hareket ortaya çıktı. Bu hareket en mükemmel haliyle Firdevsi'nin *Şehname* adlı destanında cisimleşmişti. Ancak bu hareketle Kürtlerin ulusal uyanışları arasında bir ayırım yapılabilir, zira *Şehname* tek bir etnik grup ile sınırlı olmak yerine, büyük İran uygarlığını paylaşan bir etnik gruplar seçkisiydi. Her halükârda *Şehname*, bu halkları ve uygarlığı birleştirip koruyacak tek bir yönetim ya da siyasal oluşum düşüncesini hiçbir şekilde teşvik

etmiyordu. Çok daha yıkıcı akımlarla karşı karşıya olan 17.yy'daki Kürt yazarları hiç şüphesiz ki böyle bir şeyi teşvik ediyordu.

İlk pan-Kürt tarihi olan *Şerefname*, yüz yıl süren dehşet verici yıkımların, sürgünlerin ve şiddetin orta yerinde kurulmuş olan Bitlis şehrinin Prensi Şeref el-Din (Şeref Han) tarafından 1596-97 yılında yazılmıştı. Şeref Han tüm Kürtlerin ve onların stratejik ülkesinin yasını tutar. Belli aralıklarla bir pan-Kürt kralı düşüncesinden bahseder. Böyle bir kralın yokluğuna üzülür, ardından da, sorunun İslam ve dikkatleri başka yöne çeken ümmet olabileceğini düşünerek, İslamı, bizzat Peygamber Muhammed tarafından Kürtlerin başına bela edilen bir musibet olarak kınar. "Bir Kürt ziyaretçinin savaşçı ve korkunç bakışlarından dolayı huzuru kaçan Peygamber Muhammed," diye yazar Bitlisi, "her şeye kadir olan Allah'tan, Kürtleri birleşemeyecek biçimde lanetlemesini istemişti, çünkü Peygamber, birleştikleri taktirde, Kürtlerin dünyayı yenmelerinden korkuyordu."

Yüzyıl sonra, 1694 yılında lirik Kürt şairi Ehmedé Xani, *Mem u Zin* destanında şu gözlemde bulunur: "Görün! Arabistan'dan Gürcistan'a kadar Kürt vatanıdır. Ama ne zaman Pers okyanusu ve Türk denizi kabarsa, kan içinde boğulan hep Kürt ülkesidir." Xanî burada, Safeviler ile Osmanlıların intikamcı orduları arasında kalan kendi Kürt soydaşlarının kör talihini suçlamakta, bir Kürt devletinin *(hukumet)* olmayışından yakınmaktadır. Kürt kraliyet aileleri arasında yoğun ayrılıkların olduğu bir dönemde dünyaya gelen Ehmedê Xanî, halkı ve halkın ulusal ve kültürel mirasını koruyabilecek tek bir Kürt kralının yönetimi altında birleşilmesini öneriyordu. Ehmedê Xanî'nin, ulusal huzursuzluğun ayan beyan ortada olduğu böyle bir zamanda neredeyse tümüyle yurtsever olan temalar kullanması, Bitlisi'nin *Şerefname*'siyle birlikte, modern anlamdaki milliyetçiliğin olmasa bile, bir pan-Kürt ulusal bilincinin ilk somut ifadeleridir (*bkz. Edebiyat*).

İran-Osmanlı düşmanlığının 17.yy ortalarında hafiflemesiyle birlikte, Kürt aydınları arasındaki modern milliyetçiliğin bu ilk örneği sağır kulaklara mahkûm kaldı. Düşmekte olan kültür ve edebiyat düzeyi ve bir zamanlar oldukça parlak olan orta sınıfın yok oluşu, bu aydınlar ile onların yoksullaşarak büyük ölçüde göçebeleşmiş daha sonraki kuşaklara mensup soydaşları arasındaki entelektüel uçurumu o güne kadar görülmemiş ölçüde genişletmişti.

Bu dönemin özerk Kürt kraliyet aileleri arasında, Orta ve Güney Kürdistan'daki Şehrazorlu Erdelanlar güzel sanatlara önem vermekle ünlüydü. Doğu ve Kuzey-Orta Kürdistan'daki Hakkari Şamoları birçok Kürt şair ve yazarını destekliyordu. Yukarıda da gözlemlendiği gibi, Şeref el-Din Bitlisi'nin kendisi de Batı Kürdistan'da bulunan Bitlis şehrinin Rozhakili prensiydi **(Harita 23)**.

Fransız Gezgin Tavernier, sözü edilen bu Kürt yönetici ailelerinin özerklik düzeyleri konusunda 1676 yılında şu gözlemde bulunmuştu; "Prens Bitlisi ne Şahı [İran] ne de Padişahı [Osmanlı] tanıyordu ve *20-25 000 süvariyi savaş meydanına sürebiliyordu." 1694 yılında yazan Fleurian'a göre ise, 1683 yılında Bitlis şehrini ziyaret eden Cizvitler, yöneticinin Osmanlılara ödediği tımarın, yönetici tahta çıktığı zaman onlara gönderdiği vergiden ibaret olduğunu bildiriyorlardı.

Kasr-ı Şirin Anlaşmasından sonra, Kürdistan'da ve onun özerk prensliklerinde görece huzurlu bir dönem başladı; nevar ki bu huzurlu dönem, yine görece kısa bir sü-

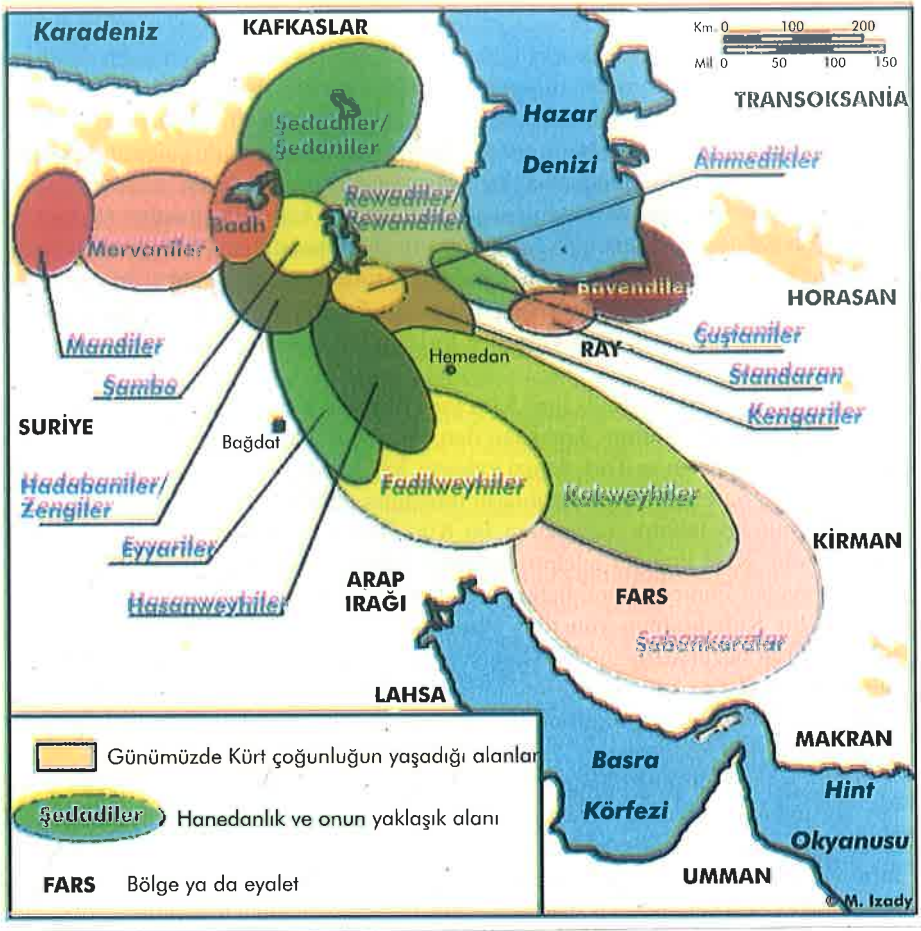

HARİTA 23: *Ortaçağdaki Kürt Hanedanlıklarının Alanı, M.S. 1100'e kadar*

re içinde, 1722 yılı ile Safevilerin yenilip, İran'da Zendlerin yükselmeye başladıkları 1750 yılı arasında tekrar bozuldu. Safevi yenilgisinin yarattığı iktidar boşluğu, Osmanlıların batıda kalan Safevi vilayetlerini ilhak ederek, tüm Kürdistan'ı birkaç yıl boyunca Osmanlı yönetimine tabi kılmalarına neden oldu.

İran'daki Afşari Hanedanlığının güçlü kurucusu olan Nadir Şah (yönetimi 1736-1747), kısa bir süre sonra Kürdistan'da ve Irak'ta Osmanlılara meydan okumaya başladı. Çaldıran Savaşı sonrasındaki yılların yıkımı tekrar Kürdistan'a geri gelmiş ve bu kez Güney, Doğu ve Orta Kürdistan'ı kırıp geçirmişti. Şehirler ve köyler tahrip edilmiş tüm klanlar göç ettirilmişti. Kürt kültürünün ve sivil yaşamının, 16 ve 17.yy'lardaki yıkımı, savaş alanı dışında kalarak mucizevi bir şekilde atlatmayı başarmış son

birkaç kalıntısı da böylece yok olmaktaydı. Şimdi Kürdistan'ın üzerine tam manasıyla karanlık çökmüştü ve bu karanlık 20.yy'a kadar devam edecekti.

Bu dönemde ulusal mirasın öyle büyük bir kısmı unutulmuş ve geriye kalan kısmı da öylesine parçalanmıştı ki, yalnızca ortaçağ kayıtları hala Kürtlerin yerli dini *(Yezdanilik)* ve eski dili *(Pehlevice)* için özgün Kürtçe terimler içermektedir. Ortaçağdan sonra hiçbir birleştirici terim kullanılmamış ve eski terimlerin hiçbir modern karşılığı bulunmamaktadır. Günümüzde Yezdanilik ve Pehlevice için, yalnızca dinsel mezheplerin isimleri (örneğin, Yarisanilik, Alevilik, Yezidilik gibi) ve eski dilin lehçeleri (örneğin Dımili, Gorani ve Laki) mevcuttur (*bkz. Din ve Dil*).

Safeviler tarafından Horasan'a sürülen klanların birinden, yani Güneydoğu Kürdistan'daki Deh Pari bölgesindeki Zendlerin arasından, beklenmedik bir şekilde, büyüklüğü ve yapısı itibariyle ortaçağdaki Eyyubi ve Büweyhi hanedanlıkları ile kıyaslanabilecek son Kürt hanedanlığı doğdu. Muhammed Kerim Han'ın (yönetimi 1750-1779) İran'da kurduğu Zend Hanedanlığı, modern İran ve uzak Güney Irak ile kıyaslanabilecek büyüklükteki bir bölgeyi başkent Şiraz'dan 1794 yılına kadar yönetti **(Harita 24)**. Laki konuşan Zend klanlarına, günümüzde Güney Kürdistan'ın Kifri ve Malayer bölgeleri arasında hala bazı yerlerde rastlanmaktadır (*bkz. Klanlar*). Muhammed Kerim Han, kişisel hayırseverliği, yendiği düşmanları karşısındaki bağışlayıcılığı, alçakgönüllülüğü, kahramanlığı ve de siyasal naifliği bakımından, bir başka Kürt Kralını, Kral Selahaddin'i anımsatmaktadır. Selahaddin'in halefleri, kendi hanedanlıklarının devamını güvenceye almak için yeterince Makyavelist siyasal ustalık sergilerken, Kerim'in halefleri onun siyasal naifliğini devralmış ama onun büyük kahramanlığından yoksun kalmışlardı. Aslında Kerim hiçbir zaman bir kral ünvanını kullanmadı, bunun yerine, daha önce bir örneği görülmeyen *Vakil el-Ru'aya*, "yani halkın vekili" ya da kısaca *Vekil* gibi bir unvan kullanmıştı. Bu ise Kerim'in antik atasını, Asurlu despotların nezdinde kendisine kişisel olarak değil, "kendi kardeşleri, büyükleri ve ülke meclisinin üyeleri ile birlikte" hitap eden Kürt Mani Kralını akla getiriyor (*bkz. Antik Tarih*).

Zendlerin sonuncusu, genç ve oldukça yetenekli olan Lütfü Ali, İran'daki Qaçar Hanedanlığının kurucusu olan korkunç Ağa Muhammed Han (yönetimi, 1779-1797) tarafından yenilgiye uğratılmış ve işkence edilerek öldürülmüştü. Ağa Muhammed Han, yendiği bir düşmanının oğlu olarak kendisini himaye eden Kerim Han'ın sarayında gençliğini geçirmiş ve eğitimini orada almıştı.

Zendlerin ilginç bir özelliği de, askeri seferlere kadınları da dahil etmeleriydi. Oldukça eski ve saygı duyulan bu Kürt geleneği (*bkz. Kadınların Konumu ve Aile Yaşamı*), Kerim Han'ın kendisi tarafından bile uygulanıyordu; ilk gelini onunla omuz omuza Afgan güçlerine karşı savaşmıştı. Zendler ayrıca başka bir tipik Kürt davranışıyla da dikkat çekmektedir: Kendi dinlerinin yanında diğer dinlere de hoşgörü göstermek. Danimarkalı arkeolog ve gezgin Niebuhr 1766 yılında, bir Şii Müslüman (veya büyük ihtimalle Yarisani) hanedanlığı olan Zendler'in, "ister Hıristiyan, ister Muhammedi, isterse de Yahudi olsun, silahlı adamlarının dinini umursamadıklarını" farketmişti. Niebuhr daha da ileri giderek, uzun bir kuşatmanın ardından Basra'yı işgal ettiklerinde, Zendlerin "sinagoglar, kiliseler ve çeşitli Müslüman mezheplerin cami-

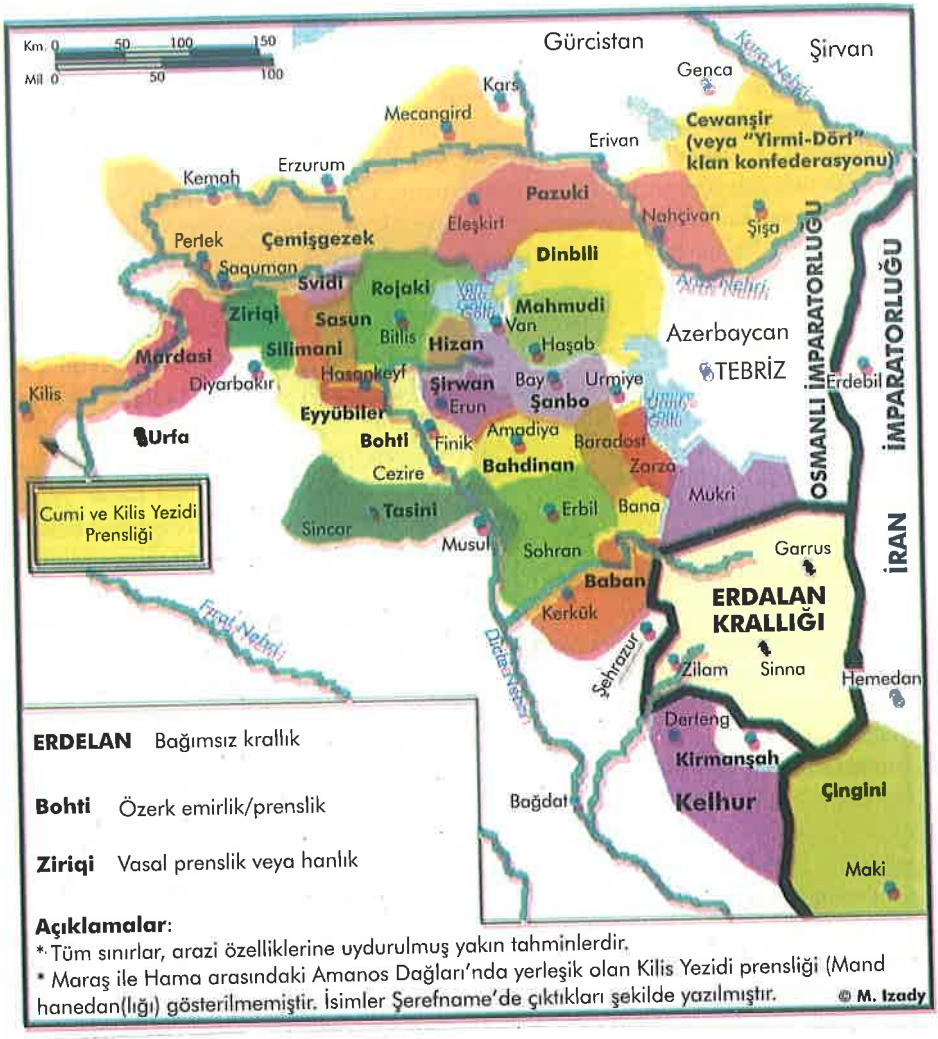

HARİTA 24: *Bitlisi'nin Şerefnamesi'ne göre 16. yy sonlarında Kürt Krallıkları, Emirlikleri ve Hanlıkları*

leri de dahil olmak üzere, hiçbir dinsel mekânın kutsallığını bozmadıklarını ve buraları yağmalamadıklarını" ekler.

18.yy'ın başlangıcından itibaren, Zend klanlarının da bir parçası oldukları Laklar giderek kendileri ile Kürtler arasına mesafe koydular ve daha erken bir tarihte gerçekleşen etnik bir metamorfoz aracılığıyla kendi Kürt kimliğini yitirmiş olan komşu Lur toplulukları arasında asimile oldular (*bkz. Entegrasyon ve Asimilasyon*). Bu yüzden gerek çağdaş gerekse de modern tarihçiler, Zend Hanedanlığının etnik kimliğini belirlemekte ciddi zorluklar yaşamışlardır.

Kürdistan, Zend yönetiminin başlangıcından itibaren güvenilmez, hatta daha ziyade ıssızlığa benzeyen bir barış ortamına girdi. Bu dönem, ağırlıklı olarak kahredici askeri operasyonlar ve ekonomik yıkımlarla geçen üç yüz yıllık bir dönemin sonucuydu. Halkın büyük bir kısmı yok olmuş ve toprak öylesine fakirleşmiş ki, Kürdistan, hem Osmanlı hem de Pers İmparatorluğu için, hiçbir önemi olmayan uzak ve yoksul bir sınır bölgesine dönüşmüştü. Bu imparatorlukların kendileri de, Avrupa'dan yükselen sömürgeci imparatorluklar ve onların teknolojik ilerleyişi karşısında, kendi parlak dönemlerini hızla geride bırakıyorlardı. Kürdistan'daki çöküş, savaşların ve insansızlaştırma uygulamalarının bir sonucu olarak daha hızlı olsa bile, şu ya da bu ölçüde doğu'daki genel çöküş ile atbaşı gidiyordu (**Harita 25**).

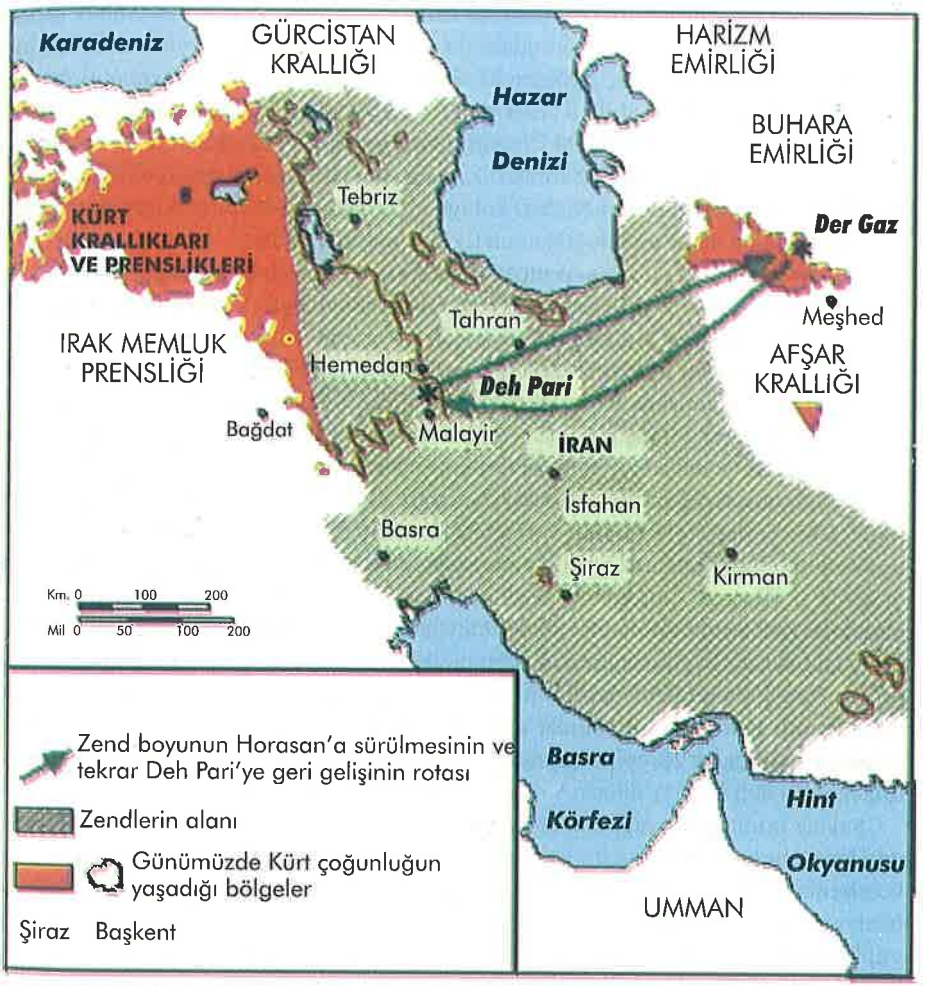

HARİTA 25: *M.S. 1779'da Zend Krallığı*

19. YÜZYIL

19.yy'ın başlangıcında Kürtler arasında yeni bir uyanış gerçekleşti. Rus İmparatorluğu kendi sınırlarını Kafkasya'daki Kuzey Ortadoğu'ya ve Orta Asya'ya doğru itiyordu. Ruslarla İranlılar arasında dokuz yıl süren bir savaşın ardından, 1813 yılında yapılan Gülistan Anlaşması Gürcistan, Şirvan (modern Azerbaycan Cumhuriyeti) ve Dağıstan'ı İran'dan alıp Rusya İmparatorluğu'na veriyordu. Böylece Kürtler önce Rusya İmparatorluğu'na geçti. Bunlar Genca ve Şirvan (günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti) bölgelerindeki antik Kürt kolonileriydi ve bin yıl önce onların arasından Şeddadi adlı Kürt Kraliyet ailesi doğmuştu (*bkz. Ortaçağ Tarihi*).

İkinci Rus-İran savaşı (1826-1828), Türkmençay Anlaşması ile sonuçlandı. Bu anlaşma İran Ermenistanı'nı (günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti) ve onunla birlikte Kürdistan'ın merkezi topraklarındaki çok daha büyük bir Kürt nüfusunu Rus İmparatorluğu'na aktarıyordu. İlginçtir ki, Bournoutian'a göre, o zamanlar Ermenistan'ın bu antik parçasında bile Kürtlerin nüfusu Ermenilerin nüfusundan daha fazlaydı (25 000 Kürde karşılık 20 000 Ermeni) (*Bournoutian 1982, 76*).

Rusların eli kısa süre içinde komşu Osmanlı topraklarına da uzandı ve Kars ile Ardahan bölgelerini istila eden Ruslar, kolayca Kürdistan'ın kalbine doğru ilerleyerek görece büyük bir Kürt topluluğunu kendi denetimlerine aldılar.

En geri olanı olsa bile, bir Avrupa devletinin sınırlarının bu şekilde Kürdistan içlerine kadar ulaşması, Kürtlerin içinde bulunduğu iki yüz yıllık yalıtılmışlığa son verdi. Ruslar kendileriyle birlikte, başka şeylerin yanı sıra, Batı düşüncelerini de getirmişlerdi. Bu yeniden uyanışın etkileri Kürdistan'ın derinlikleri içinde çabucak hissedilmişti; bu noktada, yeni teknolojiler, merkezi İran ve Osmanlı yönetimlerinin, geleneksel olarak özerk olmuş Kürtler ve onların prenslikleri üzerinde, her zamankinden daha buyurgan ve daha katı bir yönetim kurmalarını hızla mümkün hale getiriyordu.

Avrupa türü etnik milliyetçilik bu dönemde ilk defa Heci Qadir Koyi'nin eserlerinde sahneye çıktı (1817-1897). Heci Qadir Koyi, sıradan insanların birleşmesini teşvik edip, engelleyici ve yanlış yöne sevkedici oldukları gerekçesiyle geleneksel yönetici sınıfları ve dini liderleri reddederek, bu milliyetçiliğe öncülük etti. Ayrıca, Ortadoğu'nun temel dili haline gelen Fransızca'nın aksine, Kürt dilinde laik bir eğitim yapacak tam bağımsız bir pan-Kürt devleti kurulması çağrısında bulundu. Kürtçe aynı zamanda bu Kürt devletinin resmi dili olacaktı (Hassanpour 1989, 55). Birçok eğitimli Kürt için bile bunlar tuhaf düşünceler gibi görünüyordu. Ancak Koyi yalnızca bir ilkti ve 20.yy'ın başına gelindiğinde onun gibi düşünen çok sayıda kişi ortaya çıkacaktı.

Sayıca artmalarına rağmen, Koyi gibi insanlar Kürt toplumunun geri kalan kısmından yalıtılmış olarak kaldılar. Böyle düşünen insanların çoğu Batı Avrupa başkentlerine göçüp orada yaşadılar ve çoğu zaman, kendilerininkinden ziyade, bu yabancı toplumların tarihinde ve kültüründe daha iyi ustalaştılar. O sıralar, birkaç yüz yıllık ulusal ve entelektüel gerilemenin son demlerini yaşayan sıradan Kürtler ise, bu yeni siyasal düşüncelere hiçbir şekilde aşina değildi. 19.yy sonlarında, Kürt siyasal liderliğinin dümenini elinde bulunduranlar –aşiret reisleri ve dini şeyhler- ideolojik bi-

linç açısından kendi pleb kullarına modern aydınlardan daha yakınlardı. Aydınlar, Kürtlerin ortalama gerçeklerine ve ortak sorunlarına yabancılaşmış uçuk hayalciler olarak algılanıyordu. Bu aydınların, Kürdistan'daki kendi memleketlerinden ziyade, Paris ya da Viyana'da olup bitenlerle ilgilendikleri düşünülüyordu.

Koyi gibi ileri görüşlülerin de Avrupa tarzı milliyetçilik yaşadığı deneyimde olduğu gibi, Kürt kraliyet ailelerinin son mensupları, kendi başkentlerinde neredeyse birer mülteci düzeyine indirgenmişti. Erdelanlar (M.S. 1168 yılında kurulmuştu) 1867 yılında, Tahran merkezli doğrudan Fars yönetiminin işleyişi için kendi başkentleri olan Senna'dan (modern Sanandaj) çıkmaya zorlanmışlardı. Bundan kısa bir süre önce, 1847-48 yıllarında, Osmanlı topraklarındaki son büyük Kürt kraliyet ailesi zorla kendi başkentinden çıkarılmış ve onların toprakları doğrudan İstanbul yönetimine bağlanmıştı. Çoğu 500 yılı aşan kesintisiz bir tarihe sahip olan ve Bitlisi'nin 1597 yılında yazılan *Şerefname* adlı eserinde kendilerine bir bölüm ayrılmış olan bütün Kürt kraliyet aileleri ve hanedanlıkları, böylelikle tarihe karışıyordu. Bu tarihe kadar varlıklarını sürdüren ünlü Kürt hanedanlıkları arasında, Muklar, Hakkarili Şanbolar, Amediyeli Badinanlar, Cezireli (Cizre) Boxtiler, Ahlatlı Badhlar, Bitlisli Rozhakiler Süleymaniyeli Babanlar, Soran ile Rewanduzlu Rewandiler ve benzerleri vardı. Bitlis prensi Şerif Bey, 1847 yılında yakalanıp İstanbul'a sürgün edildiğinde, geride M.S. 1034 yılına dek uzanan 813 yıllık bir tarih bırakıyordu!

Koyi'nin bağımsız bir Kürt devleti ideali daha o kendisi hayattayken, Boxti ve Rewandi hanedanlıklarının güçlü prensleri tarafından gerçekleştirilmeye çalışılıyordu; ne var ki, Kürtlerin içinde bulunduğu çorak siyasal durumdan artık bitap düşmüş olan Koyi bu çabaların farkında değildi. 1830'lu yılların başında, dokuz yüz yıl önce Eyyubi Hanedanlığını ve Kral Selahaddin'i doğurmuş olan Rewandi ailesinin bir evladı, Soran prensliğinin Prensi Muhammed (Mir Muhammed Paşa), Osmanlı yönetimini yıkıp yerine bağımsız bir Kürdistan kurma hazırlıklarıyla meşguldü. Başka bir yerel yöneticinin, yani Mısırlı Mehmet Ali'nin, Mısır'ı çürümekte olan Osmanlı yönetiminden kurtarmaktaki başarılarıyla başı dönen Prens Muhammed bağımsız bir Kürdistan krallığı hayali kuruyordu. Prens bu amaçla, tıpkı Mehmet Ali'nin Mısır'da yaptığı gibi, akıllıca davranarak, kendi başkenti olan Rewanduz'da kendi toplarını ve ateşli silahlarını imal edecek dökümhaneler kurmuştu. Osmanlı Ordularıyla uzun ve kanlı bir çatışmaya giren Soran güçleri 1834 yılında beklenmedik bir zafer kazandı. Osmanlı subayları arasında Prusyalı Helmuth von Moltke de vardı; 1870-71 yıllarındaki Fransa-Prusya savaşları esnasında, saha mareşali olarak Fransa'yı yenen von Moltke bu adamdı. (Ne ilginçtir ki, Batı Kürdistan'daki Nemrut Dağında devasa heykelleriyle tanınan klasik Kürt Krallığı Kommagene'nin iki başkentinden biri olan Arsemia'yı keşfeden ilk modern Avrupalı da yine von Moltke olmuştu.) (*bkz. Klasik Tarih ve Mimari*).

Rewandi hanedanlığının bölgesi, Erbil ve Kerkük de dahil olmak üzere, tüm Orta Kürdistan'ı kapsayacak şekilde genişlemişti; Prens Muhammed'in bölgesinde uyguladığı adalet ve katı yönetim, J. Baillie Fraser adlı modern bir ziyaretçi tarafından üne kavuşturulmuştur. "Eminim ki," diye gözlemde bulunuyordu Fraser, "Mir'in [Muhammed] etkisinin eksiksiz biçimde hissedildiği bölgelerde herhangi bir insan yolda bir altın kesesi bulsa, ona dokunmak yerine, bu durumu en yakın köyün sorumlusuna

bildirirdi; görevi bu keseyi gerçek sahibi ortaya çıkıncaya kadar korumak olan bu köy sorumlusu, bir yandan da bizzat Mir'in kendisine rapor verecekti" (1840, 1.cilt, 65-66). "Türk toprakları [Osmanlı denetimindeki Irak ovalık bölgeleri] ile Kürt toprakları arasında gözlemlenen karşıtlık gerçekten şaşırtıcıydı" diye devam ediyordu Fraser. "Birincisinde, tüm köyler terkedilmiş, köy sakinleri hükümet vergilerinden kurtulmak için başka yerlere kaçmışlardı... Öte yandan, kişi Altın Köprü'ye [Rewandi denetimindeki Orta Kürdistan'ın sınırı] varır varmaz, insanların kalabalıklar halinde dışarıda dolaştıklarını, bayram zamanı gibi başlarını çiçeklerle süsleyerek, yüksek sesle eğlendiklerini görüyordu... Onlar her türlü ihtiyaçlarını karşılamak için başkasına değil, sadece kendilerine bel bağlıyordu. İhtiyaç duydukları her şey kendi ülkelerinde üretilmektedir ve onların dağları yabancı işgalcilere karşı sağlam bir savunma hattı oluştururken, dağlarının engebeli tarafları ve vadileri, az bir çabayla, ektikleri her şeyi bereketli biçimde büyütmekte ve sonu asla gelmeyecek odun, su ve otlak gibi kaynakları sunmaktadır" *(agy., 69, 74)*.

Prens Muhammed'in, başarılı olma potansiyeli oldukça yüksek olan bağımsız Kürdistan doğrultusundaki bu girişimleri, beklenmedik bir şekilde başarısızlıkla sonuçlanmış ve Soran'daki ünlü Rewandi Hanedanlığının ortadan kalkmasına neden olmuştu. Kurnazca davranan Osmanlılar dinsel şahsiyetlerin Kürdistan'da yükselmekte olan gücünü keşfetmişlerdi. 1836 yılında, önde gelen yerel bir Melle ayartılarak, Müslüman Kürtlerin Prens Muhammed komutası altında, Halifenin mukabili olan Osmanlı Sultanı'na karşı savaşmalarını yasaklayan bir fetva çıkarması sağlanmıştı. Yüzüstü bırakılan Prens Muhammed teslim olmuş ve bir yıl sonra tutuklu olduğu Trabzon'da katledilmişti **(Harita 26)**.

Komşu Cezire (modern Cizre) Prensliğinde ise, tarihi Boxti Hanedanlığı'nın son prensi olan Prens Bedir (1802-1868) 1821 yılında tahta çıkmıştı. 1840 Yılına gelindiğinde, Prens Bedir Muş, Bitlis, Kars, Hakkari'deki ve hatta İran'daki Erdalanlar gibi benzer Kürt prenslikleriyle ilişkiler kurmuş, kendi hanedanlığının etkisini Osmanlı Kürdistanı'nın çoğu bölgesine yaymıştı. Bedir kendisinin farklı milliyetlere mensup kullarına ise, gerçek bir Kürt Prensinin geleneksel iyilikseverliği ile yaklaşıyordu. Prensin Hıristiyan Ermeni, Asuri ve Keldani kullarına Müslüman Kürt kullara davranıldığı gibi davranılıyordu. Hıristiyan kullar, Boxtilerin başkenti Cezire'dekiler de dahil olmak üzere, kendi kiliselerinin kontrolünü gerekli şekilde kendi ellerinde bulunduruyorlardı (Safarastiyan, 1948:52). Etkin biçimde laik ve gelenekçi olan bir prens için, vergi veren herkes eşit olmalıydı ve bu noktada Bedir de bir istisna değildi. Böylece Rus diplomat ve gezgin Dittel, bu son Boxti Kürt Prensinin iç düzeni, barışı ve adaleti sağlama yöntemi üzerine övgü dolu şeyler yazmış ve bu bölgeyi, Boxti hükümranlığının dışında, Osmanlı'nın çatırdamakta olan yönetimi altında, yozlaşmanın, düzensizliğin ve adaletsizliğin kol gezdiği başka bölgelerle kıyaslamıştı (Dittel, 1849:249). Tüm bunlara rağmen, askeri açıdan, Bedirhan hiçbir şekilde Osmanlı'nın askeri gücü ile kıyaslanamazdı. Üç yıl süren bir mücadeleden sonra, Osmanlılar Bedirhan'ın yeğeni olan ve Kürt savunma hatlarının büyük bir kısmına komuta eden Yezdan Şer'i rüşvetle satın almayı başardı. Cezire bu sayede çabucak ele geçirilmiş ve Boxti Hanedanlığı'nın uzun tarihi böylece sona ermişti.

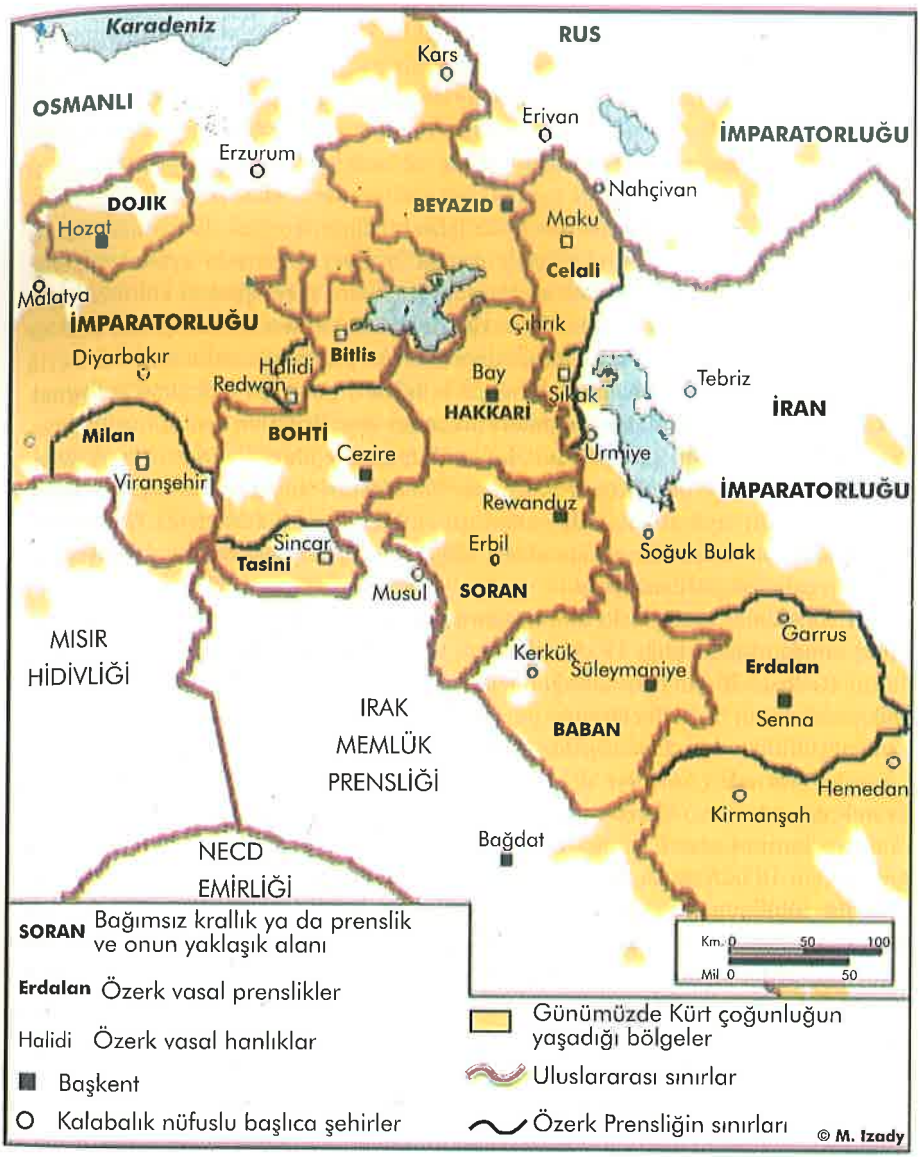

Harita 26: *1830 Dolaylarında Bağımsız Kürt Krallıkları ve Özerk Prenslikleri*

Kürt liderliğinin yapısındaki bu köklü değişiklik ve yerel düzenli yönetim geleneğinin yok oluşu, Kürt sosyal ve siyasal evrimleşme sürecini geciktirmekte oynadığı belirleyici rol nedeniyle, üzerinde ciddiyetle durulması gereken olgulardır. Bu yerli kurumlar binlerce yıllık bir geçmişe sahipti ve Kürdistan'da kültürün, yeni teknolojinin ve yeni düşüncelerin gelişiminin, teşvik edilmesinin ve yaygınlaşmasının en önemli kaynağıydı. Artık geçmişte kalmış olan kraliyet mensupları, başa çıkılmaz aşiret reislerini hizaya sokar, fanatik dinci liderlerin hırslarını kontrol altında tutar ve dış dünya ile ekonomik ilişkileri sürdürürlerdi. Bu kraliyet ailelerinin üyeleri genelde yüksek eğitimli ve kültürlü bireyler olurlardı ki Kürtlerin geçmişindeki kültürel başarıların büyük kısmı onların eseridir. Şeref Han Bitlisi daha önce bahsettiğimiz eski bir örnekti. Latin alfabesini temel alan modern Kürtçe yazım sistemini icat edenlerin Boxti (aynı zamanda Bedirhaniler olarak da bilinirler) prensleri olduğunu belirtmek gerekir. İlk Kürt gazetelerinden çoğunun kurucuları olan Boxtiler, aynı zamanda, modern anlamdaki ilk Kürt partisi olan Hoybun'un da örgütleyicileriydi (*bkz. Eğitim, Basın ve Elektronik Kitle Medyası ve Siyasal Partiler*). Kraliyet aileleri ayrıca bilgili ve kozmopolit bir siyasal kültür de yaratmıştı ve bu siyasal kültür, gerek Kürtler gerekse de Kürt olmayanlar arasında olsun, bölgede ortaya çıkan herhangi bir iktidar boşluğunu çabucak dolduruyordu.

Kürt yöneticileri arasındaki dini hoşgörü geleneği ancak, eski yerel yönetim düzeninin ortadan kaldırıldığı 19.yy ortalarına kadar devam edebildi. Örneğin: Bitlis, kültürlü Rozhaki-Boxti hanedanlığının ikâmetgahı olmaktan çıkarılıp, Nakşibendi mistik mezhebinin Sofu öncülerinin yön verdiği bir fanatik dinsel etkinlikler merkezine dönüştürüldü (*bkz. Din: Sufilik*). *Şerefname*'nin yazarının doğum yeri olan Bitlis, Kürtler arasında (Amediye'de, Kuzey-Orta Kürdistan'da) 18 yıl yaşayıp çalışan İtalyan Rahip Maurizio Garzoni'nin ikâmetgâhı olmuştu. Tıpkı 1683 yılında Bitlis'te bir misyon kurmuş olan Cizvitler'e olduğu gibi, Garzoni'ye karşı da aynı adil tutum sergilenmişti. 1858 Yılında Amerikalı bir Protestan misyonu da yine Bitlis'te kurulmuştu. İlk dilbilim çalışmaları, sözlükler ve İncil'in Kürtçe'ye çevrilmesi bu misyonerlerin yaratımlarıydı (McCarus 1960). Buna rağmen, 1880 yılına gelindiğinde Bitlis, Şeyh Ubeydullah tarafından girişilen fanatik bir ayaklanmanın üssü olmuştu. Artık tarihe karışmış olan Babanların başkenti Süleymaniye ve sürgün edilen Erdalanların başkenti Sanandaj da benzer bir dönüşüme uğramıştı.

Kürdistan'da Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlara yönelik tutum zamana göre değişiyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, 18.yy'ın sonu gibi geç bir tarihte, Kürtlerin Hıristiyan azınlıklara yönelik tavrı, Avrupalı gezginler tarafından örnek bir tavır olarak değerlendiriliyordu. 19.yy'ın sonlarına gelindiğinde ise, yerel ölçekte başgösteren birçok dinsel saldırı daha önceki bu uyumlu tabloyu değiştirmişti. Bu değişime, birbirine bağlı olan iki faktörün yol açtığı anlaşılıyor. Batı'daki Hıristiyan dindaşlarından giderek daha fazla yakınlık ve yardım gören yerel Hıristiyanlar hızlı bir şekilde daha eğitimli, kozmopolit ve de zengin hale geldiler. Bu ölçüde artan bir servet doğal olarak, yerel Kürt yöneticilerin daha fazla vergi toplama tutkularını ateşleyecekti. Fakat yükselen eğitim düzeyi ve kozmopolitikçilik aynı zamanda Hıristiyanların bu keyfi vergilere boyun eğme olasılığını geçmişe oranla biraz daha azaltıyordu. Bu iki

süreç doğal olarak birbiriyle çatıştı. Bir azınlık olan Hıristiyanlar, daha önce de yaptıkları gibi, yerel Müslüman yönetimleri ve Kürt beyleri karşısında, Batı'daki büyük Hıristiyan devletlerden yardım isteyecek ve zaman zaman da bu yardımı alacaktı. Müslümanlar Hıristiyanları gizli kapaklı faaliyetlerde bulunmakla suçlarken, Hıristiyanlar da Müslümanları tehditkâr davranmakla suçluyordu. Bu suçlamaların kısa süre içinde, her derde deva olan dinsel zırvalıklarla buluşması kaçınılmazdı. Buna paralel olarak, Kürt liderliğinin yapısında, dar görüşlü dinsel ve göçebe kökenli aşiret reislerini öne çıkaran uğursuz bir yapısal değişikliğin yaşanması, daha saldırgan ve ahlakdışı bir temelde birbiri ile buluşan yerel bir Ermeni ve Asuri liderliği anlamına geliyordu: bir felâketin tüm bileşenleri hazırdı.

Batılı Hıristiyan misyonerlerin 19.yy ortalarında gelişiyle birlikte su yüzüne çıkmaya başlayan karşılıklı uyumsuzluk, 20.yy'ın başında etnik garuplar arası bir savaşa dönüşmüştü. Batılı Hıristiyan imparatorluklar, Müslüman kardeşlerine karşı ayaklanmaları için yerel Hıristiyanları etkin biçimde destekleyip, silaha sarılmaları durumunda, onlara askeri yardım göndereceklerini gibi boş vaatlerde bulunarak onları kızıştırıyorlardı. Tüm bu entrikalar, Hıristiyanlara yardım etmek değil, yerel Müslüman yönetimleri zayıflatma amacı güdüyordu. Beklenebileceği gibi, yerel Hıristiyanlar tüm olasılıkları göze alıp gerçekten silaha sarıldıklarında, Hıristiyan süvari birliği hiçbir zaman tepelerden süzülüp onları yaklaşmakta olan katliamlardan ve kötü akıbetten kurtarmaya gelmedi. Müslüman komşularıyla 13 yüzyıl boyunca barış içinde yaşamış olan Kürdistan'ın tüm tarihi Hıristiyan cemaatleri bu şekilde yok edildi. Yukarı Zap Nehri havzasındaki kalabalık Asuri nüfusunun –ilk kez 16.yy'daki Kürt tarihçisi Şeref el-Din Bitlisi tarafından aynı isimle belirtilmiştir- büyük bir kısmı yok edilmişti. Bu katliamdan kurtulup hayatta kalanlar da 1920-22 yılları boyunca Türkiye Cumhuriyeti ordusu tarafından kitleler halinde yerlerinden yurtlarından sürüldüklerinde her şeyin sonu gelmiş oluyordu (Minorsky, 1926). Ermenilerin de maruz kaldığı aynı katliam ve sürgün süreci 1915 yılında zirveye ulaşmıştı. Hıristiyan Kürtler diğer Kürtler tarafından, "Kürt" sıfatı kullanılmaksızın, Hıristiyan olarak değerlendiriliyordu. Kin ve kavgayla geçen yetmiş beş yıl, bu sıfatı onların davranışları ya da duyguları için anlamsız hale getirmişti. 1922 Yılına gelindiğinde, Hıristiyan Kürtlerin neredeyse tümü gitmişti. Bu arada, tüm bu çekişmelerin ortasında, Müslüman Kürtlerin çektiği acılar hakkında bilinen ya da yayınlanan çok az şey vardır.

19.yy'da Kürdistan'da öne çıkan Kürt siyasi şahsiyetlerinin hoşgörüye ihtiyacı yoktu. Dinsel bağnazlık, bu Kürt dini liderlerin elinde demagojik bir araca dönüşmüş ve bu dinsel liderlerin gücü kraliyet yöneticileri tarafından denetlenemez hale gelmişti. Bu bağnazlık yalnızca Hıristiyanları hedeflemediği gibi, onun darbeleri ile yüz yüze kalan ilk kesimler de Hıristiyanlar değildi. Osmanlı Kürdistanı'nda, yeni Kürt dini liderliğinin gazabı önce Yezidi Kürtlere yönelmişti. Osmanlı yetkililerinin ve dini liderlerin yardımlarıyla Yezidilere katliamlar uygulanmış, bu katliamlardan kurtulanlar ise Rusya'ya sürgün edilmişti (*bkz. Göç ettirmeler ve Mecburi İskânlar*). 1842 yılında, 5000 Asuri'nin, aşiret reisi Nurullah tarafından katledilmesi, Hıristiyanlara karşı başlatılan bir kampanyanın habercisiydi. Daha sonra da sıra Şiilere, Alevilere ve son olarak da Yahudilere ve Babailere gelecekti.

Merkezileşmekte olan Osmanlı yönetiminin yoğunlaşan tecavüzlerine karşı çıkarak 1880 yılında iktidara gelen Şeyh Ubeydullah, kendisinin ana üssü olan Anadolu topraklarına yakın kesimlerde, siyasal olarak başları ezilmiş İran Kürtleri arasında bile taraftar bulmuştu. İran'ın bu köşelerindeki yerel Kürt dini liderlerin dinsel aşırılığa yönelmesi için çok daha fazla neden vardı. Şii çoğunluğa sahip olan bir ülkede küçük bir Sunni azınlık olarak yaşayan bu dinsel grup, etnik komşuları olan Azeriler'in dillere destan dinsel militanlığı ile büyülenmişlerdi.

Beklenmedik bir şekilde İran üzerine yürüyen Şeyh Ubeydullah güçleri, Urmiye'ye yönelmeden önce, kısa süre içinde 3000'i aşkın sivili, yani Mehabad'ın doğusundaki Miyandoab kasabasının tüm Şii nüfusunu katletti. Çok-dinli, çok-etnikli bu şehir, o sıralar Amerikan Prespatarian misyonunun ve yerel hastanenin başkanı olan Jooseph Cochrane'in, tehdit, ikna ve elbette rüşvet gibi yöntemler deneyerek "büyük milliyetçiyi" yoldan çıkarması sayesinde benzer bir kıyımın eşiğinden döndü.

Ubeydullah'ın karanlık ve gerici eli, merkezi Anadolu'da da boş durmuyor, Sunni-olmayan Müslüman Kürtlerin yanı sıra diğer halklara da baskılar ve katliamlar dayatılıyordu. Kürt Alevi toplumu 1880'li yıllar boyunca öylesine çok katliamlara, din değiştirme dayatmalarına ve ve mülkiyete el koyma uygulamalarına maruz kaldı ki, "milliyetçilik" kisvesine bürünen Şeyh Said adlı yeni bir dini liderden korunmak için 1925 yılında kolayca Atatürk'ün laik cumhuriyetini destekledi. Alevi Kürtlerin korkuları öylesine büyüktü ki, Şeyh Said'e karşı savaşmak üzere Türkiye Cumhuriyeti güçlerinin yanında yer almışlardı.

Şıkak Aşireti reisi İsmail Ağa Simko, 1930 yılında İran Şahı Rıza tarafından kurşuna dizilmeden önce, Melleların ve şeyhlerin kışkırtmasıyla, 15 yıllık siyasal yaşamı boyunca, Hun İmparatoru Atilla gibi korkunç tarihsel kişilerle bir tutulmasına yol açacak kadar çok zulüm yaptı. Simko bir defasında, Kuzey Kürdistan'daki Hıristiyan Asuri azınlığı, karşılıklı bir anlaşmaya varmak üzere kendisine bir heyet göndermeye ikna etti. Kuşatma altındaki bu toplum, yüz yıllar boyunca yukarı Zap havzasını ve Culemérg bölgesini kendisinin başlıca vatanı olarak adlandırmıştı. Asuriler 1840'lı yıllardan beri Simko gibilerinin zalimliklerine maruz kalmaktaydı. Simko'nun Kuran-ı Kerim üzerine yemin etmesine güvenen Asuri heyetinin gelişi üzerine, o sıralar doksan yaşını aşmış en değerli Asuri patriği Mar Benyamin Şam'un da dahil olmak üzere, bu barış heyetinin tüm üyeleri Simko'nun emriyle acımasızca öldürüldü. Simko ardından öfkesini kanıtlamak üzere patriğin kanından tattı. Simko Kürt toplumundaki özgürlükçü hoşgörü geleneğine kara bir leke olarak geçmiştir.

Bu yüzden, pek çok modern Kürdün, Ubeydullah, Simko, Nurullah ve Şeyh Said gibilerinden, "kurtarıcı," "ruhani lider" ve "milliyetçi" sıfatlarıyla bahsetmeye devam ettiğini görmek traji-komiktir. Bunun nedeni, Kürtlerin bu "büyüklerden" önceki görkemli tarihi hakkındaki aleni cahilliktir. Kürt aydınları tıpkı ortalama bir Kürt gibi, geriye dönüp, belirli bir kesinlik derecesiyle kendi siyasal geçmişlerine baktıklarında, ancak 19.yy ve 20.yy başlarına –yani Kürdistan tarihindeki en karanlık yıllara- kadar gidebiliyorlar ve orada da bula bula bunlar gibi liderleri buluyorlar. Ve sonuç olarak ulusal kahramanlar boşluğunu doldurmak için bu kişilikler birkaç heceli sıfatlarla yüceltilmektedir. Culemérg Hıristiyanlarının Nurullah tarafından, Miandoab Şiilerinin Ubeydullah tarafından katledilmesini "kurtuluş" olarak adlandırmak (Challiand,

1980), tıpkı Irak güçlerinin 1988 yılında koca bir Kürt sivil nüfusuna kimyasal gazlarla saldırıp Halepçe'yi "kurtarması" gibi, öngörüye ve mantıklı düşünceye yapılmış büyük bir saldırıdır.

Ne olursa olsun, liderlik niteliğindeki bu gerilemeler Kürdistan'da, Kürtleri koruyacak ve onların istemlerini gündeme getirecek kişiler olarak geride yalnızca belli başlı aşiret ve klan reislerini *(ağalar)* ve dini liderleri (*şeyhler*, Mellelar ve kadılar) bırakmıştır. Bu liderlerden hiçbirinin, yaklaşmakta olan yeni dünyanın ihtiyaçlarını cevap verme kapasitesiyle uzaktan yakından alakası yoktu. Bu tip liderler, yerel çıkarlara takılıp kalmakla, aslında, bu yerel güç tutkunlarını şüphesiz gölgede bırakıp onların yerine geçecek olan Kürt ulusal liderlerinin oluşumuna ve gelişimine doğal olarak karşı durmuşlardır. Bu darkafalı liderlerden olsa olsa bir anti-milliyetçi, antipan-Kürt duygusu beklenirdi. Ve bunlar 1850'li yıllardan bu yana, bağımsızlık ve kalkınma doğrultusundaki pan-Kürt hayalini hayata geçirebilecek her hareketin ve bireyin önüne dikilerek bu duygularını kanıtlamışlardır. Milliyetçilik bu yerel liderlerin öncelikler listesinde en son sıradaydı; elbette yerel liderin ulusal lider olma ihtimalinin belirdiği durumlar dışında. Birinci Dünya Savaşının sonunda yerel imparatorluklar yıkıldığında böyle fırsatlar ortaya çıkmıştı.

Böylesine tarihsel bir dönemde bu olanaklara kavuşan ve bağımsız bir Kürdistan'ın sözcülüğünü yapması gerekenler, Şeref el-Din Bitlisi gibi bireyler değil, "yamyam" takma adlı Simko gibi yontulmamış, vahşi aşiret reisleri ve fanatizmiyle Alevi Kürtleri Türkiye Cumhuriyeti Ordusunun kollarına iten Şeyh Said gibi Mellelar olmuştu. Bağımsız devletlerin diğer yerel etnik liderlerin profesyonelliği, zekâsı ve politik manevralarıyla yaratıldıkları bu tarihi dönemde, Kürt politikacıları Avrupalı güçler karşısında profesyonellikten olabildiğince uzak ve olabildiğince güvenilmez kalmışlardı. Eğer geleneksel Kürt kraliyet aileleri 1918 yılına kadar varlıklarını sürdürmüş olsaydı, devletleşme yönünde elde edilen bu altın fırsat kaçırılmayabilirdi.

Talihsiz Kürtler, Birinci Dünya Savaşının sonunda ve eski imparatorlukların parçalanışı esnasında önlerine çıkan bu altın fırsatı kaçırırken, bu dönemin en korkunç yıkımlarını derinlemesine yaşamışlardı. Rus ve Osmanlı güçleri arasında Kuzey Kürdistan'da oluşan cephe hattı, Kars'tan tutun da Diyarbakır'a kadar, sürekli olarak ileri geri gidip geliyordu. 1917 ve 1918 yıllarına gelindiğinde, İngiliz ve Fransız askerleri de Kürdistan toprakları üzerinde savaşmaktaydı. Tüm bu olup bitenlerin halkta ve ülkede yarattığı tahribat, geride sırf Anadolu Kürtleri arasında neredeyse 400 000 ölü bırakmıştı (*bkz. Demografi*). Bölgedeki Ermeni nüfusu, katliamlar ve zorla göç ettirmeler sonucu neredeyse tümüyle ortadan kaldırılmıştı. Orta, Doğu ve Güney Kürdistan daha az acı çekmiş olmasına rağmen, yine de Rus, Osmanlı ve İngiliz orduları tarafından yapılan yağmalara ve ekinlerin tahrip edilmesine maruz kalmış ve bu yıkımın bir sonucu olarak bölgede keskin bir açlık başgöstermişti.

1918 Yılına gelindiğinde ise, Kürdistan, altyapısı tahrip edilmiş, toplumu aleni bir karışıklık içine düşen, aydınları sağa sola dağılmış, geriye kalan her şey ise aşiret reislerinin ve şeyhlerin tam denetimi altına girmiş olan bir ülke haline gelmişti.

Ek okuma ve Kaynakça

C.E. Bosworth, *The Islamic Dynasties* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967); Cuinet, V., *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892); Dittel, V., "Notes on a Journey in the Orient from 1842 to

1845," *Biblioteka Dlja Chtenija* (St. Petersburg, 1849) içinde, metin Rusça'dır; Fleurian, *Estat présent de l'Armenie* (Paris, 1694); Fraser, J Baillie, *Travels in Kurdistan and Mesopotamia...* (Londra, 1840) 2 cilt; Hassanpour, Emir, "The Language Factor in National Development: The Standardization of the Kurdish Language, 1918-1985," doktora tezi (Urbana, Illinois, 1989); İbni Bezaz Erdebili, Safwat el-Safa, yayına hazırlayan Ahmed Kasravi (Tahran, 1927); McCarus, Ernest, "Kurdish Language Studies," *The Middle East Journal* (Washington, Yaz, 1960); Minorsky, V., "The Mosul Question," *Bulletin of the American Library in Paris*, 9-10 (Paris, 1926), yeni basım, *The International Journal of Kurdish Studies*, 7, 1-2 (New York, 1994); Niebuhr, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden lander*, 2.cilt, "Kurdes" (Kopenhag, 1766); Perry, John, *Karim Khan Zand* (Şikago: Chicago University Press, 1979); Pitcher, D.E., *An Historical Geography of the Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 1972); Safarastian, Arshak, *Kurds on Kurdistan* (Londra, 1948); Şeref el-Din Bitlisi, *Cheref-nameh [Şerefname] ou Fastes de la nation kourde*, çeviren Charmoy, 2 cilt (St. Petersburg, 1868-75); Tavernier, *Les six voyages* (Paris, 1676); Shakely, Ferhad, *Kurdish Nationalism in Mam u Zin of Ahmad-i Khani* (Brüksel: Brüksel Kürt Enstitüsü, 1992); van Bruinessen, Martin, "Kurdish Tribes and the State of Iran: the Case of Simko's Revolt," Richard Tapper editörlüğündeki *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan* (New York: St. Martin's Press, 1983) içinde.

MODERN DÖNEM 1919-1969

Avrupa modelini benimseyen modern anlamdaki ulus-devlet düşüncesi, 19.yy'ın sonlarına kadar Ortadoğu'da pek de fazla bilinmiyordu. Bu Avrupa siyasal konvansiyonu, Osmanlı İmparatorluğunun parçalandığı dönemde, Kürtlere olduğu kadar bölgedeki diğer milliyetlere de bulaşmıştı.

Kürdistan'daki ilk öncüsü Abdul Qadiré Koyi olan Avrupa tarzındaki modern bir etno-milliyetçilik, çok sayıda Kürt aydın ve modernisti çekerek büyümeye başlamıştı. Milliyetçi bir Kürt gazetesi olan Kürdistan daha o zamanlar, yani 1898 yılında İstanbul'da yayın hayatına başlamıştı. Osmanlı egemenliği altında olan Kürt siyasi kulüpleri ve dernekleri Kürtlerin ulusal özlemlerini etkin bir şekilde dile getiriyor ve Kürtlerin kültürü ile kimliğini korumak için çalışıyordu. Kürdistan gazetesi 1920 yılında zorla kapatıldıktan sonra, hemen Kahire'de, ilk Kürtçe matbaalardan birinde, Bahai Kürt Muhammed Zeki el-Kurdi tarafından işletilen El-Matbi'ah el-Kurdi, "Kürt Matbaası"nda basılarak yayın hayatına devam etti (*bkz. Babailik ve Bahailik*). Kısa süre içinde Kurdistan'a, Süleymaniye'de yayınlanan ve aynı amaçları güden iki Kürt Gazetesi daha eklendi (*bkz. Basın ve Elektronik Kitle Medyası*).

Birinci Dünya Savaşı sonundaki anlaşmalarda bulunan iki faktör, bir Kürt ulus-devletinin kuruluşunu engellemişti. Birincisi, üç kuşak önce ortadan kalkan kraliyet ailelerinin ardından, dünyaya hitap edebilecek güvenilir devlet adamlarının yokluğundan kaynaklanan içsel bir faktördü. İkincisi ise dışsal bir faktördü.

ABD Devlet Başkanı Woodrow Wilson, ortadan kalkan Alman, Avusturya, Osmanlı ve Rus İmparatorluklarının sınırları içinde yaşayan tüm milliyetler için "self-determinasyon" düşüncesini etkin bir şekilde yaygınlaştırıyordu. Wilson bu çabaları çerçevesinde, kategorik olarak ve tekrar tekrar "Araplar, Ermeniler ve Kürtler" için bağımsız devlet talep ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayan Sevr Anlaşması (10 Ağustos 1920) bu talebi açıkça tanıyordu. Kısım III'teki 62-64 sayılı maddeler

Kürt toprakları üzerinde bir Kürt Devletinin kurulmasını şart koşuyordu. (**Harita 27**) Söz konusu 64 sayılı maddede şunlar yazılıdır:

> *Eğer mevcut anlaşmanın yürürlüğü girmesini müteakiben, bir yıl içinde Madde 62'de tanımlanan [batı Kürdistan'dan oluşan] bölgelerdeki Kürt Halkı Milletler Cemiyeti Konseyi'ne başvurup bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğu Türkiye'den bağımsızlaşmak istediğini ortaya koyarsa, ve eğer Konsey bu halkın böylesi bir bağımsızlığı sürdürebilme yeteneğine sahip olduğu kanaatine varır ve bu hakkın onlara tanınmasını tavsiye ederse, Türkiye bu vesileyle böyle bir tavsiyeyi hayata geçireceğini ve bu bölgeler üzerindeki tüm haklarından ve yetkilerinden vazgeçeceğini kabul eder. Bu vazgeçişin detaylı koşulları, başlıca İtilaf Güçleri ile Türkiye arasında yapılacak ayrı bir anlaşmanın konusu olacaktır. Böyle bir vazgeçiş söz konusu olursa ya da söz konusu ol-*

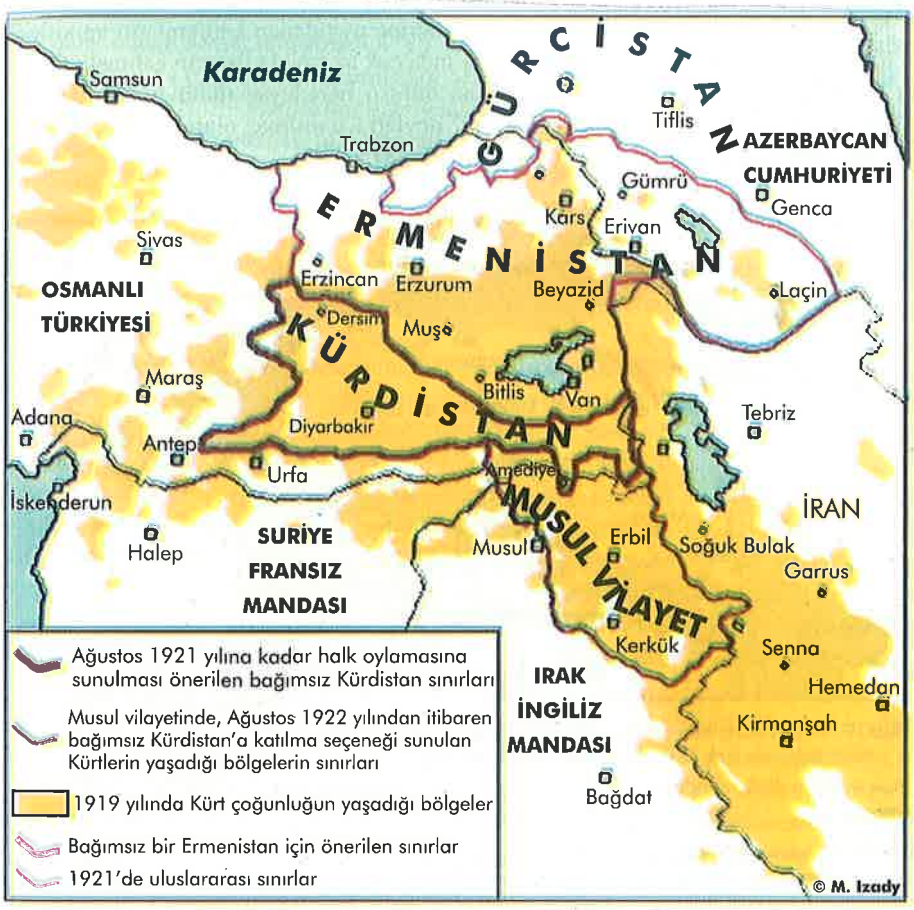

HARİTA 27: *Sevr Anlaşmasının Hükümlerindeki Bağımsız Kürdistan: 1920*

duğu zaman, Kürdistan'ın bugüne kadar [Orta Kürdistan'dan oluşan] Musul Vilayet'ine dahil edilmiş olan kısmında yaşayan Kürtlerin böyle bir bağımsız Kürt Devleti'ne katılmalarına da başlıca İtilaf Güçleri tarafından hiçbir şekilde karşı çıkılmayacaktır.

Bu anlaşma artık bir hükmü kalmayan İstanbul'daki Osmanlı Sultanlığı tarafından imzalanmıştı, ancak Mustafa Kemal Paşa (kendisine daha sonra "Türklerin Babası" anlamına gelen Atatürk adı verildi) liderliğinde yeni kurulan ve Osmanlıların halefi olan Türkiye Cumhuriyeti bu anlaşmayı tanımadı. Sevr Anlaşmasının hükümleri hiçbir zaman hayata geçmedi.

Osmanlı topraklarının Türk-olmayan en zengin ve en kolay ulaşılabilir bölgelerini müsadere etmiş olan İngilizler ve Fransızlar, Amerika'yı da bu paylaşımdan yararlandırmak amacıyla, Ermenistan ve Kürdistan'ı yönetecek bir manda kurulması konusunda Amerika'ya teklif götürmüş, ancak Amerika bu teklifin gereğini yerine getirmekte başarısız kalmıştı.

Ne var ki, 1921 yılına gelindiğinde, kendilerine uygulanan katliamların ve kitlesel bir göçün ardından, Anadolu Ermenistan'ında çok az sayıda Ermeni kalmıştı. Sovyet Ermenistan'ı dışında, tarihi Ermenistan nüfusu neredeyse tümüyle Kürtlerden oluşur hale gelmişti; bu yüzden bir "Ermeni" devleti kaçınılmaz olarak büyük ölçüde bir Kürt etnik çoğunluğa sahip olacaktı (**Harita 28**).

HARİTA 28: *Birinci Dünya Savaşından Hemen Sonra Kürdistan ve Ermenistan*

ABD Kongresi manda yönetimini şu gerekçelerle reddetmişti; 1) böyle bir girişim gereksiz yere, hala yalıtılmışlıktan yana olan Amerika Birleşik Devletleri'ni kaçınılmaz olarak dünyadaki sömürge kavgaları bataklığına çekecekti, 2) hem Ermenistan hem de Kürdistan uzak ve denizden ulaşılamayacak bir yerdeydi, ve 3) böyle bir şey kârlı olmazdı, zira İngiltere Orta Kürdistan'ı ve oradaki petrol kaynaklarını müsadere etmeye karar vermişti (*Stivers 1982*). Amerika Birleşik Devletleri'nin, Bağımsız bir Kürdistan'ı desteklemekte başarısız olması, sahnede kalan tek güvenilir güç olan İngiltere'yi, Kürdistan'ın cazip bulduğu kesimlerini mümkün olduğu kadar müsadere etme yolunda ilerlemeye sevketti. İngiltere yalnızca eski Osmanlı vilayeti olan (Orta Kürdistan'daki) Musul'u ve onunla birlikte petrol yataklarının bulunduğu Kürt bölgesi Kerkük'ü aldı. Bölge Arap hakimiyetindeki Irak İngiliz mandası ile birleştirildi ve Milletler Cemiyeti tarafından, Kürtlerin ulusal ve etnik istemlerinin Bağdat tarafından tanınması şartı getirildi.

24 Haziran 1923 tarihinde, İsviçre'nin Lozan kentinde, Kuzey ve Batı Kürdistan da dahil olmak üzere, tüm Anadolu'yu Türkiye'ye bırakan yeni bir anlaşma imzalandı. Anadolu'da bağımsız bir Kürdistan, nerdeyse kesin bir şekilde Orta Kürdistan ve oradaki hayati petrol kaynakları üzerindeki İngiliz egemenliğini istikrarsızlaştıracaktı (Nash 1976). Bu yüzden İngiltere eski Osmanlı Kürdistanı'nın geri kalan kısımlarının genç Türkiye Cumhuriyeti tarafından işgal edilmesine gönüllü olarak izin verdi. Avrupalı güçler saygınlıklarını korumak ve Wilson'ın etnik kökenli milliyetler için kendi kaderini tayin hakkı ilkesinden tamamen kopmadıklarını göstermek için, azınlık hakları konusunda Anlaşma'nın 37-44 maddelerine çeşitli garantiler dahil edilmişti. Alel acele Türkiye'ye aktarılan etnik azınlıklardan hiçbirinin adı söz konusu belgede belirtilmemişti.

Anlaşmanın 38 sayılı Maddesi herkes için din ve ibadet özgürlüğünü, buna ek olarak, Müslüman olmayanlar için hareket ve göç serbestisini güvence altına alırken, Madde 39 tüm etnik grupların dil hakkını garanti ediyordu. Madde 39'da şöyle deniliyordu:

Herhangi bir Türk vatandaşının özel yaşamında, ticarette, ibadette, basında, her türlü yayın veya halka açık toplantıda herhangi bir dili kullanma özgürlüğüne hiçbir kısıtlama getirilmeyecektir. Resmi dilin varlığına ek olarak, Türkçe konuşmayan Türk vatandaşlarının Mahkemeler karşısında kendi anadilleriyle konuşabilmeleri için gerekli kolaylıklar sağlanacaktır.

Türkiye'de gelecekte herhangi bir yasanın bu güvenceleri ihlal etmesini engellemek için, Madde 37'de şunlar belirtiliyordu:

Türkiye Madde 38-44'te belirtilen şartların temel kanunlar olarak tanınacağını, hiçbir yasa, düzenleme ya da resmi uygulamanın bu şartlarla çelişmeyeceğini veya bu şartların önünde herhangi bir engel yaratmayacağını, hiçbir yasa, düzenleme ya da resmi uygulamanın bu koşullar karşısında öncelikli olmayacağını garanti eder.

Anlaşma'nın bu ve diğer maddelerinin uygulanmasını kontrol eden ve denetleyen Uluslararası bir mekanizma olarak, Madde 44 ile şunlar ekleniyordu;

Türkiye, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin herhangi bir üyesinin, bu yükümlülüklerden herhangi birine aykırı davranılması ya da aykırı davranma ihtimalinin söz ko-

nusu olması durumunda, konuyu Konsey'in gündemine getirme hakkına sahip olacağını ve Konsey'in ilgili koşullarda uygun ve etkin olarak değerlendirdiği adımları atıp gerekli talimatları verebileceğini kabul eder.

Ne var ki, İtilaf kuvvetlerinin, 38 ve 39 sayılı Maddelerin uygulanışı için fazlaca baskı yapmama niyetinde olduklarını çabuk farkeden Türkiye, 3 Mart 1924'te, yani Anlaşma'nın imzalanmasının üzerinden bir yıl bile geçmeden, tüm Kürt okullarını, örgütlerini, yayınlarını, dernek ve dini eğitim kurumlarını yasaklayan resmi bir kararname çıkardı. Bir yıl sonra, Şubat 1925 yılında, Anadolu Kürtleri, henüz emekleme çağında olan Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı, uzun ve feci bir kanlı ayaklanmalar dizisinin birincisine giriştiler.

İlk genel ayaklanmanın liderliğini, Sünni Nakşibendi tarikatının önderi Şeyh Sait yapmıştı (*bkz. Din: Sofu Tarikatlar*). İsyancılar Mart 1925 yılında Diyarbekir, Dersim, Genç *(1924-27 arasında il)* ve Elaziz illerinin önemli bir kısmını ele geçirmelerine rağmen, aşiret düşmanlıkları ayaklanmanın etkinliğini sınırlıyordu. Türkiye Cumhuriyeti ordusu ayaklanmayı kısa süre içinde bastırmış, Şeyh Said ve onun önde gelen taraftarlarını aynı yılın Haziran ayında idam etmişti.

Bu ayaklanma yurtsever bir Kürt ayaklanması olduğu kadar, aynı zamanda Atatürk'ün laikleştirme programlarına yönelik dinsel bir tepkiydi de. Ayaklanma esnasında Alevi Kürtler, daha önce 1880'li yıllarda Ubeydullah döneminde yaşanan katliamların bu kez de Şeyh Said tarafından tekrarlanmasından korktukları için, ağırlıklı olarak Atatürk'ün laik Cumhuriyeti ile birlikte hareket etmişti. (Bu hiçbir şekilde Alevi Kürtlerin diğer Kürtlerden daha az yurtsever oldukları anlamına gelmez. Tam tersine, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, çok daha sınırlı bir bölgede olsa bile, 1920 yılında kalabalık bir nüfusa sahip olan Koçkiri Alevi Aşiretleri başkaldırdıklarında, ilk milliyetçi ayaklanmaları başlatanlar Aleviler'di. Ayrıca daha sonra, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Kürtlere yönelik en korkunç kampanyası olan 1937-1938 Dersim katliamının kurbanları da yine Alevi Kürtlerdi. Bu katliam aşağıda ele alınmaktadır.) Ne olursa olsun, Şeyh Said'in 1925 yılındaki genel ayaklanmasının yalnızca bir başlangıç olduğu anlaşılıyordu.

Kürt aristokrat aydınlarından ve modernistlerinden oluşan (aşiret liderleri ve eski Kürt kraliyet ailelerinin bazı torunlarının da aralarında olduğu) ve Paris'te yaşayan bir grup Kürt 1919 yılında, sürgünde *Hoybun* adlı bir Kürt siyasal partisi kurdu. Şeyh Said yenilgisinden sonra bu Kürtler 1927 yılında Lübnan'da bulunan merkezlerinden sürgünde bir Kürt hükümetini ilan etti ve bir sonraki yıl Türkiye'ye karşı başlatacakları askeri ayaklanmaya halk desteği sağlamak üzere harekete geçti.

Hoybun Ayaklanmasını Şeyh Said Ayaklanmasından ayıran şey, Hoybun'un Kürt ulusal sorununa yönelik modernist yaklaşımı, Kürtler arasındaki aşiret düşmanlıklarını sona erdirme, tek, bağımsız ve laik eğilimli bir Kürt devletini kurma çabasıydı. Bu yaklaşımın onuru hiç şüphesiz, Bitlisli Rozhaki ve Bedirhani kraliyet ailelerinin temsilcileri olan, aynı zamanda kendi Kürt soydaşlarının modern zamanların gerçekliği ve ihtiyaçları doğrultusunda eğitilmesi için bir çok önemli Kürt yayınının ve gazetenin kurulmasına yardım eden Süreyya ve Kâmuran'a aittir (*bkz. Basın ve Elektronik Medya*).

"Jön Türk" hareketinin eski Kürt üyelerinden İhsan Nuri Paşa'nın komutasındaki Hoybun güçleri kısa süre içinde Bitlis, Van ve Van Gölü ile Ağrı Dağı arasındaki dağlık bölgelerin önemli bir kısmını ele geçirdi. Ancak bu kısa ömürlü bir başarı oldu.

Anadolu dışındaki Kürtler, örneğin (şimdiki) Irak Kürdistanı'ndan Şeyh Ahmed Barzani, Hoybun'a bir miktar askeri destek sağlamış fakat Türk baskısı altındaki Fransız ve İngiliz yöneticiler tarafından engellenmişlerdi. Ardından İran'daki Rıza Şah yönetimi de desteğini çekti. İran, Türkiye'nin kendisine verdiği siyasal ödünler ile toprak ödünleri karşılığında desteğini kesmişti; bu ödünler arasında, bereketli Dustan bölgesi ile Urmiye'nin kuzeybatısındaki Qotur Tepeleri'nin İran'a bırakılması da vardı. (Türkiye, nominal "tazminat" olarak, hiçbir işe yaramayan Küçük Ağrı zirvesini almıştı.) Dışarıdan hiçbir yardım alamayan bu ayaklanma, isyancıların Ağrı Dağı'ndaki son kurtarılmış bölgesini kuşatmak üzere İran sınırını geçmesine izin verilen Türk ordusu tarafından 1932 yazında bastırıldı. İhsan Nuri Paşa ömrünün sonraki kısmını Tahran'da sürgünde geçirdi (*İhsan Nuri Paşa 1986*).

İsyancılar yenilgiye uğratıldıktan sonra, Türkiye'nin Kürt vilayetlerinde alel acele bir sindirme programı uygulamaya konuldu. Türk askeri uygulamalarının katılığı gergin bir ortam yarattı ve bu gerginlik, Dımılı Kürtlerin merkezi ve ortaçağdaki Deylemi savaşçı ve hanedanlıklarının anavatanı olan ulaşılması güç, dağlık Dersim bölgesinde gerçekleştirilen katliamlar ve yıkımlarla doruğa çıktı (*bkz. Ortaçağ Tarihi*).

Zehirli gazlar, ağır toplar ve hatta ilkel savaş uçakları dahil olmak üzere, her türlü silaha sahip olan ordu güçleri, 1937 yılı ilkbaharında bu bölgede "önleyici" bir harekât başlatmıştı. Ekim 1938'e gelindiğinde, ayaklanma eğiliminde olduğundan yalnızca şüphe duyulan bu bölgede "barış ve güvenlik" sağlanmıştı. Bu ayaklanma üzerine yapılan değerlendirmeler, ormanlarda boğazlanan göç halindeki insanlar kendilerini uçurumlardan aşağı atan Kürtlerin kollektif intiharları ve tecavüz korkusuyla kendilerini nehirlere atan kadın ve kızların öyküleriyle dop doludur. Dersim, öylesine kapsamlı bir şekilde ve acımasızca harap edilmişti ki, Türk basını *"Delenda est Dersim,"* ya da "Dersim artık yok" diyerek, iki bin yıl önce Kartaca'yı aynı şekilde yıkan Romalı General Scipio'nun sözlerini tekrarlıyordu (*Safarastian 1948, 87*). Türkiye Kürdistanın'da silahlı mücadele bir daha ancak 1984 yılında başlayacaktı **(Harita 29)**.

1950'li yıllara gelindiğinde, Türkiye'de yaşayan Kürt nüfusunda, önce fiziksel şiddetten ve 1940'tan sonra da oldukça düşük olan doğal artış oranlarından kaynaklanan göreceli düşüş nedeniyle, Kürt toplumunun asimilasyon ve unutulma ile baş başa kaldığı anlaşılıyor. Bu durumu farkeden Başbakan Menderes ve Cumhurbaşkanı Bayar hükümetin bir çok katı politikasını yumuşattı. Hatta bazı Kürtçe yayınlar bile çıktı. Ne var ki, demografik düşüş yalnızca geçici bir olguydu ve Kürtler tekrar mutlak, daha da önemlisi göreceli rakamlarla artmaya başladı (*bkz. Demografi*). Hükümetin Kürt nüfusun artışından kaygılandığını gösteren tek gerçek kanıt, devletin nüfus sayımlarında etno-linguistik alt bölünme uygulamasına son verildiği 1965 yılından sonra ortaya çıktı.

1960 Yılında gerçekleştirilen bir darbe ile iş başına getirilen Cemal Gürsel'in askeri rejimi, Kürt nüfusundaki artışı dikkate alarak, eski dayatmacı politikaları yeniden yürürlüğe koydu. Kürt aşiretlerinin önde gelen pek çok mensubu sürgüne yollan-

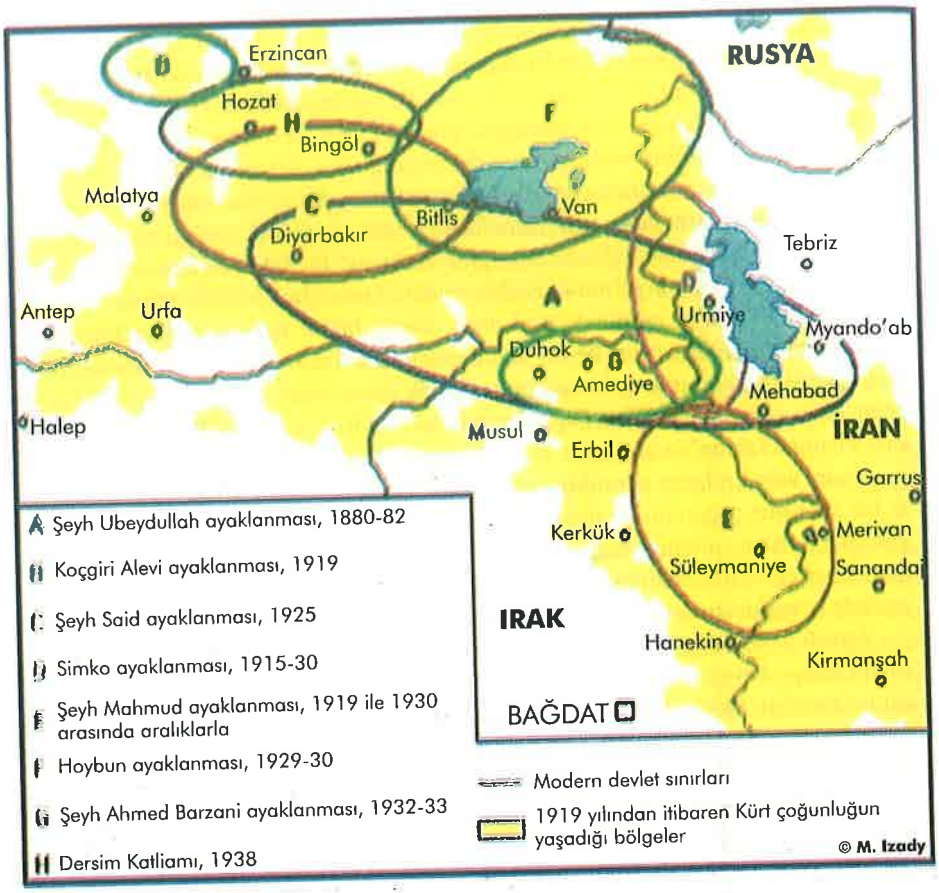

HARİTA 29: *Kürt Milliyetçi Hareketleri ve Ayaklanmaları: 1880-1939*

dı. 1960'lı yılların kalan kısmı boyunca Türkiye'de iktidara gelip giden istikrarsız birkaç sivil hükümetten kimisi Kürdistan'da yeni baskı programlarını uygulamaya koyuyor, kimisi ise daha önce Gürsel tarafından tırmandırılan gerginliği yumuşatıyordu.

Irak'ta, İngiliz mandasının kurulmasından çok kısa bir süre sonra, İngilizler kuzeydeki Kürt huzursuzluğu ile başa çıkmak zorundaydı. Ancak kuzeydeki Kürtler, gerek teknolojik gerekse de sayısal açıdan üstün olan İngiliz kraliyet kuvvetlerine hiçbir şekilde denk değildi. Öyle ki, Türkiye'nin Dersim'e karşı hava gücü kullanmasından on yıl önce, İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri Orta Kürdistan'daki Kürt köylerini bombaladığında, Irak Kürtleri tarihte savaş uçaklarının ilk sivil kurbanları olmuşlardı (Olson 1989, 163). Kesin olmamakla beraber, hava savaşının ilk sivil kurbanları olma özelliği, 1918 yılında İngilizlerin yoğun hava saldırısına maruz kalarak 500 sivil kurban veren İran'daki Sancabi Kürtlerine aittir; bu yeni uçan makineleri ilk defa görmüş olmanın şoku ile, çok daha fazla sayıda kişi Zamkan Nehrini geçmeye çalışırken boğuldu.

Kuzey Irak'ta 1922 yılında Şeyh Mahmud tarafından bir krallık ilan edildi. Eski Kürt Kraliyet aileleriyle herhangi bir bağlantısı olmamasına rağmen, Şeyh Mahmud ünlü bir Kadiri Sofu ailesi olan Berzenci ailesinden yetişti. Böylece Şeyh Mahmud bir yandan üst düzey dinsel bir statüye sahipken, diğer yandan da siyasal bir rütbe kazanmaya çalışıyordu. Şeyh Mahmud'un üssü, Güney Kurmancisi'nin konuşulduğu, aşiret yapısının daha gevşek ve yumuşak olduğu Irak Kürdistanı'nın Güney kesimiydi (Şeyh Mahmud bir anlamda, Celal Talabani ve onun siyasi partisi olan Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin habercisiydi (*bkz. Siyasi Partiler*).

Şeyh Mahmud başlangıçta, İngilizlerin kurduğu Irak Mandası yönetimi altında Kürtlere boyun eğdirip onları yönetmek üzere İngiliz yetkililer tarafından seçilmişti. Şeyh Mahmud gerçekten de bölgedeki Kürtlere boyun eğdirip onları yönetti, ama İngilizler için değil. Derhal tutuklanıp Hindistan'a sürgüne gönderilmiş ama, onunla çalışmayı umut eden İngilizler tarafından geri getirilmesi için bir yılın geçmesi yetmişti. Şeyh Mahmud bu kez İngilizler ile çalışmak yerine, 1922 yılında "Özgür Kürdistan Hareketi" şiarıyla, Kürdistan'ın bağımsızlığını ilan ederek kendisini Kral ilan etti.

Şeyh Mahmud on iki yıl süren mücadelesi boyunca, İngiliz güçlerine karşı olduğu kadar Kürt aşiret reislerine karşı da savaşmak zorunda kaldı; ancak yalnızca kendi doğum yeri olan Süleymaniye'de gerçek otoriteyi elinde toplayabildi. Şeyh Mahmud eski toplumun temsilcisiydi ve bu yüzden, Kürtlerin içine düştükleri çıkmazın nedeni olarak, Şeyh Mahmud ve onun gibi gelenekçilerin savunup teşvik ettikleri değerleri gören modernist Kürt aydınları arasında ciddi bir kin yaratmıştı. Yerel aşiret liderleri ise, kendi yarı-bağımsız durumlarından Şeyh Mahmud ya da Londra, Bağdat ya da Ankara için vazgeçmek arasında bir fark görmüyordu. Şeyh Mahmud'un güçlü ve özgün dini geçmişi bu davanın, Kadiri Tarikatına mensup Sunni Müslüman olmayan bu Kürtler arasında destek bulmasını sağlayamazdı. Yine de tüm bu handikaplara rağmen, "Güney Kürdistan'da," diye bildiriyordu Bağdat'taki İngiliz Siyasal Görevli Sir Arnold Wilson, "her beş kişiden dördü Şeyh Mahmud'un bağımsız Kürdistan doğrultusundaki planlarını desteklemektedir" (*Wilson 1931, 137*).

Bu arada Atatürk'ün güçleri, Türkiye'nin bölge üzerindeki iddialarını dayatmak ve İngiliz planlarına karşı çıkmaz üzere (Irak Kürdistanı'ndaki) Musul Vilayeti'ne girmişti. Atatürk tarafından teşvik edilen Türk milliyetçiliği ve laikliği onun güçlerinin bölgede uyguladığı vahşetle birleşince, pek çok Kürt, İngilizler'e bağlılık duymaya başladı. Böylece bu Kürtler, hala İngilizler'e karşı olan Şeyh Mahmud'u terkettiler. Şeyh Mahmud'un başkenti olan Süleymaniye 1924 yılında düştü.

Türklerin Asuri Hiristiyan ve Kürt bölgelerindeki acımasız uygulamalarını gündeme getiren Milletler Cemiyeti Komisyonu, 1926 yılında Musul Vilayeti'ni Irak'a ve oradaki İngiliz yönetimine verdi. Cemiyet ayrıca Irak'ın Kürt bölgelerinde kültürel ve sosyal otonomiye izin vermesini talep ediyordu.

Naif bir yaklaşımla, Orta Kürdistan'ın Milletler Cemiyeti tarafından bağımsız bir krallık olarak kendisine verildiğini uman Şeyh Mahmud, yeniden mücadeleye başlamak üzere, karargâhını sınırın öte yanındaki İran'a taşımıştı. Şeyh Mahmud Doğu Kürdistan'ın Merivan kasabasında yeni bir ayaklanma başlattı. Fars güçleri tarafın-

dan geri püskürtülen Şeyh Mahmud bir kez daha Süleymaniye'ye geçti ve orada 1930 ilkbaharında İngilizler tarafından bir kez daha yenilgiye uğratıldı.

1927 gibi erken bir tarihte, Irak Kürdistanı'nın Kurmanci konuşan kuzey kesimi, Barzani klanının karizmatik dini önderi, ünlü Kürt siyasal lideri General Mustafa Barzani'nin ağabeyi ve Nakşibendi Tarikatının etkili lideri olan Şeyh Ahmed komutasında, yeni ve oldukça kendine özgü bir ayaklanmaya sahne oluyordu. Şeyh Ahmed, İngilizler, Türkler ve Araplar'ın yanı sıra kendi Kürt soydaşlarına da (düşman Bradost klanı) yöneldi. Bu yetmiyormuş gibi, Hıristiyanlığı, Yahudiliği ve İslamı birleştirecek tek ve yeni bir din kurarak geleneksel İslam'a meydan okudu. Dinsel açıdan parçalanmış olan Kürtleri birleştirmeyi umut eden Şeyh Ahmed, kendisini Evrensel Ruhun elçisi ilan ederek, aynı zamanda yeni kurduğu bu dine bazı Yezdani öğeleri de dahil etti (*bkz. Din: Yezdanilik*). (Bunu yapan tek kişi Şeyh Ahmed değildi. O sıralar Fransız Mandası olan Suriye'den Alevi Nusayri lider Süleyman Mürşid de 1939 yılında Kutsal elçi olduğunu ilan etmişti.) (*Hourani 1947, 88*).

Birkaç yıl süren bir mücadelenin ardından, Şeyh Ahmed'in güçleri İngiliz ve Irak askerleri tarafından yenilgiye uğratıldı. İngiliz ve Iraklılar'ı, Kraliyet Hava Kuvvetleri bombardıman uçakları destekliyordu; bu uçakların Kürt köylerinde yarattığı yıkım, can ve mal kaybı bir yana, görünüşleri bile Kürtleri afallatıyordu.

Yenilen Şeyh Ahmed, Türkiye'ye kaçmış ama daha sonra yakalanıp Güney Irak'a sürgüne gönderilmişti. Onun Barzani Klanı içindeki büyük mirasını devralan kardeşi Mustafa, 1940 gibi erken bir tarihten başlayarak, daha ziyade 1960'lı yıllar boyunca, bugüne kadar süren bir Kürt öz-yönetimi mücadelesini temsil eder (*bkz. Yakın Tarih*).

Şeyh Mahmud ve Şeyh Ahmed'in Orta Kürdistan'da İngilizlere karşı verdiği çetin ve uzun mücadelenin önemli sonuçlarından biri, kasıtlı olmasa bile, bu mücadelenin, İngiltere'nin, Orta Kürdistan'ı Irak Devleti'ne katan Milletler Cemiyeti maddelerinde ifade edildiği haliyle, bir yerel Kürt özerkliğini tanıma niyetini zayıflatmış olmasıydı.

Irak'ın 1932 yılında İngiltere'den bağımsızlığını kazanmasını şart koşan ve 1930 yılında imzalanan yeni İngiliz-Irak anlaşması, Kürtler için hiçbir spesifik özerklik hakkı ya da herhangi türden bir hak içermiyordu.

Irak'ı bağımsızlığına kavuşturan anlaşmanın maddelerine karşı çıkan ve henüz tamamen safdışı kalmamış gibi görünen Şeyh Mahmud 1931 yılında son bir kez daha başkaldırdı. Sonuçsuz bir mücadeleyle geçen on yılı aşkın bir dönemin ardından beklentilerini biraz daha küçülten Şeyh Mahmud bu kez yalnızca özerk bir Kürdistan talep ediyordu. Bu talebi reddeden İngilizler'in, savaşta artık deneyim kazanmış olan Şeyh Mahmud ve onun güçlerini nihai bir şekilde yenebilmeleri için bir fırsat buldu. Aralık 1931 yılına gelindiğinde, Türkiye'deki Hoybun ayaklanması yenilgisinden 16 ay sonra, Şeyh Mahmud'un direnişi nihayet kırılmıştı.

En sonunda ve Şeyh Mahmud'un 1931 sonlarına doğru nihai olarak etkisizleştirilmesinin ardından, İngiliz politikacıların 1932 yılındaki Irak Bağımsızlığı Anlaşmasına niçin son dakikada bir değişiklik yaparak, Kürtçenin okullarda öğretilmesini ve Irak Kürdistanı'nda yerel Kürt görevlilerin seçilip iş başına getirilmelerini şart koştukları hiçbir zaman bilinmeyecektir. Belki de Şeyh Mahmud'un tüm bu terslikler

karşısındaki inadı en sonunda onun Avrupalı hasımlarının hayranlığını kazanmasına yolaçmıştır (*bkz. Ulusal Karakter*).

1932 yılına gelindiğinde, Orta Kürdistan'ın harap olmuş kırsal bölgelerinde 1914'ten bu yana ilk defa görece sakin bir ortam oluştu.

KÜRDİSTAN CUMHURİYETİ

1940 Yılı sonbaharında, İran'ın İtilaf güçleri tarafından işgal edilmesinin bir sonucu olarak, İran Kürtleri bir bağımsızlık hareketi başlattı. Güvenlikten yoksun olan, Sovyet güçlerinin yerel ekonomiye yaptığı müdahaleden ve bunun bir sonucu olarak başgösteren açlıktan ötürü büyük acılar yaşayan İran Kürtleri 1945 yılında Mehabad şehrinde bağımsız bir Kürt Cumhuriyeti kurdu. Kürt Cumhuriyet güçleri kısa süre içinde egemenlik alanlarını güneydeki Sanandaj ve Kirmanşah'a doğru genişletti. Divandara savaşında geri püskürtülen Kürt Cumhuriyet güçleri, Sovyetlerin İran'da işgal ettiği bölgelerdeki savunma hatlarının gerisinde, oldukça küçük bir yerleşim yerine çekildiler **(Harita 30)**. Herhangi bir oy sahtekârlığına rastlanmayan bir ortamda yapılan demokratik seçimler sonucunda, ulusal bir parlamento ve devlet bakanlıkları oluştu, bir cumhurbaşkanı (Cumhurbaşkanı Qazi Muhammed) ve onun hükümeti seçildi. Bu cumhuriyet teknik olarak bir yıl (Aralık 1945-Aralık 1946) sürdü ve bu bir yıllık dönemde Kürt devlet aygıtı ve bakanlıkları oluştu, İranlılar tarafından yok edilinceye kadar da işlemeye devam etti. Bu Cumhuriyetin anısı Kürt ulusal bilincinde önemli bir yere sahiptir.

Kürdistan Cumhuriyeti (ya da genel olarak Batılı yazarlar tarafından bilindiği ismiyle, Mehabad Cumhuriyeti), her şeye rağmen, Kuzeybatı İran'ı işgal eden Sovyet kuvvetlerinin bir yan ürünüydü (Sovyetler, merkezi Tebriz olan komşu Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti"ni kurmuştu). Eğer merkezi İran hükümeti, Sovyet güçleri tarafından bu bölgeden çıkarılmamış olsaydı, Cumhuriyet'in ortaya çıkma şansı olmazdı. Hiç şüphe yok ki, gerek Kürdistan gerekse de Azerbaycan Cumhuriyetleri, İkinci Dünya Savaşının tozu dumanı dağıldıktan sonra, Sovyetler Birliği'ne katılmak üzere Ruslar tarafından tasarlanmıştı. O döneme ait tarihi kayıtlar ve yakın zamanda açılan Sovyet arşivleri, bunun bir Sovyet yaratımı olmadığını, Kürtlerin kendi cumhuriyetlerini kurduklarını belirtmesine rağmen bu böyledir.

Öte yandan, İran burayı kaybettiğini Sovyetler Birliği karşısında açıkça kabul ettiğinde, ya da, aynen gerçekleştiği gibi, Sovyetler Birliği kendi askeri destek şemsiyesini geri çektiğinde, bu gözüpek Kürt deneyiminin demokratik bir bağımsız devlet olarak varlığını sürdüreceğine inanmak safdillik olurdu. İran askerleri Mehabad'ı kolayca almış ve Cumhuriyetin oradaki hükümeti direnemeden teslim olmuştu. Cumhurbaşkanı Qazi Muhammed –diğer pek çok Kürt liderin geçmişte ve bugün yaptığı gibi- gemiyi terketmeyi reddetmişti. Cumhurbaşkanı ve onun kabine üyelerinden pek çoğu orada kaldı ve neredeyse iki yıl önce göreve gelirken yemin ettikleri aynı meydanda İran güçleri tarafından idam edildiler.

Mehabad Cumuhriyeti, kuruluşunun birinci yıldönümüne bir hafta kala yıkıldı. Bu acı olaylardan 47 yıl sonra, İran Kürt hareketinin yeni lideri Dr. Sadık Şerefkendi

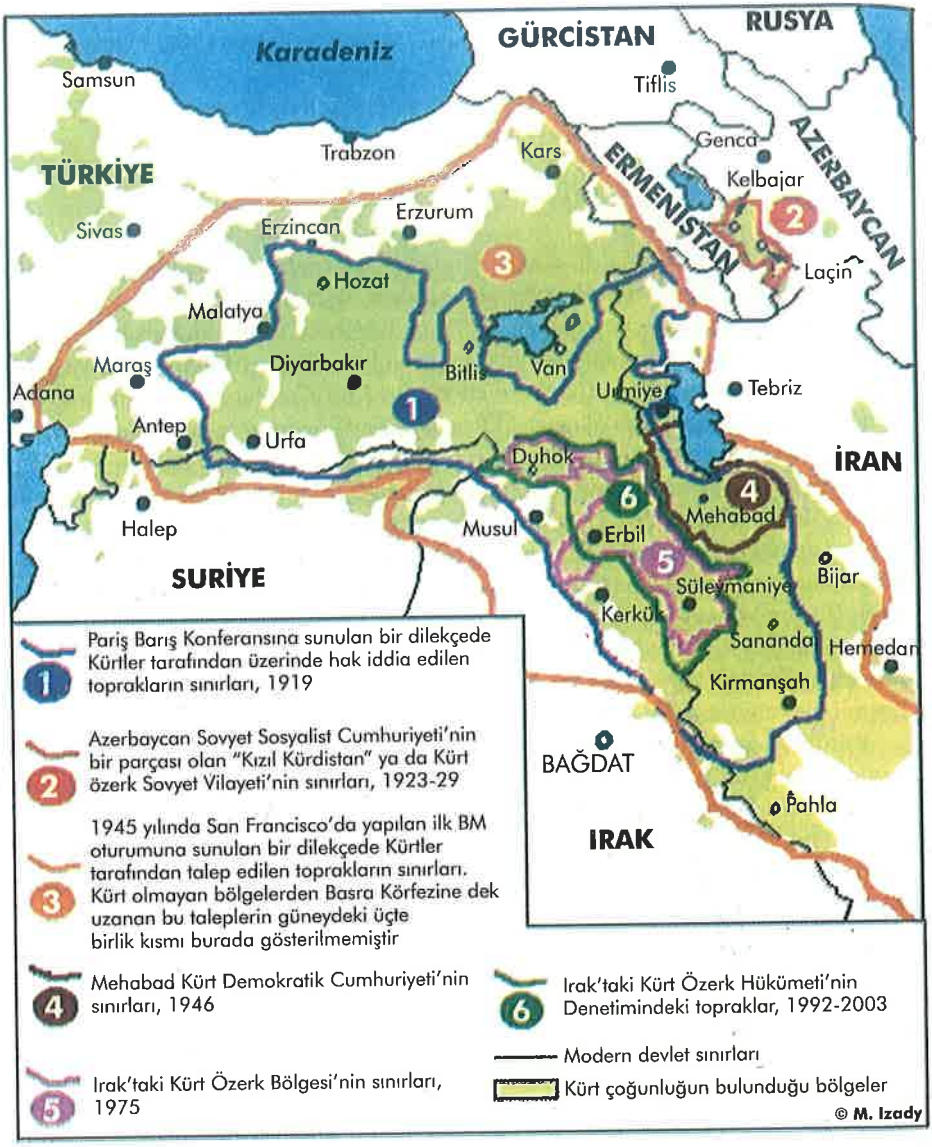

Harita 30: *Kürt Siyasi Yerleşim Yerleri ve Toprak Talepleri: 1919-2003*

de, soyunun tipik bir özelliği olarak, kendi yüksek uygarlık ve onur düzeyinden hareketle düşmanı hakkında yanlış bir değerlendirmede bulunacaktı. Ve Şerefkendi de kendisinin ünlü selefi Cumhurbaşkanı Gazi Muhammed gibi, düşmanının ılımlılığına güvenmenin bedelini hayatıyla ödedi (*bkz. Yakın Tarih*).

Cumhuriyet'in yıkılışını izleyen, 1960'lı yıllarda Irak'ta Mustafa Barzani önderliğindeki hareketin yükselişinden önceki dönem, modern Kürt tarihindeki en olaysız dönemdir. Küçük çatışmalar, çeşitli hükümet politikalarına yönelik yerel silahlı ve silahsız karşı çıkışlar sayılmazsa, Kürdistan bir bütün olarak, fazlasıyla ihtiyaç duyulan sakin bir dönem yaşadı. Bu sakin dönem Kürtleri, ulusal yaşamlarında, 1960'lı yıllardan itibaren başlayan yeni ve dramatik bir döneme hazırladı.

Ek Okuma ve Kaynakça

Adamson, David, *The Kurdish War* (Londra: George Allen ve Unwin, 1964); Bermon Sovill, Elmer, "The Royal Air Force, the Middle East and Disarmament, 1919-1934," yayımlanmamış doktora tezi (Kalamazoo: Michigan State University, 1972); Challiand, Gerard, editör, *People Without a Country* (Londra: Zed Press, 1980); Eagleton, William, *The Kurdish Republic of 1946* (Londra: Oxford University Press, 1963); Hitti, P.H., *History of Syria, Including Lebanon and Palestine* (Londra: MacMİllan, 1951); Hourani, Albert, *Minorities in the Arab World* (New York: Oxford University Press, 1947); Khoury, P.H., *Syria and the French Mandate* (Princeton: Princeton University Press, 1987); Lord Kinross, *Ataturk: The Rebirth of A Nation* (Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1964); Longrigg, Stephen, *Iraq, 1900-1950: A Political, Social, and Economic History* (Londra: Oxford University Press, 1953); Longrigg, Stephen, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Development* (Londra: Oxford University Press, 1968); *Main, Ernest, Iraq: From Mandate to Independence* (Londra, 1935); Nash, Theodore, "The Effect of International Oil Interests upon Fate of Autonomous Kurdish Territory: A Perspective on the Conference at Sevres, August 10, 1920," *International Problems 15*, 1-2 (1976); Nuri Paşa, İhsan, *La Revolt d'Agri Dagh* (Cenevre: Editions Kurdes, Genev PV, 1986); Olson, Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925* (Austin: University of Texas Press, 1989); Roosevelt, Archibold, "The Kurdish Republic of Mahabad," *The Middle East Journal*, cilt 1, sayı 3 (Temmuz 1947); Safarastian, Arshak, *Kurds and Kurdistan* (Londra, 1948); Stivers, William, *Supremacy and Oil: Iraq, Turkey and and the Anglo-American World Order, 1918-1930* (Ithaca: Cornell University Press,1982); van Bruinessen, Martin, Agha, *Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Londra: Zed Books, 1992); Westermann, William, "Kurdish Independence and Russian Expansion," *Foreign Affairs 70-3* (Yaz 1991); Wilson, Arnold, Mesopotamia, 1917-1920 (Londra 1931); Wilson, Sir Arnold, *Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties* (Londra 1931); Yasin, Burhaneddin, *Vision or Reality? The Kurds in the Policy of Great Powers*, 1941-1947 (Lund: Lund University Press, 1995).

YAKIN DÖNEM 1960-Günümüz

Bu dönem Kürt ulusal yaşamının dirilişini temsil eder. 1960'lı yıllarla birlikte ticaret yolları yeniden Kürdistan'dan geçmeye başladı, 1970'li yıllar boyunca ise baş döndürücü bir kapasiteye ulaştı. Bunun bir nedeni, İran ve Irak ekonomilerinin 1950'li yılların sonlarından itibaren hızla gelişmesi ve bu ülkelerin Türkiye'den geçen kısa bir yolla Avrupa pazarlarına ulaşma ihtiyacıydı. Bu trafik, Kürdistan'ın bu devletlerin sınırları içerisinde kalan çeşitli noktalarından geçiyordu. Ticaret şaşırtıcı bir hızla Kürdistanı yüzlerce yıllık uykudan uyandırarak 20.yy'a taşıdı (*bkz. Ticaret*).

Kürt ekonomisinin canlanmasında oynadığı rol, kazandırdığı altyapı, sosyal ve kültürel etkileri itibariyle, Uluslararası ticaret trafiğinin önemi küçümsenemez. Bu trafiğin durmasının feci sonuçları daha önce Erken Modern Tarih bölümünde ortaya konulmuştu. Sessiz sedasız gerçekleşen bu değişimin kaynaklık ettiği geniş çaplı ekonomik gelişmeler, yeni yol ve iletişim sistemlerinin inşa edilmesi, pek çok tarım projesinin ve şehir gelişim planlarının uygulamaya konulmasını sağlamıştır. Bu arada, son 400 yıl boyunca neredeyse durma noktasına gelen şehirleşme ve okur yazar oranı hızla yükselmiştir.

Bu süreçten en çok faydalanan kesim Türkiye Kürtleri olmasına rağmen, en hareketli, hem de gözle görülebilir biçimde hareketli olan kesim Irak Kürtleri olmuştur. Uzun süreli bir karışıklık içinde olmasından dolayı, Irak Kürdistanı, Kürtlerin toplam nüfusunun yalnızca yaklaşık %17'sini temsil etmesine rağmen, dış dünyada en çok dikkat çeken bölge olmuştur. Bu yüzden de Irak Kürdistanı, Kürt tarihinin bu döneminde merkezi bir rol oynadığı biçiminde yanlış bir izlenime neden olmuştur. Çok daha köklü bir değişimden geçen ve Kürt ulusunun geleceğinin şekillenmesinde tartışmasız bir rol oynayacak olan Türkiye Kürtleri, dış dünya tarafından büyük ölçüde göz ardı edilmiştir.

Irak Kürtleri bu döneme oldukça umutlu bir şekilde başladılar. Hatta, Irak'ta monarşiyi deviren (1958) Abdül Kerim Kasım'ın iktidarı döneminde, yani 1959 ile 1963 yılları arasında, Irak bayrağı ortasında bulunan Kürt güneş rahlesine (etrafında yedi tane güneş ışını olan sarı renkli bir rahle) yer verildi. Kürt liderliğine yönelik dostane olmayan politikaları Kasım'ı ya da hükümetini Kürtler'e sevdirmemesine ve birkaç irili ufaklı ayaklanmaya yol açmasına rağmen, Kasım'ın kendisinin, asimile edilerek araplaştırılmış bir Kürt olduğuna inanılmaktadır (*bkz. Entegrasyon ve Asimilasyon*).

Baas Partisinin liderleri Abdül Kerim Kasım'ın Bağdat'taki askeri cunta yönetimini devirdikten sonra, Kürtlerle kapsamlı bir anlaşmaya varmaya karar verdiler. Bu arada Kasım'ın 1963'te devrilmesiyle birlikte, Kürt güneş rahlesi Irak devlet bayrağından çıkarıldı.

11 Mart 1970 yılında, Baas Partisinin temsilcisi (henüz Cumhurbaşkanı olmamasına rağmen, rejimin en önemli adamı olma doğrultusunda ilerleyen) Saddam Hüseyin, Irak Kürdistan Demokrat Partisi lideri General Melle Mustafa Barzani ile görüşmeler yaparak bir anlaşmaya vardı.

Anlaşmada şu husus açıkça dile getiriliyordu; "Irak halkı iki temel milliyetten, Araplar'dan ve Kürtler'den oluşmaktadır." Arapça'nın yanında, Kürtçe'ye de ikinci dil olma statüsü tanınacak ve anlaşmanın imzalanmasını takib eden dört yıl içinde özerk bir Kürt Bölgesi kurulacaktı. Özerk bölgede hizmet vermek üzere yalnızca Kürtçe konuşan memurlar tayin edilecekti. Hatta Irak Cumhuriyeti'nin Devlet Başkanı Yardımcılığı'na bir Kürt atanmıştı.

Bu, hayata geçebilecek bir anlaşma değildi; zira her iki taraf da, kendisinin daha iyi koşullar elde edebileceğini ve muhatabı tarafından aldatıldığını düşünüyordu. Bu belgenin mürekkebi daha kurumadan, General Barzani anlaşmanın tümüyle "bir dalavere olduğunu, daha anlaşmayı imzalamadan önce bile bunu bildiğini" iddia ediyor-

du. Başka şeyler bir yana, bu şüphe bile elbette karşılıklıydı. Olayların seyri, her iki tarafın da esasen zaman kazanmaya çalıştıklarını gösterdi.

General Barzani 29 Eylül 1971'de, anlaşmanın imzalandığı tarihin üzerinden henüz bir yıl geçmişken, bir suikast girişiminden sağ kurtuldu. Bu olay Barzani'nin, suikast girişiminin tezgâhlayıcısı olduğundan şüphelendiği Bağdat'ın ve Saddam Hüseyin'in niyeti hakkındaki kaygılarını azaltmadı. İlginç olan şu ki, ilk andaki işaretler, diğer Irak Kürt siyasal lideri olan Celal Talabani'yi gösteriyordu (Ghareeb 1981, 109).

1973 yılı başlarına gelindiğinde, KDP yayınları anlaşmayı ve Bağdat'ın içtenliğini çoktan göz ardı etmişti. KDP yayınlarında sürekli Araplaştırma programından, KDP'ye düşman Kürt gruplarının silahlandırılmasından ve liderinin yaşamına son verme girişimlerinden yakınılıyordu. Haziran 1973 tarihli ve geniş biçimde dağıtılan resmi bir yayın tüm bu yakınmaları özetlemektedir:

"Kürdistan'da gayretli bir şekilde sürdürülen mevcut Araplaştırma politikası, Kürt özerkliğinin hayata geçirilmesi ve uygulanışı konusundaki [samimiyet]siz çabaların, önerilen Kürt Özerk Bölgesinden bazı kısımların keyfi olarak koparılmasını, Kürdistan'ın parçalanıp bölünmesini hedefleyen uğursuz ve sistematik planlara dönüştüğünün açık örneğidir. Dışarıdan Arap aşiretlerin getirilip Kürdistan'a yerleştirilmesi, Kürtler ile Kürdistan'da yaşayan etnik ve dini azınlıklar arasında kasıtlı olarak düşmanlık yaratma; teröre başvurarak, [Kürtler arasındaki] şüpheli ve hükümet yanlısı unsurları silahlandırma ve finanse etme; Kürt aşiretlerinin ve ailelerinin [örneğin Bağdat yakınlarındaki aşağı Diyala Nehri havzasının Feyli Kürtleri] kitlesel olarak göç ettirilmesi; ve bu bölgelerde yaşayan Kürtlere resmi görev verilmeyerek ve Kürt resmi ve sivil görevlileri keyfi bir şekilde Irak'ın güneyine tayin ederek Kürtlere dayatılan açık ayırımcılık politikası gibi uygulamaları görebilmek için bu iğrenç politikanın Kerkük, Xanıqin, Sincar ve Ninova [Musul] ile Duhok'un bazı bölgelerinde kaydettiği gelişimi görmek yeterlidir. Tüm bunlar, bu bölgelerin gerçek sahibi olan Kürt nüfusunun yaşamını sıkıntıya sokmak ve en sonunda da bu nüfusu buralardan çıkmaya zorlamak amacıyla yapılmaktadır... Üstelik bunlara bir de, Barzani'nin yaşamına karşı girişilen komplolar ve Kürdistan'ın Akra, Barzan ve kimi diğer bölgelerine karşı girişilen yerel ölçekteki askeri saldırılar da eklenmelidir" (*"On the Kurdish Movement In Iraq," Know the Kurds, No.1, Kürdistan Demokrat Partisi Enformasyon Departmanı, Haziran 1973, s. 8-9*).

1973 yılı sonlarına doğru anlaşmadan imzasını çeken Barzani, Irak'ın üç ezeli düşmanı olan İran, İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri ile derhal yakın, açık ve gizli ilişkiler kurmaya başladı.

Dört yıllık geçiş döneminin sonunda, Bağdat 1974 yılında Kürt özerk bölgesinde uygulanacak olan yasanın ayrıntılarını yayınladı. Yasaya göre yürütme ve yasama yapacak yerel Kürt konseyleri öngörülürken, özerk bölgenin içişleri üzerindeki gerçek iktidar Bağdat'ın elinde toplanmıştı (Ghareeb 1981, 156-170). Bu kısıtlayıcı yasa, 1970 anlaşmasının ne sözleri ne de ruhuyla uyuşuyordu.

Her iki taraf ta askeri açıdan bir gövde gösterisinde bulunmak için can atıyordu ve bu durum onların ihtiyaç duyduğu gerekçeyi fazlasıyla sağlıyordu. Irak KDP'sinin komutası altındaki Kürt güçleri, birkaç hafta içinde, hükümet güçlerine ve ku-

rumlarına karşı geniş çaplı gerilla saldırıları başlatarak bu duruma tepki verdi. Şah'tan gelen para ve silahlara ek olarak, ABD ve İsrail gizli servisleri tarafından sağlanan finansman bollaştıkça, KDP güçleri ile İran arasındaki ittifak daha da derinleşiyordu. Bölgesel üstünlüğü ele geçirmeye ve Irak ile arasındaki toprak meselelerinde avantajlı konuma geçmeye çalışan İran Şahı, Irak Kürtlerini, Bağdat'ın gül bahçesindeki uygun bir diken olarak görüyordu. Ancak Şah, Kürtlerin kesin bir zafer kazanmasını istemiyordu, zira böylesi bir durumda, kendisi de, ülkesinde yaşayan ve oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olan Kürt azınlığın benzer istemleri ile başa çıkmak zorunda kalacaktı. Şah, kurnazca bir tavırla, Kürtler çok zor durumdayken yardımı arttırıp, rahatlayarak yeni bölgeler ele geçirdiklerinde ise yardımı kısarak, kendi ülkesinin Irak karşısındaki çıkarları doğrultusunda Irak Kürtlerini kullanıyordu. Amerika Birleşik Devletleri ve hatta İsrail bile bu politikayı isabetli bularak İran'ın taktiğini benimsiyordu. Bu arada Barzani tüm bu olup biteni hiçbir şekilde görmüyordu.

Barzani bu "kudretli" dostlarının desteği sayesinde Irak hükümetini dezavantajlı bir konumda bırakmış gibi görünüyordu. Ancak Barzani bu noktada stratejik bir hata yaparak gerilla savaşından, merkezi hükümet kuvvetlerine karşı geleneksel savaşa geçilmesini emretti. En azından Med döneminden ve Asur ülkesinin fethedilmesinden bu yana (*bkz. Antik Tarih*), ele geçirilmeleri çok zor olan dağlarda verdikleri gerilla mücadelesinde ustalaşan Kürt *peşmergeleri*, geleneksel savaşta, açık bir farkla üstün olan Irak güçleri karşısında tutunamazlardı ve zaten kısa süre içinde de dağıldılar. 1975 yılına gelindiğinde, Kürt güçleri kendi bölgelerinden sürülerek İran sınırının her iki tarafında birkaç kilometrelik bir alana sıkıştırılmışlardı.

Barzani güçlerinin yenilgisinin hızla yaklaşmakta olduğunu ve savaşın kendisine Bağdat'ı İran'ın lehine olacak bir anlaşmaya zorlama fırsatı vereceğini farkeden Şah, isabetli bir hesap yaparak, Irak Kürtlerinin güneşinin batma zamanının geldiği sonucuna vardı. Şah, Cezayir'de Irak ile bir dostluk anlaşması imzaladığında, Kürtlere sırt çevirmesi karşılığında, kara ve deniz alanında istediği tüm ödünleri aldı (6 Mart 1975). Irak adına anlaşmayı, o zaman Devlet Başkanı yardımcısı olan Saddam Hüseyin imzalamıştı.

Eğer Barzani kendi tarihinin kitaplarını okumuş olsaydı, öngörüden yoksun bir Kürdün bile bundan daha iyisini yapabileceğini görürdü. Tamı tamına 45 yıl önce, İhsan Nuri Paşa Hoybun hareketini, bir başka İran Kralı olan Rıza Şah'a emanet etmiş ve toprak ile siyasal kazanımlar karşısında, devletler arasında bir takas nesnesi haline gelmekten başka bir şey elde edememişti (*bkz. Modern Tarih*). Böylece, tıpkı İhsan Nuri Paşa gibi, Mustafa Barzani'nin sonu da, Tahran'da, İran Hükümetinin verdiği zar zor geçindiren bir maaşla sürgün hayatı yaşamak oldu. Barzani 1978 yılında tedavi gördüğü Virginia'da kanserden öldü.

1977 Gibi geç bir tarihte, Irak Kürdistan Marksist-Leninist Komela Örgütü (*bkz. Siyasi Partiler*) hala Barzani'ye şiddetle saldırıyor, eski aslan artık düştüğü için onu zevkle tekmeliyordu. Komelacılar bu yorgun general için, "Amerikan Mellesi," Kürt gericiliğinin lideri" ve "CIA'in paspası" gibi yakıştırmalar kullanıyordu. (Kürdistan Öğrencileri Derneği/Komela, İsveç şubesi, Kasım 1977 tarihli yayın, sayfa i-ii).

Zafer kazanan Bağdat, bir yandan Kürt siyasal partilerinin kendi bölgesindeki etkisini azaltmak, diğer yandan da, Kürdistan'ın harap olmuş kırsal bölgelerini onarıp yeniden inşa edecek ekonomik ve insani kaynakları bölgeye yığarak sistematik bir program başlattı. Ortalama Kürt vatandaşına makul bir "pasta payı" verilerek, onun devletin saflarına çekilebileceği umut ediliyordu. Irak Kürdistanı'nda Bağdat'ın sıkı denetimi ve kontrolü altında olan küçük bir "Kürt Özerk Bölgesi" kuruldu. Bu bölge Irak'ta Kürt nüfusun yaşadığı bölgelerin yaklaşık olarak yarısını kapsıyordu. Bu arada, belli Kürt bölgelerini hükümet desteği ile Araplaştırma programı tüm hızıyla devam ediyordu. Ne var ki, pek çok nüfus aktarımına, göç ettirmelere ve Kürdistan'ın dağlık bölgelerine yerleştirilmek üzere Sudan ile Moritanya gibi uzak yerlerden getirtilen Arap göçmenlere rağmen, bu son programın, geçmiştekilerle kıyaslandığında, bir işe yaramadığı anlaşılıyor.

İran'da, monarşinin iktidardan düştüğü Şubat 1979 ile İslami hükümetin ülke üzerindeki denetimini sağlamlaştırdığı 1982 yılının sonuna kadar geçen zaman dilimi içinde, çeşitli düzeylerdeki sosyal ve askeri karışıklıklar, birkaç etnik grubun şikayetlerini silahlı ayaklanmalara dönüştürdü. İran Kürdistanı'nda, uzun süreli bir baskıya maruz kalan İran Kürdistan Demokrat Partisi (KDP-İ) ve Komela gibi Kürt siyasi örgütleri, Tahran henüz zayıf ve uzlaşmaya açıkken, Kürtler için bir tür yerel özerkliği güvence altına almak üzere çabucak harekete geçti. Ancak özerklik üzerine yapılan görüşmeler uzadı. Tahran, ihtiyaç duyduğu gücü yeniden kazanmasıyla birlikte, Kürtlerin geniş özerklik konusundaki taleplerini, Kürtlerin devleti parçalama amacının bir "kanıtı" olarak kullanmaya başladı. Ve Kürtlere topyekün savaş açtı.

Birbirleri ile rekabet halinde olan Kürt gruplarından, özellikle de Irak Kürdistanı'nın eski yurtseverlerinden bilgi ve gönüllü ihtiyacını karşılayan İran güçleri, Kürtlerin kurtarılmış bölgelerine karşı saldırıya geçti.

Bu dönemde yaşanan vahşet, hükümet kuvvetleri tarafından kurşuna dizilen Kürtlerin fotoğraflarını çekmeyi başaran fotoğrafçı ve gazeteciler pek çok Uluslararası ödül getiriyordu. Bu fotoğraflarda bazı yaralı Kürtlerin hastane sedyeleri üzerindeyken kurşuna dizildikleri görülmektedir. İran-Irak savaşının zirveye ulaştığı 1983 yılında, mahkûm edilen Kürtler kurşuna dizilmeden önce onların kanlarının alınması konusundaki eleştirilere cevap veren Tahran Genel Savcısı korkunç Ayetullah Halhali, günlük gazetelere yaptığı açıklamalarda, bu uygulamayı, kurşuna dizilecek Kürtlerin kanının İran-Irak savaşındaki bazı yaralı askerlerin hayatını kurtarabileceğini ve böylece kurşuna dizilen Kürdün bedeninin ilahi güç tarafından affedileceğini söyleyerek gerekçelendiriyordu.

Birkaç yıl içinde, Kürt bölgelerinin çoğu KDP-İ, Komela ve Sünni İslami unsurların da aralarında olduğu eylemcileri dışarı çıkarmak için, kasabaları ve köyleri havadan bombalayan İran askerleri tarafından ele geçirildi.

Komela ve KDP-İ liderlerinin (ve ayaklanmayı destekleyen Şeyh İzeddin Hüseyni liderliğindeki yeni bir Kürt hareketinin) denetimi altındaki bölgelerin ve Kürt nüfusun sayısı oldukça sınırlıydı ve hiçbir zaman İran Kürdistanı'nın üçte birlik kısmından fazlasını ya da buna tekabül edebilecek miktarda insanın yaşadığı yakın bölgeleri geçemedi (*bkz. Siyasal Kültür ve Liderlik*). Bunun bir sonucu

olarak, Kürt cephesindeki zayiat ve ölümlerin sayısı görece düşüktü, muhtemelen birkaç bin civarındaydı.

1983 Yılına gelindiğinde, ayaklanma önemini yitirerek, bazı uzak dağlardaki barınaklar dışında, Kürt topraklarını tamamen denetim altına almış olan Tahran için küçük bir baş ağrısına dönüşmüştü. Bu gerileme karşısında, KDP-İ'nın genel sekreteri (Dr. Kasımlo) 1989 yılında Tahran ile barış görüşmelerinde bulunmanın yollarını aradı. İran Barış Heyeti ile görüşmek üzere Viyana'ya gelen Dr. Kasımlo ve arkadaşları randevu yeri olarak verilen otelde 13 Temmuz günü "barış heyeti" tarafından yaylım ateşine tutuldu.

İran ile Irak arasında savaşın başlaması ve Irak KDP'sinin açıkça İran'ı desteklemesi, ortalama Irak vatandaşlarının ya da Bağdat'ın nezdinde Kürt davasına bir yarar sağlamıyordu. Ne var ki bu beklenen bir şeydi, çünkü KDP'nin karargâhı İran'daydı ve Barzani'nin 1975 yılında Irak'tan kaçmasından bu yana, bütçesinin önemli bir kısmını bu kaynaktan elde etmişti. Savaş Irak'ın lehine ilerlerken, Bağdat Irak KDP'sinin İran'da yaptıkları hakkında fazlaca kaygılanmıyordu. Ancak Irak'ın talihinin tersine dönmesi ve Irak topraklarının İran kuvvetleri tarafından işgal edilmesiyle birlikte Bağdat, KDP konusunda daha çok kaygılanmaya başladı. Irak birkaç barış teklifinde bulunarak KDP'yi kendi tarafına çekmeye çalıştı. Bu girişimlerinde başarısız olan Bağdat 1984 yılında, diğer bir Kürt siyasal partisi olan Celal Talabani liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ile işbirliği yapmak üzere harekete geçti.

İran ile sürdürülen savaş iyice ters gitmeye başlayınca, Bağdat neredeyse ne pahasına olursa olsun, Kürtlerle bir anlaşmaya varmak zorunda kaldı. Talabani çaresizlik içinde olan Saddam Hüseyin'den, 1970 yılında Mustafa Barzani ile yapılan anlaşmadan çok daha cömertçe olan ödünleri koparmayı başardı. Özerk Bölge, tüm tartışmalı bölgeleri –ve de Kerkük'ü- kapsayacak şekilde genişletilecekti. Yerel özerkliğin düzeyi de, yerel konseyler için yapılacak serbest seçimleri kapsayacak biçimde güçlendirilecekti. Ayrıca Irak devlet bütçesinin %25-30'u bölgeye tahsis edilecekti. Tüm bunlara rağmen, Saddam bu ödünleri zorlama altında verdiği için, bu cömert anlaşmanın imzalanması ve yürürlüğe konulması durumunda, 1988'deki ateşkesten sonra Bağdat'ın ciddi değişiklikler yapmadan bu anlaşmaya bağlı kalıp kalmayacağı kuşkuluydu.

"[Talabani-Bağdat görüşmelerindeki] kırılma noktasına," diye gözlemliyordu *Ekonomist*, "Türkiye dışişleri bakanı Bağdat'a gidip, önerilen Kürt özerk bölgesinin ve genişletilen alanların Türkiye için gereğinden fazla özerk olduğunu ve o sırada imzalanmayı bekleyen anlaşmanın yürürlüğe konulmaması gerektiğini söylediği zamana gelindi. Petrol ihracatı için Türkiye'den geçen petrol boru hatlarına bağımlı olan Irak büyük komşusunun arzusunu yerine getirerek Kürt anlaşmasından vazgeçti. Ayrıca aynı yıl içinde Türkiye'ye, Türkiyeli muhalif Kürtlere yönelik sıcak takip operasyonları için kendi sınırını geçme hakkı tanıdı" (*Economist, 27 Nisan 1991, 46*).

Kürt ve Irak güçleri arasında çatışmalar yeniden başladı ve dört yıl daha devam etti. 1988 Yılının Mart ile Ağustos ayları arasında, Bağdat ayırım gözetmeksizin sivillere ve gerilla savaşçılarına karşı kimyasal silah kullanarak nihayet ayaklanmayı bastırdı.

Irak ordusu 1985 yılından beri kimyasal silahları ihtiyatlı bir şekilde önce Kürt savaşçıları sonra da siviller üzerinde kullanmaktaydı. Düzenli olarak İran güçlerine karşı kimyasal silah kullanırken uluslararası topluma ve Birleşmiş Milletler'e hakim olan sessizlikten cesaret alan Irak, Birinci Dünya Savaşının dehşetinin ardından yasaklanmış olan kimyasal silahları sivillere karşı kullanarak Mart 1988 yılında Halepçe adlı Kürt kasabasını ilk kitlesel kimyasal kıyım alanı haline getirdi. Halepçe'de yaklaşık olarak 5000 kişinin bu silahlarla yok edildiği bildiriliyordu.

Birkaç ay sonra İran ile Irak arasında ilan edilen ateşkes, iki ülke arasında sekiz yıl süren savaşı sona erdirdi. Kürt isyancılara yönelme fırsatı bulan Bağdat, çok daha geniş ölçekli kimyasal silah kullanımına başvurdu.

Ağustos 1988 de, Musul'un kuzeyindeki bir kasaba bu saldırılara hedef oldu. Söz konusu kasaba Irak, Suriye, Türkiye sınırında, Irak-İran sınırının karşısında bulunan bir üçgendi. Bu üçgenin köşelerini Zaho, Duhok ve Amediye adlı Kürt şehirleri oluşturmaktadır. Akdeniz'e açılan Türkiye-Irak petrol boru hatları ve Irak'ı Türkiye üzerinden Avrupa'ya bağlayan karayolları bu bölgeden geçmektedir. Suriye ve Türkiye üzerinden Irak'ı Avrupa'ya bağlayan (ve şu anda işlemeyen) tek demiryolu, bölgenin 20 km yakınından geçiyordu. Nereden bakılırsa bakılsın, bu bölge Bağdat için çok büyük bir ekonomik öneme sahipti. Uçaklardan ve helikopterlerden bölgedeki her köye, mezraya ve çiftliğe atılan zehirli gazlar, açıkça tüm bölge insanlarını oradan çıkarmak ya da öldürmek üzere atılıyordu. Bu saldırı birkaç bin sivilin ölmesine ve yaklaşık olarak 60 000 Kürdün sınırları aşarak Türkiye'ye girmesine yol açtı.

Bağdat, Kürt nüfusu daha sıkı bir denetim altına almak ve Kürt gerillalarına verilen sivil lojistik desteği kesmek üzere, 1988 yılından beri Kürdistan'da, 16. ve 17.yy'lardaki Pers politikasını akla getiren bir insansızlaştırma politikası izlemektedir (*bkz. Erken Modern Tarih*).

Orta Kürdistan'da kırsal bölgelerde yüzlerce köyün ve altyapı sistemlerinin ortadan kaldırılması şaşırtıcı miktarda bir iş yoğunluğunu gerektirmiştir. Binalar önce havaya uçurulmakta sonra da üzerlerinden buldozerle geçilmektedir. Ardından kuyulara ve sulama kanallarına beton dökülerek buralar sıkıca doldurulmaktadır. Enerji nakil hatları ağaçtan yapılmışsa sökülüp yakılmakta, betondan yapılmışsa dinamitlenmektedir. Irak Kürdistanı'nın en ücra köşelerinde bile özenle yapılan ve oldukça pahalıya mal olan bu işi hayranlıkla izleyip, Kürt kırsal bölgelerindeki bu trajikomik duruma acı acı gülmemek elde değil. Bölge uzun bir süre boyunca, Iraklıların cömertçe sergiledikleri böyle bir özene ve böylesi mühendislik harikalarına ihtiyaç duymuştur; elbette, yıkım için değil, inşa için.

Irak Ağustos 1990 da küçük ama zengin komşusu olan Kuveyt'i işgal etti. Uluslararası askeri bir tepki Irak'ı Kuveyt'ten çıkardı ve süreç boyunca Irak ekonomisinin ve ordusunun önemli bir miktarını tahrib etti. Mart 1991 de, Müttefik güçler tarafından ilan edilen ateşkesin üzerinden henüz bir hafta bile geçmemişken, Kürtler Irak Kürdistanı'nda genel bir ayaklanma başlattılar. Irak'ın elit Cumhuriyet Muhafızları yeniden toparlanıp ülkenin güneyinde başlatılan Şii ayaklanmasını bastırırken, Irak Kürdistanı'ndaki başlıca Kürt örgütlerinin kurduğu koalisyon komutası altındaki Kürt güçleri Irak'ta Kürtlerin yaşadıkları tüm bölgeleri, hatta bunlardan da fazlasını ele ge-

çirdi. Kürtlerin "zaferi" için altın değerinde olan Kerkük 20 Mart'ta ele geçirildi; ancak, bunun ucuz bir zafer ve acı bir yanılgı olduğu ortaya çıkacaktı.

Savaşa savaşa katı ve korkunç bir hale gelen Cumhuriyet Muhafızları, güneydeki Şii ayaklanmasını bastırdıktan sonra, Kürdistan'a doğru ilerledi. Bunu kitlesel bir Kürt göçü izledi. Irak Kürtlerinin neredeyse yarısı İran ve Türkiye sınırlarına yığıldı; açlık, soğuk, salgın hastalıklar, Irak ve Türk askerlerinin ardı arkası gelmeyen taciz-lerinden oluşan korkunç bir tablo ortaya çıktı. Neredeyse 1.2 milyon Kürt İran'a geçti. Başka bir 500 000 kişi Türkiye sınırlarında birikti ve iki gün sonra sınırlarını kapatan Türkler, bunlardan yalnızca 200 000'in içeriye girmesine izin verdi.

Kürtleri korumak amacıyla Kuzey Irak'a müttefik kuvvetler (ağırlıklı olarak İngiliz ve Amerikan kuvvetleri) yollandı. Müttefik kuvvetler ayrıca 36.paralel'in kuzeyinde kalan bölgeyi Irak Hava Kuvvetleri için uçuşa kapalı bölge ilan etti. Bu biraz tuhaf bir durumdu. Irak'ta Kürtleri Araplar'dan ayıran etnik hat neredeyse kuzeyden güneye doğru ilerlemektedir. Böylece söz konusu bölge büyük bir Arap nüfusunu ve Irak'ın ikinci büyük şehri olan çok etnikli Musul'u da kapsıyordu. İlan edilen uçuşa kapalı bölge Erbil ve çok sayıdaki daha küçük Kürt şehirlerini de kapsamasına rağmen, Süleymaniye, Kerkük, Kifri, Xenıqin ve Badra da dahil olmak üzere, Irak Kürdistanı'nın üçte ikisi dışarıda bırakılıyordu. Müttefik güçler ayrıca bir "Güvenlik Bölgesi" oluşturmuştu; Musul'un kuzeyinde ince bir toprak dilimini kapsayan bu bölgeye Zaho, Amediya ve bir ölçüde Duhok da dahildi; Ağustos 1988 yılında Bağdat tarafından geniş biçimde zehirli gazla saldırılan bölgenin ta kendisi. Güvenlik Bölgesi, Kürt mültecileri Irak'a geri dönmeye özendirmek amacıyla oluşturulmuştu. Bu bölge daha sonra Kürt güçlerine bırakıldı.

Daha sonra Irak devlet görevlilerinin Kürtler tarafından bölgeden kovulması, Bağdat'ı Kürtler tarafından işgal edilen tüm bölgeleri karantina altına almaya sevketti. 1991 Yılı sonlarından itibaren, Irak Kürdistanı'nın neredeyse yarısını içine alarak büyüyen bu bölge Suriye sınırından, Türkiye ve İran sınırları boyunca Diyala Nehri-'ne kadar uzanmaktadır.

Irak Kürtleri kurtardıkları bölgede seçimle işbaşına gelecek demokratik bir hükümet ve bir parlamento kurmak üzere çalışmalara devam etti. 1992 Yılı başlarında yapılan seçimlerde, Irak'taki iki ana Kürt partisi olan KDP ve KYB'ye ek olarak sayısı onu geçen diğer pek çok parti Kürtlerden oy istedi. İlk sonuçların açıklanmasından sonra, hem KDP hem de KYB'nin %48 oranında oy aldığı ve bu eşitliğin bozulmadığı anlaşıldı. Eşitliğin bozulması elbette bu partilerden birinin kazanmasına, ardından da kazanan tarafın bir hükümet kurmasına yol açacaktı; bu ise kaybeden diğer partilerin aleyhineydi. Elbette çok partili demokrasi denen şey budur. Fakat, demokrasi neyi gerektirirse gerektirsin, ne KDP ne de KYB kaybeden taraf olma havasında değildi. Her iki parti de eşitliğin bozulması doğrultusunda yapılan tüm çağrılara kulak tıkadı.

Yine de Erbil'de bir parlamento kuruldu ve bu iki temel partinin adayları (ve diğer partilerden birkaç temsilci) arasında uygun şekilde paylaşılan bir kabine oluştu. Bu durum, liderlerin demokrasi konusundaki büyük vaatlerini eylemle kanıtlamaya ihtiyaç duymadıkları iyi zamanlarda kendisine demokrasi sözü verilen ortalama Kürdün yararına olduğu kadar, -bölgesel Kürt hükümetine ve siyasi liderlerine koruma ve

para yardımı sağlayan- Batılı hükümetlerin ve insan hakları gruplarının da yararınaydı.Kürtler eşitliğin bozulmayışı konusunda kısa süre içinde itirazlarını yükseltmelerine rağmen, kazanan partiler, Irak Kürdistanın'da "demokrasi" havariliği yapan ve bölgeyi daha fazla paraya boğan Batılı taraftarları ve insan hakları gruplarını ikna etmekte zorlanmadılar.

Slovakya'dan tutun da Tacikistan'a kadar, etnik bölgelerin peş peşe bağımsızlık ilan etmeleri ve Uluslararası toplum tarafından sıcak bir şekilde karşılanmalarıyla birlikte, kör talih Irak Kürdistanı'nı da Bağdat'taki zalimlerden kurtardı. Fakat Kürt liderleri, baskı gören ve pek de baskı görmeyen azınlıkların elde ettiği bu bağımsızlığın keyfini çıkarmak yerine, onların bağımsızlığına olanak sağlayan yerel ve Uluslararası ölçekteki bu elverişli faktörleri kaçırmak için ellerinden gelen her şeyi yaptı. Savaş yorgunu Irak Kürtlerinin bağımsızlıklarını ve kurtuluşlarını sağlamayı reddetmelerinin nedenleri hakkında elinizdeki kitabın yazarı tarafından Ağustos 1992 yılında New York'ta sorgulanan Sayın Barzani ve Sayın Talabani, bir gazeteci grubu önünde, "Uluslararası koşullar uygun değildi" açıklamasında bulundular. Barzani bu tutumun yabancı müttefiklerle aralarında çıkan bir anlaşmazlıktan kaynaklandığını söylerken, Talabani komşu orduların kendi bölgelerine girme tehlikesine işaret ediyordu.

Iraklı Kürt liderler böyle işlerle meşgulken, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan –ki bunlar Kürdistan ile sınırları olan bölgelerdir- bağımsızlıklarını ilan etmişler ve derhal Birleşmiş Milletler'e kabul edilmişlerdi. Bu iki lider arasındaki yanıltıcı işbirliği, doğal olarak birbirlerine düşman olan herhangi bir yerdeki iki siyasi partinin liderleri arasında olacağı gibi, kısa süre içinde sona erecekti. Ne var ki Barzani ile Talabani arasındaki farklılıklar sözlü anlaşmazlığın ötesine geçerek, alışılmış biçimde kan dökme boyutu kazandı.

İlk çatışmalar İslamcılar ile diğerleri arasında başladı. 1994 Yılına gelindiğinde, Irak'taki tüm Kürt grupları arasında silahlı çatışmalardan geçilmiyordu. KYB ile KDP arasında 1994 yazında askeri sürtüşmeler başlamış ve KYB güçleri kısa süre içinde üstünlük sağlamıştı. KDP denetimi altındaki bölgelerde hızla ilerleyen KYB güçleri KDP üslerini peş peşe ele geçiriyordu. 1994 Yılı sonlarına gelindiğinde, iki parti arasındaki kanlı savaş gelip başkent Erbil ve bizzatihi parlamento binasına dayanmıştı. Masum sivillerin yaşamları dışında, geriye kurtarılacak bir şey kalmamıştı.

1992 Yılında büyük bir tantanayla ilan edilen Irak Kürt "Demokrasisi" başından beri olduğu gibi ölüydü. Kaybedilen onca yaşam, halka yaşatılan ruhsal ve fiziksel yıkım ve anavatanda yaratılan onca tahribat, bu liderlerin yüreğinde zerre kadar bilgelik ya da en azından merhamet yaratamamıştı.

Şu sıralar, Irak'a uygulanan ekonomik yaptırımların kaldırılması, Irak'ın kendi Kürt bölgesi üzerindeki hükümranlık hakkının tanınması ve merkezi devlet denetiminin yeniden kurulması için aralıklarla görüşmeler sürdürülmektedir.

Bu olasılık, Irak Kürt Bölgesinin iç işlerinin Özerk Kürt "Hükümeti" tarafından hor biçimde yürütülmesi sayesinde daha da güçlenmiştir.

1995 Yılı Ağustos ayında, İrlanda'nın Drogheda kentinde savaşan taraflar arasında ABD'nin arabulucuğuyla görüşmeler gerçekleşti ve bu görüşmelerde KYB ile KDP temsilcileri, 15 aydır aralarında devam eden kanlı çatışmayı sona erdirme konu-

sunda anlaşmaya vardı. (Anlaşmanın Türkiye tarafından da imzalanması kaşların bir hayli çatılmasına yol açtı.) İki parti arasındaki çatışmalar 2000'i aşkın gerilla güçlerinin ve sayıları açıklanmayan sivillerin yaşamına maloldu.

Drogheda Anlaşması, iki parti arasındaki sözel ve fiziksel düşmanlıkların sona erdirilmesini, esirlerin serbest bırakılmasını, Irak'taki Özgür Kürt Bölgelerinin başkenti ve parlamentonun bulunduğu yer olan Erbil'in askerden arındırılmasını şart koşuyordu. Erbil'in askerden arındırılmasını izleyen iki gün içinde, Kürt Parlamentosu ve bölgesel otorite yeniden işlerliğe kavuşturulacaktı. Taraflar ayrıca, Dicle Nehri kıyısındaki Habur Sınır Kapısından Türkiye ile Irak arasında yapılan sınır geçişlerinden yalnızca KDP tarafından toplanan gümrük gelirlerinin paylaşılması konusunda da anlaşmaya vardı. Kamyonlarla yapılan yasadışı petrol ticaretinden elde edilen gelirlerin gün başına 120000 dolar ile 150000 dolar arasında olduğu tahmin edilmektedir. İki parti arasında oluşturulan bu gelirleri paylaşma şeması hazırlanırken Erbil'deki yetkililer dikkate alınmamıştı.

Kürtlerin devasa bir güce sahip olan dış düşmanlarla uğraştıkları bir dönemde, Kürt savaş ağalarının sahneye koyduğu savaş gösterisi nedeniyle ortalama Irak Kürdüne –hatta tüm Kürtlere- hakim olan yoğun hoşnutsuzluğu kavramaktan uzak olan savaş halindeki bu partilerin anlaşmaya bağlı kalması için fazlaca bir neden yoktu. Barış KDP'nin gelirlerinden bir kısmını, KDP denetimindeki bölgelerin üçte-ikisini zaten ele geçirmiş olan KYB'ye vermesini gerektirmektedir ki hazırlanan planlar KYB'nin geri çekilmesi zorunluluğunu içermemektedir. Aslında KYB Duhok-Zaho karayolunu ele geçirip KDP'nin tüm pratik uygulamalarına son vererek Habur-Silopi sınır geçişlerini güvence altına alabilir. Drogheda Barış Anlaşması pek uzun ömürlü olmayacağa benziyor.

Bu arada çeşitli Kürt siyasi gruplarının Irak'ta kendi Kürt soydaşlarına yönelik olarak işlediği insan hakları ihlalleri hakkında Uluslararası Af Örgütü'nün yayınladığı kabarık bir özel raporun konusu olmuştu (Şubat 1995). Kürt davasına gösterilen Uluslararası sempati bu raporla birlikte neredeyse tümüyle ortadan kalktı. İlgili hükümetlerin politikacıları Irak Kürdistanı'ndaki kaosun nasıl zaptedilebileceği ve bölgenin tekrar nasıl Bağdat'ın denetimi altına sokulabileceği gibi hususlar üzerinde durmaksızın çalışıyorlardı. Kürt bağımsızlığı için açılan imkânlar penceresi kapatılarak çivilendi.

Türkiye'de, bir yanıyla Kürt olan Turgut Özal'ın iktidara gelişiyle birlikte, devlet bu ülkedeki Kürt sorununu ele alırken 70 yıldır kullandığı kaba yöntemi tersine çevirmek üzere harekete geçti. Alevi toplumuna yönelik katı yaklaşımın 1989 yılında değişmesi ve Kasım 1990 yılında Kürtlere dil haklarının tanınması ilk umut verici işaretlerdi.

İstanbul'daki kaskatı Sunni Osmanlı Padişahları yüzlerce yıl boyunca, her fırsatta yerin dibine batırılan ve Kürtlerin yanı sıra, Anadolu Türkmenleri arasında da ciddi bir taraftar kitlesi olan Alevi toplumuna zulüm etmekten bir an bile geri durmamışlardı (*bkz. Din: Alevilik*). Dersim'de 1937-38 yıllarında cereyan eden kanlı olaylar, çok daha büyük bir kangölü yaratsa da, geçmişteki bu kanlı eğilimin bir devamıydı. 1989 Yılı sonlarında, Aleviler konusunda aniden merkezi bir tutum değişikliği mey-

dana geldi. Kuruluşu esnasında laik olduğunu ilan eden Türkiye Cumhuriyeti, bu ilkesini 68 yıl sonra ilk defa hayata geçirdi. Alevi Dinini resmen tanıdı (her ne kadar onun yalnızca İslami bir mezhep olduğunu duyursa da). Gerçekten de, bazı kuşkucular hükümetin Alevi Kürt toplumunu kendi tarafına çektiğine ve bu toplumun gençliğini, geçmişte önemli bir rol oynadığı radikal Kürt politikalarından uzaklaştırdığına işaret ediyor (*bkz. Siyasi Partiler*). Aleviler aynı zamanda eski düşmanlarına, yani aralarındaki devrimci İslami düşüncelerin son on yıl içinde tehlikeli boyutlara ulaştığı ortodoks Sunni Müslümanlara karşı da bir denge unsuru olarak kullanılabilirler. Alevilerle kur yapmak aynı zamanda Alevi Kürtler ile geçmişte epeyce baskılarına maruz kaldıkları Sunni Kürtler arasındaki ilişkiyi de zayıflatabilir.

Böyle politikaların Türkiye'de daha önce hayata geçirilmemiş olması şaşırtıcıdır. İran kendi Azeri toplumuna yönelik olarak bir ikâmetgah denetimi politikası sürdürmüş, ekonomik ve siyasi entegrasyon aracılığıyla devlete sadakat konusunda mükemmel sonuçlar elde etmişti (Izady 1988). Ankara'nın bu politikanın karşılıklı faydalarını farkettiği anlaşılıyordu ve Alevilik üzerine yapılan deney şimdi Tüm Kürtleri kapsayacak şekilde genişletiliyordu. Kamu içinde Kürtçe konuşulmasına izin veren "Dil Yasası"nın 1991 yılında çıkarılmasından sonra, onlarca yıldır Türkiye'de yasaklanmış olan Kürtçe yayınlara izin verildi. Çıkan pek çok yayın için sonradan çıkarılan zorluklara ve pek çok yayının (Kürtçe ve Türkçe) kapatılmasına ve sonraki birkaç yıl içinde yaşanacak acı gelişmelere rağmen, Kürtçe yayınlar tamamen yasaklanmamıştır.

Ne var ki bu balayı çok da uzun sürmeyecek, ve *elinizdeki kitabın* ilk baskısında umut edilen olumlu gelişmelerin tümü acı ve beklenmedik bir akıbete uğrayacaktı. Tüm bu olumlu adımların cömert mimarı olan Cumhurbaşkanı Turgut Özal 1993 yılında beklenmedik biçimde öldü. İleriyi gören bir hamiden yoksun kalan reformlar durdu ve ardından bir kan ve sefalet denizinde boğuldu. Türkiye, silahlı kuvvetleri içindeki daha radikal grupların kaba elleriyle ve Ankara'da dümenin başında olan Çiller ile Demirel gibi güçsüz politikacılar tarafından inanılmaz bir hızla ciddi bir bunalıma sürüklendi.

Özal'ın reformlarının hayata geçirilemeyeceği, onun ölümünden sonra Türk generalleri tarafından açık seçik bir şekilde kanıtlandı. İspanya –kendi azınlıklarına karşı benzer bir hoşgörüsüzlük sergileyen ve politikasını değiştirip bu değişikliğin ödüllerini alıncaya kadar ciddi bir bunalım yaşayan bir ülke- Başbakanı Felipe Gonzales ile yaptığı bir görüşmeden büyük bir sevinçle ayrılan Türkiye başbakanı Tansu Çiller, Türkiye'nin, İspanya'daki Bask Modeli'ne yakın bir çerçevede Kürtlere özerklik tanıması gerektiğini açıkladı. Oysa Türkiye değişime İspanya'dan çok daha uzaktı. Tansu Çiller generaller tarafından öylesine keskin bir şekilde kınandı ki, yalnızca açıklamasını geri almakla kalmayıp, böyle bir açıklama yaptığını bile inkâr etti.

1997 Yılında ünlü "Güneydoğu Raporu" ortaya çıktı. Bu, Türkiye'deki ticari liderlerin uzlaşma için ortaya attığı bir jestti (açıkçası bunların önemli bir kısmı Kürt işadamlarıydı). Kürtlerin Türkiye'nin bir parçası olarak kalma arzusunu tekrarlayan Güneydoğu Raporu, hükümeti devletin Kürt kimliği karşısındaki tutumunda kimi sembolik yumuşatmaları gerçekleştirmeye davet ediyordu. Raporda önerilen şeyler arasında, Kürtlerin Türkçenin yanı sıra Kürtçe olarak da ilkokul eğitimi alma hakkı,

Kürtçe yayın yapma hakkı, Türkiye kanunları çerçevesinde siyasi parti kurma hakkı, çocuklarına Kürtçe isim koyma hakkı, kendi kasabalarının, şehirlerinin ve çevrelerinin antik Kürtçe isimlerini yeniden kullanma hakkı vardı. Ordudan ve iki yüzlü politikacılardan gelen cevap yine aynı histerik red politikasıydı. Türkiye'deki yaşlı askeri muhafızlara göre güç kullanımı Kürt "belası"nın biricik çözümü olmaya devam etmektedir ve muhafızlar emekli olana ya da ölünceye kadar da böyle kalmaya devam edecektir.

Özal döneminde, Türkiye'nin iki önemli etnik grubu olan Türkler ile Kürtler arasında ilk defa geleceğe yönelik karşılıklı bir ortaklığın ilk adımı gibi görünen şey, şimdi Tük devletini parçalanmaya ve kaosa doğru götüren ilk adımlara dönüşmüştü. Silahlı kuvvetler Kürdistan'da hareket serbestisi kazanmış ve PKK (*bkz. Siyasi Partiler*) komutasındaki Kürt gerillaları ile oynadıkları köşe kapmaca oyununda, askerler Kürt kırsal bölgelerini büyük bir yıkıma uğratmayı başarmışlardır.

Yarım milyonluk askerlerinin neredeyse yarısını, 7,5 milyar dolara yaklaşan bir maliyetle (devletin yıllık toplam bütçesinin yaklaşık olarak %15'i) Kürdistan'da konuşlandırmış olan Türkiye'nin generalleri, sayısı 15 000-20 000'i geçmeyen bir gerilla gücü ile savaşmakta ve uzun vadeli bir kazanım elde edecek gibi görünmemektedir. Gerillaları kitle tabanından yoksun bırakmak, can kaybının ve bütçeyi delik deşik eden harcamaların bedelini göstermek üzere, Kürt köyleri ve küçük kasabaları, Irak'ın daha önce Kürdistan'da yaptıklarını tekrarlarcasına, sistematik olarak yok edilmektedir. Şu anda göç halinde olan yüz binlerce Kürt, bölgedeki Kürt şehirlerine yığılmakta ya da İstanbul gibi batıdaki Türk şehirlerinin varoşlarına akmaktadır. İnsan hakları grupları ve gazeteciler bu dehşeti, çalışmalarına yansıtırken büyük bir konu bolluğu ile karşılaşmışlardır. Bu grupların sık sık yayınladıkları raporlara göre, söz konusu çatışmalarda yaklaşık olarak 10 000 kişi öldürülmüştür; 1000'i aşkın köy boşaltılmıştır (*Helsinki Watch Raporu, Mart 1993*).

1995 Yılı Newrozu'na gelindiğinde, Türk Ordusu bu yıkımı Irak sınırının ötesine taşımıştı. Kuzey Irak'taki PKK üslerini ve sıçrama tahtalarını ortadan kaldırmak isteyen Türkiye, sınır ötesine 35 000 asker yolladı. Bu askerler Rewanduz-Büyük Zap Bölgesi gibi uzak güney kesimlere kadar ilerledi. PKK'nin belini kırdıklarını ilan eden bu askerler Nisan ayı ortasında geri çekiliyordu. PKK'nin "beli" Suriye, Lübnan, İran ve hatta Ermenistan'da sapa sağlam ayakta kalırken, Türk ordusu PKK denilen yaban kazı kovalamacasını Mayıs ayına kadar tamamladı. Türkiye'nin Irak'taki hedefler listesinde özenle atlanan hedeflerden biri, PKK'nin karargâhı olan Zeli Kampı'ydı. Zeli Kampı Türk Ordusunun yıkım seferinden anlaşılmaz nedenlerle sağlam kurtulmuştur.

Bu arada, Türkiye'nin kendisinde ise, İslami kökten dincilik ve onu körükleyen Refah Partisi "laik" Türkiye'de olağanüstü bir yükseliş gerçekleştirmiştir; ağırlıklı olarak, Kürt seçmen gücü ve bu seçmenlere yönelik baskının devletin ekonomisinde ve moralinde yarattığı tahribat sayesinde *(bkz. Politik Partiler; Refah)*. Eğer Ankara hükümeti Kürtlerin bir bela olduğunu düşünmüşse, İslami kökten dincilerin kısa süre içinde yapacaklarını tarif etmeye kelimeler yetmez. Bu iki kesimin güçbirliği yapması kıyamet sözcüğü ile telaffuz edilebilir.

1989 yılında, Kürtlerin en önemli siyasi partisi olan KDP-İ'nin (*bkz. Siyasi Partiler*) ünlü lideri Abdurahman Kasımlo'nun (1930-1989), İranlı barış görüşmecilerini beklediği esnada suikastle öldürülmesi bile bu ülkedeki Kürt nüfusunu harekete geçirememiştir. Ne var ki, Kasımlo'nun halefinin 1993 yılında öldürülmesi bu hareketlenmeyi sağlamıştır.

Kimya eğitimi almış olan Dr. Sadık Şerefkendi (savaştaki isimleri olarak Kak Sadık ve Dr. Şerefkendi isimlerini kullanıyordu) Kasımlo'nun yerine seçilir seçilmez, yeni bir barış görüşmeleri raundu için girişimlere başladı; muhtemelen süreç içinde bir suikaste kurban gitmeyeceğinden oldukça emindi. Şerefkendi'nin "Kürtlere özerklik, İran'a demokrasi" biçimindeki KDP-İ politikasını tekrarlaması, kişisel belagati, saygınlığı ve uzlaşmacı tutumu, onun Tahran'daki ya da sınırın öte yakasında bulunan Irak'taki düşmanlarının nezdinde ona herhangi bir onur ya da zerafet kazandırmayacaktı. Elinizdeki kitabın birinci baskısında da üzüntüyle öngörüldüğü gibi, Dr. Şerefkendi katiller tarafından 1993 yılında Berlin'de yaylım ateşine tutularak öldürüldü.

Beklenebileceği gibi, bu kez işler bir önceki gibi yolunda gitmedi. Zeytin dalı uzatmak şöyle dursun, yeni seçilen KDP-İ lideri Mustafa Hicri, Kürdistan'daki hükümet güçlerinden intikam alınmasını istedi. Bu basit bir kızgınlıktan kaynaklanan çaresizce bir adımdı, çünkü KDP-İ güçleri hiçbir şekilde düşmanları ile kıyaslanabilecek durumda değildi. Yeni KDP-İ liderliği ve hatta Dr. Şerefkendi'nin görevde bulunduğu uzlaşma döneminde Kürdistan'a geri dönmüş olan parti üyeleri hükümet askerleri ve korkunç Devrimci Muhafızlar (Pastarlar) tarafından teker teker avlanmak zorunda bırakıldı. Pek çoğu Irak'a kaçarken, İran'ın uzun menzilli topları, karadan-karaya fırlatılan füzeleri ve hava bombardımanları KDP-İ üyelerini İran sınırlarının ötesinde bile rahat bırakmadı. Onları barındıran ve İran'a saldırılar düzenlemek için geçiş bölgesi olarak kullandıkları Irak Kürdistan'ındaki Kürt köyleri yoğun bir tahribata uğradı. Barzani liderliğindeki Irak KDP'si kararsızlığını yenmeye çalışırken, KYB liderliği KDP-İ'nin mülteci üyelerinde destek sundu. 1994 yılı başlarında bir ara İran ve Türkiye hava kuvvetleri, her biri kendi Kürt isyancılarını takip ederken, her gün sırayla Irak Kürt topraklarını bombalıyordu. Ve tüm bunların bedelini, her zaman olduğu gibi, Iraklı Kürt siviller yaşamlarıyla ve topraklarında gerçekleştirilen yıkımla ödüyorlardı.

Ek Okuma ve Kaynakça

Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabackh (New York: Human Rights Watch & Helsinki, Aralık 1994); "You too, Armenia?" *Kurdish Life* 9 (New York, Kış 1994); "Kurds in Armenia," *Kurdish Life* 13 (New York, Kış 1995); Abdurrahman Kasımlo, *Kurdistan and the Kurds* (Prag: Bilim Akademisi, 1965); Edmund Ghareeb, *The Kurdish Question in Iraq* (Syracuse: Syracuse University Press, 1981); David Andrews, *The Lost Peoples of the Middle East: Documents of the Struggle for Survival and Independence of the Kurds, Assyrians and other Minority Races in the Middle East* (Salisbury, NC: Documentary Publications, 1982); *The Kurds of Turkey: Killings, Disappearences and Torture* (New York: Human Rights Watch & Helsinki, Mart 1993); *Iraq: Human Rights Abuses in Iraqi Kurdistan Since* 1991 (New York: Amnesty International, Şubat 1995); Adamson, David, *The Kurdish War* (Londra: Allen and Unwin, 1964).

Genel Kaynakça

Kürtlerler ilgili tarihsel konular hakkında başvurulacak değerli kaynakların başında, özellikle "Kürtler," "Kürdistan," "Kürtçe" maddelerinde içerdikleri bilgiler itibariyle İslam Ansiklopedisi ile *Britannica Ansiklopedisi* gelmektedir; dinsel hareketlerin tarihsel arkaplanları için *bkz.* "Ehli-Hak," "Alevi," "Yezidi," "Gulat," ve "Sufilik"; hanedanlık isimleri için ise, bu çalışmada sıralan hanedanlık hakkındaki bilgilere bakınız. 1800 ile 1960 arasındaki dönem için Batılıların gezi anıları ve Hıristiyan misyonerlerin anıları, Kürdistan'daki halk ve olaylar hakkında değerli şahsi tanıklıkları içermektedir. Hay, W.R., *Two Years in Kurdistan: Experiences of a Political Officer*, 1918-1920 (Londra, 1921); Fraser; Rcih; Soane; Wigram bunlardan bazılarıdır.

Susan Meiselas tarafından yayına hazırlanan Kurdistan: In the Shadow of History (New York: Ramdum House, 1995) adlı fotoğrafik eser, Kürtlere ilişkin pek çok fotoğrafı, çizimleri, sözü edilen bu gezginler, diplomatlar ve eksantrik kişiler tarafından elle yazılan belgeleri bir araya toplamakta ve artık çok gerilerde kalmış tarihsel olayları günümüze taşımaktadır.

Genel başvuru kaynakları olarak *bkz.* Hasan Arfa, *The Kurds, An Historic and Political Study* (Londra: Oxford University Press, 1966); G.R. Driver, "Studies in Kurdish History," *Bulletin of the School of the Oriental Studies*, II (1921-23); G.R. Driver, "The Name Kurd and its Philological Connexions," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* (1923); V. Minorsky, "Les origines des Kurdes," *Actes du Xxe Congres International des Orientalistes* 1938 (1940); Basil Nikitine, *Les Kurdes. Etude Sociologique et Historique*. (Paris, 1956); Drek Ninnane, *The Kurds and Kurdistan* (Londra: Oxford University Press, 1964); Arshak Safrastian, *Arabs and Kurds and Kurdistan* (Londra, 1946); *Kurdnasi: A Journal of Kurdish Studies*, New York'ta bulunan Amerikan Kürt Çalışmaları Cemiyeti tarafında çıkarılan altı aylık akademik yayın.

IV. Bölüm
BEŞERİ COĞRAFYA

FİZİKSEL ÖZELLİKLER

Kürtleri yalnızca fiziksel özellikleriyle komşularından ayırt etmek mümkün değildir, çünkü Kürtlerin özellikleri ve aralarındaki varyasyonlar, etraflarındaki belli başlı etnik komşularında da bulunabilir. Üstelik Kürtlerin kendi aralarında da herhangi bir tekbiçimlilik yoktur. Genel olarak renk ve psikoloji bakımından Avrupalılara ve Levantenlere benzeyen Kürtler artık büyük oranda Akdeniz ırkları arasında kabul edilmelerine rağmen, bugüne dek varlığını sürdüren iki ırksal temele sahip bulunmaktadırlar: 1) Daha esmer, kısa-mesecephaloid, yerli Paleo-Kafkas unsuru, 2) Mesocephaloid (orta başsal) Alpli tipi veya bazen dolichocephaloid (kavun başsal) Kuzeyli tipi ile çakışan daha yerel bir sarışınlık. Bu ikinci fiziksel tipe, Pontus dağlarındaki Kuzeybatı Kürdistan kesimleri gibi uç bir bölgenin yanı sıra, daha ziyade Zaho-Urmiye-Şınu ve Kirmanşah-Hemedan bölgelerinde rastlanmaktadır. Söz konusu tipe en az rastlanılan yerler Doğu ve Batı Kürdistan iken, Orta ve Batı Kürdistan iki ucun tam ortasında kalmaktadır.

Örneğin, Henry Field tarafından Irak'ta fiziksel antropoloji üzerine yapılan bir çalışmanın konusu olan 598 Kürdün yaklaşık olarak üçte birinde (siyah saç ile mavi veya açık-renkli gözler) sarışınlık ve koyu sarışınlık tespit edilmiştir. Zaho'da en yüksek düzeyde olan bu sarışınlık, Kerkük ve Süleymaniye'ye doğru gidildikçe azalmaktadır (*Field 1952*).

Genel olarak söylemek gerekirse, (ortalama boy uzunlukları 159 cm ile 171 cm olan) şehir ve köy insanları, dağlarda yaşayan (ve ortalama boy uzunlukları 171 cm ile 180 cm arasında değişen) -eski- göçebelere oranla daha kısa boyludurlar. Boy uzunluklarındaki bu farklılık büyük ölçüde her iki grup tarafından uygulanan beslenme rejimlerine dayandırılabilir, ancak genetik farklılıkların da mutlaka dikkate alınması gerekmektedir. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki Batılı gezginlerin çoğu, yaptıkları gözlemlerde, Kürt çiftçilerinin ve şehir sakinlerinin daha esmer ve zayıf yapılı olduklarını, göçebe aşiretlere haraç verdiklerini ve bazı durumlarda bu göçebe aşiretler tarafından köleleştirildiklerini tespit etmişlerdir. Söz konusu Kürt çiftçileri ve şehir sakinleri, kendilerine "Kurmanc" diyen açık-tenli ve çok daha uzun boylu aşiretler tarafından "Goran" olarak adlandırılmışlardır. Bu fizyolojik farklılık, günümüzün Gorani konuşan son çiftçi gruplarının yaşadıkları merkez olan Pawa ve Shabad arasında kalan bölgelerde hâlâ daha görülebilir; sözkonusu bölgede, koyu-tenli, kısa boylu çiftçiler ve şehir sakinleri, (şimdilerde yoksulluk içinde olan) açık-tenli eski göçebelerle yan yana

yaşamaktadırlar. Tek fark, bu grupların tarihsel rollerinin tersine dönmüş olmasıdır: Şu anda hali vakti yerinde olan Goranlar, kendilerine eskiden zulmeden eski göçebeleri ve göçebe beylerini çalıştırmaktadırlar ve aşağılayıcı bir tutumla onları "dari hull" yani "çam ağacı" olarak adlandırmaktadırlar.

Yerli Paleo-Kafkas Kürtlerinin, dilbilimsel, kültürel, ve ırksal olarak "aryenleşmeleri" Hint-Avrupa dillerini konuşan Hititler, İskitler, Medler, Sagartyanlar, Persler, Haigler, Sindiler ve Alanlar gibi grupların sürekli göçü ve yerleşimleriyle birlikte İ.Ö. ikinci binyıl başlarında başlamış gibi görünüyor. Köklü bir kültürel (ve bir ölçüde genetik) başkalaşımın gerçekleşebilmesi için, bu açık-tenli göçmenlerin sayısı son derece yüksek olmuş olmalıdır.

Aryenlerin gelişinden önce ve sonra, pek çok kültürel istikrarsızlık ve homojenleşme serüvenine rağmen, Kürtlerin genetik homojenleşmesi hiçbir zaman gerçekleşmedi. Çağdaş Kürtlerin yaşadıkları bölgelere kısaca bir göz atıldığında, bu gerçek kendiliğinden kanıtlanmaktadır.

Kürtlerin etnik bileşimi konusundaki çarpıcı olgulardan biri de, bu etnik bileşimin pek çok kökene dayanıyor olmasıdır. Bu olgu, Kürdistan'ın binlerce yıl boyunca karşılaştığı göç dalgaları ve işgallerle doğrudan bağlantılıdır. Örneğin, Türki halkların 12.yy'dan itibaren yerleştikleri ve asimile oldukları Kürdistan'ın birçok bölgesinde, bazı Mongolid izlere bile rastlanmaktadır. İşte Kürtlerin etnik kaynağı, tüm bu halkları içinde eriten bir karışımdan oluşmuştur.

Kürdistan'daki en yaygın kan grubu B'dir, onu A (ve bu ikisinin karışımından oluşan AB türü) ve 0 grubu takip etmektedir. Kürtler arasında yaygın olan B grubunun, Kürtlerin halen de periyodik bir şekilde maruz kaldıkları kolera hastalığına karşı doğal bir direnç yarattığı anlaşılmaktadır. A grubu ise, bubon vebasına karşı dirençlidir ki böylece, söz konusu vebadan en çok etkilenen Avrupa'da bu kan grubunun neden bu kadar çok yaygın olduğunu ve bu hastalığın geçmişte Kürtleri daha az etkilediği ortaya çıkmaktadır. Ortadoğu'nun her tarafında yaygın olan çiçek hastalığına karşı dirençli olan 0 kan grubunun Kürdistan'da kısmen az oluşu, söz konusu hastalığın Kürdistan dağlarına pek uğramadığını göstermektedir. Kürtler üzerine yapılacak her türlü tarihsel çalışmada bu epistemolojik kanıtlar dikkate alınmalıdır; özellikle de, ölüm düzeyi yüksek olan salgınlar gibi tarihsel olaylar nüfus hareketlerine uyarlanırken (*bkz. Demografi*).

Ek Okuma ve Kaynakça

Arilns Kappers, C.U., "*Yakın Doğu Antropolojisine Katkılar, V: Kürtler, Çerkezler ve Farslar*," *XXXIV. Bilimler Seksiyonu Tutanakları* (Amsterdam: Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, 1931); Dyson, R.H., "[M.Ö.] *Dokuzuncu Yüzyılda Batı İran'da İnsan*," Archaeology 17 (1964); Field, Henry, İran Antropolojisi (Şikago: Field Museum Press, 1939); Field, Henry, *Irak Antropolojisi* (Cambridge: Harvard Peabody Museum of Anthropology, 1952).

KLANLAR

Bugün Kürdistan'da, her birinin kendine ait bir tarihi ve çoğunlukla da sınırları belirlenmiş bir yerleşim alanı olan ciddi sayıda klan ve klan konfederasyonu bulunmaktadır. Bu nedenle öncelikle "klan" teriminin doğasını anlamak gerekiyor. Demografik ihtiyaçlar nedeniyle, Kürdistan'daki bir klan (örneğin İrlanda veya İskoçya'daki gibi)

yerleşik yaşama geçen halklar-çiftçiler, şehir sakinleri ve benzerlerini birbirleriyle ilişkilendiren bir tanımlama olagelmiştir. Öte yandan, birkaç on yıl öncesine kadar, belli başlı her klanın veya klan konfederasyonunun her zaman bir göçebe veya kır kökenli bileşeni olmuştur. "Aşiret" terimi yerine klan terimini tercih etmekle, okurun, "aşiret" teriminin daha kolayca yakıştırıldığı Türk-Moğol, hatta, kır kökenliler başta olmak üzere, Amerikan Kızılderilileri ile kıyaslandığında, İrlandalı, Çinli veya Ermeni klan aileleri ile daha çok ortak yönü bulunan bu tarihsel Kürt klanlar ailesini daha iyi anlayabileceğini umut ediyoruz. Kürdistan'daki bu sosyal gruplamanın doğası ve temel önemi üzerine yapılan bir tartışma, Toplumsal Örgütlenme ve Göçebe Ekonomi başlıklı bölümde sunulmuştur ve yakından incelenmelidir.

Kürt klanlarının pek çoğu birkaç bin yıl boyunca -aynı isimle veya aynı ismin çeşitli varyasyonlarıyla- varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ortalama bir etimoloji bilgisine sahip olan herhangi birisi, Kürdistan dağlarında yaşamış olan ve antik tabletlerde olduğu kadar klasik Yunan-Roma kayıtlarında veya ortaçağ İslami metinlerinde de adları geçen en antik krallık veya halkların isimlerini, günümüzdeki Kürt klanları arasından ayırdedebilir. Bu kayıtlar son derece şaşırtıcı kanıtlar sunmaktadır; 1) Etkileyici bir tarihsel sürekliliğe ilişkin kanıtlar, 2) İzlerine bugünkü klanlar arasında da rastlayabileceğimiz tüm bu antik halkların torunları olan Kürtlerin, birçok öğeden oluşan atalarına ilişkin kanıtlar. Kürtlerin neslini ve soy kütüğünü tanzim edip koruyan bu klanlar ailesi, Kürt ulusunu tanımlayan birer belge, hatta bir bakıma birer "nüfus cüzdanı" niteliğindedir (*Izady, 1993, 1994*).

Örneğin modern Zibari klanı, Sümer ve Akad kaynakları tarafından, yine bugün yerleşik oldukları aynı bölgelerde yaşayan Saubaru/Sibaru adında bir krallık ve halk olarak belirtilmiştir. Yunanlı general ve tarihçi Ksenophon M.Ö. 401 yılında (Anabasis adlı kitabının dördüncü bölümünde), Yunan ordusunun, Mispila (modern Musul)'dan geri çekilip kuzeye, Van Gölü kıyılarına doğru ilerlerken, geçtiği Kardukhoi/Carduchii ülkesi hakkındaki ünlü değerlendirmesini yapar. Klasik Yunan-Roma yazarlarının, Gordyene halkını ve onun krallıklarını yerleştirdikleri yer de yine bu aynı bölgedir. Eski Ahit kitabı, söz konusu bölgeden, Qardium ülkesi ve halkı olarak sözeder. Ve bugün, yine aynı bölgede yaşayan Gerdi adında büyük bir Kürt klanı ile karşılaşmaktayız. Kardukhoi/Caeduchii, Gordyene ve Qardium gibi coğrafik yerleşimler ve isimler, günümüzde Gerdi adıyla varlığını sürdüren büyük Kürt arkaik klanının etimolojik varyasyonlarından başka bir şey değildir. Ksenophon Cyropaedia adlı eserinde (üçüncü ve yedinci bölüm), bugün Türkiye Kürdistanı'na tekabül eden bir bölgede yaşayan Haldian/Keldani dağ halklarından uzun uzun bahseder. Birkaç yüzyıl sonra, Strabon ve Pliny de, bu antik Kürt klanı hakkında Ksenophon'un yazdıklarına yeni şeyler eklemişlerdir. Ve Keldaniler günümüzde -isimlerinin yanı sıra genel olarak yaşadıkları bölge itibariyle de- Halidi, Halikan ve Qalxan Kürt klanları aracılığıyla varlıklarını sürdürmektedirler. Botan (Heredot'un sözettiği Botanoi), Mamakan (klasik Ermeni kaynaklarında geçen Mamigon), Hadhaban (Yunan-Roma yazarlarının söz ettiği Adiabene), Piran ve Baraz (Parthiya ve Sasani kayıtlarında geçen Paren ve Veraz) gibi klan isimleri, günümüzde hâlâ sağ salim bir şekilde, Kürtlerin büyük klan ailesi olarak varlıklarını sürdüren klanlara işaret etmektedir.

Klasik kaynaklar, büyük Kürt klan ailesine göndermede bulunan referanslarla doludur. Esasen bizzat "Kürt" adının kendisi, "Kurtie" adlı başka bir klan ailesini temsilen, yaklaşık olarak 3800 yıl önce yazılı kayıtlarda belirmektedir. M.Ö. 300 yılına ve klasik çağın başlangıcına gelindiğinde, Yunanca'daki "Kurtioi" ile Latince'deki "Cyrtii" sözcükleri, bugün Kürtlerin doğrudan ataları olarak tanıdığımız halklar arasındaki en önemli klan ailesi olsa bile, hâlâ bir klanlar ailesini temsil etmektedir. M.S 500 ve ortaçağın başlangıcından önce, "Kurt/Kurd" sözcükleri, tüm diğer büyük klan ailelerini içine alıp bu klanları aşarak, etnik bir isim statüsünü kazanmıştır. Bir Gerdi, yani antik Charduchoi'nin torunu veya bir Halidi, yani Anadolu'nun antik Keldanileri'nin torunu olabilecek herhangi biri kendisini, bu etnik ismin soyundan gelen bir "Gerdi Kürdü" veya bir "Halidi Kürdü" olarak tanımlardı.

İslam'ın gelişinden sonra, ortaçağ İslam kaynakları, Hürmüz boğazından tutun da Anadolu içlerine, Suriye-Lübnan kıyı dağlarına, Kafkasya ve Elbruz yaylalarına ve Horasan'a dek, göçebe ve göçebe-olmayan Kürt klanları hakkında ayrıntılı listeler sağlamaktadır. Coğrafyacı İbni Hewqel (M.S. 977), Suret el-Erd adlı eserinde, İran'ın güneyindeki Fars bölgesinde yaşayan 33 Kürt klanı hakkında ayrıntılı bir liste sunar ve toplam klan sayısının 100'ü aşkın olduğunu belirtir.

Kürt tarihçisi Şeref Han Bitlisi tarafından, 1597 yılında yazılmış *Şerefname* adlı eserde sağlanan ayrıntılı listeler ve Maqrizi ile el-Ömeri adlı Mısırlı tarihçiler ile Osmanlı idarecisi ve gezgini Evliya Çelebi tarafından yazılmış Seyahatname adlı eserde bu listelere yapılan eklemeler, özelde Kürt klanlarının, genelde ise Kürt halkının, ortaçağ ile modern dönemler arasındaki hareketleri ve dağılımı konusundaki bilgi açığını kapatmaktadır.

Kürt soyu üzerine yapılacak tahminlerde, başlıca araçlar olarak kullanılabilecek bu arkaik isimlerin varlıklarını sürdürme "mucizesi"ni, Kürt klanları ailesinin, tıpkı İrlandalı, İskoç ya da Ermeni klanları gibi, kendi kimliğini ve toplumsal pozisyonunu günümüze kadar kıskanç bir şekilde koruması olgusuna borçluyuz. Belirli bir klan ailesinin göçebe bir kesimi, çoğu zaman, söz konusu klan ismini, "orijinal" ya da yerleşik bölgenin çok daha ötesine taşıyarak, bu klanı yeni bölgelere yaymıştır.

Bazı göçebe klanların daha önceki yerleşim yerleri hakkında, gerek ortaçağ yer isimlerinden gerekse de Kürt aşiret ismini taşıyan ve doğum yerleri bilinen belirli ortaçağ Müslüman bilginlerinin soyadlarından epeyce bilgi edinilebilir. Klan isimlerinin kişi veya hanedan adları olarak benimsenmesi, eski çağlardan beri yaygın olan bir olgudur. Örneğin, biyografici İbni Halikan (Halikan aşiretine mensuptur), iç Kürdistanlı iken, Kuzey Kutbu ve İskandinavya'ya giden ilk Ortadoğulu gezgin olarak bilinen İbni Fadılan (Şedad [modern Şadilo] konfederasyonunun bir üyesi olan Fazilan/-Fazilun aşiretine mensuptu) Güney Kürdistanlıydı. Günümüzde Fazılan aşiretiyle kuzey Kürdistan'daki Horasan bölgesinde karşılaşırken, Halikanlar'a küçük birer grup olarak neredeyse Kürdistan'ın her bölgesinde rastlıyoruz.

Kürt klanlarının modern dağılımına, Kürtlerin şu anda mensup oldukları dinlere, konuştukları lehçelere ve hatta Kürtlerin fiziksel niteliklerindeki varyasyonlara işaret eden önemli faktörlerden biri de, göçebe Kürt aşiretlerinin Kürdistan'ın içindeki kitlesel göçleri ile dışarıdan Kürdistan'a yönelen göç olaylarının doğurduğu sonuçlar olmuştur. Ayrıca, geçmişte ve günümüzde yaşanan kitlesel göçler, Kürdistan'daki klan

yapısını daha da çeşitlendirmiştir. Öte yandan bu göçler Kürtleri aynı zamanda, bölgedeki diğer pek çok etnik grupla yakın bir ilişki içine sokmuş ve aralarında pek çok farklı ilişkinin kurulmasına yol açmıştır. Bu olgular ve onların tarihsel arkaplânı hakkında, Tarihsel Göçler, Sürgünler ve Mecburi İskânlar, Klasik ve Ortaçağ Tarihi adlı bölümlerde ayrıntılı bilgi sunulmuştur.

Kürt göçebe aşiretlerinin izini sürmek, şu veya bu ölçüde, Kürt ulusunun geçmişi hakkında bugün elimizde bulunan belgelere ve temel kaynaklara göz atmamızı gerektirir. Örneğin, üyelerinden biri olan bir kraliyet ailesinin M.Ö. birinci yüzyıl ile M.S. üçüncü yüzyıl arasında Orta Kürdistanı yönettiği tarihi Hadhabani aşireti, klasik Yunan ve Latin kaynaklarında Adiabene olarak geçen bölgeye adını vermiştir. Bununla birlikte bu aşiretin bir kolu, dokuz yüzyıl sonra Kuzey Ermenistan'daki Dvin ve Ani yakınlarında karşımıza çıkmaktadır. Hadhabani'lerin bu kolundan Eyyubi adında bir klan çıkmış ve tekrar antik Adiabene bölgesine göçmüştü. Bundan kısa bir süre sonra ise, Eyyubi hanedanlığının kurucusu ve geleceğin kralı olan Selahaddin, Eyyubi hanedanlığına bağlı olan bir tımarlık bölgesindeki Tikrit şehrinde dünya gelmişti. Günümüzde, söz konusu Hadhabani aşiretine, eski isminin bozulmuş biçimleriyle, Horasan'dan tutun da Suriye'ye dek varan geniş bir bölgede rastlanmaktadır.

Bugün Kirmanşah yakınlarında yaşayan Bavend klanı, Kerkük yakınlarında yaşayan Kaka (hakeza, Kirmanşah'taki Elbruz sıra dağlarının eteklerinde yaşayan Kakavend Aşireti) ve Suriye ile Türkiye'den Halep'in Kuzeydoğusuna dek uzanan bölgede yaşayan Şeddadan Aşireti, Bavendiler, Key Kubadiler ve Şeddadiler adındaki ortaçağ hanedanlıklarını kuran ve sırasıyla Hazar Denizi kıyısındaki bölgeleri, Orta İran'ı ve Kafkasya-Ermenistan-Kuzey Kürdistan bölgelerini yönetmiş olan Kürtlerin torunlarıdır. 1848 Yılına kadar Orta Kürdistan'ı Osmanlılar'ın gözetiminde yönetmiş olan Baban konfederasyonunun ismi, söznü ettiğimiz Bavend adındaki ortaçağ kılanının bozulmuş halidir. Dımili adlı aşiret grubundan ise, yarım düzineye yakın çeşitli hanedanlıkların yanı sıra, ortaçağdaki kraliyet ailesi olan Baweyiler de çıktı. Dimililerin ana gövdesi, bugün hâlâ Anadolu'daki Kuzeybatı Kürdistan'da bulunmakta ve dışardaki insanlar tarafından daha ziyade Zaza adıyla bilinmektedir.

Dikkatli bir şekilde incelendiğinde, Ermenistan, Gürcistan ve diğer komşu bölgelerin aristokrat ve kraliyet aileleri arasında, birkaç diğer Kürt aşiret ismi ile de karşılaşılabilir. Büyük Baraz veya Veraz aşiretinin reisleri, uzun Parthiya döneminin (M.Ö. 247 - M.S. 224) en önemli yedi feodal ailesinden biri olmuş ve Suriye'den Ermenistan'a, oradan da Adiabene sınırlarına varan geniş topraklara sahip olmuştu. Modern Kürt Baraz Aşiret Konfederasyonu, bu eski bölgenin batı kesimindeki yarısını günümüzde hâlâ elinde bulundurmaktadır.

Mamakan Aşireti, Ermeniler arasında yönetime gelen Mamikoniler ya da Mamigoniler adındaki aristokratik bir feodal aile (Ermenice'de nakarar olarak anılır) yarattı. Ayrıca altıncı yüzyılda yine bu aileden, Vartan ve Vahan Mamikoni adında iki Bizans generali ile Avarayr Savaşı'nın (M.S. 451) kahramanı olan St. Vardan Mamikoni adında bir aziz çıkmıştı. Ermeni geleneklerine göre, Mamikoniler "Taik, Taron, Bagravandene ve Acilisene" bölgelerini yönetmişlerdi. Kuzey ve Batı Kürdistan arasındaki Van Gölü havalisinde kalan bu bölgeler günümüzdeki Kağızman, Muş, Bitlis, Siirt ve Ahlat bölgelerine tekabül etmektedir. Modern Mamakan Aşiretine, günümüz-

de Van Gölü'nün kuzey, doğu ve güney kesimlerinde küçük gruplar halinde rastlamak mümkündür. Mamakanların diğer kolları ise, Orta ve Güney Zagroslar'da büyük gruplar halinde yaşayan Mamiş ve Mamasani aşiretleridir. Mamikoniler Ermenice konuşurken, Mamasaniler, Farsça'nın Luri lehçesini benimsemişlerdir. Mamakan Aşiretinin günümüze kadar varlığını sürdüren ve Kürtçe konuşan kolları yalnızca Mamişler ve geri kalan Mamakanlar'dır.

Diyarbakır'da yaşayan ve şehre adını veren Bekiran ya da Bagiran aşireti ise, dokuzuncu yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla uzanan zaman dilimi boyunca belirli aralıklar ve müdahalelerle, önce Ermeniler'i, ardından da Gürcüler'i yönetimi altına alan Bagrati kraliyet ailesini doğurmuştur. Ter-Gewondiyan'a göre, ilk Bagratiler'in özgün bölgesi, Kuzeybatı Kürdistan'daki Diyarbakır ile Bingöl arasında kalan bölgeydi. Bekiranlar, Claudius Ptolemy tarafından 22 yüzyıl önce Bagrauande olarak kendilerinden söz edilen Bagravend Aşiretinin torunlarıdır. Ptolemy, Bagravendiler'in, Van Gölü ile Dicle Nehri arasında kalan bölgesini Bagraundene Regio, yani "Bagravendiler'in bölgesi" olarak tanımlamıştır.

Sykes şöyle der; "[modern] Bekiranlar"ın kendi gelenekleri, onların Bagratlar'ın [Bagatiler] torunları olduklarını belirtmektedir."Ermeni din adamları bu noktada çoğu zaman kesin konuşurlar." Tirikan aşireti ile antik dönemlerin en büyük Ermeni hükümdarı olan Kral Tigran arasında da benzer bir ilişki kurulabilir. Sykes, "ziyaret ettiğim Tirikanlar, aralarında yaşayan birkaç Ermeni'ye kibar davranıyordu" diye yazar. "Bölgede yaşayan Ermeniler [Tirikanlar ile] ortak bir kökene sahip olduklarını ve Ermeni ırkına mensup olmadıklarını belirtiyorlar; doğal olarak, bu düşünce Diyarbakır'daki Ermeni din adamları ve cemaati tarafından reddedilmektedir, ki ben bu bilgiyi bölgenin önde gelen Hristiyanların'dan biri olan bir papazdan aldım" (*Sykes 1908, 464*). Bu ilginç hipoteze, (M.Ö. 2255 civarında) antik Gutiler'in kralı olan Tirikan adında bir başka isim daha eklenebilir (*bkz. Antik Tarih*). Yukarıda da belirtildiği gibi, aşiret isimlerinin hanedanlık adı olarak kullanılması, en azından ortaçağın ilk dönemlerinden itibaren sık sık rastlanılan bir olgu olmuştur. Bu yüzden Gutiler'e ait olan Tirikan ismi, geleneği binlerce yıl geriye götürerek, Kürt dağlarından çıkıp bir klan adı alan ilk hükümdar örneği olabilir. Gerçekten de, modern-öncesi her Kürdün soyadına bir klan ismi iliştirme uygulaması, Ala-Firuz (1977) gibi kimi kişilerin, düz bir mantıkla, Kürtlerin, dünyada soyadını ilk kez kullanan etnik grup oldukları biçimindeki bir düşünceyi savunmalarına yol açmıştır. Kürtlerin, soyadını ilk kez kullanan ve varlıklarını günümüze dek sürdüren ilk Uluslararasında olması pekâla da mümkündür (*bkz. Toplumsal Örgütlenme*).

Ptolemy'inin belirttiği özgün bölgesinde günümüzde hâlâ yaşayan diğer önemli klanlardan biri de Belikan Konfederasyonudur. Belikanlar'ın yaşadıkları ve Ptolemy tarafından Belkaniya olarak adlandırılan bölge, Halep'in Kuzey ve Kuzeybatı kesimlerine denk gelen modern Türkiye-Suriye sınırındaki bölgedir.

Uzun tarihleri boyunca, pek çok önemli klan ve aşiret parçalanmıştır. Bu durum, yerleşik klanların zorla göç ettirilmelerinden ya da göçebe aşiretlerin gönüllü göçlerinden kaynaklanmıştır. Örneğin Halikan aşiretine günümüzde küçük gruplar halinde Erbil (Irak'ta) yakınlarında, Kirmanşah (İran, [isimlerinin bozulmuş varyasyonu olan Qalxan adı altında]) civarında, Türkiye'deki Ankara ile Konya arasında, buna ek olarak Horasan, Türkmenistan ve Ermenistan'da rastlanmaktadır. Halikanlar'ın varlığına

değinen ilk kayıtlar, onların yaşadıkları yeri, Van Gölü'nün kuzeyi ile Erzurum arasında kalan bölge olarak vermektedir. Antik Keldani/Haldiler'in torunları olan Halikanlar, antik çağlarda Kuzey Kürdistan'daki Van Gölü civarında Hurri halklarının başlıca bileşenlerinden birini teşkil ediyorlardı.

Modern zamanlarda, özellikle de 1930'lu yılların başlarından itibaren, Türkiye Kürtleri'nin eski aşiret örgütlenmeleri ve birlikleri yoğun bir baskı altına alınmıştır. Ancak bu, oradaki aşiretlerin artık varlıklarını sürdürmedikleri anlamına gelmez. Söz konusu Kürt aşiretlerinin güçlü varlığı, Türk hükümetini, onları yakından izlemeye sevketmiştir. Kürt klan ve aşiretleri ile onların devlete olan bağlılıklarının derecesi hakkında Türk hükümeti tarafından gizlice hazırlanmış bir raporun bazı bölümleri bir süre önce, İkibine Doğru adlı bir dergide yasadışı olarak şu başlıkla yayımlanmıştı: "*Çok Gizli Rapor. Devletin gözüyle: Hain ve Yandaş Aşiretler*" (1987).

Söz konusu rapor, her Kürt klanının, yerleşik olduğu bölge, sahip olduğu nüfus, konuştuğu lehçe, dini mezhebi, lider(ler)i ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile raporun hazırlandığı dönem arasında geçen zaman boyunca devlete gösterdiği bağlılığa ilişkin bilgileri içeriyordu. Bu raporu yayımlayan dergi kapatılmış ve konu mahkemeye intikal etmişti. Ne var ki, söz konusu raporun ortaya çıkan bölümleri, Kürt aşiretlerinin Türkiye'deki mevcut durumunu kavramak açısından, pek fazla değeri olmayan kaynaklardır.

Eski Sovyetler Birliği'ne dahil olan topraklar üzerinde yaşayan, Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan Kürtleri ve gevşek de olsa Azerbaycan Kürtleri arasında da aşiretsel bağlılıklar varlığını sürdürmüştür. Azerbaycan Kürtleri büyük kafileler halinde Avrasya'nın çeşitli köşelerine sürgün edilmişler ve kendilerinden arta kalan Kürt kültürü de Azeriler tarafından baskı altına alınmıştır. Aristova 1958 yılında, sözünü ettiğimiz çalkantılardan önce akrabalarının mensup olduğu klanları hatırlayabilen yalnızca iki Sovyet Azeri Kürdü bulabildiğini belirtmiştir. Ancak, aynı kişilere, Azerbaycanlı olmayan Kürtler hakkında aynı soruyu sorduğunda, pek çok klan adı kaydetmiştir.

İran, Irak ve Suriye'de ise, Kürt klanları ve aşiretsel örgütlenmeleri büyük ölçüde bozulmamış olarak varlıklarını sürdürmektedir. Tüm klanlar, aşiretler ve aşiret konfederasyonları hakkındaki ayrıntılı bir liste Tablo 1'de sunulmuştur.

Sykes'ın 1908 yılında Kürt klanları ve aşiretleri üzerine yaptığı çalışma, onların sayıları ve yerleşik oldukları alanları vermekte ve kısa sosyo-kültürel gözlemler sunmaktadır. Sykes, yerleşik ve göçebe klan ve aşiretleri bazı durumlarda beraberce ele alırken, bazı durumlarda da ayrı ayrı ele almaktadır. Sykes'ın bu çalışması İran'daki Kürt bölgelerini atlamasına rağmen, yine de, Osmanlı Kürdistanı'nı kusursuz bir şekilde içermesi bakımından özellikle değerlidir. Buna ek olarak,, Sykes'ın çalışması, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden ve 1920'li yıllardaki savaşlardan sonra yaşanan dramatik bölünme ve baskılardan önce gerçekleşmişti. Sykes'tan sonra, Vilechevski, Edmonds, Nikitine ve Mukri gibi kişiler tarafından yapılan çalışmalar, klanlar ve aşiretler hakkındaki mevcut bilgilere (zaman zaman çelişkili de olsa) yeni bilgiler eklemişlerdir. Field, İran ve Irak'ta antropolojik alanda yaptığı çalışmasında, Kürt aşiretleri hakkında İngilizce olarak en iyi harita, istatistik ve raporları sunmuştur. İçerdikleri bol ayrıntı ve dayandıkları sağlam araştırmalar bakımından, günümüzde konu hakkında yerel Ortadoğu dillerinde pek çok değerli çalışma daha bulunmaktadır.

TABLO 1
Kürt Aşiret ve Aşiret Konfederasyonları

Aşiretler batıdan doğuya doğru sıralanmıştır. Aşağıda, bazı küçük istisnalar dışında, yalnızca aşiret konfederasyonları ve konfederasyonlara dahil olmayan önemli aşiretler sıralanmıştır. Her konfederasyonun tüm üyeleri konfederasyon altında alfabetik sıraya göre verilmiştir. Alternatif aşiret isimleri, yerleşim yeri, dil, din vb açıklamalar parantez içinde verilmiştir. Bu listedeki aşiretlere, Buhara ve Fergana bölgelerindeki (Özbekistan) Hamkaw Kürtlerini de eklemek gerekiyor, ancak bunların aşiretsel bağlantıları hakkında herhangi bir bilgi bulamadım. 1925 Yılından itibaren göç ettirilen Kürtler, yeni yerleştikleri bölgelerde aşiretsel bağlantılarını korumuş olsunlar ya da olmasınlar, bu listeye dahil edilmemiştir.

1. Horasan Bölgesi

A- KUZEY HORASAN
(Aksi belirtilmemişse, buradaki tüm aşiretler Kurmanci konuşan Sunnilerdir, bir kısmı Şiilikle de ilintilidir)

Zafranlı (ya da Zaferanlı, Çemişgezek) Konfederasyonu (hem Horasan bölgesinin İran hem de Türkmenistan'daki üçte ikilik doğu kesimlerinde yaşamaktadırlar)
Amarlı (çok büyük)
Amiran
Bakran (veya Biçran)
Baçvan (veya Baçyan)
Badelan (veya Bahadıran)
Berivan (veya Brikan, belki de eski Baharvend? Laki konuşular, Yarisanidirler)
Burakay (Doğu Kürdistan'daki Burakaylar ile bağlantılı. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Gewliyan (çok büyük)
Hizolan (veya İzoli)
Hazoan (veya Hemzakan; antik Hazaban/Hadhaban ile bağlantılı)
Hevedan (Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Yezididirler)
İzan
Celali
Kaykan
Kowa (veya Kovanlı, Kaviyanlı, Kowend)
Kukban (veya Kukbaniklı, Kuhaniklı)
Milan (Milli)
Muzdakan
Paluvulan
Pehlavan
Qereçurlu (veya Qereçul)
Karman (Kahramanlı)
Qeçkan
Reşvan (veya Reşwend)
Rutakan
Şaran
Şeyhan
Şamlı (Biçaranlı)
Silseporan
Sivakan (veya Siverek. Dimili konuşurlar, Alevidirler)
Sufiyan
Topkan (çok büyük)
Veran
Zeydan

Şadlı (Şedad) Konfederasyonu
(Horasan bölgesinin güney çeyreğini kapsamaktadır)
Alan
Bugan
Dirqan

Gerivan
Gurdan
İnran
Caban (veya Japa. Büyük Caflarla ilişkili olma ihtimali var)
Cuyan
Kahan
Mitran
Kılıçhan
Karabaşlı
Kupran

Konfedere olmayan Aşiretler
Lak (Abivard ile Çahçaha arasında. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Karaçurlu (Horasan bölgesinin daha küçük olan Kuzeybatı kesimleri ile batıdaki bazı küçük kesimlerde yaşamaktadır)
Zend (Abivard Cahçaha arasında. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)

B- KOHISTAN-BİRCAND BÖLGESİ

Bohluli (Kayn ile Taybet arasında. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Menavend (Menavend-Hoş Awa dağlık bölgesi, Bircand'ın kuzeydoğusunda. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Ruşnavend (Raşawend. Tabas Masina bölgesi. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Topkanlı (Bircand'ın güeyindeki Keşmar ve Bakran Kuh bölgesi. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)

2. Elbruz Dağları

A- MAZANDARAN BÖLGESİ

Hecavend Konfederasyonu (Nur, Kecur, Klardeşt ve Pul bölgelerinde. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Dilfan
Kekavend (Kâkavend)
Lak
Sultankulikhani

Konfedere olmayan Aşiretler
(Aksi belirtilmemişse, Kuzey Kurmancisi konuşan Sunniler)
Elikani Demavend ve Lar bölgeleri. Dimili konuşurlar, Alevidirler)
Belikan (Geçsar-Kenduwan dağlık bölgesi. Dimili konuşurlar, Alevidirler)
Grili (Greyli; Neka nehri kıyısında yerleşiktirler. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Gulbadi (Behşehr ile Bender Gaz arasında. Kurmanci konuşurlar, Sunnidirler)
Laricani (Larican civarındaki dağlık bölgelerde)
Meshai (Bender Gaz yakınlarında)
Navai (Amul yakınlarında)
Neka (Neka nehri kıyısında)
Nuri (Nur şehri civarında)
Ümranlı (Galugâh bölgesinde)

B- GİLAN BÖLGESİ

Amarlı Konfederasyonu
(Deyleman ve Siyahkal ile Şahrud vadisi arasında. Büyük Baban konfederasyonunun bir kolu olduklarına inanırlar. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Baha Davallı
Beyşan
Devalı (Davallı)
Şamlı (Şamkan)
Şakulan (Şahkanlı)
Staclı (İstaclı)

Konfedere olmayan Aşiretler
Bacalan (Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Bohtuyi (Bohtani. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)

Çigini (Şahrud ırmağının kuzeyi. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Çemişgezek (Dimili konuşurlar, Alevidirler)
Celilvend (veya Celalewend. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Kelhur (Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Kakavend (Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Kirmani (Güney Kurmancisi konuşurlar, Yarisanidirler)
Mafi (Kirmanşah Mafileri ile bağlantılıdırlar. Yarisani ve Şiidirler)
Kiyasvend (Komasi ve Silahur kollarından oluşuyor. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Reşwend (Reşvend. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Weliyari (Güney Kurmancisi konuşurlar, Yarisanidirler)
Yemini (Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)

C- ZENCAN-HALHAL BÖLGESİ

Delikan (Halhal bölgesi. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Canpulat (veya Cumbalat. Hallhal'ın doğusu. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Kilishani (Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Şatrani (Erdebil'in güneyi. Kuzey Kurmancisi ve Azerice konuşurlar, Şiidirler)

3. Orta İran Platosu

A- KAŞAN-KUM BÖLGESİ

Bağdadi (veya Ancilavend. Saveh'ın batısı. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Kelhur (Saveh'in güneyinde, Karaçay'da. Gorani ve Güney Kurmancisi konuşurlar, Yarisanidirler)
Lak (Karkas Dağlarındaki Kohak ve Kurdakan bölgelerinde)
Pazuki (Paziki veya Baziki. Tahran'ın doğusundaki Veramin dolaylarında. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Şii ve Sunnidirler)
Ossanlı (Germsar ve Veramin. Laki konuşurlar, Yarisani ve Şiidirler)
Zend (Kum'un güney batısı. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)

B- FARS

Kakai (Şiraz'ın hemen Kuzey Batısında. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Kurdşıli (Marasurhi dağlık bölgesi, Şeri Naw ve Cehrom. Laki konuşurlar, Yarisani)

C- BELUCİSTAN

Guran (Bampor. Gorani ve Laki konuşurlar, Yarisani ve Şiidirler. Yelhani reislerinin işgücünü teşkil ederler)
Zengena (Bampor. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Kelhur (Taftan Volkanik Dağlık Bölgeleri, Gorani konuşurlar, Yarisanidirler. Günümüzde Belucileşiyorlar)
Yelhani (Bampor. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler. Küçük çaplı elit bir aşirettir)

4. Doğu Kürdistan

(aksi belirtilmemişse, tümü de Güney Kurmancisi konuşan Sunnilerdir)

Bilbas Konfederasyonu

(Urmiye Gölü'nün Güneybatısı)
Mamaş
Mangur
Ocak (Uşak)
Piran (büyük)
Ramak
Sinn

Gulbahi Konfederasyonu
(Bicar'ın Batı ve Kuzeybatı kesimleri)
Çukareşi (veya Çukareşti)
Gameli
Cucareş
Kalkeni (Qalqali)
Kakawend (veya Kakaswendi)
Kamili
Murad Gorani
Pitawasari
Qomri
Sinduli

Caf Konfederasyonu
(Cewanrud ile Sanandaj arasında. Irak'taki Orta Kürdistan'da yaşayan büyük Caf aşiretinin bir kolu)
Basugi
Gelali
Haruni
İnaki
İsmail Ezizi
Keleşi (Keleşin)
Kemali
Mandumi
Mikaili
Qobadi (Kowa)
Ruhzadi
Şatiri
Tarhani
Veladbegi

Mandumi Konfederasyonu
(Bicar'ın Güneydoğu kesimleri)
Tarimuradi
Alimuradi
Lewlerzi

Mukri Konfederasyonu
(Urmiye Gölü'nün güneyi ile Mehabad ve Diwandara arasında. Bu konfederasyon günümüzde büyük ölçüde çözülmüştür)
Begzade
Dehbokri
Caf (Mehabad bölgesindeki)
Kasımlı

Konfedere Olmayan Aşiretler
(Bunların çoğu, büyük Erdalan konfederasyonu parçalanmadan önce onun üyesiydi. Aksi belirtilmemişse, tümü de Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Ahmedi (Bana yakınlarında)
Alan (Serdeşt yakınlarında)
Erdalan (Sanandaj'ın Kuzeybatı kesimlerinde. Eski Erdalan adını kullanan görece yeni bir aşiret)
Babacani (Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Behrambegi (Bana yakınlarında, Dizli ve Çemşeman'da)
Balawend (Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Başuki
Baskula (Serdeşt'in batı kesimleri)
Biryahi (Serdeşt yakınlarında)
Bistarawend
Burakay
Dorraci
Feyzullahbegi (Bukan, Takab ve Saqız yakınlarında)
Geşki (veya Keşki. Kamyaran yakınlarında)
Gargei
Gawurka (veya Gewrg. Serdeşt ile Saqız ve Mehabad arasında)
Hamaweysi
Heyderbegi (Merivan yakınlarında)
Celali (Sanandaj'ın doğu kesimlerinde)
Kelali (veya Gelali, Celali. Saqız dolaylarında)
Kelasi (Serdeşt yakınlarında)
Kemanger (Kamyaran yakınlarında)
Koli (veya Guli. Sanandaj'ın Kuzeydoğu kesimlerinde)

Komasi (Merivan ile Sanandaj arasında)
Lak (Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Lutfullabegi (Bana yakınlarında)
Meriwani (Merivan ile Pencwin arasında)
Osmanbegi (Mehabad'ın güneyinde)
Kobadi
Sursuri
Serşiv
Zend (Qurwa dolaylarında. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Weladbegi

5. Güney Kürdistan

Atkuvazi Konfederasyonu
(Mehran, Badra ve Çıwar. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Benserda (veya Benzerda)
Banviza
Bi
Keşvend
Kurdel
Malikeşvend
Maysami
Mir
Muma
Murt
Qaytuni
Qruşvend

Hewreman Konfederasyonu
(Hewreman bölgesinde. Yarisanidirler, Gorani'nin Hewremani lehçesini konuşurlar)
Lahuni (Cafersultani)
Tehti
Behrambegi
Hasansultani
Mustafasultani

Ayvan (İvan) Konfederasyonu
(Nefti Şah, Nefthane ve Mendali. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Benseyre
Çulak

Bacalan (Bacarwan) Konfederasyonu
(Kasr-ı Şirin, Xenıqin, Quratu, Şexan, Dergezin [Süleymaniye yakınlarında], Horin ve Cizani. Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Comur
Kazanlı

Beyranvend (Silakur) Konfederasyonu
(Ortaçağdaki Beravend. Hemedan'ın güneyinde, Luristan'ın Silakur bölgesine doğru. Çok büyük. Laki konuşurlar, Yarisanidirler, bir kısmı Şiidir)
Alayno
Çeqelvend
Daşeyno
Komasi
Reşvend (veya Reşwend)
Zend

Goran Konfederasyonu
(Kirmanşah ile Pawa arasında. Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Bibiyan
Biwanic
Daniyali
Gewera (Gehwera)
Heyderi
Nirzi
Halkani Behrami (Halkan)
Halkani Speri (Halkan)
Şabankara (Çupankara)
Tufangçi
Yasami

Holaylan Konfederasyonu
(Kirmanşah'ın doğusunda, Sonqor dolaylarında. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Belawend

Celalawend
Osmanawend
Tarhan
Zerdalan

Comir (veya Comur, Comhur) **Konfederasyonu**
(Hemedan'ın güneyinde. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Abdali
Berazi
Guma
Şahweysi

Kelhur Konfederasyonu
(Xeniqin ile Kirmanşah arasında. Muhtemelen günümüzdeki en büyük Kürt aşiret konfederasyonu. Yarisanidirler, çoğunluğu Gorani, bir kısmı da Güney Kurmancisi konuşur)
Ebulmuhamedi
Alirızawend
Alwendi
Berga
Budağbegi
Çillai
Faruki
Gelladar
Harunabadi
Celowgir
Kelapa
Kellacub
Kemar
Kerempana
Kazımhani
Kerga
Halidi
Homan
Kırbiyan
Mansuri
Maydeşti (Mahideşti)
Mirezizi
Mumini
Muğira
Muşgir
Papiran
Qulami
Qumçi
Receb
Remezani
Rızawend
Rutwend
Seydnaza
Seyyedan
Selka
Şeybeni
Şahini
Şirzadi
Şıwankara (Şıwan)
Siya Siya
Teleş (Taliş)
Zeynelhani

Hızır (Kızıl veya Kezal) Konfederasyonu
(Mendali ve Sumer. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Hızırvend
Murşidvend
Qolivend
Şemsivend

Pehla (Feyli) Konfederasyonu
(Bağdat'ın kuzeydoğusundaki Baquba ile Kuzistan arasında. Laki konuşurlar, Yarisani ve Şiidirler)
Bapirvend
Braspi
Şeydarvend
Dustalivend
Goran
Heywari
Cebirvend
Cugi
Kelkuh
Hızırvend

Kowlivend
Mamasivend
Mami
Mamus
Maral
Mraverzi
Muradhani
Nowruzvend
Osivend
Papi
Şakarbegi
Şaraka
Suleymanhani
Zerguş

Kalhani (Kalkan) Konfederasyonu
(Kirmanşah'ın kuzeybatısında, Kuzaran dolaylarında. Halkanlar ile bağlantılı. Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Eynawend
Baçahali
Berawli (Berwali)
Bizirabadi
Dengi
Divaka
Malgi (Maliki)
Necefi
Peştmala
Kelazenciri (Kolozenciri)
Kari
Kerka
Rüstem
Sebza
Serewara
Wistali

Karalos Konfederasyonu
(Mendali ile Tengi Sumer arasında. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Çermawend
Gew Sewari
Geş
Keytun
Kakawend
Neftçi

Salas Konfederasyonu
(Kirmanşah'ın batısı ile Kerend arasında. Güney Kurmancisi konuşurlar, sunnidirler. Üç küçük konfederasyondan oluşurlar)
1.Babacani
Begzade
Zemkani

2.Kobadi
Bezani
Begzade
Miraki
Texta
Tengi İzdaha
Zilani

3.Weladbegi
Aliağay
Derwiş
Delazihiri
Durui
Keleka
Halwen (Halkan ile bağlantılı?)
Reşid

Sencabi Konfederasyonu
(Pawa ile Maydeşt arasında. Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Abbaswend
Aliwend
Allahyarhani (İlahihani)
Bağı
Bawan (Bavend)
Çelawi (Çelebi)
Dataca
Dewletmend
Derhawar
Heqnazarhani
Celalawend (Celalwend)

Kelalawend (Kelalwend)
Keka
Hoşrawi
Kolkol
Nezka/Terga
Siminwend
Sufi
Surhaki
Surhawend

Şerefbeyani Konfederasyonu
(Şiwaldir dağları, Şirvan nehri ve Şexan dolaylarında)
Kuraki
Emirhanbegi
Eziz Begi
Gahari
Nadiri

Swarameyri Konfederasyonu
(Xeniqin, Şehreban ve Ebu Cisra. Laki ve Güney Kurmancisi konuşurlar, Yarisanidirler)
Kelhur
Tutik
Mamakan (veya Mamecan)
İnantir

Tirkaşvend Konfederasyonu
(Asadabad ile Hemedan ve Tusirkan arasında. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Alicani
Alimurşid
Rahmeti
Süleymani
Zend

Zend Konfederasyonu
(Hemedan'ın Güney ve kuzeybatı kesimleri. Laki konuşurlar, Yarisani ve Şiidirler)
Aliyan
Mamed
Kani
Salih Ağa
Tahir Hani

Konfedere Olmayan Aşiretler
Babani (Küçük. Xeniqin ve Kerkük'ün kuzey kesimlerinde. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Benzerda (Sarpoli Kasr-ı Şirin'in kuzey kesimlerinde. Gorani ve Güney Kurmancisi konuşurlar, Yarisanidirler)
Bawend (Dinawar ve Şahabad. Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Dinarvend (Dehluran, Dalperi ve Dinar sıradağlarında. Laki konuşurlar, Yarisani ve Şiidirler)
Dun (veya Dum; Dinawar ve Kandula dolaylarında. Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Geşki (Kirmanşah'ın kuzeyi. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
İmami (Eskiden Caf Konfederasyonu'na bağlıydılar. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Iraki (Eskiden Caf Konfederasyonu'na bağlıydılar. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Cewanrudi (Eskiden Caf Konfederasyonu'na bağlıydılar. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Keyd (Musiyan ve Dehluran. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Keyhurda (Dehluran varoşları. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Kerend/Krind (Kerend şehri dolaylarında. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Kolyai (Sunqor ile Korwa arasında. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Mafi (Kirmanşah'ın doğusunda. Laki konuşurlar, Yarisani ve Şiidirler)
Ossanlı (Osivend ile bağlantılı? Laki konuşurlar, Yarisanidirler)

Peyrawend (Kirmanşah'ın kuzeyi. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Wercawend (Sahna ile Kengawer arasında. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Zengena (Kirmanşah'ın güneybatısı. Gorani ve Güney Kurmancisi konuşurlar, Yarisanidirler)
Zerdalan (veya Belawend. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Zula (Kirmanşah'ın güneydoğusu. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)

6.Orta Kürdistan
(Hemawend aşireti hariç tutulursa, buradaki aşiretlerin önemli bir kısmı eskiden, bu yüzyılın başında dağılan büyük Baban (Ortaçağdaki Bavend) confederasyonuna bağlıydı. Aksi belirtilmemişse, tümü de Güney Kurmancisi konuşan Sunnilerdir)

Delo Konfederasyonu
(Küçük. Kuş Dağları ile Serkela ve Xeniqin arasında)
Geş
Cemrezi
Karez
Pencankuşti
Selim Weysi
Terkawend

Hemawend Konfederasyonu
(Büyük. Çemçemal ile Şirvan nehri arasında ve Bezayn bölgesinde. Gorani konuşurlar, Yarisanidirler)
Begzade
Çingini
Kefruşi
Mamend
Piriyai
Remawend
Reşwend
Seferawend
Şitabisar
Sfiyawend

Caf Konfederasyonu
(Çok büyük. Süleymaniye ile Kar ve Halepçe arasında, büyük öbekler halinde Güney ve Doğu Kürdistan'a dek uzanmaktadır. Güney Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Amela
Badği
Baseri
Başki
Haruni
İsai
İsmail Üzeyri
Celali (veya Gelala)
Cewanrudi
Kemali
Mikaili
Muradi
Nawroli
Piştmale
Reşubari
Rogai
Sedani
Safiyawend
Şetri
Şex İsmaili
Terkhani
Tewgozi
Yezdanbexş
Yarweysi
Yusıfcani

Keza (veya Kaza) Konfederasyonu
(küçük. Kifir ile Çinçaldan arasında)
Sendula Begi
Koha Behram
Serkela

Şwan (Şiwan) Konfederasyonu
(Büyük. Kerkük'ün kuzeyinde, Hasa ile Zeh Nehirleri arasında)
Bezeyni
Hasa

Zend Konfederasyonu
(Kifri ile Şirvan nehri arsında. Laki konuşurlar, Yarisanidirler)
Alyan (Elyan)
Ğeni (Qini)
Mamsalih
Tayer Hani

Konfedere Olmayan Aşiretler
Ako (büyük. Ranya dolaylarında)
Baban (veya Babani. Küçük. Kerkük'ün kuzeyi ile Xeniqin dolaylarında)
Belikan (veya Belik, Belikiyan. Büyük. Rewanduz ile Balik Dağlık bölgesinde bulunan Rayat arasında)
Berzenci (veya Berzinci. Büyük. Xeniqin. Kısmen Yarisani)
Bayati (Tuz Kurmatu ile Kifri arasında)
Bezeyni (veya Şeyh Bezeyni. Erbil ile Kerkük arasında)
Boli (küçük. Bilek'in güneyinde)
Çigini (Süleymaniye'nin kuzeyi)
Dumbuli (Dünbeli, Şexan'da)
Daudi (veya Dwde. Büyük. Tewq, Kifri ile Tuz Kurmatu arasında)
Gahor (Kara Tepe)
Gerdi (Erbil'in kuzeyi ile Koy Sancak)
Homermil (Serkela Koçaciyan arasında)
Cebbari (veya Cebzari. Kerkük'ün güney-güneydoğusu ile Çemçemal ve Leylan arasında)
Kakai (Kerkük ile Tuz Kurmatu arasında. Yarisanidirler)
Halkan (veya Halkani. Belik Dağlarının kuzey kesimleri ve Erbil'in kuzeydoğusu)
Hoşnaw (çok büyük. Şaqlawa dolaylarında)
Kura (Erbil ile Şaqlawa arasında)
Leylani (Leylan'da)
Palhani (Zenabad ile Kara Tepe arasında)
Pizdar (veya Peşdar. Kela Diza dolaylarında)
Salhi (Kerkük ile Kara Hasan arasında. Ayrıca Suriye'nin başkenti Şam'da)
Şerwan (Rewanduz'un kuzeyi)
Siyan (Kerkük'ün kuzeyi)
Surçi (çok büyük. Büyük Zap ırmağının kısından Rewanduz'a kadar)
Talabani (büyük. Kerkük'ün güneydoğusunda ve Klar'ın kuzeydoğusunda öbekler halinde)
Talşani (veya Telşani. Kifri ile Zerdawa arasında)
Zengena (Güney Kürdistan'daki Zengenaların devamı.Kifri ile Klar arasında. Gorani ve Güney Kurmancisi konuşurlar, Yarisanidirler)
Zerari (Basturiça'nın kuzeyi)
Zudi (Rewanduz bölgesi)

7.Kuzey Kürdistan
(Aksi belirtilmemişse, tümü de Kuzey Kurmancisi konuşan Sunnilerdir. Türkiye'de yaşayan batı aşiretlerinin çoğu, Kürtçe bitim olan –kan/an veya –van/vend/wend yerine, Türkçe bitim olan –lı/lu bitimini benimsemişlerdir. Bazen de Türkçe bitim Kürtçe bitime eklenmiştir. Bu eğilim şimdilerde tersine dönmüştür ve burada yalnızca –kan/an bitimi verilmiştir.)

Ertuş Konfederasyonu
(veya Ertuşi, Artuş. Çok büyük. Van Gölü'nün güneyi ile Zaho ve Duhok arasında)
Alan
Ezdinan
Gevdan
Graviyan
Heviştan
Huleylan (veya Halilan)
Mamhuran
Qeşuran
Piran

Şerefan
Şidan
Zewkan
Ziriki
Zeydan

Barzani Konfederasyonu
(Büyük Zap nehrinin yukarı yakaları ile Hakkari arasında)
Beruşni
Dolameyri
Mizuri (batı Kürdistan'daki Mizuri Konfederasyonun'dan kopma)
Nerva
Reykani
Şerwani

Botan Konfederasyonu
(Botan nehrinin her iki yakasında, Van Gölü'nün güneyinde. Bu, bir zamanlar Baban ve Erdalan konfederasyonları kadar büyük bir konfederasyondu; her üçü de 19.yy sonlarında ve 20.yy başlarında çözüldü)
Şırnax
Tiyan

Herki Konfederasyonu
(veya Herki. Çok büyük. Shnu ile Hakkari ve Rewanduz arasında. İncelikli giysi ve süslemeleriyle ünlüdürler.
Mendan
Serheddi (Sihatti)
Seydan (Zeydan)

Celali Konfederasyonu
(veya Celali. Maku ile Beyazid ve Kars arasında. Güney Kürdistan'daki Celalawendler ve İslam öncesi dönemlerde güney Zagroslar'da yerleşik olan Gelular ile bağlantılıdır)
Alimohawlı (Alimuhammedli)
Belikan
Hasow Halef
Cenikanlı
Halkan (Halikan. Celali reisleri çoğu zaman bu aşiretten çıkar)
Misrikan
Otablı
Kadikan
Qızılbaş
Sekan (veya Sakan)

Cıbran (Gewran) Konfederasyonu
(Bingöl'ün kuzeydoğu kesimlerinde. Bu isim Guranlarla bağlantılı olabilir)
Aliki
Aqa
Ezdinani
Mamakan (Mamagan)
Muhil
Şeyhakan
Şaderi
Torini

Milan Konfederasyonu
(Urmiye Gölü'nün kuzeybatısı, Salmas'tan Koy'a kadar. Bu, Batı Kürdistan'daki eski Milan ya da Milli konfederasyonunun farklı bir koludur. Alevidirler)
Dilmakan (Dimilakan)
Dolan (Dleyn)
Dudakan
Halkan
Mamakan (Mamaqan)
Mamdulakan
Serman
Şeyhakan

Piniyan Konfederasyonu
(veya Pinyanişi. Kuzey Hakkari bölgesi. Bu konfederasyonun yaklaşık olarak 5000 üyesinin 20.yy başlarında Hıristiyan olduğu belirtilmiştir. Bugünkü sayıları bilinmemektedir)

Berkoşan
Bilican (Belikan)

Şekak (Rivend) Konfederasyonu
(Urmiye Gölü'nün kuzeybatısı ile Van Gölü arasında, Dustan ve Qotur bölgelerinde. Eski isimleri olan Şah Kak, onları Orta Kürdistan'daki Kakailer ve Güney Zagroslar'daki Kakuiler ile ilişkilendirmektedir)
Abdawi
Butan
Dari
Dolan
Evari
Fenak
Gurik
Honara
Karker
Helef
Hedri
Movakari
Nemati
Nisan
Otamani
Paçik
Pas Ağa
Şapirani (Dilmakani)
Şukri

Spikan Konfederasyonu
(veya Spikan. Van Gölü'nün kuzeybatı kesimleri. Nüfus olarak kalabalık, fakat üye aşiretler anlamında küçük.)
Mamakan
Spikan

Konfedere Olmayan Aşiretler
Adıyaman (Beyazid'in kuzeyi)
Bradost (büyük. Rewanduz ile Hakkari arasında)
Baz (Çukurca ile Oramar arasında. Tarihi Badh aşiretini çağrıştıran modern bir isim)
Bazeyni (Erzurum'un doğusu, Ağrı'nın kuzeyi. rihi Badh aşiretini çağrıştıran modern bir isim)
Begzade (Urmiye'nin batısı)
Brukan (Van'ın kuzeydoğusu ve Koy'un batısı)
Dozki (büyük. Duhok'un kuzeyi ve Hakkari bölgesinde)
Gerdi (Ağrı'nın kuzeyi)
Goyan (Uludere'nin kuzeyi)
Helaci (Bitlis'in güneydoğusu)
Hemdikan (Ağrı ile Kağızman arasında)
Hesenan (çok büyük. Malazgirt, Hınıs ve Varto bölgeleri)
Hewatan (Bitlis'in güneydoğusu)
Haydaranlı (Malazgirt'in kuzeyi)
Hayruni (Cizre ilçesinin kuzeybatısı)
Keka (veya Kaka. Hakkari)
Geylani (Rewanduz yakınlarında)
Haniyan (veya Hani. Şair Ehmede Hani'nin aşireti)
Kurasonni (veya Kurişani. Hoy'un kuzeybatısı)
Mamakan (veya Mamaqan. Hoy'un batısı)
Manuran (Ağrı'nın güneyi)
Miran (Bitlis'in doğusu)
Nuşiyan (veya Nuçiyan. Hakkari'de)
Oramar (Hakkari)
Paziki (veya Baziki, Pazuki. Erzurum'un güneydoğusu)
Reşwend (veya Reşven. Erzurum'un güneydoğusu)
Rewandok (veya Rewanduz. Hakkari'de)
Şemsiki (Van'ın doğusu)
Sindi (Zaho'nun kuzeyi)
Slopi (veya Silopi. Cizre ilçesinin doğusu)
Surçi (Erbil'in kuzeydoğusu ve Akra yakınlarında)
Takuli (Van'ın doğusu)
Zerza (Shnu dolaylarında. Kısmen Dimili konuşurlar)
Zibari (büyük. Büyk Zap ırmağının orta kolu kıyısında)

8. Batı Kürdistan

(Türkiye'de yaşayan batı aşiretlerinin çoğu, Kürtçe bitim olan –kan/an veya –van/vend/wend yerine, Türkçe bitim olan –lı/lu bitimini benimsemişlerdir. Bazen de Türkçe bitim Kürtçe bitime eklenmiştir. Bu eğilim şimdilerde tersine dönmüştür ve burada yalnızca -an bitimi verilmiştir.)

Beraz Konfederasyonu

(Samsat'tan Gaziantep, Kahramanmaraş ve Halep'e kadar. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler, bir kısmı Sunidir.)

Alidinli
Didan
Dinan
Karakiçan
Keytkan
Meafan
Mir
Okiyan
Pican
Şedadan (veya Şedad)
Şexan
Zerwan

Berwari Konfederasyonu

(Amediye ile Uludere arasında)

Berwari Bala
Berwari Jir

Çavreş Konfederasyonu

(Adıyaman'ın kuzey ve kuzeybatı kesimleri. Dimili ve Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler)

Brimsan
Teşik
Zıravkan (veya Ziroskan)

Dersimli (Dilaman) Konfederasyonu

Erzincan'dan Dersim ve Elazığ'a kadar. Dimili konuşurlar, Alevidirler)

Abbasan
Bahtiyari
Bala Uşağı (veya Uşak, veya Ucaq. Dersim'in kuzeydoğusu)
Ferhad Uşağı (veya Uşak, veya Ucaq. Dersim'in doğusu)
Guran (veya Gewran)
Karabar
Koçman (veya Kiçir. Çingeneler)
Kuzliçan
Laçin
Milan
Mirzan
Şabak (veya Şawak)
Uşak (veya Ocağ)
Hormek
Lolan

Haverka Konfederasyonu

(veya Hawerka. Tur Abidin, Mardin bölgesinde. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)

Aliyan
Dasikan
Gerger
Mahalimi
Mizidağ
Mizizah
Moman

Koçkiri Konfederasyonu

(çok büyük. Fırat'ın batısında, Sıvas'a doğru. Dimili konuşurlar, Alevidirler)

Barlan
Gerawan (Gerawend)
İban
Şaran

Kureş Konfederasyonu

(Erzincan'ın doğusu ve kuzeydoğusu, Erzuruma doğru. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler)

Badıl
Balaban
Şadi

Milan (Milli) Konfederasyonu
(Fırat'tan Mardin ve Cebel Sincar'a kadar. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Alia
Barguhan
Beski (veya Salargan)
Bucax (veya Bucak)
Çekali
Çemikan
Çiya Reş
Danan
Deşi
Dırejan
Heci Bayram
Hoşiyan
İsi Adat
İzoli
Canbeki
Kelandilan
Kassiyani
Kewat
Keliş
Halkan (veya Halacan)
Kuma Reş
Mendan
Merd
Matmiya
Manli
Meşkan
Nasriyan
Porğa
Sartan
Şarkan
Şwan (veya Şiwan)
Tirkan
Zeydan
Zirafkan

Motikan (Modki veya Moti) Konfederasyonu
(Bingöl'den Diyarbakır yakınlarına kadar. Eski Çemişgezek Konfederasyonu'nun çekirdeğini oluşturuyordu. Ağırlıklı olarak Dimili konuşan Sunnilerdir. İsimlerinin Medlerle bir bağlantısı olabilir)
Ariki
Boban (veya Baban)
Keyburan
Kusan
Pirmusi
Ruçaba
Zeydan

Silvan Konfederasyonu
(veya Silvan. Cizre ile Zaho ve Duhok arasında. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Dudwadta
Guli
Seydahr
Sina (veya Sinan)
Sindi

Yezidi Konfederasyonu
(Musul ile Antakya arasında öbekler halinde, en önemli yoğunlaşmaları Cebel Sincar bölgesinde. Bu standart bir aşiret konfederasyonundan ziyade, Kuzey Kurmancisi konuşan ve üyeleri Yezidiliği benimsemiş olan aşiretler arasındaki bir koalisyondur. Bu aşiretler, aynı zamanda en üst düzey dinsel liderler işlevi gören Çol kraliyet ailesine sadakatlerini bildirmişlerdir)
Aliyan
Anidi (dannedi)
Balad
Dasen, (veya Dasnai)
Dasikan
Dorkan
Haliti
Mendikan (Ortaçağdaki Ermeni kaynaklarında geçen Mandukianlar)
Samuga
Saşili

Konfedere Olmayan Aşiretler
(Aksi belirtilmemişse, tümü Kuzey Kurmancisi konuşan Sunnilerdir)
Alikan (Elazığ'ın güneybatısından Diyarbakır'a kadar. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler)
Aşita (Suriye'deki Cezire bölgesinde)
Atmanikan (çok büyük. Diyarbakır ile Hakkari arasında öbekler halinde)
Bereket (Gazianteb'in kuzeyinde)
Belikan (çok büyük. Bingöl'ün kuzeyi ile Gazianteb'in güney ve güneydoğusunda. Bingöl'de Dimili konuşan Aleviler, Gaziantep'te Kurmanci konuşurlar)
Besni (Adıyaman ve yakınlarında)
Dahori (Diyarbakır'ın güneybatısından Suriye'deki Amuda'ya kadar)
Delikan (Halep'in kuzeybatısı ve batısı. Kısmen Alevi)
Derecan (Malatya'nın kuzeybatısı. Dimili ve Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler)
Dudari (Mardin'in kuzeydoğusu)
Dumbuli (Dünbeli, Cebel Sincar bölgesinde. Dimili konuşurlar)
Cebbara (Suriye'de, Amuda dolaylarında)
Goyan (büyük. Silopi'nin kuzeydoğusunda, Kilaban'da. Bir kısmı Dimili konuşur)
Guli (veya Geli, Gili. Zaho ile Peşhabur ırmağı arasında)
Hawerka (Suriye'deki Cezire bölgesinde)
İzoli (Adıyaman ile Urfa arasında)
Celikan (veya Celilkan. Adıyaman'ın güneyinden Anteb'e kadar)
Canbegi (Adıyaman ile Siverek arasında)
Karagiç (veya Qaragiç. Büyük. Siverek ile Diyarbakır arasında, bazı öbekleri de Tur Abidin bölgesinde. Dimili konuşurlar, Alevidirler)
Hıdırsor (Adıyaman'ın kuzeybatısı. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler)
Kiki (Anteb'in güneyinden Halep'e kadar)
Koti (Malatya'nın güneydoğusu)
Kowa (veya Kao veya Qovanlı. Adıyaman'ın doğusu. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler)
Lak Kurdi (Ceyhan ırmağı havzası, Adana'nın doğu ve kuzeydoğu kesimleri. Bir kısmı Laki, bir kısmı Kurmanci konuşur, Alevidirler)
Malikan (Malatya'nın doğusu)
Mendukan (veya Mendıkan. Tall Afar'da. Kuzey Kurmancisi konuşurlar. Ağırlıklı olarak Yezididirler. İlk Ermeni tarihi kaynaklarında sık sık Ermenilere Mandukanian aristokrasisini kazandırmış olmakla kendilerinden söz edilir)
Mardas (veya Mardis. Narince ile Fırat arasında. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)
Miran (büyük. Cizre'de)
Mirsinan (Diyarbakır'ın güneyi)
Mizuri (büyük. Duhok bölgesinde)
Paziki (veya Baziki. Samsat dolaylarında. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler)
Pişnik (Adıyaman'ın kuzeybatısında. Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler)
Porka (Malatya'nın güneyi. Dimili ve Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Alevidirler)
Şabak (veya Şavak. Elazığ'ın kuzeyi, Bingöl ve Dersim'e doğru. Ağırlıklı olarak Dimili konuşan Aleviler)
Şuweyş (Suriye'deki Amuda dolaylarında)
Sinamini (veya Sinan. Çok büyük. Malatya'nın güney, kuzey ve kuzeybatı kesimleri ve Anteb'in kuzey kesimleri. Laki konuşurlar, Alevidirler)
Sindi (büyük. Zaho ile Peşhabur nehri arasında)
Tirikan (Diyarbakır'ın kuzeydoğusu)
Zeydan (veya Zeidan. Bingöl'ün doğusu, Muş'un kuzeyi. 19.yy'da çözülen eski Rozhaki konfederasyonunun bir üyesi)

9.Anadolu Bölgesi
(Aksi belirtilmemişse, tümü de Kuzey Kurmancisi konuşurlar, Sunnidirler)

A- GÜNEY ÖBEĞİ
Bezeyni (Tuz Gölü'nün doğusu)
Canbeki (çok büyük, bu öbeğin yarısı, Yunak ile Polatlı arasında)
Cudikan (Tuz Gölü'nün kuzeyi)
Halkan (Cihanbeyli dolaylarında)
Motki (Tuz Gölü'nün güneydoğusunda. Dimili konuşurlar, Sunnidirler)
Nasırlı (Bala kasabası dolaylarında)
Sinaminli (Sinan) (Tuz Gölü'nün doğusu. Dimili konuşurlar, Alevidirler)
Seyfkani (Haymana ilçesi dolaylarında)

B- KUZEY ÖBEĞİ
Atmanikan (Ankara'nın kuzeydoğusu)
Badeli (Yozgat'ın güneyi ve güneybatısı)
Bereket (Nevşehir'in kuzeyi, Kızılırmak'ın karşısı)
Bezeyni (Çorum'un kuzeybatısı ve Kırşehir'in batısı ve kuzeybatısı, Kızılırmak'ın karşısı)
Hecibani (veya Hadhabani. Kayseri'nin kuzeyinde, Kızılırmak'ın karşısı)
Hatunoğlu (Yozgat'ın güneyi)
Mahani (Kırşehir içinde ve etrafında)
Milan (veya Milli. Çorum'un kuzeyi)
Şeveli (Çorum'un batısı, Kızılırmak'ın karşısı)
Tirikan (Ankara'nın batısı ve Çankırı'nın güneyi)
Ökçecemi (Sivas'ın kuzeybatısı)
Ümranlı (veya Amarlı, Kırşehir)
Urukçu (çok büyük, Tokat'tan Amasya ve Yozgat'a kadar)
Zirikan (Çankırı'nın güneydoğusu ve Samsun'un batısı)

Ek Okuma ve Kaynakça

Aristova, T.F. ve G.P. Vasilyeva, *"Türkmen SSCB'nin Kürtleri," Cental Asian Review* 13-4 (1965); Bazin, Marcel ve Christian Bromberger ortak çalışması, *Gilan et Azarbayjan Oriental: Cartes et Documents Ethnographic* (Paris: ...ditions Recherche sur les civilisations, 1982); Bitlisi, Şerafettin-i, *Şerefname ou Fastes de la nation kourde*, Fransızca çeviri ve çağdaş yorum, F.B. Charmoy, 4 cilt (St. Petersburg, 1868-75), 4 cilt olarak yeniden basıldı. (Farnborough, İngiltere: Gregg International Publishers, 1969); Çelebi, Evliya, *Seyahatname*: Avrupa, Asya ve Avrupa'da Yapılan Seyahatlerin Öyküsü, kısaltarak çeviren Joseph von Hammer, 3 cilt. (Londra, 1834-50); Claudius Ptolemy, *Claudius Geographia*, çev. E. Stevenson (New York: New York Public Library, 1932), yeni basım (New York: Dover, 1991); Field Henry ve J.B. Glubb, *The Yezidis, Slubba and other Tribes of Iraq and Adjacent Regions* (Menasha, Wisconsin, 1943); Field, Henry, *Contribution to the Anthropology of Iran* (Şikago, 1939); Field, Henry, *The Anthropology of Iraq* (Cambridge: Harvard Peabody Museum of Anthropology, 1952); Hay, W.R.*Two Years in Kurdistan* (Londra, 1921), Irak'taki Erbil vilayetinde yaşayan Kürt klanları hakkında ayrıntılı açıklamalar ve bir harita içermektedir (ölçek 1: 1,000,000); Hütteroth, W.D. "Bergnomaden und Yaylabaurern im mittleren kurdischen Taurus," *Marburger geographischer Schriften* II (Marburg, 1959); Ivanov, W., "Horasan Etimolojisi Üzerine Notlar," *The Geographical Journal* LXVII-2 (Londra, 1926); Jaba, Alexander, *recueil de Notices et Recits kourdes* (St. Petersburg, 1860); Kurşed, Fuad, *Notes on the Tribes of Southern Kurdistan* (Bağdat, 1919); Minorsky, V., "Batı İran Aşiretleri," *Journal of the Royal Anthropological Society of Great Britain and Ireland* LXXV (1945); Noil, J.B., *Notes on Kurdish Tribes: On and Beyond the Borders of the Mosul Vilayet and Westward to Euphrates* (Bağdat, 1919); Noil, J.B., "İran'daki Hazar İllerinde Bir Keşif," *Geographical Journal* 57 (1921); Office of the Civil [Irak'taki İngiliz İdaresi] Commisioner, Notes on Kurdish Tribes, on and Beyond the Borders of the Mosul Vil-

lages and Westward to Euphrates, and Notes on the Tribes of Southern Kurdistan Between the Greater Zab and Dialeh (Bağdat, 1919); Rabino, H.L., "Mazandaran'da (Reşt ile Sari arasında) Bir Seyahat," *The Geographical Journal* 42 (1913); Sousa, Ahmed, Atlas of Iraq (Bağdat, 1953); Sovremennii Iran: Spravochnik ("Çağdaş İran: Bir El Kitabı") (Moskova, 1957); Stanzer, Wilfried, Kordi: *Lives, Rugs and Flat Weaves of the Kurds in Khorassan* (Viyana: Adil Besim OHG, 1988), Horasan Kürtleri hakkında Almanca ve İngilizce olarak yararlı bilgiler içermektedir; Sykes, Mark, "Osmanlı İmparatorluğun'daki Kürt Aşiretleri," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* XXXVIII (1908); Sykes, Mark, The Caliph's Last Heritage (New York: Arno Press, 1973, 1915'teki Londra baskısının yeni basımı); Ter-Gewondiyan, Aram, The Arab Emirates in Bagratid Armenia, çev. N. Garsoyan (Lizbon: Livraria Bertrand, 1976); Wigram, W.A., *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan* (Londra, 1914), Van ile Urmiye gölleri arasında kalan bölge ve Dicle ile Büyük Zap Nehirlerinin kuzey-Orta Kürdistan'da birleştikleri bölgelerde yaşayan Kürt klanları hakkında açıklamalar ve (1: 2000000 ölçekli) bir harita içermektedir.

TARİHSEL GÖÇLER

Kürt tarihini yeniden doğru bir şekilde kurgulamamızı sağlayacak tek ve en önemli araç, belki de tarihsel Kürt göç hareketlerine olan aşinalığımızdır. Elde bulunan pek çok bilgiye rağmen, nüfus hareketleri ile onların Kürdistan'da gelişen tarihsel ve sosyal olaylarla olan iç ilişkisi gibi konular hakkındaki yaygın bilgisizlik ve ilgisizlik özellikle şaşırtıcıdır. Bu tarihsel olaylar hakkındaki cahillik, Kürt ulusal kimliğine ilişkin sorunlar, Kürtlerin Ortadoğu'nun tarihindeki rolü ve katkıları ve Kürtlerin modern dinsel, lengüistik ve ırksal bileşimi gibi karmaşık konular üzerine yazan en modern yazarlar için hep bir bilmece olmuştur. Örneğin, geçmişteki Türk göçlerine gösterilen ilgi ve konu üzerinde yapılan geniş çalışmalar, bu halklar hakkında karanlık kalan pek çok tarihsel noktayı aydınlığa kavuşturmuştur. Kürtlerin göç hareketlerine de aynı oranda ilgi gösterilmesi durumunda, İslam'ın geldiği yedinci yüzyıl ile Ortadoğu'da Türk nüfuzunun başlangıç dönemi olan on ikinci yüzyıl arasındaki döneme ilişkin pek çok soru cevaplanmış olacaktır. Kürt klanları ve aşiretlerinin modern-öncesi ve modern bileşimi hakkında ihtiyaç duyulan tarihsel bilgi, söz konusu klan ve aşiretlerin tarihsel kayıtlardaki yeri ile birlikte, *Klasik, Ortaçağ* ve *Erken Modern Tarih; Sürgünler* ve *Mecburi İskânlar*; ve *Aşiretler* başlıklı bölümlerde sunulmuştur.

Kürdistan tarihinde, biri iç göç diğeri ise dış göç olan iki göç hareketi ilk bakışta göze çarpmaktadır. Görece daha önemli olan dış göçler arasında, Aryen aşiretlerinin antik çağ sonlarına doğru Kürdistan'a yerleşmeleri ile klasik dönemin sonu ve ortaçağın başlangıç dönemlerinde, Kürtlerin yoğun bir şekilde komşu topraklara göç edip oralara yerleşmelerini sayabiliriz. Antik dönemin başlangıcındaki Simeryalılar (ya da "Deniz Halkı") ve ortaçağ sonlarındaki Türk göçebeleri bizzat Kürdistan'dan geçmiş, görece az sayıda yerleşimci bırakmış ve geride hemen hemen hiçbir kültürel miras bırakmamışlardı.

İç göçler ise, Kürdistan içindeki bir kısım Kürt nüfusunun hızlı ve kitlesel göç hareketleri sergilemesi anlamına gelmiş bu iç göçler, Kürt kültüründe, dilinde, ekonomisinde ve toplumunda geniş bir homojenleşme sağlamıştı. Bu periyodik iç göçler, yerel farklılıkların Kürt ulusunu kalıcı bir şekilde parçalamasına engel olmuştur. Öte yandan, iç göçlerin tam olarak Kürtlerin topyekûn kültürel homojenleşmesini sağlamadığı an-

laşılıyor; çünkü söz konusu bölgenin engebeli doğası, bölge sakinlerinin hızlı ve yoğun bir kantonlaşmaya gitmelerine olanak sağlamıştır. Zira, periyodik homojenleşme dönemlerine rağmen, eski dillerin, kültürlerin ve ırksal özelliklerin pek çok ardılı, Kürt toplumu ve kültürünün ilk çağlardan beri sahip olduğu temel çoğulculuğunun göstergesi olarak, bugün bile varlığını sürdürmektedir.

Klasik ve erken modern dönemde yaşanan iki iç göç hareketi iyi bir şekilde anlaşılırken, güçlü kanıtlar, çok daha eski bir başka göç hareketine işaret etmektedir. Kürtlerin ilk göç hareketleri hakkında bugüne kadar yalnızca kısa ve dolaylı kanıtlar sağlanabilmiştir. Hızlı bir demografik büyüme ile uyum içinde olan (ve Kürdistan'da odaklanan) tarımın icadı gibi yeni teknolojik gelişmeler, M.Ö. 10 000 ile 8000 yılları arasında Kürdistan'da yaşanan göçlere ilişkin veriler olarak yorumlanabilir (*Tarihöncesi ve İlk Teknolojik Gelişmeler* başlıklı bölüme bakınız). Halef kültürü (M.Ö. 6000-5000) döneminin başlangıcında, Kürdistan'ın her tarafında, dikdörtgen biçimindeki ev plânlarından daire biçimindeki ev plânlarına geçilmiş olması, tıpkı 3500 yıl sonraki Aryen göçü gibi, Kürdistan'a yönelik yoğun bir göç anlamına gelebilir (*Mimari ve Şehir Planlaması* başlıklı bölüme bakınız). Ya da, klasik dönem sonu ve ortaçağ başlangıcında da olduğu gibi, kesintisiz iç göçlerin getirdiği bir sonuç olabilir (aşağıya bakınız). Ayrıca, yaklaşık olarak M.Ö. 3000'li yıllara ve Hurriler'e dek geri giden başka bir kitlesel göç hareketi hakkında da epeyce kanıt bulunmaktadır. İsimleri Ararat (Hurar>Urartu>Ararat) Dağıyla ve Kürtçe'nin Hawraman lehçesi ve yine aynı adlı bölgeyle günümüze dek korunan Hurriler, modern Gürcüce'ye yakın olan bir Kuzeydoğu Kafkas dili konuşuyorlardı (*Diakonov ve Starostin, 1989*). Hurriler daha sonra, Anadolu'dan İran Platosu'na dek Kürdistan içinde adım adım yayıldılar. Hurriler aynı zamanda Zagros bölgesi dışında da bazı akınlar gerçekleştirdiler. Hurriler'in bu yayılışı, sık sık savunulduğu üzere, Kafkas Dağlarından dışarıya yönelik bir göç hareketi değil, tersine, büyük ihtimalle kuzeyden-güneye yönelen kesintisiz bir iç göç hareketinin sonucuydu (*Dyson 1989*). Seyrek nüfuslu ve son derece küçük olan Doğu Kafkasya, dünyanın en yoğun nüfus yerleşimine sahne olan M.Ö. 3000'li yılların Kürdistan'ı gibi geniş bir bölgeyi dolduracak kadar çok göçmen çıkaramazdı.

Paleo-lengüistik ve arkeolojik kanıtlar, Hurri göçlerinin, Kürdistan'ın kültürel ve dilsel homojenleşmesine yol açtığını göstermektedir (*Kamp ve Yoffee 1980, Dyson 1989*). Bu ise kısa bir süre içinde, Kürdistan topraklarında güçlü krallıkların ortaya çıkması ve Zagros toplumlarının, "Hurrileşmiş" Kürtlerin bir aşireti olan Gutiler adı altında siyasal olarak birleştirilmeleri anlamına gelmişti. Güçlü olan Gutiler, Mezopotamya'dakiler de dahil olmak üzere, komşu toprakları ve krallıkları ele geçirmek üzere, Kürdistan'dan dışarıya açılmışlardı. Kürdistan'ın periyodik kültürel homojenleşmesi, hemen hemen her defasında Kürtlerin siyasal ve askeri güçlerinin yaygınlık kazanmasıyla sonuçlanan kitlesel iç göçleri de beraberinde getirmişti. Hurri göçleri, bu olgunun ilk örneklerinden biridir.

M.Ö. ikinci bin yılın ortalarından itibaren, Avrasya steplerinden gelen ve Hint-Avrupa dillerini konuşan göçmenler, Kürdistan'a ve komşu topraklara yoğun bir şekilde yerleşmeye başlamışlardı. Bu göçmenlerin keşif birlikleri bin yılı aşkın bir süredir Kürdistan'da olmalarına rağmen, bölgenin kapıları söz konusu döneme dek fazlaca açılmamıştı. Hint-Avrupalı yerleşimcilerin, Kuzey, Kuzeydoğu ve Kuzeybatıdan Kürdistan'a

geldiklerine inanılmaktadır. Zerdüşt'ün kutsal kitabı Avesta'da, söz konusu Hint-Avrupalıların, hâlâ gizemini koruyan ülkelerini, aşırı soğuklar ve kuraklık nedeniyle terketmek zorunda kaldıkları belirtilmektedir. Arkeolojik bulgular ise, güneye yönelen Hızlı Rüzgar Akımları tarafından yaratılan böylesi bir iklim bozulmasının, Avrasya steplerinde yaklaşık olarak M.Ö. 2000 yıllarında en düşük seviyeye indiklerini göstermektedir (*Toprak ve Çevre* başlıklı bölüme bakınız). Bununla birlikte, Hint-Avrupa dilinin orijinal ülkesi üzerine hâlâ da canlı tartışmalar yapılmaktadır ve bu konudaki bazı teoriler *Tarihöncesi ve İlk Teknolojik Gelişmeler* başlıklı bölümde ele alınmıştır.

Her halükârda, bu göçlerin bir sonucu olarak, Kürtler de dahil olmak üzere, Kuzey Ortadoğu ve Orta Asya'daki halkların hemen hemen tümü, yaklaşık olarak M.Ö. 500 dolaylarında anadil olarak Hint-Avrupa dillerini konuşan halklara dönüşmüşlerdi. Kürdistan, İran, Orta Asya ve Hindistan'a yerleşen bu göçmenlerin çoğu kendilerini Er veya Ari ("Aryen") biçimindeki bir etnik isimle adlandırmışlardı; modern Kürtleri de içeren Aryen adı, coğrafik, linguistik ve etnik bir tanımlayıcı olan İran ya da İrani adı ile varlığını korumuştur (*Dil ve Ulusal Kimlik* başlıklı bölüme bakınız).

Kürtlerin M.Ö. birinci bin yılda aryenleşmesi, Kürdistan'ın, kanıtlarını genel olarak kabul ettiğimiz türden ilk büyük homojenleşme dönemini ifade eder. Böyle bir homojenleşme büyük miktarda göçmeni gerektirirdi ve katliamlar, köleleştirmeler ve yerel nüfusun Asurlular tarafından sürgün edilmesi ile geçen (M.Ö. 612'de son bulan) üç yüzyıllık bir dönemden sonra, Medler'in Orta Kürdistan'ın nüfusunu yeniden arttırdığını biliyoruz. Med yöneticileri bulundukları görevlere, kendi nüfuz alanları içinde kalan aşiret konfederasyonları ve prensliklerin liderleri ya da yaşlıları tarafından seçiliyorlardı. Kürtler Med İmparatorluğu'nun iskeletini ve savaşçı gücünü teşkil ettikleri için, Med İmparatorluğu'nun yayılırken izlediği rotanın, söz konusu dönemde Kürtlerin etnik alanlarının boyutunu gösteren kaba bir gösterge olması muhtemeldir. Tüm bunlara, Zagros, Pontus ve Elbruz'daki son derece özel bir dağ sistemi eşlik ediyordu. Ancak, Kürtlerin nüfus hareketlerini daha ayrıntılı bir şekilde saptayabilmek için, Yunan-Roma, Orta Pers ve Arami kaynaklarının konu hakkında yoğun materyaller sağladıkları klasik dönem sonlarına kadar beklemek gerekiyor.

Med Kralı Kyaksar, M.Ö. 612'de Asur'u nihai olarak yıktıktan sonra, Medlere bağlı bir halk olan Sagartyanların önemli bir kısmını Orta Kürdistan'daki bazı bölgelere, özellikle de Erbil ile Kerkük içine ve civarına yerleştirmişti. Zagros ismine kaynaklık eden Sagartyanlar, daha ziyade, modern Baxtiyari ve Luristan bölgeleri ile Kirmanşah'a dek uzanan Orta ve Güney Zagroslar'daki bölgelerde yaşamışlardı.

Med ve Ahemeni dönemlerinde Orta Kürdistan'a yapılan yerleşimlerin ne kadarının "zorunlu" olduğu pek açık değildir. Bu durum bir bakıma, Hint-Avrupa dillerini konuşan boyların genel bir bölgeye yönelik akışındaki bir med-cezir idi. Sagartyanların yerleşimleri ve diğer Aryen boyların Kerkük bölgesine yeniden yerleştirilmeleri, Med Kralı Cyaxares ve hakkında başkaca kitlesel zorunlu göç ettirme ya da zorunlu iskân kaydı bulunmayan Ahemeni Darius I tarafından yönetiliyordu. Öyleyse bu hareketlilikler mantıki bir biçimde, bu iki hükümdarın yönetimi altında olsa bile, göç eden Aryen boylarının yeni topraklara yerleşimlerini gösteren basit bir kaç örnek olarak yorumlanmalıdır. Aryen göçmenlerin, Kürdistan'ın eski sakinlerini köleleştirdikleri ya da serfliğe mahkûm ettikleri olgusu tarihsel kayıtlardan açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Arbela (bugünkü Erbil) Savaşında Büyük İskender tarafından yenilen Ahemeni İmparatorluğunun yıkılışı bölgeyi Yunan yerleşimine açtı. Böylece Kürdistan, özellikle de Batı ve Güney Kürdistan, görece yüksek sayıda Yunan yerleşimci bölge alanlarından biri haline gelmişti. İmparatorluklarının sahip olduğu kudretle Ortadoğu'daki Seleucid Helenistik İmparatorluğu'nu yenen Partiyalılar da kısa bir süre içinde çok daha yüksek sayılarla Yunanlılara katılmışlardı. Partiyalılar Kürtlerin kültürel kuzenleriydi ve Yunanlılarla birlikte, muhtemelen Güney Kürdistan ile Luristan'daki kent nüfusunun önemli bir kısmını teşkil etmişlerdir. Bu bölge gerçekten de Pahla olarak bilinmeye başlamıştı (Partiyalıların etnik ismi izlenerek: Partha>Paltha>Palh>Pahla). Yunanlı yerleşimcilerin kalıntılarına günümüzde, teatral oyunlar, jimnastik ve güreş karşılaşmaları gibi folklorik geleneklerin yanı sıra, doğal yontmacılıkta da rastlanmaktadır. Parthiya mirası, bugüne ulaşabilen iki Kürt dil grubundan birinin adında, yani Partiyalıların kendi dilleri olarak benimsedikleri Pahlawani'de de bulunabilir (*bkz. Dil*). Ayrıca, Feyli Kürtler adında bir onur ve mertlik terimi olan Pahlawan teriminde de Partiyalılar'ın mirasına rastlamak mümkündür (*bkz. Ulusal Kimlik*).

Bir sonraki göç dönemine ilişkin klasik kaynaklarda rahatlıkla ayırt edilebilen bir başka olgu da, Kürt boylarının güneydoğudan kuzeybatıya yönelik sürekli akışıdır. Bu durum yaklaşık olarak M.Ö. 4. yüzyıldan M.S. 5. yüzyıla kadar sürmüştür.

Bu olguyu doğrulayan altı adet kanıt bulunmaktadır.

1) Fars'taki uzak Güneydoğu Zagroslar'da belirtilen hemen hemen her Kürt boyu daha sonra, yalnız olarak veya eşzamanlı olarak Orta ve ardından da Kuzey Kürdistan'da karşımıza çıkmaktadır.

2) İlk dönem Ermeni tarihi, M.Ö. 3. yüzyıl gibi erken bir tarihte Ermenistan'a yerleşmiş olan etkin yabancı aristokrat/feodal ailelere ilişkin pek çok dolaylı bilgi içermektedir. Tümü olmasa bile, bu ailelerin çoğu, Güney ve Güneydoğu Ermenistan'daki bölgelerden Kürt aşiret isimlerine tekabül eden İrani isimlere sahipti.

3) İlk dönem coğrafyalarında, örneğin Strabon ile Ptolemy'inin coğrafyalarında, Kuzey ve Batı Kürdistan'daki çeşitli yer isimleri, bir Kuzey Kürt isimlendirmesi olan *kan/gan/ana* soneklerine karşıt olarak, Güney Kürt aşiretsel isimlendirmesi olan *vand* ya da *wand* sonekleri ile biten Kürt aşiret isimlerinin bozulmuş halleridir. Yaklaşık olarak 2000 yılı aşkın bir süre önce ortaya çıkan güney aşiretsel soneklerine sahip bu boyların neredeyse tümü, ortaçağdan itibaren kuzey soneklerini almışlardır. Güneye ait soneklerin hâlâ kullanıldığı yer yalnızca Güney Kürdistan, (artık Kürt olmayan) Luristan ve Güney Zagroslar'dır.

4) İlk dönem İslami kaynaklarında Güney Zagroslar'daki Kürt aşiretlerine ilişkin olarak geçen (ve genellikle rom ya da ram olarak yanlış okunan) *zom* aşiretsel adlandırması, günümüz Kürdistanın'da özellikle Kuzey-Orta ve Kuzey Zagroslar'da karşımıza çıkmaktadır. Modern Kürtçe'de zoma olarak telaffuz edilen bu terim, (göçebeler tarafından kullanılan) yazlık otlak yerini ifade eder.

5) Güney Kürdistan'ın yerli dinleri, düşünceleri ve Kürt lehçeleri, M.Ö. 4.yüzyılın başından itibaren giderek artan bir sıklıkta Kuzey ve Batı Kürdistan'da ortaya çıkmaya başlamaktadır.

6) İlk kez Ermeni kaynaklarında tarih sahnesine çıkan Bagravand (Bekiran), Tigranavand (Tirikan), Hadhabani, Şeddadan ve Mamakan (Mamikon) gibi aşiretlerin

yerleşim alanı Ermenistan sınırlarının güneyi ve güneydoğusu olarak verilmiştir. Aynı kaynaklar daha sonra onları tek tek ya da eşzamanlı olarak Kuzey Ermenistan'da göstermektedir. Örneğin Bagravandlar, ilk kez M.Ö. 4.yüzyılda Cebel Sincar-Musul (Naphates Mons) bölgesi yakınlarında, daha sonra M.Ö. 3. yüzyılda (Ptolemy'nin onları kaydettiği tarihte) yukarı Dicle'de, ardından M.S. 1. yüzyılda Van Gölü'nün Kuzey-batı bölgelerinde ve nihayet M.S. 3. yüzyılda Kuzey Ermenistan ve Güney Gürcistan'da karşımıza çıkmaktadır. Bekiranlara ilişkin olarak güneyin en uç kesimlerindeki kanıtlar, Güney-Orta Kürdistan'da bulunan modern Süleymaniye Şehri yakınlarındaki Bakrawa ve Bakraco kasabalarının ismi olarak tespit edilmiştir. Antik Bagravandileri, Güney ve Orta Kürdistan'daki Bajrawan ya da Bajalan aşiretleri ile ilişkilendirmek etimolojik olarak mümkündür. Bajrawanlar ile Bajalanlar hâlâ da Gorani konuşmakta ve (antik Bagrawandların da muhtemelen yaptığı gibi) kadim Kürt dini Yezidiliğe inanmaktadırlar. Günümüzde onlara Dicle üzerindeki Musul Şehri yakınlarında, Ptolemy'nin Bagraundene Regio dediği bölgenin güney sınırlarında ve ayrıca Güney Kürdistan'daki Xaneqin yakınlarında rastlanmaktadır.

Bekiran Aşiretinin, Ermenistan ve daha sonra da Gürcistan'daki Bagradi kraliyet saraylarıyla olan bağlantısı ve Tirikan Aşiretinin (M.Ö. 140-55 yılları arasında tahtta olan) Ermeni Kralı Büyük Tigran ile olan bağlantısı, *Aşiretler ve Klasik Tarih* bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Geleneksel olarak, Ermeni Kralı Tigran ve onun hanedanının Ermeni-olmayan bir kökenden geldiği savunulmuştur. M.S. 490 ile 760 arası bir tarihte yaşayan ortaçağın ilk dönemlerindeki Ermeni tarihçisi Chorene'li Musa (ya da Movses Khoranat'se), Tigran'ın atalarının, bağlı oldukları ve bölgesinde yaşadıkları Med Kralı Ezdi Dahak (M.Ö. 584-549) ile çeşitli sorunlar yaşadıktan sonra Ermenistan'a geldiklerini belirtmektedir. Böylece Musa, Tigran ailesinin ve klanının özgün vatanını Güney Kürdistan'da bir yere dayandırmaktadır. Musa'nın dönemine gelindiğinde Medya (Ermenice Mara, Kürtçe Maia, Farsça Mah) yalnızca antik Medya'nın çekirdek bölgesini, yani Güney Kürdistan ile Kuzey Luristan'ı ifade etmekteydi. Bu yüzden Tigran klanının izlediği rota güneyden-kuzeye doğruydu.

Yeniden inşa edilen bu bulgular, Ptolemy'nin Van Gölü'nün güneyinde ve Bagrauande (Bekiran) ülkesinin hemen doğusunda bulunan bir ülke için Tigranuan terimini kullanmış olması olgusuyla da desteklenebilir. Tigran'ın ailesinin/klanının, Ermenistan tahtına çıkmadan önce hüküm sürdüğü varsayılan bölge burasıdır. Bu yer ismi Tigranavand olarak yeniden kurgulanabilir. Bu noktada, *vand* aşiretsel sonekinin Güney Kürdistanlı kökeni kolayca anlaşılabilir.

Kuzey ve Kuzey-batı istikametine bu uzun-mesafeli yolculuğu gerçekleştiren birkaç Kürt boyu, bölgede kayda değer bir tarihsel rol oynadıkları ve haklarında az şey yazıldığı için, özel bir ilgiyi haketmektedir. Bunlar Mamakanlar, Gelolar, Dilamlar ve Hadhabaniler'dir. Tarihsel açıdan önemli olan boylar listesi Şabankara (Şwankara/Şwan), Kalkan (Qalkan), Zengi (Zengena) ve daha bir çok boyu içerecek biçimde genişletilebilir.

Ermenice konuşan ortaçağdaki Mamikoni klanı ile Kürtçe konuşan (özellikle Kuzey ve Orta Kürdistan'daki) Mamakan ve Mameş boyları ve ayrıca Lorani konuşan Güney Zagroslar'daki Mamasaniler arasındaki tarihsel bağ, Kürt boylarının ilk is-

ikametlerini bir kez daha doğrulamaktadır. Bu eski boyun çeşitli kolları arasındaki 1000 mili aşkın mesafe ancak uzun-mesafeli bir göçle açıklanabilir.

Öte yandan, bu aynı uzun-mesafeli yürüyüşü gerçekleştiren aşiretlerden biri de, modern Mamakanların komşusu olan kalabalık nüfuslu Celali Aşiretidir. Celalilerden ilk defa, ortaçağın ilk dönemlerinde yalnızca Fars ve Güney Zagroslar'da bahsedilmektedir. Celaliler o tarihten itibaren Kuzeybatıya doğru yayılmışlar ve günümüzde de onlara, (Gelu veya Kuh Giluya ya da ortaçağdaki Jiluya olarak) Güney Zagroslar'ın yanı sıra, (Galawand, Kalalawand ve Celalawand olarak) Orta Zagroslar'da ve (Celaliler olarak) Kuzey Zagroslar'da rastlanmaktadır.

Celaliler'e ek olarak, daha önce başka bir kol daha Güney Zagroslar'daki Gelu-/Gelo boylarından ayrılıp, M.Ö. 3.yüzyıl boyunca Kuzeye göç ederek, Batı Elbruz Dağlarına ve Hazar Gölü ovalarına yerleşmişti. Gelular , M.Ö. 3.yüzyıla kadar Kadusia olarak bilinen modern Gilan'a adlarını vermişti. Bölgeden, Strabon, Plutarch ve Pliny'nin eserlerinden başlayarak, daha yaygın bir şekilde Geloi ülkesi olarak bahsedilmektedir.

Göç eden Gelular, Zagros sıradağlarından yavaşça geçip Hazar Gölünün kenarına nihai olarak yerleşmeden önce, diğer pek çok yerde izlerini bırakmışlardı. Kürdistan'da, başka bir kanıtı gerektirmeyecek ölçüde, Gelu öğesi ve onun çeşitli varyasyonlarını taşıyan fazlasıyla yer ve aşiret ismi bulunmaktadır.

Gelular'ı Batı Elbruz'a doğru izleyen bir başka önemli Kürt boyu da, öncüleri M.Ö. 3.yüzyılda Gelular ile birlikte Batı Elbruz'a varan Dilamlar (ortaçağdaki Deylemiler) idi. Bununla beraber, Gelular'dan farklı olarak, Dilamlar sonraki yüzyıllarda daha fazla akraba göçmen almaya devam etmişlerdi. Bu akraba göçmenler, Dilamların önemli bir çoğunluğunun daha önce yerleşmiş olduğu Anadolu havzasındaki yukarı Dicle bölgesinden geliyorlardı. Bu süreç M.S. 4.yüzyıla ve bir sonraki büyük Kürt göçüne kadar devam etmişti.

Bu Kürt göçmenleri adım adım Kürdistan'ın Kuzeydoğusundaki Ermenistan ve daha az ölçüde Gürcistan ile Aran'a yerleşirlerken, aynı zamanda Kürdistan'ın Kuzeybatısındaki Kommagene, Kapadokya ve Pontus da yüksek sayıda göçmen almaktaydı. Pontus'un Kürt Kralı Mithridates, Romalılar'a karşı oluşturduğu yekpare bir ittifakta, bu aşiretlerden 14'ünün sadakatini kazanmış ve Yunanistan ile Ukrayna'ya düzenlediği seferlerde, onların düzensiz aşiret savaşçılarını görevlendirmişti (*bkz. Klasik Tarih*).

Orta Kürdistan'daki Adiabene ve Karkhu (Kerkük) gibi kraliyet saraylarının eski Arami arşivlerindeki derleme ve özetlerden oluşan daha sonraki Süryani kaynaklarında, bu tarihsel göçler ve yerleşimler serüvenine ilişkin olarak oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu belgeler daha sonra M.S. 6.yüzyıl dolaylarında Nasturi Hıristiyan kilisesinin arşivlerine taşınmıştır (*bkz. Hıristiyanlık*).

Partiya döneminde, toplam on iki boyun Germiyan-Kerkük bölgesine yerleştiği bilinmektedir. Burada özellikle ilgi çekici olan şey, bunlardan üçünün liderlerine verilen aşiretsel/aile isimleridir: "Kendi klanları ve büyük aileleriyle birlikte [Kerkük] bölgeye göç eden" Viraz, Barzan ve Paren (Pigulevskaya 1963). Bunlar aynı zamanda Partiya'nın başlıca yedi aristokrat ailesinden üçünün isimleridir ki, bu ai-

lelerden her biri o devletin iç ve dış işleriyle yakından ilgilenmiştir. Bu üç isim günümüzde Baraz, Barzan ve Piran adlı modern Kürt aşiret konfederasyonlarında varlığını sürdürmektedir.

Hakim güneydoğu-kuzeybatı hareketinin zaman içinde uzak güneyin Kürt nüfusunu azalttığı ve Luristan, Bahtiyari ve Gelu (Kuh Giluyah) gibi bölgeler ile Persis/Fars yaylalarının en sonunda Kürt olmaktan çıktığı anlaşılıyor. Bu kitlesel ayrılma, Güneydoğu Zagroslar'da kalmayı bir dezavantaj haline getiren ekonomik ve ekolojik sıkıntıların bir yansıması olabilirdi. Aynı zamanda, daha önce bölgede demografik büyümeyi tetikleyen ve düşüşe geçtiğinde artı nüfusu daha iyi koşullar bulmak üzere göçe zorlayan ekonomik bir patlamanın kötü yan etkisinden de kaynaklanmış olabilir. Benzer şekilde, Kuzey Zagroslar, Pontus ve Toros sistemlerindeki ekonomik bir avantaj bir mıknatıs vazifesi görerek, Güneydoğudan Kürt göçlerinin önemli bir kısmını çekmiş olabilir. Nedenler ne olursa olsun, M.S. 5.yy sonlarına gelindiğinde, bu yöndeki göçler artık durmuştu.

Güney Kürtlerinin sürekli gelişi ve bunun bir sonucu olarak öncelikle kuzey ile batı, ama aynı zamanda Orta Kürdistan'daki pozitif demografik büyüme, M.S 4.yy'la gelindiğinde, söz konusu bölgelerde büyük bir nüfus artışının ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu durum, Kürtleri, Ortadoğu'nun ötesindeki her komşu bölgeye götüren dışa yönelik bir göç ile doruğa ulaşmıştı. Kürt göçlerinin bu evresi için sıçrama tahtası Kuzey ve Batı Kürdistan'dı. Bu göç dalgası yaklaşık olarak M.S. 4.yy'dan M.S. 11.yy'la kadar devam etti. Kürt göçlerinin hem bu hem de daha önceki evrelerinde göç hareketleri öylesine adım adım gerçekleşiyordu ki, göçlerin en güçlü akışı bile göç alan bölgenin sakinleri tarafından nadiren fark ediliyordu. Örneğin, "Ermenistan'daki Kürt yerleşimi", diye yazar Ter-Gewondiyan, "öylesine silikti ki, onun başlangıcı zorlukla izlenebilir."

Örneğin, Deylemiler ve Revandlar iki kitlesel göç dalgasının sonuçlarıydı. Öncüleri dört yüz yıl önce Batı Elbruzları sömürgeleştirmiş olan Deylemiler, bu kez öylesine büyük sayılarda göç etmişlerdi ki, Hazar Denizinin güneyindeki komşu Elbruz Dağlarının geri kalan kısmını istila etmekle kalmamışlar, ama aynı zamanda doğu islami topraklarının geniş parçalarına yayılacak tarzda bir patlama gerçekleştirmişlerdi. Ortaçağ'daki Müslüman seyyah Nasır Hüsrev'in anlatımlarına göre, Deylemiler bu dönemde, 11.yy.da Kahire'nin kenarında koca bir semt oluşturmayı bile başarmışlardı, Revandlar ise Kuzey Horasan'ın tümüne yerleşmişlerdi ki, o zamandan beri söz konusu bölge "Revand Tepeleri" olarak bilinir **(Harita 31)**.

Kürt halkının dışa yönelik aynı akışı, İslamiyet öncesi dönemde, çok sayıda Kürdün Baalbek ve Latakia şehirlerinde Hıristiyan olarak yaşadığını bildiğimiz Lübnan ve kıyı Suriyesi'ndeki kayda değer Kürt nüfusunu da açıklayabilir. Baalbek Şehrinin 8.yy.da Müslüman fetihçilerin eline geçmesinden sonra, bu mültecilerin bir kısmı, giderek küçülmekte olan Bizans İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Antakya ve Tarsus'a çekildi. Hıristiyan-olmayan, Alevi Kürtler ise kaldılar ve hatta yeni gelen Kürt göçmenlerle birlikte sayılarını daha da arttırdılar (*Cahen 1940*). Bu Kürtlerin önemli bir kısmı daha sonra asimile oldu ve günümüzde büyük çoğunluğu teşkil ettikleri kıyı Suriye'sindeki modern Alevi Arapların ataları haline geldiler.

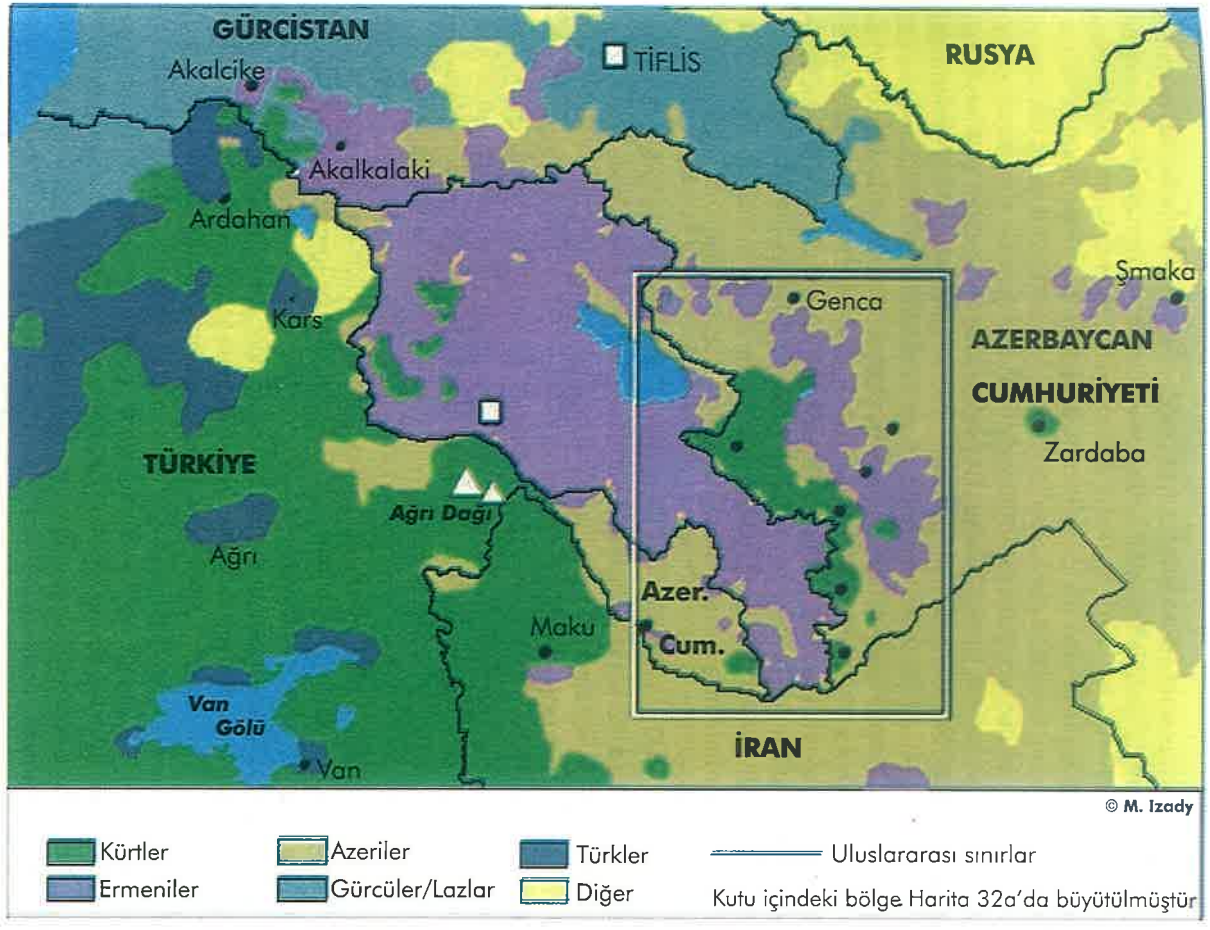

Harita 31: *Kürtlerin Kafkasya'nın Etnik Çerçevesi İçindeki Yeri (1988'den Önce)*

M.S 9.yy sonlarına gelindiğinde, büyük nüfus artışları ve onlardan kaynaklanan göçler Kürtlerin yaşadıkları alanları tarihsel doruklarına ulaştırmışlardı. Ortaçağ tarihçisi Mesudi (M.S 893-965), *El-Tenbih* adlı eserinde 16 temel Kürt aşiretinin listesini vermekte ve kendi döneminde Kürtlerin yaşadığı bölgeyi Fars, Kirman, Sistan, İsfahan, Horasan, Cibal (Orta ve Kuzey Zagroslar), Mahat (Medya, yani, Luristan ve Kirmanşah), Hamadan, Şehrazor (Süleymaniye), Azerbaycan Ermenistan, İran, Babl'l Abwab (Şarvan), Cezire, Bilican (Doğu-Orta Anadolu), Suriye ve (Suriye) Kapılar (Antakya-Adana) olarak belirtmektedir. Kürtler günümüzde bu bölgelerin altı tanesinde çoğunluğu, diğer dört tanesinde büyük bir azınlığı, geri kalanlarında ise küçük bir azınlığı teşkil etmektedir. İlk raporlarda pek çok Kürdün göründüğü ama günümüzde yalnızca az sayı Kürdün bulunduğu bölgeler, Fars'taki Güney Zagroslar, Kirman, Sistan (yani modern Seistan ve Belucistan) ve İsfahan'dır. Kürtlerin tamamen yok oldukları biricik bölge Babl' Abwab (Kuzey Şarvan, yani Rusya'daki Dağıstan) bölgesidir. Etnik Kürtlerin bu bölgelerdeki güçlü varlığı, doğudaki İslam aleminin büyük kesimlerini yönetmiş olan ortaçağdaki Kürt hanedanların yükselişindeki temel faktördü.

Güney Zagroslar'da, Klasik Fars kaynakları ve onların yanı sıra coğrafyayı konu alan Grek-Roma eserleri ve ortaçağdaki Müslüman izahatlar, hep birlikte Güney Zagroslar'a, neredeyse Hürmüz Boğazı'na dek uzanan büyük ve hareketli bir Kürt topluluğuna işaret etmektedir. Örneğin, İbni Hewqal (M.S. 977 dolaylarında yazılan) Suret-El-erd adlı eserinde, Fars'ta (güney Zagros) "daha iyi bilinen" 33 Kürt aşiretinin listesini sunmakta ve onların toplam sayısının 100'ü aştığını, toplam nüfuslarının 500000 aileyi bulduğunu eklemektedir. İbni Hewqal'ın kendisi bir Nisibis (modern Nusaybin) yerlisiydi ve eserinde Kürtlere değinmenin ne anlama geldiğini bilmiş olmalıydı.

Güney Zagroslar ve Fars'taki tüm bu köylülerle birlikte, İbni Hewqal, –Fars dilinin ve halkının beşiği olan- bu vilayetin nüfusunun yalnızca üçte birinin Farsça'yı kendi dilleri olarak konuştuğunu tahmin eder. Diğerleri, diye belirtir Hewqal, "lehçeleri" konuşuyorlardı. Coğrafyacı Ceyhani M.S. 932'de daha da ileri giderek, Fars'ta iki ayrı ırka mensup halkın yaşadığını, bunlardan birinin (ince yapılı, zeytuni tenli, dağınık saçlı olanın) daha sıcak bölgelerde yaşadığını, diğerinin (geniş yapılı, açık tenli ve kıllı olanın) ise daha soğuk ve dağlık bölgelerde yaşadığını kabul eder (*Eşkal El-Alem*). Bir Fars yerlisi olan İbni Balki, bir buçuk yüzyıl sonra, Farsname (M.S. 1116 dolayları) adlı coğrafya kitabında oradaki Kürtler için beş aşiret konfederasyonu listesi vermekte ve bunlardan her birinin 100. 000 güçlü aileye sahip olduğunu yazmaktadır.

Bu klanların ve aşiretlerin önemli bir kısmı günümüzde hâlâ mevcuttur ve onların isimleri, neredeyse onların alt bölünmeleri düzeyinde bile, Güney Zagrosların Kürt klanları için verilen bu ilk listelerle kıyaslanabilir. Güney Zagrosların ortaçağdaki Kürt klanlarının modern torunları üç ayrı gruba ayrılmaktadır: 1) Günümüzde hâlâ Kürt olan ama tıpkı Şabankara ve Goran gibi, Orta ve/veya Kuzey Zagroslar'da (asıl Kürdistan) yaşayan klanlar ve aşiretler, 2) hâlâ var olan ama tıpkı Lurlar, Gilular, Cunaki ve Mamasaniler gibi, artık Kürtçe konuşmayan ama hâlâ Kuzey Zagroslar'da yaşayan klanlar ve aşiretler, 3) tıpkı Kürtçe konuşan Mamaşlar ve Lurca konuşan Mamasaniler gibi, her iki biçimde de var olan klanlar ve aşiretler.

Lenguistik asimilasyon Güney Zagrosların kalabalık Kürt göçmen topluluklarının kaderi olacaktı. Onların tümü aşamalı ama kalıcı bir şekilde kendi Kürt etnik kimliklerini kaybettiler.

Öyle görünüyor ki, yaklaşık olarak 10.yy'la gelindiğinde, Kuzey Afganistan'dan ya da Güney Tacikistan'dan gelen ve Farsça konuşan kalabalık bir göçmen grup Güney Zagroslar'a ulaşmış ve bölgeye yerleşmiştir (Qaşqaşi gibi pek çok Türki göçebe çok daha sonraları aynı rota üzerinden gelmiştir). Onların, göreceli bir hızla, kendi İslam dinlerini ve onun yanı sıra kendi Farsça dillerini, esasen Müslüman-olmayan, yerel Kürt aşiretlere aktardığı ve bunun da modern Luri-Bahtiyari-Mamasani lehçelerinin temelini attığı anlaşılıyor. 11.yy'dan başlayarak, çağdaş gözlemciler tarafından Güney Zagroslar'dan bir Kürt yerleşim bölgesi olarak giderek daha az söz edilmektedir. Antik dönem *Vis o Ramin* masalını yorumlayan (M.S. 1040-1050 dolayları) Fakir El Din Gurgani, Lurlar ile Kürtler arasında ayırım yapan ilk yazarlardan biridir. Daha önceki yazarlar rutin bir şekilde Lurları yalnızca başka bir Kürt klan konfederasyonu olarak kabul etmişlerdir.

Güney Zagroslar o zamandan beri farklı bir Luri-Bahtiyari kimliği kazanmış ve Kürdistan'ın geri kalan kısımlarından kopmuştur. Bu aynı süreç günümüzde, giderek kendilerini Kürtlerin geri kalan kısımlarından ayıran ve bunun yerine kendilerini Lurlar'a yaklaştıran Laklar arasında da yaşanmaktadır. Bu Kürtlerin dinsel ve lenguistik dönüşümleri eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir.

İlginçtir ki, Lurlar ve Bahtiyariler, bazı durumlarda hâlâ kendilerini Kürt olarak ya da Kürtlerle yakınlık içinde tanımlamaktadırlar. Bahtiyari vilayet merkezi olan Şehri Kurd ("Kürt Şehri") örneğinde ya da Basra Körfezinin üst kısmının yakınlarında bulunan Mamasani bölgesindeki "Kürdistan" Nehri ve bölgesi örneğinde olduğu gibi, Pek çok yerel yer ismi Kürt sözcüğünü içermektedir. Üstelik, Luri dilinin sözcük hazinesi hâlâ büyük ölçüde Kürtçe iken, fiil sistemi ve sözdizimi açık biçimde Farsça'dır.

Bu noktada Beluci etnisitesi sorununu ele almak uygun olur. Modern-öncesi Beluciler tarafından yazılan Beluci ulusal halk masalları ve tarihleri Belucilerin Kürtlerin soyundan gelmiş olduklarını iddia etmektedir. Bu masallardan en önemli olanı, M.S. 1640 yılında Akund Muhammed Saleh Zengena Baluc (Ehmedzai 1986) tarafından yazılan *Kurdgelnamak* ("Kürt Halkının Kitabı") adlı masaldır. Ayrıca başlıca 17 Beluci aşireti arasında yaygın olan *Defter Şa'er* ya da *Secere* "soy kütüklerinin kronolojisi" antik bir balad da vardır. Söz konusu balad, Kürtlerin ve Belucilerin ortak bir kökenden geldiklerini, ancak bunların birbirlerinden koparak daha sonra her birinin yeni bir kimlik kazandığını anlatmaktadır (*Dames 1907, Harrison 1981*). Buna Beluci dilinin kökeni sorunu da eklenebilir. Tıpkı Kürtçe gibi, Beluci dili de, onun lenguistik dağılımdaki alanı İrani dünyanın en uç güney doğu kısmı, Pakistan'daki İndus Nehrinin kıyıları olsa bile, Kuzey Batı İrani diller grubuna mensuptur (*bkz. şekil 2*). Beluciler günümüzde kendilerinin en yakın lenguistik akrabaları olan Kürtlerden yaklaşık olarak 1000 mil uzaktadırlar.

M.Ö. 5.yy'dan önce Belucilerin varlığı hakkında neredeyse hiçbir tarihsel kayıt bulunmazken, günümüzde Belucistan denilen yerde başka etnik grupların (antik Yunan kaynaklarının Ichthyophagi "balık yiyiciler" olarak söz ettiği Gedrosiyanlar ve Maka gibi) yaşadıkları iyi bilinmektedir. Belucilerin ortaya çıkışı Kürt nüfus artışı ve Güney

Zagroslar'dan çıkılarak kuzeybatıya yönelen göç dönemi ile çakışmaktadır. Şehname'deki I. Xursor Chosroes'in Hindistan'a düzenlediği seferlerden dönerken yolda Beluci ve Deylemiler ile karşılaştığı ve Güney Zagroslar'ı onların mantıksal ve coğrafik olarak akla yatkın kökeni olarak kabul ettiği söylenmektedir, zira burası Hindistan ile Sasani başkenti Ctesipon arasındaki doğrudan rotanın tam ortasında yer almaktadır.

Belucistan'a komşu olan Kirman bölgesindeki Şabankara Kürt varlığı, 8.yy'dan 14.yy'la kadar tarihsel olarak açıklanmaktadır. İbni Hewqal ve (Erbilli bir Kürt) İbni Kalkan gibi ortaçağ Müslüman yazarları Belucilerin Kürt göçmenlerinin soyundan geldiklerini iddia etmektedir. M.Ö. 5.yy ile M.S. 5.yy arasında cereyan eden kuzeybatıya yönelik Kürt göçleri pekâla da zıt yönde, yani doğuya, modern Kirman, Sistan ve Belucistan'a doğru daha küçük bir yönelimde bulunmuş olabilir **(Harita 32a)**. Doğuya yönelik bu alışılmamış göçü teşvik eden şey Sasani I. Chosroes'in daha önce sözü edilen seferleri olabilir. Her halükârda, bu Kürtler daha sonra, Güney Zagroslar'daki diğer Kürtler gibi, kendi ayrı etnik kimliklerini geliştirdiler. Bosworth tarafından ileri sürülen (1976) alternatif bir hipoteze göre ise, Beluciler Deylemiler ile komşu olmuşlar ve şu anda bulundukları yere Hazar Denizi bölgesinden göç etmişlerdir. Bu teori Kürtler ile Beluciler arasında aynı yakın bağlantıyı ima etmekle beraber, burada ele alınan teoriden daha az akla yatkındır. Ne de olsa, Beluci göç hareketlerinin, Bosworth'un teorisinin gerektireceği gibi kuzeyden Güneye doğru değil, onların atalarının Güney Zagroslar'a dayandırılmasının gerektireceği gibi, batıdan doğuya doğru yöneldikleri belgelenmiştir. Her şeye rağmen Beluciler günümüzde Kürtlerle yalnızca tarihsel ve lenguistik bağları olan bağımsız bir etnik gruptur.

Güney Zagroslar'daki bu genel etnik dönüşüm trendinin beklenmedik ve talihsiz sonuçlarından biri, o bölgedeki çok sayıda Kürt üzerine ortaçağda yazılmış geniş çaplı raporları okuyan modern tarihçiler ve araştırmacılar arasında yarattığı yanlış anlama olmuştur. Bu raporlar söz konusu tarihçi ve araştırmacıların Kürt teriminin daha önceki zamanlarda çobanlığı ya da pastoralizmi esas alan ekonomik bir yaşamı yöneten herhangi bir birey ya da grup anlamına geldiği şüphesine kapılmalarına yol açmıştır. Bu hipotez öncelikle, günümüzde Güney Zagroslar'da neredeyse hiçbir etnik Kürdün yaşamadığı olgusuna dayanmaktadır. Bu yüzeysel bir sonuçtur, çünkü bugüne kadar hiç kimse Kürtlerin demografik ve göç modelleri üzerine böylesine keskin bir iddiada bulunmaya dayanak sağlayacak bir çalışma yapmamıştır (*bkz. Ulusal Kimlik*).

Kürdistan'a, 11.yy'dan başlayarak yaklaşık olarak dört yüz yıl boyunca, bazı Araplar ve daha sonra da Aramiler ile Türk-Moğollar yerleşti. Öte yandan, Kürtlerin kendileri, yaklaşık olarak aynı zaman diliminde başka yönlere doğru göç ediyorlardı. Günümüzde Kürdistan'da az sayıda Arapça, pek çok Aramice ve Türkçe-Moğolca yer isimleri bulunmaktadır. Irak Kürdistanı'ndaki birkaç küçük Türkmen ve Arami (şimdi Asuri Hıristiyanlar olarak bilinmektedir) (*bkz. Hıristiyanlık*) yerleşim bölgesi ve giderek küçülmekte olan Yahudi nüfus sayılmazsa, bu yerleşimciler tamamen asimilasyona uğrayarak Kürtleşmişlerdir.

Batı Kürtleri, Eyyubi döneminin (12.yy) başında büyük bir gelişim kaydetmişler ve daha önceki göç ettirmeler esnasında yitirilen tarihsel Kürt bölgelerinin bir çoğuna, özellikle de Doğu Akdeniz çevresine ve Mezopotamya'ya yayılmışlardı. Kürtlerin Bizans ve Emeviler döneminde Müslüman Araplara ve Hıristiyan Aramilere kap-

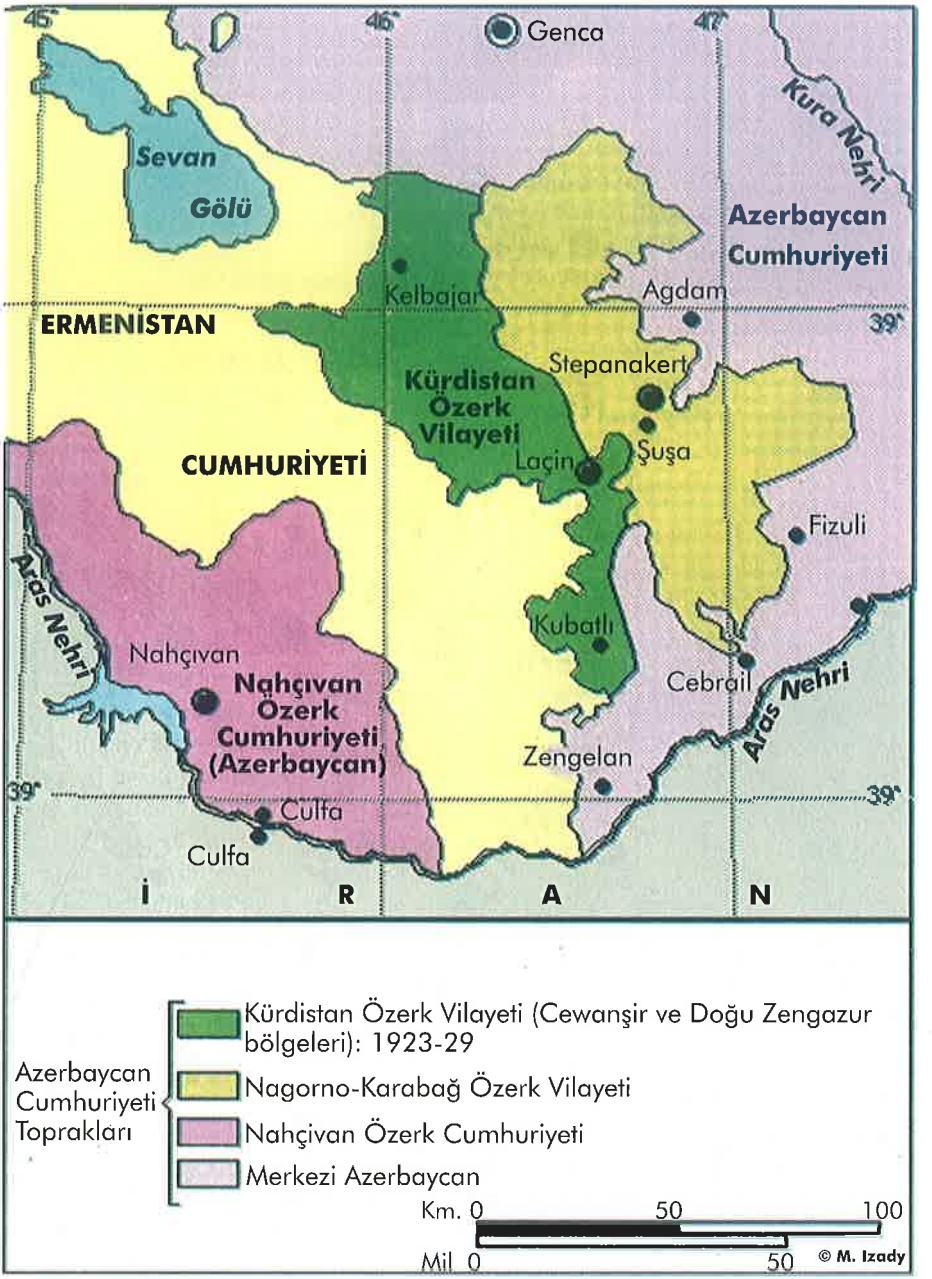

Harita 32a: *"Kızıl Kürdistan" ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İdari Kısımları*

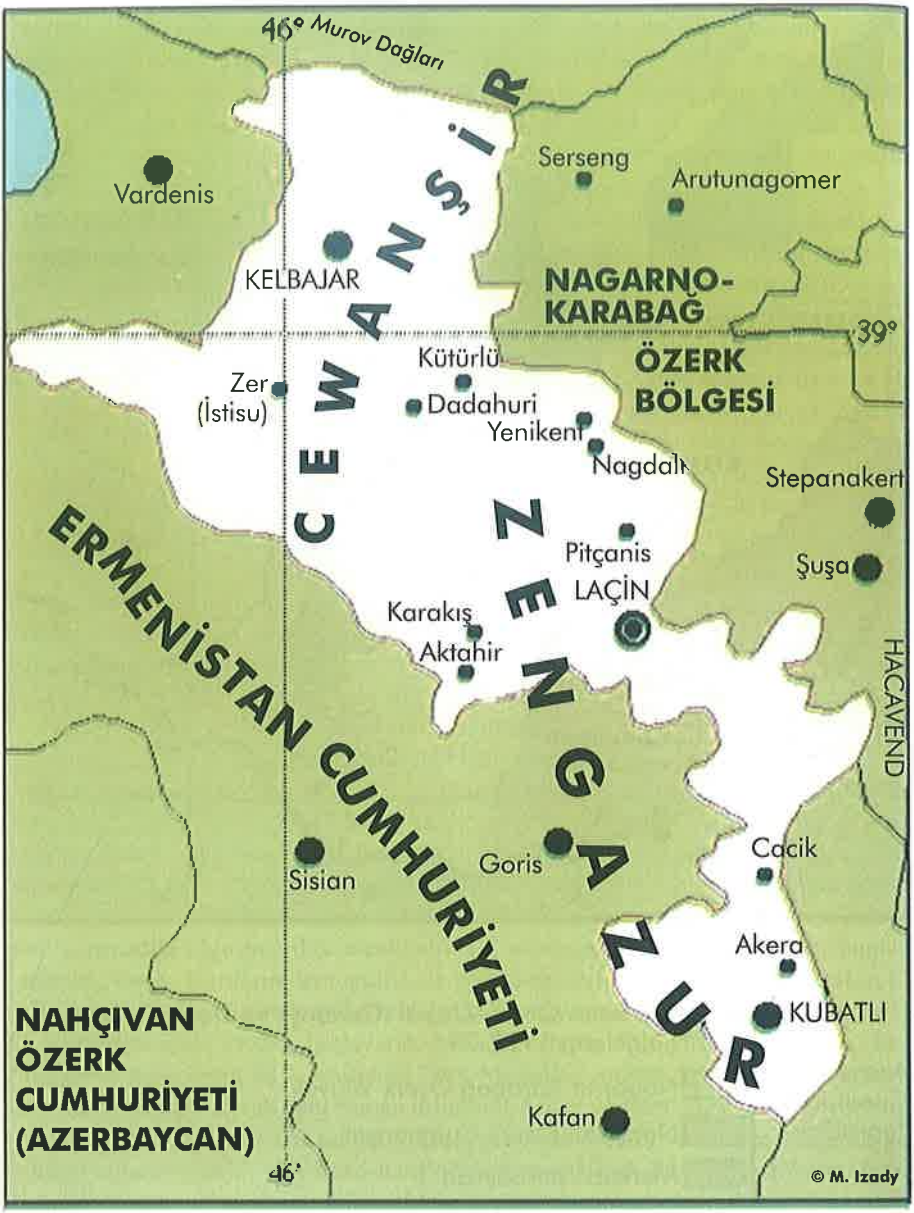

Harita 32b: *"Kızıl Kürdistan" ya da Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Kürt Özerk Vilayeti: 1923-1929*

tırdıkları topraklar bu dönemde geri alınmıştı. Örneğin, Amanos sıra dağları ve Amik vadisi, Eyyubi Şerko tarafından M.S. 1149 yılında Kürtler için fethedilmişti. M.S. 1188 yılında ise Antakya ve İskenderun bizzat Kral Selahattin tarafından fethedilmiş ve Kürtlerin, 14 yüzyıl önce inşa edilmelerine yardımcı oldukları şehirlere geri dönmelerine izin verilmişti.

Kürtler daha güneye, tarihsel Haçlı Seferleri'nin, Suriye'nin batı kıyılarındaki dağlarda bulunan kalesi olan *Crac des Chevaliers'a* (veya Hisn el-Akrad, Arapça "Kürt Kalesi") yönelmişlerdi. Üç yüz yıllık bir aradan sonra, Lübnan bile Kürt yerleşimci almaya başlamıştı. Bunların tümü daha sonra Araplaştırılmasına rağmen, geride kendi varlıklarının izlerini bırakmışlardı; dağlardaki ve Suriye'nin kıyı bölgelerindeki yerleşimcilerin ezici çoğunluğu, Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad da dahil olmak üzere, Nusayri Alevi dinine mensuptur (*bkz. Alevilik*).

Bu yeni Kürt yerleşimciler dalgası Lübnan'a ve Suriye'nin kıyı kesimlerine, tamamen Araplaştırılmalarına rağmen, Kürtçe kökenlerine kolayca dayandırılabilecek isimlere sahip Kürtleri getirmişti. Tanınmış Lübnanlı ve Suriyeli aileler olan Cumblat ve Canpolad, Berazi ve Barazi, Atraş ve Artuş, Gibran ve Cıbran, Mantaşa ve Mand ve Kurdali aileleri, günümüzde asıl Kürdistan'da hâlâ var olan bu Kürt aile klan isimlerini korumuşlardır. Dürzi dini ile Yezidilik, özellikle de Alevilik arasındaki pek çok benzerlik, en azından, iki dinin takipçileri arasında geçmişte oldukça yakın bir bağ olduğunu göstermektedir.

Mısırlı Ansiklopedist el-Ömeri ve tarihçi Maqrizi, *Masalik el-Absar* ve *el-Suluk* adlı unutulmaz eserlerinde, 14.yüzyılda dönemin Kürt klanları hakkında ayrıntılı ve değerli kayıtlar vermektedirler. Onların Kürt klanlarının yerleşim alanları ve göç hareketleri hakkındaki kayıtları daha önceki çalışmalar, örneğin Mesudi ile İbni Hewqal ve Şerafeddini Bitlisi'nin 1597'deki ilk pan-Kürt tarihi ve aşiret listesi arasındaki tarihsel boşluğu doldurmaktadır.

Kürtlerin Kürdistan dışındaki bölgelere yönelik kitlesel göç dalgaları 13.yy bitiminde son buldu. 14.yy'dan başlayarak günümüze dek süren bir sonraki dönem, ağırlıklı olarak bir iç göç ve yeni bir kimlik altında homojenleşme dönemidir. Bununla birlikte, kimi dışsal göçler de gerçekleşmiştir; Kürtlerin eski Pontus'a yeniden yerleşmeleri ve 16.yy başlarına gelindiğinde, yerel tarihçilerin Çorum'un batısındaki bölgeden "Kürtler Sarayı" olarak söz etmesi de buna örnek olarak gösterilebilir. Batı Elbruz Dağlarında bulunan antik Daylaman bölgesi de, buradaki modern Amarlu Konfederasyonunun ataları olan göçmen Kürtleri almıştı.

Bu iç göçün en çarpıcı özelliği Kurmanci konuşan Kürt göçebelerin adım adım Kürdistan'ın geri kalan kesimlerine yayılmasıdır**(Harita 33)**. Bunlar daha önce Urmiye Gölü ile Van Gölü arasına sıkışmışlar ve Hakkari bölgesinde yoğunlaşmışlardı. Ancak adım adım kendi özgün bölgelerinden çıkarak Kürdistan'ın kırsal kesimlerini doldurmaya başladılar. Neredeyse tümüyle Dımılı olan ya da Gorani konuşan ve ağırlıklı olarak Yezidiliğin takipçileri olan yerleşik, çiftçi Kürtleri bölgeden çıkarmışlar ya da köleliğe zorlamışlardı. Bu yerleşik Kürtler göçebe Kürtler tarafından aşama aşama Kürdistan'ın şehirlerine ve kasabalarına doğru sürülmüşler ama en sonunda göçebelerin kültürü içinde asimile edilmişlerdi. Kürdistan'ın kuzey ve

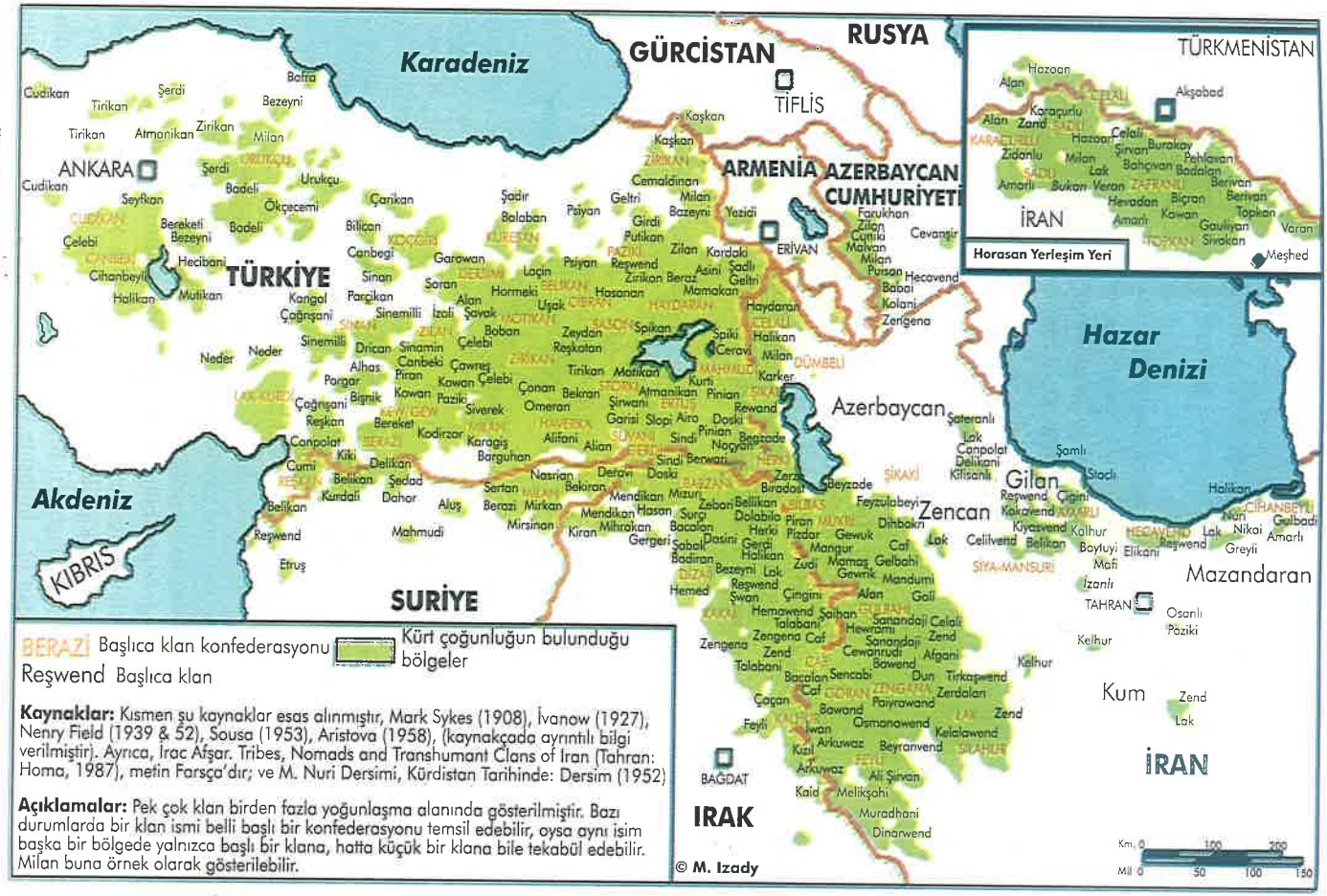

BERAZİ Başlıca klan konfederasyonu
Reşwend Başlıca klan
Kürt çoğunluğun bulunduğu bölgeler

Kaynaklar: Kısmen şu kaynaklar esas alınmıştır, Mark Sykes (1908), İvanow (1927), Nenry Field (1939 & 52), Sousa (1953), Aristova (1958), (kaynakçada ayrıntılı bilgi verilmiştir). Ayrıca, İrac Afşar. Tribes, Nomads and Transhumant Clans of Iran (Tahran: Homa, 1987), metin Farsça'dır; ve M. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde: Dersim (1952)

Açıklamalar: Pek çok klan birden fazla yoğunlaşma alanında gösterilmiştir. Bazı durumlarda bir klan ismi belli başlı bir konfederasyonu temsil edebilir, oysa aynı isim başka bir bölgede yalnızca başlı bir klana, hatta küçük bir klana bile tekabül edebilir. Milan buna örnek olarak gösterilebilir.

Harita 33: *Kürdistan'da Büyük Klan Aileleri ve Konfederasyonları*

güney uçlarındaki mevcut Dimili ve Goran bölgelerini saymazsak, Kürtler ve Kürdistan genel olarak Kurmanci konuşulan Sunni Müslüman bir kimlik kazanmıştı (*bkz Din ve Kültür*).

Kürtlerin demografisi ve nüfus hareketleri üzerine yapılan her türlü tartışmada Ermenistan'a özel bir önem verilmelidir, zira tarihsel Ermenistan toprağının neredeyse yarısı, binlerce yıl süren Kürt göçü ve yerleşimi boyunca aşamalı olarak ve etkin bir şekilde (Kuzey Kürdistan'da) Kürt etnik bölgelerine eklemlenmiştir *(bkz Harita 5)*.

Daha önce de gözlemlendiği gibi, merkez Ermenistan'daki Kürt yerleşimi en azından 2300 yıl öncesine dayandırılabilir. İslami dönemlerden önce, Kürt göçleri, kendi aşiretsel isimlerini geride bırakarak, büyük ölçüde Ermeni toplumu içinde asimile olmuş görünüyor. Ne var ki, Kürtlerin M.S. 5.yy'dan 11.yy'la dek Ermenistan'a yönelik olarak devam eden göçü, en sonunda ülkenin etnik bileşiminde bir değişim yarattı. 6.yy gibi erken bir dönemde Yahudi Talmud yazıtları, özellikle de Targum, sürekli olarak, Ermenistan'ın geleneksel kalbi olan Ararat'ı, artık Ermenistan olarak değil, Kürdistan anlamına gelecek biçimde yorumlar (*Eski Ahit'teki Targumlar 8:4, İsaiya 37; 38 ve Jerome*).

Yaklaşık olarak içinde bulunduğumuz bin yılın başına gelindiğinde, asimile olmamış Kürt aşiretleri Ermenistan platosunun her köşesinde yaşamaktaydı. 10.yy.ın ortalarında gelindiğinde Kürtlerin, Erivan'ın kuzeyinde bulunan tarihi Ermeni şehri Dvin'de ve 11.yy.ın sonlarına doğru ise Bagrati Ermenistanı'nın başkenti olan daha kuzeydeki Ani'de kalabalık sayılar halinde yaşadığı görülüyordu. Kürtler, tüm bu bölgeyi birkaç yüzyıl boyunca yöneten birkaç Kürt hanedanlığının güç kaynağı haline gelmişti. Onların göç hızının düştüğü döneme (14.yy ortaları) girilmesiyle birlikte, Ermenistan'daki Kürt nüfusu belli bir istikrar kazandı. Ermenistan'daki şehir ve kasaba sakinleri ağırlıklı olarak Ermeni iken, kırsal kesim giderek Kürtleşiyordu.

Doğudan gelerek Bizans topraklarına geçen Türki göçebelerin baskısı altında, çok sayıda Ermeni Akdeniz kıyılarındaki Klikya'ya göç etmiş orada kendi devletlerini kurmuştu. Bu göçü teşvik etmiş ve antik Ermenistan anavatanının Ermeni bileşenini daha da zayıflatmıştı. Bunun doğrudan bir sonucu olarak da toplam nüfus içindeki Kürt oranı yükselmişti.

16. ve 17. yy.lardaki savaşların ve göç ettirilenlerin yıkıcı etkileri Ermenileri de Kürtler kadar derinden etkilemişti. Ne var ki, Ermenistan platosunda koşulların kötüye gitmesiyle birlikte daha fazla Ermeni kendi isteğiyle başka yere göç etmişti. Bu süreç 19. yy sonlarına kadar devam etmiş ve sonuçta çiftçi ve şehir-merkezli Ermeni toplumu, göçebe kavimlerin baskısı ve siyasal baskı altında geçen yüzyılların ardından, kendi antik anavatanında giderek küçülmekte olan bir azınlık haline gelmişti. Buna rağmen, 20. yy.ın başlangıcına kadar, Ermeniler Doğu Anadolu'da, Kürtlerden sonra en önemli unsuru teşkil ediyorlardı. Az sayıda Ermeni kırsal bölgelerde kalırken, kuzey ve hatta Batı Kürdistan'daki çoğu şehir ve kasaba büyük Ermeni nüfusuna sahipti ve Ermeniler pek çok yerde çoğunluğu oluşturuyordu. Pek çok başlıca nehir vadisi, örneğin Fırat, Aras ve aşağı Murat Nehirlerinin vadileri de yoğun Ermeni varlığına sahip olacak kadar şanslıydı.

Daha iyi sağlık, bakım, eğitim ve beslenme koşulları içinde doğan Ermeni nüfusu 19.yy boyunca, yalnızca göçleri dengeleyecek kadar değil, ama aynı zamanda Van Gölü'nün hemen etrafında sayısal çoğunluğa ulaşacak kadar hızlı büyümüştü. Ancak

bu büyüme kısa ömürlü olmuştu (*bkz. Demografi*). Birinci Dünya Savaşının sonuna gelindiğinde bu tarihi ulus Osmanlı-destekli katliamlar, soykırımlar ve özellikle de zorla göç ettirmeler aracılığıyla bölgeden silinmişti (*bkz. Erken Modern Tarih*). Bu durum ise Ermenistan platosunu hayatta kalan diğer biricik ulusu olan Kürtlerin fiili bölgesi haline getirmişti. Günümüzde Kuzey Kürdistan'ın neredeyse üçte-ikisi aslında tarihi Ermenistan'ın orta ve batı kesimlerinin Kürtleşmiş bölümleridir.

19.yy boyunca tüm cephelerde sürekli olarak yenilgi yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun sendelemesi İstanbul'u, Kürdistan'ın yarı-bağımsız kırsal aşiretleri üzerindeki vergileri ve toplanan asker sayısını arttırmaya zorlamıştı. Buna, nüfusu ve gelirleri arttırma umuduyla, Kürdistan'ın verimli batı sınırlarında yaşayan Kürt göçebeleri iskâna tabi tutma girişimleri eşlik etmişti. Verili bir alanda, göçebe ekonomiden tarımsal ekonomiye geçildiğinde normalde gerçekleşen on katlık nüfus artışı Osmanlılar için cezbedici bir beklenti doğurmuş olmalı. Pek çok Kürt, göçebe yerleşik hayata geçmek yerine kaçmıştı. Güneybatı ve batı yönünde Doğu Toroslar'a, Adana'ya ve Halep'in kuzey ve kuzeybatısında Amanoslar'a yönelmişlerdi (*de Planhol 1959*).

Bir göçebe grubunun gönüllü ya da gönülsüz iskânı yeni bir göçebe grubunun gelip yerleşeceği bir alan açar. Amanos sıra dağlarında ve Akdeniz'de, ünlü Kürt klanı Canbolat'ın iskânı, 19.yy.da civar yaylalarda yeni bir Kürt aşiretinin, Reşwand Aşiretinin gelip yerleşeceği bir alan açmıştı. Kimi diğer Kürt göçebeleri de Cezire bölgesindeki uzak Cebel Sincar'a göç etmişti. Onlar orada yalnızca eski Kürt Yezidi klanlarıyla değil, ama aynı zamanda, Arap çöllerinde Wahabilerin saldırılarından ötürü kuzeye doğru kaçan Arap göçebelerle de ilişkiye girmişlerdi. Kürt ve Arap göçebeler temelde farklı doğal ortamları tercih ettikleri için, aralarında herhangi bir sorun yoktu: Araplar bir otlağı kışın kullanırken, Kürtler yazın kullanıyordu. Ortak ekonomik çıkarları olan Kürt, Arap ve Türkmen klanlarını kapsayan yeni konfederasyonlar kurulacaktı. Bunlardan pek çoğu etkili Kürt aşireti Milan ya da Melli'nin yönetimi altına girmişti. Bu Doğu Suriye konfederasyonlarından çıkan herhangi bir nüfus fazlası batıya yönelerek zengin Antakya-Amanos bölgesine yerleşiyordu.

Cebel Sincar (Yezidi Kürtlerinin kalesi) tepelerindeki daha yüksek rakımlar sayılmazsa, Cezire bölgesi kalıcı yerleşim için güvensiz bir yerdi. Fransızların 1922'de Suriye mandasını almalarının arifesinde, tüm aşağı Cezire bölgesinde yalnızca birkaç Kürt köyü ve birkaç gezgin Arap Bedevi bulunmaktaydı (*Hourani 1947, 80*). Fransız hükümeti, verimliliği ile meşhur olan bu bölgeyi yeniden iskâna tabi tutma işini kendi üzerine almıştı. Bu durum Anadolu'da yüz binlerce insanın hareket halinde olduğu demografik bir alt üst oluş dönemi ile çakışmıştı. Asuriler, Ermeniler, Araplar, Süryaniler, Türkmenler ve Kürtlerden oluşan güçlü bir akım, Türk ordusundan korunmak için Suriye sınırlarına doğru hareket halindeydi. Cezire büyük bir göçmen nüfusu almış ve bu nüfusun en büyük kısmını da Kürtler teşkil ediyordu. Bölgeye gelen Arap göçmenlerin –hem Müslüman hem de Hıristiyan çoğu daha gelişmiş olan Batı Suriye'ye yöneliyorlar ve böylelikle, etnik dengeyi, geride kalmış olan Kürtlerin lehine bozuyorlardı.

Arapların, Ermenilerin ve Asurilerin hızla batıya yönelmesiyle birlikte, Cezire bölgesi artık açık seçik bir Kürt karakteri kazanmış ve Kürtler kitlesel biçimde bölgeden çıkarılmadıkları sürece o karaktere sahip olmaya devam edecektir. Ancak bu,

göründüğü kadar olasılık dışı değildir; zira üç kuşağı aşan bir zaman dilimi boyunca orada ikâmet etmelerine rağmen, pek çoğunun modern Suriye'nin sınırlarının ötesinden "yeni" gelenler olması gerekçesiyle, henüz Suriye vatandaşlığı bile verilmemiştir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Hitti, P.H., *History of Syria, Including Lebanon and Palestine* (Londra: MacMillan, 1951); Cuyler Young, T., *"The Iranian Migration into Zagros,"* Iran V (1967); R.H. Dyson, *"Architecture of the Iron Period at Hasanlu in Western Iran and its Implications for Theories of Migration on the Iranian Plateau,"* Le plateau iranien et l'asi centrale des origines la conquite islamique içinde (Paris: Colloques internationaux du centre national de la recherche scientifique, No. 567, 1976); N. Pigulevskaya, *Goroda Irana v Pannem Crednevekovie* (Leningrad, 1955), Fransızca çeviriden, Les Villes de l'Etat Iranien (Paris, 1963); Aram Ter-Gewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, çev. N. Garsoyan (Lisbon: Livraria Bertrand, 1976); Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, çev Robert Thomson (Cambridge: Harvard University Press, 1978); Albert Hourani, *Minorities in the Arab World* (Londra: Oxford University Press, 1947); İsmet Vanlı, "Le deplacement du pays Kurde vers l'ouest, X-XV sicles, Etude de geographie et de sociologie historiques," Actes du XXIX Congres International des Orientalistes (Paris: 1973); Ağa Nasır Han Ahmedzai, "Akund Muhammed Saleh, the author of Koordgel-Namak, *Newsletter of Baluchistan Studies* 3 (Napels, 1986),; C.E. Bosworth, *"The Kufichis or Qufs in Persian Hiatory,"* Iran XIV (1976); Claude Cahen, La Syrie du Nord (Paris: Institut farançais de Damas, 1940); Rene Dussaud, *Topographie historique et Medievale* (Paris, 1927).

MODERN GÖÇLER ve DİYASPORA

Geçtiğimiz çeyrek yüz yıl içinde, Kürtler aşamalı olarak, önce Kürdistan'daki belli başlı şehirlere, sonra da içinde yaşadıkları ülkelerin çekim merkezi olan belli başlı kentlerine yerleşmek üzere, ekonomik açıdan sıkıntılı kırsal alanların dışına çıkmışlar. Türkiye'de en çok Kürt göçü alan yer, İstanbul bölgesidir; onu Ankara ve Adana izliyor; İzmir ise dördüncü bölge olarak geriden geliyor. Keza İran'da da, en büyük Kürt göç hareketleri Kürdistan sınırları içinde cereyan etmekte, bunları Tahran metropolüne yönelik göçler izlemektedir. Petrol üretim şehirleri olan Güneydeki Kuzistan Eyaletinde bulunan Abadan ve Ahvaz ile kuzeydeki Azerbaycan'da bulunan Tebriz'e çok daha küçük göç dilimleri yönelmektedir. Tebriz esas olarak Sanandaj'ın kuzeyindeki İran Kürdistanı'ndaki Kürtleri çekmektedir.

Kürtler Irak'ta hızlı biçimde şehirleşmişler ve yerel Kürt şehirleri göçmen çekmekte Bağdat ile yarış halinde olmuşlardır. Irak petrol sanayisinin Kürt şehri Kerkük'te yoğunlaşmasıyla birlikte, Kürtler iş pazarında ve şehir ile şehrin civarında etnik çoğunluk kazanmak amacıyla Kürt olmayanlarla rekabet etmişlerdir. Bununla birlikte, Kürtlerin çeşitli Irak hükümetleri tarafından zorla göç ettirilmeleri Irak'taki gönüllü Kürt nüfus hareketlerini gölgede bırakmıştır ki, bu nüfus hareketlerini bu bağlamda ele almak gerekiyor (*bkz. Göç ettirmeler ve Zorunlu İskânlar*).

Son yıllarda Kürt toprağını paylaşan beş hükümran devletin dışına yönelik göçler de artmıştır. İsrail, Lübnan ve Basra Körfezi Devletleri, Ortadoğunun ötesinde ise, Almanya, Avusturya, Fransa, İsveç, Avustralya ve Amerika Birleşik Devletleri pek çok Kürt göçmenini çekmektedir.

Kürdistan dışındaki Kürtlerin sayısı hakkındaki tahminler anlaşılır nedenlerden dolayı kesin değildir. Türkiye hükümetinin sözcüsü Kaya Toperi, Amerikan Ulusal Halk Radyosunda 1 Mart 1991 yılında yayınlanan bir röportajda "Türkiye'de yaşayan yaklaşık 7-12 milyon Kürt kökenli kişiden üçte ikisinin güneydoğu bölgesinin dışında yaşadığını" iddia ediyordu. Kürtler kendilerinin Türkiye'deki nüfuslarının üçte bir ile bir buçuk arası kısmının çoktan Kürdistan'ın geleneksel sınırlarının dışına göçtüğüne inanmaktadır (*Vanlı 1986*). Türkiye'deki Kürtlerin hızlı demografik büyümesi ile ilgisi olan dinamikler de dahil olmak üzere, başka kanıtlar da oldukça ürkütücü olan bu olasılığa işaret etmektedir. 1991 gibi erken bir tarihte, Türkiye Cumhurbaşkanı merhum Özal, yabancı gazetecilere tekrar tekrar şöyle diyordu; "Kürt halkının büyük kısmı artık Doğu Anadolu'da değil... Bu topluma [batı Türkiye] entegre olmuştur" (*Los Angeles Times, Mayıs 1991*). Özal 14 Ekim 1992 yılında Ankara televizyonunda bu tahmininde bir ince ayar yaparak şöyle diyordu; "Kürtlerin yüzde altmışı Ankara'nın batısında yaşamaktadır" (Ankara TRT televizyonu Türkçe yayını, 18.00, 14 Ekim 1992, FBIS-WEU, 15 Ekim 1992, sayfa 28'de alıntılanmıştır). Eğer Fırat Nehri Türkiye Kürdistanı'nın kuzey ve batı sınırları olarak kabul edilirse, o zaman bugün (1996), Türkiye'deki Kürtlerin yarıdan fazlasının bu bölge dışında, muhtemelen diasporada ya da o devletin diğer bölgelerinde yaşaması oldukça olasıdır. Bunların neredeyse yarısı, muhtemelen Fırat'ın hemen kuzeyinde ve batısında, Toros ve Pontus sıradağlarında ve Ceyhan havzasındaki topraklarda, bunlara ek olarak Adana ve Sivas bölgelerinde ve şehirlerinde yaşamaktadır. Diğer yarının ise İç Anadolu bölgesinde ve Türkiye'nin iç ve batı kesimlerindeki büyük şehirlerde, ağırlıklı olarak İstanbul, Ankara ve İzmir'de yaşıyor olması muhtemeldir. Türkiye'de keskin bir değişim olmazsa, bu trend görülebilir bir gelecekte, Türkiye'nin diğer kısımlarına da daha fazla Kürdü getirmeye devam edecektir, –bu gelişme ise sıradan Türklerin kendi Kürt vatandaşlarını ilk elden tanıması sürecini hızlandıracaktır.

Hiç kimse Kürt pasaportu taşımadığı için, Kürtlerin yerlisi olmadıkları ülkelerdeki sayılarını belirlemek de bir o kadar zordur. Pek çok tahminde Kürtlerin Lübnan'daki mevcut nüfusu 50 000 olarak verilmektedir. Eğer bu doğruysa, oransal olarak Lübnan şu anda, esasen Kürt toprağının belli parçalarının da bulunduğu eski Sovyetler Birliği topraklarındaki Kürt nüfusun (%0.14) çok daha fazlasına sahiptir (%6). Lübnan'daki tarihsel Kürt yerleşimleri dikkate alındığında, bu hiç de şaşırtıcı değildir (*bkz. Tarihsel Göçler*).

Çeşitli Kürt Örgütleri Avrupa ülkelerinde yaşayan Kürtlerin sayısını yarım milyon ile yedi yüz elli bin arasında vermektedir. Amerika Birleşik Devletlerinde, ilk Kürt göçmenler 1930'lu yılların başında Ohio Vadisi'ne ve Doğu Michigan'daki sanayi merkezlerine gelmişti. Bunlar Doğu Anadolu'daki savaşlar ve ayaklanmalar ile Hoybun ayaklanmasının ardından gelen mültecilerdi. Sayıları 1000 civarındaydı (*Bedir Han ve Bletch 1930*) ve asimile oldukları anlaşılıyor. Amerika Birleşik Devletleri'ne yönelik bir sonraki Kürt mülteci dalgası 1970'li yıllara, Irak'ta General Barzani komutasındaki ayaklanmanın yenilmesine kadar beklemek zorunda kaldı.

Hali hazırda Amerika Birleşik Devletlerinde en azından 35 000 Kürt bulunmaktadır ve bunların büyük çoğunluğu İran kökenlidir. İran devriminin seyri boyunca ve onun ardından, yaklaşık olarak 750 000 İranlı Amerika Birleşik Devletleri'ne göç et-

mişti. Kürtler İran'ın toplam nüfusunun %12'sini oluşturmaktadır. Bu yüzden, Amerika Birleşik Devletlerinde yaşayan İranlıların yaklaşık olarak %3'ünün Kürt olduğunu beklemek mantık dışı değildir. Bundan, Amerika Birleşik Devletlerinde yaklaşık olarak 23 000 İranlı Kürdün yaşadığı gibi bir sonuç çıkıyor. Bu rakamın yarısı kadar bir miktarı da, Kürdistan'ın tüm Kürtlerin %76'sını kapsayan diğer parçalarından gelen Kürtler için eklediğimizde, Amerika Birleşik Devletleri için toplam 35 000 kişi oldukça düşük bir rakam olarak kalmaktadır.

Diaspora'daki çeşitli Kürt örgütleri, belli düzeylerde yerel hükümetlerden de yardım alarak, çocuklar için sistematik eğitim ve yazılı Kürtçe materyal çalışmalarına başladılar. İsveç'te, hükümet kendi genel eğitim programını ülkedeki Kürt göçmenlere göre ayarladı, şu anda ise, hem Kuzey hem de Güney Kurmancisinde ders kitapları, haber bültenleri ve diğer materyaller yayınlamakta ve bunları Irak ile Türkiye'den gelen Kürt göçmen toplumuna sunmaktadır (*bkz. Dil ve Eğitim*).

Fransa ve Avusturya'da ve daha az ölçüde Almanya'da, Kürtçe dil materyallerinin basımı ve diğer kültürel-eğitsel etkinlikler için hükümet fonları sağlanmıştır. Ne var ki, bu çabalar, gerek kapsam gerekse de destek düzeyi bakımından İsveç programının çok gerisindedir. Kanada'da da (özellikle Kürtçe ders kitabı ve eğitim için) belli miktarda finanssal ve teknik yardım sunulmasına rağmen, daha büyük Kürt topluluklarının yaşadığı Avustralya ve Amerika Birleşik Devletlerinde böylesi etkinliklere hiçbir yardım sağlanmamaktadır ve sağlanma olasılığı da bulunmamaktadır. Sonuç her iki ülkedeki Kürt kültürel ve eğitsel etkinliklerinin neredeyse yok olmanın eşiğine gelmiş olmasıdır. Örneğin, Batı Yarıküre'deki yegâne Kürt çalışmaları merkezi olan Newyork'ta ki Brooklyn, Kürt Kütüphanesi ve müzesi tamamen özel bağışlarla finanse edilmektedir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Kürtlerin diasporadaki başarıları ve uğraşları hakkındaki değerli kaynak kitaplardan biri Robun Schneider'ın editörlüğünü yaptığı *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991) adlı çalışmadır; Marcel Bazin ve başkaları, *Gilan et Azarbaycan Oriental: Cartes et Documents Ethnographiques* (Paris: A.D.P.F., 1982); İsmet Şerif Vanlı, Kurdistan und die Kurden, cilt 2, *Türkei und Irak* (Göttingen: Gesellshaft für bedrohte Völker, 1986); Süreyya Bedir Han ve Chirug Bletch. *La Question Kurde* (Kahire: 1930); *Şeref Han Bitlisi, Şerefname ou Fastes de la nation kourde*, Fransızca çev. Charmoy, 2 cilt (St. Petersburg, 1868-75).

GÖÇ ETTİRMELER ve ZORUNLU İSKANLAR

Zorla göç ettirmeler Kürdistan tarihinde temel bir rol oynamıştır. En azından M.Ö. ikinci bin yıldan ve Akad ile Asur İmparatorluklarının ortaya çıkışından beri, fethedilen Kürt topraklarındaki nüfusun kitlesel biçimde göç ettirilmesi bir norm haline gelmiştir (*Wright ve Johnson 1975*). Bu bölüm için gerekli olan tarihsel arka plân gerek Tarih gerekse de Tarihsel Göçler bölümlerinde verilmiştir.

Göç ettirmeler, onları teşvik eden politikaların yapısından bağımsız olarak, önemli demografik değişimler yaratmışlardır, zira söz konusu boşluğu doldurmak üzere

başka grupların göçü ile eş zamanlı olarak yürütülmüştür. Bilinebilen ilk Kürt göç ettirilmesi Asurlular tarafından gerçekleştirilmiş ve şaşırtıcı biçimde iyi belgelenmiştir. Oded, Neo-Asuri İmparatorluğunun yalnızca bu evresinde (M.Ö. 745-612) Güney ve Orta Kürdistan'da 18, Doğu Kürdistan'da (Manna) ise 12 kitlesel göç ettirme olayı saymaktadır. Göç ettirilen bu insanların pek çoğu Asur'un üç ardışık başkentindeki topraklara (tümü de Yukarı Dicle'de olan ve Orta Kürdistan'ın eteklerine bakan Ashur, Kalhu ve Ninova) yerleştirilirken, daha önce orada yaşayanlar Akdeniz ve Unqi (geleceğin Antakya'sı) gibi uzak yerlere gönderilmişti. Diğer pek çok halk da zorla getirilerek boşalttıkları evlerine yerleştirilmişti.

Bu durumu dengelemek üzere, uzak vilayetlerden Asur'un metropol bölgelerine göç ettirilenden daha fazla insan yerleştirilmişti (*Oded 1979*). Ne var ki, bu insanların önemli bir kısmı bu çetin sınavdan geçememişti, zira kendilerini yeni toprağa alıştırırlarken ihtiyaç duydukları kaynaklardan yoksundular. Yalnızca şehirlere yerleştirilenler hayatta kalmıştı (yani Yahudiler).

Asur sınır merkezlerine yakınlığı nedeniyle, Orta Kürdistan en çok acı çeken yer olmuştu. Sadece bir olayda, Orta Kürdistan'da modern Süleymaniye'nin bulunduğu bölgeden (antik Nemri şehir-devleti) 65 000 kişi göç ettirilmişti. Tüm Kürdistan'ın o dönemdeki tahmini nüfusunun yalnızca 1.5 milyon olduğu dikkate alındığında, bu, devasa bir rakamdır ve muhtemelen bölgenin tüm nüfusudur (*bkz. Demografi*).

Daha önce yoğun bir nüfusa sahip olan Orta Kürdistan, bu ve diğer 14 kitlesel göç ettirme ile öylesine ıssızlaştırılmıştı ki, Medya Kralı Keyakser Asur İmparatorluğunu fethettikten sonra ilk iş olarak, bölgeyi yeniden canlandırmak üzere Güney Kürdistan ve Kuzey Luristan bölgelerinden çok sayıda Sagartiyan getirtmişti. Bu dönemdeki göç ettirmeler ve yeniden iskânlar hakkındaki kanıtlara alışılmamış kaynaklarda da rastlanılabilir. Talmud'a göre, Asurlular Kürdistan'a ilk sürgünden kalma bazı Yahudileri yerleştirmişlerdi. Ancak, bunların sayısı fazla değildi.

Pers Ahemeni İmparatorluğu'nun Büyük İskender tarafından fethedilmesinin (M.Ö. 330) ardından gelen Seleucid/Makedonya döneminde, dağınık Kürt göç ettirilmeleri devam etti. Bunun dokunaklı örneklerinden birine Kürtlerin tarihi Kardaka klanı olayında rastlıyoruz. Kardakalılar 3400 yılı bulan bir tarihse sahip tarihi bir klandır. Kardakalılardan ilk defa –erken Akad kayıtlarında, özellikle de M.Ö. 14.yy.da Mısır'da bulunan Amarna arşivlerinde söz edilmektedir. Daha sonraki Babil kaynakları, M.Ö. 7.yy.da çeşitli bağlamlarda "Kardaka"dan söz etmektedir (*A. Leo Oppenheim, Letters from Mesopotamia* (1967), 192 no. 143; A.T. *Olmstead, History of the Persian Empire* (Şikago, 1948), 193.) Babil kraliyet ailesi için paralı asker ve muhafız sağlayan bir Kardaka'dan bahsedilmektedir (*A. T. Clay, editör, Babylonian Records in the Library of the J. Pierpont Morgan (New York, 1932)*, i.71). Bu arada, Flavius Arrian, son Pers Ahemeni Kralı III. Darius'un ordusunda (M.Ö. 332 yılında) 60 000 "Persli" ağır piyade bulunduğuna işaret eder ve bunların "Kardakes" olarak bilindiklerini sözlerine ekler (Arrian, Anabasis, II.viii.6.). Sekunda ve Chew haklı olarak, Kardakes/Kardakalıların "Yunanlı olmamalarına rağmen, Pers de olmadıkları ve Pers Ulusal Ordusun'dan bağımsız bir yapı [oldukları]" tahmininde bulunurlar (*Nick Sekunda ve Simon Chew, Pers Ordusu, M.Ö. 560-330 (Londra: Osprey, 1992), 51-53*)

Ortaçağ döneminin sonlarına doğru, Kardakalılar Kürt tarihçisi Şeref Han tarafından, onun kendi yaşadığı dönem olan 1597 yılında, görkemli Kürt hanedanlarından biri olarak tanımlanmakta ve onların tarihine bir bölüm ayrılmaktadır. Günümüzde Kardakalılar Silvan ile Ağrı Dağı arasındaki küçük bölgelerde ve Horasan'da Kürt göçmenlerin yerleştikleri bölgelerde görülmektedir.

Anadolu'nun güneybatı kıyılarındaki Telmessos'ta (modern Fethiye) Bergama Kralı II. Eumenes (yönetimi, M.Ö. 197-154) tarafından yazdırılan oldukça uzun bir kaya yazıtı, yeniden iskâna tabi tutulan bu Kürtlerin yaşamı ve tarihi hakkında kimi ipuçları sağlamaktadır. Yazıt Yunanca yazılmıştır ve yaygın biçimde "Kardakes Yazıtı" olarak bilinmektedir. Bu biricik yazıt söz konusu döneme ait başlıca tarihsel belgeyi teşkil etmektedir. Kısa ve özlü olmasına rağmen, bu yazıt yeniden iskânın, ondan etkilenen nüfus üzerindeki, yani tarihsel ve yoğun bir nüfusa sahip Kardaka (Yunanca Kardakoi, Latince Cardaces) klanı üzerindeki hırpalayıcı etkileri hakkında bazı ayrıntılar içermektedir. Bir tesadüf eseri olarak, Kardaka Klanı hâlâ bugün bizimledir.

Fethiye'deki yazıt, başlangıçta Seleucid Kralı III. Antiochus tarafından, Batı Kürdistan'daki Silvan ile Bitlis arasında bulunan ülkelerinden oraya sürülen Kardaka Kürtlerinin acı dolu deneyimleri hakkında bir takım ipuçları barındırmaktadır. Bu Kürtler kendi isimlerini taşıyan bir şehir ve bir kale kurmuşlardı. Yazıttan, göç ettirilen bu Kürtlerin kolonisinin şiddetli ekonomik ve insani kayıplar yaşadıklarını öğreniyoruz. Bu durum, aşırı ölçüde asker toplanmasından ve Kardakalıların yerleştirildikleri Telmessos/Fethiye'nin kuzeyindeki kayalık tarım topraklarının yoksulluğundan kaynaklanıyordu. Bu toplum en sonunda Bergama krallarının yönetimi altına girdiğinde, Kardakalı erkekler Asya ve Avrupa'da çeşitli askeri görevler üstlenmeye zorlanmışlardı. Kardaka yazıtı, Bergama Kralı Eumenes tarafından bölgenin valisi olan Artemidorus'a gönderilen mektubun tam nüshasıdır. Bir kraliyet mektubunun daha sonradan, herkesin görebileceği bir kayanın üzerine kazınmasının nedeni, Artemidorus'un Kral Eumenes'i, acı çeken bu Kürtlere yardım etme sözünde durmaya zorlama girişimi olabilir:

"Kral Eumenes'ten Artemidorus'a; Kardakes yerleşim yerindeki yerleşimciler tarafından sunulan dilekçeye eklediğin yorumları okudum. Araştırma yaptıktan sonra, onların özel işlerinin kötü bir durumda olduğunu, tüm ağaçlarının pek meyve vermediğini ve tüm topraklarının verimsiz olduğunu tespit ettiğine göre, onların Ptolemy'den satın aldıkları toprak parçalarını ellerinde tutabileceklerini emret ve başka hiçbir kaynakları olmadığı için ödeyemedikleri fiyat konusunda, paranın alınmamasını emret; ve onlar her yetişkin kişi için dört Rodos drahmisi ve bir obol kelle vergisi ödemek zorunda oldukları, ama içinde bulundukları kötü koşullar bunu onlar için bir yük haline getireceğinden, on altıncı yıl [Eumenes'in tahtının] için onları bu verginin birikmiş borcundan muaf tut ve on yedinci yıl bir Rodos drahmisi ile bir oboldan muaf tut ve tüm o dışardan gelenlerin [Kardakes] üç yıl boyunca tüm vergilerden muaf tutulmalarını ve daha önce bölgeden ayrılmış olan ama şu anda geri dönmek isteyenlerin ise iki yıl boyunca vergiden muaf tutulmalarını sağla; ve onların daha önce sahip oldukları kaleyi onarabilmelerini sağla ve böylece sağlam bir kaleleri olsun ve kalifiye zanaatkarların ücretini ben kendim öderken, masrafların geri kalan kısmını onlar kendileri karşılayacaklardır. (Yıl 17, Dius'un sonundan dördüncü gün [M.Ö. 181])." (*F.G. Maier, Griechische Mauer-bauinschriffen I* (1959), no. 76).

Burada açık olan şey, Kardakalıların Telmessos/Fethiye'ye geldikten sonra, kendi adlarıyla merkezi bir koloni/yerleşim bölgesi ve bir kale kurmuş olmalarıdır. Çiftlik toprakları ve ekili meyve bahçeleri satın aldılar. Ne var ki, ya toprağın verimsizliğinden ve/veya kötü ekim koşullarından dolayı ya da, Kardaka erkeklerinin sık sık çeşitli savaş alanlarında silah altına çağrılmaları nedeniyle ortaya çıkan insan-gücü yetersizliğinden dolayı bu girişim başarılı olamadı. O dönemdeki askeri koşullar her yerde değişkendi ve Kürt yerleşimciler, Likya'da yeni yerleştikleri dağlık bölgenin gelişimi için gerekli olan zaman ile askeri görevleri arasında sıkışıp kalmış olmalılar.

Bu yüzden koloninin yoksulluğu aşırı asker toplamadan olduğu kadar tarımsal toprağın verimsizliğinden ve onların yeni yerleştikleri bu yerleşim yerine yabancı olmalarından kaynaklanmış olabilir. Yazıtta da dolaylı olarak işaret edildiği gibi, Kardakalıların bir kısmı esasen koloninin içinde bulunduğu kötü koşullardan kaçmışlar ama daha sonra, muhtemelen kendilerine vaat edilen ve Yazıtta eksiksiz biçimde kaydedilen vergi muafiyetlerinin cazibesine kapılarak geri dönmüşlerdi.

En şaşırtıcı olan şey ise, daha sonra Likya kolonisinde bu savaşçı erkeklere onların akrabalarının ve muhtemelen daha fazla klan halkının katılmış olmasıdır-ki, bu da Yazıtta kaydedilen bir olgudur. 16. ve 17.yy.larda bu olguyla Pers İmparatorluğunda da karşılaşılmış ve çok daha iyi biçimde belgelenmiştir; bu dönemde yüz binlerce Kürt, Pers İmparatorluğunun Horasan'daki uzak doğu sınırlarına yerleşmeye ve imparatorluğu step göçebelerine ve yabancı ordulara karşı savunmaya zorlanmıştı. Bu ikinci dönem Pers yönetiminin önce seçkin Kürt savaşçıları Horasan'a göndermesiyle başlamış, buradaki Kürt savaşçılar o stratejik bölgede savaşmışlar ve savunulabilir ve verimli olan toprakları ıslah etmişlerdi. Bu çalışmaya kaleler işgal ederek ya da inşa ederek devam etmişlerdi. Kürtler ancak ondan sonra ailelerini, klan akrabalarını ve mallarını getirip yeni evlerine yerleşmişlerdi. Likya'daki Cardacian/Kardaka kolonisi, (garip bir şekilde yine Kardakalı erkeklerin bir kısmını da kapsayan) bu 16. ve 17.yy Horasan macerasından ne kadar farklı olabilirdi ki?

Bu olay Kürtlerin Anadolu'nun uzak batı kesimlerine ve Ege Denizi kıyılarına iskâna zorlanma macerasının belgelenmiş ilk örneği olabilir. Hakikaten de, Kardaka ve Lidya mızrak-atıcılarının III. Antiochus'un (Polybius, Tarih, V.82) ordusundaki eski giyim kuşamları Kardaka askerlerinin, aşırı asker toplama ve açlıktan dolayı zaten acı çeken o Batı Anadolu kolonisinden toplandıklarına işaret edebilir. Yukarıdaki yazıtta göç ettirilenler kendi klan isimleri olan Cardacian/Kardakalı ile anılırken, Romalı tarihçi Livy'nin, onların askerlerinden bahsederken onları doğrudan Kürtler "Cyrtii" olarak adlandırdığını gözden kaçırmamak da oldukça önemlidir (*Tarih, XXXVII.xl.9-10; XLII.lviii.14*).

Bazı Orta Pers kaynakları da Kürt göç ettirilmelerine, özellikle de daha sonraki Sasani dönemindeki göç ettirmelere ilişkin kayıtları barındırmaktadır. Bir kısım Barzanilerin Carmania'ya (modern Kirman) sürülmesine ek olarak, Belicanlar Chosroes I. Anoshirvan (yönetimi M.S. 531-579) ve Chosroes II. Aparviz (yönetimi, M.S. 591-628) tarafından kitleler halinde Makran'ın uzak batısındaki volkanik çorak bölgelere sürüldüler ve orada Belucistan'ın modern Belucileri haline gelmişlerdi. Beluciler zaten göç etme süreci içinde olduklarından, Sasani müdahalesi yalnızca onların, o sıralar kuzey batıya doğru göç eden diğer Kürtleri takip etmek yerine, yönlerini doğuya doğru değiştirmeleriyle sonuçlanmış olmalıdır. Sasaniler, M.S. 3.yy boyunca birkaç

kez, Mişan/Maysan bölgesinden getirttikleri Neo-Elam Kuzenleri tekrar tekrar Kerkük bölgesinde iskân etmişlerdi.

İslamiyet döneminde, Müslüman orduların 10. ve 12.yy.larda zayıflamasından yararlanan Bizans İmparatorluğu bir kez daha sınırlarını, Kafkasya sınırlarına kadar olan bölgelerden, modern Türkiye'nin doğu ve güney sınırlarına kadar, tüm Anadolu'yu kapsayacak biçimde genişletmişti. Bizanslılar kısa süre içinde bölgenin neredeyse tamamen Kürt olan ve Hıristiyan olmayan nüfusunu acımasızca göç ettirmeye ve katletmeye girişti. Bizanslılar Fırat'ın batısındaki bölgede, yukarı Halys (Kızılırmak) havzalarında ve Doğu Toroslar'da, Commagene, Kapadokya, Doğu Pontus ve bir ölçüde de Cezire bölgelerinin antik dönem Kürt sakinlerini köklerinden sökmeyi başarmışlardı. Bizanslılar onların yerine, İmparator Nicephorus Phocas (yönetimi, M.S. 963-969) döneminden başlayarak, eski Kürt topraklarına Hıristiyan Aramileri ve Ermenileri yerleştirmek gibi pek de olmayan bir program başlatmışlardı.

Nicephorus tarafından bu tür yeni iskânlar için seçilen şehirlerin listesi, boşaltılan bölgenin büyüklüğü ve bu boşaltmaların yerli Kürt nüfusun yaşamında yarattığı yıkım hakkında bazı ipuçları vermektedir. Malatya, Maraş, Urfa, Kayseri, Sivas, Adana, Harput (Elazığ) ve Erzincan yalnızca birkaç örnektir. Ayrıca, Hıristiyan olmayan (yani ağırlıklı olarak Kürt olan) nüfusun göç ettirilmelerden önce yaşadığı yerlere işaret eden kaba coğrafik işaretler de bulunmaktadır. Göç ettirilme ve yeniden iskân etme stratejisi, esas olarak Kürtlere acı vermekle birlikte, kısa süre içinde Bizanslıların kendileri için de ölümcül sonuçlara yol açmıştı.

Bizanslıların boşaltılan bölgelere yeniden nüfus yerleştirme girişimlerine rağmen, yüz yıldan daha az bir süre sonra, Manzikert (Malazgirt) Savaşının (1071) ardından büyük bir Türki göçebe seli Anadolu'ya girdiğinde, söz konusu bölgeler neredeyse tümüyle boştu; Türki göçebeler Bizanslıların boşalttığı bölgeleri, neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan çabucak kendi denetimleri altına aldılar. Ermeni yerleşimciler ancak yukarı Ceyhan ve Seyhan Nehirlerinde, Zeytun dolaylarındaki Klikya yaylalarına çekilebilirken, Aramiler kırsal bölgeyi, geldikleri zamanki gibi boş bırakıp, bölge şehirlerine (örneğin Adıyaman, Antep, Urfa) çekilerek büyük ölçüde ortadan kaybolmuşlardı. Kendilerine dokunulmayan daha önceki Kürt sakinler, doğal olarak işgale karşı direnecek ve bölge, orada olağanüstü sayıda çoğalarak en sonunda Bizans devletini ele geçiren bu göçebeler için kolay lokma olmayacaktı. Kürtler yüzlerce yıl süren ayrılıktan sonra ancak şimdi barışçıl ve organik bir şekilde bu bölgelere yerleşmeye başlıyorlar.

Çaldıran savaşının (1514) ardından ve savaş halinde olan Pers ile Osmanlı imparatorlukları arasında Kasr-ı Şirin Anlaşmasının (1639) imzalanmasına kadar, Pers ve daha az ölçüde Osmanlı İmparatorluğu Kuzey ve Batı Kürdistan'da feci sonuçlar doğuran göç ettirme politikaları uygulamışlardı. Bu politika ile beş temel amaca ulaşılması hedefleniyordu. Kürtler şu nedenlerle sürgün ediliyorlardı; 1) sorun çıkaran ya da sorun çıkarma potansiyeli olan aşiretleri parçalamak ve dağıtmak; 2) Kürtleri, İmparatorluğun Kürdistan dışındaki hassas sınırlarında sınır muhafızları olarak hizmet etmeye zorlamak; 3) Kürdistan dışında insan gücü yetersizliği çeken devlet destekli bölgeye nüfus yerleştirmek; 4) devlete bağlılığı kesin olmayan bir nüfusu ortadan kaldırmak; ve nihayet 5) tüm nüfusunu ortadan kaldırıp tarımsal üretim araçlarını yok

ederek, belli bir bölgeyi düşmanın askeri geçişi için tamamen elverişsiz hale getirmek, sözümona *"yakılmış toprak hattı"* politikası oluşturmak(*Perry 1975*).

Kürdistan'da ve Kafkasya'da Osmanlılarla aralarında bulunan sınır boylarındaki nüfusun göç ettirilmesi Safeviler için stratejik bir öneme sahipti. Onlar muhtemelen bunu İmparatorluk için bir ölüm kalım meselesi olarak değerlendiriyordu. Yüz binlerce Kürt, onların yanı sıra kalabalık Ermeni, Azeri ve Türkmen grupları zorla sınır bölgelerinden göç ettirilerek Pers İmparatorluğunun iç kesimlerinde iskân edilmişlerdi. Sınırlar giderek doğuya kaydıkça, Osmanlılar Pers bölgelerinin giderek daha derinlerine girdikçe, Anadolu'daki tüm Kürt bölgeleri şu ya da bu ölçüde korkunç talan ve göç ettirme olaylarına sahne oluyordu. Bu olaylar Safevi I. Tahmasp'ın tahtta olduğu dönemde (1524-1576) başladı. 1534 ile 1535 yılları arasında, Tahmasp eski Kürt şehirlerinin ve kırsal bölgelerinin sistematik yıkımını başlattı. Ekinler ateşe veriliyor, sulama arkları tahrip ediliyordu. Kuyular dolduruluyor ya da zehirleniyordu. Tahmasp Osmanlı ordusu karşısında geri çekilirken tüm ekinlerin ve yerleşim yerlerinin ortadan kaldırılmasını emretmiş, söz konusu bölgelerin sakinlerini de önüne katıp Azerbaycan'a dek sürmüştü; bu nüfus daha sonra 1000 mil doğudaki Horasan'a aktarılarak orada kalıcı biçimde yerleştirilmişti. Hatta bazı Kürt aşiretleri, Batı Kürdistan'daki evlerinden 1300 mil uzakta olan günümüz Afganistan'ında bulunan Hindu Kuş Dağlarındaki Garcistan'a dek sürülmüştü.

Safevi yıkımının büyüklüğü Safevi saray tarihçilerinin eserlerine bakılarak görülebilir. Bunlardan biri, İskender Bey Munşi, yalnızca bir olayı anlatırken, "Alam-ârâ yi 'Abbasi'de, Şah I. Abbas'ın kendi öncellerinin yakılmış toprak hattı politikasını derinleştirirken, "Aras'ın kuzeyi ile Urmiye'nin batısında, Kars ile Van Gölü arasındaki ülkenin [yani Kuzey Kürdistan'ın] yerle bir edilmesini ve kırsal bölgeler ile tüm şehir sakinlerinin toplanıp emin bir yere nakledilmesi emrini verdiğini" yazar. Direnişe "katliamlar ve bozgunlarla karşılık verildi; yerinden oynatılamaz tüm evler, kiliseler, camiler, ekinler... yok edildi ve Osmanlıların karşı saldırıya geçmelerinden önce, tüm esir toplulukları alel acele güneye doğru sürüldü" (*Perry 1975*). Buradaki Kürtlerin çoğu sonunda Horasan'a vardı, diğer pek çoğu ise Elbruz Dağlarına, İran içlerine ve hatta Belucistan'a dağıldı. Onlar asıl Kürdistan toprakları dışında, İran ve Türkmenistan'da birkaç modern Kürt yerleşim yerinin nüvelerini oluşturdular. Kürtlerin varlığı öylesine kitleselleşti ki, Horasan yerleşim yeri esasen 18.yy başlarında İran'daki Afşar hanedanlığının saray tarihçileri tarafından "Kürdistan" olarak belirtilmeye başlandı.

Osmanlılar Safevi Pers İmparatorluğu ile olan çatışmalarında galip gelmelerine rağmen, hiçbir şekilde böylesi yıkıcı eylemlerden uzak değillerdi. Onların dayattıkları göç ettirmeler, Safeviler tarafından yapılanlar kadar kitlesel olmamakla beraber, çok daha önce başlamıştı. Çaldıran savaşının ardından Batı Kürdistan'ın Osmanlı topraklarına katılmasından hemen sonra, Sultan I. Selim (acımasız) birkaç kalabalık Kürt aşiretini göç ettirerek, iç Anadolu'ya, modern Ankara'nın güneyine sürmüştü. Sultan I. Selim göç ettirilen bu Kürtlerin yerine, devlete daha sadık olan birkaç Türkmen aşiretini yerleştirmişti. Göç ettirilen Kürtler iç Anadolu'daki modern Kürt yerleşim yerlerinin tohumlarını atarken, Kürdistan'daki Türkmen aşiretleri zaman içinde asimile oldular.

16. ve 17.yy.daki olaylar da, köklü bir kültürel yeniden oluşumu yaratması ve egemenliğin, ağırlıklı olarak Pehlevice konuşan yerleşik Kürtlerden, ağırlıklı olarak Kurmanci konuşan, Kuzey ve Batı Kürdistan'daki göçebe Kürtlere geçmesine yol açması bakımından belirleyici olmuştu. Bu süreç, uluslararası ticaret yollarında 16. ve 17.yy.larda henüz yeni yeni görülebilen değişikliklerin doğrudan bir sonucu olarak zaten başlamıştı (*bkz. Ticaret*). Söz konusu süreç, ülkenin ve halkın askeri olarak görülebilir biçimde mahvedilmesiyle daha da şiddetlenmişti. Bu olaylar bölgenin tarıma dayalı ekonomisini çökertti ve etrafa yayılarak topraktan yoksun bir yaşam sürdüren tek grup olarak göçebe Kurmanclar geriye kaldı.

1639 Yılında, Osmanlılar ile Pers İmparatorluğu arasında Kasr-ı Şirin Anlaşmasının imzalanmasından 1722ye dek Kürdistan ve onun özerk prensliklerine, göreceli bir huzur geldi.

Safevilerin düşüşü Osmanlılara, Kürdistan'ın arta kalan kısmını Pers İmparatorluğundan geri alarak kendi topraklarına katma fırsatı verdi. Pers İmparatorluğundaki Afşar Hanedanlığının güçlü kurucusu Nadir Şah, Osmanlıların Kürdistan'ı ve Irak'ı ele geçirmelerine karşı meydan okuyordu. Çaldıran Savaşından sonraki karanlık yıllar yeniden geri gelmiş, bu kez Güney, Doğu ve Orta Kürdistan talan edilmişti-ülkenin kuzey ve batı kesimlerinde önceki iki yüz yıl boyunca yaşanan yıkımdan kurtulmuş olan bölgelerdi; Bu bölgeler şimdi birbirleri ile savaşmakta olan iki imparatorluk arasındaki başlıca savaş alanları haline gelmişti. Şehirler ve kasabalar tahrip ediliyor, tarım alanları yağmalanıyor ve yerleşik çiftçiler orduların önünden kaçmaya zorlanıyordu. Önceki iki yüz yıl boyunca Kuzey ve Batı Kürdistan'ın kaderinden korunmuş olan Kürt kültürünün ve sivil yaşamının son izleri, böylelikle ortadan kalkıyordu.

Bu yeni bölgelerin fiziksel yıkımının ardından kaçınılmaz olarak onların sakinlerinin zorla göç ettirilmesi ve yeniden iskâna tabi tutulması süreci gelmişti. Bu bölgelerden göç ettirilen çok sayıda Kürt, bir anda kendisini Elbruz ve Horasan Dağlarında ve iç İran Platosu'nda bulmuştu. Örneğin tarihi Bayranvend Aşireti, kendilerini toplu halde Güney İran'daki Şiraz'a yollayan Afşar Kralı Nadir'in (1736-1747) göç ettirme seferlerinin daha talihli kurbanları olmuşlardı. Hayatta kalanlar, göç ettirilen başka bir Kürt nüfusunun, Kuzey Horasan'daki temsilcisi tarafından Nadir'e suikast düzenlenmesinden sonra evlerine geri dönmeyi başarmıştı. Tam da aynı dönemde antik Hadhabani (Adiabene) Kraliyet klanının Orta Kürdistan'daki son kalıntıları Kürdistan'ın merkezinden koparılıp Horasan'a göç ettirilmişti ki günümüzde de orada onlara rastlamak mümkündür (**Harita 34**). Belki de en çok Laklar acı çekti, ancak Talih çektikleri tüm acılar karşılığında onlar için hoş bir sürpriz hazırlamıştı. Horasan'a göç ettirilen Kürtlerin arasında, Güney Kürdistan'daki Deh Pari bölgesinden Zend Aşireti de vardı. İşte, 1750 yılında Afşarların yerine geçen ve kapsam olarak Ortaçağdaki Kürt Eyyubi İmparatorluğu ile kıyaslanabilecek son Kürt kraliyet sarayını kuran Kerim Zend onların arasından çıkmıştı.

Bu göç ettirmelerden doğan yeni yerleşim yerlerinin çoğu gelişigüzel bir şekilde aynı yere sürülen Kürt ve Kürt olmayan grupların, lehçelerin, dinlerin, geleneklerin keşmekeşinden oluşuyordu; günümüze kadar da öyle kalmıştır. Horasan yerleşim bölgesindeki Kalat'a ait etnografik bir harita, 16. ve 18.yy.lardaki göç ettirme serüvenin-

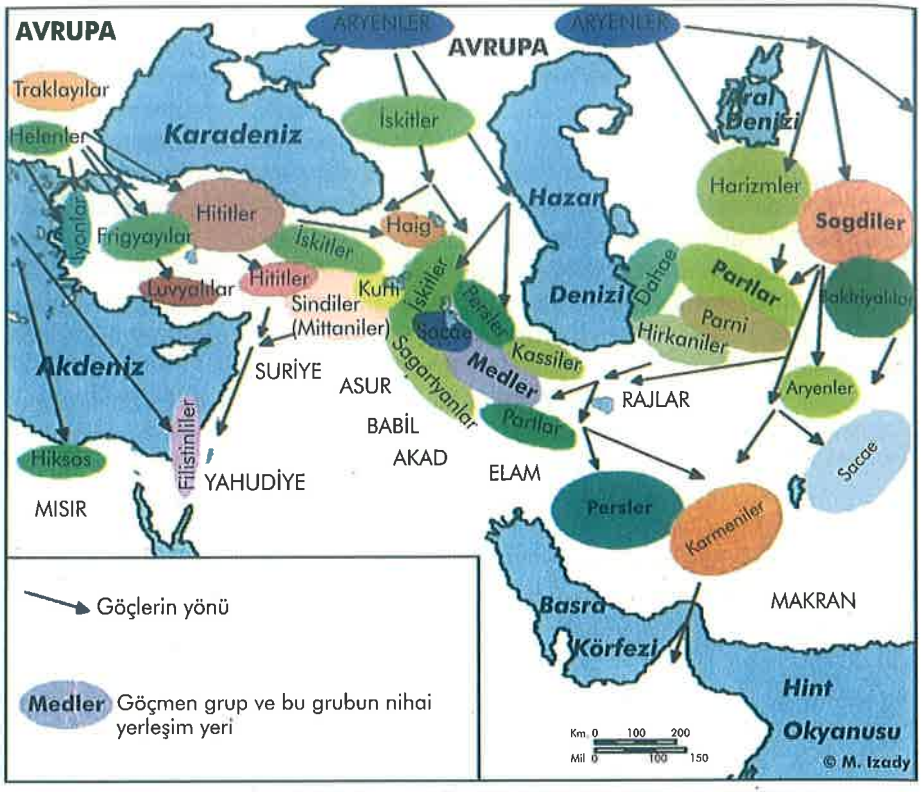

HARİTA 34: *M.Ö. 15. yy ile 6. yy arasında Kürdistan'a gelen göçler: Aryenlerin ve diğer Hint-Avrupa Halklarının gelişi*

deki bu ölümcül hususlardan yalnızca bir tanesini göstermektedir. Manhattan Adası büyüklüğündeki bir alanda (Türkmen, Azeri, Lur ve Farslara ek olarak) Kuzey ve Güney Kurmancisi konuşan Kürtler, Lakiler, Goranlar, Dımıliler bir arada bulunmuş ve bunlar Sunni ve Şii İslam, Yarisanilik ve Alevilik gibi dinlere inanmışlardır. Öte yandan, Siirt'ten göç ettirilen Kürtlerin bulunduğu Horasan'ın Dugayi Kasabasında da Yezidiliğe inanılmaktadır.

Bu Kürt dağcılarının kahramanlıkları ve enerjileri sık sık onların Babil, Pers, Yunan, Arap, Türk ve hatta Rus ordularında askeri hizmete seçilmelerine neden olmuştur. Bir Kürt alayı, Belarus başkenti Minsk'in Nazi güçlerinden kurtarılmasından ötürü onurlandırılmıştır. Bu alay, Kırım Savaşı esnasında ele geçirilen ve Ruslar tarafından Batı Rusya'daki Smolensk'e yerleştirilen Kürtlerin torunlarından oluşuyordu. Bazı durumlarda, Kürt nüfusunun büyük parçaları, sınır ihlalleri karşısında garnizon oluşturmak amacıyla bir imparatorluğun en uç sınırlarına aktarılıyordu. Sonuç, Orta ve Güneydoğu Asya'daki dağ sistemleri boyunca, eskiden savaş halinde olan Uluslararasındaki sınır boylarında pek çok küçük Kürt topluluğunun yayılması ol-

muştur. Örneğin, Belucistan'daki Bampur bölgesi Kürtleri, Buhara ile Fergana bölgesindeki Hamkaw Kürtleri garnizon Kürtlerinin hayatta kalan iki topluluğudur.

Yezidilere, Babailere ve Müslüman-olmayan diğer Kürtlere yapılan baskılar çoğu zaman bir katliama ve göç ettirmeye dönüşmüştür. Osmanlı döneminde 17. ve 18.yy.lar boyunca Yezidilere karşı birçok katliama girişilmiştir. Bu katliamlar 19.yy ortalarında bir kez daha Yezidilerin kapısını çaldı ve onların Kafkasya'daki Rus topraklarına kaçmalarıyla sonuçlandı. Lescot, yalnızca 1640 ile 1910 yılları arasında Yezidilere karşı belli başlı 20 katliama girişildiğini tespit etmiştir! (*bkz. Yezidilik*) Babailere karşı girişilen katliamların ve katliamlardan sonra başlayan göçlerin, Kürdistan'da filizlenen bu toplumu 19.yy sonlarına doğru ortadan kaldırmış olması muhtemeldir (*bkz. Babailik ve Bahailik*).

20.yy.ın başından bu yana, göç ettirmelerin kapsamı bir kez daha genişlemeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasındaki ve sonrasındaki ayaklanmalarından ötürü, büyük Kürt toplulukları Türkiye Cumhuriyeti ordusu tarafından Türkiye'nin çeşitli yerlerine dağıtıldı. Dersim ve Murat havzasından çok sayıda Kürt küçük birimler halinde, Türkiye'nin Türk kökenli bölgelerine, özellikle de daha önce bir milyon Rum'un Birinci Dünya Savaşı sonrasında göç ettirildiği Ege Denizi kıyılarına dağıtıldı. Bu geniş çaplı dağıtmalar elbette, Kürtlerin Türk kültürü hakimiyetindeki bir ortamda hızla asimile olmalarını sağlama amacına yönelikti. Yüz bini aşkın Kürt de yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarının ötesine, komşu devletlere sürülmüştü (*bkz Entegrasyon ve Asimilasyon*).

Sovyetler Birliğinde ise, Jozef Stalin, İkinci Dünya Savaşı esnasındaki ve sonrasındaki o meşhur etnik göç ettirme politikaları çerçevesinde, Sovyet Kafkasya'dak. Kürtlerin çoğunluğunu yurtlarından göç ettirip, Orta Asya, Kazakistan ve Sibirya'ya yerleştirmişti.

Birkaç bin yıldan beridir orada yerel bir varlık göstermelerine rağmen, Kürtlerin bölgeye yeni geldiklerini ve işgalci olduklarını iddia eden Suriye, Kürtlerin neredeyse üçte birini 1960'lı yıllarda göç ettirerek, bir kısmını sınırlara doğru, diğer bir kısmını ise ülkenin içlerine doğru, Hama ve Şam şehirleri gibi uzak yerlere sürdü. Esasen Türkiye Cumhuriyeti güçlerinin 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca ayaklanma halindeki Kürt topluluklarına karşı harekâtlara başlamasından sonra, Suriye Anadolu'dan büyük bir Kürt mülteci nüfusu almıştı. Bu arada, bu Kürtlerin önemli bir kısmı Lübnan, Filistin, Ürdün ve Mısır'a geçti; günümüzde oralarda onlara rastlamak, refah içinde başarılı bir yaşam sürdürdüklerini görmek mümkündür. Sadece Ürdün'de şu anda 15, 000 Kürt bulunmaktadır ve hatta bunlardan bir kaçı Ürdün kraliyet ailesi ile evlilikler yapmıştır.

Suriye (1960'lardan beri), Irak (1970'li yılların sonlarından beri) ve Türkiye (1980'li yılların başından beri) nüfusu başka yerlere yerleştirerek, Kürdistan'daki sınır boylarında boş güvenlik bölgeleri oluşturmuşlardır. Bu bölgeler Irak'ta 20 mil gibi bir genişliği buluyor. Kürtleri sınırın öte tarafındaki akrabalarından fiziksel olarak ayırmakla, açıkçası onların bitmek bilmeyen ulusal ayaklanmalarında birbirlerine yardım edemez hale gelmeleri umut edilmektedir. Irak ve Suriye örneğinde, bu bölgelere Arapları yerleştirme doğrultusundaki çabalar başarısız kalmıştır (**Harita 35**). 1980'li yılların başından beri Türkiye Kürdistan'ın bazı sorunlu bölgelerine yönelik

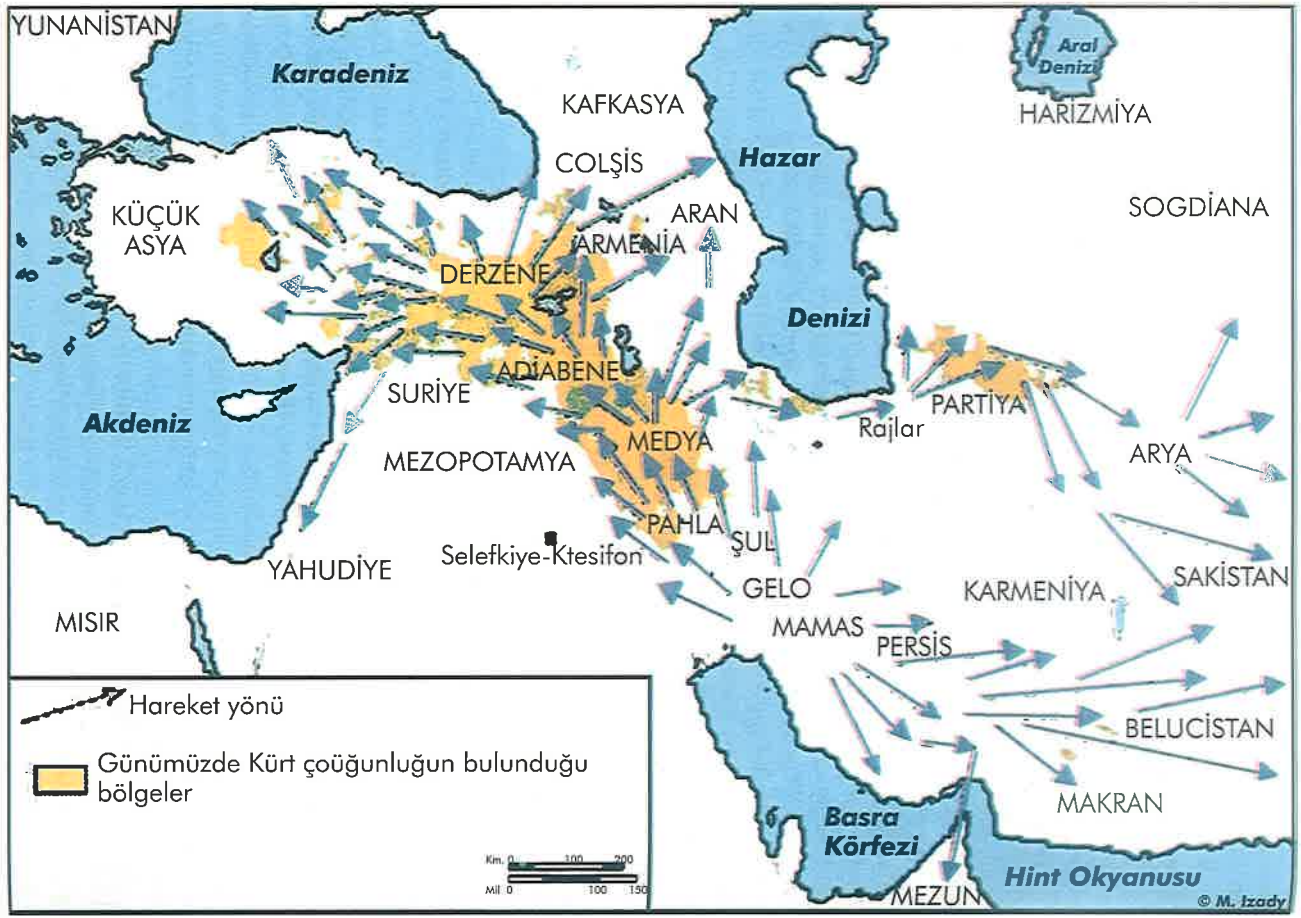

Harita 35: *M.Ö. 5. yy ile 4. yy Arasındaki Kürt Göçleri, Klasik Dönemin Sonuna Gelindiğinde Kürtlerin Etnik Homojenleşmesine Yol Açmışlardır*

özel uygulamalara girişmiştir, örneğin Dersim bölgesindeki Munzur yaylalarına (Tunceli, Bingöl, Elazığ ve Erzincan illerinin bir kısmını ya da tümünü kapsayacak biçimde) çıkılmasını yasaklamak gibi; bu insansızlaştırma "ormanı koruma" kanunu kisvesi altında gerçekleştirilmiştir (*Helsinki Watch, 1988: 35*). İnsansızlaştırmak üzere seçilen bölge, resmi olarak Tunceli şehrinin dış mahallelerinden Erzincan'a dek uzanan Munzur Vadisi Milli Parkı ilan edildi. Yetkililerin o muhteşem dağ vadisindeki eko sistemi korumak gibi bir niyetleri olsa bile, herkes bundan şüphe ediyordu. Geçmişte yaşanmış pek çok olumsuzluk,Türk politikaları konusunda Kürtlerin ve Helsinki Watch (şu anda Human Rights Watch-Europe) gibi Batılı eleştirmenlerin gözünde Ankara'yı güvenilmez kılmıştır.

Körfez Savaşı Türk güçlerini Kürt isyancılarla açık bir iç savaşa zorladığında, böylesi gerekçelerin her halükârda gereksiz olduğu ortaya çıktı. 1992'den sonraki yıllar boyunca Türkiye Kürtlere karşı, Pers-Osmanlı savaşlarını bitiren 1639'daki Kasr-ı Şirin Anlaşmasından beri gerçekleştirilenleri gölgede bırakan şiddetli bir göç ettirme ve insansızlaştırma eylemlerine girişti. Yüzlerce köy, hatta Şırnak ve Lice gibi koca şehirler yakılıp yıkıldı. İki milyonu aşkın kişi evsiz bırakılarak devlet tarafından başka yerlere göç etmeye zorlandı.

Kırsal alanlardaki Kürtlerin bu şekilde yurtlarından edilmesi, ulaşılması (ve kontrol edilmesi) güç olan bölgelerde yaşayanlar için ağır bir darbe oldu. Bu ulaşılmazlık, o bölgeleri Kürt ulusunun en bozulmamış ve hiç müdahale edilmemiş kültürü ve gelenekleri için bir sığınak haline getirmişti. Kırsal alanı tahrip etme ve o alanın sakinlerini sürme eylemleri Dersim ile Hakkari'nin engebeli topraklarında yoğunlaştı (*bkz. Harita 7*). Ayaklanmanın komşu bölgelere yayılması ve oralarda operasyon üslerinin oluşmasıyla birlikte, bu tahrip etme ve göç ettirme uygulamaları da kısa süre içinde yoğunlaştı. Böylece bölgeyi tahrip etme ve sakinlerinin kökünü kazıma uygulaması (Van Gölü'nün batısındaki) Murat ve Silvan Nehir havzalarına, (Diyarbakır'ın doğusundaki) Siirt ve Batman'a, (Ağrı Dağı yakınlarındaki) Doğu Beyazıt ve Iğdır'a, (Uzak Batı Kürdistan'da bulunan Maraş ve Antep'teki) Elbistan ve Pazarcık'a dek yayıldı. Yüz binlerce insan evsiz bırakıldı, bunların büyük bir kısmı Türkiye'nin Batı kesimlerindeki şehirlere, özellikle de İstanbul'a doluştu. Tüm bunlar, İslamcı Refah Partisi'nin, aslında Avrupai bir şehir olan İstanbul'da yakın zamanlarda kazandığı zaferin başlıca nedenleri olabilir.

Bazıları bu son göç ettirmeleri, Türkiye'nin, Kürtleri göç ettirme pratiği hayli uzun olan ve bu pratiğini onlarca yıl boyunca ciddi bir Uluslararası tepkiyle karşılaşmaksızın sürdüren Irak'tan öğrendiği bir ders olarak değerlendirirken, başkaları da Ankara'nın yakılmış toprak hattı kampanyasındaki yeni raundun nedeni olarak bölgedeki gerilla eylemlerine işaret etmiştir. Hatta kimileri, Kürtlerin özellikle asıl Kürdistan'da ve kırsal halk arasında kaydettiği hızlı demografik büyümeyi kamuoyuna açıkladı diye, bu satırların yazarını sanık sandalyesine oturtmuştur (*bkz. Demografi*). Kürtlerin Batı Anadolu'ya sürülmesi yeni bir gelişme değildir. Bunun 2200 yıl önceki Seleucid dönemine ait olan belgelenmiş ilk örnekleri yukarıda verilmişti. Cumhurbaşkanı Atatürk hayattayken, Kürtlerin batıya sürülmesi hayli gelişmiş bir uygulama halini almıştı. Daha sonra hiçbir göç ettirme söz konusu olmadı, çünkü 1938 ile 1980 arasında kayda değer hiçbir Kürt ayaklanması gerçekleşmedi. Türkiye'deki Kürt nüfusu çevre-

leyen çok yönlü (ekonomik, eğitsel, demografik, iletişimsel) devrim, Ankara'nın savunmasız siviller karşısındaki göç ettirme nöbetlerini yeniden canlandıracaktı ve bu da, özgürlük ile yurtseverlik için ödenen bir bedel olacaktı.

İran'da, Şah Rıza Pehlevi'nin tahtta olduğu dönemde (1925-41), direngen Şıkak ve Celali klanlarının büyük bir bölümü Güney İran'daki Fars Vilayetine sürüldü. İran'ın İkinci Dünya Savaşı sırasında Müttefikler tarafından işgal edildiği dönemde, bunların önemli bir kısmı geri döndü. Bir kısmı ise orada kaldı; hâlâ Şiraz yakınlarında olanlara rastlamak mümkündür. Uzak Güney Kürdistan'daki tarihi Bayranvend klanını ise çok daha trajik bir akıbet bekliyordu. Seferlere bizzat komuta eden Rıza Şah'la defalarca yaptıkları kanlı savaşlardan sonra, klanın çok büyük bir kısmı 1927'de İran devletinin çeşitli köşelerine sürüldü. Sayıları yaklaşık olarak 5000 aileyi bulan daha talihli bir kısım ise Qazvin, Varamin ve Kar'daki (Tahran dolaylarındaki genel bölge) verimli topraklara yerleştirildi. Daha az şanslı olanlar kendilerini Horasan'daki Kevır Tuz Çölünde buldular ve büyük bir kısmı orada yok oldu. Hayatta kalanların bir kısmı İkinci Dünya Savaşı esnasında evlerine geri döndü, diğerleri ise kuzeye, Nişapur ile Şebzavar'ın yukarısındaki Rivand Tepeleri'ne yönelerek, güçlü bir temele sahip olan Horasan Kürt yerleşim yerine katıldı. Onların Güney Kürdistan'daki özgün yurtları, günümüzde Harsin dolaylarına kadar, büyük ölçüde, davetsiz bir misafir gibi Kirmanşah ve Sahna yönünde Güney Kürdistan'ın derinliklerine giren etnik Lurlar yerleşmiştir.

İran'da İslami yönetimin kurulmasının ardından hükümet ve Kürt isyancı güçleri arasında 1980'li yıllarda yaşanan çatışmalar sonrasında, bazı göç ettirmelerle ilgili haberler gün ışığına çıktı. Eğer doğruysa, bu göçler oldukça küçük ölçekli olmalıdır, çünkü hiçbir Kürt siyasal örgütü onlar üzerinde çok fazla durmamıştır.

Irak'ta, Kürtlerin Bağdat'ın ekonomik ve askeri güvenliği için teşkil ettikleri vazgeçilmez stratejik önemi fark eden Irak liderliği, Kürtlere karşı birkaç iç göçe ve ülke dışına sürme eylemine girişmiştir. Bunun günümüze kadar devam eden ilk iki örneğini ilk göç ettirme dönemini yaşayan iki Kürt topluluğu oluşturmaktadır. Birinci topluluk Laki konuşan Feyli cemaatidir (antik Pahlalar). Kürtlerin yaşadıkları bu alan İran sınırından Diyala nehri boyunca neredeyse Bağdat'ın kuzey doğu varoşlarına ve Güneyde Mandali'ye dek uzanıyordu. Onların vatandaşlığını tartışma konusu yapan Irak hükümeti (Feylilerin çoğunluğu tarih boyunca İran'da yaşamıştır) 1965 ile 1970 yılları arasında 50 000 aşkın Feyli Kürdü sınır ötesine, İran'a sürdü.

Daha problemli olan ikinci göç ettirme olayı ise, Kerkük bölgesindeki göç olayıydı. Zengin petrol yataklarına ve rafinerilerine sahip olan Kerkük, Irak petrol sanayiinin merkezi olmuştur. Bağdat ve Irak Kürtleri eskiden beri Kerkük'ten elde edilen gelirlerin paylaşılması konusunda ihtilaf halindedirler. Kerkük Irak ekonomisi için hayati bir önem taşıdığı için, çeşitli Arap yönetimleri söz konusu şehirdeki ve bölgedeki Arap etnik bileşenini arttırmaya çalışmışlardır. Araplar, Nasturiler (Asuriler), Yahudiler ve Türkmen sakinler tarihsel olarak Kerkük'te hep azınlık olmuşlar, bu etnik kesimlerin bulunduğu gruplar şehrin kuzeyindeki ve güney batısındaki ovalarda yoğunlaşmışlardır. Irak bir yandan Kürtleri şehirden ve şehir civarından sürme harekatlarına devam ederken, diğer yandan da eş zamanlı olarak Kerkük'teki Arap azınlık nüfusu çoğaltma politikalarını devreye sokmuştur. (Elbette, Arap yerleşimcilerin bölgeye gelmesinde Kerkük'ün ekonomik cazibesi, hükümet programından daha belirle-

yici olmuştur. Bağdat'ın yeniden nüfus yerleştirme politikalarının ne kadar başarılı olduğu kesin olmamakla beraber, yaklaşık olarak 100 000 Kürt bu şekilde bölgeden sürülmüştür. Bugün şehrin bizzat Kürt çoğunluğa sahip olması pek olası değildir; hemen yakınlardaki kırsal bölgeler ise, yerli Kürt köylerinin adım adım göç ettirilmesine tanıklık etmektedir.

Kerkük ve Feyli Kürt örneklerinin, çok daha ciddi göçe zorlandıkları eylemlerinin yalnızca başlangıcı olduğu anlaşıldı. 1960'lı Yılların ortalarından beri, Irak Kürtleri kalabalık topluluklar halinde, çoğunlukla komşu ülkelere göç etmeye zorlanmışlardır. İç sürgünler ise, Diwaniya, Nasirya ve Ramadi yakınlarındaki Güney Irak çöllerinde birkaç yüz bin kişiden oluşan bir Kürt topluluğu yaratmıştır.

1991 Yılındaki Körfez Savaşından sonra yaşanan gelişmeler Irak'ta daha fazla Kürdü kendi özgün bölgelerinden çıkmak zorunda bırakmıştır. Şu anda, Irak Kürtlerinin neredeyse üçte-biri, ya komşu ülkelerde ya da Irak içinde göç kamplarında sürgünde yaşamaktadır. Bu durumun yakın bir gelecekte değişmesi pek olası görünmüyor.

Ek Okuma ve Kaynakça

Conquest, Robert, *The Nation-Killers: The Soviet Deportation of Nationalities* (New York: Macmillan; 1970); Editors, "De la question Kurde, la loi de deportation et de dispersion des Kurdes," *Hawar* 8 (Şam, 1934); Helsinki Watch, *Destroying Ethnic İdentity: The Kurds of Turkey* (New York, Mart 1988); Human Rights Watch/Helsinki, *Forced Displacement of Ethnic Kurds from Southeastern Turkey,* (New York, Ekim 1994), cilt 6, no. 12; Maier, F.G., *Griechische Mauerbauinschriften I* (1959), no. 76; Oded, Bustenai, *Forced Migrations and Deportations of People in the Assyrian Empire* (Wiesbaden: Reichert, 1979); Perry, John, "Forced Migration in Iran During the Sventeenth and Eighteenth Centuries," *Iranian Studies,* VIII-4 (1975); Şeref Han Bitlisi, Şerefname ou Fastes de la nation kourde, Fransızca çeviri Charmoy, 4 cilt (St. Petersburg, 1868-75); Wright, H. Ve G. Johnson, "Population Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran," *American Anthropologist* 77 (1975).

ENTEGRASYON ve ASİMİLASYON

"Entegrasyon" ile "asimilasyon" arasında daha başta bir ayırım yapmak ve onların birbirinden oldukça farklı olan iki kavramı ifade ettiğini görmek gerekiyor. Entegre olmak, kişinin kendi etnik kimliğini (dil, din, gelenek, giyim tarzı ve ilgili olabilecek diğer şeyleri de içerecek şekilde) koruyarak, sosyal bir düzenin, üretken ve hoşnut bir üyesi olmak anlamına gelir. Hollandaca konuşan Flamanlar ve Fransızca konuşan Valonlar –Belçika toplumunun başlıca iki bileşeni- Belçika devlet sistemine bir hayli entegre olmuşlar ama hiçbir şekilde asimile olmamışlardır. Onlardan her biri kendi kültürel ve lenguistik kimliğini korumakta ve geliştirmektedirler. Britanya'daki Galliler ve İran'daki Azeriler de öyle.

Bir ülkedeki herhangi bir azınlık için en çok arzulanan şey ekonomik ve sosyal entegrasyon iken, asimilasyon çoğunluğun azınlık karşısındaki şovenizminin göstergesi ve başarısı olarak öfke yaratmaktadır. Bununla beraber, tüm asimilasyonlar ille de zora dayalı ya da şovenizmin ürünleri olmayabilir. Halkın barışçıl ve organik asimilasyonu –kültürel, lenguistik ve genetik olarak- başlangıcından beri insan uygarlığının doğal ve üstün bir özelliği olmuştur. Ne arzu edilen ne de arzu edilme-

yen bu durum, hep böyle olmuştur ve böyle olmaya devam etmekte olan temel bir olgudur bu. Bilgi devrimi ve küresel kitlesel medyanın yaygınlaştığı çağımızda, barışçıl ve organik asimilasyon, dünya çapında ve insanlık tarihinde daha önce eşi görülmemiş bir hızla ilerlemektedir. Bu en global trendde de zora çok az baş vurulmuştur ve onun itici gücü politika ya da şovenizm değil, ekonomi olmuştur.

Böylece, toplumlar kolektif yaşamlarının çeşitli evrelerinde, doğal ve organik biçimde başka halkları asimile etmiş veya kendileri asimile olarak başka halklara dönüşmüşlerdir ki, bu durum gelecekte de böyle olmaya devam edecektir. Kürtler de bir istisna değildir ve farklı bir tutum beklememektedir. Özel bir ilgi gerektiren ve burada ele alınan asimilasyon, devletler tarafından halklara zorla dayatılan asimilasyondur.

M.Ö. Birinci bin yıl boyunca, Hint-Avrupa dillerini konuşan Aryen boylarının Kürdistan topraklarına yerleşerek uyguladıkları yoğun baskı altında kendilerini Aryenleştirmeleriyle birlikte, Kürtler en azından bir durumda teknik olarak asimile edilmişlerdi. Huri dilini konuşan Kürtler, Aryen dilini konuşan Kürtlere dönüştü. Ve bugüne kadar da öyle kaldılar. 11. ve 16.yy.lar boyunca da benzer bir süreç yaşandı ve neredeyse tüm Kürdistan'ın Türkleştirilmesi noktasına ulaştı.

Türki göçebelerin 12.yy'dan başlayarak birkaç yüzyıl boyunca Kürdistan'dan geçişleri, yerleşik Kürtleri ve onların ekonomilerini, tıpkı 2000 yıl önceki Aryen göçleri gibi, büyük bir tahribata uğrattı. Türki kültürel mirası kendi içinde bir hiç olmasına rağmen, Kürt toplumu içinde yarattığı iç değişim güçlerinin neredeyse Aryen işgali ve yerleşimi kadar belirleyici olduğu ortaya çıktı. Hızla Hakkari Yaylalarından çıkıp, çiftçi Kürtler ve daha hantal göçebeler tarafından neredeyse tümüyle boş bırakılan bölgeleri dolduran Kürt göçebeleri, yani Kurmanclar olmasaydı, Kürdistan bu korkunç göçebe baskısı ve yıkımı altında şüphesiz ki tümüyle Türkleşecekti. Türki göçebeler ağırlıklı olarak step göçebeleriydi ve Kürdistan'ın engebeli topraklarındaki Kurmanc dağ göçebelerine pek de denk değildiler. Açıkça söylemek gerekirse, bazı Kürtler (örneğin Dımılı, Şeqaqi ve Cevanşir aşiretleri) Türkleştirilmişti. Buna karşılık, Türki isimler taşıyan pek çok Kürt aşireti (örneğin Karaçul, Çol, Oğuz, Develi, Ayvan, Çiçek ve Karakeçi) aslında isimlerinden başka hiçbir şey geride bırakmayıp Kürtleşerek asimile olan Türk ve Türkmen aşiretleridir. Böylece 15.yy gibi erken bir tarihte, saray tarihçisi Ebu Bekir Tehrani, "*Akkoyunlu Türkmen Hanedanlığı*" tarihini konu alan eserinde, ünlü Türki klanları daha o zaman "Kara-Keçili ve Ak-Keçili Kürtleri" olarak adlandırmaktadır (*Diyarbekiriye, 1, 234*).

Kürtlerin gönüllü asimilasyonlarının başlıca modern örneklerinden biride devam etmekte olan Lak ve Şeqaqi olayıdır. Geride kalan birkaç yüzyıl boyunca Kürt ulusunun bir parçası, Güney Kürdistan'daki Laklar, aşama aşama asimile olarak kendi etnik komşuları olan Lurlara dönüştüler. Laklar hala, kendisi de Farsça'nın bir lehçesi olan Lurca'dan farklı olan bir Kürtçe lehçesini konuşuyorlar. Laklar yerel Kürt dini olan Yarisaniliğe inanırken, Lurlar Şii Müslüman'dır (*bkz. Dil ve Din*). Bu farklılıklara rağmen, çok sayıda Lak günümüzde Lur olarak kabul edilmeyi tercih etmekte ve kendi dinleri ile dillerini de değiştirmektedir. Tebriz ile Zencan arasında, İran Azerbaycan'ının neredeyse bir çeyreğini kapsayan, tüm "Azerilerin" %20'sine tekabül eden yoğun nüfusa sahip Şeqaqi (Urmiye'deki Şıkak Kürtlerine bağlıdır) Kürt klanı da ben-

zer şekilde, barışçıl organik asimilasyonun bir başka örneğidir. Sekizinci kuşak Şeqaqilerin çoğu Kürtçe'nin Kurmanci lehçesini belli bir düzeyde konuşabilmektedir. Bunlardan daha genç olan tüm kuşaklar yalnızca Azerice konuşmakta ve hiç Kürtçe bilmemektedirler. Asimilasyon tamamlandığında, Şeqaqilerin Kürt bir kökenden geliyor olmaları bilgisi de muhtemelen zaman içinde yok olacaktır. Azerbaycan'ın diğer kısımlarında, yoğun bir nüfusa sahip olan Kürt Dınbılı, Milani, Gargari, Rewandi, Cewanşir, Canpolat ve Şataranlı Kürt klanları da kendi Kürt kökenleri hakkındaki tüm bilgiyi yitirmişler, süreç içinde tam bir Azeri kimliği kazanmışlardır. Modern Azerilerin dörtte bir ile üçte birlik bir kısmı Kürt bir kaynaktan ortaya çıkmış olabilir. Ne Kürt klanlarının Azerbaycan'daki bu dönüşümünü herhangi bir devlet dayatmıştır, ne de Lakların devam eden asimilasyonunun gerisinde bir devlet vardır. Süreç kendiliğinden işlemiştir. Öte yandan, devlet eliyle uygulanan asimilasyon örneklerini ayırt etmek hiç de zor olmamıştır ve bu asimilasyonların neredeyse tümü, resmi olarak hedeflenenlerin tersi sonuçlar doğurmuştur.

Günümüzde, içinde Kürt ulusunun bir parçasının yaşadığı ve -Avrupa "ulus-devlet" modelinin bir ön koşulu olan- etnik homojenliği arzulayan her devlet, Kürtleri ve onların yanı sıra diğer azınlık gruplarını asimile ederek egemen etnik gruba dönüştürmeye yönelmiştir. Kürt nüfusunun önemsiz sayıda olduğu Ermenistan ve Gürcistan ya da 1975 sonrasının Suriye'sindeki gibi, siyasal amaçlar doğrultusunda kullanıldığı yerlerde elbette istisnalar olmuştur.

Bu amaca ulaşmak üzere işletilen mekanizmalar çoğu zaman vahşice zor kullanma ve bazen de merkezi devlet bürokratları tarafından periyodik bir şekilde geliştirilen açık seçik projeler olmuştur. Kürt kültürünü, tarihini ve dilini, etnik Kürt adının telaffuzunu bile bir suç sayacak ölçüde baskı altına almanın araçları, son 70 yıl boyunca tasarlanıp çeşitli zamanlarda yerel devletlerin yasalarına eklemlenmiştir. Irak hariç, Kürtçe eğitim katı biçimde yasaklanmıştır. Bu arada Kürdistan, sosyolojik ve ekonomik olarak, ihmal edilmiş, geriye giderek ana merkezden uzaklaşmıştır. Bu devletler, Kürtlerin, Kürt olarak kalmanın dezavantajlarını göreceklerini ve böylece asimile olacaklarını umut etmekteydiler. Ama bu umutları gerçekleşmedi.

Atatürk yönetimindeki Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ve en önemli etnik propagandistlerinden biri, kendisi de bir Kürt olan Mehmet Şükrü Sekban'dı. Sekban, güya Kürtleri düşmanca bir sosyal ortamda etno-lenguistik bir azınlık olarak kalma talihsizliğinden korumak için Kürtlere bir tarih uydurdu, onu dilbilimle tamamladı, Kürtleri açıkça yabancıları oldukları Türki halklar ailesine dahil etti.

Sekban 1933 yılında şöyle yazıyordu:

> *Konunun özüne gelmek gerekirse, neden lenguistik olarak asimile olup diğer gruplara dönüşmekten korkalım ki? Güçlü bir çoğunluk içinde asimile olan zayıf azınlıklar her zaman daha başarılı olmuştur. Bu bile tek başına onları küçümsenmekten kurtarmaya yeterlidir... Büyük Savaşın sonundan bugüne [1933] kadar, Kürtçe dili Irak'ın Süleymaniye bölgesindeki tüm ilk okullardaki eğitim dili olmuştur. Bundan elde edilen yarar ise sıfırdır. Bu ilkokulları bitirenler ne yapacaktır? Eğitimleri-*

ne hangi dilde devam edebilirler? Bugüne kadar, bu dilde [Kürtçe] yalnızca birkaç kitap ya da makale yayınlandı ki bu girişimden hiçbir pratik yarar çıkmadığını itiraf etmeliyiz... Kürtçe dili en iyi koşullarda 100 yıl boyunca teşvik edilse bile, uygarlaşmış ulusların [dillerinin] düzeyine ulaşamayacaktır... Kürt ulusu kendilerine hiçbir değerli miras bırakılmayacak olan ölü kuşaklar tarafından mı yönetilmek istiyor? Kürt ulusunu kendi anadilinde eğitme düşüncesinin artık mantıklı ve arzulanabilir olmadığını dürüstçe itiraf etmeliyiz... ve bu bağlamda kendi-kendini kandıran fanatizmin üstesinden bu şekilde gelinecektir...

Ne var ki, Britanyalı tarihçi Lord Kinross, Türkiye'de azınlık dillerinde eğitim yapılmasını yasaklayan yasaların çıkarılmasından 40 yıl sonra, bu yasaların tersi sonuçlar doğurduklarını gözlemlemiştir. Türkiye'nin Irak ve İran ile sınır olan en uç doğu vilayetlerinde çoğu Kürt anne babanın çocuklarına yalnızca Kürtçe eğitim verilmesi hususu üzerinde ısrar ettikleri, çocuklarına resmi eğitim aldırma konusunda daha az istekli oldukları gözlemlenmiştir. Buna karşılık, standart ve güncel eğitim eksikliği azınlık bölgelerindeki kalkınmayı dizginleyip, grubun sosyo ekonomik haklardan yoksun olma ve entegre olmama durumlarını uzattı. Kürtler bir bütün olarak içlerine kapandılar ve Türk hükümetleri tarafından dayatılan her türlü değişime karşı meydan okudular (*bkz. Eğitim*).

Türkiye Milli Eğitim Komisyonu tarafından hazırlanan 1959 tarihli bir rapor, yetkililerin bu durumun gayet farkında olduklarını ve bir kısmının eleştirilerini açıkça göstermektedir. Raporda şöyle denmektedir:

Eğer bugün Türkiye'de yaşayan halkın bir [kısmı] [yani Kürtler] diğer kısımlardan daha yoksul ve daha geri kalmışsa, bu ne ülkenin ikliminden ne de bireylerin karakterinden kaynaklanmaktadır. Bunun nedeni eğitim eksikliğidir... Türk yurdunun gelişmesi ve kalkınması onda yaşayan insanların gelişimine bağlıdır. Eğitsel gelişimden başlamayan hiçbir gelişim projesi başarıya ulaşamaz.

Hiç de azımsanmayacak sayıda Kürt, geçmişte ve günümüzde evlerinden koparılarak çeşitli devletlerin uzak köşelerine sürülmüştür (*bkz. Göç ettirmeler ve Zorunlu İskânlar*). Evlerinden sürülen bu insanlar neredeyse her zaman kitleler halinde yeni bir yöreye yerleştirilmişlerdir. Türkiye'deki 1923-1938 sürgünlerinde olduğu gibi, bazı nadir durumlarda, yalıtılmışlığın ve yalnızlaşmanın Kürtlerin kendi kimliklerine sahip çıkma iradelerini kıracağı umuduyla, yalnızca birkaç ailelik gruplar halinde yabancı topluluklar arasına dağıtılmıştı. Böylece Kürtler kendileri ve kendi çocuklarının selameti için ebediyen asimile olacaklardı. Ancak dayatılan bunca sıkıntı dikkate alındığında, ne asimilasyon ne de başka bir şey bu uygulamanın devamını haklı gösterebilir.

1932 Yılında çıkarılan bir kanun Türkiye'deki Kürtlerin göç ettirilmesini ama özellikle de dağıtılmalarını ve asimilasyonlarını açıkça dayatmayı emrediyordu. Bu kanuna göre;

İçişleri Bakanı tarafından hazırlanacak ve diğer Bakanlar tarafından onaylanacak bir haritada da belirtileceği üzere, Türkiye'de dört ayrı kategoride meskun bölge tespit edilecektir.

Birinci bölge kültürel olarak Türk olan nüfusun yoğunluğunu arttırma ihtiyacının görüleceği alanları kapsayacaktır; ikinci bölge Türk kültürü içinde asimile edilmesi gerekli görülen toplulukların yerleştirileceği bölgeleri kapsayacaktır; üçüncü bölge kültürel olarak Türk olan göçmenlerin serbestçe ama, yetkililerin yardımı olmaksızın yerleşmelerine izin verilecek topraklar olacaktır; dördüncü bölge boşaltılmasına karar verilen ve kamu sağlığı, maddi, kültürel, siyasal, stratejik ya da güvenlik nedeniyle kapatılacak bölgeleri kapsayacaktır" (alıntı Challiand tarafından yapılmıştır, 1980).

Göç ettirilen Kürtler'in çoğunluk oluşturacakları köylerin kurulmasını önleyecek ve sürüldükleri herhangi bir bölgenin toplam nüfusunun %10'undan fazlasını oluşturamayacak kadar seyrek biçimde dağıtılması hedefleniyordu. Bu yasa, bir asimilasyon aracı olarak başarısız kaldı.

Yeniden iskân edilmiş bir ailenin bizzat Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan üçüncü kuşak bir torunu kendi ailesinin macerasını bu satırların yazarına anlattı. Onlar "Türkiye'deki Tunceli [Dersim] bölgesinden koparılarak, Ege Denizi'ne bakan bir tepeye, yerel köylüler tarafından konuşulan dilden [Türkçe] tek kelime anlamadıkları bir yere yerleştirilmişlerdi. Yeni komşuların kibarlığına ve yerel yetkililerin cömertliğine rağmen, yirmi beş yıl boyunca kendilerini esir kalmış gibi hissettiler; ta ki bir kez daha Kürdistan'a dönebilecekleri umudu belirinceye kadar." Eski yurtlarının bozuk ekonomisi, yeterli bir eğitim ya da gelişme imkânlarının yokluğu ve yerel insanların yetkililer tarafından keyfi biçimde gözetim altında tutulması ile yüz yüze kalan ailenin ikinci kuşağı, yabancı işçi olarak Batı Avrupa'ya göç etti. Çoğu mensubu Avrupa'da doğan ve büyüyen üçüncü kuşak, Avrupa'da ve Amerika'da ileri eğitim imkânlarını araştırdı ve bu eğitimi aldı. Onlar hâlâ atalarından kalma anavatanları ve halkı için "bir şey yapma" kararlılıklarını ifade ediyorlar ve çocuklarının "kendilerinin aslında kimler olduğunu" unutmalarına izin vermiyorlar.

Tarih, zora dayalı asimilasyon programlarının düşük bir başarı kaydettiğini gösterirken, gönüllü asimilasyon örnekleri ile dopdoludur (*Izady 1990*). Kürtler bu olgu açısından bir istisna değildir. Kürtlerin geçmişinde pek çok doğal asimilasyon örneğine işaret edilebilir; benzer örnekler gelecekte de yaşanabilir. Azerbaycan'daki Şeqaqi ve Kurdanlılar, Rusya Dağıstan'ındaki Laklar ve Antakya havzasındaki el-Şuyuk, aynı zamanda Suriye'nin artık Arap olan Alevilerinin önemli bir kısmı Kürt kimliklerini kaybetmişler ve yeni kimlikler kazanmışlardır. Şu anda, Kuzey-Orta İran'daki Şatranlı ve Güney Kürdistan'ın daha önce sözü edilen Lakları gibi bazı Kürt grupları, barışçıl ve organik asimilasyonun ileri aşamalarını yaşamaktadırlar. Doğal olarak asimile olmuş Kürt gruplarından çıkan modern Ortadoğu'daki şahsiyetlerin listesi hayli uzundur ve bazı durumlarda tarihsel bir ironi sergiler. Jöntürk hareketinin iki kurucu üyesi olan Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti; "pan-Türk milliyetçiliğinin babası" Ziya Gökalp (*Ramsauer 1957, Heyd 1950, Berkes 1959*); Atatürk'ün silah arka-

daşı, başbakanı, Dersim Kürtlerinin kırımdan geçirilmesini yöneten ve daha sonra Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü de, asimile olmuş Kürtlerdi. Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal da, büyük annesinin Kürt olduğunu itiraf ediyordu.

Irak'ta, asimile olmuş Kürtler listesine, Irak monarşisini devirip Irak devlet bayrağının ortasına Kürt güneş kursunu yerleştiren Devlet Başkanı Abdül Kerim Kasım da dahildir (*bkz. Modern Tarih*). Saddam Hüseyin'in kendisi de babasının ailesi tarafından kısmen Kürttür (adeta bunu teşhir edercesine, kardeşinin adı Barzan'dır). Suriye'de, Devlet Başkanı Hafız Esad ve Alevi Arapların onun gibi diğer liderleri, onların yanı sıra Atraş ailesi en azından kısmen Kürt bir kökenden gelmektedir. Lübnan'da, Canpolat ailesinin Dürzi siyasal ve ruhani liderleri, şair Halil Cibran ve Şii dini tefsirci Jurgi Zeidan (1861-1914) gibi isimler de asimile olmuş Kürtler arasındadır (*bkz. Klanlar ve Tarihsel Göçler*).

Kürt kültürü ve kimliği üzerindeki baskının en az olduğu ve Kürtlerin sosyo ekonomik olarak merkezi topluma en çok entegre oldukları İran, asimilasyonun en yaygın olduğu ülke olmuştur. İran'ın egemen Fars kültürü ile Kürt kültürü arasındaki yakınlık elbette böyle bir asimilasyonu kolaylaştırmaktadır. Ne var ki, çoğu İran Kürdünün asimilasyonu, Kürdistan'ın dışında yaşayan ve kuşaklar boyu Kürtçe konuşmamış olan Kürtler arasında bile kendi Kürt geçmişlerinin bilgisini yitirdikleri bir noktaya ulaşmamıştır. Edebiyat, sanat, politika, yönetim ve silahlı kuvvetler kademelerindeki belli başlı İranlı ulusal şahsiyetler, Kürt kökenlerini hatırlatan Kürt aşiretsel soyadlarını taşımaktadır. İran'daki en önemli laik parti olan saygın Ulusal Cephe Kerim Sancabi'nin liderliği altındadır; ünlü opera sanatçısı Peri Zengene; ve tanınmış oyun yazarı Ali Muhammed Afgani; hiçbiri Kürtçe bilmediği halde, bunların tümü kendi etnik kimliklerini birer Kürt olarak ifade etmektedirler.

Ek Okuma ve Kaynakça

L. Molyneux-Seel, *"Journey into Dersim," Geographical Journal* 44-1 (1914); G. Perrot, *"Les Kurdes de Haimaneh," Revue des deux Mondes* 55 (1865); Mehrdad Izady, "Persian Carrot and Turkish Stick," *Kurdish Times* III-2 (1990); United States Helsinki Watch Comitee, *Destroying Ethnic Identity: The Kurds of Turkey* (New York: USHWC, 1988); Lord Kinross, *Within the Taurus* (Londra, 1954); Lord Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (Londra: Weidenfeld, 1964); Martin Van Bruinessen, "The Ethnic Identity of the Kurds," Peter Andrews, editör, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (wiesbaden: Reichert, 1989); Şükrü Mehmet Sekban, *La question kurde. Des Problemes des minorites* (Paris: Les Presses Universitaires de France, 1933); G. Challiand, editör, *People Without a Country* (New York: Zed, 1980); Ernest Ramsauer, *The Youg Turks* (Princeton, 1957); Uriel Heyd, Foundation of Turkish Nationalism (Londra, 1950); Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization* (New York: Columbia University Press, 1959); F. McDermott ve J. Short, *The Kurds* (Londra: Minority Rights Group, 1975).

DEMOGRAFİ

Bugüne kadar Kürtleri konu alan ayrıntılı ya da kaba taslak, hiçbir demografik çalışma yapılmamıştır. Halbuki, antik ve çağdaş Ortadoğu halklarının nüfus dinamikleri ve demografik trendleri hakkında pek çok değerli çalışma bulunmaktadır. Tarihin

herhangi bir verili zamanındaki Kürt sayısı bu çalışmalardan çıkarılabilir. Fiziksel açıdan bölgenin merkezinde olan Kürdistan, Ortadoğu'ya ilişkin hemen hemen her demografik çalışmaya dahil edilmiştir. Sorun, verili herhangi bir zamanda ve bölgede kaç kişinin Kürt kökenli olduğunun belirlenmesidir. Burada uygulanan yöntem, önce Kürt dağlarında yaşamış ya da yaşamakta olanların tümünü saymak, ardından da onların Kürt ya da başka bir şey olduğu olgusunu ortaya koymaktır.

Modern dönemde sorun daha az karmaşıktır ama yine de basit olmaktan hayli uzaktır. Yerel nüfus sayımları nüfusların etnik dağılımını nadiren yansıtmakta ve yansıttıklarında ise, yukarıda sıralanan nedenlerden ötürü itibari değerleriyle kabul edilmemektedirler: (*bkz. Entegrasyon ve Asimilasyon ve Ulusal Kimlik*)

Düzenli, güvenilir ve sık sık yapılan nüfus sayımlarının olmadığı koşullarda, araştırmacılar ve demograficiler, ham vilayet ve ülke bazlı istatistiklerden oluşan koca bir yığını yorumlamak üzere çeşitli modeller kullanarak, güvenilirlik derecesi değişken olan geçmiş sayımlara dayalı, oldukça kaba tahminlerle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Yerel yönetimlerden elde edilen il toplamı rakamlarının yanı sıra elde edilen yegâne rakamlar, göçebe ve yarı-göçebe Kürt aşiretlerine ilişkin rakamlar olmuştur. Yerleşik ama özellikle şehirli Kürt vatandaşları, çoğu zaman her devletteki egemen ulusun üyeleri olarak sayılmışlardır. T.F. Aristova'nın neredeyse bir kuşak önce gözlemlediği üzere, işleme tabi tutulmamış devlet sayımlarını hesaplamalar için kullanma yönündeki herhangi bir girişimin önündeki bir başka engel de, "sayım, vergi toplamak ya da asker toplamak amacıyla yapıldığı için, [gezgin] aşiretlerin sayımı atlatmaya çalışmış olmaları ve çoğu zaman sayım esnasında sınır ötesine geçmiş olmalarıdır" (*Aristova 1958*). Birkaç ülkenin sınırlarının ötesine gidip gelen Herki gibi bazı pastoral aşiretler, birden fazla devlet sayımında sayılmışlardır. Bunun da ötesinde, Türk istatistikleri yalnızca Kurmanciyi anadil olarak konuşanları Kürt saymış, bunu da yalnızca 1965 sayımına kadar yapmıştır. Aristova'ya göre, Kürtlerin yaşadıkları beş devletin tümünde, "Kürt nüfusu için verilen rakamların gerçek rakamlardan ciddi ölçüde daha düşük olduğu ortaya çıkmıştır."

Bunun bir sonucu olarak da, Kürtlerin mevcut yüzyıldaki toplam sayısı için verilen rakamlar arasında radikal farklılıklar ortaya çıkmıştır. Hakikaten, Kürtler için verilen nüfus rakamları hararetli bir siyasal konu haline gelmiştir; bazı insanlar nüfus rakamlarının bir grubun siyasal ya da ekonomik gücünü gösterdiğine inanmaktadır. Daha da önemlisi, herhangi bir araştırmacının ulusal kökeninin ve sadakatinin, onun Kürtler için verdiği nüfus rakamlarında büyük bir rol oynadığı sık sık iddia edilmektedir. Oysa herhangi bir yazar tarafından verilen rakamlar ile ulusal köken arasında ciddi bir ilişki görmek pek mümkün değildir. Ortaya konulan rakamların önemli bir kısmı, Kürtlerin kişisel duygularından ziyade, bilgi ve/veya araştırma eksikliğini ifade etmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, (Amerikalı) Pelletiere 1980 ile 1986 arasındaki dönem de tüm Kürtler için 7-7,5 milyonluk en düşük rakamı vermekte, onu izleyen (İsrailli) Sabar ise 7,6 milyonluk bir rakam vermektedir. Deschner (Alman) "15 milyondan daha fazla" gibi bir rakam, Vanlı (Kürt) 20 milyon (diaspora Kürtleri hariç) rakamını vermekteyken, (bir Fransız olan) More 20,1 milyon, Eickelman (Britanya kaynaklarından alıntı yapan bir başka Amerikalı) en yüksek rakamı 23,5 mil-

yon olarak vermektedir. Bu arada, kendisi bir Sovyet Kürdü olan Kurdoyev 1957'nin Sovyetler Birliği'nde herhangi bir Kürt rakamı bile vermemiştir!

Sadece Türkiye'deki Kürtlerin sayısı için, kendi toprakları üzerindeki Kürt varlığını katı biçimde inkâr eden Türkiye'de, Cumhurbaşkanı Özal'ın sözcüsü Kaya Toperi, Amerikan Ulusal Halk Radyosunda 01 Mart 1991 yılında yayınlanan bir röportajda Türkiye'de yaşayan ve "Kürtlükle bağı olan" tüm insanların sayısını 7-12 milyon olarak veriyordu. Toperi aynı radyoda üç hafta sonra yayınlanan bir başka röportajında ise verdiği rakamı 12-14 milyon"a yükseltiyordu. Ayrıca "bu insanların [yani Kürtlerin] yalnızca üçte birinin doğu illerinde yaşadığını" belirtiyordu. Böylece, Kürtler, en azından Türkiye'deki Kürtler için en yüksek rakamlar, hiç beklenmedik biri, söz konusu ülkedeki en yüksek otorite adına konuşan bir Türk tarafından verilmiş oluyordu. Türkiye Kürtleri için en düşük rakam –3 milyon- bir Amerikalı tarafından verilmiştir (Pelletiere 1984). Aslında Pelletiere 1991 yılında Türkiye Kürtleri için 8 milyon rakamını vermektedir, sonra 1996 yılında "10 ile 12 milyon" rakamını vermektedir –7 yılda %250, sonraki 5 yılda ise %50 oranındaki bu açıklanmaz sıçrayış (Pelletiere 1996: 21, no. 10), Pelletiere'ninkinde ve diğer Kürdoloji çalışmalarında, genelde demografi bilimine, özelde ise Kürt nüfusuna hakim olan kafa karışıklığını ve kargaşayı göstermektedir.

Güncellenmiş devlet istatistiklerinin ve demografik dinamiklerin temel bileşenlerinin farkında olmayışları, Kürtler hakkında nüfus rakamları veren pek çok yazarın çalışmalarında gözlemlenen kafa karışıklığının başlıca nedenidir. Örneğin: MacDonald 1990 yılında, İran Kürtleri için 5 milyon, Türkiye Kürtleri için de 9 milyon rakamını verdikten sonra, Kürtlerin İran'ın toplam nüfusunun yaklaşık olarak %3'ünü, Türkiye'nin toplam nüfusunun ise %12'sini oluşturduğunu belirtmektedir. Böyle bir denklemin geçerli olabilmesi için, 1990 yılında İran'ın toplam nüfusu MacDonald tarafından 167 milyon olarak, Türkiye'nin toplam nüfusu ise 75 milyon olarak kabul edilmiş olmalıdır. Oysa söz konusu iki ülke için 1990 yılındaki resmi rakamlar sırasıyla İran için 55,6 milyon ve Türkiye için 56,7 milyondur.

Burada, en azından böyle bir kapsamda kafa karışıklığı olmaması gerekiyor, çünkü Kürtlerin toplam nüfusu hakkında isabetli tahminlerin türetilebileceği sayımlar yapılmıştır ve yapılmaktadır. Böyle bir görev yalnızca standart demografik modeller oluşturma tekniğini ve bir kontrol mekanizması olarak da komşu etnik gruplar hakkında ulusal ve Uluslararası verilerin varlığını gerektirmektedir. Böylelikle, en azından 1920'li yıllardan itibaren, Kürtlerin demografik trendleri hakkında oldukça ayrıntılı bir çalışma ve gelecek için geçerli projeksiyonlar gerçekleştirilebilir.

Aşağıda sunulan özet, bu satırların yazarı tarafından Kürtler üzerine yapılan ilk demografik çalışmanın sonucudur. Bu çalışmadan elde edilen ilk sonuçlar ilk kez 15 Kasım 1991 yılında Amerika Birleşik Devletleri Temsilciler Meclisi, Avrupa ve Ortadoğu Alt Komitesi'ne sunuldu. Kürtlerin sayısını belirlerken, bir grubun ne şekilde Kürt sayıldığı ya da sayılmadığı hususundaki ölçütler Önsöz'de ortaya konulmuştur: bu çalışma Kürt olduğunu iddia eden herkesin sözüne saygı duymaktadır. Kürtlerin coğrafi dağılımına ilişkin sorular, *Kürtlerin Coğrafi Dağılımını Çizmek* başlıklı bölümde ele alınmıştır. Bu sorular bir kez cevap verildi mi, yapılacak iş daha da kolay-

laşmaktadır. Burada verilen rakamlar için, yerel ve yerel olmayan nüfus sayımları, çalışmalar, bilgiye dayalı tahminler ve benzerleri kullanıldığı gibi benzer yerel ve yerel-olmayan nüfuslar hakkında mevcut olan güvenilir rakamlardan ve paradigmalardan da yararlanılmıştır. Bu bölüm için gerekli olan tarihsel arka plân Tarih başlıklı bölümde verilmişken, Tarihsel Göçler ve Göç ettirmeler ve Zorunlu İskânlar başlıklı bölümler, Kürtlerin demografik evrimini anlamak açısından önemlidir ve önce onlara başvurmak gerekir.

Kürdistan'ın, dönemsel nüfus artışları ve göçlerle birlikte, hep nüfusu yoğun bir ülke olmuş olması bir rastlantı değildir (*Smith ve Young 1982*). Nüfus artışı açısından belirleyici olan pek çok teknik yeniliğin, örneğin pek çok hayvanın evcilleştirilmesi ve tarımın geliştirilmesi gibi yeniliklerin, merkezinde (veya yakınında) bulunan Kürdistan, demografik büyüme açısından nadiren etrafındaki bölgelerin gerisinde kalmıştır. Buna ek olarak, ülkenin geniş toprak, su, orman ve maden kaynakları her zaman büyük bir nüfusun beslenmesini ve gelişmesini mümkün kılmıştır. Kürdistan'daki sıradağlar, dıştan sık sık yönelen yabancı işgali ve böylece savaştan kaynaklanan keskin nüfus dalgalanmaları karşısında mevcut yüzyıla kadar doğal bir istihkam vazifesi görmüştür. M.S. 1800 gibi geç bir tarihte, Mısırlıların (1799 yılında Napolyon'a Mısır'da refakat eden bürokratlara göre 3,5 milyon) sayısı kadar Kürt (3,51 milyon) vardı. Bugün (1995) Kürtler (29 milyon civarında) Mısırlıların (60 milyon) yarısından daha azdır.

Erken antikite döneminde, Mezopotamya ve Levant (Doğu Akdeniz sahilleri) nüfuslarının daha hızlı artış oranları, Ortadoğu'nun toplam nüfusu içindeki Kürt nüfusu oranını hızla azaltıyordu. M.Ö. 2000 yılı dolaylarında bu düşüş dibe vurarak toplam nüfusun %12'sine tekabül etmiş ve ardından yükselmeye başlamıştı (**Tablo 2 - Şekil 1**).

TABLO 2

Kürtlerin Ortadoğu'daki Demografik Evrimi-M.Ö. 4000-500

Tarih(M.Ö.)	Toplam Ortadoğu*	Toplam Kürtler	Ortadoğu Toplamının %'si
4000	1 milyon	0,15 milyon	15
3000	2,5 milyon	0,32 milyon	13
2000	5,5 milyon	0,66 milyon	12
1000	9 milyon	1,12 milyon	12,5
500	12 milyon	1,77 milyon	12,5

Notlar: M.Ö. 3000, 2000 ve 1000 dönemlerinde Ortadoğu'nun toplam nüfusu için verilen rakamlar için C. McEvedy ve R. Jones(1978), s. 123-5'teki rakamlar benimsenmiştir; M.Ö. 4000 için verilen rakam yazarın kendi tahminidir. M.Ö. 500 ve 300 için verilen rakamlar için Tablo 4'teki kaynaklara bakınız.

*Bu demografik çalışmada, Kuzey Afrika Ortadoğu'nun dışında tutulmuştur.

Şekil 1
Kürt Demografik Trendleri, M.Ö. 600 – M.S. 1900.

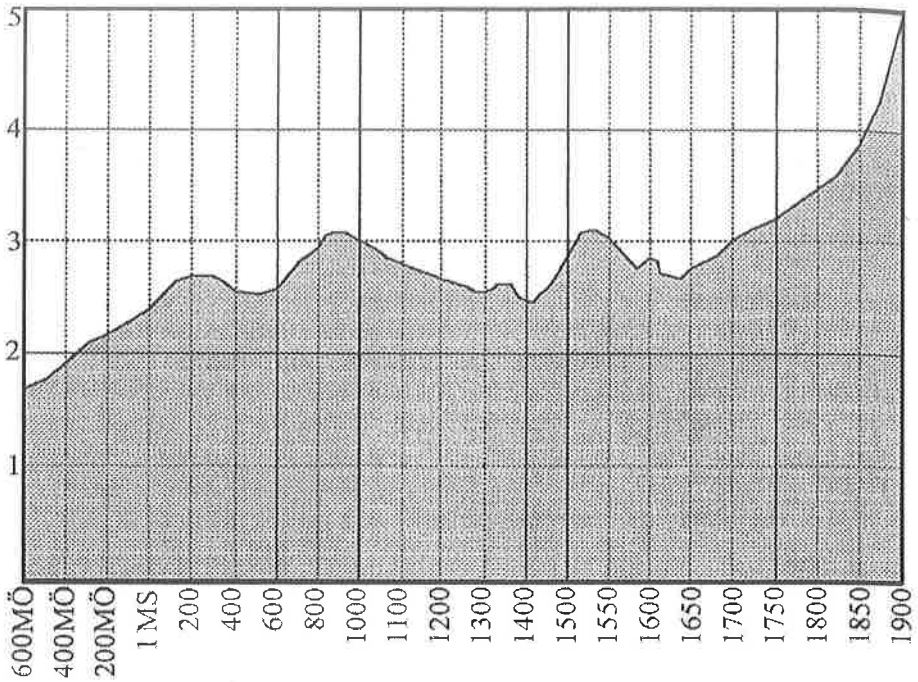

Kaynak: Herhangi bir dönemdeki Kürt nüfusunu hesaplamak üzere burada kullanılan bölgesel nüfus rakamları için büyük ölçüde C. McEvedy ve R. Jones (1978) temel alınmıştır.

M.Ö. 2. ve 1. binyıl boyunca, Hint-Avrupa dillerini konuşan göçebe dalgaları ülkeye boydan boya yayıldı. Yaklaşık olarak 1500 yıl süren bu göç, M.Ö 4.yy dolaylarında sona erdi (buna rağmen, Doğu Kürdistan M.S. 2. yy.a kadar, Avrupa steplerinden ve Kuzey Kafkasya'dan gelen Alan menşeli Aryen göçmenler almaya devam etti). Bu durum, Kürdistan'ın bazı bölümlerinin yerleşik tarım ekonomisine dayalı yüksek-nüfus-yoğunluğunu, göçebe ekonomiye dayalı düşük-nüfus-yoğunluğuna dönüştürerek, toplam nüfusun artış hızını azalttı. Kürtlerin Ortadoğu'daki demografik ağırlığı arttı (%12'den %12,5'e çıktı), bununla birlikte, İran Platosu, Orta Asya ve Orta ve Batı Anadolu gibi geniş topraklardaki nüfuslar Kürtlerinkinden daha büyük bir nüfus kaybıyla karşı karşıyaydı. Ortadoğu'ya yönelik Aryen göçü dönemi boyunca, yalnızca Mezopotamya ile Levant'taki komşu halklar etkileyici oranlarla, ama yine de geçmişe oranla daha yavaş bir hızda büyümeye devam etmişti.

Bu dönemin bitiminde, M.Ö. 4.yy.da nüfus tekrar artmaya başladı. M.Ö. 7.yy'dan M.S. 12.yy.a kadar Kürt etnik yurdunun önemli bir parçası olan Güney Zagroslar (Kürdistan belirleyici bir etnik dönüşüm dönemine girdiğinde; (*bkz. Entegrasyon ve*

Asimilasyon), göçebelerden oluşan büyük bir nüfus artışı kaydetti. Güney Zagroslar hayvancılıkla uğraşan büyük bir nüfusu besleme kapasitesine fiziksel olarak sahiptir. Dış tehditlere karşı oldukça korunaklıdır ve yüksek rakımlı otlaklar da dahil olmak üzere, doğal kaynaklar bakımından zengindir. Günümüzde bile dünyanın bu kısmında hayvancılıkla uğraşan göçebelerin en büyük yoğunlaşmasına Güney Zagroslar'da rastlanmaktadır.

M.Ö.4.yy'dan başlayarak M.S. 5.yy.a kadar devam eden göç dalgaları boyunca, Kürtler kuzeybatı yönünde, Güney Zagroslardan Orta ve Kuzey Zagroslar'a, Batı Elbruz'a, Doğu Toroslar'a ve Pontus Dağlarına göç etti. Bir parça da doğuya doğru, Makran'a gitti (modern Belucistan). 0,5 ile 0,75 milyon arası insan (o dönemde Kürtlerin %20-30'u) bu iç Kürt göçü döneminde batıya doğru göç etmiş olabilir.

M.S. 5.yy.a gelindiğinde, Kuzey ve Batı Kürdistan, bu göç alımının sonunda, bu kez de büyük bir nüfus artışı dönemine girdi ve kitlesel bir Kürt göçmenleri patlamasına ve Kürdistan dışında Kürt yerleşim yerlerinin kurulmasına yol açtı. Bu süreç ancak 11.yy.da, çok sayıda Türki göçebenin doğudan gelmesiyle sona erdi. Bu göçmenler Kürdistan'ı esas olarak, doğuya, Bizans ve Mezopotamya topraklarına yönelik göçlerinde bir durma noktası olarak kullanıyorlardı. Kitlesel Türki göçebe dalgasının yerleşik Kürt nüfusunda yarattığı alt üst oluş ve Kürtlerin hayatlarına ve mallarına verdiği hasar, olumsuz demografik sonuçlar doğurmuştu.

Türki göçebe akımları, 14.yy sonlarına doğru, tam da Kara Ölüm'ün 14.yy sonlarında ve 15.yy başlarında Kürt nüfusunu kuşattığı döneme denk gelmişti.

Batı Anadolu ve Kafkaslarla birlikte, Kürdistan, yayılma hızı Ortadoğu'nun geri kalan bölgelerinin daha çetin çöl iklimi tarafından yavaşlatılan hıyarcıklı veba salgınına en çok maruz kalan yer olmuştu. Ne var ki, bu salgın hiçbir şekilde Kürtlerde, Avrupalılar üzerinde olduğu kadar yıkıcı etkiler yaratmamıştı. Belli bir bölgedeki A kan grubunun yaygınlığını hıyarcıklı vebanın tekrarına, B kan grubunun yaygınlığını ise koleraya atfeden teoriler doğruysa, o zaman Kürdistan tarihsel olarak hıyarcıklı vebadan çok daha fazla koleraya maruz kalmış olmalıdır. B kan grubu Kürdistan'daki en yaygın kan grubudur, onu A grubu izlemektedir (*bkz. Fiziksel Antropoloji*). Hiçbir yerde Avrupa'daki kadar büyük olmamalarına rağmen, M.S. 6. Ve 14.yy.larda patlak veren iki temel hıyarcıklı veba salgını esnasındaki nüfus ayarlamalarını her şeye rağmen yapmak gerekiyor. Çiçek hastalığına karşı dirençli olduğu anlaşılan 0 kan grubunun göreceli kıtlığı, bu hastalığın Kürdistan'da yaygın olmayışına işaret edebilir. Komşu nüfuslarda ve ülkelerde kitlesel çiçek hastalıklarının kaydedildiği bir dönemde, Kürt nüfus rakamlarının aşağıya doğru ayarlanması gerekmiyor.

Göçebelerden kaynaklanan alt üst oluşlar ve salgın hastalıklar döneminin sonunda, yaklaşık olarak 1425 dolaylarında, Kürt nüfusu dibe vurarak M.S. 50'den beri en düşük rakam olan 2,48 milyona inmişti. Nüfus bir sonraki yüzyılda sürpriz bir geriye dönüş yaparak, 1520 yılına gelindiğinde %20'lik bir artışla 3,1 milyon seviyesine ulaşmıştı. Çoğu komşu nüfus da yaklaşık olarak aynı dönemde benzer hızlı nüfus artışı kaydetmişti.

İki faktör, Kürtler arasındaki bu olumlu demografik trendi kısa süre içinde tersine çevirmişti: 1) Uluslararası ticaret yollarının, Kürdistan'ı es geçerek, karadan denize

kaymasından ötürü ticarete dayalı geleneksel ekonominin yok olması, 2) pek çok uzun savaş (Pers İmparatorluğu'nun, Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmacılığına karşı savunma amacıyla uyguladığı yakılmış toprak hattı da dahil olmak üzere) ve kitlesel nüfus göç ettirme dönemleri. Sonraki iki yüz yıl boyunca, Kürdistan'ın önemli bir kısmındaki ekonomik çöküş ve fiziksel tahribat Kürt nüfusunda bir azalmaya yol açmış ve savaşan iki imparatorluk arasında Kasr-ı Şirin Anlaşmasının imzalandığı 1639 yılına gelindiğinde Kürt nüfusu 2,7 milyona inmişti.

Anlaşmadan sonralama nüfus artışı yavaş da olsa, toparlanmaya başlamıştı. Bu yavaşlama, öncelikle daha önceki yüzyıllar boyunca yerleşik tarımı, risk oranı yüksek bir meslek olarak görmüş olan Kürtler arasında göçebeliğin artmasından kaynaklanıyordu; zira çiftçiler sık sık yapılan talan, ele geçirme, göçe zorlama karşısında, Kürdistan'da dolanan imparatorluk güçleri ya da çeteler tarafından esir alınma gibi durumlar karşısında savunmasızlardı. Demografik olarak, tarımsal bir ekonominin, göçebeliğe oranla toprak birimi başına 10 kat daha fazla insanı rahatlıkla besleyebileceği hususunu bir kez daha hatırlatmakta yarar var.

Uluslararası ticaretin durmasından dolayı ekonominin küçülmesi, Kürdistan'da yerleşik tarıma dayalı ekonominin düzelmesini ve böylece daha yüksek nüfus yoğunluklarına yeniden ulaşılmasını ciddi biçimde yavaşlattı. Kürdistan iki yüz yıl önce, yani 1520'de sahip olduğu nüfusa, ancak 1725 yılına gelindiğinde yeniden ulaşabilmişti.

Daha önce hasar görmemiş olan Güney ve Orta Kürdistan'da, 1725 ile 1750 yılları arasında, görece kısa süren yeni bir savaşlar ve zorla göçler dönemi başladı ve bu dönem, Güney ve Orta Kürdistan'ın zaten ağır olan nüfus artış hızını daha da yavaşlattı. Ne var ki bu son dönem, Kürdistan kültürü üzerinde, onun demografik büyümesi üzerinde bıraktığından çok daha büyük bir etki bıraktı. Daha önceki şehir merkezli kültürden geriye kalan her şeyi ve önceki yüz yıllardaki Pers-Osmanlı savaşları esnasında Kuzey ve Batı Kürdistan'da ortadan kaldırılan eğitimli orta sınıfı burada da yok etti. Buna rağmen, M. S. 1525'teki 3,1 milyonluk Kürt nüfusu seviyesine yeniden ulaşılmış ve 1750 yılına gelindiğinde, muhtemelen bu seviye aşılmıştı. Nüfus artışı artık belli bir devinim kazanmış ve ciddi bir müdahale olmaksızın bu devinimi 1914 yılına dek sürdürmüştü.

19.yy başlarına gelindiğinde, modern dünya, Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya yayılmasıyla birlikte, nihayet varlığını Kürdistan'da hissettirmişti. Yeni teknolojiler, yeni üretim biçimleri ve daha iyi sağlık sistemleri, Avrupalılar tarafından Doğu'ya getirilen diğer yeniliklerle birlikte, Kürtlerin ve komşu nüfusların doğal artış hızlarında bir patlamaya yol açtı. Bu kez kuzeye doğru Rusya'ya yönelen Uluslararası ticaret, daha makul bir ölçekte de olsa Kürdistan'a geri dönmüştü. Tarıma dayalı ekonomi, göçebeliğe dayalı ekonomi karşısında böylece canlanmaya başlamış ve göçebe ekonominin nihai çöküşünün habercisi olmuştu. Bunun bir sonucu olarak, 1800'de 3,51 milyon olan nüfus 1850'de 3,9'a sıçramış ve 20.yy.ın başlangıcına gelindiğinde hızlı bir yükselişle 5,04 milyona ulaşmıştı. Görünüşteki bu hızlı artış oranları mevcut yüz yılın ilk on yılında kaydedilen artış oranları ta-

rafından gölgede bırakılmış ve Kürdistan'da bundan sonra, yani Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında yeni bir demografik düşüş dönemi başlamıştı. 1914 yılına gelindiğinde, Kürtler daha o zaman demografik zemini, komşuları olan etnik gruplara, özellikle de Türkler ile Ermenilere kaptırmışlardı. Savaş bunu yalnızca yoğunlaştırmıştı. Nedenleri Kürt ekonomisinin temel sağlık sisteminin harap olmasından kaynaklandığı kadar yaygın katliamlardan, göç ettirmelerden, açlıklardan ve salgın hastalıklardan da kaynaklanan bu düşüş, en açık biçimiyle 1920 yılında ortaya çıkmıştı. Bu demografik kayıplar ölçeği hakkında aşağıdaki rakamlar bir fikir verebilir.

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı'nın yalnızca dört vilayeti, yani Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ, Hıristiyan-olmayan (yani Hıristiyan, Ermeni ve Asuri sakinler hariç) ve ağırlıklı olarak Kürt olan nüfuslarının sırasıyla %62, %42, %26 ve 16'sını kaybetmişti. Bu kayıpların önemli bir kısmı ölümden kaynaklanıyordu, ama sık sık dile getirildiğinin tersine, elbette tüm kayıplar ölümden kaynaklanmıyordu. Bu dört vilayet için, Hıristiyan-olmayan toplam nüfus kaybı 611 000'i buluyordu (*McCarthy 1983*). Bu rakamın muhtemelen 450 000-500 000'i ölümden kaynaklanıyordu ki bunların 350 000 ile 400 000'lik bir kısmının Kürt olduğunu varsaymak akla yatkındır, zira Kürtler bu illerde Hıristiyan-olmayan başlıca unsuru teşkil ediyorlardı.

Diğer vilayetlerde kaybedilen Kürt nüfus üzerine, ancak spekülasyon yapabiliriz, zira yerel nüfus sayımlarından hiçbir güvenilir rakam elde edilememektedir. Savaş esnasında ve savaştan hemen sonra gerçekleşen yoğun nüfus aktarımları sorunu iyice katmerleştirmişti. En yüksek kayıp yüzdesini Kars vilayetinin yaşamış olması gayet muhtemeldir. 1914 ile 1923 yılları arasında birkaç kez el değiştiren Kars vilayetinin insani ve etnik çehresi bu kısa zaman dilimi içinde tamamen yeniden biçimlenmiş ve ölümden ya da göçlerden kaynaklanan kayıplar hakkında anlamlı tahminlerde bulunulmasını imkânsız hale getirmişti. Kürtlerin tüm Osmanlı, Rus ve hatta İran vilayetlerindeki toplam kayıpları, hem Birinci Dünya Savaşından hem de onun sonrasından, yani 1914 ile 1925 döneminden kaynaklanan kayıplar da dahil olmak üzere, güvenli biçimde 500 000 olarak tahmin edilebilir. Bu da 1914'teki Kürt nüfusunun neredeyse %10'unu temsil ediyordu **(Harita 36)**

1914 ile 1930 yılları arasında, Kürt nüfusu esasen mutlak rakamlar bakımından azalmış fakat göreceli rakamlarda çok daha fazla azalmıştı. Bu, Ermeniler hariç, bölgedeki diğer her başlıca etnik grubun hem mutlak hem de göreceli rakamlar bazında nüfusunu arttırdığı bir dönemdi. Kürtlerin demografik zemini görece kaybedişi 1950 yılına kadar sürmüş, bu dönemde durmuş ve 1955 yılıyla birlikte tersine dönmeye başlamıştır (**Tablo 3**).

1960'lı yılların ortalarından beri Kürt demografik büyümesi giderek yükselen bir devinim kazanmıştır. Asya'da Ortadoğu nüfusunun %15'ini temsil eden Kürtler hızla eski demografik konumlarını kazanmaktadırlar. Bu ise Türkiye'de pratikte bir sosyo-ekonomik ırk ayrımcılığı politikası haline gelen bir politikanın doğrudan sonucu olmuştur.

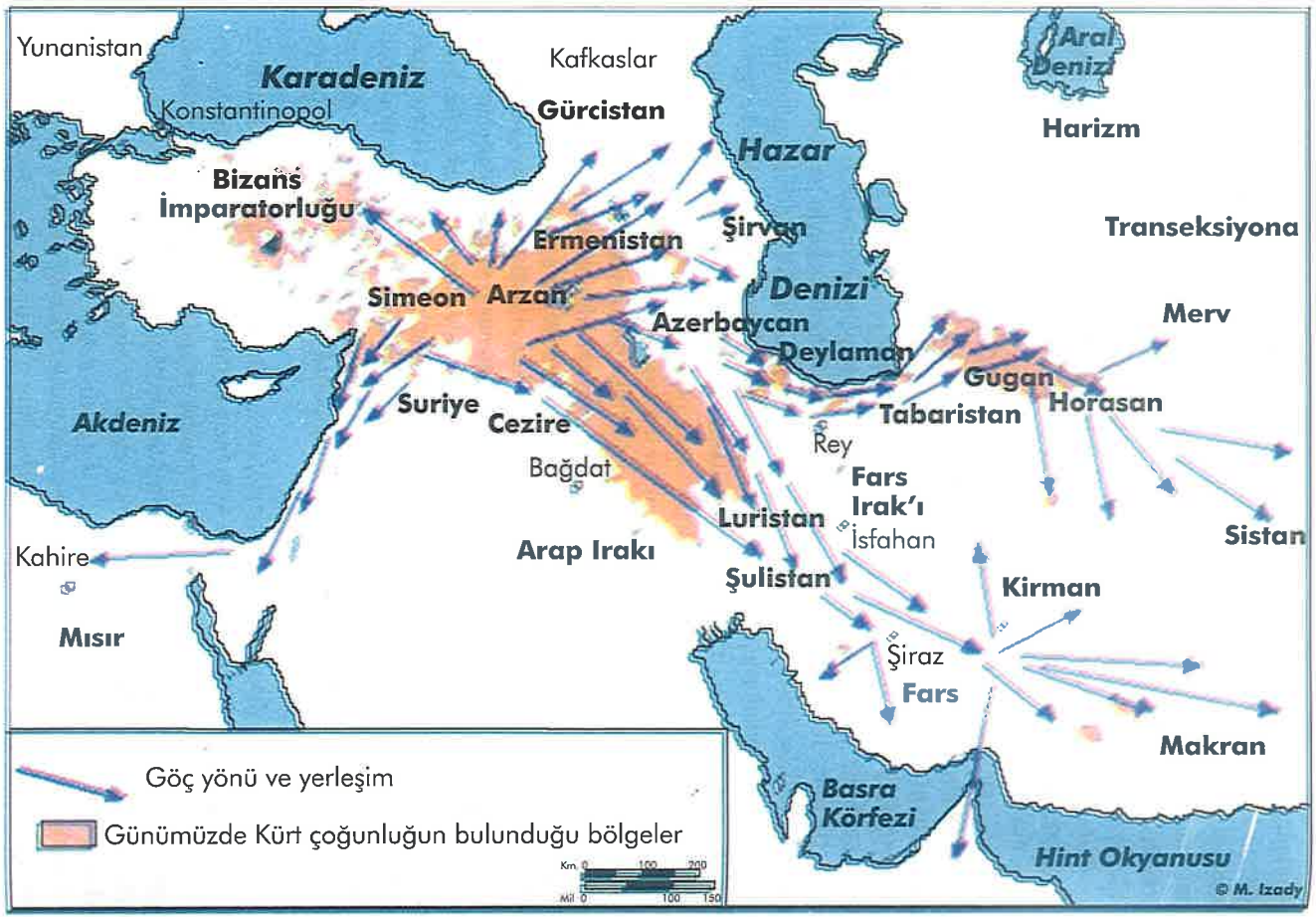

Harita 36: *M.S. 5. yy ile 12. yy Arasındaki Kürt Göçleri: Nüfus Fazlalığı ve Dışarıya Dağılan Nüfus*

TABLO 3
20. yüzyılda Kürt Demografik Trendleri

	TÜRKİYE			İRAN			IRAK		
Yıl	Toplam	Kürtler	%	Toplam	Kürtler	%	Toplam	Kürtler	%
1900	13,3	2,96	22,3	10	1,19	11,9	2,25	,56	25
1910	14,2	3,14	22,1	11,8	1,36	11,5	2,29	,57	25
1920	13,1	2,95	21,7	10	1,19	11,2	2,5	,62	26∫
1930	14,4	2,95	20,5	12.1	1,21	10	3,0	,75	25
1940	17,8	3,39	19,1	13,8	1,4	10,1	3,8	,87	23
1950	20,9	3,97	19	17.5	1,8	10,3	4,7	,96	20
1960	27,8	5,25	18,9	22,6	2,35	10,4	6,5	1,44	22,1
1970	36,0	6,98	19,4	28,7	3,19	11,1	9,8	2,25	23
1980	46,0	9,97	21,7	39	4,37	11,2	12,1	2,81#	23,2#
1990	56,7	13,80	24,3	55,6*	6,11	11*	18,8	3,9#	20,7#

	SURİYE			SSCB	Toplam	%
Yıl	Toplam	Kürtler	%	Kürtler	Kürtler	Değişim
1900	1,75	,10	5,7	,07	4,89	-
1910	2,0	,11	5,5	,06	5,24	7,16
1920	2,1	,19	9,0+	,05	4,82	8,02-
1930	2,25	,25	12,9+	,07	5,23	8,51
1940	2,5	,25	10,4	,13	6,04	15,49
1950	3,25	,28	9,8	,12	7,14	18,21
1960	5,43	,38	9,2	,16	9,58	31,37
1970	6,6	,53	9	,23	13,18	37,58
1980	9,1	,82	9,1	,28	18,25	38,45
1990	12,6	1,18	9,5	,34	25,36	38,98

Tüm nüfuslar milyon olarak verilmiştir. Rakamlar, en yakın ondalık nokta esas alınarak, yuvarlak bir şekilde verilmiştir. Notlar: İran benzeri devletler nüfus sayımlarını on yılın ortasında yaptıkları için, her on yılın sonu için yukarıda verilen rakamlar, böylesi devletlerin ortalama nüfus artış hızı esas alınarak, benim tarafımdam hesaplanmıştır.

∫ Irak'taki İngiliz Manda yönetimi 1922 yılında yapılan ve 1923 yılında Lozan'da sunulan nüfus sayımında, taraflar arasında çekişmelere yol açan Musul Vilayetinde yaşayan Kürtlerin nüfusu 520 264 olarak görünmektedir (494 007'si Müslüman, 26,257'si Yezidi). Bu rakama, Diyala-Şirvan (yani Musul Vilayetinin güney sınırları) Nehrinin güneyinde kalan Irak'taki tüm diğer Kürtler dahil değildir. Sayım dışı kalan bu Kürtler için, Irak nüfus sayımını 100 000 Kürdü daha eklemek mantığa uygundur. Böylece, bu dönemde Irak'taki toplam Kürt nüfusu 620 264 olmalıdır.

+ Çoğunlukla Anadolu'dan gelen Kürt mülteci akını. 1945 yılına gelindiğinde, bu mültecilerin yaklaşık olarak 50 000'ini, Lübnan, Ürdün ve Filistin'e göç etmişti.

1975 ile 1991 yılları arasında yaklaşık olarak 2 milyon Arap (çoğunlukla Mısır, Filistin ve Sudan'dan) ve Asyalı sürekli ikamet için Irak'a davet edilmiştir. Bu da, bu ülkenin toplam nüfusunun 1980 ile 1990 arasındaki on yılda bir patlama (yani %55,4'lük bir artış) yaşayarak 18,8 milyona çıkmasına ve bunun bir sonucu olarak, Kürt nüfusun bu ülkenin toplam nüfusu içindeki payının düşmesine yol açmıştır. Ancak Körfez Savaşı bu tabloyu bir kez daha değiştirdi. Yaklaşık olarak 2,6 milyon kişi bu dönemde Irak'ı terk etti. Bunlardan bir kısmı, 1,5 milyonluk Arap ve Arap-olmayan misafir işçilerdi ki bunların bir daha geri dönmeyeceği varsayılabilir. İran'a (1975 yılından beri) gelen Kürt mülteciler ile (1991 yılından beri) gelen Şii mültecilerin sayası yaklaşık olarak 1,5 milyondur. Ayrıca savaş esnasında ve sonrasında ki ölümler için, Irak'ın toplam nüfusundan 0,2 milyon daha düşülmelidir. Bundan sonra elde edilecek sonuç, 1991-1993 dönemindeki üç yıllık doğal büyüme oranına vurulmalıdır. Irak nüfusu kısa süre önce, yani 1993 yılının sonunda yeniden 18 milyona çıktı.

1975 yılından beri önemli oranda bir Kürt nüfusu komşu ülkelere, özellikle de İran'a sürülmüştür. Bunlardan bir kısmı sonradan yavaş yavaş dönebilir, bir kısmı orada kalabilir, diğer bir kısmı da Ortadoğu'yu tamamen terk edebilir. Irak'ta 1992 yılı itibariyle kalan Kürtlerin sayısı 3,5 milyon gibi küçük bir rakam olmuş olabilir ki bu da Irak'ın 18 milyonluk toplam nüfusunun yalnızca %19,4'ünü teşkil etmiş olmalıdır. Buna karşılık, eğer 1975 yılından beri İran'da yaşayan 1,2 milyonluk Kürt mülteci geri dönmüş olsaydı, Irak'ın toplam nüfusunda bu dönemde yaşanan çarpıcı düşüş dikkate alındığında, Kürtlerin bu ülkenin toplam nüfusu içindeki payı %25'in üzerinde olacaktı. Bu durumda, Kürt demografisinin Irak üzerindeki etkisi, Irak'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1932 yılındaki gibi olacaktır.

* Son 15 yıl içinde, İran, dünyada en çok mülteci barındıran ülkelerden biri oldu. İran şu anda tahminen 4,5 milyon mülteci barındırmaktadır. İran'daki Kürtlerin nüfus artışı şu anda ülke ortalamasından biraz daha hızlı olmasına rağmen, bu mülteci akını ve bunların yerleştirilmesi, Kürt demografisinin ülkenin toplam nüfusu içindeki payının ciddi oranda düşmesine yol açmış olmalıdır. Ancak bu mülteciler, 1975 ile 1992 yılları arasında İran'a gelmiş olan yüksek bir Iraklı Kürt nüfusunu da içermektedir. Irak kökenli Kürt mültecilerin, özellikle de 1990'dan önce oraya gelmiş olan yaklaşık 0,5 milyon Kürdün İran'a kalıcı bir şekilde yerleştiği görülüyor.

Söz konusu politika yanlışlıkla ya da kaza sonucu, benzer politikalar gütmüş olan diğer devletlerin etnik bileşiminde şiddetli tahribatlar yaratan demografik olgular ortaya çıkarmıştır. Türkiye'deki ileri sağlık sistemi, bebek ölümlerini ciddi oranda düşürüp tüm vatandaşlarının ortalama yaşam sürelerini uzatırken, sistem Batı Türkiye ile kıyaslandığında, doğudaki geri kalmış Kürt bölgelerinde çok daha düşük eğitim düzeyi ile sosyo ekonomik geri kalmışlığa yol açtı. Genelde Kürtler için özelde de doğurgan Kürt kadınları için çok daha az okuryazarlık oranı ve iş imkânı bulunmaktadır. Türk devlet sisteminin geride kalan 40 yıl boyunca Kürtlerde bebek ölümlerini ciddi biçimde azalttığı bir zamanda, daha iyi bir yaşam ve kariyer için geleceğin annelerine doğum kontrolü uygulamaları yönünde ciddi bir teşvikte bulunulmamıştır. Etnik Türkler kendi doğurganlık oranlarını Avrupa ülkelerindeki oranlara düşürürlerken, Türkiye'nin Kürt vatandaşları Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi, denetimden çıkmış doğurganlık oranları ile karşı karşıya kalmıştır.

Türkiye'yi giderek daha da Kürtleştiren olgunun bir benzeri de, yüz yılın başında yaklaşık olarak %38'i beyazlardan oluşan bir toplum olmaktan çıkıp, beyazların ora-

nının 1970'te %16'a, günümüzde ise sadece %10'a düştüğü Güney Afrika'da ortaya çıkmıştı. Daha geniş bir ölçekte, 1900 yılında dünya nüfusunun üçte birini aşkın kısmını oluşturan Avrupalılar da, günümüzde dünya nüfusunun yalnızca %9'unu temsil etmektedir.

Bu çalışmanın amaçları için, Türkiye'deki Kürt demografik büyümesi, Ortadoğu'daki demografik trendler temel alınarak tahmin edilmiştir (oldukça düşük, hızla düşen Avrupa artış oranlarına sahip etnik Türkleri bekleyen gelecek ile bir kıyaslama için; (*bkz. Tablo 4b*). Suriye, Irak ve İran devletlerinin yıllık ortalama büyüme oranlarına başvurdum ve onları son 20 yıllık Kürt nüfusuna uyguladım. Türkiye devlet ortalamasının toplam Kürt nüfusuna uygulandığı 1960 ile 1970 arasındaki on yıl bir istisna olarak değerlendirildi. Bunun nedeni, Türkiye'deki Kürtlerin 1950'lerde Türklerden daha hızlı artarken, Türkiye dışındaki Kürtlerin daha yavaş artmasıydı. Bu faktörler Türk devlet ortalamalarını makul bir rakam haline getirmektedir.

Kürt demografik artışı, şimdilerde özellikle Türkiye'de kendisini artık coğrafik olarak da ortaya koymaktadır. Türkiye'de batıya yönelik genel ekonomik çekim, Anadolu Kürt demografik çekim merkezini adım adım Zagroslar'dan batıya doğru çekip Toroslar'a ve Pontus Dağlarına doğru yöneltmiştir. Oralardaki şehirler büyük Kürt şehir merkezleri haline gelerek (*bkz. Şehirleşme ve Şehir Merkezleri*), yaklaşık olarak 1100 yıl önce Kürtleri bölgeden çıkaran Bizans yasasını tersine çevirmektedir.

Kürtlerin toplam sayısı hakkındaki kafa karışıklığına rağmen, bir konsensüs halinde, Kürtlerin, sırasıyla Araplardan, Farslardan ve Türklerden sonra, Ortadoğu'daki dördüncü büyük etnik grubu oluşturduklarına inanılmaktadır. Kürtlerin en büyük yoğunlaşması şu anda Türkiye'de (tüm Kürtlerin %52'si), İran'da (%25,2), Irak'ta (%16,8), Suriye'de (%4,9) ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nda (%1,1). Irak Kürtleri 1975 yılına kadar tüm Kürtlerin %17,5'ini oluşturuyordu. Sonradan mülteciler olarak 1980 yılından önce İran'a yerleşen çok sayıda Kürt Irak'taki Kürt nüfusu toplamından tümüyle düşülerek, pratik nedenlerden ötürü ortama alıştıkları ve kalıcı olarak o devlete yerleştikleri için, İran Kürtlerinin toplamına eklenmiştir. Böylece %16,8 rakamı Irak Kürtlerinin daha önceki kaybını yansıtmakta, ancak seyri 1980'li yıllar ve 1990'lı yılların başlangıcında cereyan eden ve seyri henüz tamamlanmamış olan çok daha ciddi kayıpları yansıtmamaktadır.

Gelecek projeksiyonu için, Irak'tan İran'a yönelik kalıcı Kürt nüfusu geçişi burada yaklaşık olarak 0,5 milyon kişi olarak tahmin edilmiştir. Şu anda Irak devletinin toprakları üzerinde toplam Kürt nüfusunun %12'den daha fazlasının yaşayıp yaşamadığı kuşkuludur.

Rakamların büyüklüğüne rağmen, Kürtler (sık sık belirtildiğinin aksine) dünyanın en büyük devletsiz etnik grubu değildir. Bundan oldukça uzaklar. Bunu görmek için Hindistan'a, Maratalar, Tamiller, Teluguslar, Kannadalar, Oriyalar, Bihariler ve Hindi halklara bakmak yeterlidir. Bu halklardan her biri sayıca Kürtlerden çok daha fazladır ve buna rağmen halen kendi bağımsız devletlerinden yoksundur. Yine de, eğer bugün (1995) bir Kürt devleti olsaydı, mevcut 185 bağımsız ülke arasında nüfus sıralamasında 29.ülke olacaktı; 2000 yılına gelindiğinde ise 23.ülke olacaktı.

GELECEK TRENDLERİ

Gelecekteki Kürt demografik trendleri, Suriye, Irak ve İran için öngörülen artış oranları ile paralel olarak öngörülebilir. 1970 ile 1990 dönemi için yapıldığı gibi, bu üç devletin artış oranlarının ortalamasını almak yerine, bu amaçla her üç devletin kenar orta noktası kullanılmıştır. Bu ülkeler ile Kürtler arasındaki demografik ilişki açıkça ortadadır. Bu yüzden yakın gelecekteki toplam Kürt demografik büyümesinin, Suriye'nin 1990-2000 dönemindeki devlet ortalamasına, Irak'ın 2000-2020 dönemindeki devlet ortalamasına ve İran ile Irak'ın 2020-2050 dönemindeki devlet ortalamalarının yarısına denk olacağı varsayılmıştır. İran'ın 2020 yılından itibaren, gerek Suriye gerekse de Irak'tan çok daha büyük yıllık artış oranları kaydedeceği öngörüldüğü için, İran ile Irak artış oranları arasındaki tutucu bir orta nokta, bu durumda gerçek bir kenar orta noktasından daha iyi bir tercihtir. Kürtler için hesaplanan büyüme rakamları yalnızca kenar orta noktaları olduğu için, doğal olarak verili her dönemde, Kürtlerden daha hızlı büyüyen ve daha yavaş büyüyen komşu nüfuslar olacaktır. Tablo 4b bu karşılaştırmalı hesaplamaları özetlemektedir.

John Maynard Keynes bir zamanlar şu gözlemde bulunmuştu; "tarihteki büyük olaylar çoğu zaman demografide cereyan eden ve zamanında pek de göze çarpmayan ağır değişimlerden kaynaklanır." Kürtler bu tezi bir kez daha doğrulayabilir. Bir felaket olmazsa, 2000 yılına gelindiğinde, Kürtler Ortadoğu'daki üçüncü büyük etnik grup haline gelerek Türklerin yerini alacaktır. Daha da önemlisi, eğer mevcut demografik trendler tutarsa, (ki bunların tutmaları olasıdır) yaklaşık olarak iki kuşaklık bir zaman dilimi içinde, Kürtler bizzat Türkiye'de de en büyük etnik grup olarak Türklerin önüne geçecek ve Hint-Avrupa dilini (Kürtçe) yeniden o ülkenin dili yapacaktır (tıpkı Hititlerin zamanından Bizanslılar'ın çöküşüne kadarki dönemde olduğu gibi).

Kürtlerin toplam sayısı şu anda yılda kabaca 1 milyon kişi artmaktadır, bu sayının 2005'ten sonra 1,5 milyona çıkması ve 2020 yılına kadar bu seviyede kalması beklenmektedir. Daha sonra, yıllık artış oranları aşamalı ama hızlı bir düşüş göstererek, 2035 yılından sonra yıllık 1 milyon kişinin hemen altına, 2045 yılına gelindiğinde ise bu miktarın yarısına düşecektir. 2055 ile 2065 yılları arasında, Kürt nüfusu post modern demografik olgunluk yolunda, mutlak rakamlarda uzun vadeli bir düşüşü başlattığında, sıfır büyümeye muhtemelen o zaman ulaşılacaktır (**Tablo 4**).

Bu demografik çalışmanın ilk sonuçlarının yayımlanmasından beri, çalışmanın içeriği Türkiye'deki çeşitli dergi ve gazeteler tarafından yeniden yayınlandı. Bu dergi ve gazeteler aynı zamanda "Kürt demografik zaman bombası" biçiminde uyarılar yapmaktan da geri kalmadılar. Oldukça geniş bir dağıtım ağı olan günlük Türk gazetesi Hürriyet, Türkiye Kürdistan'ı için plânlanan doğum-kontrol kampanyasına ilişkin olarak, 1993 Şubatında çeşitli makaleler yayınladı. Gazetedeki bu makalelerin arasına aynı zamanda çeşitli karikatürler de serpiştirilmişti. Bu karikatürlerden birinde, tehditkâr bir şekilde sırıtan hamile Kürt kadını, doğurduğu bebeklerden oluşan piramide bakıyordu (*Hürriyet, 23 Mart 1993*). Türkiye tarafından uygulamaya konulan doğum kontrol önlemleri fütursuzca Kürtlere dayatılmaktadır; sadece ve sadece Kürt-

lere. Hatta, Kürtlere "doğal doğurganlıklarını azaltma biçimindeki dini görevlerini" hatırlatmak üzere din adamlarına talimat verilmiştir (*Hürriyet, 24 Şubat 1993*). Bu arada, sadece Türk basını değil, başka birçok kesim de, bu çalışmamdaki rakamları şişirip, benimle yapılan röportajları çarpıtarak, Kürtlerin artışının engellenmemesi durumunda ortaya çıkacak olası kötü gelişmelere dikkat çekmiştir.

İlginç örneklerden birinde, arı kovanı gibi oğul veren Kürt imajını güçlendirmek amacıyla, 16.yy.daki Kürt tarihçisi Şeref Han Bitlisi'nin bile yardımına başvurulmuştu . "İlahi takdirle Kürtlerden o kadar çok çocuk ve döl doğmaktadır ki, eğer aralarında öldürmeler olmasaydı, o kadar çok Kürt olacaktı ki, açlık yalnızca [Büyük] İran'ı değil, aynı zamanda tüm dünyayı saracaktı" (*Şerefname, "Giriş"*).

İslam Cumhuriyeti'nin, nüfusun çoğalmasına özellikle teşvik eden bir politika uyguladığı İran'da, devlet şimdi, huzursuz bir Kürt şehri ve 1945-46 "Kürt Cumhuriyeti'nin başkenti Mehabad'daki Kürt nüfusunun azaltılmasını bir fazilet olarak görmektedir. Günlük Ettela'at International Gazetesi, 6 Temmuz 1994 tarihli sayısında, "gebelik önleyicilerin etkin dağıtımı ve diğer doğum kontrol önlemlerinin alınmasıyla, Mehabad'ın yıllık nüfus artış oranının nasıl yılda %2,8'den %2,3'e düştüğünü" haber vermektedir.

Anlaşılır nedenlerden ötürü, medyanın ve resmi ilgi alanının dışında kalan olgu ise, onlarca yıldan beridir inanılmaz bir şekilde herkesi yanlış yönlendiren batılı ve yerel demograflar tarafından yapılan değerlendirmelerdir. Örneğin Ankara, Kürt demografisi hakkında kaygılanacak bir şey olmadığı hususunda adeta emin olmuştur. Sonuç ne peki? Kürtler yok olmadıkları gibi, batıdaki Türk şehirlerini kuşatarak, Türkiye'deki en batılı ve "laik" şehirler olan İstanbul ve İzmir gibi şehir merkezlerinde iktidarı İslamcı Refah Partisi'ne kazandıran seçmen gücünü berkitmektedirler.

İran mercileri, sayıları için henüz hiçbir resmi rakam verilmemiş olan Kürt demografik büyümesini yavaşlatmak için yoğun çabalar harcarken, Türk yetkilileri, Türkiye'de yaşayan Kürtlerin sayısı hakkındaki aşırı tahminlerinde Kürtleri geride bırakmıştır. Ve bütün bunlar yalnızca Kürtlerin patlayıcı potansiyel taşıyan aşırı artışına bir çare bulmak amacıyla vurgulanmaktadır. Türkiye devleti üzerine yaptığı kapsamlı bir değerlendirmede, bir Türk yetkilisinden alıntı yapan The Economist (İİ) Dergisine göre, söz konusu yetkili Türkiye'deki Kürtlerin sayısının "20 ile 30 milyon arasında" olduğunu ilan ediyordu! Bu arada Kürtler ve Kürt demografisi konusuna Ankara'nın dikkatini çektiği gerekçesiyle, bu satırların yazarını da eleştirdiler ve Doğu'daki Kürt kırsal alanlarının insansızlaştırılması programından ötürü de dolaylı olarak suçladılar. Hakikaten de, Almanya'da yayınlanan Kürt yanlısı bir gazetede, bu yazarın gerçekten var olup olmadığı ve onun "zarar veren" demografik çalışmaları üzerinde kuşkuyla durulmuştu. Bu satırların yazarı Türk medyası tarafından uydurulan bir hayal ürünü ve Hürriyet'in sözünü ettiği "Kürt demografik zaman bombasını" etkisiz hale getirme komplosunun bir parçası olarak ilan edildi. Herhangi biri tarafından uydurulan bir hayal ürünü olmakla hiçbir ilgisi olmayan bana gelince, "düşünüyorum, öyleyse varım."

Tablo 4
Mevcut ve Yakın Gelecekteki Kürt Demografik Trendleri

A: Kürtlerin 1990'lı yıllardaki sayısı için yıllık rakamlar (yıllık ortalama %3,65 artış hızı ile)

Yıl	1990-91	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
TÜRKİYE	13,8	14,3	14,8	15,4	15,9	16,5	17,1	17,7	18,4	19,0
İRAN	6,1	6,3	6,6	6,8	7,0	7,3	7,6	7,8	8,1	8,4
IRAK*	3,9	4,0	4,2	4,3	4,5	4,7	4,8	5,0	5,2	5,6
SURİYE	1,2	1,2	1,3	1,3	1,4	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6
BDT	0,34	0,35	0,36	0,38	0,39	0,41	0,42	0,44	0,45	0,47
Toplam	25,3	26,1	27,3	28,2	29,2	30,3	31,4	32,5	33,7	35,1

B: 2050 Yılına Kadar Öngörülen Trendler

YIL	1990			2000			2020			2050		
	Toplam Sayı Genel	Kürt	% Kürt	Toplam Sayı Genel	Kürt	% Kürt	Toplam Sayı Genel	Kürt	% Kürt	Toplam Sayı Genel	Kürt	% Kürt
TÜRKİYE	56,7	13,8	24,5	65,9	19,0	28,8	87,5	32,8	36,8	105,8	47,8	45,2
İRAN	55,6	6,1	11,0	73,9	8,4	11,3	130,6	15,0	11,5	192,5	21,5	11,1
IRAK*	18,8	3,9	20,7	22,6	5,6	24,8	44,8	9,6	25,1	62,2	13,0	24,5
SURİYE	12,6	1,2	9,4	17.2	1,6	9,3	28	2,9	10,4	33,7	3,9	11,6
BDT		0,3			0,5			0,9			1,1	
Toplam Kürt		25,4			35,1			61,3			87,3	

*) Irak için verilen rakamlarda, 2000 yılından başlamak üzere, İran'da bulunan 200 000 Iraklı Kürt mültecinin geri döneceği varsayılmıştır. Irak Kürt nüfusundaki büyük artış oranı, (çoğu Arap olan) yaklaşık 2 milyon işçinin 1995 yılında Irak'tan göç etmesinden kaynaklanmaktadır.

C: Karşılaştırmalı Nüfus Artış Oranları, Yakın Geçmiş ve Yakın Gelecek

	Yıllık Oranlar			Toplam Oranlar		
Devlet	1965-73	73-84	84-90	1990-2000	2000-2020	2020-2050
TÜRKİYE	2,5	2,2	2,1	16,2	32,7	20,9
İRAN	3,0	3,1	3,6	32,9	76,7	47,4
IRAK	3,3	3,6	3,9	20#	71,8	38,8
SURİYE	3,4	3,4	3,8	36,5	62,8	20,4
KÜRTLER	3,5	3,8	3,8	36,5	71,8	43,1

Açıklamalar:

-Tüm nüfuslar milyon olarak verilmiştir. Tüm rakamlar en yakın ondalık nokta esas alınarak yuvarlak verilmiştir.

-BDT, (Eski SSCB) Bağımsız Devletler Topluluğu'nu ifade etmektedir.

*Irak'ın toplam nüfusu ve oradaki Kürt nüfusu için Tablo 1'deki açıklamalara bakınız.

Körfez Savaşı öncesindeki Irak için yapılan tahminler, söz konusu 10 yıllık dönemde (göçler de dahil olmak üzere) %50'nin üzerindedir. Savaştan kaynaklanan kayıplar ve savaş sonrasındaki her

türlü demografik baskı, Irak'ın söz konusu on yıllık dönemde bu oranın ancak yarısını ya da yaklaşık olarak %20'lik bir artış sağlamasına neden olacaktır.

Kaynak: Irak dışındaki mevcut devlet nüfus rakamları ve gelecekteki büyüme trendleri için, Dünya Nüfus Verileri Belgeleri esas alınmıştır. (*Washington: Nüfus Referans Bürosu, 1988, 1990 ve 1992 yıllarına ait yıllık raporlar*).

Ek Okuma ve Kaynakça

Andrews, Peter, editör, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Ludwig Reichert Yayını, 1989); *Yıllık İstatistik Özeti*, 1970 (Bağdat: Irak Hükümeti, 1971); Aristova, T.F., "Poyezdka k Kurdam Zakavka 'ya ("Transkafkasya Kürtlerini Ziyaret") *Sovetskaya Etnografiya* VI (Moskova, 1958); Bridsell, J.B., "Some Population Problems Involving Pleistocene Man," *Population Studies: Animal Ecology and Demography, Cold Spring Harbor Symposia in Quantitative Biology* 22 (Cold Spring, Colorado, 1957); Cook, M.A., *Population Pressure in Rural Anatolia* (Oxford: Oxford University Press, 1977); Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, 4 cilt (Paris, 1890-94); Cuyler Young, T., "Population Dynamics and Philosophical Dichtonomies," L.D. Levine ve T.C. Young, Jr., editörler, *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* (Malibu, California: Binliotheca Mesopotamica, cilt 7, 1977) içinde; Deschner, Günther, Saladins Söhne, *Die Kurden-das betrogene Volk* (Munich: Droemer Knaur, 1983); Eickelman, Dale, *The Middle East: An Anthropological Approach* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1981); Karpat, kemal, *Ottoman Population, 1830-1914: L Demographic and Social Characterictics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985); *Köy Envanter Etüdleri, Peter Andrews tarafından yayımlanan Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); Kurdoyev, K.K., "Kurdy," Narodr Mira, *Narody Predney Azii, Izd-vo ANISSSR* (Moskova, 1957); MacDonald Scott, "The Kurds in the 1900s," *Middle East Insight* vii-1 (1990); MacCarthy, Justin, *Muslims and Minorities: the Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York: New York University Press, 1983); McEvedy, Collin and Richard Jones, *Atlas of World Population History* (Harmondsworth: Penguin, 1978); More, Christiane, *Les Kurdes Aujourd'hui: Movement National et Partis Politiques* (Paris: ...ditions L'Harmattan, 1984); Pelletiere, S., *The Kurds, An Unstable Element in the Gulf* (Boulder, Colorado, Westview, 1984); *Population Census* 1970 (Şam: Suriye Hükümeti, 1972); Smith, P. Ve T. Cuyler Young, "The Force of Numbers: Population Pressure in the Central Zagros M.Ö. 12000-4500," *The Hilly Flanks, Essays on the Prehistory of Southwestern Asia* (Şikago: The Oriental İnstitut of the University of Chikago Press, 1982); Smith, P., "Iran 9000-4000 BC," *Expedition* 13 (1971); *Statistical Abstract* 1973 (Şam: Suriye Hükümeti, 1973); Sousa, Ahmet, *Atlas of Iraq* (Bağdat, 1953); Spitler James ve Michael Roof, *Detailed Statistics on the Urban and Rural Population of Turkey*, 1950-2000 (Washington: US Bureau of the Census, International Demographic Data Center, 1982); Spooner, B.B., editör, *Population Growth: Anthropological Implications* (Cambridge: Harvard University Press, 1972), özellikle, P. Smith ve T. Young'ın makalesi "The Evolution of Early Agriculture and Culture in Greater Mesopotamia: A Trial Model"; Vanlı, İsmet Şerif, *Kurdistan und die Kurden*, cilt 2, *Türkei und Irak* (Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1986); *World development report* (1986); *World Population Data Sheets* (Washington, DC: Population Reference Bureau, 1990 için yıllık rapor). İran Kürtlerinin 1950 yılına kadarki sayısı ve dağılımı hakkında, A . Razmara tarafından yayımlanan *Geographical Dictionary of Iran*, 10 cilt (Tahran: The Iranian Armed Forces Geographical Bureau, 1949-51) adlı çalışma mükemmel bir kaynak olmaya devam ediyor. Metin Farsça yazılmıştır ve baskıları hâlâ mevcuttur.

ŞEHİRLEŞME ve ŞEHİR MERKEZLERİ

Kürdistan, insanlığın ilk şehirleşme denemelerinin arkeolojik kalıntılarını barındırmaktadır. Köy değil de, şehir olarak anılabilecek bir dizi antik ören yeri Kürdis-

tan'da bulunmaktadır. Erken bir şehir, onun çeşitli sınıflardan ve loncalardan oluşan karmaşık bir topluma sahip olduğu, temel tüketim mallarını sağlamak için belirli bir bölgeyi kontrol ettiği, kendi kontrol ettiği kaynakları esas alarak kendi ekonomik gelişimini kaydettiği ve sürekli bir savunma gücü ya da milise sahip olduğu kanıtlandığında, köyden ayırt edilir. Bu niteliklere önce ticari işlemlerin kaydı için, sonra da diğer ihtiyaçlara hizmet etmek üzere, daha sonra yazı da eklenmişti (*bkz. Tarihöncesi ve Erken Teknolojik gelişim*).

Bu erken şehirlerin tümü olmasa bile, önemli bir kısmı aşama aşama kendi kontrol alanlarını etraflarındaki daha küçük topluluklara ve yerleşim yerlerine doğru genişletmişler ve hatta, ilk şehirlerin birer başkent olarak hizmet ettiği krallıklar olarak adlandırabileceğimiz hale gelinceye kadar diğer şehir-devletlerini yutmuşlardı.

Kürdistan'daki ören yerlerinin önemli bir kısmı bu bakımdan şehir tanımına uymaktadır. Daha iyi tanınan Çayönü (Batı Kürdistan), Jarmo ve Tepa Gewre (Orta Kürdistan), Ganc Dara ve Godin (Güney Kürdistan) gibi ören yerlerinin tümü M.Ö. 5000 yılından önce kurulmuştur. En önemlileri Seh Gabiz ve Hacı Firuz olmak üzere, daha genç olan diğer pek çok şehir bölgesi, tarih öncesi döneminin kapanmasından önce (M.Ö. 3000 dolayları), Kürdistan kırlarını benek benek kaplamaya başlamıştı.

Tarihsel dönemin başlamasıyla birlikte, şehirleşme Kürdistan'da bir norm haline gelmişti. Birkaç istisna dışında Kürt şehirleri nüfusları bakımından küçük kalmışlardı. Bu şehirler çoğu zaman, çağdaş bir Mezopotamya şehrinin ortalama nüfusunun yaklaşık olarak onda birine sahip oluyorlardı. Ancak Kürdistan'da bu tür küçük şehirlerin sayısı çok daha fazlaydı.

Kürdistan'daki bu erken şehirlerin bir başka niteliği, oldukça grafiksel biçimde, Asurluların M.Ö. 9.yy ve 7.yy.a ait kabartmalarında kaydedilmiştir. Asurlular bu sayısız şehrin bulunduğu Kürdistan yaylalarını kuşatıp yağmaladıkları bu dönemde, Kürtlere özgü benzersiz bir şehir plânlamacılığı tarzının da ortaya çıktığı anlaşılıyor (*bkz. Mimari ve Şehir Planlaması*).

Bazı çağdaş Kürt şehirleri, kendi olağanüstü uzun tarihlerini bu erken şehir yerleşimlerine dayandırmaktadır. Modern Hemedan, Erbil ve Malatya, antik Ecbatana, Arba Ilu (Yunanca ve Latince Arbela) ve Melidi'dir (Yunanca ve Latince Melitene). Bu şehirlerin pek çoğu 4000 yıllık kesintisiz bir ikamete sahip olacak kadar şanslı olmuşlardır. Gerçekten de, antik yerleşim yerlerinin göstergesi olan heybetli tümsekler hâlâ Hemedan, Erbil, Malatya, Şahabad ve Kirmanşah'ın merkezinde bulunmaktadır.

Ne var ki, modern Kürt şehirlerinin önemli bir kısmı kendi tarihlerinin izlerini açık ve kesin biçimde ancak klasik dönemin başına (M.Ö. 5.yy) dek sürebilir. Kangawar (antik Cancubar), Dinawar (Dun), Kirind (Carina), Saqqiz (Sacaes), Süleymaniye (Shahrazur), Kerkük (Karkhu de Bit Salukh), Şahraban (Satrap), Diyarbakır (Amid), Urfa (Ruhha) ve Mardin (Mardis) bunlardan bir kaçıdır.

Özellikle Kürt şehirlerindeki iyi kayıt tutma yöntemlerinden ötürü, geç klasik dönem ve erken Ortaçağ dönemi Kürt tarihinin iyi belgelenmiş dönemleridir (*bkz. Klasik Tarih*). Bu şehir kaynaklı kayıtlar zenginliğini, şehirciliğin yaygınlaşmasının göstergeleri olarak yorumlamak çekici görünüyor. Bu durum, o dönemin şehirlerine ilişkin tarihsel kayıtların daha korunmuş olmalarının bir sonucu olarak da açıklanabilir. Ancak, şehirleşme hızının gerçekten de arttığı nosyonunu destekleyen ek kanıtlar bulunmaktadır.

Hem yerli hem de yabancı kaynaklar, Kürdistan bölgesinde Sasaniler ve diğerleri gibi hükümdarlıklar tarafından inşa edilen şehirlere ilişkin pek çok dolaysız açıklama taşımaktadır. Ayrıca hem civardaki kırsal bölgelerden hem de uzak ülkelerden bu yeni şehirlere yönelik bir nüfus akışına ilişkin kanıtlar da bulunmaktadır. Göç ettirme ve Zorunlu İskan bölümünde Kerkük örneğinden zaten bahsedilmişti.

Kürt toplumunun görece güçlü kentsel yapısı erken Ortaçağ ve İslam dönemlerine kadar rahatlıkla sürdü. Ancak 12.yy dolaylarında bir gerileme de başladı. Bu dönem ülkeye kitlesel Türki göçebelerin akın edişi ve ülke içinden batıya doğru ilerleyişi ile aynı zamana rastlamaktadır. Kürt ekonomisinin 16.yy başlarında hızla düşük yoğunluklu, marjinal bir göçebe ekonomisine dönüşmesi ve sık sık yaşanan savaşlar, göç ettirmeler ve kırsal bölgelerin insansızlaştırılması, ayakta kalan Kürt şehirlerini, aşırı ölçüde şehir-karşıtı olan, engin bir çobanlar denizinde, güçlü bir istihkama sahip olan ve kendi içine çekilen şehir adacıklarına dönüştürmüştü. Karadan yürütülen doğu-batı ticaretinin savaşlar nedeniyle kesintiye uğraması, ardından bu ticaretin güney denizlerindeki deniz ulaşımına aktarılması, Kürdistan'daki antik ve geleneksel şehir merkezleri için *coup de grace* (nihai darbe) anlamına geldi.

Heybetli pitoresk kaleler ve burçlar, Kuzey ve Batı Kürdistan dağlarının doruklarını benek benek kaplamaya başlamıştı. Sadece askeri ileri karakollar ya da aşiret reislerinin kaleleri olmak şöyle dursun, bu kale ve burçlar erken dönem modern Kürt şehirlerinin şiddetli biçimde kent-karşıtı olan kırsal bir alana uydurulmuş hallerinin günümüze ulaşmış kalıntılarıdır. Küçük hacimlerine ve en fazla birkaç bin kişiyi barındırma kapasitesine sahip olmalarına rağmen, bunlar gerçek kasabalar ya da şehirlerdir ve pek çoğu sanat ile kültürü geliştiren yerel bir aristokrasiye sahip olacak kadar şanslı olmuştur. Erken modern dönemlerdeki Kürt kültür yaşamındaki hemen hemen her bilge, kaleleri-andıran bu kasaba ya da şehirlerden çıkıyor ve onlar tarafından destekleniyordu. Melayé Ceziri ve Ehmedé Xanî en ünlü iki örnektir (*bkz. Edebiyat*).

Ortadoğu, Orta Asya, Doğu-Orta Avrupa ve Balkanlar'daki diğer çoğu bölge gibi, Kürdistan'daki şehirler de çoğu zaman yerli olmayan insanlardan oluşan güçlü bir karışımı barındırıyor, oldukça sık biçimde şehir sakinlerinden oluşan güçlü bir çoğunluk oluşturuyordu. Orta-Doğu Avrupa'nın 19.yy.daki durumunu inceleyen P. Magocsi şuna dikkat çeker;

> *19.yy.ın en önemli kısmı boyunca şehirler ve hatta kasabalar, etnolenguistik bağlamda belirtmek gerekirse, etraflarındaki kırsal bölgeye yabancıydılar. Böylece Karpat Dağlarının kuzeyinde, Polonyalıların yaşadığı kırsal bir alanla çevrili olan şehirler ve kasabalar ağırlıklı olarak Almanların ve Yahudilerin yaşadıkları yerleşim yerleriydi; ya da, Litvanyalı, Beyaz Rus, ya da Ukraynalıların yaşadığı kırsal alanlarla çevrili Polonyalı, Rus ve Yahudi yerleşim yerleri. Tuna Nehri havzasında şehirler ağırlıklı olarak Alman ve Yahudi, Macar ve Yahudi ya da Adriyatik Denizi kıyılarında İtalyan'dı. Balkanlar'da ise şehirlere hakim olanlar Yunanlılar ve belli alanlarda Türklerdi.* (*Magocsi 1993: 27*)

Orta Asya'nın ve Afganistan'ın geniş arazilerinde Farslar şehirlere hakim iken, kırsal alanda Özbekler, Paştunlar, Kürtler ya da Azeriler vardı. Güney ve Orta Irak'ta, Farslar ve Yahudiler tüm belli başlı şehirlere hakimken, kırsal bölge Arapların elindeydi. 1880 gibi geç bir tarihte, Bağdat'ın neredeyse %80 oranında Yahudi olduğunu unutmayalım! Bu arada, Gürcistan'ın başkenti Tiflis %36 oranında Ermeni, %30 oranında Rus ve yalnızca %21 oranında Gürcü kökenliydi. Kıyı Anadolu ve Batı Türkiye'deki şehirlerde çoğu zaman güçlü bir Yunan çoğunluk varken, iç kesimler ve kırsal bölgeler baskın biçimde Türk'tü.

Kürdistan'da da durum bundan farklı değildi, şehir ve kır nüfusu arasında tuhaf bir bölünme vardı. Kuzey ve Batı Kürdistan'da, Türkler ve Ermeniler şehirlere hakimdi; Orta Kürdistan'da, Amediye'den Erbil'e, Kerkük'ten Kifri'ye ve Altın Köprü'ye dek, Türkmenler ve Asuriler çoğu şehre hakimdi. Güney ve Doğu Kürdistan'da, Farslar, Yahudiler ve Araplar 20.yy.ın başına kadar şehir nüfusunun esas kısmını oluşturuyordu. Tüm bu örneklerde kırsal bölgeler ve köyler ezici biçimde Kürt'tüler.

Aslında Kürtlerin olan bir kırsal bölgede yabancı etnik grupların bu şekilde yoğunlaşması, Musul örneğinde olduğu gibi, tüm vilayetin Kürdistan'dan kopmasına yol açmıştı. Böylece, 1926 yılında, Kürdolog V. Minorsky, Irak'a devredilme sürecinde olan Musul Şehrinin ve sancağının demografik profili hakkında şöyle yazıyordu:

> *İki temel milliyeti, Kürtleri ve Arapları ayıran hattın hemen çizilebileceği, 1925 Yılındaki Soruşturma Komisyonu tarafından ortaya konulmuştur. Durumu güçleştiren bir faktör olarak, Arap istatistiklerine göre, Arapların baskın olduğu Musul Livasının [sancağının] durumundan bahsedilebilir:119 500 Arab'a karşılık 88 000 [Müslüman] Kürt [ve 26 000 Yezidi Kürt] bulunmaktadır. Ancak, bu [Arap] toplamdan 74 000 Arap'ın Musul şehrinde yaşadığı ve [vilayetteki] Arap çoğunluğun açık seçik biçimde yalnızca şehrin duvarları içinde yaşadığı unutulmamalıdır. (Minorksy, 1926)*

Şehir merkezi haricinde, Musul vilayetinde 114 200 [Müslüman ve Yezidi] Kürde karşılık, 45 500 Müslüman Arap, 37 750 Hıristiyan [Asuri, Keldani ve Ermeni], 9 750 Tükmen ve 3 555 Yahudi bulunmaktaydı. Musul şehrinde "duvarların içindeki" Arap üstünlüğü, yine de, tüm Musul Vilayeti'nin Irak Kürdistan'ı sınırlarından hariç tutulmasına yol açmıştı. Bugün bile, şehir merkezindeki, kozmopolit, karışık nüfus hariç tutulduğunda, Irak'taki Musul vilayetinde geniş bir Kürt çoğunluk bulunduğunu fark edebilecek çok az kişi vardır.

Kentsel etno-demografik tablo Doğu-Orta Avrupa ve Balkanlar'da aşama aşama değişti; Ortadoğu, Orta Asya ve Kürt şehirlerinin, etraflarındaki kırsal alanı etnik olarak yansıtabilmeleri için, 20.yy.ın ilk yarısına kadar beklemek gerekmiştir. Köylüler ekonomik nedenlerle kasabalara ve şehirlere yerleşmeye teşvik edilmişler ve her durumda etraflarındakilere etnolenguistik olarak daha fazla benzetilmişlerdir. Radikal etno milliyetçiliğin yükselişi aynı zamanda yabancı şehir sakinlerinin, uzmanlıkları ve kaynaklarıyla getirdikleri ekonomik ve kültürel yarardan bağımsız olarak, kendi etnik gruplarına ait toprakların orta yerine kurulu şehirlerde artık hoş karşılanmadık-

ları anlamına geliyordu. Pek çoğu kendi kararıyla buralardan ayrılmış; diğerleri ise, dostça olmayan çeşitli yöntemlerle kovulmuştu.

Halihazırda, özellikle ülkenin kenar kısımlarında olanlar ya da bölgesel devletler için özel bir ekonomik/stratejik önemi olan pek çok "Kürt şehri" kendi Kürt nüfuslarının oluşturduğu bir çoğunluk içinde Kürtleşme mücadelesi vermektedir (**Harita 37 ve 38**).

Tıpkı eğitim gibi, şehirleşme de, Kürtlerin ulusal yaşamlardaki yerleri ya da buradan çekilip bölgesel devletlerin dümen suyuna girmelerinin önemli bir göstergesidir. Şehirleşme ve eğitim hakkında mevcut olan devlet istatistikleri kullanılarak bir değerlendirme yapıldığında, ilginç bir trend ortaya çıkmaktadır. Bu trend eğitim düzeyi ile şehirleşme düzeyi arasında doğrudan bir bağ olduğunu gösterirken, eğitim düzeyi tek başına, Kürtçe dilinin öğretim dili olarak kullanılma düzeyi ile doğrudan bağlantılıdır (*bkz. Eğitim ve Entegrasyon ve Asimilasyon*). Kürtler bu eğitsel imtiyaza yalnızca Irak'ta ve eski SSCB topraklarında sahip olmuşlardır ve oralarda tüm Kürtler arasındaki en yüksek şehirleşme oranlarını sergilemektedirler. Öte yandan, Kürtlerin etnik kimliğinin, kültürünün ve dilinin en az kabul gördüğü ve en kapsamlı asimilasyon girişimlerine maruz kaldığı ülke olan Türkiye'de, Kürt bölgeleri ve Kürtler genel olarak en az şehirleşmiş olanlardır ve ulusal ortalamanın yarısının bile altında kalan bir şehirleşme düzeyine sahiptirler.

İran'da, devlet tarafından 1986 yılında yapılan nüfus sayımında ortalama şehirleşme düzeyi %54,2 olarak tespit edilmişti. Öte yandan, Batı Azerbaycan, Kordestan, Kirmanşah ve İlam gibi Kürt vilayetlerinde nüfusun sırasıyla %45,8, %39,6, %56,28 ve %40,8'lik bir kısmı kentli nüfus olarak sınıflandırılmıştı. Oysa bunlar yanıltıcı rakamlardır. Eğer Kirmanşah ve Urmiye gibi en büyük iki şehrin karışık nüfuslarını bu rakamların dışında tutarsak, zira bunlar Kürtlerin kendileri tarafından gerçekleştirilen tipik şehirleşme trendlerini yansıtmamaktadırlar, o zaman Batı Azerbaycan ve Kirmanşah yüzdeleri sırasıyla %32 ve %36'ya düşerek, Kürt vilayetlerini, hayvancılıkla geçinen büyük bir nüfusun olduğu küçük Kuh-Giluya Vilayeti dışında kalan 24 İran vilayeti içinde en az şehirleşmiş vilayetler haline getirecektir.

Belucistan'daki ıssız bölgelerin bile Kürdistan'dan daha çok şehirleştiği anlaşılıyor. Kürdistan'ın büyük bir Kürt nüfusuna sahip Hemedan ve Luristan gibi komşu bölgeler de sırasıyla %37,1 ve %46,6 gibi düşük şehirleşme düzeyleri sergilemektedir.

Eğitimden farklı olarak, Kürdistan ile yerel devletler arasındaki ekonomik entegrasyon ile Kürt şehirleşme düzeyi arasında güçlü bir ilişki gözlemlenmemektedir. Örneğin İran'da, Kürt bölgelerindeki daha yoğun ekonomik entegrasyona rağmen, İran Kürtleri ve onların özgün vilayetleri hâlâ da İran azınlıkları ve bölgeleri arasında en az şehirleşmiş olanlardır.

Sonuç olarak, Kürtler İran, Irak, Türkiye ve Suriye'deki diğer belli başlı etnik gruplardan çok daha az şehirleşmişlerdir; Irak'taki ortalamanın ise hafif altındadırlar.

Makul bir hızla olsa bile, Kürt şehirleri genişlerken, son 17 yıl boyunca Irak'ta ve daha az ölçüde İran'daki Kürt toprakları üzerinde devam eden savaşlar ve mücadeleler boyunca yüzlerce Kürt köyü ve küçük kasaba yıkılmıştır. Yıkılan köylerin ve küçük kasabaların sakinlerinin önemli bir kısmı şehirlere ya da, Irak örneğinde olduğu gibi Kürdistan dışına göçmeye zorlanmışlardır. Irak Kürdistan'ı büyük bir yıkım ya-

Harita 37: *M.S. 12. yy'dan Günümüze Kürt Göçleri: Kurmanci Konuşan Sunni Müslüman Kürt Göçebelerin Yayılımlarının Ayrıntıları*

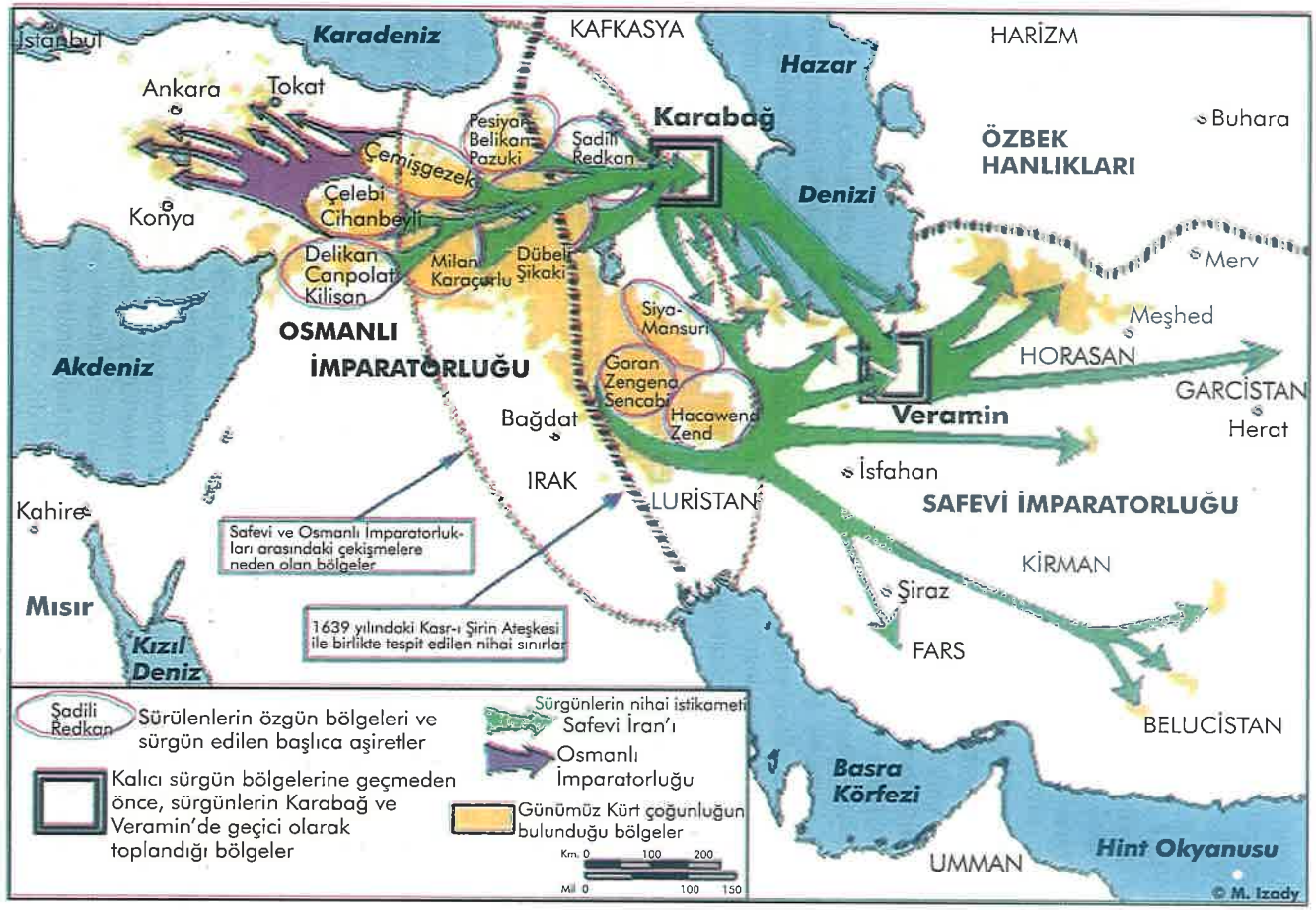

Harita 38: *16. ve 17. yy'larında (Batı ve Kuzey Kürdistan) ve 18. yy'da (Orta, Doğu ve Güney Kürdistan) Kürtlerin Başlıca Sürgün Serüvenleri*

şamıştır, İran Kürdistan'ının birçok parçası da onu geriden izlemiştir. İran'a aralıklarla gelen Iraklı Kürt mülteci dalgaları bu ülkedeki Kürt şehirlerinin nüfusunu oldukça kabarık sayılara ulaştırmıştır. Buna, 1980'de başlayan İran-Irak savaşıyla birlikte sınır bölgelerindeki köylerinden kaçarak şehirlere sığınan İranlı Kürt köylülerini de eklemek gerekiyor. Örneğin, İran hükümeti, 1988 yılından beri yalnızca Kirmanşah'a yerleştirilen Iraklı Kürt mülteciler için 267 000 gibi bir rakam vermektedir ki, bu rakam söz konusu şehrin nüfusunu bir milyona doğru çekmektedir. İran devleti tarafından yapılan nüfus sayımları normalde mültecileri İran şehirlerinin yerli sakinleriyle birlikte saymamaktadır. Bu yüzden, İran'daki pek çok Kürt şehri, resmi olarak asıl olduğundan daha az nüfusa sahip görünmektedir; örneğin: Serdeşt, Bana, Merivan, Pawa ve Bukan şehirlerinde yaşayan asıl nüfusun yaklaşık olarak üçte-birlik kısmı resmi olarak kayıtlıdır. Bu şehirlerin toplam nüfusları kesinliğe yakın bir şekilde yeniden belirlenebilir, zira mültecilerin yerleştirildikleri yerler ile sayıları hakkında oldukça ayrıntılı resmi rakamlar mevcuttur.

1992-93 Dönemi boyunca, Kafkasya'daki üç önemli Kürt şehri olan Laçin, Kelbajar ve Zangelan, Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından tam anlamıyla yıkıma uğratılmış; yaşayan nüfus, şehirlerden çıkarılarak doğuya doğru, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin derinliklerine doğru sürülmüştür. Bu sistematik bir yıkımdı, çünkü Ermeniler bu şehirlerin ve asıl Ermenistan'ı bir Ermeni yerleşim bölgesi olan Nagorno-Karabağ'dan coğrafik olarak ayıran bu bölgenin yerli Kürt nüfusunun tekrar geri gelip yerleşmesini engellemeye çalışıyorlardı (*bkz. Yakın Tarih*).Kürdistan'ın hiçbir yerinde, Irak Kürdistanı'nda bile, şehirlerin ve köylerin yıkımı, Kafkasya'daki Kürt bölgeleri olan Jewanşir ve Zagazur'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen yıkım kadar geniş çaplı olmamıştır.

1992 yılından beri Türkler de, Kürt gerillalarını barındırabilecek (ve çoğu zaman barındıran) kırsal bir alanı insansızlaştırmak üzere, Kürt köylerini ve kasabalarını yıkanlar kervanına katılmışlardır. Burada yıkılan en büyük ilçe Şırnak oldu. Çok daha büyük olan Samsat ve Halfeti gibi Kürt ilçeleri, paha biçilmez tarihsel anıtlarıyla birlikte, Fırat Nehri üzerinde kurulan Atatürk ve Karakaya baraj göllerinde boğulmuşlardır (*bkz. Doğal Kaynaklar: Su*).

Kürdistan'ın görece küçük olan yalnızca bir parçası, yani Suriye'deki Kürt bölgeleri son dönemlerdeki bu alt üst oluşlardan kurtulmuştur ve bu durum orada normal şehirleşme trendlerinin devam etmesini sağlamıştır.

Bu arada, Kürdistan'ın kenar bölgelerinde ve dışında bulunan pek çok Türk şehrindeki Kürt demografik büyümesi bu şehirlerin etnik bileşimini değiştirmektedir. Toros sıradağlarının doğu kanatları civarındaki tüm şehirler, Erzincan'dan tutun da Elazığ, Malatya, Antep ve Maraş'a kadar, şu sıralar ya da bu on yılın sonunda artık bir Kürt çoğunluğa ulaşıyor olmalılar. Bu şehirler Kürt ekonomik göçmenlerden oluşan büyük kitlelerin batı yönündeki ilerleyişlerinde ilk durak yerleridir (*bkz. Modern Göçler ve Diaspora*). Bu durak yerlerinde kalmayı tercih edenler, bu şehirlerin etnik bileşiminde ek bir Kürt öğesi haline gelmektedir. "Vahşi Doğu"nun kenarında bulunan Doğu Toroslar düzenli olarak pek çok Türk'ün gidişine, ama onların yerlerini dolduracak çok azının geri gelip yerleşmesine tanık olmaktadır. Bunlar dağların derinliklerindeki tüm şehirleri geride bırakarak, hızla en büyük Kürt şehirleri haline gelmek-

tedirler. Yoğun bir nüfusa sahip olan Diyarbakır'ın bile, Anadolu'daki en büyük Kürt şehri olma konumunu kısa bir süre sonra, hızla büyümekte olan Malatya ya da Antep'e kaptırması mümkündür.

Uzak kuzeye doğru gidilecek olduğunda, Ardahan, Arpaçay, Posof ve Göle gibi küçük ilçeler etnik bileşimleri itibariyle Kürt iken, yaklaşık olarak 300 000 kişilik bir nüfusa sahip olan büyük ve stratejik Kars Şehri, doğunun derinliklerinde, Batı Türkiye'ye özgü, Kürt-olmayan bir ileri karakol niteliği kazanmıştır. Ayrıca şehir, iş arayan Kürt göçmenlerin ağırlığını hissetmeye başlamaktadır. Kars dolaylarındaki kırsal bölgeler çoktandır ileri düzeyde Kürtleşmiştir.

Daha da uzağa gidildiğinde, çok sayıda Kürt, Adana, Ankara ve İstanbul gibi Türk şehirlerine yerleşmiştir. Oralarda kendilerine ait kalabalık etnik semtler kurmuşlardır. Hakikaten de, İstanbul metropol şehri, Kürdistan'ın kendisi de dahil olmak üzere, muhtemelen Türkiye ya da başka herhangi bir yerdeki bir şehirden çok daha fazla Kürdü barındırmaktadır!

Türkiye'de gözlemlenen aynı göç modelleri Hemedan ile Kirmanşah'ın yanı sıra, Urmiye, Şahabad ve Kengawer gibi, daha önce Kürt olmayan büyük bir nüfusa sahip İran şehirlerinin etnik bileşimini hızla değiştirmektedir (*bkz. Kürdistan'da Etnik Azınlıklar*) **(Harita 39)**.

Kerkük Şehri ilginç bir tezat oluşturmaktadır. Irak petrol sanayisinin merkezi olan Kerkük, şu anda neredeyse kesin bir şekilde Arap bir çoğunluğa sahiptir. Kerkük her zaman karışık bir nüfusa sahip olmuştu. Geride kalan yarım yüz yılda şehirde kaydedilen çarpıcı ekonomik büyüme, genel olarak Kerkük'ü en büyük Kürt şehir merkezine dönüştürebilirdi. Hükümetin bu durumu engellemek üzere yaptığı müdahaleler şehirdeki Kürt demografik büyümesinin dizginlenmesinde elbette bir faktör olmakla beraber, Kerkük'teki mevcut etnik çoğunluk, daha ziyade şehrin Irak çapında iş arayanlar için doğal bir çekim merkezi olmasının doğal sonucudur. İran'ın bölgedeki yerleşik Arap nüfusun, Kürtler de dahil olmak üzere, ülkenin her tarafından iş bulmaya gelen göçmenlerin çok gerisinde kaldığı Ahvaz, Mahşer ve Abadan petrol bölgelerinde de aynı değişimler gözlemlenebilir.

Bağdat'tan sonra Irak'ın ikinci büyük şehri olan Musul, özellikle Kürt savaş mültecileri akınından dolayı, Kürtlerin ağır bastığı bir şehir haline gelmektedir. Üç yanı Kürtler tarafından çevrilen şehirde Dicle Nehrinin Doğu yakasında bulunan Nabi Yunus (antik Ninova) semti neredeyse yüz yılın başından beri tümüyle Kürtleşmiştir. Yakınlardaki zayıf bir etnik Arap nüfusuyla ve Arapları uzaklardan çekip getirecek fazlaca bir şeyin olmamasıyla, Musul'daki hızlı nüfus artışı yalnızca oradaki Kürtlerin sayılarının artmasıyla açıklanabilir. Bunlar çoğunlukla, yirmi yıldır dağlık bölgelerde süren savaşlardan ve Musul'a bakan tepelerdeki yüzlerce Kürt köyünün yıkılmasından dolayı şehre gelen mültecilerdir. Neredeyse tıpkı Antep, Malatya ve Kirmanşah gibi, Musul da şu anda Kürt çoğunluğa sahiptir ya da bu on yılın sonuna doğru bu çoğunluğa ulaşacak ve Irak'ta nüfusunun çoğu Kürt olan en büyük şehir merkezi olarak Erbil'in yerine geçecektir.

Yine Antep, Malatya ve Kirmanşah gibi, Musul da, dağların derinliklerindeki Kürt şehirlerinden farklı olarak, çok etnisiteli, güçlü bir kozmopolit görünüme sahip bir şehir olmaya devam etmektedir. Muhtemelen bunlar Kürtler için geleceğin şehirleridir;

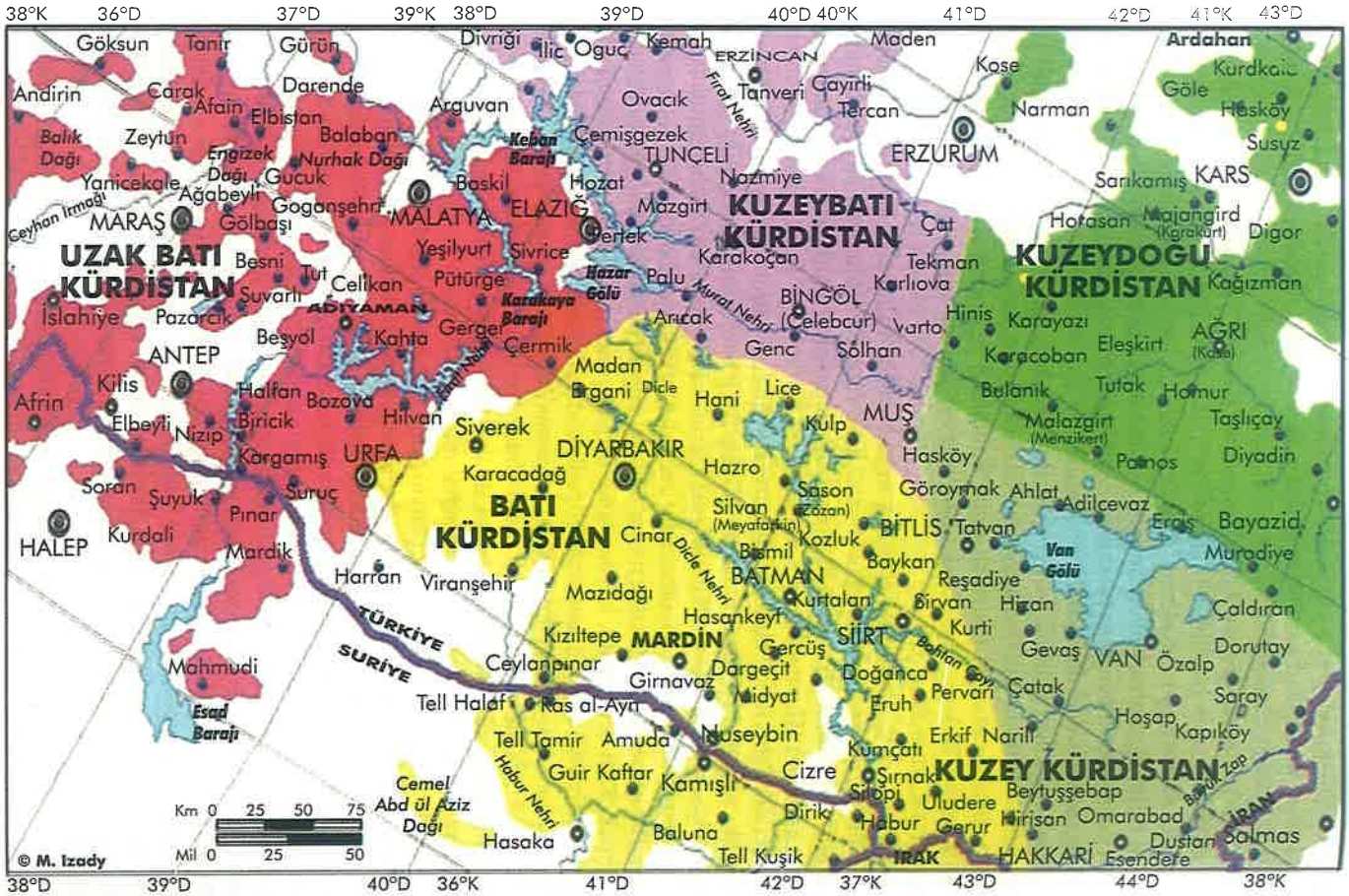

Harita 39: *Yukarı Kürdistan'da Şehirler ve Kasabalar*

zira giderek daha fazla sayıda Kürt daha yüksek bir eğitim almakta ve kendi şehir yaşamlarından, sadece savaştan kaçıp kurtulma ve hayatta kalma mücadelesinden çok daha fazlasını beklemektedir.

Kürdistan'daki şehir merkezleri neredeyse 800 yıl süren bir çöküşten sonra yeni yeni toparlanmaya başlıyorlar. 1950'li yıllardan itibaren şehirleşme oranı artmaya başlamıştır. Şu anda iki Kürt şehrinin (Kirmanşah ve Diyarbakır/*Amed*) nüfusu bir milyon dolaylarında, iki Kürt şehrinin (Antep/*Gaziantep*, Kerkük/*Karkuk*) nüfusu yarım milyonu aşkın, altı Kürt şehrinin (Arbil/Erbil/*Irbil/Hewler*, Dahuk/*Dohuk*, Hemedan, Malatya/*Meleti*, Süleymaniye/*Silemani*, Urfa/*Rıha*) nüfusu çeyrek ile yarım milyon arasında ve onsekiz Kürt şehrinin (Adıyaman,Ağrı/*Karakose*,Ardahan, Batman, Tunceli/*Dersim*, Elazığ/*Xarput*, Erzincan, *Erzıngan*, Haymana, Islahiye, Kengawar, Xeniqin, Mardin/*Merdin*, Kamışlı, Qoçan, Sanandaj/*Sena*, Şahabad/*İslamabad/Harunbad*, Siirt/*Sert*, Yunak, Van/*Wan*) nüfusu 100 000 ile çeyrek milyon kişi arasındadır. (Her şehrin adının standart telaffuzunun ardından diğer yaygın varyant ve telaffuzlar gelmektedir. Kürtçe ad, eğer standart addan farklıysa, italik olarak verilmiştir.) **(Harita 40)**.

Ek Okuma ve Kaynakça

Anadolu'daki Batı ve Kuzey Kürdistan'da bulunan şehirler için tarihsel arkaplan ve son dönem koşullarını sağlayan Gwyn Williams'ın, *Eastern Turkey: A Guide and History* (Londra: Faber ve Faber, 1972) adlı eserine özel bir vurgu yapmak gerekir. Ayrıca , Çelebi, Evliya, *Seyahatname: Narrative of Tarvels in Europe, Asia and Africa*, 3 cilt, çeviren Joseph von Hammer (Londra, 1834-50); Dyson, R.H. "The Death of A City (Hasanlu)," *Expedition* 2.3 (1960); Dyson, R.H., "Hasanlu and Early Iran," *Archaeology* 13 (1960); Dyson, R.H., "Excavating the Mannaean Citadel of Hasanlu...," *Illustrated London News* (9 Eylül, 1961); Jones, A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (Oxford, 1937); Magocsi, Paul, *Historical Atlas of East Cetral Europe* (Seattle: University of Washington Press, 1993), cilt 1; Masters, William M., "Rowanduz: A Kurdish Administrative and Mercantile Center," yayımlanmamış doktora tezi (Ann Arbor: University of Michigan, 1953); Minorsky, V., "The Mosul Question," *Bulletin of the American Library*, Paris, 9-10 (1926), yeni baskı *The International Journal of Kurdish Studies*, 7, 1-2 (1994); *The Population and Household Census*, 1986 (Tahran: İran Sayım Bürosu, 1987), "gizli yayın." İran Kürtleri hakkında, A . Razmara tarafından yayımlanan *Geographical Dictionary of Iran*, 10 cilt (Tahran: *The Iranian Armed Forces Geographical Bureau*, 1949-51) adlı çalışma mükemmel bir kaynak olmaya devam ediyor. Metin Farsça yazılmıştır ve baskıları hâlâ mevcuttur.

KÜRDİSTAN'DA ETNİK AZINLIKLAR

Kürdistan'ın sınırları içinde, çok eski zamanlardan beri, Kürt-olmayan etnik azınlıklar var olmuştur ve halen de vardır. Bazıları, örneğin Asuriler ve Qarapapaqlar, Kürdistan'daki yerleşim yerlerini kendilerini başlıca vatanları olarak görmektedir. Öte yandan, Türk, Fars, Arap, Türkmen ve Ermeni azınlıkların anavatanları Kürdistan'ın dışındadır. Bu azınlık halkların çok büyük bir kısmı Kürdistan içindeki şehirlerde yaşamıştır. Bu azınlıklar, Pekâla da 20.yy.a kadar Kürdistan'daki kent nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyorlardı (*bkz. Şehirleşme ve Şehir Merkezleri*)

Harita 40: *Kürtlerin 20. yy'daki Başlıca Sürgün Olayları ve Etkilenen Bölgelerin Yaklaşık Büyüklüğü*

Kurdoyev 1957 yılında Kürdistan'da yaşayan azınlıkların sayısının, toplam nüfusun yaklaşık olarak üçte-birini oluşturduğunu tahmin ediyordu. 1980 Yılında Vanlı, Irak Kürdistan'ındaki azınlık nüfusunu, toplam nüfusun %8,6'ı olarak veriyor ve bunun yarısı, yani 130 000 kişi Türkmenlerden oluşuyordu (*Challiand 1980, 206, n.3*). Günümüzde Kürdistan'da yaşayan Kürtlerin sayısını tahmin etmenin başlıca bir görev olduğu bir dönemde, ülkenin derinliklerinde yaşayan Kürt-olmayan azınlıkların kesin sayısına ulaşmak imkânsız olmasa bile, oldukça zordur.

Günümüzde Kürdistan'da yaşayan Kürt-olmayanların yalnızca bir yüz yıl öncesine oranla çok daha az olduğuna da kuşku yok. O zamanlar, çok sayıda Ermeni, Asuri, Türk, Türkmen, Arap ve Azeri Kürdistan'ın ana toprakları üzerinde yaşıyordu. Birinci Dünya Savaşı bu durumu kökten değiştirdi. 1925 Yılına gelindiğinde, Ermenilerin tümü ya öldürülmüş ya da kaçmışlar, yüz yılın başında neredeyse yarım milyona yakın Ermeni varken, şimdi geride 10 000 kişilik küçük bir topluluk bırakmışlardı. Musul dolaylarından tutun da Van Gölü ve Urmiye Gölü kıyılarına dek, Kürdistan'da çok daha büyük sayılar halinde yaşayan Asuriler (ağırlıklı olarak Arami dilini konuşan bölgedeki antik Nasturi Hıristiyanlara, Batılı misyonerler tarafından verilen yeni ve yanlış bir isim)19.yy ve 20.yy başlarındaki katliamlardan sonra bölgeden kaçtı. Asuriler şimdi Kürdistan'ın yalnızca kenar kısımlarında, İran'da Salmas ve Urmiye yakınlarında, Irak'ta Duhok, Erbil ve Musul yakınlarında, Suriye ve Türkiye'de ise Kamışlı ile Mardin ve Siirt yakınlarında yaşamaktadır. Kürdistan'ın ana toprakları üzerinde muhtemelen 250 000 Asuri yaşamaktadır.

Kürt Yahudilerin etnik bir azınlık mı yoksa (tıpkı Alevi ve Yezidi Kürtler gibi) yalnızca dinsel bir azınlık mı olduklarını belirlemek kolay değildir, zira Kürt Yahudiler kültürel bakımdan, Yahudi-olmayan pek çok Kürde göre çok daha tutucu biçimde Kürt olmuşlardır. Sonuç olarak, onların günümüzdeki başlıca yoğunlaşma alanları ağırlıklı olarak İran Kürdistanı'nda, Sanandaj, Kirmanşah, Sahna ve Hemedan şehirlerinde bulunmaktadır. Bir zamanlar Kerkük ile Erbil ve Zaho arasında yaşayan Irak'taki kalabalık Kürt Yahudi toplumu 1950'li ve 1960'lı yıllar boyunca, Bağdat'ın baskılarından dolayı İsrail'e göçtü.

Kuzey ve Batı Kürdistan'da yaşayan Türklerin çoğunluğu 1960'lı yıllardan beri ülkenin dışına akmaktadır. Egemen etnik gruba mensup olmaları hasebiyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin en geri kalmış bölgelerinde, giderek düşman hale gelen yerli halk arasında, artan gerilla eylemleri ile ordunun buyurgan varlığı arasında sıkışmış olarak yaşamak için herhangi bir neden görmemişlerdir. Bir zamanlar Balkanlar'dan getirtilen ve Türkçe konuşan göçmenlerle dolup taşan pek çok Kuzey ve Batı Kürdistan şehri, bu göçmenlerin hızla batıya ve Kürdistan'ın dışına göç edişlerine tanık olmaktadır. Onlar ilk defa Birinci Dünya Savaşının sonunda Kürdistan'a yerleştirilmişler, kentli ve çiftçi Ermeni toplumunun sürülmesiyle boş kalan bölgeleri doldurmuşlardı. Kürdistan'da bir azınlık olarak yaşayan bu Türklerin giderek azalmakta olan sayısı muhtemelen 1 ile 1,25 milyon kişi arasındadır.

Azeriler ve özellikle de Karapapaqlar ile Kürtler arasında yakın zamana kadar dostane olmayan bir ilişki vardı. Türki dilleri konuşan Şii bir halk olan Karapapaqlar'a Kürdistan'da üç bölgede rastlanmaktadır; Türkiye'de Ardahan'ın doğusu ile Ağrı'nın Güneydoğusu ve İran'da Nagadeh dolaylarında. En büyük bölge İran'daki böl-

gedir. Karapapaqlar 19.yy.da Kafkasya'yı Ruslara kaptırdıktan sonra İran'a göç etti. Urmiye Gölü'nün Güneybatısındaki verimli ve tarihsel bir bölge olan Neriz Ovasına (antik Mannailerin merkezi) yerleştiler ve burayı yeniden Sulduz olarak isimlendirdiler. Günümüzde, Mehabad ile Şınu arasında kalan Nagadeh Şehrinde yoğunlaşmışlardır (Hasanlu'daki tarihi Mannaean harabeleri yakınında). Bölgeye yeni gelen insanlar olarak ve Azebaycan'ın Fars asıllı valisinin destekleriyle, işgal ettikleri bölgelerden Kürtleri çıkardılar. 1979 Yılında İran'da monarşinin düşmesiyle birlikte ve ordunun bölgeyi gözetim altına alması sonucu, Kürtlerle Karapapaqlar arasında Sulduz bölgesinin ve Nagadeh Şehrinin denetimini ele geçirmek üzere şiddetli çatışmalar yaşandı ve çatışmalar günümüze dek devam etmektedir. İsabetli bir tahmine göre, Kürdistan'daki Karapapaqların toplam sayısı 100 000 kişidir.

Doğu Kürdistan'ın Bukan bölgesindeki (Mehabad'ın güneydoğusu) Azeri azınlık Kürtler karşısında gülünç bir seviyede kalırken, Kuzey Kürdistan'da Ağrı Dağı ile Ağrı ve Kars civarındaki Azeri gruplar Kürtlerle oldukça uyumlu biçimde yaşamışlardır. Ayrıca İran'daki Güney Kürdistan'da Hemedan, Sunqur ve Sahna'da da Azeri grupları bulunmaktadır. Kürdistan toprakları üzerinde muhtemelen 150 000 Azeri yaşamaktadır.

Türkmen azınlık Kürdistan'da iki temel bölgede yoğunlaşmıştır: Irak'ta Kifri, Kerkük, Erbil ve Musul'da Kürt dağlarının eteklerinde, Türkiye'de ise, Elazığ, Malatya ve Antep arasındaki bölgede yaşamaktadırlar. Tüm Irak'ta yaşayan Türkmenlerin sayısı 360 000 kişidir ve bunların yarısı Kürt toprakları üzerinde yaşamaktadır. Bu rakam Türkmenlerin Irak devleti tarafından yapılan nüfus sayımında sayılarının 92 000 olarak verildiği 1947'den bu yana dört katına çıktığını göstermektedir (*Batatu 1978, 40*). Öte yandan, Türkiye Kürdistanı'nda yaşayan Türkmenlerin sayısı hakkında güvenilir hiçbir rakam elde edilemez, çünkü Türkiye'de yapılan nüfus sayımlarında, göçebeler hariç, Türki dilleri konuşan halklar arasında (yani Türkler ile Türkmenler arasında) bir ayırım yapılmamıştır. Zaten devlet istatistiklerindeki etnik dağılım uygulamasına da 1965 sayımından sonra son verilmiştir. Türkiye Kürdistan'ı toprakları üzerinde 1 milyon Anadolu Türkmeni yaşıyor olabilir.

Biri Kâğızman'ın batısında, diğeri de Antep'in güneyinde olmak üzere, Kürdistan'da aynı zamanda sayıları muhtemelen 50 000'den fazla olmayan iki Çerkez grup da yaşamaktadır.

Güney ve Güneydoğu Kürdistan'da günümüzde sayısı 400 000 ile 500 000 arasında olan Farsça konuşan bir azınlık mevcuttur. Bunların çoğu, yeni dinlerini benimsediklerinde, başlıca dilleri olarak Kürtçe'yi bırakıp asimile olan Şii Kürtlerdir; Kürt halkının tarihinde, din değiştirmelerin bir sonucu olarak bu olguya daha önce de birçok kez rastlanmıştır (*bkz. Tarihsel Göçler ve Hıristiyanlık*). Aslında, yaklaşık olarak bir kuşak öncesine kadar, tüm Kürdistan'daki en büyük şehir olan Kirmanşah, Farsça konuşan büyük bir çoğunluğa sahipti. Hemedan'da hâlâ böyle bir çoğunluk var olabilir!

Çok sayıda zengin Fars ve Farslaşmış Kürt ailesi, maddi ve entelektüel zenginlikleri de yanlarına alarak, çoktan İran Kürdistanı topraklarından ayrılıp büyük şehirlere ve/veya yurtdışına gitmiştir. 1960'larda yürürlüğe konulan devlet toprak reformu programları, onları orada tutacak yeterince toprak çıkarları olmayınca bu ekonomik

nedenlerden ötürü kitleler halinde göç eden İran Kürdistanı'nın Farsça konuşan üst ve üst-orta sınıflar için adeta bir şok tedavisi işlevi gördü. Onların geride bıraktığı boşluk çabucak ve gönüllü biçimde hali vakti yerinde Kürt aşiret reisleri ve yerel yatırımcılar tarafından dolduruldu ve ki bu durum İran'daki pek çok Kürt şehrinin etnik niteliğini ve kentsel yaşam tarzını etkilemiştir (**Harita 41**).

Kürdistan'da yaşayan Arap azınlıkların sayısını tahmin etmek güçtür, zira bu sayı, Suriye ve Irak hükümetlerinin Kürdistan'a Arapları yerleştirme girişimlerinden dolayı ve devlet destekli çabaların sona ermesinden sonra Arapların tekrar söz konusu bölgelerden çekilmelerinden ötürü sık sık dalgalanmıştır. Kürdistan'daki yerli Arap azınlığa Türkiye'de özellikle Urfa, Mardin ve Siirt yakınlarında, Irak'ta ise Erbil, Kerkük ve Xeniqin yakınlarında rastlanmaktadır. Kerkük günümüzde neredeyse kesin biçimde Arap çoğunluğa sahiptir (*bkz. Şehirleşme ve Şehir Merkezleri*). Tüm Kürdistan'da muhtemelen bir ya da bir-buçuk milyon civarında bir Arap azınlık yaşamaktadır. Yeni yerleşimciler, sayılmalarına imkân vermeyecek kadar geçici olmuşlardır.

Kendi pan-Türkçü ideolojisine sadık kalan Ankara, topraklarına Türk mültecileri kabul etmekte hızlı davranmıştır. Bu mültecilerin çoğu Türki olmayan Kürdistan'a yerleştirilmiştir. En son gelen mülteciler, Afganistan'ın yüksek Pamir Dağlarından, Sovyet işgal güçlerinden kaçarak gelen 5000 Kırgız'dı. Kırgızlar Kuzey Kürdistan'daki Van Gölü yakınlarına yerleştirildiler. Daha önce, Orta Asya'dan çok sayıda Kazak, Tatar ve Özbek Ankara tarafından sırasıyla Van, Antep ve Urfa dolaylarına yerleştirilmişti. Bunların Kürdistan'daki yerli etnik azınlıklar olarak sayılması gerekmiyor; bunları da son zamanlarda geçici olarak Suriye ve Irak'ta yerleştirilen Araplar gibi değerlendirmek gerekiyor.

Ek Okuma ve Kaynakça

Peter Andrews, yay., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989); Paul Magnarella, "A Note on Aspects of Social Life among Jewish Kurds of Sanandaj, Iran," *Jewish Journal of Sociology* XI.1 (1969); G. Challiand, yay., *People Without a Country* (Londra: Zed, 1980); Walter Fischel, "The Jews of Kurdistan, a Hundred Years Ago," *Jewish Social Studies* (1944); Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton: Princeton University Press, 1978);

Genel Kaynakça

Huntington Ellsworth, "*The Valley of the Upper Euphrates River and Its People*," Bulletin of the American Geographical Society of New York 34 (1902); Ahmed Sousa, Atlas of Iraq (Bağdat, 1953); C.J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs (Londra: Oxford University Press, 1957); Henry Field, The Anthropology of Iran (Şikago: Field Museum Press, 1939); Henry Field, The Anthropology of Iraq (Cambridge: Harvard Peabody Museum of Anthropology, 1952); W.E. Ainsworth, Travels and Research in Asia Minor (Londra: 1842); J.C.A. Johnson. "*The Kurds of Iraq*," Geographical Magazine 11:50-59 (1940); Mark Sykes, The Caliph's Last Heritage (New York: Arno Press, 1973, 1915 Londra baskısının tıpkı basımı); R.H. Dyson, "*Ninth Century [BC] Man in Western Iran*," Archaelogy 17 (1964); D. Kinnane, The Kurds and Kurdistan (Londra: Oxford University Press, 1964); Kurdish Times, Brooklyn, New York'taki Kürt Kütüphanesinin altı aylık yayını. 1985-günümüz.

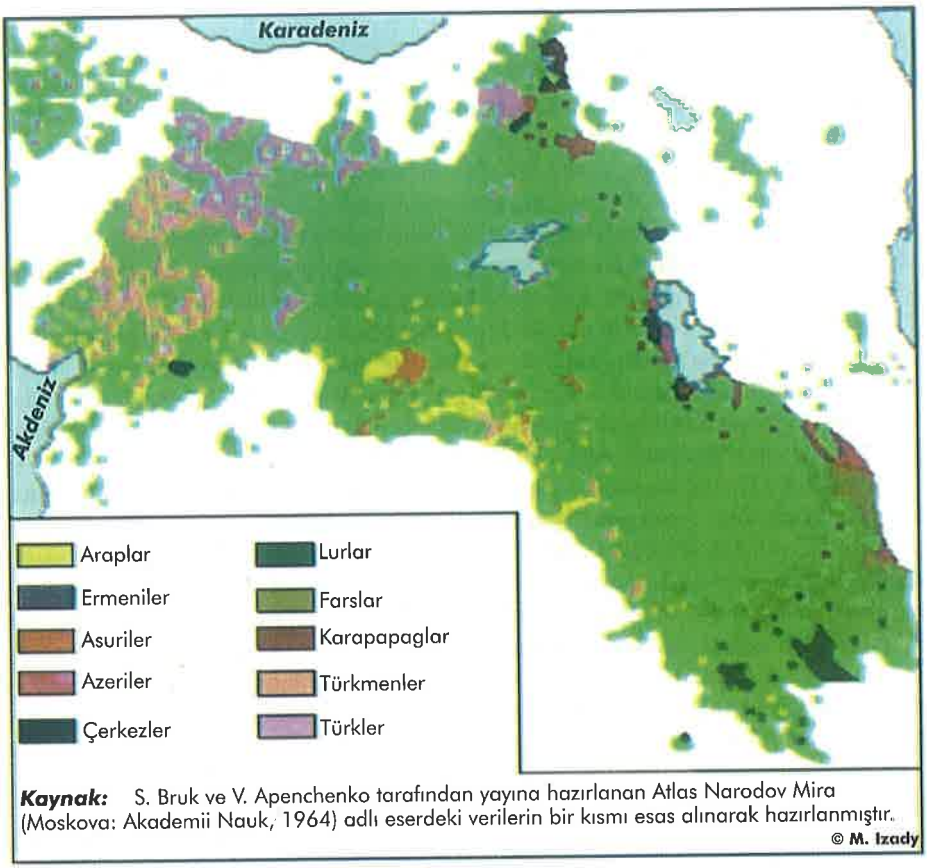

Harita 41: *Kürdistan'daki Etnik Azınlıklar*

V. Bölüm
DİN

GENEL BAKIŞ

Hıristiyan dönemden önceki iki bin yıl boyunca, Hint-Avrupa (İrani) dil, kültür, ve genetik öğelerinin Kürt toplumuna aşılanması aynı zamanda Aryen dinsel uygulamaları ve tanrılarının da Kürt inançları arasına girmesini sağladı. Bunun ardından, Zerdüştlik, Yahudilik, Manilik ve Hıristiyanlık da Kürdistan'a girdi. Öyleki; Zerdüştlüğün en kutsal üç büyük ateş tapınağından biri olan Âzarguşasp tapınağı Doğu Kürdistan'daki Kürt şehri Bajâr'ın kuzey bölgesindeki kutsal Ganzak'ta (günümüzde Takâb) inşa edilmiştir. Zerdüşt metinlerine göre bu büyük ateş tapınağı, daha sonraları yerli inançların ibadet yeri haline gelen Auzhdiş-takara yani "Avatarlar Tapınağı"na dönüştürülmüştür. Tapınağın heybetli kalıntıları hâlâ ayaktadır. Buna rağmen, Zerdüştlük Kürt nüfusu içinde kayda değer bir taraftar kitlesini bulmayı başaramadı. Aslında, yerli Kürt inanışları Zerdüştlüğü derin biçimde etkilemelerinin yanı sıra, iki defa bu dini kendi içine çekip eritme girişiminde bulunmuşlardır (aşağıya bkz.).

Kürdistan'da Neo-Asur İmparatorluğu dönemlerinde sürgün edilmiş büyük bir Yahudi topluluğu da bulunmaktaydı. Talmud'a göre, dini yaymaları için Yahudi otoriteleri tarafından bu sürgün Yahudilere izin verilmiş ve bunlar Orta Kürdistan'ın neredeyse tümünü Yahudileştirmişlerdir (*bkz. Klasik Tarih*). Daha sonra Hıristiyanlık bu anlamda daha da başarılı olacaktı. Uzak Batı Kürdistan ve Orta Kürdistan'da çok sayıda Kürt Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Hıristiyanlığın Kürdistan'a girişine müteakiben, İslamiyet de, Kürdistan'ın dinsel zenginliğine yeni bir katkı olarak, kısa bir süre sonra Kürdistan'a girmiştir.

Çeşitli devlet istatistikleri, etnografik alan çalışmaları ve kaynakçada verilen bağımsız kaynaklardan yararlanılarak hazırlanan **Tablo 5**'te Kürdistan'ın dinsel bileşimi sayısal verilere dökülmüştür **(Harita 42)** (Bölge sınırlarına ilişkin daha fazla bilgi İç Altbölünmeler kısmında verilmiştir).

İslam dini ve onun birim, mezhep ve akımları konusunda olduğu kadar, İslam dinini etkilemiş ya da onunla devamlı temas halinde olmuş diğer dinler konusunda da çok değerli temel bilgiler İslam Ansiklopedisi'nde (ikinci baskı 1960-günümüz) bulunabilir. İkinci baskı henüz tamamlanmadığı için birinci baskıya da (1913-36) bakılmalıdır. Britannica Ansiklopedisi ise özellikle İslam öncesi Zerdüştlük, Mithrailik, Manilik ve Mazdeki hareketi gibi dinler ve akımlar için değerli bir kaynaktır **(Harita 43)**.

Tablo 5
Kürt Nüfusunun Bulunduğu İdari Birimlerin Dinsel Bileşimi,
değerler nüfus yüzdesi olarak verilmiştir

	İslam		Yezdanilik				
Vilayet	Sunni	Şii	Alevi	Yârisâni	Yezidi	Hıristiyan	Diğer
TÜRKİYE							
Adana*#	72.7	-	27.3	-	-	-	-
Adıyaman	77.8	-	22.2	-	-	-	-
Ağrı	95	5	-	-	-	-	-
Amasya*	69	-	31	-	-	-	-
Antep	96.1	-	3.9	-	-	-	-
Antakya*	62	-	38	-	-	-	-
Bingöl	86.7	-	13.3	-	-	-	-
Bitlis	98	-	2	-	-	-	-
Çankırı**	99	-	1	-	-	-	-
Çorum*	83.4	-	16.6	-	-	-	-
Diyarbakır	96.6	-	3.4	-	-	-	-
Elâzığ	87.5	-	12.5	-	-	-	-
Erzincan	93.7	-	6.3	-	-	-	-
Erzurum*	93.7	-	6.3	-	-	-	-
Hakkâri	99	-	-	1	-	-	-
Gümüşhane**	95.5	-	4.5	-	-	-	-
Kayseri**	97.5	-	2.5	-	-	-	-
Kars	84.8	8.2	5	-	2	-	-
Kırşehir*	92.3	-	7.8	-	-	-	-
Konya*	98.2	-	1.8	-	-	-	-
Malatya	72.2	-	28.8	-	-	-	-
Maraş*	79.5	-	20.5	-	-	-	-
Mardin	95.2	-	2.5	-	5	3	-
Nevşehir*	95	-	5	-	-	-	-
Niğde**	97	-	3	-	-	-	-
Siirt	86	-	4	-	6	4	-
Muş	90	-	10	-	-	-	-
Sivas*	67.5	-	32.5	-	-	-	-
Tokat*	75.5	-	24.5	-	-	-	-
Tunceli/Dersim	13.4	-	86.6	-	-	-	-
Urfa#	95.1	-	3.9	-	-	-	-
Van	95	4	-	-	-	1	-
Yozgat*	97.7	-	2.3	-	-	-	-

İRAN							
D.Azerbaycan**	8.8	76.9	-	14.2	-	-	-
B.Azerbaycan	35	55	9		-	1	-
Gilan**	15.3	75.6	-	9.2	-	-	-
Hemedân*	17	77.8	-	4	-	-	1.2 (Yahudi)
İlâm	34	46	-	20	-	-	-
Horâsân*	17	68	4	2	1	-	8 (İsmâili)
Kirmânşâh	47.1	13.8	-	37.3	-	0.8 (Yahudi)	-
Kordestan	70	13	-	16	-	-	1 (Yahudi)
Luristan*	8.6	71.4	-	20	-	-	-
Mazandaran**	21.1	71.1	-	7.8	-	-	-
IRAK							
Erbil	94	-	-	-	-	6	-
Diyala	52.5	47.5	-	-	-	-	-
Duhok	80.5	6.5	-	-	6.5	6.5	-
Kerkük#	87.5	8.3	-	-	-	4.2	-
Musul (Ninova)	78.5	6	-	-	10	5.5	-
Süleymaniye#	97.5	-	-	-	-	2.5	-
SURİYE							
Hasaka (Cizre)	73	-	-	-	3.5	23.5	-
Deyr az-Zor*	-	97	-	-	-	-	3
Halep*	85	-	-	-	-	13	2 (İsmaili)
Hama**	58.6	-	22	-	-	9.4	10 (Druzi)
Latakya**	24	-	64	-	-	12	-
Hims**	60	-	16	-	-	24	-
Idlib**	38	-	47	-	-	15	-

Vilayet sınırları için bkz. Harita 4.

Açıklamalar: yıldız işaretinin bulunmadığı şehirlerde Kürt nüfusu çoğunluğu teşkil etmektedir. Bir yıldız (*), Kürtlerin önemli bir nüfusa sahip olduğu şehirleri, iki yıldız (**) Kürtlerin nüfusun %10-20'sini oluşturdukları şehirlere işaret eder. (#) işareti için aşağıda Açıklamalar kısmına bakınız

Açıklamalar: Azınlık dinlerine inananlar aynı din için değişik yerel adlar kullandıklarından ya da baskılardan çekindikleri için kendilerini devlet ya da çoğunluk tarafından benimsenen bir dinin inananları olarak bilerek yanlış bildirimde bulunmalarından kaynaklanan kargaşa bu verilerin doğruluğuna gölge düşürmektedir. Türkiye'de Antep ve Urfa, Irak'ta ise Kerkük, Diyala ve Süleymaniye, azınlık dini oluşturanların (sırasıyla Alevilik ve Yarisanilik) bu sahte tavırı aldıkları bölgelere en iyi örneklerdir. Urfa ve Antep için %25-30 Alevi, Kerkük, Diyala ve Süleymaniye için ise %15-20 Yarisani olarak tespit edilen veriler oldukça tutucu bir tahmindir. Irak'taki Kerkük vilayeti 1970 sonlarına doğru vilayet olmaktan çıkarılmıştır. Kerkük şehri ve onun yakın çevresi yeni bir şehir olarak Tamim'i oluşturmuştur. Geri kalan kısım ise merkezi Tikrit olan Salahadin'e bağlanmıştır.

Türkiye'de Caferi, Kızılbaş, Alevi, Nusayri adları gevşek anlamda Aleviliğin çeşitli kollarına verilmektedir. Türkiye'de standart İmami Şiîliğini benimseyen az sayıda kişi vardır ve bunlar temel olarak Azeri'dir ve Kuzey Kürdistan'ın Ağrı, Kars, Ardahan, ve Van şehirlerine serpilmiş olarak bulunurlar. Bütün diğer bölgelerde kendilerini yukarda geçen adlarla ifade edenler Alevilik altında verilmiştir.

Şehir adları için devletlerin verdiği resmi adlar esas alınmıştır.

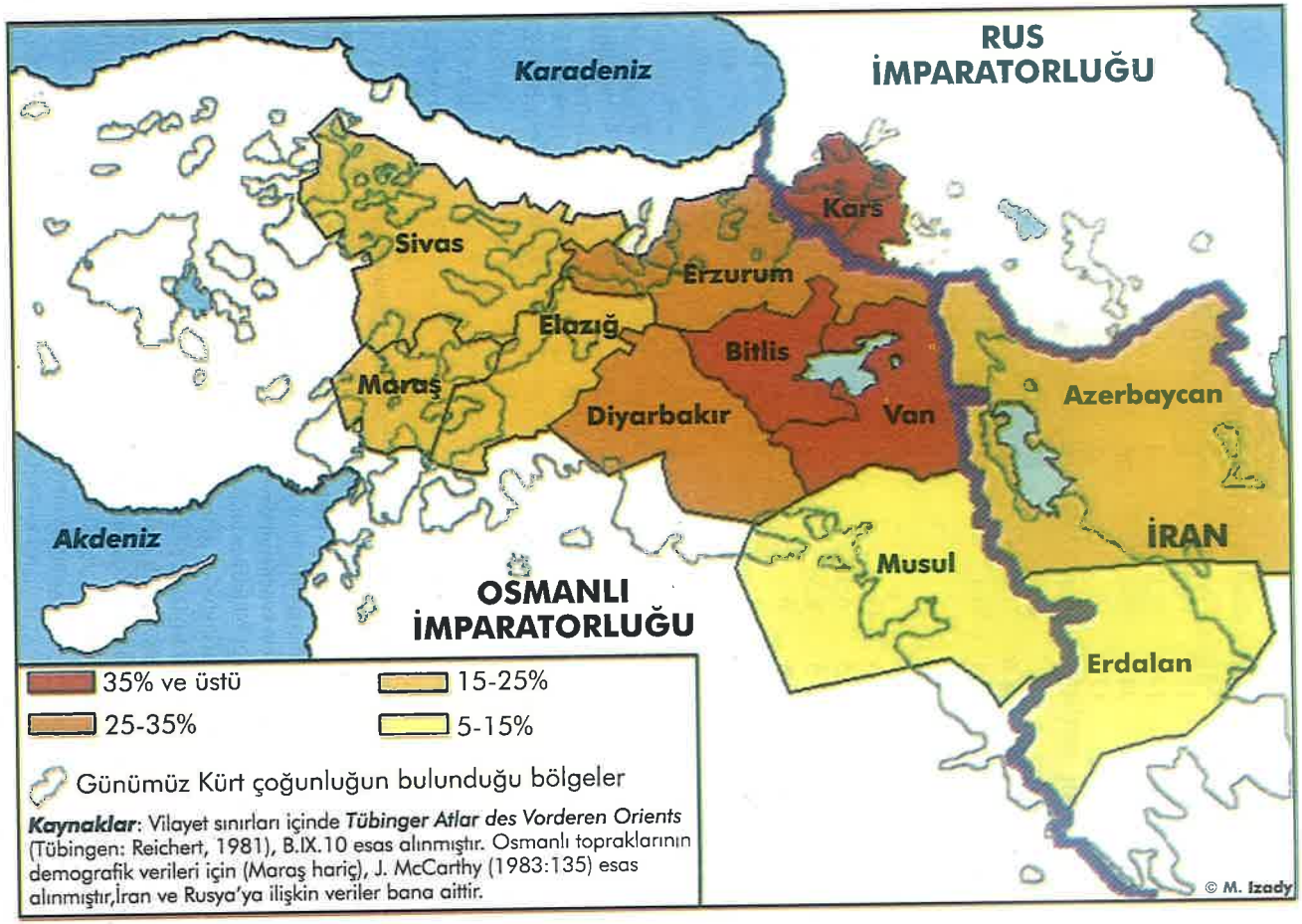

Harita 42: *Birinci Dünya Savaşı'nın Kürt Nüfusu Üzerindeki Etkisi: Vilayet Düzeyinde Ölüm Oranı*

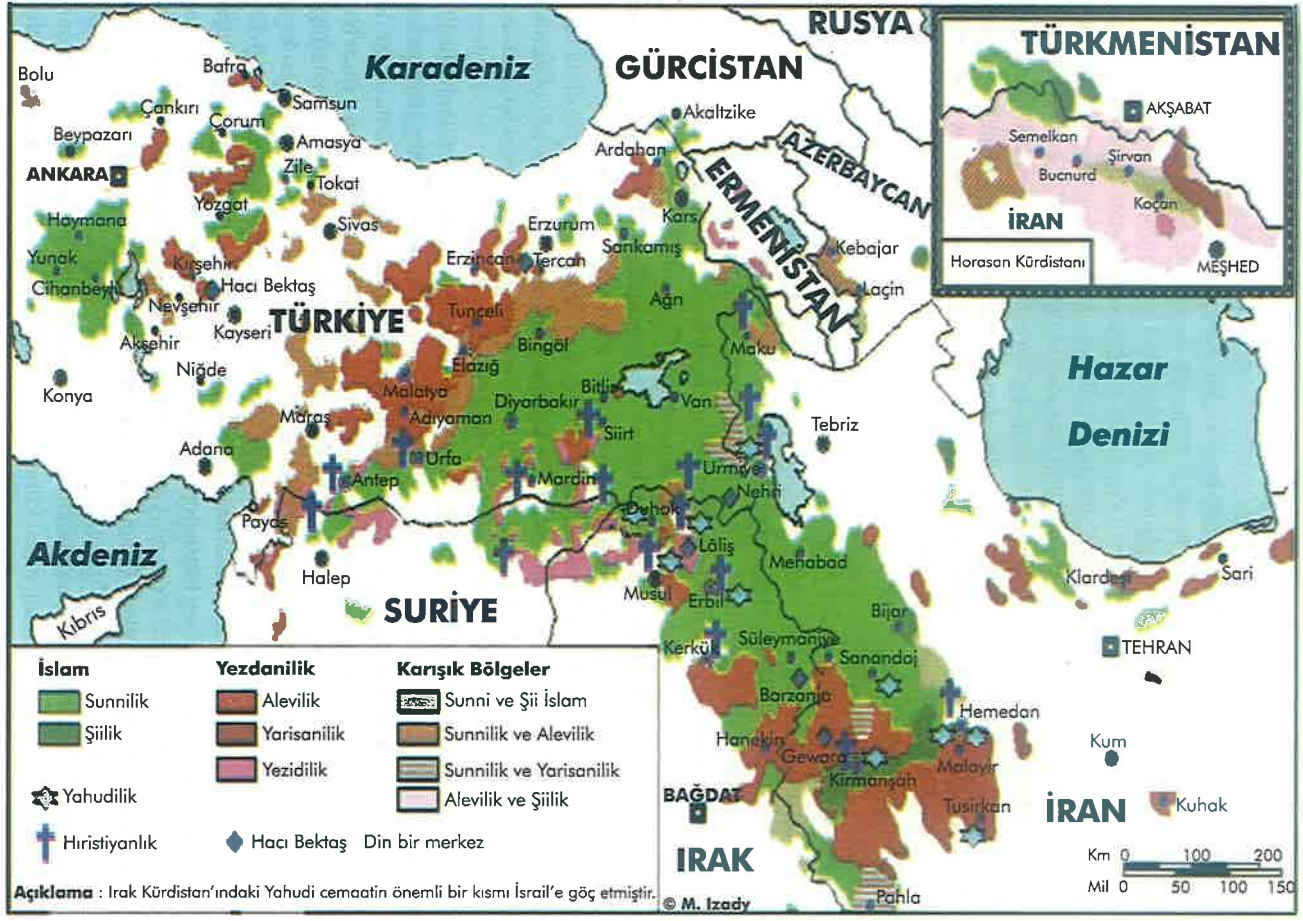

Harita 43: *Kürdistan'ın Dinsel Bileşimi*

Ek Okuma ve Kaynakça

Annual Abstract of Statistics, 1970 (Bağdat: Irak Hükümeti, 1971); Gabriel, A., *Religions geographie von Persien* (Viyana, 1971); Köy Envanter Etüdleri, Peter Andrews (editör), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989) adlı eseri içinde; Mukri, M., *L'Esotérisme kurde* (Paris, 1966); Müller, K.E., *Kulturhistorische Studien zur Genese pseudo-islamischeer Sektengebilde in Vorderasien* (Wiesbaden, 1969); *Population and Household Census*, 1986 (Tahran: İran Nüfus Sayım Bürosu, 1987), "gizli baskı" İngilizce metin mevcut; *Population Census* 1970 (şam: Suriye Hükümeti, 1972); *Statistical Abstract* 1973 (şam: Suriye Hükümeti, 1973); *Tübinger Atlas of the Middle East*, yaprak A VIII.6, "Middle East: Religion," (Wiesbaden: Reichert, 1987), çeşitli din ve mezheplerin yüzdelerini ve bu veriler için bir çok önemli kaynak içermektedir. İran Kürtleri üzerine, A. Razmara, editör, *Geographical Dictionary of Iran*, 10 cilt (Tahran: İran Silahlı Kuvvetleri Coğrafi Bürosu, 1949-51) mükemmel bir kaynak olmaya devam ediyor, Farsça olan bu metnin baskısı hâlâ mevcuttur.

İSLAM

Günümüzde Kürtlerin yaklaşık beşte üçü, Kurmanci lehçesini konuşanların (*bkz. Dil*) neredeyse tümü en azından ismen, Sunni Müslümanlığın Şafiî geleneğine mensupturlar. Kürtler arasında Şiî İslamın ana akımı olan İmami (Onikiler) akımını benimseyenler de mevcuttur ve özellikle İran'da Doğu ve Güney Kürdistan'ın Kirmanşah, Kengawar, Hemedan, Qurva ve Bijar şehirleri ve çevresinde, çok daha az sayıda ise Türkiye'de, Batı Kürdistan'ın sınırındaki Malatya, Adıyaman ve Maraş şehirleri ve çevresinde yerleşiktirler. Horasan yerleşim yerinde çok sayıda Şiî Kürt olmasına rağmen, bazı kaynaklarda yanlış bir şekilde belirtilenin aksine, Kürtler burada çoğunluğu oluşturmazlar. Toplam nüfusları 1 ila 1.5 milyondan fazla olmayan Şiî Kürtler, toplam Kürt nüfusunun %5 ila %7 kadarlık bir bölümü teşkil ederler.

Şafiî Sünni inanışı Kürtler arasında, İran'ın da ağırlıklı olarak Şafiî Sunni Müslüman olduğu, ortaçağ döneminde ortaya çıktı. Ortaçağın sonlarına doğru doğudan gelen ve ilerleyerek Anadolu'nun daha iyi kısımlarına yerleşen Türki boylar, Orta Asya'da yaygın olan Hanefi inanışını da beraberlerinde getirdiler. Hanefi mezhebi daha önce Hıristiyan Bizans olan Kürdistan'ın batısındaki topraklarda oldukça etkili olmasına rağmen, Kürtlerin Şafiîliğini fazlaca değiştirmedi. Ne var ki, Hanefi mezhebi, Orta Asya kökenli Nakşibendi Sufi tarikatının Kürdistan'a girmesini sağladı (*bkz. Mistik Sufi Tarikatları*). Günümüzde Kürt Şafiî Müslümanlar, bir zamanlar Ortadoğu'nun kuzeyine hakim olan Şafiliğe inanan tek büyük topluluğu teşkil etmektedir. Kürt Şafiî Müslümanlar günümüzde doğuda Şiî Farslar ile Azeriler, kuzeyde ve batıda Hanefi Türkler ve güneyde Suriye ile Kuzey Irak'ın (Hanifiliğin doğduğu yer) Hanefi Arapları arasında sıkışıp kalmışlardır.

Ortaçağda İslam halifeliğinin ruhani ve kültürel merkezleri olmuş iki şehirden biri olan Bağdat'a 80 km, Şam'a ise 320 km mesafede olan Kürdistan, İslam'ın tam kalbi olan topraklar üzerinde yer almaktadır. Müslüman orduları bu topraklara, M.S. 7.yy gibi, oldukça erken bir dönemde girmişlerdir. Bu merkeziliğe rağmen, şehirler de dahil olmak üzere, Kürdistan'da eski dönemlerden kalma çok az sayıda cami vardır. Neden acaba?

Kürtler en azından 12. yy'a kadar çoğunlukla ve haklı olarak, Nizam ül-Mülk, Ebu Mansur el-Bağdadi ve İbni Athir (ki bu son yazar Kürtleri müşrikin yani çok tanrılı olarak görüyordu) gibi etkili İslam yazarları tarafından Müslüman olarak kabul edilmiyordu. İslamın Kürdistan'da daha ziyade yüzeysel bir biçimde ve öncelikle de sınır kesimlerinde etkili olduğu anlaşılıyor. Bu dönemde kayda değer bir Kürt Müslüman azınlığı bulunmakla birlikte, eski dinlerine (Yezdanilik, Yahudilik ve Hıristiyanlık) bağlı kalan çoğunluk, Kürdistan'ın esas itibariyle tarıma dayalı sosyo ekonomik yapısında aşamalı olarak gerçekleşen değişmelerin belli bir biçim kazandığı 12.yy - 15.yy arası döneme ve Türki göçebelerin Kürdistan'a göç ederek tahribat yarattıkları döneme kadar, din değiştirmeye karşı direndi (*bkz. Tarihsel Göçler*).

Bütün eski Kürt İslam düşünürlerinin ve tanınmış şahsiyetlerinin, komşu Müslüman etnik gruplarla sınırları olan Dinawar, Suharaward, ve Hemedân gibi şehirlerden ya da Halikan ve Fadilan gibi aşiretlerden çıkmaları olgusu, Kürt müslümanların çoğunluğunun İslamı nispeten geç, muhtemelen 16.yy gibi geç bir tarihte kabul ettiği iddiasını daha da güçlendirmektedir. Sosyo-ekonomik yapıda gerilemenin ve askeri altüst oluşların Kürdistan'a yayılmaya başladığı döneme denk gelen bu zaman dilimi, dayanıklı ve/veya anıtsal özellikte cami yapımı için gerekli finans ve istikrarlı ortamın olmayışı anlamına geliyordu ki bu, günümüzde bu tür yapıların yokluğunu da açıklamaktadır.

Kürdistan'da İslam'ın bugünkü hakim düzeye yükselişi, aslında İslam dini ile doğrudan bağlantılı olmayan pekçok sosyo-ekonomik ve demografik güç tarafından hazırlanan sancılı bir yolun izlenmesinin bir sonucudur. 15.yy'a gelindiğinde kitlesel Türki göçebe akınının bir sonucu olarak eski sosyal düzen ve yerleşik dinler dört yüzyıllık bir süre boyunca sürekli güç kaybetti. Bu göçebelerin bölgesel ve demografik genişlemeleri yerleşik tarım toplumunun aleyhine gerçekleşti. Kürdistan'da yerleşik tarım toplumunun ve kent merkezli yönetimin zayıflaması, Kurmanci konuşan yerli Kürt göçebelerin yoğun oldukları Hakkari bölgesinden (Urmiye Gölü'nün güneybatısı) Kürdistan'ın büyük bir kısmına yayılmalarına yol açtı (*bkz. Tarihsel Göçler*). İran platosunun doğusundaki diğer etnik komşuları gibi Sünni Şafiî mezebine mensup olan Kurmanclar, sayı ve güçlerindeki artışa paralel olarak dinleri, yani Şafiî İslam da yayılmış oldu. Sünni Şafiî Kurmanclar, Osmanlı ve Pers orduları arasında süregiden yüzyıllık savaş sonucu Kürdistan'dan geçen ticaret yolunun kapanması ve bunun Kürt ekonomisinde meydana getirdiği tahribatın ardından 16.yy başlarında belirleyici bir konum elde ettiler (*bkz. Erken Modern Tarih, Göçebe Ekonomisi ve Ticaret*). Kurmanc göçebeler zaman içinde egemen hale gelerek, Kürdistan'ın çoğu bölgesinde, yerleşik, Pehlewâni konuşan ve Müslüman-olmayan Kürtleri müslümanlaştırdılar.

Dilde ve dinde birbirine bağlı olarak gerçekleşen bu değişim modeli, daha önceleri Zagros Dağlarının güneyindeki Kürtlerin Şiî İslam'ı kabul edişi ile birlikte yeni bir kimlik kazanmaları olgusunda da gözlemlenmiştir. Bu güneyli Kürtler Farsça uğruna kendi dillerinden vazgeçmiş, modern Lurlar ve Zagrosların güneyindeki diğer etnik grupların atalarını oluşturmuşlardır (*bkz. Entegrasyon ve Asimilasyon*). Bugün, Kürt toplumu Kurmanci dili ve Sünni İslam'ın Şafiî mezhebi doğrultusunda bir homojenleşme döneminden geçmektedir.

Bununla birlikte, din değiştirmedeki bu geçikme, özellikle de büyük şehir ve kasabalardaki nüfusun büyük çoğunluğunun geleneksel İslamın samimi taraftarları olduğu günümüzde, İslam'ın Kürtler için ifade ettiği önemin küçümsenmesi olarak yorumlanmamalıdır. Aslında ortaçağda bile Kürtler, eserleri bütün İslam alemi için büyük değere sahip olan birçok İslam düşünürü ve yazar yetiştirdiler. Ebu Hanife El-Dinawari, İbni Qutayba, İbni Fadlân, İbni Halikân, İbni Şeddad, el-Malitiwi, Suhrawardi, ve Ayn el-Qudat el-Hemedâni gibi Kürtler, İslam uygarlığına katkılarından dolayı oldukça iyi tanınan kişilerden yalnızca birkaçıdır (*bkz. Ortaçağ Tarihi*).

İslamı kabul edişlerinden bu yana, farklı İslam mezheplerini benimseyen Kürtler arasında, özellikle de Sünni ve Şiî müslümanlar arasında çeşitli çatışmalar cereyan etmektedir. Ne var ki bu çatışmalar, sıklıkları, yoğunlukları ve yapıları bakımından, İslam dünyasının diğer parçalarında da görülen benzer fraksiyon kavgalarından farklı değildir. Örneğin, İmami Şiiliğin çoğunluğun inanışı olan ve Güney Kürdistan'ın Kirmânşâh şehri civarındaki bölgelerde her yıl yapılan yıllık bayramlarda, Sünniler tarafından yüce kabul edilen İslam halifesi Ömer'in temsili resmi çoşku ile yakılmaktadır (*bkz. Halk Kültürü*). Tüm bunlar, bölgede ve şehirde bir çok Sünni bulunmasına rağmen ve bazen de sırf bunları provoke etmek amacıyla yapılmaktadır. Aşırı nitelikler taşıyan Kürt Şiîliği, sırf bu amaçla, Kürtlükle ilişkisi ve arkaplanı, aşağıdaki Yezdanilik bölümünde tartışılan ve kökeni aşırı Şiîliğin son Safevi döneminde İran'a etkin bir biçimde yeniden girişine kadar giden, büyük bir provakatif tören, konuşma tarzı ve edebi bütünlük yaratmıştır (*bkz. Erken Modern Tarih*).

Şiilerin Sünniler tarafından sindirilmeleri, Şiî Fars yönetimlerinin yüzyıllarca benzer hareketleri (Sünnileri) şiddetli biçimde cezalandırdıkları İran'a oranla, Anadolu'da çok daha yaygın olmuştur. Anadolu'da, Osmanlı Sultanı Yavuz Selim 16.yy'ın başlarında Şiî ve Alevi toplumuna (gerek Türkmen gerekse de Kürtlere) karşı bir dizi geniş ölçekli katliam seferi gerçekleştirdiğinde, Sünni Kürt ruhban sınıfı gönüllü olarak bu katliamlara yardımcı olmuştur.

19.yy'ın son on yılında, özellikle de içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında, Alman düşünürlerin kendi "Aryen" köklerini yeniden keşfetme arzuları, Aryen dinleri üzerinde detaylı olarak çalışmalarına ve bu dinleri Semavi Yahudi-Hıristiyan dinlerinden çok daha fazla yüceltmelerine yol açtı. Bu "Aryen Milliyetçileri" için Hint dinleri ve Farsların Zerdüştlük dini ana çıkış noktasını oluşturmaktaydı. Avrupa'da sayısı artan ve bu eğilimden oldukça etkilenen Kürt aydınları da, İslam dinini (ve diğer Semavi dinleri)Alman "Aryenciler"in Yahudi-Hıristiyan dinlerini gördükleri gibi görmeye başladılar. "Arap" dini olan İslamı hor gören Kürt kültür-edebiyat dergisi *Hawar*, (1932-43 arasında yayınlandı, *bkz. Basın ve Elektronik Medya*) yüzyıllarca yabancıların baskısına maruz kalmasına rağmen saflığından bir şey kaybetmemiş olan Yezidiliğin Kürtlerin esas dini olduğunun havariliğini yaptı. Bu Kürt aydınları, yanlış bir varsayımdan haraketle, Yezidiliği, Alman yazarların "Aryen" dini olarak yücelttikleri Zerdüştlüğün doğrudan bir kolu olarak görüyorlardı.

İslamın itibar kaybı ile Kürtler (özellikle de Kürt milliyetçileri) için Yezidiliğin ifade ettiği önem, II. Dünya savaşı ve Aryenizmin III. Reich'ın külleri içindeki korkunç ölümüne kadar, epeyce gelişmiş bir modaydı.

Buna rağmen, bir çok eğitimli Kürdün, kendi halkının İslam öncesi dinlerine hayranlıkları, ve bunların bir İran dini olan Zerdüştlükten köken aldığı biçimdeki yanlış inancı devam etmiştir. şair Cigerxwin (1903-84) yaşamının ve çalışmalarının kayda değer bir bölümünde İslam'a karşı Zerdüştlüğü savunmuştur. Ancak yaşamının sonlarına doğru, Ortadoğu'da İslami kimliğe yeni bir bakış açısının hakim olduğu dönemde, düşüncelerinde bazı değişimler olmakla birlikte, savunduğu İslam, gevşek, idealize edilmiş, Arap-olmayan ve ruhban sınıfının bulunmadığı bir İslamdı.

Günümüzde bile, sadece İslam'a olan hoşnutsuzluklarından dolayı Zerdüştlük, Yezidilik ve diğer yerli dinlere hayranlık duyan bir çok yaşlı Kürt aydını vardır. Ancak, günümüzde bölgedeki birçok politik grup ve hükümet, radikal İslam düşüncesinin etkisi altında olduğundan, bu kişiler İslam'ı açıktan eleştirmekte daha dikkatli davranmak zorundadırlar.

YEZDANİLİK

Müslüman-olmayan Kürtlerin büyük çoğunluğu, Kürtçede *Yezdani* olarak bilinen, geniş anlamda "Melekler Mezhebi" olarak isimlendirilebilecek, bu eski dinin bir türevi ve değişmiş biçimi olan ve büyük bir antikite ve orijinaliteye sahip yerli Kürt inanışlarından birini izlerler. Dinin geçek ismi tüm modern taraftarları arasında neredeyse kaybolmuştur ve sadece yaşayan inancın adları kalmıştır. *Yezdânilik* gerçekte dinin yalıtılmış bir kolunun, yani Yezidiliğin farklı bir adıdır ve kelime anlamı itibariyle "melekçiler" anlamına gelmektedir. Yezdâniliğin, bu dinin bölünmeden önceki adı olduğu konusunda güçlü işaretler bulunmaktadır. Kürt tarihçisi Şerafeddini Bitlisi, pan-Kürt tarihini içeren Şerefname (1597'de tamamladı) adlı eserinde, Kürtlerin bu arkaik ve yerli dinlerini "Yazidi" olarak adlandırmaktadır. Bunu sadece Yezidi kolunun inananları için değil, ama aynı zamanda, daha çok genel anlamda Yezdanilik için kullanmıştır. Bitlisi'nin "Yazidi" olarak isimlendirdiği din, Kürdistan'ın her tarafına yayılmıştı ve onun döneminde çoğunluğu oluşturmaktaydı. Ancak Bitlisi başlangıçta empatik bir şekilde tüm Kürtlerin kesinlikle Sunni olduklarını ileri sürmektedir. Ancak Kürt beyliklerinin, klan ve aşiretlerinin detaylı özelliklerini verdiğinde, çoğunun kendi zamanında ya da "yakın bir geçmişe kadar" "Yazidi" olduklarından söz etmektedir.

Bu inancın daha eski bir adının Hâk olabileceği ve bu adın bu dinin ölümsüz bütün tanrılarını kapsayan Evrensel Ruh'a verildiği bilinmektedir. Bir önceki görüşü destekleyen kısa bir değerlendirme Yezidilik bölümünde sunulmuştur.

Eski çağlardan günümüze Yezdaniliğin sadece üç kolu ulaşabilmiştir. Bunlar Yezidilik, Alevilik ve Yarisanilik'tir *(Aliullahi* veya *Ehl-i Hak* olarak da bilinir). Alevilik, günümüzde Suriye'de küçük bir Arap kesim ile Türkiye'deki Arapların çoğunluğu tarafından benimsenen Nusayriliği de kapsamaktadır.

Yezdaniliğin geçmişteki ve günümüzdeki tüm inanışları, kutsal ışık, eterin melek oluşu, yedi sayısının kutsallığı ve bunların evreni aynı sayıdaki kötü güçten koruduğu, gibi temel inançlara dayanır. Mezhebin köşe taşını teşkil eden diğer bir ortak inanç ise, ruhun büyük ve küçük avatarları* oluşturan tanrının yeniden doğduğu, sayısız kez yeniden hayat bulduğu inancıdır.

Yezdanilik sonsuz, herşeyi kapsayan, maddi dünya ile tek ilgisi, ilk çağlarda kendisini en üstün avatar olarak ortaya koymuş olan, kendisi olduktan sonra maddi evreni yaratmış olan, ama buna rağmen tamamen bağımsız olan bir "Evrensel Ruh"a *(Hak)* inanır. (Bu arada *Hak* sözcüğü, çoğunlukla ve yanlış biçimde inanılanın aksine, Arapça'da doğru anlamına gelen "*haqq*" sözcüğünden gelmemektedir.) Ruh kendisini kendi özüne bağlama ve bu özü içerme dışında maddi dünya işleri ile uğraşmaz. Yaratıcı rolünü üstlenen baş avatar, aşağıda tartışıldığı gibi Yezidilik dışında mezhebin tüm kollarında yüce Tanrı olarak kabul edilir. yaratma eylemi sonrasında veya o eylem boyunca yaratıcı kendisini beş yeni avatar da daha ifade etti *(Bâbâ* ya da *Bâb* muhtemelen Aramicede [Eski Suriye dili] kapı veya giriş anlamındadır) ve bunlar da O'na yardımcı bir rol üstlenerek, yaratma eylemini hem devam ettirdi hem de yönetti. Yaratıcı melek, bu beş baş melek ile birlikte her zaman var olan Ruh, evrensel yaşamın yedi evresinden ilkini, kutsal yedi sayısını oluştururlar. Bu ilk evre, her biri bir önceki evredeki avatarların öz ve ruhlarını yeni avatarlara devretmesi ile devam eden, ve yine ruh'a, yani kutsal yediye ulaşmak için altı yeni evre tarafından izlenir. Bu yedi orijinal evre ve büyük melekleri izleyen dönemlerde, yeni fakat küçük avatarlar zaman zaman ortaya çıkabilir. Ancak bunların önemleri sınırlı olduğu gibi, yaşadıkları zaman dönemlerine yaptıkları katkılar da sınırlıdır.

Bu yüzyılda üç şahıs *Bâb* ya da avatar makamına yükselmişlerdir: Şeyh Ahmed Bârzâni (Müslüman olarak kabul edilir), Süleyman Murşid (Suriyeli bir Arap Alevisi) (*bkz. Modern Tarih*), ve Nurali İlahi (Bir Yarisani lideri). Ancak, bu şahısların etkileri çok kısa süreli olmuştur. Oysa bir önceki yüzyılda ortaya çıkan diğer bir avatar için durum hiç de böyle değildir.

Günümüzde yaygın biçimde *bâb* olarak bilinen Mirzâ Ali Muhammed, 19. yy'da, daha sonra bir dünya dini olan Bâhâiliğe dönüşecek olan Bâbilik dininin kurucusu mertebesine yükselmiştir. Bu din, klasik dönemlerde Mithrailiğin yayıldığı gibi çok hızlı bir biçimde, bir yüzyıldan daha kısa bir sürede, Basra körfezinden Britanya'ya ulaştı (*bkz. Bâbilik ve Bâhâilik*).

Yezdaniliğin inanç ve ibadetleri geleneksel olarak, koğuşturmaya uğramadığı durumlarda bile, inanmayanlar ve mezhepten olmayanlardan gizlenmiştir. İçinde bulunduğumuz yüzyılda, Yezdaniliğin çeşitli kollarına ilişkin olarak bulunan çok sayıda yazıt, bu eski yerli Kürt inancının yapısını daha iyi anlamamıza yardımcı olmanın yanı sıra, diğer dinlere Yezdaniliğin diğer dinlere yaptığı katkının düzeyini anlamamızı da sağlamıştır.

Yezdanilik gerçek anlamda evrenselci bir dindir. Yezdanilik tüm diğer dinleri, insanın ruh'a inanması bağlamındaki aynı orijinal düşüncenin meşru tezahürleri olarak görür. Bu dinleri, kurucuları periyodik olarak yeniden dünyaya gelip canlıları kurtuluşa götüren yeni bir peygamber olarak, yaratıcının sürekli müdahalesinin örnekleri olarak görür. Böylece, bu inanç sisteminin bir inananının İslam, Hıristiyanlık, Zerdüştlük ya da diğer bir dine yakın durması, tüm bunları sadece eski düşüncenin birer yeni türevi olarak gördüğünden, hiç de zor değildir. Keza, bu dinlerden herhangi birine girmesi gerektiğinde, pek fazla zorlanmaz. Kendilerini ölümsüzlüğe (öteki dün-

*) Hindu mitolojisinde bir tanrının insan veya hayvan şeklinde yeryüzüne inmesi (çevirenin notu).

yaya) ulaşmanın biricik sistemi olarak gören ve gerçeği kendi tekelleri altına alan diğer dinler, kaleydoskoptaki bir görüntü kadar biricik değerlendirilmektedir; onlar yalnızca elementlerinin bileşimi itibariyle biriciktirler, ancak hepsi maddi dünyanın evrensel başlangıç anında yaratıcı tarafından sağlanan her bir görüntünün oluşmasında kullanılan elementler bakımından tıpatıp aynıdırlar. Burada hemen, Hinduilik ve onun diğer dinlere yönelik benzer kozmopolit yaklaşımı akla gelmektedir.

Bu arada, Yezdanilik kendisi ile sürekli bir ilişki içinde bulunan diğer dinleri, kısmen ya da bütünüyle, bünyesine katma eğiliminde olmuştur. Bunu yapabilmek için, Yezdaniliğin yeni kolları, dışlarındaki bu dinlerin en üstün şahsiyetlerini ardışık avatarlar olarak, kendi dinamik kozmogonik (evrenin yaratılışına ilişkin) sistemlerine katarak biçimlenmişlerdir. Örneğin Alevilik 15.yy başlarında, Yezdaniliğin Şiî İslamı yutma girişimi çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Yezdaniliğin tarihi boyunca ortaya çıkan bu tür haraketler, Mezhebin merkezi uleması tarafından örgütlenen artniyetli girişimler olarak yorumlanmamalıdır. Tam tersine, Yezdanilik bir bütün olarak bu tür olaylar karşısında bundan daha duyarsız olamazdı. Bu haraketlerin hepsi tamamen kendiliğinden, yabancı bir din karşısında kendisini ona adapte edip, sonra da onun içeriden bir mensubu olmaya, bir mesih çıkarmaya ve o komşu dini ele geçirmeye çalışacak kadar uzun bir süre boyunca korumasız kalan Yezdaniliğin çeşitli parçalarına mensup inananlar tarafından yaratılmıştır.

Birkaç eski ve şimdi ortadan kalkmış haraket ve dinin de başlangıçta, Aleviliğin doğuşunu sağlayan benzer koşullar altında, Yezdaniliğin birer kolu olarak ortaya çıktığı anlaşılıyor. Gerekli ihtiyat ve özenin gösterilmesi koşuluyla, bunlara Gnostik dinlerden Mithrailik ve Zorvanilik ve sosyoekonomik nedenlerle ortaya çıkan mesih haraketleri olan Mazdekiler, Hürremiler ve Karmatiler dahil edilebilir. Yezdanilik aynı zamanda, diğer bir Gnostik din olan Maniliği önemli ölçüde etkilediği gibi, İsmaili (yediler), Şiîlik, Durizilik, ve Babilik ile, daha az ölçüde Zerdüştlük, İmami Şiîliği ve Bahailiği de etkilemiştir. Mithraici din haraketinin, M.Ö. 4.yy'daki Helenistik dönemin başlangıcından bu yana mezhebin ilişkide bulunduğu eski yunan-Roma kamutanrısal (panteist) dinini etkisi altına almak için, dinin taraftarları tarafından kullanılan bir kisveden başka birşey olmadığı şimdi anlaşılmaktadır. Mithrailik etkileyici bir başarı kazandı. Hıristiyanlığın hakimiyet dönemi ve Konstantin (Büyük Roma İmparatoru, M.S. 274-377) döneminde, Mithrailik o kadar etkili hale geldi ki, belki de Roma devletinin Aralık 25 olarak kutladığı tanrı Mithras'ın doğum günü, İsa'nın geleneksel doğum gününe de ilham kaynağı olmuş olabilir. Bu tarih evrensel ruhun kendisini ilk defa, Mithrailiğin Mithras olarak kabul ettiği baş melekte, yani yüce yaratıcıda, sergilediği tarihtir.

Yezdaniliğin Yezidi kolu, ve Aleviliğin Nusayri haraketi, özellikle festival ve yıllık toplumsal dinsel törenlerinde, hâlâ Mithras'ın bu ilk durumundan kalıntılar taşır.

Eski nüfuz sahasındaki daralmaya ve yerini İslam'a kaptırmasına rağmen, Yezdanilik hâlâ bütün Kürtleri halk kültürü ve sözde dinsel törenler düzeyinde etkilemektedir. Hıdır ya da Nabi Hızır "gölcüklerin yaşayan yeşil adamı"na gösterilen saygı Müslüman Kürtler arasında iyi kabul gören bir uygulamadır. Hıdır ziyaretlerine Kürdistan'ın her yerinde doğal su kaynaklarının yanında rastlanabilir (*bkz. Folklör ve Halk Hikâyeleri*). Müslümanlar Hıdır bilgisini, Hıdır gibi yaşam Irmağından içip ölümsüzleşen Peygam-

ber Elişah'a bağlarlar. Su ve toprağın ruhu, yani ölümsüz Hıdır (ismi "yeşil" ya da "emekleyen" anlamına gelebilir) göl ve gölcüklerin derin sularında yaşar. Çok çeşitli biçimlerde hayal edilen Hıdır, daha çok insanların imdadına yetişen ve dileklerini yerine getiren bir varlık olarak ortaya çıkar.

Kürtlerin değişik inançlarına ait bir çok toplumsal ve dinsel tören, dinsel-üstü kurumlar olan Hıdır ziyaretlerinde yapılır (*bkz. Halk Kültürü ve Bayramlar, Törenler ve Takvim*). Hıdır'ın ömrü, ziyaretlerinin bulunduğu yerlerde bulunan göl ya da su kaynaklarında yaşayan kaplumbağaların uzun ömrü ile sembolize edilmektedir. Bu şekilde, gerçekçi, fakat daha çok stilize olmuş kaplumbağalar, Kürt dekoratif ve dinsel sanatının yaygın motifleridir (*bkz. Dekoratif Desenler ve Motifler*). Hıdır orucu ilkbahara, doğanın kendisini yenilediği zamana denk gelir. Ancak, kesin tören (kutlama) zamanı dinden dine, hatta toplumdan topluma değişir. Yezdaniliğin tüm kollarının yanı sıra, halk tabakasına mensup bir çok Müslüman da bu orucu tutar.

Antik çağlarda Yezdanilik, Zerdüştlüğün erken dönemdeki üstünlüğünün bir rakibi olarak görülmekteydi. Bu muhtemelen Med döneminin sona ermesinden önceki dönemdi, ve haraketin Zerdüştlüğün yerini alması, muhtemelen son Med yöneticisi Rkhti-vegâ Âzhi Dahâk'ın (M.Ö. 584-549) himayesinde gerçekleşmişti. Günümüzde, Zerdüşt'ün öldürülmesi ve himayesinde olduğu kral Viştaspa'nın, Rkhti-vegâ Âzhi Dahâk'ın M.Ö. 552 yılında Kuzeybatı Afganistan'da Harirud-Murghâb Nehir yatağının doğu yönünde ilerlemesi sırasında, onun ordusu tarafından devrildiğine dair güçlü kanıtlar vardır. Bu durum, eski Zerdüştler arasında Âzhi Dahâk'ın ününü pek de yaymadı. Med Kralı Âzhi Dahâk o günden bu yana, hem Zerdüştlük hem de Şahname gibi İran ulusal mitoloji ve destan edebiyatında, şeytani bir karakter olarak görülmüş ve nefretle anılmıştır. Öyle ki, Azhdahâ (=Ejderha?) Farsça dilinde "canavar" anlamına gelen tek kelime oldu. Son Med kralının adı olduğu tartışmalı olan Âzhi Dahâk adı Herodotes tarafından, bozulmuş biçimi ile Astyages olarak bilinmekteydi.

Bu iki dinin karşılaşmasından Zerdüştlüğe miras kalan şey, Yezdaniliğin, Zerdüştün kurduğu daha sade ve rahipsiz dine, babadan oğula geçen bir ruhban sınıfı olan Magi olgusunu getirmesiydi.

Zerdüştlük ile Melekler Mezhebi pek çok ortak özelliği paylaşmaktadır; dünyayı yöneten yedi iyi melek ve yedi "kötü" melek olduğuna ve babadan oğula geçen bir ruhban sınıfının varlığı bu özelliklerden bazılarıydı. Bu ortak özellikler, iki din arasındaki uzun ve olaylı ilişkinin doğal sonuçlarıdır. Diğer ortak özellikler, orijinal dinleri, daha sonra Peygamber Zerdüşt'ün reforme edip Zerdüştlük olarak yeniden yapılandırdığı din olması muhtemel olan Kürdistan'daki Aryen yerleşimcilerinin dini etkisinin bir sonucu olabilir. Ancak, Yezdaniliğin şu anki biçimi en fazla son 14 yüzyıl boyunca komşusu olduğu İslam ile benzerlik göstermektedir. Zerdüştlüğün Yezdaniler tarafından ele geçirilmesi veya ortadan kaldırılması yönündeki ilk girişimden yaklaşık bin yıl sonra, daha az başarılı olan ikinci bir girişim de daha bulunulmuştur. Bu ikinci girişim Mazdek haraketi olarak ortaya çıkmıştır.

Mazdek mezhebi ya da haraketi M.S. 5.yy'da bir devlet dini olarak, İran Sasanilerinin katı sosyal ve ekonomik sınıf sistemini kurumsallaştıran Zerdüştlüğe bir tepki olarak doğdu. Haraket sonunda Sasani Kralı Kavad ya da Qubad'ı (M.S. 488-531) bile din değiştirmeye ikna eden yerli bir kişi olan Mazdek liderliğinde Zagroslardan yayıldı.

Mazdekilerin, Yezdanilik'te de hâlâ büyük ölçüde korunduğu şekliyle, insanların sosyal eşitliğine duydukları temel inanç, fakir ve ayrımcılığa uğrayan kişilerin bu dine özel ilgi göstermelerine yol açtı. Dünya malının ortak mülkiyetini savunmakta olan ve kadınları da bu kategoriye soktuğu için suçlanan Mazdek (bu ad 'küçük Mazdâ' anlamı taşıyabilir ki, bu ad Zerdüştlükte baş tanrı olan Ahurâ Mazdâ'nın kısa şeklidir) Yezdaniliğin de cinsel ortaklıkla suçlanmasına neden olmuştur. Ortak mülkiyetin hayata geçirilmesi birçok günümüz yazarının, tantanalı bir şekilde Mazdek mezhebini dünyanın ilk komünist sistemi olarak sınıflandırmasına yol açmıştır (*bkz. Klasik Tarih*). Bu dinde aynı zamanda, İslam dönemi boyunca kendini birçok sosyal-dinsel haraketler biçiminde açığa vuran ve dolaylı olarak günümüz Şîîliğinde de ifadesini bulan militan bir nitelik vardı.

Mazdekiler ilk dönemdeki bu başarılarına rağmen, ya da muhtemelen bu yüzden, Kavâd döneminin sonlarına doğru, M.S. 528 yıllarında (ki bu döneme gelindiğinde Kavâd Zerdüştlüğe geçmişti) yaygın bir katliama maruz kaldılar. Daha sonra Kavâd'ın oğlu ve halefi, Chosroes I. Anoshervân döneminde ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılan kırım haraketi, kralı hepsinin ortadan kaldırılmalarını ilan etmek zorunda bıraktı. Ortadan kaldırılması şöyle dursun, bu hareket, bölünmüş olarak olsa bile, katı Zerdüşt Sasani İmparatorluğunun yıkılmasından kısa bir süre sonra yeniden ortaya çıktı. Mazdek günümüzde bile Orta Kürdistan'daki kalabalık nüfuslu Xoşnav Kürt aşiretinin iki başlıca azizinden biri olmaya devam ediyor (*Sykes 1908, 457*).

Müslüman yöneticiler kendi dönemlerinde Cibal'in ("[Zagros] Dağlarının," yani eski Medya'nın Arapça adı) aynı bölgesinden ekonomik nedenlerle peş peşe doğan mesihçi dinsel hareketlerle yüz yüze kalmak ve onları baştırmak zorunda kalmışlardı. Bu hareketlerin en önemlisi, askeri ve politik bir lider olan Bâbek tarafından yönetilen Hürremiye haraketiydi. Hürremiye inancına mensup olanlar, özellikle liderlerinin ve dinsel şahsiyetlerinin ruhunun bir şahıstan diğerine geçişine inanırdı. Bâbek ve taraftarları, Mazdek ve Mazdekiler gibi, ekonomik ürünlere ve mülke ortaklaşa sahip olmaları ve sosyal ayrımcılığa sahip olmayışları ile tanınıyorlardı.

Karargâhı Azerbeycan'da ki göçmen Kürtler arasında bulunan Bâbek ile eş zamanlı olarak, Nârseh adlı bir Kürt (Ortaçağ Müslüman tarihçisi Mes'udi'ye göre Kürt Nasır) Güney Kürdistan'da (Melekler Mezhebi'nin kalbi olan toptaklarda) Abbasi Halifesi Mutasim tarafından bastırılan bir Hürremi ayaklanmasına önderlik etti. Müslüman tarihçi Tabari yaklaşık olarak 60 000 Narseh taraftarının Müslüman kuvvetler tarafından öldürüldüğünü, kalanların ise Narseh ile birlikte M.S. 833 yılında Bizans Imparatorluğuna sığınmak zorunda bırakıldıklarını bildirir (*bkz. Ortaçağ Tarihi*). Pontus'ta Hacı Bektaş adına adanan yer ile Yezdaniliğin Alevi kolunun en saygın ziyaret yerinin (Kayseri ile Kırşehir arasında) Narseh'in yerleştiği yer olması kuvvetle muhtemeldir. Güney Kürdistan Yarisanileri, Narseh/Nusayr ocağı hâlâ bazı durumlarda kendilerine Nusayri derler (aşağıya *bkz.*).

Mazdekiler ve Hürremiler sembol olarak giysi ve bayraklarında kırmızı renk kullanmışlardır. Bu yüzden Surhalamân "kızıl bayraklı insanlar" ya da Surhjâmagân "kızıl giysili insanlar" olarak adlandırılıyorlardı. Bu simge, daha sonra 14. ve 15. yy'da, Aleviler kızıl başlıklarından dolayı Kızılbaş olarak adlandırıldıkları zaman, Yezdaniliğin taraftarları arasında yeniden ortaya çıkmıştı (*bkz. Alevilik ve Ortaçağ Tarihi*).

Abbasi halifeliğinin erken döneminde bastırılan Hürremi haraketinden doğan bir başka haraket de, Güney Irak ve daha sonra da Lahsâ veya Ahsâ (günümüzde Suudi Arabistan'ın El-Ahsâ kenti) olarak bilinen bölgede ortaya çıktı. Karmatiler olarak bilinen bu haraket içinden doğduğu Hürremi haraketinin düşünceleri olan sosyo-ekonomik eşitliğin yanı sıra, o hareketin kozmogonik ve teolojik düşüncelerini de paylaşıyordu. Ortaçağ İsmaili gezginlerinden Nâsır Hoşraw, Lahsâ sakinlerinin mülkiyeti ortaklaşa kullandıklarını bildirmekte ve eski Mazdeki haraketi ile Karmatiler arasındaki bağlantıya dikkat çekmektedir. "Hizipçiliğin" kalesi olan Lahsâ, bütünüyle Sunni olan Suudi Arabistan'da sunni olmayan bir bölge olarak kaldı. Günümüzde çoğunluğun İmami Şiî olduğu bildirilmesine rağmen, bu doğru olmayan bir genelleme olabilir. Kaldı ki Şiîlik mezhebi Yezdaniliği zaten kendisinin bir kolu olarak görmektedir.

15. yy'da, Lahsâ'dan, kurduğu Sufulik hareketi Yezdanilik ile yakın paralellik gösteren Muhammed Nurbak ailesi ortaya çıktı (*bkz. Mistik Sufi Tarikatları*). Lahsâlı diğer bir mistik lider olan Şeyh Ahmed Lahsâ, 19. yy ortalarında İran'a göç etmiş ve Bâbi haraketinin temellerini atmaya başlamıştır. Eski Mazdeki haraketi ile şaşırtıcı derecede benzerlik gösteren bu sosyo-ekonomik mesihçi haraket Şeyh Ahmed'in fikirleri üzerine kurulan (ve Ali Muhammed Bâb tarafından yayılan) bu hareket ile eski Mazdeki hareketi arasındaki ortaklık, en az Nurbakşi hareketi ile Yezdanilik arasındaki ortalık kadardı (*bkz. Babilik ve Bahailik*).

Mazdekilerden tutun da günümüz Alevilerine kadar, Yezdaniliğin tüm kolları yaygın bir şekilde, cinsel bakımdan rastgele davranmakla suçlanmışlardır. Müslümanlar onların toplu dinsel ibadetlerinde kadınlarını paylaştıklarına inanırlar. Günümüzde bile, dilden dile dolaşan kötü bir ün yapmış bu tören (Anadolu'da mum söndü ya da İran'da çıra kuşân "ışığı öldürmek" olarak bilinir) Müslümanlar tarafından Yezdaniliğe mensup komşularını küçük düşürmek amacıyla kullanılır. Aynı suçlama Yezdaniliğe herhangi bir şekilde bağlı, sözgelimi Afganistan İsmailileri (Canfield 1978), Türkiye (yalman 1969) ve Suriye Alevileri ve Levant Druzileri gibi diğer bir çok azınlığa da yöneltilmektedir. Tuhaf olansa Henry Rawlinson, Macdonald Kinnier ve G.R. Driver gibi kişilerin bile bu tür söylentilere itibar etmeleridir. Driver bunu Roma'daki doğuya özgü Bona Dea ile karşılaştırmakta ve bunun daha utanç verici olduğunu söylemektedir (Driver 1912-23). Rawlinson kendi zamanında (1836) böyle törenlerin hâlâ yapıldığına inanmamakla birlikte, elli yıl kadar önce yapılıyor olduğunu düşünmüştür. Rawlinson bunun, doğurganlık tanrılarına tapınılan Mitha ve Anahita kültlerinden ya da cinsel organlara tapınılan Sesostris kültünden kalma bir uygulama olması gerektiğini eklemektedir. Kinnier, kendisi bizzat katılmamakla birlikte, 1818'de böyle törenlerden birine tanık olduğunu iddia etmiştir.

Yezdaniliğin bütün kollarının mensupları, kutsal kitabın okunduğu, dinsel önderin konuştuğu ve toplantıya katılanların hepsinin el sıkışmak yoluyla toplum bağlarını yeniledikleri Cem, Cem Ayini veya Cemhane adı verilen törensel toplantılar düzenler. Sosyal eşitlik herhangi bir hiyerarşik oturma düzeninin yasak olması ile de kendisini göstermektedir. Baskıdan korkulduğu için dinden (yoldan) olmayanlara kapalı olan bu törene hakim olan gizlilik, ortak cinsel münasebetsizlik efsanesinin ortaya çıkışına da kaynaklık etmiş olabilir. Günümüz yârisâniliğinin bazı kollarında kadınların cemevlerine girişlerinin bile yasak olması gerçeği, Kürt toplumunun dokusuna ay-

kırı bir durum olmasına rağmen, bu suçlamalara verilmiş bir tepki olarak anlaşılmalıdır. Çünkü kadın Kürt toplumunda geleneksel olarak yüksek bir statüye sahiptir (*bkz. Kadının Statüsü ve Aile Hayatı*).

Küçük cem törenleri yedi günde bir yapılır. En önemli ve büyük cem töreni yılda bir kez yapılır ve zamanı aşağıda her bir başlık altında verildiği gibi, Yezdaniliğin farklı kollarına göre değişir.

Yezdanilik İslam dönemi boyunca, İslamın bir çok kolunu etkilemiş ve kendisi de bunlardan, özellikle de Şiîliğin İmâmi (Onikiler) ve İsmaili (yediler) gibi bir çok kolundan ekilenmiştir. Ancak Yezdaniliğin İslama yaptığı en önemli ve sürekli katkı, Anadolu'nun doğusu ve İran'ın batısındaki Kara Koyunlular döneminde (1380-1468) olduğu kadar, 1501'de başlayan Safevilerin ilk gelişim yıllarında olmuştur. Bu devletin kurucusu Şah İsmail (I. İsmail) güçlü bir Alevi düşüncesine sahipti ve esasen İlahi Gücün bir avatarı olduğunu iddia ediyordu. Aleviler arasında hâlâ hem bu yönüyle hem de Sahib-i Zaman yani yaşayan "Zaman Tanrısı" olarak bilinir. Safeviler Melekler Mezhebinin öğelerine uyum sağlamak ve çoğunlukla da onları orijinal dinlerinin bünyesinden uzaklaştırmak için kuşaklar boyunca çaba sarfetmek zorunda kaldı. Onlar sonuç olarak bunda başarılı oldular ve geleneksel standart İmami Şiî İslam o günden bu yana İran'ı etkisi altına almıştır. Herşeye rağmen, Safevilerin erken dönemdeki inanç ve ibadetleri üzerine yazılmış bütün tarafsız değerlendirmeler, bunların dinlerinin Şiî İslam değil Yezdanilik (özellikle de Alevilik) olduğuna işaret etmektedir.

Kendilerini gayri-Müslim "kafirler"den ayırmak için 16.yy'ın başlarından itibaren merkezi İmami Şiîler kendilerini daha önceki saygın adları, Muhammed'in enişte si olan Ali'nin, Arapça'da "Ali'nin Partisi" anlamına gelen şi'at el-Ali' nin kısaltılmış hali olan şi'a yerine Caferi (Şiî İmamı Cafer el-Sadık) olarak adlandırmaya başladılar. Kendilerini imam Ali'nin (Yezdaniliğin üç kolundan ikisi tarafından yarı-tanrı payesi verilir ve Evrensel ruhun en önemli avatarlarından bir olarak kabul edilir) adından türetilmiş Alevi ve Aliullahi adları ile adlandıran gayri-Müslim Kürtler ve sonraları Türkmen ile Araplar'ın yanı sıra, İmami Şiîler az tercih edilen ancak daha güvenli olan Caferi adında karar kıldılar. Öyle ki, esas Şiîler tarafından gayri-Müslim Alevi ve Aliullahiler ile ilişkilendirilme korkularından dolayı, 1720'de Safevilerin yıkılması dönemine gelindiğinde, Caferi neredeyse tek ad olarak kullanılmaya başlanmıştı. Gönülsüz olmalarına rağmen, bazı Anadolu Alevileri de 20.yy'da Caferi adını benimsemeye başladılar ve nüfus sayımlarına gelen memurlara kendilerini bu şekilde tanıttılar (*bkz. Tablo 5, Açıklamalar*).

Yezdaniliğin diğer dinleri, ruhun göçü ve yeniden doğuşu gibi temel bir felsefeden haraketle kendi bünyesine katma ya da onlara uyum sağlama yeteneği Hinduiliği anımsatmaktadır. Hindistan Budizmi, Hinduizm tarafından bünyesine katılmış ve sonradan Buda'nın da Vişnu, Şiva, Rama gibi Evrensel Ruhun diğer bir avatarı olduğu ilan edilmiştir. Bazı Hindular, fazlaca başarılı olmasalar da, böyle bir statüyü Peygamber Muhammed için de talep etmişlerdir.

Yezdaniliğin bu şekilde Ali ve Muhammed'i bir süreliğine "alıkoyması" 15.yy'ın başlangıcından, 1588'de Büyük Abbas'ın Safevi tahtına çıkışına kadarki dönemde, Şiî İslamı bünyesine katabilmesinin yolunu açmıştır. Safevi devletinin İmami Şiî temel gö-

rüşlü din alimlerine verdiği sınırsız destek Medine'den, Lübnan, Mezopotamya ve Horasan'a kadar birçok alimin ilgisini çekti ve sonuçta Melekler Mezhebi Ali'ye tapınma biçimindeki muğlak görüntüsünü silmeyi başardı. Abbasi İslam alimleri Yezdaniliğin tepkisi öncesinde İmami Şiîliğini kendi geleneksel sınırları içerisinde tanımlayıp kesin bir sisteme bağlamışlardı. Bu Safevi din alimlerinden en önemlisi, Allama Mejlisi, çalışmalarında Melekler Mezhebinin inananlarını lanetlemeye büyük yer ayırarak, geleneksel Şiîlik olan Bihâr el-Anwâr'ı destekliyordu. Bütün bunlara karşın Şiîlik, günümüzdeki modern haliyle bile, özellikle Sunniler tarafından oldukça çirkin ve bağnaz bulunan Yezdaniliğin bir çok tören geleneğinin etkisi altındadır. Ne de olsa, Kara Koyunlu ve Safevilerin ilk dönemlerinde (yani Safevilerin "Alevi peryodu"), devletin ağır ve şiddetli baskısı altında İran ve Kafkasya'daki Müslümanların önemli bir çoğunluğu Sunniliğe geçti. Daha sonraki reform ve 17.yy'da geleneksel Şiîliğin yayılması hiç bir zaman Melekler Mezhebinin yaygın ibadet geleneklerinden kendisini kurtaramadı. Yezdanilik günümüzde hâlâ Kafkas ve İran Şiîliğinin radikalizm, ekonomik ve sosyal eşitlik ile şehitlik sendromunun etkisi altındadır, ancak Irak Şiîliğinden fazlaca bir iz taşımaz. Günümüzde Irak olarak adlandırılan topraklarda yaşayan halk, devrimci Alevilerin Anadolu'dan buraya yayıldığı döneme kadar, çoğunlukla Şiî idi ve Aleviliği asla kabul etmedi. Ancak, yine de Yezdaniliğin etkisinden kurtulamadı. Yezdaniliğin diğer bir kolu olan yârisânilik, İslamın erken dönemlerinden bu yana Mezopotamya'yı daha barışçı yollarla etkisi altına almıştır.

Söyledikleri bir zamanlar bir karalama olarak yorumlanan, ancak şimdi doğru olduğu kabul edilen, 15.yy ünlü Sunni din alimi, Sufi üstadı ve şair Abdül-Rahman Muhammed Câmi, Raşahât-i Câmi adlı yapıtında, Bağdat'ta karşılaştığı Şiîleri açıkça "Dun ba Dun insanları" (Yezdaniliğin temel ilkelerinden biri olan ruhun devamlı biçimde yeniden hayat bulması anlamında; *bkz. yârisânilik*) olarak adlandırmaktadır. Câmi alışılagelmiş biçimde Orta Asya ve kendi memleketi Horasan'daki geleneksel Şiî Müslümanları saygı ile anar. Onun Bagdat'ı da kapsayan Batı Ortadoğu Şiîlerine yönelik tavrı, onları Şiî olarak adlandırmayı şiddetle reddetmesi ve bunun yerine Rafizi "dönek" olarak adlandırması ile de kendini gösterir. Batı Şiîliğinin, doğu İslamlığının Sunni din alimleri (ki bunlar İmami Şiîliğe karşı oldukça hoşgörülüydü) tarafından böylesine düşmanca değerlendirilmesi Yezdaniliğin geleneksel İslami Şiîliği kendi bünyesine katmakla meşgul olduğu dönemlere rastlar.

Câmi ve 15-16.yy'lardaki diğer yazarların bir diğer referans kaynağı ise, bu Batılı "şii" erkeklerin bıraktıkları büyük bıyıklardı. Bir insanın günlük dini vecibelerini yerine getirmesi bakımından uygun olmadıkları için, Şiîlikte olduğu kadar Sunni İslam içinde de böylesi bıyıklara izin verilmiyordu. Buna karşılık, bıyıklar günümüzde bile Yarisani erkeği için dinsel bir görev anlamına gelmektedir. Safevi kralları, açıkça İslam-dışı olan bu kılık kıyafet alışkanlığını, neredeyse yaşamlarının sonuna kadar sürdürmüşlerdi.

Şiîler mesih (mehdi), Sahib el-Zaman "Zamanın Sahibi" ve benzeri, doğal olarak Yezdani inançlarına da hitap eden bir çok ermişe inanırlar. Yezdanilik tüm bu düşünceleri kabul eder. Aslında, İsmaili (yediciler) Şiîler haftalık gizli buluşma alışkanlıklarını Yezdanilikten almışlardır. Daha da önemlisi, ünlü Ağa Han'ın yeniden dünyaya gelme ve Tanrı'nın dünyaya avatar görünümüyle geldiğini savunan yolunu izler-

ler. İnançları ayrıca peşpeşe gelen dünyevi avatarların varlığına inanmayı gerektirir. Günümüzde, Prens Ali Han bu makamda bulunmaktadır.

Bu yüzden, gerektiğinde kendilerini Şiî olarak sunmaları Yezdaniliğin taraftarları için zor olmamıştır. Günümüzde bile, Yezdaniliğin bazı kolları, Kuran'da belirtilen prensipler ile kendi temel düşünceleri çatışmasına ve İslam'dan binlerce yıl öncesine dayanmasına rağmen, Şiî Müslüman olduklarını rahatlıkla söyleyebilmektedir. İnanç sistemleri, eğer topluma huzur ve güvenlik getirecekse, "beyaz yalan" söylenmesini gerektirir. Beyaz yalana yüklenen önem "kimseye zarar vermeyen ancak bir çok kişiye faydalı" olması şartıdır ve bu dinsel iki yüzlülük dinsel pratiğini oluşturur. Şiîlik bu düşünceyi çok uzun bir süre önce Taqiye adıyla ödünç alınmıştır.

Yezdanilik evrenin yaratılışı (kozmogoni) ve ölümden sonra yaşam (eskatoloji) konusunda, son derece etkileyici bir literatüre sahiptir; en iyi şekilde yârisânilik kolu tarafından korunan bu literatür yârısânilik başlığı altında tartışılmıştır. Bu dinde 7 sayısı kutsaldır; cennet sayısı, iyi meleklerin sayısı (aynı zamanda kötü ruhun sayısı), evrensel ruhun önemli avatarlarının sayısı, maddi dünya yaşamındaki evrelerin sayısı ve dinin devamını sağlayan temsilci kutsal ailelerin sayısı hep bu kutsal 7 sayısıdır. Yedi sayısının merkezinde, diğer bir kutsal ancak daha az kullanılan 3 sayısı vardır ki, bu sayı herşeye kadir olan ile ilgili şeyleri ifade eder. şüphesiz bu sayılar Ortadoğu kökenli diğer bir çok din ve disiplinde de kutsaldırlar. Sadece Hıristiyanlıktaki Trinity (üçlü, katoliklerde tanrı kavramı) ve geleneksel astrolojideki 7 sayısının kutsallığını hatırlamak yeterlidir. Melekler Mezhebinde oniki sayısı kutsal olmamasına karşın, bu sayı Yahudilik (12 kavim), Hıristiyanlık (İsa'nın 12 havarisi) ve İslam'da (Şiîlikte 12 İmam) kutsaldır.

Bu dinde oruç zorunluluğu üç gün ile sınırlı iken, diğer biçimsel ibadetler toplu olarak Cemhane'lerde bir araya gelindiğinde yapılır. İnanıştan inanışa farklılıklar gösteren beslenme tarzını belirleyen kurallar gevşek, daha doğrusu tartışmalıdır. Alkol ve domuz etine ilişkin kutsal kitapta özel bir yasaklama olmadığı için, bunların yenilmesine genellikle izin verilir. Aslında, Yarisaniliğin bazı kollarında belli törenler için şarap gerekliyken, babadan oğula aktarılan dini Şah İbrahim Tayyar ocağı taraftarlarının domuz eti yemelerine açıkça izin verir.

Yezdanilik esas itibariyle Semavi olmayan bir dindir ve Zagros'a özgü dinsel bir altyapı ile Aryen tarzı bir üstyapıya sahiptir. Yezdaniliği ya da onun herhangi bir mezhebini İslami olarak tanımlamak, İslam'dan binyıllar önce var olan bu din konsunda bilgi eksikliğinden kaynaklanan temel bir hatadır. Birçok Batılı ve Doğulu araştırmacının, bir çok bilimsel veri veya sadece sağduyu ile düşünme yükünden kurtulup, Yezdaniliği "heterodoks İslam", "aşırı şii" olarak tanımlamayı tercih ettiğini görmek öngörülülüğe yapılmış bir hakarettir. Diğer iki semavi din olan, Hıristiyanlık ve Yahudiliği İslamın birer kolu olarak görmek Semavi olmayan Yezdaniliği İslamın bir kolu olarak görmekten çok daha mantıklıdır. Son derecede etkileyici bu bağımsız Zagros dinlerinin durumu bu kitapta verilen özet bilgiden açık olarak anlaşılacaktır. Ayrıca, Alevilik ve Yarisaniliğin ünlü ideologlarının kendi çalışmalarını okumak, onların kendi dinsel kimlikleri konusunda ne düşündüklerini görmek açısından yararlıdır. Bu ideologlar, kendi dinlerinin İslamdan çok daha eski ve bağımsız olduğu konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır.

Yezdaniliğin Alevilik ve yârisâni kolları ile Şiî İslam arasında karşılıklı güçlü etkileşimler olmasına rağmen, bunları Şiî İslam'ın tarikatları ya da tersini, yani Şiî İslam'ı Yezdaniliğin bir kolu saymak aynı ölçüde yanlıştır.

Bu yaygın hatanın birçok nedeni vardır fakat en önemlisi İlk Şiî İmam olan Ali'nin hem Alevilik hem de Yârisânilikte çok yüksek bir statüye sahip olmasıdır. Alevi ve Yârisâniler, Ali'yi ruhun baş avatarı payesine yükseltmeleri nedeniyle, komşuları olan Müslümanlar tarafından Aliullâhi (Ali'ye tapan anlamında) olarak adlandırılmışlardır. Dinin devam eden ikiyüzlü tutumu (Müslümanlıktaki takiye gibi) dinden olmayanları yanıltan diğer bir önemli faktördür. Yine Yezdaniliğin geçmişte ortak değerlere sahip oldukları kandırmacasıyla, Şiî İslam'ı bünyesine katma girişimleri de bir çok talihsiz tarihçiyi zihin karışıklığı içinde bırakmıştır. Geçmişte Yezdaniliğin mensupları, mahçup Müslüman komşuları tarafından, Şiî aşırıcıları ya da ghulat olarak tanımlanmaktaydılar. Günümüzde sorulduğunda ise, çoğu Müslüman, Yezdaniliğin taraftarlarını (Yezidiler hariç) teredütsüz bir şekilde Şiî Müslümanların "tuhaf" bir çeşidi olarak adlandıracaklardır.

Son dört yüzyıl boyunca Yezdaniliğin takipçilerinin sayısında yaşanan düşüş, Yezdaniliği açıkça ve devamlı biçimde Şiî Müslümanlığın bir kolu ilan eden dini liderlerin iki yüzlü tutumları ile birleşince, Mülümanların gündeminde önemli bir problem olmaktan çıktı. Bunun istisnası muhtemelen bizzatihi Kürt Müslümanları oldu; Yezdanilik mensuplarının 19.yy ve 20.yy başlarında uğradığı baskılar, ün ve taraftar arayan demagog Müslüman Melleler tarafından kışkırtıldı. Bu Müslümanların kendileri de Yezdaniliğe inananlara baskı yapmaya devam etti (*bkz. Erken Modern Tarih*).

Bir çok büyük dinin aksine, Yezdanilik tanrısal ilhamdan doğmuş bir kutsal kitaptan yoksundur. Zaten böyle bir durum, Ruhun bir çok avatarının bulunduğu, vahiy ve yeniden hayat bulmanın devamlı olduğu ve yenilenmenin devam ettiği bir din için anlamsız olurdu. Bunun yerine Yezdaniliğin kutsal şahsiyetleri tarafından üretilmiş, farklı dillerde, farklı zamanlarda ve değişik konuları kapsayan bir çok kutsal yapıt vardır. Kendisi de küçük bir avatar olan Nurali İlahi en son kutsal kitap olan ve 1985'te çıkan Burhân'ın yazarıdır (*bkz. Yârisânilik*). Yezdaniliğin bir tek kutsal kitaba sahip olmayışı, günümüzde kolları arasında küçük farklılıklar bulunan geniş bir kozmogoni, eskatoloji, dinsel tören ve soru-cevaplı dinsel tartışma literatürü çeşitliliğinin ortaya çıkması için bir engel oluşturmamıştır.

Yezdanilik, maddi dünyanın yaratılması ve devamında iyi ile kötünün eşit derecede önemli ve temel olduğuna inanır. Bu yüzden de, iyi Melekler de kötüler (eğer onlara melek diyebiliyorsak tabi) kadar değerlidir. Aslında, dünya böyle ikilerin zıtlığı olmaksızın ortaya çıkamaz. Soğuk sadece karşıtı olan sıcak olduğu için vardır; yukarı, aşağı var olduğundan dolayı yukarıdır. İyilik onu dengeleyecek kötülüğün durması halinde ortaya çıkmayacaktır. İnsanda "bilgi" ve "bilinç"in ortaya çıkması sadece ve sadece iyi ile kötünün eşit güçte ortaya çıkması ile mümkündür ve bu insanoğlu tarafından varlığının anlaşılması ve dengesi için bir referans noktası teşkil eder. İyi, geleneksel olarak köpek sembolü, kötü ise yılan sembolü ile temsil edilir. Her iki sembolün bileşkesi olan köpek başlı yılan bu anlamda dünyanın yaratılması eyleminin cisimleşmesini, yani ether ile madde, iyi ile kötü ve dünyayı meydana getiren diğer bütün karşıt-

ların bileşkesini temsil eder. Avrupalı gezginlerin Alevilerin köpekleri kutsal saydıkları konusunda 19.yy sonları ile 20.yy başlarında yayınladıkları bazı bilgiler, eğer doğruysa, iyiye tapınmanın sembolü olarak değerlendirilebilir; öte yandan Yezidi sanatında, özellikle de Lâliş çeşmelerinde, yılan sembolünün (bu anlamda kötünün) kutsandığını gösteren bir çok kanıt bulunmaktadır (*bkz. Yezidilik*).

Köpek başlı yılan figürü Kürt sanatında M.Ö. 9.yy'da Mani döneminde görülür. Köpek ve yılan figürlerinin yan yana temsili İngiltere'den İran'a kadar eski, Mithrai tapınaklarında sıkça rastlanılan bir durumdur.

Yezdanilik, yaşamdan sonra, şeytan ya da meleklerle dolu fiziksel bir cehennem ya da cennetin varlığına inanmaz. Cehennemin korkunçluğu ve cennetin zevki bu dünyada, öldükten sonra girilen vücudun zengin ve sağlıklı ya da tersine fakir ve üzüntülü oluşuna bağlıdır ve bu da bir önceki vücutta yaşadıkları hayatın doğasına bağlıdır. Ne var ki, zamanın sonunda, yalnızca nihai karar olan ince köprüyü (Perdivari) geçmeyi başaran doğru ve tam "insanlar" Evrensel Ruhun sonsuzluğuna katılacaktır. Başarılı olamayan ruhlar ise maddi dünya ile birlikte ebediyen imha edileceklerdir.

Yezdaniliğin mecazi bir cennet ve cehennem yapısına olan inancı, belirgin biçimde özellikle Yezdaniliğin etkisi altında kalan Sufi tarikatları tarafından da paylaşılmaktadır (*bkz. Mistik Sufi Tarikatları*).

Son bin yıllık evrede Şiî İslam'ı bünyelerine katma girişimlerine ek olarak, Melekler Mezhebi'nin mensupları Anadolu Türkmenleri ile Doğu Akdeniz'in Levanten kıyılarındaki Arapları dinlerine inandırmayı başarmışlardır. Yine önemli sayılabilecek sayıda Azeri, Gilâni ve Mâzandarâni de Yezdaniliğin inananları arasındadır (**Tablo 6**).

Bu dinin çeşitli kollarını izleyen Kürt olmayan inananlarından tümünün din değiştirmiş yabancılar olmadıklarını belirtmek gerekiyor. Anadolu'da Yezdaniliğin Alevi kolunu izleyenlerin çoğu gerçekte din değiştirmiş Türkmenler iken, Amanos Dağlarının güneyi ve Suriye'nin kıyı bölgelerindeki Arapların çoğu, Ortaçağda buraya yerleşerek asimile olmuş Kürtlerdir. Bu durum Yezdaniliğin Azerbeycan ile Hazar Denizi'nin yukarısında, Gilân ile Mâzandarân'daki inananları için de geçerlidir ve bunların çoğu, bu din içinde etnik kimliklerinden hiçbir iz kalmayan asimile olmuş Kürtlerdir (*bkz. Tarihsel Göçler ve Entegrasyon ve Asimilasyon*). Bu dinde kutsal kitapların çokdilli oluşunun nedeni Yezdaniliğin etnik başkalaşıma uğramış taraftarlarının ihtiyaçlarına cevap vermek ve her topluma kendi ana dilinde hitap edebilme olanağı yaratmasının bir sonucu olmalıdır. Bu durum Mani (günümüzde ortadan kalkmıştır), Dürzi ve İsmaili gibi, geçmişte Yezdanilik ile güçlü ilişkiler içinde olan bütün dinlerde görülür.

Bu din, kendisine bağlı olan büyük toplulukları ve taraftar kitlesini geçmişte kaybetmiştir: hemen hemen tüm Lurlar ana Şiî inancına geçmiş, Kürdistan toplumunun kendisi ise Sunni İslama yönelmiştir. Laklar da hızlı bir biçimde Lurların akıbetini izlemişlerdir. Din değiştirme hemen hemen her zaman beraberinde, etkilediği Kürtlerin dil ve yaşam biçminde çeşitli değişmeleri getirmiştir. Lurlar çeşitli Gorani lehçelerinden Farsçaya doğru gitmiş ve bugün konuştukları dil buradan doğarak evrimleşmiştir. Melekler Mezhebi'nin taraftarları arasında çiftçi olan çoğu Kürt, Müslüman olmalarıyla birlikte, Pehlevice'den Kurmanciye ve onun lehçelerine geçmiştir. Mehâbâd Şehri civarındaki Mukri bölgeleri hariç, günümüzde Güney Kurmanci lehçesi Sora-

Tablo 6

Yarisanilikte Kozmogonik Evreler ve Evrensel Ruhun Avatarları

Evrensel Ruh (Hak)	Safha	Avatarlar (Bâbâ)					
		Birincil (Zâti Bashar)	İkincil (Zâti Mihmân)				Dişi
	1	Hâwandagâr	Cebrail	Mikail	İsrafil	Azrail	?
	2	Ali	Selmân	Kanber	Muhammed	Nusayr	Fatma
	3	*Şah Kuşin (Mithras)	Bâbâ Buzurg	Kâka Redâ	Pir Şâliyâr	Bâbâ Tâhir	Mâmâ Celâle
	4	*Sultan Sahâk	Hıdır (Benyâmin)	Davud *Bâbâ Yâdgâr	Pir Musi	**İbrâhim Tayyâr	Dâyirâk Razbâr
	5	Kırmızı (Şah Yolu)	Kamber Dastawar	Yâri Cân	Yâr Ali	Şah Swâr	Zer Bânu
	6	Muhammad Beg (Nurbakhsh)	Kâ Mihrican	Kâ Melek	?	Kara Pust	Dusti
	7	Atiş Beg	Cemşid Beg	Almâs Beg	Alaaddin Han	Abdâl Beg	Peri Hanım

Açıklama: (*)Bir baba olmaksızın, partenojenez (kendiliğinde üreme) yoluyla bir bakireden doğanlar; (**) bir anne olmaksızın doğanlar. Birinci Evrenin tüm avatarları partenojenez yoluyla doğmuştu.

Kaynak: *Hazana, Şahname-i Hakikat ve Burhan.*

ni'nin (*bkz. Diller*) yaygın olduğu bölgeler yaklaşık olarak üç yüzyıl öncesine kadar Yarisaniliğin ve Gorani lehçelerinin egemen olduğu alanlar iken (*bkz. Tarihsel Göçler*), Kuzey Kurmanci'sinin alanı 16.yy'a kadar ağırlıklı olarak Dımili lehçesi, inancı ise Alevilik olmuştur.

Yüzyılın başlarında Kürtlerin %33-40 kadarı bu eski dine mensuptu. Yezdanilikten İslama geçiş hızı bu yüzyılda yavaşlamıştır; günümüzde tüm Kürtlerin yaklaşık %30-35 kadarı Yezdaniliğin değişik kollarını izlemektedir. Yezdaniliğin her bir kolunun işlendiği başlıklar altında daha fazla istatistiki bilgi verilmiştir.

Yezdanilik mensupları misyonerlik çalışmalarının, özellikle de Hıristiyan misyonerlerin, öncelikli hedefleri olmuşlardır. Hıristiyan misyonerler, Yezdaniliğin çeşitli mezhepleri üzerinde 18.yy'dan itibaren çalışmaya başlamışlardır. Bu çalışmalar Kürt edebiyatına en eski Kürtçe sözlük ve İncil'in çevirisi başta olmak üzere, en eski bazı Kürtçe metinleri de kazandırmıştır (*bkz. Edebiyat*). Misyonerler (çoğunlukla tarımla uğraşan) bu Kürtlerin (çoğunlukla yaylacı göçebe olan) Müslüman Kürtlere oranla, kendi çalışmalarını daha saygılı bir şekilde karşıladıklarını bildirmişlerdir. Bugün bile, Hıristiyan ve Bâhâi misyonerlerinin öncelikli hedefleri Yezdaniliğe inanan Kürtler olmaya devam etmektedir.

Ek Okuma ve Kaynakça

A. Christensen, *Le règne du roi Kawadh I et le communisme Mazdekite* (Kopenhag, 1925); O. Klima, *Mazdek* (Prag, 1957); F. Altheim, *Ein asiatischer Staat* (Wiesbaden, 1954); M. Rekaya, *"Mise au point sur Thèophobe et l'alliance de Bâbek avec Thèophile (839/840)," Byzantia* 44 (1974); J.B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I: AD* 802-867 (Brüksel, 1935); H. Grègoire, *"Manuel et Thèophobe et l'ambassade de Jean le Grammairien chez les Arabes," in A. Vasiliev, Byzance et les Arabes*, vol. I (Brüksel, 1935); J. Rosser, *"Theophilus' Khurramite Policy and Its Finale; The Revolt of Theophobus' Persian Troops in 838," Byzantia* 6 (1974); W.A. Wright, *"Bâbak of Badhdh and al-Afshin during the years 816-41 AD: Symbols of Iranian Persistence against Islamic Penetration in North Iran," Muslim World* 38 (1948).

YARİSANİLİK

Mensuplarına, yârsân, Aliullahi, Ali-İlahi (yani Ali'ye tapanlar), Alihak, Ehl-i Hak ("Doğrunun İnsanları") veya Ehl-i Hak ("Evrensel Ruhun İnsanları"), Şeytanperest (şeytana tapanlar), Nusayri ("Nazerenler" yani Hıristiyan) v.b. denilen Yarisaniler, Kürdistanın güneyinde, İran ve Irak'ta yoğunlaşmışlardır. Etkinlik alanları, bazı büyük istisnalar dışında, Kürtçenin Gorani (Laki'yi de içerecek biçimde) lehçesinin etkinlik alanı ile benzeşir. İnanç günümüzde kabaca, oldukça eşitsiz olan iki ya da üç tarikata bölünebilir.

1) Ehl-i Hak giderek daha çok ana akım Şiî İslam ile özdeşleştirilmesine rağmen, (kendisi de küçük bir avatar olan ve 1974'te ölen) Nurali İlahi ve babası Nimetullah Ceyhunabadi'nin mistik düzeninin kurallarını izler. Ceyhunabadi ve Nurali sırası ile İlahi Ehl-i Hak inancının dinsel kitapları olarak kullanılan *Şahname-i Hakikat* ve *Burhan*'ın yazarlarıdır. Ehl-i Hak'ın açık biçimde Şiî İslam'a yakın duruşu (ya da Şiî İslam'ın bağımsız bir tarikatı olduğu iddiası) bu iki kitap ve yazarlarının yaşamları ve görüşlerinin incelenmesi ile hemen görülebileceği gibi, Ehl-i Hak'ı komşuları Müslümanların gazabından korumaya yönelik bir çabadan başka bir şey değildir. Nurali'ye göre, daha 1920'li yıllara kadar Müslümanlar Yarisani mensuplarını linç ediyor ve çarmıha geriyorlardı.

2) Tayifasanlar ancak yakın bir zamanda Nurali'nin İslam'a ilişkin pragmatik yaklaşımları ile yakınlaşmaya başladılar. Ne var ki, Şiî İslam'a, Ehl-i Hak'a gösterdikleri kadar açık bir ilgi göstermiyorlardı. Nurali, Tayifasanların kendi taraftarları olduklarını ve Ehl-i Hak'tan fazla bir farkları olmadıklarını iddia eder. Bu iki grup daha çok şehirlerde yoğunlaşmıştır, Yarisani tarikatlarının en kentlileşmiş olanlarıdırlar ve daha çok modern İran toplumunda yaygındırlar. Irak'taki küçük bir grup da bunları izlemektedir.

3) Çoğunluğunu köylülerin ve sıradan halkın oluşturduğu gelenekçiler kendilerini Yarisani olarak, bazen de Nusayri ya da Aliullahi olarak adlandırırlar. Müslüman komşularının en şiddetli baskılarına maruz kalan bu tarikat, aynı zamanda eski dinlerine en çok bağlı olan grubu oluşturmaktadır. Bunlar Müslümanlık iddiasında bulunmazlar. Bunlar büyük bir çoğunluğu teşkil ettikleri için, Yarisan isimlendirmesi burada Yezdaniliğin bu kolunu temsil etmek üzere kullanılmaktadır. Yarisanlar, *Yarisan* adının *yar-i-san* "Sultan'ın (yani Sultan Sahak) insanları ya da yoldaşları" deyimin-

den türediğine inanmaktadır. Bunun bir halk etimolojisi olduğu ve gerçek anlamının hâlâ keşfedilmediği anlaşılıyor.

Yarisanilik son derece zengin bir dinsel kozmogoni bilgisine sahiptir. Yarisanilik dünyanın, Evrensel Ruh (*Hak*) *Azal*'da yani "yokluk-öncesi"nde, bir inci içinde (veya inci olarak) bulunduğu dönemde yaratıldığına, kendisini birincil avatarda (*Zati Başar*) yani Ulu Tanrı'da (*khawandagar*) ifade ettiğine ve dünya yaşamını oluşturan yedi Evre'den (*Biyabas*) birincisinin başlamasının işaretini verdiğine inanır. Ruhun kendisini daha sonraki dönemlerde kendisi ile birlikte kutsal yediye ulaşmak için beş ikincil avatarda daha (*Zati Mihman*) cisimleştirdiğine inanılır. İşte bu özgün yaradılış Evresi, *Sacnari* ya da "*Genesis*"tir.

Bu ilk evreyi diğer altı evre (bir *Zati Başar* ve beş *Zati Mihman*) izlemiştir. Her birinde Evrensel Ruh altı yeni avatarda daha hayat bulmuştur. Böylece evrensel hayatın her bir evresi yediye tamamlanmıştır. İlk Evrenin avatar adları semavi dinlerdeki melek adlarına tekabül etmesine karşın, İkinci Evre ilk avatar olan Ali ile başlar ve Nusayr dışında, Müslüman şahsiyetlerinden oluşur. Nazaren'in (yani İsa) bir adı olarak yorumlanabilecek Nusayr daha sonraları Theophobus olarak anılan küçük bir avatarlık mertebesine düşürülmüştür (*bkz. Klasik Tarih*). Üçüncü Evre şah Huşin ya da Hurşid'e, "Güneş"e, yani Tanrı Mithras veya Mihr ile onun döngüsüne aittir. (*ayrıca bkz. Folklör ve Halk Masalları*).

Sultan Sahak ile başlatılan Dördüncü Evre Yahudi şahsiyetleri olan Musa, Davud ve Bünyamin gibi avatarlarla devam ettirilir. Yedinci Evrenin avatar adları Türkçedeki *beg* kelimesini almıştır. Avatarların özgün isimleri ve niteliklerindeki bu tür değişimler, aynı zamanda bu dönemlerde Kürt ulusal yaşamında ortaya çıkan olguları da yansıtmaktadır. Olası etkili olaylar arasında şunlar sayılabilir: Kürdistan'ın batı ve kuzeyinde ortaya çıkan Mithrai haraketi (M.Ö. 2.yy - M.S. 3.yy); Yahudi-Hıristiyan geleneğinin M.Ö. 1.yy'da Orta Kürdistan'a ve daha sonra M.S. 7.yy'a kadar Kürdistan'ın her bölgesine girişi; M.S. 7.yy'da İslamın Kürdistan'a gelişi; M.S. 12.-15.yy arasında göçebe Türkilerin işgali; ve 17.-19.yy arasında Kürt toplumunun göçebeleşmesi (*bkz. Tarih*).

Beşinci Evrenin avatar adları ise ortaçağda Yezdanilik içinde ortaya çıkan devrimci haraketlere işaret eder. Bu evrenin ilk avatarı olan Kırmızı Bâbek ya da Narseh olabilir. Bu devrimcilerin kızıl giysi ve semboller taşıdıklarından daha önce söz etmiştik. yoldaş ya da inanan anlamındakı yar sözcüğü bu evredeki iki avatarın adında yer alır. Bu iki ad ortaçağda yaygın olarak kullanılan adlardır. *Mâzyâr (Mâh* yazd yâr, Med Meleği'nin yoldaşları anlamında) Hazar Denizi civarında Bâbek ve Narseh isyanları ile eşzamanlı olarak başkaldıran bir Yezdani devrimcisinin adı buna iyi bir örnektir (Rekaya 1983). Aynı zamanda, Bağdat yakınlarında *Ayyârlar* yani "yoldaşlar" adı altında, alt tabakadan insanların bir tür ocağı ya da gizli derneği ve onun devrimci reformcuları olarak faliyet gösteren bir cemiyet de vardı.

Dördüncü Evrenin avatarları ile birlikte Sahak, Yarisanlar tarafından Evrensel Ruhun kendini Ulu Tanrı şahsında ifade ettiği İlk Evrede'den sonra en önemli evre olduğuna inanırlar. Aleviler İkinci Evre'nin ve Ali'nin en önemli yere sahip olduğuna inanırken, kozmogonik geleneği daha fazla yozlaşmış Yezidiler ise, Şeyh Adi ve avtarlarına en önemli yeri verir, ancak bunların hangi evreye ait oldukları konusu açık değildir.

Khavandagar, Ali ve Sahak Yarisanlar için Yedi Ulu içerisinde en önemli Üçlüdür. Bu Aleviler için Havandagar, Ali ve Bektaş (*bkz. Mistik Sufi Tarikatları*), Yezidiler için ise Lusifer (şeytan), Adi ve Yezid'dir. Yezidiler Lusifer ya da Melek Tawus'u baş avatarları arasında ya da İlk Evrede sayar. Tablo 6'da görüldüğü gibi Lusiferin yerini Havandagar almıştır. Böyle olmadığı düşünülürse, Lusiferi İlk Evreye ve Adi'yi ise izleyen evrelerde baş avatar olarak yerleştirmek mümkün değildir. Her bir avatar kendisini bir sonraki evrenin aynı düzeyindeki avatarında sürdürür. Yani Havandagar, İkinci Evrede Ali'de, Ali Üçüncü evrede Şah Huşin'de, O'da Dördüncü Evrede Sultan Sahak'ta cisimleşir ve bu böyle devam eder.

Her bir evrede Evrensel Ruhun bir de kadın avatarının bulunması Kürt kültür ve geleneklerinde kadına verilen yüksek statünün de bir göstergesidir (*bkz. Kadının Statüsü ve Aile Hayatı*).

Yarisanilikteki büyük şahsiyet olan Sultan Sahak'tan, bazı Ehl-i Haq ve Tayifa-saylar tarafından giderek *Sultan İshak* (Isaac adının İslami hali) olarak söz edilmektedir. Kuşkusuz bu isim Dördüncü Evrenin Yahudi adlar taşıyan diğer avatarları ile uyum içinde olacaktır. Bu yeni duruma göre, Sahak ya da İshak 11.-13.yy arası bir dönemde, Süleymaniye'nin güneyindeki kutsal şehir Berzenci'de doğmuştur (burası günümüzde Kadiri Sufi Tarikatı'nın merkezidir; *bkz. Mistik Sufi Tarikatları*). Gerçekten de, I. Dünya Savaşı sonrasında Irak'taki Britanya yönetimine karşı 12 yıl savaşan ve sonuçta kendisini "Kürdistan Kralı" ilan eden Kadiri Sufi önderi Şeyh Mahmud, kendisinin Sultan Sahak'ın bir kardeşinin soyundan on ikinci kuşak olduğunu iddia etmiştir (*bkz. Modern Tarih*). Öte yandan, gelenekçi Yarisaniler, Sahak'ın insanüstü olduğuna, Evrensel Ruhun bir baş avatarı olduğuna, yüzyıllar boyunca yaşadığına, gizemli bir gücü bulunduğuna ve yüksek zirve ve mağaralarda koruyucu bir dağ ruhu olarak yaşadığına inanırlar.

Sahak adı Rkhti-veya Azhi Dahak olan Medlerin son hükümdarının da adı olan Dahak'ın epeyce bozulmuş halidir (*bkz. Antik Tarih*). Klasik ve ortaçağ boyunca Zagros bölgesinde ve Ermenistan da dahil olmak üzere, Kürtlerin yerleştikleri her bölgede bu ismin çeşitli versiyonlarına rastlanmaktadır. M.Ö. 4.yy sonları ile 5.yy başlarında yaşamış olan Sahak Bartev isimli bir Katolik Ermeni Aziz ve erken ortaçağ Ermenistan'ın da bu adı taşıyan bir çok tanınmış şahsiyet vardır. Bu dönemde Ermenistan güneyden önemli ölçüde Kürt göçü almaktaydı (*bkz. Klasik Tarih ve Tarihsel Göçler*).

Yarisaniliğe göre, insanlar ruhun dünyevi evrimci seyahatinin son ürünleridir. Ruh cansız nesnelere girerek seyahatine başlar. Bu deneyim tamamlandıktan sonra, ruh önce bitki sonra da hayvanlarda yaşar. En sonunda ise ruh insan bedenine girer. Bu nedenle de insanoğlu dört yapıya sahiptir: nesneler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar. Ruh insan bedenine girdiği anda 1001 kez yeniden hayat bulan ve yaklaşık olarak 50 000 yıllık bir evrensel yaşama tekabül eden yeni bir göç sürüvenine başlar. Bu, *Dun ba Dun* dönemi olarak adlandırılır (ruhun ölümlü bir bedenden diğerine geçişi ya da bir biçimden diğerine dönüşmesi). Bu evrim seyahatinin sonunda, bir kadın ya da bir erkek kurtuluşa ererek, kendisinin cennetin yüksekliklerindeki bu yeni konumuna ve Evrensel Ruh ile topyekün birleşmesine layık, insani, kutsal ve mükemmel bir varlık haline gelir.

Yarisanilikte kurtuluş bireyin kendi tasarrufundadır. Toplumun, bireyin insanlığa erişmesi için yardımda bulunmak gibi bir sorumluluğu yoktur. Dini öğretmenler ve ustalar tarafından sağlanan yardım bile, gönüllü rehberlik temelindedir, yani bir görev değildir. Her halükârda, bu rehberliğin varlığı ya da yokluğu, öğrencinin ruhunun statüsü bakımından herhangi bir etki taşımaz. Teorik olarak, bir insanın en yüksek insanlık mertebesine yüksek bir çaba sonucunda, yalnızca bir yaşam döneminde ulaşması mümkündür. Diğer yandan bunun tam tersi olarak, 1000 kez yeniden hayat bulma döngüsünden geçmekte mümkündür (bin yaşamdan sonraki yaşam kurtuluş olduğundan Dun ba Dun'da hesaba katılmaz). Günahı olan kişilerin ruhları bir hayvanda dünyaya gelebilir ancak bu yaşam dönemi söz konusu 1000 yaşama dahil edilmez. Benzer şekilde, 40 günlük olmadan ölen bir bebekte hayat bulan ruhun yaşamı da bu hesaba katılmaz. Eğer bir ruh, Dun ba Dun'un 1000 yaşamından sonra ya da evrenin 50 000 yılının sonunda (hangisi önce gelirse) henüz bir insan olarak kurtuluşa ulaşmamışsa, tüm diğer başarısız ruhlarla birlikte nihai yargılama'da olan *Pardivari*'de, yani "köprüden geçme"de yargılanacaktır.

Reenkarnasyona duyulan bu güçlü inançtan dolayı, Yarisaniler ölüleri için nadiren yas tutarlar, zira onların kısa süre içinde geri dönmeleri beklenmektedir. Hatta, rahiplerin yeni doğan bir bebeğin kimin ruhunu taşıdığını bulmaya çalışması kısa bir süre öncesine kadar pek de olağandışı bir durum değildi.

Yezdaniliğin diğer kolları gibi, Yarisanilikte de tek bir kutsal kitap yoktur. Bunun yerine bir çok sözlü anlatım ya da *kelâm*, gelenek ya da *deftar* bulunur ve bunlar kutsal kabul edilir. Bunlar çeşitli zaman ve dillerde yazılmış, dinin uzun tarihinde her yeni evrenin dönüm noktalarında ortaya çıkmışlardır. En önemli kelâm *Sarancâm* ("sonuç") *Hazanâ* (muhtamelen "Hazine" anlamında) kelâmı olarak da bilinir ve Sultan Sahak ile onun modern ermişleri ve onların izleyicileri olan Yarisanilerin önemli şahsiyetlerinin sözlerini içerir. Bu kaynak, otorite anlamında bütün diğer kaynaklardan üstün ve mükkemel olarak kabul edilir. Ayetler şeklinde olan bu çalışma Goranînin Hewramani lehçesinde yazılmıştır (*bkz. Diller*). Diğer kelam ve deftarlar da Goranidir. Ancak Lurca, Farsça ve çeşitli Türki lehçelerde de yazılmışlardır. Diğer önemli çalışmalar M.S. 8.yy'daki gizemli Behlül Mâhi'ye (Med Behlülü)'ye atfedilen *Dawrai Bahlul* yine ayetler biçimindedir ve eski Gorani ile yazılmıştır. Nimetullah Ceyhunabadi Mukri'nin *Şahname-i Hakikat'ı*, Nurali İlahi'nin *Burhan*'ının her ikisi de yakın zamanda Farsça yazılmış, bazı kısımları Gorani olarak, Kuran'dan yapılan alıntılar ise Arapça verilmiştir.

Yarisaniliğin merkezi Goran bölgesi derinliklerinde, Kirmanşah'ın 74 km kadar batısında kalan Gahwara (ya da Gawara) kentidir. Baba Yâdigar'ın türbesi Gahwara'nın 92 km kuzey batısındaki bir köyde, günümüzde Yarisaniliğin kutsal bir ziyareti işlevi görmektedir. Yeni yıl, yani New Ruz bayramından (*bkz. Bayramlar, Törenler ve Takvim*) iki gün önce, inananlar bu türbeyi ziyaret ederek Yarisaniliğin ilkelerinin diyalektik şekillenişi olarak kabul edilen ilahileri birlikte söylerler. Dini öğretici ve usta, yani pir, soru içeren bir ilahi okur ve bu soru inananlar tarafından başka bir formülle yanıtlanır. Dinin söylem ve tören ilahilerindeki dialektik gelenek Zagros bölgesinde derin köklere sahiptir. Bu ayrıca Zerdüştlük dininin yazıtları olan *Zend-i Avesta* ve Zagros sıradağlarına yerleşik insanların şiirsel tarzında da görülür. Yarisa-

niler ayrıca bazı durumlarda bir horozu kurban etme geleneğine de sahiptirler (Yezidilere göre, horoz güneşin doğuşunu haber veren kutsal bir varlıktır ve Yarisanilerin bu töresini kutsal bir şeye yapılmış en büyük saygısızlık olarak görürler).

Yezdaniliğin inanç ve geleneklerinin etkileyici bir çeşitliliğe sahip kısmı günümüze ulaşmasına rağmen, tüm kollarında bundan çok daha fazlası unutulmuş, değiştirilmiş ya da uydurulmuştur. Söz konusu dinin en önemli terminolojisi, temel noktaları ve olayların döngüsü, halk etimolojisi, yaygın hurafeler, yalan-tarihler ve *pirlerin* (Yarisani din önderleri) hayal güçleri ile açıkça uydurulmuş hikayelerden türemiştir. *Sacnari* ve *Perdivari*'de önemli kozmik olaylar konusunda söylenenlerin kutlanması ve onlara değer verilmesine rağmen, bu konuda inanılması güç halk etimolojisi dışında, sözlük anlamı düzeyinde bile bilgi yoktur.

Yarisanilik geleneğine mensup erkeklerin fiziksek görünümlerinde en çok göze çarpan özellik bıyıklarına makas vurmamalarıdır. Sakal her zaman traş edilmesine karşın, bıyıklar olabildiğince uzatılır. İslam'da yasaklanmış olan bu gelenek (bıyıklar kısa tutulur) aşırı Şîîlerin, Alevilerden aldıkları bir gelenek olarak göze çarpar. Safevi krallarının bu dönemlerde çizilen portrelerindeki uzun bıyık ve temiz sakal tıraşı, günümüzde Yezdaniliğin herhangi bir mensubunda görülebilir. İslam'da bu geleneğe izin verilmediği için, ana Şiî inancına sahip olanlar bu geleneği bırakmıştır. Böylece bu uygulama bir kez daha Yezdanilerin özgün bir alışkanlığı haline gelmiştir.

Yarisaniliğe inananlara, günümüzde Güney Kürdistan'da büyük bir topluluk olarak rastlamak mümkündür ve daha bir çok küçük topluluk da ana Kürdistan dışında, Irak, Azerbeycan ve Elbruz Dağlarında bulunmaktadır (*bkz. Tablo 5*). Ünlü ortaçağ şairi Baba Tahir ve 19.yy şairi Edib-el-Mamalik bu inanca mensuptur (hatta, Baba Tahir Üçüncü Evrenin İkincil avatarları arasında sayılır). Musul, Kerkük ve Qasrı Şirin arasındaki farklı kesimlerde yaşayan Sarılı, Kakai ve Bazalan (Bajalan ve Bajarwan olarak da bilinirler) Kürtleri de Yarisaniliğin bazı türlerini icra ederler. Günümüzde Kürtlerin yaklaşık olarak %10-15 kadarının Yarisani olduğu tahmin edilmektedir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Hamzeh'ee, M. Reza, *The yaresan: A Sociological, Historical and Religio-Historical Study of a Kurdish Community* (Berlin: Klaus Schwarz, 1990); V. Minorsky, *"Ehl-i Haqq," in The Encyclopaedia of Islam; Mohammed Mokri, Le Chasseur de Dieu et le mythe du Roi-Aigle* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967); *Shâh-Nâma-ye Haqîqat,* Muhammed Mokri tarafından Fransızca olarak yapılan yorum ve çeviri (Paris: Institute Français d'Iranologie, Bibliothèque Iranienne, 1971); Robert Canfield, *"What They Do When the Lights Are Out: Myth and Social Order in Afghanistan,"* ACLS/SSRC yakın ve Ortadoğu Karma Komitesi Semboller ve Sosyal Farklılaşma Konferansına sunulan bildiri (Baltimore, 1978); Rıza M. Hamzeh'i, *The yaresan: A Sociological, Historical and Religio-Historical Study of a Kurdish Community* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1990); W. Ivanow, The Truth-Worshippers of Kurdistan: Ahl-i Haqq Texts (Leiden: Brill, 1953); V. Minorsky, *"Notes sur la secte des Ahlè Haqq," Revue du Monde Musulman 40–41* (1920 and 1921); Muhammed Mokri Recherches de kurdologie: Contribution scientişque aux études iraniennes. (Paris: Klincksieck, 1970); Dale Eickelman, *The Middle East: An Anthropological Approach* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1981); Henry Rawlinson, *Journey from Zohab to Khuzistan* (Londra, 1836); Henry Rawlinson, *"Notes on a*

march from Zohab," Journal of Royal Geographic Society (Londra, 1839); John Macdonald Kinnier, *A Geographical Memoir of the Persian Empire* (Londra, 1813); John Macdonald Kinnier, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the years 1813 and 1814* (London, 1818); Edith Porada, *"Of Deer, Bells and Pomegranates," Iranica Antiqua vii* (1967); Mohammad Mokri, *L'Esotérisme kurde* (Paris, 1966); Matti Moosa, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects* (Siraküze: Syracuse University Press, 1988); M. Rekaya, "Mâzyâr: Résistance ou intégration d'un province iranienne au monde musulman au milieu du IXe siècle ap. J.C.," *Studia Iranica 2* (1973).

ALEVİLİK

Dımılı konuşan Kürtlerin büyük çoğunluğu ile buraya komşu bölgelerdeki Kurmanci konuşan bazı Kürtler Yezdaniliğin diğer bir kolu olan Aleviliğe mensuptur. Bunlar Alawiler (Ali'nin izleyicileri), Aleviler (ateşin insanları, Zerdüşti'likteki ateşe tapınmadan türetilmiştir), Kızılbaş (kızıl renkli başlıklarından dolayı, *bkz. Giysiler ve Takılar*) ve Nusayriler'dir (Hıristiyanlığa gönderme yapan bu isim "Nazarenler" olarak ya da, ortaçağda taraftarları ile birlikte Anadolu'ya yerleşmiş Hürremi hareketinin Kürt devrimci liderini izleyenler anlamında "Narseh'in takipçileri" olarak yorumlanabilir) (*bkz. Ortaçağ Tarihi*). Aleviler dünyevi yaşamın İkinci Evresinin en önemli avatarının Ali olduğuna inanırlar (*bkz. Yarisanilik*) ve böylece bu ilk Şiî İmama karşı abartılı duygulara sahiptirler. Alevilerin yaygın bir şekilde böyle adlandırılmalarının kökeninde böyle bir neden yatıyor olabilir, tıpkı yabancıların Yarisanileri tanımlamkta kullandıkları diğer bir ad olan *Aliullahi* (Aliye tapanlar) gibi. Ali'nin Yarisaniliğin aksine, Alevilikte ikili bir anlama sahip olduğu hususuna dikkat etmek gerekiyor. Aleviler İmam Ali ile Peygamber Muhammed'i, *Alimuhammed* şeklinde birleştirerek, bunların tek bir avatar olduğuna inanırlar; ancak yine de ikili bir anlam yüklerler. Safevi devletinin kurucusu Şah İsmail kendi yazılarında kendisini *Hak* yani Evrensel Ruh olarak adlandırmadığı zamanlarda, bu Alimuhammed formülü ile adlandırmaktaydı.

Ali ve onun yaygın modern adları, dinde önemli bir yer tutmasına karşın Alevilik hâlâ tümüyle İslam-dışı bir din ve Yezdaniliğin bir parçası olmaya devam ediyor. Yezdaniliğin diğer kolları gibi, Aleviliğin temel dinsel öğretisi de Kuran'ın ruhu ve içeriği ile, Semavi-olmayan her bağımsız dinin çelişebileceği kadar şiddetle çelişmektedir.

Alevilik günümüzde devlet nüfusunun %13'ünü oluşturan bir çok Suriyeli Arap tarafından da icra edilir. Burada daha çok Nusayri olarak bilinirler ve Suriyenin kıyı bölgesindeki Latakia ve Tartus şehirlerinde yoğunlaşmışlardır. Bir zamanlar buralarda pekçok Kürt yaşamaktaydı. Günümüzde Kürtler sadece kuzeyde değil, doğuda, Hama Şehrine doğru uzanan bölgede de bulunmaktadır. Alevi Araplar asimile olmuş Kürtler ile Arap dönmelerinin bir karışımıdırlar (*bkz. Tarihsel Göçler*). Suriye'nin şimdiki devlet başkanı Hafız Esad Alevidir (daha doğrusu Nusayridir; aşağıya bkz.). Fransız mandası döneminde bu dinsel özelliğinden dolayı bölge özerk olarak kabul edilmiştir.

Toros ve Pontus dağlarına yakın Adana, Sivas, Tokat ve Amasya gibi şehirlerde Kürtlere komşu olan Türkiye'deki birçok Türkmen de Aleviliğe inanır. Burada Suri-

ye'den farklı olarak, Kürt olmayan Anadolu Alevileri asimile olmuş Kürtler değil, esas olarak Türki din değiştirenlerdir. Kürt Alevilerle birlikte bu Türkmenler de Safevilerin doğuşunu güçlendiren silahlı güçlerin belkemiğini oluşturmuştur (*bkz. Erken Modern Tarih*). Günümüzde Kürt Alevilerden daha çok olmasa bile, en azından onlar kadar Türk Alevisi vardır. Orta Kürdistan'da, Musul'un güney-güneydoğu kesiminde Yarisani Bajalanlarla komşu olarak yaşayan Şabaklar da Dımılı Aleviliğinin bir türünü icar ederler.

Dımılı Aleviliği, Yarisanilikten ziyade, eski Aryen mezhepleri ile daha yakın bir benzerlik gösterir. İbadetleri doğan güneşe ve aya eğilme ve bu esnada sihirli ilahiler okumayı içerir. Birlikte ibadeti içeren Cemhane toplantısı, Dımılı Alevilerde *Ayini Cem*, yani "Cem Geleneği" olarak bilinir. Büyük cem ya da yıllık genel toplantı önemli Müslüman Bayramı olan İbrahim (Kurban) Bayramı ile çakışır. Kurban Mekke'ye yapılan Hac ziyaretinin bitimini simgeler ve bir koyunun kesilmesini içerir. Cem (Zerdüştlükte *Cemşid*, Veda'da *yamâ* olarak bilinir) Zerdüştlük geleneğinde Kürt ve İran halklarının yeni yılı olan New Roz bayramının yaratıcısı olarak kabul edilen büyük bir Aryen kahramanıydı. Efsaneye göre Cem doğan güneş için Azhi Dahak tarafından kurban edilmiştir. Gerçekten de ünlü İran ulusal destanı olan Firdevsi'nin *Şahname* adlı eserinde, Cemşid, tıpkı Aleviler gibi, "Güneşe ve Aya Tapan" olarak betimlenmektedir (Zerdüşt'ün Gelişi'ni konu alan bölümün 71. satırı).

Ayini Cem Yarisanilerin Cemhanesi ve Yezidilerin Cemi ile aynı işlevi görür. Aleviler dinden olmayanların şiddetli sözel saldırılarına rağmen kadınların hâlâ ritüellere ve dinsel toplantılara, özellikle de büyük Cem Ayinine, başından sonuna kadar katılmalarına izin verirler. Bu, daha öncede belirtildiği gibi, dinden olmayanların toplu halde seks, yani "mum söndü" gibi iddialarda bulunmalarına vesile olan bir durumdur.

Kimi Yezidi klanlarında olduğu gibi, bazı Dımılı Alevilerinde de, eski İrani bir gelenek olan yere saplı kılıcın temsil ettiği tanrıya tapınma olayı hâlâ korunmaktadır. Mark Sykes 1908'de bu geleneği koruyan Dımılı aşiretleri arasında şunları saymaktadır: Bosikan, Kurian ve yine Zekiri, Musi ve Sarmi, ancak son üç aşiretin söz konusu dönemde artık bu geleneği icra etmediklerini de eklemektedir. Heredot bundan 2300 yıl kadar önce Ukrayna'da aynı geleneğin İrani İskitler ile Sarmatilerde (Kürt ve diğer İrani halkların akrabaları) bulunduğundan söz etmektedir (ayrıca Dımılı aşireti Sarmi ile Sarmati arasındaki isim benzerliği dikkate değerdir). Yere saplı kılıç ya da taş imgesi şüphesiz Britanya Kralı Arthur ve onun Excalibur adlı kılıcı ile benzerlik taşır. Bu ikisinin ilişkili oldukları güçlü bir olasılıktır. M.S. 175 yılında Roma İmparatoru Marcus Aurelius İngiltere ve İskoçya'da görev yapmak üzere Pannonia'dan (bugünkü Macaristan) topladığı Sarmatilerden bir tümen oluşturdu (komutanlarının adı ise Lucius *Artorius* Custus idi!). Nickel'e güre bu geleneğin temel ögeleri Britanya'ya bu Sarmatiler tarafından getirilmiştir. Excalibur'un bilinen hikayesi de bu Dımılı Alevi dini ile benzer olabilir. Dımılıler bu eski geleneği icra eden son İrani halktır.

Avrupalı kimi modern gezginler, kulaktan dolma bir söylenti olarak, bazı Kızılbaşların tanrıyı büyük bir siyah köpekte sembolize ettiklerini bildirmişlerdir (Driver 1921-23). Driver'in Aleviler ve gelenekleri konusundaki küçültücü görüşleri ve kendisinin onaylamadığı köpeği iyinin sembolü kabul etme ve kutsama (yılanın kötülüğü temsil etmesi gibi) çok eski bir dinsel gelenektir. İki zıt kutbun köpek ve yılan fi-

gürleri ile temsil edilmesi bütün eski Gnostik dinlerde, özellikle de Mithrailik'te görülen bir durumdur (*Jonas 1963*).

Alevilerin Ali'ye gösterdiği hürmet, Kara Koyunlu ve erken dönemdeki Safevi hanedanlıklarının en çarpıcı dinsel özellik haline geldi. Bu duruma diğer İslami olmayan gelenek ve inançlar da eklendiğinde, bunların kendilerini çevreleyen Müslüman komşularından giderek uzaklaşmaları kaçınılmaz oldu. Bunun bir sonucu olarak ta, dinsel ve siyasi düşüncelerini Şiîlik görünümü altında yayma yoluna gittiler. Bunlara genel olarak Kızılbaş deniliyordu; bu isim, söz konusu hareketin 15.yy'da başladığı Doğu-Orta Anadolu'daki Dımılı Alevi Kürtler tarafından hâlâ kullanılmaktadır.

Alevilerin 15. ve 16.yy'larda patlama yapmaları için gerekli kritik insan gücünün oluşmasında iki faktörün hayati bir rol oynadığı ortaya çıkmıştır: 1) Kürtlerin 1400 ile 1520 yılları arasında kaydettikleri inanılmaz demografik kazanımlar (*bkz. Demografi*; 2) Anadolu ve Kafkasya'da çok sayıda Türkmen kabilesinin daha önce başarıyla Yezdaniliğe geçmiş olması. Bu Aleviliğin eski himayecileri, tarihçilerin aşırı Şiî olarak bildikleri, bütün modern İran'ın yanı sıra, Kafkaslar ve Doğu Anadolu'yu da yöneten Kara Koyunluların Türkmen hanedanlığıydı (*bkz. Ortaçağ Tarihi*). Kara Koyunluların Yezdaniliğe yönelmeleri ve İslamdan uzaklaşmalarının belirtileri onların kendi dönemlerinde açıkça görülüyordu. Bugün bile, Kara Koyunlu hanedanlığının devamı olan ve eski Sovyet ve İran Azerbeycan'ında yaşayan bu Türkmen kraliyet kabilesi, Minorsky'nin bildirdiğine göre, Yezdaniliğe inanmaktadır. Safevi Alevi devriminde yeralan Kürt aşiretleri listesinde Şamlu, Şeyhhawand, Şadilu, Hacawand, Zaferanlu, Staclu (Istaclu) , Kovanlu (Kovâ/Kovân) bulunmaktadır. Tüm bu aşiretler hâlâ mevcuttur (*bkz. Tablo 1*). Dımılı Alevileri arasında, Türkçede kırmızı baş anlamında, giydikleri kırmızı başlıktan isimlerini alan ve sosyo-dinsel devrimciler olan *Kızılbaşlardan* hâlâ bu tür başlık giyenlerine rastlanır. Alevi olmayan Kürtler arasında bunun son kalıntıları Barzani geleneğinde bulunur. Barzani Konfederasyonunun lideri, aynı zamanda geleneksel yüksek dini lider olarak da görülür ve kutsal bir gelenek olarak sadece onun ailesi kırmızı türban giyme hakkını elinde tutar (*bkz. Giysiler ve Takılar*). Kırmızı renk aynı zamanda doğrudan Aleviliğin öncelleri olan Mazdeki ve Hürremilerde de semboldür.

Yarisanilik'te olduğu gibi, bazı Alevi kolları da, çeşitli nedenlerden dolayı, 15.-17.yy arasında, günümüzdeki biçimini kazanmasına yardım ettikleri Şiî İslam'a giderek daha fazla yaklaşmışlardır. Aleviliğin en fazla değişmiş kollarının Şiî İslam'la ilişkileri, Ehl-i Hak mensuplarının Nurali İlahi (*bkz. Yarisanilik*) ile olan ilişkilerine benzer. Ne kadar değişmiş olurlarsa olsunlar, ne Ehl-i Hak ne de Aleviler, Kuran standartlarına göre Şiî ya da Müslüman kabul edilemezler.

Alevilik, Peygamber Muhammedin hırkasını giyen Sultanları (halife) ve ortodoks Sünni İslamın havariliğini yapan Osmanlı yönetimince hoşlanılmayan bir dindi. Bu yüzden Aleviler Doğu Anadolu'nun 1514'te Sultan Selim tarafından Farslardan alınmasından sonra birçok katliama ve devlet destekli kıyımlara maruz kalmıştır.

Buna rağmen, Aleviler Yezidilerden daha az baskıya maruz kalmışlardır. Bu da sayıca daha kalabalık olmalarından kaynaklanır. Bugün bile bu dine mensup olanlar Kürtlerin yaklaşık olarak % 20'sini oluşturur.

Alevilerin Osmanlı yönetimi altında yüzyıllarca maruz kaldıkları horlanma ve Farslara sempati duyduklarına ilişkin sürekli şüpheler, Türkiye Cumhuriyeti tamamen

laik olduğunu kabul etmesine ve İran bir tehdit olmaktan çıkmasına rağmen, olduğu gibi 1922 sonrası döneme aktarılmıştır. Ancak çok yakın zamanlarda, Ankara Alevilik ve onunla güçlü bağları bulunan Sufi Mezhebi Bektaşiliğini hor görmenin mantıksız olduğunu fark etmeye başlamıştır. Tersine, Alevi karşıtı politikalarından dolayı bir çok şeyi yitirebileceğini görmüştür. Bu politikalar Alevi Kürtleri (bunlar hem Alevi hem de Kürt olmalarından dolayı çifte ayrımcılığa maruz kaldıklarını düşünmektedir) en radikal gruplar ile en aşırı siyasi gruplara yöneltmiştir. Günümüz Alevilerinin baskıcı bir devlete yönelik bu isyancı tavrı Yezdani mensuplarının daha önceki hareketlerini (örneğin Mazdeki ve Hürremi hareketleri) ve Şiîliğe bulaştırdığı radikalizmi anımsatmaktadır.

Alevilik şimdilerde Türkiye'de "yerli" bir Anadolu dini olarak saygıya değer olarak tanınmaktadır. Ulusalcı niteliği maskeleyen ve Sunni Müslümanlar arasında yükselen militanlığa karşı yararlı bir denge unsuru olarak Ankara, bazı Alevi festivallerini resmi düzeyde bile desteklenmektedir (*bkz. Bayramlar, Törenler ve Takvim*).

Aleviliğin ayrı bir kolu olan ve Suriye'nin kıyı bölgelerine göç eden Kürtler tarafından bu bölgeye getirilen Yezdaniliğe, Arap değerlerinin eklenmesiyle ortaya çıkan Nusayrilik üzerinde de durmak gerekiyor. Bu dine inanan insanlar artık kendilerini Kürt olarak kabul etmemektedirler. Ali yerine Salman'ın Evrensel Ruhun Tanrıdan sonraki en önemli avatarı olduğuna inanırlar. Salman Peygamber Muhammed'in Fars arkadaşlarından biriydi. Diğer İslami şahsiyetler Alevilikte olduğu gibi evrensel yaşamın en önemli ve dünyevi İkinci Evresinde yer alırlar. Nusayrilerin önemli yıllık kutlamalarının tarihleri ile Yezidilerinki arasında büyük paralellikler vardır. Bu ortaçağdan beri Siman ile Kürt Dağı'nda (Halep'in batısında) bulunan Yezidi toplumu ile kurulan yakın ilişkilerden kaynaklanmış olabilir. Nusayriler New Roz (21 Mart), Mithrakan (Nusayriler *Mihrican* olarak bilirler, Ekim 6-13) ve Yezidi Bayramı (25 Aralık) gibi günlerin hepsini kutlarlar. Dördüncü bir kutlama olan ve Yezidiler tarafından Temmuz sonlarına doğru Tiragan münasebeti ile kutlanan bir bayram, Nusayrilerde *Sada* olarak değişmiştir ve Hıristiyanların Epifeni yortusu zamanı olan Ocak ayına denk gelir.

Nusayrilik ile Alevilik ve aslında Yezdaniliğin tüm diğer kolları arasındaki en belirgin fark, dinsel öğretide değil, sosyolojilerinde, özellikle de kadına yönelik tutumlarında göze çarpmaktadır. Nusayriler hiç de Kürt olmayan bir tarzda, fakat Semavi dinlerindekine benzer biçimde, kadına oldukça düşük bir statü tanırlar. Kadınların nesne ya da hayvanlar gibi ruhsuz olduklarına ve günahkâr bir erkeğin ölümünden sonra ruhunun bir kadında hayat bulacağına ve ruhsuz olan bu kadının bedeninde bir yaşam boyunca ceza çekeceğine inanırlar. Peygamber Muhammed'in kızı Fatma'yı önemli avatarlar arasında kabul etmelerine rağmen, bu ismi *Fatim* olarak değiştirip eril hale getirmişlerdir. Aslında onun bir erkek olduğuna ancak Ali'nin çocukları Hasan ve Hüseyin'i dünyaya getirmek için kadın suretinde göründüğüne inanırlar. Bu durum açıkça Yezdaniliğin diğer bütün kollarında görüldüğü üzere, kadına verilen yüksek statü ve yine Tablo 6'da da görüldüğü gibi, her Evrenin bir kadın avatarın bulunma zorunluluğu ile çelişmektedir (*ayrıca bkz. Kadının Statüsü ve Aile Hayatı*).

Alevilik hakkındaki alışılmadık şeylerden bir de en önemli alevi pirlerinden biri olan Hacı Bektaş ziyaretinin Kuzey-Orta Anadolu'nun iki şehri komşu olan Nevşehir

ile Kırşehir arasında bulunmasıdır. Eski Pontus olan bu bölge, ana Kürdistan'dan uzakta ve aslında Alevilerin Doğu Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları alanın da dışındadır. Halbuki burası tamamıyla klasik Pontus Zelani Krallığının sınırları içinde, ve dinin en önemli tapınak şehri ve merkezi olan Comana Pontica ise (modern Tokat), Zela'ya (modern Zile) neredeyse bir taş atımı mesafededir (*bkz. Klasik Tarih: Zelaniler*).

12. yüzyıl dolaylarında yaşadığı tahmin edilen Hacı Bektaş karmaşık bir kişilik olup, pekâla da daha önce söz ettiğimiz ve Pontus'a 9.yy'da yerleşen Yezdanilerin devrimci avatarı Narseh olabilir. Bizans kaynaklarına göre, Narseh en sonunda Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Theophobos adını almıştır. Ancak, Narseh'in Hıristiyanlığı kabul edişi, normal bir "kabul" şeklinde anlaşılmamalıdır. Evrenselci bir din olan Yezdaniliğin bir mensubu kendisini rahatlıkla başka herhangi bir dinin taraftarı olarak gösterebilir ve bunu yaparken de samimi olabilir. Nerseh'in militan Mazdeki-Hürremi öğretisi Anadolu Aleviliği içinde, kızılbaş haraketi içinde ve hatta Osmanlı sultanlarının elit orduları olan yeniçeriler arasında bile güçlü bir şekilde tezahür etmiştir. Her yeniçeri bölüğünde ve kampında, çok iyi bilindiği üzere, Bektaşiliği ögreten ve tam mesai ile çalışan bir alim vardı. Ne var ki, Alevilerin bu sosyal devrimciliği ve militanlığı, Yarisanilerin Gnostik pasifizminde tümüyle ortadan kalkmıştır.

Ek Okuma ve Kaynakça

P.J. Bumke, "Kizilbas Kurden in Dersim (Tunceli, Türkei): Marginalität und Häresie," *Anthropos* 74 (1979); "The Kurdish Alevis: Boundaries and Perceptions," Peter Andrews, ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Reichert, 1989) içinde; N. yalman, "Islamic Reform and the Mystic Tradition in Eastern Turkey," *European Journal of Sociology* 10 (1969); F.W. Hasluck, *"Heterodox Tribes of Asia Minor," Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 51* (1921); Matti Moosa, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects* (Siraküze: Syracuse University Press, 1988); James Reid, *Tribalism and Society in Islamic Iran, 1500-1629* (Malibu: Undena, 1983); Klaus Müller, *Kulturhistorische Studien zur Genese pseudo-islamischer Sektengebilde in Vorderasien* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1967); P. Butyka, *"Das ehemalige Vilayet Dersim," Mitteilungen der kaiserlich-kôniglichen Geographischen Gesellschaft* 35 (Berlin, 1892); Peter J. Bumke, *"Kizilbaşç-Kurden in Dersim (Tunceli, Türkei): Marginalität und Häresie," Anthropos* 74 (1979); Krisztina Kehl-Bodrogi, *Die Kizilbaşç/Aleviten: Untersuchungen über eine esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1988); Rev. Henry H. Riggs, *"The Religion of the Dersim Kurds," Missionary Review of the World 24* (1911); Hanna Sohrweide, *"Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Shiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert," Der Islam* 41 (1965); Melville Charter, *"The Kizilbash Clans of Kurdistan," National Geographic Magazine* 54 (1928); Trowbridge, *"The Alevis," Harvard Theological Review* (1909); Helmut Nickel, *"The Dawn of Chivalry," in Ann Farkas et al., eds., From the Land of the Scythians* (New york: Metropolitan Museum of Arts, n.d.); Richard Antoun and Donald Quataert, eds., *Syria, Society, Culture, and Polity* (Albany: SUNy Press, 1991); Albert Hourani, *Minorities in the Arab World* (Londra: Oxford University Press, 1947); L. Molyneux-Seel, *"Journey into Dersim," Geographical Journal* 44-1 (Londra: 1914); M. Rekaya, *"Mise au point sur Thèophobe et l'alliance de Bâbek avec Thèophile* (839/840)," *Byzantion* 44 (1974); J. Rosser, *"Theophilus' Khurramite Policy and Its Finale: The Revolt of Theophobus' Persian Troops in 838," Byzantia* 6 (1974); Hans Jonas, *The Gnostic Religion* (Boston: Beacon, 1963); Weulersse, J., *Le pays des Alouites* (Tours, 1940).

YEZİDİLİK

Kendilerini çeşitli biçimlerde, Yazidi, Yezdani, Izadi ve Dasna'i olarak ta adlandıran Yezidi dininin mensupları dinden olmayanlar tarafından genellikle aşağılayıcı bir isimle, "Şeytana Tapanlar" olarak adlandırılırlar. Kürt nüfusunun %5'inden azını oluştururlar. Günümüzde dağınık halde esas olarak Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Suriye'de, Kafkaslar'da, Türkiye'nin Güneydoğusu ve Irak-Suriye sınırının Cebel-Sancar tepeleri ve Musul şehrinin kuzeyindeki bölgelerde yaşarlar.

Yezdaniliğin bir kolu olarak Yezidiler meleklere özel bir önem verirler. *Yezidi* adı Eski ve Orta İrani dilinin bir terimi olan ve "melek" anlamına gelen *yazata* veya *yezad*' sözcüklerinden türemiş ve bu sıfatı "meleğe tapanlar" haline getirmiştir. Yezidiler bu meleklere *Lusifer* ve *Meleki Tawus*'u ("Tavuskuşu Meleği") dahil ederler. Karanlığın ve kötünün prensi olması şöyle dursun, Lusifer, dünyevi meseleler üzerinde çok daha büyük bir otorite ve iktidara sahip olsa bile, diğer melekler ile aynı yapıya sahiptir. Hatta, Ruhun bir zamanlar oturduğu maddi dünyanın parçalanmış inci ya da kozmik yumurtanın orijinal parçalarını kullanarak yaratan bizzat Melek Tawus'tur.

Bütün önemli Yezidi dinsel kaynakları (söylendiğine göre) yayınlanmış olmasına ve bunlar hakkındaki yorumlara kolaylıkla ulaşılmasına karşın, en önemli soru olan yaradılış sorusu spekülasyona açık bırakılmıştır. Örneğin, Lusifer'in hangi Evreye ait olduğu ve kesin konumuna ilişkin sorular kişinin tümdengelim muhakemesine bırakılmıştır. Kendisi, doğal olarak, Evrensel Ruh olamaz çünkü Ruh yaratılış işlemine doğrudan katılmaz. Alevilik ve Yarisanilik'te "yüce Tanrı" Hawandagar Ruhun ilk avatarı olup dünyayı yaratma görevini yani *Sacnari*'yi yerine getirir. Yezidi kozmogonisinde ise Lusifer'in Hawandagar'ın yerini aldığı sonucuna varmak mümkündür. Yezidiliğin, daha sonra tartışılan iki kutsal kitabı *Cilve* ve *Mushaf* bu yargıyı destekler niteliktedir. Bu metinlerin aşağıdaki çevirisi hemen hemen tümüyle Guest'ten (1987) alınmıştır. Cilve'de şöyle denilmektedir; "Melek Tavus bütün yaratıklardan önce vardı" ve "Ben (Melek Tavus) vardım, varım ve sonsuza kadar, tüm varlıkları yönetmek için var olmaya devam edeceğim... Benim bulunmadığım hiç bir yer yoktur... Her evre bir avatara sahiptir ve bu benim rızamla olmaktadır. Her kuşak bu dünyanın efendisi ile birlikte değişir, böylece her bir efendi kendi sıra ve dönemlerinde kendi istemlerini yerine getirir. Diğer melekler benim işime ve eylemime karışamazlar: Ben ne demişsem, odur." Tüm bunlar Alevilik ve Yarisanilikte Hawandagar'a atfedilen görevlerdir. Mushaf'ta şöyle deniliyor; "Tanrı [Evrensel Ruh anlamına geliyor olmalı] başlangıçta, kendi kutsal özünden Beyaz İnci'yi yarattı ve *Anfar* adlı kuşu yarattı. Ve inciyi sırtına koydu, ve orada kırk bin yıl kaldı. İlk gün (yaradılışın ilk günü), Pazar günü, O Azazil'i, yani herkesin başı olan Melek Tavus, adlı meleği yarattı..." yine Mushaf Birinci Evrenin bu ilk haftası olan yaradılış haftasının her bir gününde yaratılan diğer altı meleğin adını da vermektedir. Bu adlar Alevilik ve Yarisanilikteki melek adları ile, Tablo 6'da verildiği üzere, yakın bir benzerlik göstermektedir. Buradaki tek sorun altı avatar yerine *yedi* avatarın bulunması ve ruhun kendisinin tümüyle dünya işlerinin dışında tutulmasıdır. Ancak, muhtemelen bu durum Yahudi-Hıristiyan etkisi sonrası orijinal kozmogonide meydana gelen yozlaşmadan kaynaklanmaktadır. Mushaf'ın giriş bölümünün geriye kalan kısmında, insanın kökeni

hakkında, Yahudi-Hıristiyanlıktaki Adem ile Havva hikayesi ile onların şeytanla olan ilişkilerin bir versiyonu anlatılmaktadır. Burada şeytan Lusifer'dir ancak o sadece dürüst bir danışman ve öğretmendir. Bundan sonra ise dünyadaki bütün varlıklardan sorumlu olmuştur.

Birinci Evrenin gerçek öyküsü Mushaf'ın ilk bölümünün sonundaki bir cümlede, pek te açık olmayan bir biçimde belirtilmiştir. Bu cümlenin Yezdaniliğin temel görüşleri ile uyum içinde olduğu görülmektedir. Bu cümlede şöyle denilmektedir "O altı avatarı kendi özünden ve ışığından yarattı ki, onlar bir ışıktan diğer ışıkların yaratılması şeklinde ortaya çıktılar". Bu durumda orijinal Yezidi inancında Lusifer'in Evrensel Ruhun Birinci Evredeki baş avatarı olduğunu varsaymak mümkündür ve Yezdaniliğin geri kalan kozmogonisi az ya da çok bozulmamıştır. Lusifer, yani Melek Tavus ("Tavuskuşu Meleği") bronz bir kuş heykeli ile temsil edilir. *Bu ikon Anzul/Anzal (bu sözcük çoğu zaman yanlış bir şekilde verilen "Eski olan" anlamına gelmez) Irak Kürdistan'ındaki Musul'un kuzeydoğusundaki Şaykan bögesindeki Yezidiliğin kutsal merkezi Laleş'teki yıllık büyük Cem'de dinin mensuplarına gösterilir. Anzul/Anzal'ın antik kuş-tanrının modern adı olan Anzu, Sümerlerde Imdugud ve Asur arşivlerinde Anzu olarak geçer. Hem Sümer hem de Asur gelenekleri Anzu'nun yaşadığı yer olarak Kürt dağlarını verir.*

Laleş ve çevresi Yezidi dininin en önemli kişisi olan Şeyh Adi'nin türbesinin de bulunduğu yerdir. Yezidilikte Adi'nin rolü, Yarisanilikte Sahak ile Alevilikte Ali'nin oynadığı role tekabül eder. Yezidilere göre Şeyh Adi Birinci Evreyi izleyen evrede Kutsal Ruhun en önemli avatarıdır. Adi'nin baş avatar olması, Melek Tavus'un onda yeniden hayat bulduğu anlamını da taşır. Modern yanlış şekliyle Adi'ye Yezidiliğin kurucusu payesi verilir ve ilginç bir biçimde, O'nun günümüz Yarisanilerinin Sultan Sahak'ın yaşadığı dönem olduğuna inandıkları, 12-13.yy dönemlerinde yaşadığına inanılır (Bu dönem, Aleviliğe bağlı Bektaşi dergâhının kurucusu olan Hacı Bektaş'ın yaşadığı döneme denk gelmektedir). Hem Adi hem de Sahak'ın yüz seneden fazla yaşadığına inanılmaktadır.

Asıl Anzal kuşu ikonu yanında, altı tane daha az bulunan benzer Tavuskuşu Meleği heykeli vardır. Bunlar (Yezidi toplumunun) "piskoposluk bölgesi" anlamında *sancak* olarak adlandırılır ve her biri farklı bir Yezidi topluluğunu temsil eder. Bunlar her yıl kutsanmak üzere Suriye, Zozan (yani Sason/Sasun veya Kürdistan'ın Anadolu'daki Batı ve kuzeyi), Sancar, Şeyhan (Büyük Zap Vadisi), Tebriz (Azerbaycan), ve Musquf (Moskova, yani eski-Sovyet Kafkasya) sancaklarında tapınmak üzere dolaştırılır. Tebriz ve Musquf sancaklarında, Azerbeycan'da az sayıda Yezidinin kalması ve din-karşıtı Sovyet hükümetinin kuş ikonununun aktif Yezidi Kafkas toplumu arasına girişine izin vermemesinden dolayı artık dolaştırılmamaktadır.

Yezdaniliğin diğer kollarında olduğu gibi, Yezidilikte de tanrı kökenli bir kutsal kitap yoktur. Ancak onların temel inaçlarını kapsayan bir çok kutsal eser vardır. Şeyh Adi'ye atfedilen ve *Cilve* yani "tanrı emirleri" olarak bilinen kısa (yaklaşık beş yüz kelimelik) bir Arapça eser bulunmaktadır. Daha ayrıntılı bir başka eser ise, Adi'nin oğlu, Şeyh Hasan ibn Adi'nin ikinci kuşak yeğeni (yaklaşk 1195 yılında) tarafından yazıldığına inanılan *Mus'haf-ı Reş*, yani Kürtçedeki karşılığıyla "Kara Kitap"tır.

Yezidi kutsal kitaplarının en aydınlatıcısı olan *Mushaf*, dinin kozmogonisi, ilmihali, eskatolojisi ve duaları hakkında, birçok çelişki ve garipliğe rağmen, en ayrıntılı (Yarisanilerin kitaplarındakilerinden kat kat fazla olan) bilgileri içerir. Mushaf gerçekten de 13.yy tarihli olabilir. Mushaf Kürtçe'nin Kurmanci lehçesinin eski biçimiyle yazılmıştır. Kurmancinin 13.yy'daki merkezi esas olarak Hakkari'nin en sarp dağlık bölgeleriyle sınırlıydı (*bkz. Kurmanci*). Gerçekten de, Hakkari Adi ve Hasan'ın en ateşli taraftarlarının çıktığı bölgedir. Yezidiler, Adi'nin Lübnan'ın Bekaa Vadisinde doğduğuna inanmalarına karşın, O'nu Adi el-Hakkari (Hakkarili Adi) olarak adlandırırlar.

Yezidilerin yıllık dört büyük kutlamasından (*bkz. Bayramlar, Törenler, ve Takvim*) ikisi, *Cem* ve Yezid Bayramı üzerinde burada biraz durmak gerekiyor.

En önemli Yezidi bayramı Anzal'ın kuş ikonunun inananlara sunulduğu yedi gün süren *Cem* bayramıdır. Musul'un kuzeyinde, Adi ve Hasan'ı da kapsayan diğer önemli kutsal Yezidi şahsiyetlerinin mezarlarının da bulunduğu Laleş'te, 6-13 Ekim tarihleri arasında yapılır ve dinin tüm mensuplarının bu bayrama katılması zorunludur. Geleneksel olarak Ekim ortalarında yapılan eski büyük Aryen kutlaması olan *Mithrakan* (Zerdüştlükte Mihragan, Nusayrilerde Mihrican; *bkz. Alevilik*) ile aynı zamana denk gelir. Eski Mithrakanlar dünyanın yaradılışı eylemini, cennetteki boğayı öldürerek onun bedenini maddi dünyayı yaratmada kullanan güneş tanrısı Mithras için kutlarlardı. Laleş'teki kutlama sırasında, biniciler bir boğa yaklama oyunu oynar ve yakalanan boğa kurban edilip ziyaretcilere dağıtılmadan önce Laleş ziyareti *Şems el-Din* (İnancın Güneşi) etrafında döndürülür.

Karmaşık bir kişilik olan *Yezid*'e, Yezidiler arasında bir bakıma kafa karıştıran bir tarzda saygı duyulmaktadır. *Yezid* dinin kurucusu (din kendi adını taşır) ya da Melek Tavus'tan sonra Ruhun en önemli avatarı (kimilerine göre Melek Tavus'un ta kendisi) olarak kabul edilir. Seyrek te olsa Yezidiler arasında, Şiî Müslümanlar arasında baş düşman olarak kabul edilen Ümeyye Halifesi (M.S. 680-83) Yezid ibni Mu'avviyye ile de özdeşleştirilir. Bu yanlış görüş Suriye ve Irak hükümetleri tarafından (Yezidileri diğer Kürtlerden koparmak ve Ümeyyelere, yani Araplara bağlamak umuduyla) sürekli olarak teşvik edilmektedir. Bu durum önde gelen Yezidi ailelerinin Arap giysi ve Ümeyye halife adları almasına da yol açmıştır. Halbu ki, Ümeyye halifesi olması şöyle dursun, bu isim kesinlikle *yezad* "melek" sözcüğünden türemiştir ve önemi göz önüne alındığında, *Yezidiler Meleği* anlamına geliyor olmalıdır. Yezidi önderliğini kendi etnik kimlikleri konusunda şüpheye düşürecek kadar etkileyen bu komik karışıklık, geçmişte maruz kaldıkları yoğun baskılar, günümüze kadar ulaşabilen edebiyatlarının yanı sıra, Yezidilerin geçmişte sahip olmuş olabilecekleri ve sonradan tahrip edilen zengin linguistik ve tarihsel külliyat da dikkate alındığında, bu hiç de beklenmeyen bir durum değildir.

Yezidi kozmogonisinde daha önce parçalanmış inci ya da kozmik yumurtayı kullanarak maddi dünyayı yaratmış olan Melek Tavus, orijinal olarak eski Yezidilikte Mithras'ı temsil etmiş ve belki de daha sonra Lusifer olarak tanımlanmıştır. Yezidilerin en önemli ikinci bayramı bu olasılığı güçlendirmektedir. Aralık ortası ile sonu arasındaki bir dönemde Yezidin doğumunu anmak üzere kutlanmaktadır. Doğum gününün kış gündönümünde ya da buna yakın bir zamanda oluşu, onu Mithras ile bağlan-

tılı kılmaktadır (Mithrailik zaten bu genel coğrafi alandan M.Ö. birinci yüzyılda Roma İmparatorluğu'na yayılmış ve daha önce de ele alındığı gibi, Mithras'ın söylencesel doğumu 25 Aralık'ta kutlanmaktadır). Bu kutlama önem açısından, Ekim'deki Cem töreni ile paralellik taşımakta ve Tanrı Mithras'ın dünyayı yaratma eylemini anmak için tutulan eski oruç Mithrakan (ya da Mihrican)'ın zamanına denk gelmektedir. Avrupa'da bulunan fresk ve heykellerde çok yaygın olarak rastlanıldığı üzere, Mithas'ın bir boğayı hançerleyişi, akan kandan bir yılan ve köpek figürünün oluşması sahnesi aynı hikayenin resmedildiğini gösterir (bu iki tanıdık sembol, yani kötü ve iyi, yukarıda Yarisanilik kısmında verilmiştir). Bu olay, Yezidiler tarafından şenliklerden önce tutulan üç günlük bir oruçla anılır.

Yezidilikteki yaradılış öyküsünde kuşlar, bütün büyük olaylarda sayıları burada özetlememize imkan vermeyecek kadar çok olan olaylarda temel bir rol oynar. Yezidilerin tanrının bir kuş şeklindeki temsilini kutsamaları ve horozun kutsal sayılışı iyi bilinen örneklerden yalnızca iki tanesidir. Daha ilginç olan fakat fazlaca bilinmeyen şey ise, Laleş türbelerine yaklaşık 50 km mesafede bulunan Orta Kürdistan'ın Şanidar-Zawi Çemi arkeolojik bölgesinde arkeolog Solecki tarafından türbe kalıntıları ve büyük kuş kanatları, özellikle de 10 800 (300 yıl önce veya sonrası) yaşında büyük toy kuşu kanatlarının bulunmuş olmasıdır. Bu kalıntılar kuşların karıştığı ve muhtemelen din adamının kostümünün bir parçası olarak kuş kanatlarının kullanıldığı bir dinsel törene işaret etmektedir *(Solecki 1977)*.

Kuş kanatlarının tanrılarda gösterilmesi daha sonraları Mezopotamya sanatında, özellikle de başkent Ninova'da, kelimenin tam anlamıyla Laleş ufuklarından görülebilen Asurların kraliyet taş heykelciliğinde yaygın hale geldi. Kanatların ve uçamayan canlıların sanatsal kombinasyonu, insanın tanrıyı, aslanın sfenksi, boğanın kraliyet sembolünü ve atın pegasus'u teşkil etmesi gibi, kanat benzeri süslemelerin din adamı kostümlerinde kullanılması bir çok kültürde oldukça sık rastlanan bir durumdur. Ancak tanrının kanatlı bir kuşta temsili, Yezidiliğe özgü bir durumdur. Antik Zawi-Çemi'de kurban sunmaya ilişkin olarak ortaya çıkan bulgular günümüz Yezidi dininin yerel köklerine işaret etmektedir.

Laleş'teki kuş ikonu adından da anlaşılacağı üzere, her zaman tavus kuşu olarak tanımlanmıştır. Melek Tavus veya Tavuskuşu Meleği bu yanlış yorumun bir sonucudur. Ancak, tavus kuşu Kürdistan'da ve Asya'nın bu parçasında doğal olarak bulunan bir kuş değildir. Zawi Çemi'den elde edilen bulgulardan haraketle Yezidiliğin bu ikonundaki kuşun büyük toy kuşu olması çok daha gerçekçi bir olasılıktır. Toy kuşu (Kürtçe şawât) Kürdistan'da doğal olarak bulunmaktadır (*bkz. Flora ve Fauna*). Bunun da hindininkine benzeyen (tavus kuşununkine de bezer, ancak heykelde de görüldüğü gibi daha kısadır) renkli bir kuyruğu vardır. Mantıksal olarak toy kuşu Yezidiliğin bu antik geleneğine Hindistan'a özgü bir kuş olan tavus kuşundan daha uygun düşmektedir.

Meleğin adı olan "Tavus," hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde Nawus, yani Nuh, isminin bozulmuş halidir. Bu eski Nawus ismi Yarisanilik ve Alevilikte hâlâ korunmakta, geleneksel Yezidilikte ise Nuh birinci avatardır. Nawus adının Tawus'a dönüştürülmesi, Yezidiliğin baş meleği ile antik Anzu ikonunu özdeşleştirmek ve böylece her ikisine de kuş karakteri vermek amacıyla yapılmış olmalıdır.

Doğan güneş karşısında üç kez eğilme ve bu esnada dua okuma geleneği Aleviler arasında olduğu gibi Yezidilerde de görülür *(Nikitine 1956)*. Yezidiler ayrıca "güneşin cisimleşmiş" şekli olan güneş ışınları tan vaktinde ağaç gövdelerine ilk defa düştüğü anda, onları öperek kutsarlar *(Kamuran Ali Bedirhan 1934)*.

Yezidiler arasında, diğer bir Alevi geleneğine, tanrının yere saplı bir kılıç ya da asada temsil edilişine de rastlanılır. Bunlar kutsanmaz fakat üzerlerine yemin edilir *(Alexander 1928, Bellino 1816)*.

Güçlü bir aristokrasiye ek olarak, Yezidilerin sosyal sınıf sistemi Sasani İmparatorluğu Zerdüştilerinin katı sosyal katmanları ile ilginç benzerlikler gösterir. Zerdüşt rahipleri din ya da kraliyet sınıfından olmayan kimselerin eğitim görmelerini yasaklamışlardı. Geleneksel Yezidilikte de bu ayrıcalık herkese tanınmamaktadır (bazı Yarisaniler de buna inanır ve bunu uygularlar). Öyleki, bu yüzyılın başına kadar Yezidiler arasında tek bir kişinin (ki bu da *Cilve*'den sorumludur) okuma yazma bildiği ileri sürülmüştür *(Guest 1987, 33)*. Günümüzde bu yasak çoğunlukla ortadan kalkmış olmakla beraber, eski alışkanlığın gücünden dolayı, Yezidiler hâlâ okumaya hevesli değildir.

İlginç bir şekilde, zengin Yezidi Şeyh ve Melleleri Arap Bedevi giysileri ve başlıkları giyer, hem Arapça hem de Kürtçe bilirler ve isimleri de genelikle Arapçadır. Öte yandan, toplumun daha fakir kesimleri ve dini önderler, Kürtçe isimler taşırlar, sadece Kürtçe konuşurlar ve geleneksel Kürt giysi ve başlıklarını kuşanırlar *(Lescot 1938)*.

Yezidi toplumunun önderliği geleneksel olarak eski asil Kürt ailelerinden biri olan ve önderliği 18 yy'da devralan Çollar'ın elindedir. Çollar, Mushaf'ın yazarı Şeyh Hasan'ın soyundan geldiklerini iddia eden yöneticiler zincirinin yerine geçtiler. Çollar maddi ihtiyaçlar da dahil olmak üzere, her konuda her Yezidi tarafından desteklenmektedir. Rahiplik görevleri, Yarisanilikte olduğu gibi, Çolların da aralarında oldukları yedi kalıtsal rahiplik ailesinin üyeleri tarafından yerine getirilir.

Yezidi toplumunun günümüzde görece küçük oluşu yanıltıcıdır. Selahaddin'in Antakya'yı fethettiği dönemlerde Yezidiler komşu Amanos Dağlarının vadilerindeki nüfusun ağırlıklı kısmını oluşturuyordu ve bu durum 19.yy ortalarına kadar devam etti. 13.-14.yy'a gelindiğinde, Yezidiler birçok Müslüman ve Hıristiyan'a kendi dinlerini kabul ettirerek etki alanlarını Antakya'dan Urmiye'ye, Kerkük'ten Sivas'a kadar genişlettiler. Aynı zamanda küçümsenmeyecek derecede politik ve askeri bir güce de ulaştılar. Bu dönemde Cizre bölgesi (yukarı Mezopotomya) emirleri Yezidilerdi ve bunlardan biri de şam emiridir. Bir Yezidi vaizi olan ve 1297'de ölen Zeyn el-Din Yusuf, Şam ve Kahire'de Yezidi toplulukları oluşturmuştu. O'nun Kahire'de bulunan görkemli türbesi günümüzde hâlâ ayaktadır.

Eski bir Müslüman ansiklopedi yazarı olan Şahab el-Din Fadlullah el-Ömeri M.S. 1338'de Dınbılı/Dumbuli'lerin (Alevi Deylemilerin iyi bilinen bir kolu) Yezidi olduğunu söylerken, tanınmış Kürt tarihçisi Şerafeddini Bitlisi 1597'de, Kürt aşiret ve bölgelerinin büyük çoğunluğunun Yezidi olduğundan söz etmektedir. Bu kaynaklar oldukça önemli bir bilgi taşımaktadır. Anadolu'da yaşayan Kürtlerin büyük çoğunluğunun Yezidi olması neredeyse imkansız olduğuna göre, aslında her iki kaynakta da

genel anlamda Yezdaniliğe işaret edilmekte ve günümüzdeki bölünmüşlüğünden önce ortak bir adının bulunduğunu göstermektedir. Yezidi/Yazidi yani "melekçiler" teriminin Bitlisi zamanında hâlâ Yezdaniliğin kolları olan Alevi, Nusayri ve Yezidiliği kapsadığı kabul edilmelidir. Burada Yezdani adının Yezidi adına tercih edilmesi modern Yezidilik ile karıştırılmasını önlemek içindir.

Yezidilerin Müslüman ve Hıristiyan komşuları, sürekli olarak onları kendi dinlerine kazanmak için barışçıl ya da diğer her türlü yolu denemekten geri durmamışlardır. Osmanlı hükümetine ve askeri okullarına alınan birçok Yezidi Sünni Müslüman olmaya zorlanmıştır. Ancak dağlık bölgelerde yaşıyan Yezidiler inançlarını korumuşlardır. Osmanlı otoritelerine sunulan ve Yezidilerin askerlikten muaf tutulmasını isteyen 1872 tarihli dilekçe, Yezidi dinsel yasa ve inançları konusunda *locus classicus* haline dönüşmüştür (metnin İngilizce çevirisi için *bkz. Driver 1921-23*).

Yezidilere barışçıl yöntemlerle din değiştirtmekte başarısız kalan Osmanlılar, Yezidilere karşı, 17.-18.yy boyunca devam eden katliamlara giriştiler. Bu katliamlar 19.yy ortalarında Osmanlı topraklarında tekrar uygulamaya kondu ve Osmanlı Yezidilerinin geniş kitleler halinde Rus toprakları olan Kafkaslara göç etmelerine yol açtı. Lescot 1640-1910 arasında yirmi büyük kırım hareketi gerçekleştirildiğini hesaplamıştır (*bkz. Sürgünler ve Mecburi İskanlar*).

Birçok Yezidi ıssız dağlara çekildi, diğerleri ise en azından isim olarak Sunni İslam'ı kabul ettiler. 1859 tarihli Osmanlı Toprak Kayıt Kanunu Yezidilerin toprak sahibi olma hakkını reddederek onları din değiştirmeye zorladı. Toprağın asıl sahibi olan birçok Yezidi Şeyhi topraklarını ellerinde tutabilmek için Müslümanlığı kabul etti. Bunlar arasında, Kilis Hanedanlığını yöneten prestijli bir Yezidi klanı olan ve tarihi en az ortaçağa kadar uzanan Mand Ailesi de vardı. Bu dönemden sonra Araplaşan Mand Ailesi yeni klan adı olarak "El-şuyuh" adını aldı. Günümüzde, Akdeniz yakınlarındaki Türkiye-Suriye sınırı üzerinde Efrin ile Reyhanlı arasında yaşayan bu klan ancak gizlilik içinde Kürt ve Yezidi olduğunu kabul etmektedir *(Aswad 1971:7, n. 7)*

Ulaşılması güç dağlarda yaşayan diğer Yezidi liderler ile topraksız çiftçi ve çobanlar din değiştirme gereği duymadılar. 1858'den önce Akdeniz kıyılarındaki Antakya-Amanos civarlarında yaşayan Yezidilerin sayısı 200 000 civarındaydı ve burada nüfusun çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Lescot bu sayının düşerek 1938'de 60 000 gibi küçük bir azınlık haline geldiğini hesaplamıştır. Yüzyıllar boyunca başkent Kilis'ten (Halep ile Antep arasında) yönetilen bu bölge, Bitlisi'nin Şerefname'sinde söz ettiği dönemde bir Yezidi hanedanlığının kalesiydi (*bkz. Erken Modern Tarih*).

Günümüzde bile Yezidiler din değiştirmeleri doğrultusunda yoğun baskılara maruz kalmaktadırlar. Günümüzde ayrıca Yezidileri Kürt kimliklerinden koparmak üzere, ya Kürtlerden bağımsız bir etnik grup oldukları, ya da Araplarla bağlantılı bir grup oldukları söylenmektedir. Öyle ki, daha öncede söz ettiğimiz gibi, Yezidiler Irak ve Suriye hükümetleri tarafından "Ümeyye Arabı" olarak adlandırılarak, aralarında zaten yaratılmış olan ve ümeyye halifesi Yezid İbni Muavviye ile ilgili karışıklık daha da arttırılmak istenmektedir.

Yezidiler, Laleş'teki en kutsal Yezidi tapınaklarının bulunduğu Irak'ta, Musul'un kuzeydoğusunda, Cebel Sancar'dan Duhok ve oradan da Laleş'e doğru uzanan bir şe-

ritte yaşarlar. Günümüzde hâlâ çok sayıda Yezidinin bulunduğu Suriye'de, Cezire'den doğuya Cebel Sancar tepelerine ve Halep'in kuzeybatısında, Efrin'e doğru uzanan bölgelerdeki kesimlere dağılmışlardır. Yezidi nüfusun yoğun olduğu diğer bir bölge de Kafkaslardır; burada yaşayan Kürtlerin yaklaşık olarak dörte biri Yezididir. Ermenistan'da ise Yezidi Kürt sayısı burada yaşayan ve başka dinlere mensup olan Kürtlerin sayısından daha fazladır. Geçen yüzyıldaki soykırımdan önce Anadolu'da büyük bir Yezidi nüfusu vardı. Günümüzde Türkiye sınırları içinde yaşayan Yezidiler, Mardin'den Siirt'e, Antakya'dan Antep ve Urfa'ya kadar ince bir tabaka şeklinde dağılmışlardır. Türkiye'de 1977'den sonra Yezidiler'e tekrar baskı uygulanmaya başlanmıştır. Sadece Almanya'da sığınmacı olanların sayısı 8000 civarındadır (Kreyenbroek, 1992:68, Sternberg-Spohr 1988'den aktarmaktadır). Türkiye'de inançlarını Müslüman komşularından saklayan yaklaşık 100 000 ile 150 000 kadar Yezidi kalmıştır. Özellikle Horasan bölgesinin Quçan ve Dughai şehirleri arasında ve Azerbeycan bölgesinde olmak üzere, İran'da da görece küçük bir Yezidi nüfusu bulunmaktadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Ahmed, Sami Said, *The Yazidis: Their Life and Beliefs,* yay. haz., Henry Field (Miami: Field Research Projects, 1975); Aswad, Barbara, *Property Control and Social Strategies in Settlers in a Middle Eastern Plain* (Ann Arbor: Univeristy of Michigan Press, anthropological monograph, no. 44, 1971); Bedirhan, Kamurân Ali, *"Les soleil chez les Kurdes," Atlantis 54, vii-viii* (Paris, 1934); Bellino, Charles'tan Hammer'a mektup, 16 May 1816, Fundgruben des Orients 5 (1816) adlı eserde; Driver, G.R., *"The Religion of the Kurds," Bulletin of the School of Oriental and Studies II* (1921-23); Drower, E.S., *Peacock Angel* (Londra, 1941); Drower, E.S., *Peacock Angel: Being Some Account of Votaries of a Secret Cult and Their Sanctuaries* (Londra, 1941); Edmonds, Cecil J., *A Pilgrimage to Lalish* (Londra: The Royal Asiatic Society, 1967); Empson, R.H.W., *The Cult of the Peacock Angel* (Londra, 1928; Ralph Ams Press, 1994 tıpkı basım); Guest, John S.,*The Yezidis* (New york: KPI, 1987); Joseph, Isya, *Devil Worship* (Boston, 1919); Kreyenbroek, Philip, "The Yezidis," in Richard Tapper ed., *Some Minorities in the Middle East* (Londra: University of London Press, SOAS occasional paper 9, 1992); Lescot, R., *Enquête sur les Yezidis de Syrie et du Djebel Sindjar, Mémoires de l'Institut Français de Damas,* vol. 5 (Beyrut, 1938); Makas Hugo, *Kurdische Studien, vol. 3, Jezidengebete* (Heidelberg, 1900); Menzel, Theodor, "Ein Beitrag zur Kenntnis der Jeziden," in Hugo Grother, ed., *Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907* Vol. 1. (Leipzig, 1911); Mingana, Alphonse *"Devil-worshippers: Their Beliefs and their Sacred Books," Journal of the Royal Asiatic Society* (1916); Nikitine, Basile, Les Kurdes, etude sociologique et historique (Paris, 1956); Solecki, Ralph, *"Predatory Bird Rituals at Zawi Chemi Shanidar,"* Sumer XXXIII.1 (1977); Solecki, Rose, *"Zawi Chemi Shanidar, a Post-Pleistocene Village Site in Northern Iraq," Report of the VI International Congress on Quaternary* (1964); Sternberg-Spohr, Alexander, Gutachten zur Situation der Yezidi in der Türkei, Auftrag der Gesellschaft f'r Bedrohte Völker, 1988; Zaehner, R.C., *Zurvân: A Zoroastrian Dilemma* (New york: Oxford University Press, 1955).

MİSTİK SUFİ TARİKATLARI

İster Müslüman ister müslüman olmayan, Kürtlerin büyük çoğunluğu, Mistik Sufi *tarikatlardan* birine mensuptur. Müslüman Kürtlerin geleneksel olarak çeşitli Sufi

tarikatları ile olan bağları, ortodoks Müslüman teamüllerle olan bağlarından daha güçlü olmuştur. Kürdistan'da Sufi önderler ya da *Şeyhler* tarafından yönetilen Sufi törenleri, dışarıdan bir gözlemcinin geleneksel anlamda İslami olarak değerlendiremeyeceği ölçüde, İslami olmayan pekçok töre ve uygulamayı içerir.

Sufi Şeyhleri, kendi adlarına çeşitli bölgelerdeki tarikat üyelerini yönlendiren ve onlardan Şeyh adına para ve biat alan, *halife* adını verdikleri yardımcılar yetiştirirler. Herhangi biri bir Şeyhin taraftarı olabilir, ancak belli bir Şeyhin tarikatına katılabilmek için kişinin belli bir katılma sürecinden geçmesi gerekir. Tarikat üyeleri, yani *müridler*, Sufi zikri, ilahi ve dualarının da icra edildiği bir çok törene katılır, gerekirse Şeyhleri için çatışmalara giderler. Birer Sufi önderi olan Şeyh Ubeydullah, Şeyh Said, Şeyh Ahmed Barzani, Şeyh Mahmud Berzenci ve diğerleri, kendi politik maceraları için müritlerinden destek istemiş ve bu desteği almışlardır (*bkz. Erken Modern ve Modern Tarih*).

Güçlü Şeyh-mürid ilişkisi günümüz demokratik seçimlerinde olağan üstü bir oy toplama mekanizmasıdır. Böylelikle en azından Türkiye'de, Şeyhler kendi taraftarlarının oylarını ortaya sürerek çeştli siyasi partilerden bu yolla çıkar sağlamaktadır (van Bruinessen 1991).

Sufilik içerisinde en eski, en fırtınalı ve en tartışmalı hareketlerden üçü Hüseyin ibni Mansur Hallac (922'de çarmıha gerildi), Ayin el-Qudat Hemedani (M.S. 1131'de çarmıha gerildi) ve Şahab el-din Suhravardi (1191'de çarmıha gerildi) tarafından yönetilmiştir. Hepsi de İslamın yerleşik temel kuralları ile çelişen ancak şaşırtıcı derecede Yezdanilik ile uyuşan düşüncelerin yayıcısı oldular. Örneğin Hallac, tanrının bir avatarı olduğuna, yaratılışın birliğine ve tüm varlıkların sonuçta aynı özgün Evrensel Ruhun birer göstergesi olduğuna inandı, Arapça'da "Hak benim, Ruh benim" anlamına gelen *ene'l hak* adlı ünlü formülasyonu ile ifade etmiştir. Böylece Hallac, Yezidilikte de görülebileceği gibi, Lusifer'in itibarının iade edildiğini ve onun en yüce evrensel makama yükseltildiğini ilan etmiştir. Hallac Bağdat'ta çarmıha gerilmeden önce son derece acımasız işkencelere tabi tutulmuştu. Bugün Hallac'a, Yezidi dininin kutsal merkezi ve ziyaretgahı olan Laleş'te, Şeyh Adi'nin türbesinin yanında bir ziyaret adanmıştır.

Hemedani'nin düşünceleri de "var oluşun birliği" etrafında, yani tüm varlıkların, aynı zamanda bu dünyadaki olaylardan uzak olan özgün, Evrensel Ruhun birer göstergesi olduğu olgusu etrafında dönüyordu; zira Yezdanilik, Ruhun maddi dünyanın yaratıcısı olan yüce Tanrı'da ilk –ve son kez hayat bulduktan sonra dünya işlerine karışmamıştır. Onun ardışık reenkarnasyon düşüncesi ve Lucifer'e itibarını iade edişine, İslami olmayan diğer bazı vaazları da eklendiğinde, Müslüman otoriteleri tarafından daha 33 yaşında iken çarmıha gerilerek yakılması için yeterli olmuştur.

Hallac ve Hemedani'nin benzer genel düşünceleri Suhravardi'nin çalışmalarına da yansımıştır. Suhravardi'nin *İşraq*, "aydınlanma" Okulu başlıklı Gnostik öğretileri, yerli Kürt dini olan Melekler Mezhebinden öylesine etkilenmişti ki, (güçlü bir Helenistik ve Mezopotamya etkisi altında olsa bile), bir İslami Sufi haraketinden çok, bu dinin bir uzantısı gibi görünüyordu. Suhravardi tarafından yazılan El-Hurahş el-Kebir'de "O Ulu Güneş [Tanrı]" adlı bir dua vardır. Bu dua her gün sabah doğan güneşe karşı okunur ve

sonunda da kişisel bir lütuf istenir. Yezdaniliğin günlük olarak doğan güneşe karşı ibadetlerinin yansımasını bu duada görmek mümkündür. "Sen ki güçlü ve muzaffer Hurahş'sın", diye yazar Suhrawardi, "Karanlığı yenen... Meleklerin şahı... itaat edilen Tanrının gücü tarafından ortaya konulan yaşam ışığının sahibi, parlayan bir cevher... bilen filozof, maddi ışığın en kutsal oğlu, madi dünyadaki ışıkların ışığının devamı... yalvarırım [ona]... Ki o da Tanıların Tanrısı olan Tanrısına yalvarsın... [bana bir lütufta bulunması için]" (Mo'in 1962). Yezdanilikte bile bu şekilde tarif edilmemiş, inananların ruhlarının tanrıya evrimleşmesi düşüncesi, Suhravardi'nin, Halep'in Eyyubi Prensi olan bir Kürdün elinde, Müslüman ulemanın kışkırtmasıyla 1191 yılında henüz 38 yaşındayken yaşamına mal oldu. Hallac gibi Hemedani ve Suhravardi de Yezdaniliğin evrensel Ruhunun birer küçük avatarı mertebesine yükseltilmişlerdir.

Hallac o dönemde onlarca Kürt aşiretinin bulunduğu Güney Zagros'un Fars bölgesinden göç eden bir ailenin çocuğu olarak Bağdat'ta dünyaya geldi (*bkz. Tarihsel Göçler*). Ancak Yezdaniliğin Hallac'ın düşünceleri üzerindeki açık etkisini ortaya koymak onun etnik kökenini ortaya çıkarmaktan çok daha kolaydır. Ne var ki, Hemedani ve Suhravardi için durum farklıdır. Hemedani Güney Kürdistan'ın Hemedan şehrinde doğmuş ve burada yaşamıştır. Suhravardi ise Bijar'ın 27 km doğusunda, Şehrazor (modern Süleymaniye) ile Zancan şehirleri arasındaki şahravard (genellikle Suhravard olarak yanlış okunur) şehrindendir. Ortaçağ İslam coğrafyacısı İbn Havqal'a göre,günümüzde olduğu gibi, bölgedeki nüfusun çoğunluğunu Kürtler oluşturmaktadır.

Bunlardan yaklaşık 300 yıl sonra Melekler Mezhebinin yeni bir mensubu, bir diğer tartışmalı ve fırtınalı Sufi haraketini yaygınlaştırdı. Muhammed Nurbahş ("ışık bahşeden") vaizlerine 15.yy ortalarında başladı. Muhammed Nurbahş Lahsa (Suudi Arabistan'ın petrol bulunan doğu bölgesindeki modern Ahsa) doğumluydu. Lahsa sosyo-ekonomik ideolojilerin olduğu kadar, ruhun göçü gibi inançları nedeniyle Zagros bölgesinde yaşamış olan eski Hürremiye ve Mazdeki haraketleri ile ilişkili olan Karmatiler gibi, İslamın erken dönemlerde ortaya çıkan aşırı haraketlerin de merkeziydi (*bkz. Melekler Mezhebi*). Nurbahş'ın Yezdanilikle olan ilişkisi, ona Hemedani hırkası verilmesi ile açığa çıktı. Hallac ve Suhravardi gibi, Nurbahş da, Peygamber Muhammed'in bulunduğu evrensel hayatın İkinci Evresinde, Evrensel Ruhun küçük avatarlarından biri olduğunu iddia ediyordu (*bkz. Tablo 6*). Kendisini *Mehdi* (elçi. mesih) ilan etti ve babasının adının da (Peygamber Muhammed gibi) Abdullah oldu ğunu ileri sürdü. Kendi adının *Ebul-Kasım* (yine Peygamber'in olduğu gibi) olabil mesi için oğluna Kasım adını verdi. Muhammed Nurbahş, Yezdanilik avatarlarında beklenen, ancak İslamda günah sayılan doğa üstü bir güce sahip olduğuna inanıyor du. Bu ve geleneksel olmayan benzeri düşüncelerinden dolayı, aralarında kendi çağdaşı olan Abdül Rahman Cami gibi kişilerin de bulunduğu merkezi Şiî ve Sunni ulemasının saldırılarına maruz kaldı. Ancak kendisinden önceki üç usta olan Hallac, Hemedani ve Suhravardi gibi hazin bir sonla karşılaşmadı.

Kürtlerin onun adına para bastıkları Kürdistan'a gelen Nurbahş, kendisini aynı zamanda tüm Müslümanların yeni halifesi ilan etti (Hicri 847). Timuri Kral Şahruh tarafından yakalanan Nurbahş Herat'ta hapishaneye atıldı. Ne var ki Hicri 848 yılında

serbest bırakıldı. Ölümü doğal nedenlerle oldu. haraketinin Melekler Mezhebinin Şiî İslam ile büyük bir çatışma yaşadığı 16.yy'da ortaya çıkmış olması ve bu alanda güçlü bir Alevi devletinin bulunmasından dolayı, Nurbahş'ın ölümü Hallac ve Suhrawardininki gibi olaylı bir ölüm değil, doğal nedenlerle gelen bir ölüm oldu.

Nurbahş'ın oğlu ve halefi olan Kasım, Safevi hanedanlığını kuran İsmail tarafından himaye edildi ve Nurbahş'ın haraketi ve Kasım giderek Safevilerin 16.-17.yy'lar boyunca geçirdikleri dinsel evrimin göstergeleri haline geldi (*bkz.. Erken Modern Tarih*). Nurbahşi Sufi tarikatı bu noktadan itibaren bir evrim geçirerek, üyeleri daha çok Şiî Kürtler arasından çıkan ama çoğu Kürt olmayan katıksız bir Şiî tarikatı haline geldi. Bu tarikatın pekçok Yarisani mensubu da bulunmaktadır.

Kürtler tarafından hâlâ izlenen en eski Sünni Sufi tarikatı, adını kurucusu Abdül Kadir Gilani'den (aynı zamanda Geylani, Keylani ya da Haylani olarak da bilinir) (1077-1166) alan Kadiri tarikatıdır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bir çok önemli Kürt dinsel ailesi bu tarikata mensuptur. Kadiri tarikatı 19.yy başlarından bu yana diğer bir Sufi tarikatı olan Nakşibendilerin baskısı altında, sürekli olarak bir savunma konumunda yaşamaktadır.

Talabani Aşireti, Kürdistan yurtsever Birliği partisi, onun liderliği ve Irak Kürdistan'ının güney kısmı ile Doğu Kürdistan'da (İran) yaşayan nüfusun çoğu Kadiri tarikatındandır. Tarikatın merkezi Süleymaniye yakınlarındaki antik, kutsal kent Berzenci'dedir. Irak'taki İngiliz mandasına karşı birçok Kürt ayaklanmasına liderlik yapan Şeyh Mahmud aynı zamanda Kadiri Sufi dergahı Berzenci'nin de önderiydi (*bkz. Modern Tarih*).

Kürdistan'a daha sonra giren Sunni Nakşibendi tarikatı Buharalı Baha el-Din Nakşibend tarafından kurulmuş (1317-1389) ve muhtemelen 12.yy'dan bu yana Ortadoğunun bu parçasına girmeye başlayan Türki Aşiret *Bakşiş* tarafından Orta Asya'dan getirilmiştir (*bkz. Tarihsel Göçler*).

Bugün, Kuzey ve bir dereceye kadar Batı Kürdistan'daki insanlar Nakşibendi tarikatına mensupken, Orta ve Doğu Kürdistan'dakiler hâlâ Kadiridir. Nakşibendi Sufi önderler tarafından yönetilen Barzani aşiretinin üyeleri, liderlerinin dinsel olduğu kadar da dünyevi olan etkisi altındadır. Ancak gerek Barzaniler gerekse de bu bölgede yaşayan tüm diğer aşiretler, geçen yüzyılın son yıllarına kadar Kadiri tarikatına mensuptular. Bunların ve diğer pek çok kesimin Nakşibendi tarikatına geçişi doğrudan doğruya Mevlana Halid'in şevk ve gayretinin bir sonucudur.

Şehrazorlu (modern Süleymaniye) bir Kürt Nahkşibendi Şeyhi (Caf Aşiretinden) olan Mevlana Halid (doğumu 1779) 1811'de tüm Kürdistan'a ve ötesine sayısız yardımcı atamak yoluyla, yoğun bir din yayma hamlesi başlattı. Bu yardımcılar Halid'in 1827'deki ölümünden sonra da görevlerine devam ederek kendi yardımcılarını atadılar. Kısa bir zaman içinde, Kadiri tarikatı, Rewanduz yakınlarındaki ünlü dini merkezleri Nahri/Nehri dahil, Kuzey Orta Kürdistan'ı bir daha geri gelmeyecek şekilde kaybetti. Bu değişim o kadar hızlı ve yakın zamanda olmuştur ki, oradaki en önemli Sufi din ailesi hâlâ (Abdül Kadir Geylani'den gelen) Geylani ya da Heylani adını taşımaktadır. Barzani ve lideri olduğu Irak Kürdistan Demokratik Partisi mensupları yoğunlukla Sufi Nakşibendi tarikatına mensuptur.

Nakşibendiler, Devlet Başkanı Özal döneminde (kendisi de bir Nakşibendi ailesindendir), Şeyh Said'in 1925'teki ayaklanmasından bu yana (*bkz. Modern Tarih*), yıllarca maruz kaldıkları yasaklama ve baskıların ardından yeniden sahneye çıktılar.

Sufi tekkelerine (*hanaqalar*) Kürdistan'ın her yerinde rastlamak mümkündür. Öyleki cami ya da diğer bütün dinsel ibadet yerlerinden (muhtemelen Hıdır'a adanmış ziyaretler hariç) çok daha yaygındırlar (*bkz. Halk Kültürü*).

Müslüman olmayan Kürtlerin kendi tarikatları vardır ya da en azından isimleri itibariyle Şiî Sufi tarikatı olarak bilinen (örneğin Nurbahşi ve Nimetullahi tarikatları) başka tarikatlara mensupturlar. Kürdistan'ın kuzey ve batısında yaşayan Aleviler çoğunlukla Bektaşi tarikatındandırlar. Osmanlılar zamanında Sunnilik dışında başka bir tarikata izin verilmediği için bu tarikatın da öteden beri Sunni bir tarikat olduğu iddia edildi. Ancak, bu tarikatın Kürtler içindeki taraftarları neredeyse tümüyle Alevilerden ve yine Makedonya ve Arnavutluk'tan tutun da Bosna'ya kadar, Kürt olmayan Alevilerden oluşmaktadır. Bu tarikatın Kürt Alevilerin yaşamı üzerinde oldukça yoğun bir etkisi vardır. Aleviler tarafından kutlanan en önemli bayramlardan biri, Bektaşi Sufi tarikatının kurucusu ve Alevilikte Ruhun en önemli baş avatarlarından olan Hacı Bektaş'ı anma şenlikleridir. Uzun süre baskı altında tutulan ve Alevilerin yoğun olduğu bu bölgedeki kutlamalara son zamanlarda izin veren Türk hükümeti bazen de resmi olarak bu kutlamaları desteklemektedir. Bunun nedenlerinden biri, Türkiye Devlet Başkanı Özal'ın sahip olduğu etki olabilir. Oysa Özal'ın kendi ailesi, her iki tarikatın, yani Nakşibendi ve Bektaşilerin birlikte bulundukları, büyük ölçüde Kürt olan Malatya Şehrinin yerlisidir ve Nakşibendi bir geçmişe sahiptir.

Bektaşiler batı'da daha yaygın ve dolaylı biçimde, Asya din ve gelenekleri ile ilgilenen Batılıların en fazla aşina oldukları koni biçimindeki beyaz başlık ve beyaz giysiler giyen semazenler, yani "dönen dervişler" aracılığıyla tanınırlar. Bektaşilerin en önemli merkezi, büyük Sufi Önderi ve şair Mevlana'nın (Mevlana Celaleddin Balhi, Rumi olarak da bilinir) türbesinin bulunduğu ve Orta Anadolu Kürt yerleşim bölgesinin güney kıyısına yakın olan Konya'dır.

Kadiri tarikatı üyeleri de, semazenlerden çok da farklı olmayan bir şekilde, teferruatlı zikirler icra eder ve müzik eşliğinde ilahiler okurlar. Öte yandan Nakşibendiler geleneksel olarak Sufi tarikatlarının bir niteliği olan kendinden geçme durumuna ulaşmak için, meditasyon ve ilahi okumaya (hu çekmek) en fazla yer veren tarikattır. Bektaşiler de müzik ve zikirleri ile ünlüdürler ve şarkılarını bunu desteklemek üzere kullanırlar.

Bir bakıma mistik bir tarikat sayılabileceği için, daha ilginç bir tarikat olan Rufailerden de sözetmek gerekiyor. Bunlar her iyi eğitilmiş aklın istemesi halinde, ruhun fiziksel vücut karşısında üstünlük sağlama yeteneğine sahip olduğuna duydukları güçlü inanç hasebiyle, törenlerde çıplak ayakla köz üstünde yürümek, ağıza kılıç sokmak ve vücuda keskin aletler batırmak gibi gösteriler yapabiliyor ve görünüşe bakılırsa bu gösterilerden herhangi bir zarar görmeden çıkmaktadırlar.

Ek Okuma ve Kaynakça

Arberry, A.J., *A Sufi Martyr: The Apologia of 'Ain al-Qudât al-Hamadhâni* (Londra: Allen & Unwin, 1969); N. yalman, "Islamic Reform and the Mystic Tradition in Eastern Turkey," European Jour-

nal of Sociology 10 (1969); S.H. Nasr, Shihâbaddin yahyâ Sohrawardî ((Paris: Institut Français d'Iranologie, Bibliothèque Iranienne, 1970); John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (Londra: Luzac, 1937); Martin van Bruinessen, "Religious Life in Diyarbekir: Religious Learning and the Role of the Tariqats," in Martin van Bruinessen and H. E. Boeschoten, eds., *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (Leiden: Brill, 1988); Hamid Algar, "The Naqshbandi Order: A Preliminary Survey of Its History and Signişcance." *Studia Islamica 44* (1976); Hamid Algar, "Said Nursi and the Risala-i Nur." *Islamic Perspectives: Studies in Honour of Sayyid Abul Ala Mawdudi* (Londra, 1978); Halkawt Hakim, "Mawlana Khalid et les pouvoirs," in Marc Gaborieau, A. Popovic, and T. Zarcone, eds., *Naqshbandis: Historical Development and Present Situation of a Muslim Mystical Order* (Istanbul-Paris: Isis, 1990); Albert Hourani, "Shaikh Khalid and the Naqshbandi Order," in S. M. Stern, A. Hourani and V. Brown, eds., *Islamic Philosophy and the Classical Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 1972); Sherif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediuzzaman Said Nursi* (Albany: State University of New york Press, 1989); Wheeler Thackston, *The Mystical ve Visionary Treatises of Suhrawardi* (Londra: Octagon, 1982); J.S. Trimingham. *The Sufi Orders in Islam* (New york ve Londra: Oxford Uni. Press, 1971); Martin van Bruinessen, *"Religion in Kurdistan," Kurdish Times IV:1-2* (1991); 'Ain al-Qudât al-Hamadâni, The Apologia, ed. and trn. A. J. *Arberry as A Sufi Marty* (Londra: George Allen and Unwin, 1969); Muhammad Mu'in, "Huraxs," in W.B. Henning and E. yarshater eds., *A Locust's Leg: Studies in the Honour of S.H. Taqizadeh* (Londra: Percy Lund, 1962).

YAHUDİLİK

Kürdistan'da Yahudiliğin tarihi çok eskidir. Talmud bundan 2800 yıl önce sürgün Yahudilerin Asur Kralı Şalmaneser III (*Encyclopaedia Judaica*, 1295) tarafından Kürdistan'a yerleştirildiklerini yazmaktadır. İsrail'in On "kayıp" Kabile'sinden ikisi olan Dan ve Naphtali'leri temsil ettiklerine inanılır. Kürtlerin kendi dinlerine ilgisinden dolayı Kürt Yahudiler, yerli Kürtleri Yahudileştirmek için Haham otoritelerinden istedikleri izni en sonunda almışlardır. Kürt Yahudiler bu çabalarında oldukça başarılı oldular. Başkenti Erbil (*bkz. Klasik Tarih*) olan Adiabene'nin ünlü Kürt kraliyet ailesi ve anlaşıldığı kadarıyla beraberinde krallığın çok sayıdaki Kürt tebaası M.Ö. I.yy içinde Yahudiliği kabul etti (Josephus, Antiquities, xx, passim). Bu kraliyet ailesinin Yahudiliği kabul eden ilk mensupları oldukları için, Kürt Kralı Monobaz (Magobadh olması daha muhtemel) ve kraliçe Helena'nın isimleri korunmuştur *(Age, Ginzberg 1968, VI.412)*. 2. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Yahudilik artık Orta Kürdistan'da güçlü bir şekilde kurumsallaşmıştı.

Romalılar Yahudiye (Yahuda, İbranice Yeudah) ve Samaria'yı (Bugün Sebastia) M.Ö. 63'te fethettikleri zaman, sadece Kürt şehri olan Adiabene Yahudileri kurtarmak için asker ve erzak göndermişti. Ünlü Yahudi tarihçi ve general Josephus Flavius, Kürtlerin Yahudiye ve Samara sorununa yakından bulaşmalarını ayrıntılı olarak kaydeder. Flavius, bir görgü tanığı olarak, oradaki Yahudiler arasında açlık başladığında, Kürt Adiabene'nin Mısır ve Suriye'den hububat almak için para sağladığını ve gelen yiyeceğin Kürt Kraliçesi Helena'nın gözetiminde ihtiyaç sahiplerine dağıtıldığını aktarır. Helena ve diğer Adiabene aristokratları Kudüs ve Yahudiye ile Samara'nın diğer mevkilerinde geniş ölçekli inşaat projelerine girişmişlerdi. Hıristiyan kilisesi ta-

rihinin babası olan Eusebius "Helena'nın muhteşem eserlerinin... hâlâ Kudüs'ün çevresinde ayakta olduğuna" işaret etmektedir *(Ecclesiastical History, II.xii.3)*.

Ancak, daha da muhteşem olan şey, Yahudilerin Romalılara karşı son başkaldırısı ve savaş aygıtları Vespasian ve Titus'a karşı yapılan umutsuz savunmasında Kürtlerin de Kudüs'ün yanında yer almasıdır. Kudüs'ün yağmalanması ve Tapınağın M.S. 72'de yıkılmasından sonra Romalılara esir düşen Kürt esirler arasında Adiabene veliaht prensi Izates ve çok sayıda Kürt aristokratı bulunuyordu ve Josephus'un tanıklığına göre bunlar, Küdüs'ün savunmasına şahsen katılmışlardı. Zincire vurularak Roma'ya getirilen bu tutsaklar zafer alayında yürütülmüşlerdi (Josepus, Bellum, VI.356-7). Kürtlerin bir zamanlar Yahudi ve tapınak'ın Romalılara karşı savunmasında böylesine geniç çaplı ve onlara pahalıya (hem hayatlarına hem de mallarına) mal olan bir şekilde yer almış olmaları ve bu olgunun bugün neredeyse hiçbir Yahudi ve Kürt tarafından bilinmemesi ne şaşırtıcı!

Diğer bir çok Yahudi topluluğu gibi, Hıristiyanlık da Adiabene'yi 4-5.yy'da dinlerini yaymak için elverişli bir alan olarak gördü. Buna rağmen Yahudiler Kürdistan'da yüzyılın ortalarında İsrail Devleti kuruluncaya kadar kalabalık bir grup olarak kaldılar. Kürt Yahudiler, evde ve sinagoglarda Aramicenin eski bir biçimi olan Süryaniceyi (yani "Asuriceyi"), pazar ve daha büyük topluluklarda ise Kürtçe konuşurlar. Kürt ve Yahudi yaşam tarzları ve gelenekleri o kadar içiçe geçmiştir ki, bazı halk masalları Kürtlerin kökenlerini Yahudilerle ilişkilendirmektedir. Bu masallardan bazıları Kürtlerin kayıp bir İsrail kavimi olduğunu savunurken, diğerleri Kürtlerin Kral Solomon ve onun kontrolü altındaki cinlerin karıştıkları bir evrede ortaya çıktıklarını hikaye eder (*bkz. Folklör ve Halk Masalları*).

Yaklaşık olarak 1170 yılında, Yahudi gezgin Tudela'lı Benjamin, Kürdistan seyahatinde, sırf Orta Kürdistan'da (antik Adiabene) dağılmış halde 100 kadar Yahudi topluluğu olduğunu görmüştür. Benjamin, yalnızca Amediye şehrinde din adamları da dahil olmak üzere, 25 000 kadar Yahudi bulunduğunu bildirmektedir *(Encyclopaedia Judaica, 1296)*.

Yahudi Kürtler arasında Kürt kadınının görece özgür oluşu, Kürdistan'da bir çok Yahudi okulu ve papazlık okulu açan ünlü Haham Samuel Barzani'nin (1630'da öldü) kızı olan Haham Asenath Barzani'nin 17.yy'da ilk kadın haham olarak atanmasına yol açtı. Talmud uzmanlarına verilen ismin dişil biçimi olan *tanna'ith* deyimi Haham Asenath Barzani için icat edilmişti. Mama ("Hanımefendi") Asenath daha sonra Musulda'ki prestijli Yahudi akademisinin başına getirildi *(Mann 1932)*.

Mezopotomya'da 1742 ile 1831 yılları arasında ortaya çıkan bir çok veba salgını Yahudi toplumunu neredeyse tümüyle ortadan kaldırdı. Dağlık alanda yaşayan daha sağlıklı Kürt Yahudiler zamanla bu boşluğu doldurdular. Bunun sonucu olarak da, "Babilli" ya da "Iraklı" Yahudilere dönüştüler. Yani bir Yahudi Kürt, Arap veya Neo-Arami'den değil, Kürt ve Neo-Arami bir kökenden gelir. Iraklı Yahudiler arasında, tarihsel Kürt aşiret adlarının yaygın olmasının yanı sıra, açık renkli (sarışın) oluşları da bunların yakın Kürt kökenlerinin bir göstergesidir. Günümüzde, atalarını "Bağdadi" veya "Babilli" olarak bilen Yahudilerin büyük bir ihtimalle Kürt Yahudilerle atasal akrabalık ilişkileri vardır.

Bağdat'taki bu Yahudi Kürtler arasında bulunan David Sassoon (Şeyh Sassoon bin Salih'in oğlu) 1828'de ailesiyle birlikte İran ve Bombay'a göç ederek, buralarda "Bağdadi" Yahudilerin tarihi bir varlığını oluşturdu ki, bunlar daha sonra Britanya Şangay'ına ve en sonunda da San Francisco'ya taşındılar. Ailenin adı olan Sassoon (Kürt aşireti Sasun/Sasan'dan gelmektedir) bunların Kürt kökenlerini ortaya koymaktadır.

Sassoon Ailesinin parasal yardımı ile 1863'te Evrensel İsrail İttifak'ı (Alliance Israelite Universelle) ilk temel eğitim okulunu Bağdat'ta açtı. İttifak daha sonra 1903-1913 yılları arasında Kirmanşah, Hemedan, Xaneqin, Erbil (antik Adiabene'nin başkenti) ve Kerkük'te okullar açarak çalışmalarını genişletti. Kürt Yahudilerin eğitimdeki bu başarısı, 1908'de Bağdat'ta Albert (Abdullah) Sassoon Kolejinin açılması ile doruğa ulaştı. Yahudi ve Yahudi olmayan Kürtler bundan bir hayli yararlandılar. Kürdistan'daki bu okul ve başka imkânlar, Kürt Yahudiler arasında eğitim ve yetişme alanlarında 1906 gibi erken bir dönemde büyük bir ilerleme sağladı *(Cuenca, 1960)*. Yahudi olmayan Kürtler de bu okullardan büyük ölçüde yaralandılar. Çünkü bu okullara (yerel olarak İttihad okuları olarak bilinirler) alınan çocukların hangi dinden olduklarına bakılmamaktaydı. Böylece Kürdistan'da iyi eğitimli ve tahsil görmüş bir vatandaşlar sınıfı biçimleniyordu ve İttifak bu sınıfın yaratılmasına ciddi yardımlar sağlamıştı. Bu İttifak'ın çalışmaları İsrail Devletinin 1948'de kuruluşunun kısa bir süre sonrasına kadar devam etti.

Birinci Dünya savaşı sırasında savaşan Ermeni, Rus, Türk ve Britanya ordularının Kürdistan'da yarattığı ağır zayiat aynı zamanda her dinden bir çok Kürdün de ölümüne yol açmıştı. Çok sayıda Yahudi, Kürdistan'dan ayrılarak görece daha güvenli olan Bağdat, İstanbul ve Tahran gibi şehirlere göç etti. 1919 yılına gelindiğinde, ilk Siyonist grup olan "Yahudi Özgürlük Derneği" Bağdat'ta kuruldu ve Kürt Yahudi elit kesimlerinden de destek aldı. Kürt bir Yahudi olan Heskel Sassoon, Britanya otoriteleri tarafından 1920'de Irak mandasına maliye bakanı olarak atandı. 1925-28 yılları arasında bir Kürt Yahudisi, İran parlementosunda Yahudi toplumunun temsilcisi olarak bulundu. Aynı zamanda ilk Irak parlementosuna seçilen toplam beş Yahudi milletvekilinden ikisi Kürttü. Kürt Yahudilerin geleceği parlak görünmekteydi. Ne var ki, bunun yalancı bir şafak olduğu görülecekti.

1934 yılına gelindiğinde, Türkiye ve Irak'ta Yahudi-karşıtlığının ilk işaretleri resmi uygulama ve duyurularla birlikte görülmeye başlanmıştı. Örgütlü Yahudi-karşıtı propoganda ve Ankara'nın baskısı karşısında, Türkiye ve Türkiye Kürdistanı'ndaki çoğu Yahudi Batı'ya göçetti. Bu arada 1941 yılıyla birlikte, Irak'ın Arap şehirlerinde düzenli olarak Yahudi karşıtı saldırılar ve öldürme olayları meydana gelmekteydi, ancak bunlar hiçbir zaman Irak Kürdistan'ına sıçramadı.

1942 yılına gelindiğinde ise, Siyonist faaliyetler tüm bölgede yoğunlaşmıştı. Britanya Mandası olan Filistin'den gelen görevliler Irak Yahudilerine ateşli silah kullanmayı öğretmekte, İbranice dilini yaygınlaştırmakta ve Kutsal Topraklara geri dönüşü teşvik etmekteydi. İran Kürdistanı'nda yaşayan Yahudiler bu konuda isteksizdi, ancak Türkiye'de kalmış olan bir çok Kürt Yahudi bu çağrıları önemsedi.

1946'da Arap Birliği, Arap ülkelerini topraklarındaki Siyonist faaliyetlere karşı koymaya ve Yahudilerin seyahat özgürlüklerine kısıtlamalar getirmeye çağırdı. Bu

durum Irak'taki Kürt Yahudileri doğrudan etkiledi. 1948'de İsrail Devletinin kurulmasını izleyen dönemde, Irak'ta masum Yahudilere uygulanan zulüm ve bunların öldürülmeleri kitlesel bir göçe yolaçtı. 1950-51 yılları arasında yaklaşık olarak 80 000'i doğrudan Kürdistan'dan olmak üzere, toplam 134 000 Yahudi İsrail'e gitmek üzere Irak'tan ayrıldı. Kürdistan'da yaşanan sürekli savaş hali de Yahudilerin İsrail ya da başka yerlere göç etmelerini teşvik etti. 1978-79 yıllarında, İran Devriminden sonra da yaklaşık olarak 10 000'i Kürdistan'dan olmak üzere, toplam 40 000 İranlı Yahudi İsrail'e ve Batı'ya göç etti.

Bugün, bir zamanlar oldukça canlı olan kadim Kürt Yahudi toplumundan tüm Kürdistan'da ne yazık ki sadece 5000 kadar kişi kalmıştır. İsrail'deki bir çok Kürt Yahudinin kendi mahallelerinde birlikte yaşamayı tercih etmiş olmaları çarpıcı ve ilginç bir durumdur. Bunlar hâlâ Kürt kültür ve hayatını yaşamakta, Saharani gibi bayramları kutlamakta ve Kürt gelenek ve müziğini en özgün biçimi ile korumaktadırlar.

Kitab-ı Mukkades peygamberlerinden bazıları olan Jonah'nın türbesi Nabi Yusuf'ta (eski Ninova), Daniel ve Hosea'nınki Kerkük'te, Ezra'nınki Erbil'de, Nahum'un türbesi Alikuş'ta, Habakkuk Tuisirkan ve ünlü Kraliçe Esther ile Mordechai'nin türbeleri ise Hemedan'dadır. Yine peygamber Elijah tarafından ziyaret edildiğine inanılan birçok mağara buradadır. Bunlar bütün Kürdistan'daki en önemli ziyaretlerdir ve günümüzde sadece Yahudiler tarafından değil, aynı zamanda Müslüman ve Hıristiyanlar tarafındanda da saygı gösterilir. Urfa'da bulunan ünlü "İbrahim Gölü" de aynı şekilde Müslümanlar, Yahudiler, Hıristiyanlar ve ayrıca Yezdaniler tarafından ziyaret edilen kutsal bir yerdir. Dikdörtgen biçimindeki bu uzun havuz büyük bir antik ortaçağ yapı kompleksinin ortasında yer alır ve Ata İbrahim'i "Kavimlerin Babası" tahminen Kral Nemrud tarafından cezalandırılmak üzere içine atıldığı ateşten koruyan yere işaret eder. Bir mucize olarak ortaya çıkan göl , ateşi söndürerek O'nu kurtarmıştır. Bugün, burada dev sazan balıkları yaşamaktadır ve ziyaretçiler tarafından beslenen bu balıklar, yiyen kişinin kör olacağına inanıldığı için asla avlanmamaktadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Kürt Yahudilerinin klasik tarihleri ve Adiabene kraliyet ailesinin Kutsal Topraklar'la ilişkileri üzerine en önemli ve tek kaynak hâlâ Josephus Flavius'un olup, çalışmanın İngilizce çevirisi (Thackeray ve Feldman taraf4ndan) Loeb Classical Series içinde çıkmıştır (Cambridge: Harvard University Press, 1993); Ayrıca, Brauer, Erich ve Raphael Patai, eds., *The Jews of Kurdistan* (Milwakee : Wayne State University Press, 1993); Cuenca, Andrè, "L'oeuvre de l'Allance Israèlite Universelle en Iran," in Les droits de l'èducation (Paris: UNESCO, 1960); Encyclopaedia Judaica'da "Kurds" ve "Arbil/Erbil" başlıkları; Feitelson, Dina, "Aspects of the Social Life of Kurdish Jews," *Jewish Journal of Sociology I.2* (1910); Fischel, Walter, "The Jews of Kurdistan, a Hundred years Ago," Jewish Social Studies (1944); Fischel, Walter, "The Jews of Kurdistan," *Commentary VIII.6* (1949); Ginzberg, Louis, *The Legends of the Jews*, 5. Baskı. (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1968); Grayzel, Solomon, *A History of the Jews* (New york: Mentor, 1968); Magnarella, Paul, "A Note on Aspects of Social Life among the Jewish Kurds of Sanandaj, Iran," *Jewish Journal of Sociology* XI.ç (1969); Mann, Jacob, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. I (Londra, 1932); Rodrigue, Aron, *Images of Sephardi and Eastern Jewries in Transition: the Teachers of the*

Alliance Israèlite Universelle, 1860-1939 (Seattle: University of Washington Press, 1993); Sabar, yona, *The Folk Literature of the Kurdistani Jews* (New Haven: yale University Press, 1982).

HIRİSTİYANLIK

Hıristiyanlığın Kürdistan'daki erken tarihi Anadolu ve Mezopotomya'daki tarihi ile yakın benzerlikler arzeder. Ancak, M.S. 2.yy ortalarına gelindiğinde, Kapadokya dünyada büyük bir Hıristiyan toplum bulunduran ilk bölgelerden biri haline geldi. Burası, Ermenistan, Etyopya ve Mısır'dan kat be kat ilerideydi. "Kilise tarihinin babası" sayılan Eusebius kısa değerlendirmesinde, erken dönem Hıristiyanlarının "Kapadokya'dakilerin başına geldiği gibi, bacaklarının kırıldığından" ve bunların varlıklarının uzun sürmediğine işaret etmektedir (Eusebius, Ecclesiascal History., VI-II.xii.1). Eusebius'un kendisi Kapadokya'nın batısında bulunan Caesarea (modern Kayseri)'nin piskoposuydu. Bu arada, bir Kilikya yerlisi olan Dio Cassius (M.S. 150-235) kendi zamanında, yaşadığı yer olan Klikya'ya yakın yerlerde 174 yılında cereyan eden olayları bildirmektedir. Cassius'a göre, Roma İmparatoru "Marcus [Aurelius] Melitene'li [Malatya] birgrup askeri lejyona sahipti; ve bu insanların hepsi İsa'ya inanmaktaydı" (Dio Cassius, LXXII.ix.3-4). Dio Cassius ayrıca bu bölgenin yöneticisi olarak hizmet etmiştir. Dolayısıyla, onun kendi zamanında Kapadokya Kürtleri arasında Hıristiyanlığa inananlar üzerine verdiği bilgilerin doğru olduğuna ve kuşkuya yer bırakmadığına inanmak gerekiyor.

Dio Cassius, eserinin aynı yerinde bir "lejyon"un bir tümene eşdeğer olduğunu ve 5000 askerden oluştuğunu söylemektedir. Hıristiyan erkeklerinden oluşan 5000 kişilik böyle bir lejyonun ortaya çıkabilmesi için, Malatya bölgesindeki Hıristiyan nüfusun bundan en az on misli kadar fazla olması gerektiği varsayılabilir. Belki de bu, söz konusu dönemde herkesin Hıristiyan olduğu anlamı gelebilir. En büyük ve eski Hıristiyan toplumundan biri işte burada Kürt, Kapadokyası' nda, Roma, Fransa, Ermenistan ve Etyopya'nın Hıristiyanlaşmasından yaklaşık olarak iki yüzyıl önce ortaya çıkmıştır!

Beşinci yüzyıla gelindiğinde, Adiabene'nin (modern Irak Kürdistan'ında) Kürt kraliyet ailesi Yahudilikten Hıristiyanlığa geçti. Başkent Arbela'da (modern Erbil) korunan kapsamlı bir dinsel arşiv, Partiya döneminin (M.S. I.yy civarı) ortalarından itibaren Orta Kürdistan tarihi hakkında değerli bilgiler sağlayan bir kaynaktır. Yahudi halefleri gibi, Kürt Hıristiyanlar da arşiv ve kayıtlarında dini dil olarak Aramice dilini kullanmışlardır.

Sasani Pers İmparatorluğu döneminde Hıristiyanlara yapılan zulüm Kürdistan'a kadar yayıldı. İmparatorluğun Hıristiyanları Roma ve Kostantinopol (6.yy'da) ile bağlarını kesip, (Aziz Nestorius tarafından M.S. 440'ta kurulan) Doğu Nasturi kilisesine katılmalarıyla birlikte, bir dereceye kadar güvenliklerini sağlamış oldular. İslam'ın Kürdistan'a girdiği 7.yy'la kadar, Kürdistan'da nüfusun çoğunluğunu Hıristiyanlar oluşturuyordu.

Öte yandan, Anadolu Kürtleri bu yeni dine iki farklı yaklaşımla cevap verdiler. En batıdaki Kürtler, yani Pontus ile Orta Anadolu'nun Orta ve kuzeyindeki Kapadokya ve Klikya'nın Batı bölgesindeki Kürtler, Hıristiyanlığı 7.yy'dan önce kabul ettiler. Hı-

ristiyanlığı kabul edişleri uzun vadede onlara kimliklerine maloldu. Bunlar 12.yy.'da Türki göçebelerin Anadolu'ya gelmelerinin öncesine kadar, tümüyle Helenleştiler. Kürdistan'ın daha doğusu ve içlerinde bile Hıristiyanlığı kabul eden Kürtler zamanla Kürt kimliklerini yitirdiler. Ünlü İslam tarihçisi ve etnoğrafyacısı Mes'udi'nin unutulmaz *Muruj al-Dhaha* (M.S. 943'te bitirmiştir) adlı unutulmaz eserinde söz ettiği 16 büyük Kürt aşiretinden ikisinin kendi zamanında tamamen Hıristiyan olduklarını bildirmektedir. Bunlar "Yakubi [Jacobite] ve Jurakanlardır ve Musul ile Cudi Dağı çevresinde yaşamaktadırlar" (*Muruj al-Dhaha*, Beyrut, 1966, i.251). Bu kabaca tüm Kürt nüfusunun 1/8'inin, yani %12.5'nin 10.yy'da Hıristiyan olduğu anlamına gelebilir! Marco Polo 1272'de "[Musul'un] dağlık kısımlarında Kürt adı verilen bir soyun insanları yaşamakta, bunlardan bazıları Hıristiyanlığın Nasturi ve Yakubi kolundan, diğerleri Muhammedidir" diye yazar (*Seyahatname*, I.vi). Marco Polo çalışmasının ilk kısımlarında bu bölgede yaşayan Kürt olmayan Hıristiyan nüfustan ayrı olarak söz ettiğine göre, bunlar gerçekten de Hıristiyan Kürtlerdir.

Yine de, Hıristiyanlığın genel olarak Ortaoğuda gerilemesinin bir sonucu olarak, Musul, Cudi Dağı ve Hakkari dağlık bölgeleri ve çevresinde yaşayan bu Hıristiyan Kürtler Neo-Aramice konuşan Kuzey Mezopotomya'nın Sami toplumu ile ittifak kurma yoluna gittiler ve modern Asuri Hıristiyanların atası oldular.1922'ye kadar temel Asuri dağlık yerleşim bölgeleri, tam da Mes'udi ve Marco Polo'nun sırasıyla 10. ve 14.yy'da Hıristiyan Kürtlerin yaşadıklarını belirttikleri yerlerdir.

Doğu Klikya, Komagene ve Fırat'ın doğusundakiler de dahil olmak üzere, Anadolu'nun doğusundaki Kürtler'in çoğu dinlerini değiştirmeye karşı direndiler ve bedelini de Bizanslılara pahalıya ödediler.

Bizanslılar 8. ve 9.yy'larda kendi nüfuz alanlarındaki Hıristiyan olmayan toplulukları zorlayarak sürgüne yolladıklarında, Kürtler bundan en fazla etkilenen toplum oldu. Klikya ve Kapadokya'daki tüm Kürtler sürüldü (*bkz. Sürgünler ve Mecburi İskânlar*). Hıristiyanlığın Güney Kürdistan'daki etkisinin marjinal, ancak açık olduğu anlaşılıyor. Hıristiyanlık öğretisinin Yarisanilik üzerindeki etkisi Islam'ın etkisinden çok daha fazladır ve iki din arasında doğrudan yapılan görüş alışverişine işaret etmektedir.

İslam'ın yayılışının ardından, Hıristiyanlığın Kürdistan ve Ortadoğu'da küçülüp izole olması ile birlikte, zamanla azalan Kürt Hıristiyan topluluğu, kendi Kürt etnik kimliğinden feragat etmeye başladı. Komşu Sami Hıristiyanlarla bereber yeni bir kimliğe yöneldi. Kendileri için yakın zamanlarda *Asuri* etnik adını benimseyen Mezopotomya ve Kürdistan'ın Hıristiyan Süryanileri (Nasturiler), Adiabene Krallığının saray dili ile Nasturi Kilisesinin eski dinini ve dilini korumuş, Neo-Aramice bir dil konuşan Sami ve Kürt (daha önce sözedilen Yakubi ve Jurakan Aşiretleri) halklarının karışımından başka bir şey değildir. Bu Süryani Hıristiyanlarının çoğu I. Dünya Savaşı saldırılarına kadar, Mezopotomya Ovalarındaki Sami Hıristiyanların herhangi bir etnik ya da genetik etkisinden uzakta, Kuzey Kürdistan'daki dağlık bölgelerin derinliklerinde yaşadılar. Kürt tarihçi, Şerafeddini Bitlisi, *Şerefname*'de Hıristiyan "Asuriler"den sözetmekte ve bunların Hakkari bölgesi ile Kuzey Kürdistan'ın Culemerg kırsal bölgesinde yaşadıklarını bildirmektedir. Bu bölgeler ise, Mes'udi'nin şu ya da bu

şekilde söz ettiği Kürt Hıristiyan bölgeleri ile uyuşmaktadır. Bitlisi'nin kayıtları bu zamanda Asuri ismi ve etnik ayrılığının hali hazırda doğmuş olduğuna ve Kürt Hıristiyanları içerdiğine tanıklık etmektedir.

Bu dağlardaki Asurilerin açık tenli oluşları, Musul bölgesindeki Sami dindaşları ile tam bir tezat teşkil etmektedir. Hepsi Neo-Aramice dilini konuşmakta ve ayrı bir etnik kimlikte ısrar etmektedirler. Kürt ve Sami karışımı olan bu insanları Asuri etnik şemsiyesi altında birleştiren şey yalnızca Hıristiyan dinidir. Açık biçimde iki farklı genetik geçmişe sahip olan Asuriler, dil bakımından da bir tekliğe sahip değillerdir. Neo-Aramice dili Kürdistan'daki Hıristiyanların ve Asurilerin dili olduğu kadar, Yahudi Kürtlerin de anadilidir.

Kürtlerin misyonerler yolu ile Hıristiyanlığa kazandırılışı konusundaki kayıtlar 15.yy'a kadar gitmektedir ve bunun bilinen en iyi örneği Papaz Subhalemaran'dır (Nikitine 1956, 231). Bu tarihten sonra, Avrupa ve daha sonra da Amerika'dan Kürdistan'a bir çok misyoner gönderilmiş ve bunlardan bazıları, sözlük çalışmaları da dahil olmak üzere, Kürt kültürü ve dili üzerine ilk çalışmaları yapmışlardır (*bkz. Erken Modern Tarih*). Din değiştirmeleri hemen hemen her zaman dil değişikliği izlemiştir (*bkz. Klasik Tarih ve Tarihsel Göçler*). Hıristiyanlığı kabul eden Kürtler, sonuçta Ermenice ve Neo-Aramice dilini konuşmaya başlamış ve bu etnik gruplar içinde sayılmışlardır. Bu sürecin çarpıcı bir örneği I. Dünya savaşı sonrasında gözlemlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte, Batı ve Kuzey Kürdistan'da yaşayan ve sadece Kürtçe konuşabilen çok sayıda Hıristiyan, Fransız mandası olan Suriye'ye geçti. Burada, Hıristiyan olduklarına göre, "mutlaka Ermeni oldukları" söylenerek, böyle sayıldılar. Sonuçta da Suriye ve Lübnan'ın göçmen Ermeni toplulukları tarafından asimile edildiler.

Hıristiyan olmayan kimi Anadolu Kürtleri ve hatta Orta Kürdistan Kürtleri bile, ekşimeye bırakılan hamur üzerine hâlâ haç işareti çizerek onunla kutsanır. Ayrıca eski ve terkedilmiş ya da hâlâ açık olan Ermeni ve Asuri kiliselerini de ziyaret ederler. Bu durum Kürtlerin uzun süre komşu oldukları Hıristiyanlardan aldıkları kültürel geleneklerden kaynaklanabileceği gibi, Kürtlerin kendilerinin de Hıristiyan oldukları dönemlerden kalmış alışkanlıklardan kaynaklanması olasılığı büyüktür.

Bugün özellikle Kuzey-Orta Kürdistan'ın Hakkari bölgesi, Batı Kürdistan'daki Tur Abdin aşiretleri ve Batı Kürdistan'ın Türkiye ve Suriye'de kalan kısımlarında yerleşik olan Milan ve Baraz aşiret kofederasyonları içinde sayıları belirsiz olan Kürt Hıristiyanlar bulunmaktadır. Sykes (1908), liderleri İslam'ın buralara ulaşmasından önce, Hıristiyanlığı kabul etmiş olan eski bir topluluk olduğu hususunda ısrar ettiği, Hakkari bölgesinde yaşayan Pinyaniş Aşiretine bağlı 500 Hıristiyan ailesi bulunduğunu bildirmektedir. Tur Abdin'in Hawerka Aşiretinden 900 Hıristiyan ailesi ile bu bölgede yaşayan çeşitli aşiretlere bağlı 100 kadar daha Hıristiyan aile bulunmaktadır. Sykes, Milan Hıristiyanlarının sayısı konusunda bir rakam vermemektedir. Bunların eski büyük Kürt Hıristiyan toplumunun devamı mı, yoksa yakın zamanlarda Ermeni, Asuri ve Batı Hıristiyan misyonerlerinin çabaları ile Hıristiyan olmuş bir topluluk mu oldukları sorusu geçerliliğini koruyor. Sadece bir kaçının adını vermek gerekirse, özellikle 19.-20.yy'da, Bitlis, Urfa, Musul, Urmiye ve Salmas dolaylarında birçok Hı-

ristiyanlık merkezi açılmıştır. Muhtemelen, Kürt Hıristiyan nüfusu hem eskiden hem de yakın zamanda Hıristiyan olmuş topluluğun bir karışımıdır.

Hıristiyan Kürtlerin toplam sayısı hakkında verilere dayalı bir tahmin (farklı bir etnik kimlik iddialarına saygı gösterilmesi gereken Asuriler hariç) onların sayılarını, çoğu Türkiye'de yaşayan on binler dolaylarında verecektir.

Kürdistan'da misyonerlik çalışmaları yapmak üzere Avrupa ve özellikle de Amerika'daki aktif Hıristiyan örgütler arasında yeniden bir ilgi doğmaya başlamıştır. Aslında, Rönesans sonrası Avrupalılar'ın İncil'i çevirdikleri ilk doğu dili Kürtçe olmuştur. 1780'de ilk ayrıntılı Kürtçe gramer İtalyalı Dominikan misyoner papaz Maurizio Garzoni tarafından Avrupa dillerine kazandırılmıştır. Maurizio Garzoni Kuzey-Orta Kürdistan'ın Amediye Şehrinde 18 yıl boyunca yaşamış ve çalışmıştır. İncil'in Kuzey Kurmancisinde (Bahdinani) yeni baskı ve çevirilerinin yapılması çalışmaları devam etmektedir. Bu çabalar ve çeviri girişimleri Papaz Subhalemaran'dan bu yana olduğu gibi, Türkiye'deki Kürtleri hedeflemektedir. Bunun nedeni, bu misyoner örgütlerinin yaptığı yanlış bir varsayımda, Müslüman işgalinden önce Kuzey ve Batı Anadolu Kürtlerinin Bizans yönetimi altında yaşamalarından dolayı, çoğunluğunun ya da hepsinin Hıristiyan olduğu, oysa diğerlerinin böyle olmadığı varsayımında aranmalıdır. Misyonerler eski Hıristiyan Kürt Krallıkları Adiabene ve *Karha Bet Seloh'* un (Kerkük) bulunduğu Orta ve Güney Kürdistan'da belki de daha verimli bir zemin bulacaklardır. Kürdistan'ın Batı ve kuzeyinde bulunan Kürtlerin Hıristiyan-olmayan eğilimlerinden dolayı Bizanslılar tarafından sürgün edildikleri unutulmamalıdır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Asahel Grant, *The Nestorians, or the Lost Tribes* (Londra, 1841); Rev. Thomas Laurie, *Dr. Grant and the Mountain Nestorians* (Boston, 1853, tıpkı basım 1874); Helga Anschütz, *Die syrischen Christen vom Tor 'Abdin* (Würzburg: Reinhardt, 1984); Michel Chevalier, *Les montagnards chrètiens du Hakkari et du Kurdistan septentrional* (Paris: Dèpartement de Gèographie de l'Universitè de Paris-Sorbonne, 1985); John Joseph, *The Nestorians and Their Muslim Neighbors* (Princeton: Princeton University Press, 1961); John Joseph, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East: The Case of the Jacobites in an Age of Transition* (Albany: State University of New york Press, 1983); G.P. Badger, *The Nestorians and their Rituals* (London, 1892); Marco Polo, *Travels, ed. John Masefield* (Londra: Dent, 1975); Basile Nikitine. "Les Kurdes et le Christianisme," *Revue de l'Histoire des Religion* (Paris, 1929); William Ainsworth "An Account of a Visit to the Chaldeans Inhabiting Central Kurdistan, and of an Ascent of the Peak of Rowandiz (Tur Sheikhiwa) in the Summer of 1840," *Journal of the Royal Geographical Society XI* (1941); Heazell, F.N. and Margoliouth, *Kurds and Christians* (Londra, 1913).

BABAİLİK ve BAHAİLİK

Babilik 1844'te İran'da Mirza Ali Muhammed (1819-1850), yani *Bab,* -"kapı"- (Tanrıya açılan anlamında), tarafından kuruldu. Avatar yerine kullanılmakta olan *Bab* ya da *Baba,* şüphesiz ki, Yezdaniliğin *Haqq* yani Evrensel Ruhu dünyada temsil eden büyük avatarlara gönderme yaparken kullandığı bir makamdır. İran'daki Şiraz Kenti

yerlisi olan Bab, Ahsâ'dan gelip Güneydoğu İran'ın Kirman bölgesine yerleşen Şeyh Ahmed Ahsâ'nın taraftarı oldu. Ahsâ (modern Suudi Arabistan'ın doğu kıyısında bulunan ve Ortaçağda Lahsa olarak bilinen kent) Yezdanilikten yoğun biçimde etkilenen sosyo-dini bir haraket olan Karmatilerin ve özellikle de Mazdeki haraketinin kalesiydi (15.yy mistik tarikat lideri Muhammed Nakşibendi de Ahsâ'dan gelmiştir. Bu tarikat ile Yezdanilik arasındaki ilişkiye Mistik Sufi Tarikatları bölümünde değinilmiştir).

Aslında, Şeyh Ahmed Ahsâ, yüce ruhun yeni avatar Bab'ta dünyaya geldiğini haber verdiği zaman Yezdaniliğin eski merkezi olan Güney Kürdistan'daki Kirmanşah'taydı. Şeyh Ahmed (kendisi küçük bir avatardı ve bazen *Bab* ismini kullanırdı) oğlu Ali'nin ölümü vesilesiyle taraftarlarına "kederlenmeyin Sevgili dostlarım, ben oğlumu, Alimi, hepimizin gelişini beklediği Ali'ye kurban ettim. Ben onu bu an için büyüttüm ve hazırladım" demiştir (Nabil-i Azam 1932). Şeyh Ahmed'in 1826'daki ölümünden sonra, onun hareketi –Şeyhiler- Seyid Kâzım tarafından yönetilmeye başlandı. Bab gençliğinde Şeyhlik eğitimini Irak'taki Kerbela'da, Seyid Kâzım denetiminde almıştı. Kazım'ın ölümünden sonra iki rakip avatardan, Hacı Kerim ve şüphesiz beklenen avatar olan Ali-Muhammed, yani *Bab* Şeyh Ahmed'in mirasını devam ettirme iddiasında bulundu.

Hacı Kerim'in taraftarları Şeyhi olarak adlandırılmaya devam edilirken, Ali-Muhammed'e katılanlar (ve bu yüzden gelenekçi Şeyhiler tarafından kendilerinden nefret edilenler), hiç de planlamadıkları yeni bir dünya dininin temellerini atmakla karşı karşıya kaldılar. Şaşırtıcı bir şekilde, tarihi Kürt hanedanlığı Ardalan'ın son temsilcisi olan II. Emanullah 1867'de ölmeden önce Yarisanilikten Şeyhliliğin Hacı Kerim koluna geçti (Abul-Qasim Babani, *Siyar al-Akrad*). Emanullah, Kirman'daki Hacı Kerim ile ilişkisini sürdürdü ve onun yardımcılarından biri olan Abdül-Samed Hemedani'yi davet ederek kendi başkenti olan Sanandaj'a yerleştirdi (Age.).

Bab, İran'ın güneyinde bulunan Şiraz'da 9 Ekim 1820'de, muhtemelen Şeyh Ahmed'in oğlu Ali'nin Kirmanşah ya da yakınında öldüğü kabul edilen anda doğdu. Şeyh Ahmed tarafından önceden bilindiği gibi, Bab, Şeyh'in oğlunun hem ruhunu hem de adını aldı. İkinci dereceden bir avatar olan Bab, Şiî imam ve İkinci Evrenin baş avatarı olan Ali'nin adını ve ruhunu da taşımaktadır. Daha sonra, *Muhammed* adının da isimlerine eklenmesiyle Bab'ı *AliMuhammed* olarak, aynen Alevilikte olduğu gibi, baş avatar mertebesinde yükseltilmiş oldu (*bkz. Alevilik*).

Bab görevinin Büyük Olan'ın habercisi, yani geleceği bir çok başka din tarafından "kurtarıcı" ve "mesih" olarak önceden bildirilen ve maddi dünyayı kurtarmaya gelecek olan kişinin habercisi olmak olduğunu ilan etti. Tıpkı Vaftizci Yuhanna'nın İsa'ın gelişini önceden haber vermesi gibi (bu aynı zamanda Yezdanilikte Ruh'un büyük avatarlarının geliş evresinin de önkoşuludur); Bab da, ikinci dereceden bir avatar ve yakında gelecek olan birinci dereceden büyük avatar Bahaullah'ın gelişini haber vermek üzere geldiği için bir messih yani habercidir. Yine Vaftizci Yuhanna ve İsa gibi, Bab ve Bahaullah aynı dönemde yaşamış ve yaşları birbirine yakındır. Haberci Bab, Hıristiyanlıkta Vaftizci Yuhanna ve Yezdanilikte tüm bu gelişi bildirenler, Büyük olan'ın gelişini sağlamak için, hayatlarını vermek de dahil olmak üzere, acı deneyimlerden geçmek zorundadırlar ve bunu da yerine getirmişlerdir.

Babiler, özellikle de Kürt Babiler, Yezdaniliğin mensupları gibi ruhun göçüne inanıyorlardı. Ölen bir Babi'nin ruhunun, birkaç günlük geçiş evresinden sonra, diğer bir Babi'de, genellikle de yeni doğan birinde yeniden hayat bulacağına inandıklarından, ölüleri için yas tutmazlar. Özellikle dini liderlerin ruhlarının daha önce bazı Şiî ermiş ve şehit bedenlerinde hayat bulduğu kanaatinden haraketle, ruh göçünün çok önceleri başladığına inanırlar. Babiler de "mum söndü" törenlerinde topluca cinsel ilişkilerde bulunmakla suçlanmış (*bkz. Yezdanilik*), ve öylesine vahşi saldırılara maruz kalmışlardır ki, Osmanlıların Yezidilere yaptıkları bu saldırıların yanında merhametli bile görülebilir.

Etnik Kürtler ile Babilik arasında görece güçlü bir ilişki olmuştur. İlk ve en büyük Babi topluluklarından biri Kürttü ve İran-Osmanlı sınırında, Kuzey-Orta Kürdistan'da ki Qotur-Hakkari ile Başkale arasındaki bölgede yaşayan 5000 dolaylarında bir nüfusa sahipti. Ancak, Temmuz 1850'de Fars Kaçar Kralı Nasır el-Din, Bab'ın Tebriz'de ortadan kaldırılmasını emretti. Bu emir Şikaki Kürtleri ve Ermeni orduları tarafından yerine getirildi.

Babilik kısa zamanda, *Fars soyundan gelen bir ailenin oğlu olan Mirza Hüseyin Ali'nin yani Baba'ullah*'ın ("Tanrının Görkemi," 1817-1892) yönlendirmesi altında evrim geçirerek evrensel Bahailik haline geldi. Baha'ullah bu yeni dini ve kendi misyonunu 1863'te ilan etmesinden iki yıl öncesine kadar Kürt şehri Süleymaniye'de (Berzenci'den 50 km kadar uzakta ve Yezdaniliğin doğduğu yer) yaşıyor ve Derviş Muhammed takma adı ile yöre insanlarına İslami din hizmeti vererek hayatını kazanıyordu. Bayram hediyesi olarak insanlara verdiği sikkeler, iyileştirici kuvveti nedeniyle hâlâ kutsal kabul edilir. Bahaullah, kitaplarından biri olan *Ikan*'da Kürdistan'ın "vahşi doğasındaki" sığınağı hakkında canlı ve ilginç bir betimlemede bulunur.

Bahaullah yıllarca süren seyahat ve/veya sürgünden sonra Osmanlı yetkilileri tarafından 1868'de Kutsal Toprak Akre'de hapse atıldı. Burada ölen Bahaullah'ın cesedi yakındaki Bahci'ye gömüldü. Günümüzde, bu kabri ve Carmel Dağında (Hayfa, İsrail) bulunan altın-kubbeli ziyareti bu dinin odak noktaları işlevini görmektedir. Bahaullah'ın, kendi dininin en kutsal öğelerini içeren *Aqdas* adlı, "En Kutsal" kitabı günümüzde, Kürtçe de dahil olmak üzere, neredeyse tüm dünya dillerinde mevcuttur.

Dinin liderliği daha sonra Bahaullah'ın oğlu olan Abbas Efendi "Abdul Baha'ya (1844-1921) ve ondan sonra da bu inancın ilk "Muhafızı" ve yorumcusu olan, bir çok Bahai eseri İngilizceye çeviren torunu Şogi Efendi Rabbani'ye geçti. Londara'daki Şogi Efendi ziyaretine, tepesinde bir inci üzerinde altın bir doğan figürü bulunan anıtsal bir sütun damgasını vurmuştur. İnci (hayat veren Evrensel Ruhu'a tekabül eder) ve doğan (Ruh'un birincil avatarlarda hayat bulmasını ifade eder) sembollerine önceki bölümlerde eski Yezdanilik ve özellikle de Yezidilik bağlamında değinilmişti. Bu sembollerin bu en genç evrensel dinde tekrar ortaya çıkması oldukça etkileyicidir.

İlk Kürt yayınevi olan "Matbaa el-Kurdi" yi 1920'de Kahire'de kuran ve Kürt bir Bahai olan Faracjullah Zeki el-Kurdi, Kürt ulusal bilinç ve kültürü konusunda değerli hizmetler vermiştir. Örneğin, ilk Kürt gazete/dergisi olan ve ilk kez 1898'de İstabul'da basılan *Kürdistan*, I. Dünya Savaşından sonra Kahire'ye taşındı ve 1920'lerden sonra bu yayınevinde basıldı. Kendisinin kişisel gayretleri ve Muhammed Avni'nin (Sive-

rekli bir Kürt aydını) editörlüğü ile, bilinebilen en eski pan-Kürt tarih çalışması olan *Şerefname*'nin (Şerafeddini Bitlisi tarafından 1597'de yazılmıştır) orijinal Farsça metninin ilk baskısını ve sonra da bir Arapça çevirisi basılmıştır (*bkz. Edebiyat*)

Bahailik literatürünün en önemli çalışmalarından bazıları, örneğin J.E. Esslemont'un *Bahaullah ve yeni Çağ* adlı eseri Sorani (Hüseyin Cevdet) ve Gorani (anonim) lehçelerine çevrilmiştir.

Bahailik, kendisini Babi militanlığından uzaklaştırmak için çok çaba harcadı. Yeni bir dünya dini biçimi olarak, Babilik üzerindeki etkileri oldukça açık bir şekilde görülen Yezdanilik (özellikle Yarisanilik) ve Şiî İslam'dan uzaklaşmaya çalıştı. Minorsky, Yarisanilere yöneltilmiş bir Bahai polemiğini içeren bir broşürü saklamış ve 1920'de çevirmiştir. Yine de, Yezdaniliğin birkaç önemli özelliği Bahailikte de açıkça göze çarpmaktadır: 1) Evrenselcilik, yani bütün diğer dinlerin aslında aynı özgün düşüncenin devamı olduklarına ve aynı ölçüde saygın olduklarına inanma; 2) Buda ve Zerdüşt'ten Musa, İsa ve Muhammed'e kadar, tüm diğer dinlerdeki peygamber ve kutsal kişilerin aynı yüce Tanrının, yani Ruhun dünyadaki birer görüntüleri olduğuna inanma; 3) Kutsal Kitabın ve muhtemelen ruhun, bu peygamberlere ara evrelerde bulunan diğer melekler tarafından taşındığına inanma; 4) *Mahfel (mahfil)* adı verilen zorunlu dinsel toplantının Yezdaniliğin Cem törenine benzer olması, ancak 19 günde bir yapılması; 5) Birleşik, dünya çapında bir inananlar topluluğu ve bu yüzden böyle bir yönetim için çaba harcama; 6) Toplumsal ve sınıfsal liberalizm; 7) Yüksek dini şûrada bulunma hakkı da dahil olmak üzere, kadına verilen yüksek statü. Temel Babi döngüsünde de facto kadın avatar olan Tahira Kurratu'l Ayn, "yeni Babi dininin temel prensiplerinden biri olarak kadınların erkeklerle eşit olduklarını göstermek için" 1849'da kitle önünde çarşafını çıkarmıştır (*bkz. Kadının Statüsü ve Aile Hayatı*).

Londra'da bulunan Bahai yayıncılık Vakfı tarafından kısa bir süre önce yayınlanan bir broşür, bu yeni evrensel dinin yeniden formüle edilmiş amaçlarını, ilgi duyabilecek sıradan insanların da anlayabileceği bir dille şöyle özetlemektedir: 1) Her türlü önyargıyı ortadan kaldırmak; 2) Kadınlara tam eşitlik imkânı sağlamak [dikat! henüz tam eşitlik değil]; 3) Dinsel doğrunun birliğini ve göreceliliğini kabul etmek; 4) Aşırı fakirlik ve zenginliği ortadan kaldırmak ve evrensel eğitimi hayata geçirmek; 5) Her kişinin doğruyu bağımsız biçimde araştırma sorumluluğu; 6) Bir dünya federasyonunun kurulması; 7) Doğru dinin mantık ve doğrulayıcı bilimsel bilgi ile uyum içinde olmasının kabul edilmesi. Bu inanç ve amaçlar Yezdanilik ile karşılaştırıldığında, iki din arasında hiçbir kuşkuya yer bırakmayan temel benzerlikler kolayca görülebilir. Ne var ki, elinizdeki çalışmanın ilk baskısından sonra, bu kitabın yazarı, Yezdanilik ile Babilik ve Bahailik arasındaki açık benzerliklere işaret ettiği için, bazı çok değerli Bahai arkadaşlarını kaybetmiştir. Diğer dinlerin "birliğinin" kabul edildiği yukarıdaki 3. madde her iki inançta da vardır. İki din arasında bir ilişkinin olduğunu reddetmek, her iki taraf için de kutsal olana yapılmış bir saygısızlıktır.

Ancak dikkatini dünya çapında bir yaygınlaşmaya yönelten bu din, Kürdistan'da çok az faaliyet göstermiş, Kürt dinleri ile toplumsal değer ve gelenek açısından böylesine temel yakınlıklara sahip olması dolayısıyla kendisine doğal olarak taban olabi-

lecek verimli bir bölgeyi değerlendirememiştir. Bugün Güney ve Orta Kürdistan'a dağılmış birkaç bin Bahai bulunmaktadır. Babilerin sayısına gelince, eğer kalan olmuşsa, en bilimsel tahmin bile tehlikelidir.

Daha önce Bahailik taraftarlarına yapılan, ancak son birkaç on yıl boyunca durdurulan baskı, İran Devriminden sonra intikam alırcasına yeniden başlamıştır. Kürt Bahailer İran'daki diğer dindaşları gibi kendilerini İslam Mollalarının gazabı ile karşı karşıya buldular. Mollalar Bahaileri en iyi olasılıkla İslam kökenli bir tarikat, en kötü olasılıkla da kör bir din değiştirme olarak görüyorlardı. ıslamın, kendisinin en son hak din olduğu ve kutsal ifşanın kendisi aracılığıyla geldiği biçimindeki inancı elbette diğer çoğu din tarafından da paylaşılmaktadır –dünyada neredeyse hiçbir büyük din kendisinden sonra doğan bir dini hak bir din olarak değerlendirmemiştir. İslam da bu noktada bir istisna değildir. Aslında Bahailerin Kürdistan ya da ağırlıklı olarak Müslüman olan herhangi bir ülkede gördüğü baskılar, herhangi bir yeni dünya dininin öncülerinin başka yer ve zamanlarda yaşadıklarından çok da farklı değildir. Yahudiler Mısır'daki esaretlerini Fısıh* bayramı ile hatırlar; Hıristiyanlar hâlâ Roma Arenalarını ve aslanları dehşetle düşünür; Müslümanlar ise Peygamber Muhammed, ailesi ve soyuna uygulanan vahşi zulmü hâlâ unutmazlar; Babiler ve Bahailer de geride kalan 150 yılı böyle hatırlayacaklardır.

İran Kürdistan Demokrat Parti'sinin son başkanlarından Dr. Kasımlo, 1979 yılında Mehabad'da bir Bahai Kürdünün İslam devrim hakimi tarafından yargılanmasına ve cezalandırılmasına tanık olmuştur. *Nouvel Observateur, Liberation* gazetesi yazarlarından Fransız gazeteci Mark Kravetz'e konuşan Dr. Kasımlo, Kürt Bahai tüccara İslamı hemen kabul etme, 80 000 dolar ödeme ya da ölüm seçeneklerinin sunulduğunu söylemektedir. Bu fidyeyi ödemesi imkânsız olan Bahai Kürdü, inancından ödün vermeyi reddetmiştir. Bunun üzerine, derhal göstermelik mahkeme salonundan çıkarılıp kurşuna dizilmiştir (*Martin,* 1984: 1-3).

Ek Okuma ve Kaynakça

Bahâ'u'llâh, Mirzâ Husayn Ali, Al-Kitâb al-Aqdas veya The most Holy Book (En Kutsal Kitap), İngilizce çeviri E. Elder and W. Miller'in çok yararlı tanıtımı ile (Londra: Luzac, 1961); Browne, E.G., ed., *The New History of the Bâb* (Cambridge, 1893); Browne, E.G., "Bâbis of Persia," *Journal of Royal Asiatic Society xxi* (1898); Browne, E.G., *A Traveller's Narrative written to illustrate the Episode of the Bab, 2 vols.* (Londra, 1891); Browne, E.G., *Materials for the study of the Babi Religion* (Londra, 1918); Amanat, Abbas, *Resurrection and Renewal: The Making of the Babi Movement in Iran, 1844-1850* (Ithaca: Cornell University Press, 1989), daha çok bu inancı reddeden bir çalışma; Esslemont, J.E., *Bahâ'u'llâh and the New Era* (Wilmette, Illinois: Bahâ'i Publishing Trust, 1980, 1923 orijinalinin tıpkı basımı); Graham Wilson, Samuel, *Bahaism and Its Claims* (New york, 1915); McElwee Miller, William, Baha'ism (New york, 1931); Martin, Douglas, "The Persecution of the Bahâ'is of Iran: 1844-1984," *Bahâ'i Studies 12/13* (Ottawa, 1984); Minorsky, V., "Notes sur la secte des Ahlè Haqq," Revue du Monde Musulman 40–41 (1920 and 1921); Nabil-i A'zam, Muhammad Zarandi, *The Dawn-Breakers, Nabil's Narrative of the Early Days of the Bahâ'i Revelation, trans. and ed. Shoghi Effendi,* (New york, 1932); Smith, Peter, *The Babi and Bahâ'i Religions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

*) Yahudilerin hamursuz bayramı.

VI. Bölüm
DİL, EDEBİYAT ve BASIN

DİL

Kürtlerin anadilleri Hint-Avrupa dil ailesinin İran kolunun kuzeybatı alt grubuna mensuptur. Birçok Kürtçe kelime İngilizce ile aynı kökene sahiptir; örneğin, gama = game (oyun), mara = marry (evlenmek), stêr = star (yıldız), rubar = river (nehir), dol = dale ya da valley (vadi, koyak), bra = brother (kardeş), mong = moon (ay), snoy = snow (kar), firo = free (ücretsiz, bedava), standin = to stand (ayakta durmak), sur = sure (emin, kesin) vb. Bununla birlikte, Kürtçeye en çok yakın olan başlıca dil, İran, Afganistan ve Tacikistan'ın etkin dili olan Farsça'dır. Kürtçe ile Farsça arasındaki yakın ilişki, Almanca ile Danimarkaca arasındaki ilişki gibidir.

Kürtlerin anadilleri iki temel gruba ayrılmaktadır: 1) İki temel kol olan Bahdinani (ya da Kuzey Kurmanci) ile Sorani'den (ya da Güney Kurmanci) oluşan Kurmanci grubu ve 2) Yine iki temel kol olan Dımılı (ya da Zaza) ile Gorani'den oluşan Pehlawani (ya da Pehlawanik) (**Şekil 2a**). Bu gruplar kendi içlerinde pek çok lehçe ve alt lehçeye bölünmektedir. Bir kısmı, örneğin Hewremani ve Laki (her ikisi de Gorani'nin ana lehçeleridir), bin yılı aşkın bir zaman diliminin ötesine uzanan çok sayıda yazılı edebi esere sahiptir.

Minorsky Kurmanc adının, "Med Kürdü" anlamına gelen Kurt ve Mand sözcüklerinin birleşmesinden doğduğunu ileri sürmüştür. Bu görüş, Kurmanc adının Kurt ve Manna, yani "Manna Kürdü" sözcüklerinden doğmuş olabileceğini savunan iddialı teorilerden daha az akla yatkın görünmektedir. Kurmanc'ın özgün vatanı, tam da antik Mannalar'ın toprakları içinde kalan Hakkari bölgesiydi (*bkz. Antik Tarih içinde Mannalar*).

Gorani, Dımılı ve Kürtlerin eski dilinin diğer ilgili lehçeleri için kullanılan ortak Pehlawani adı artık Kürtler ve Kürt-olmayanlar arasında kullanım dışı kalmıştır. Ortaçağ yazarları tarafından kullanılan Pehlawani, tüm bu lehçeleri kapsayacak ortak isim ihtiyacından dolayı burada yeniden canlandırılmıştır.

Pehlawani teriminin kendisi açıkça, "Pahla'ya ait olan" anlamına gelen Pahlawand teriminden doğmuştur. Pahla, muhtemelen dilin ortaya çıktığı özgün bölge olan Güney Kürdistan ile Kuzey Luristan'dan oluşuyordu. Wand soneki daha önce Aşiretler bölümünde ele alınmıştı. Pahla sözcüğü hâlâ bozulmuş bir şekilde Kürt aşiret ismi Feyli olarak varlığını sürdürmektedir; bu arada, Feyli Aşireti, hâlâ Güney Kürdistan'da, yani eski Pahla bölgesinde yaşamaktadır.

Standart bir Kürt dilinin yaratılması görevini üstlenecek bir devlet aygıtından yoksun olan Kürtler, bu tür standart bir ulusal dilin yaratılmasına yönelik pek çok ba-

Şekil 2a: Hint-Avrupa Dil Ailesinin İrani Kolu Çerçevesinde Kürt Dilinin Soykütüğü

Hint-Avrupa Dil Ailesi

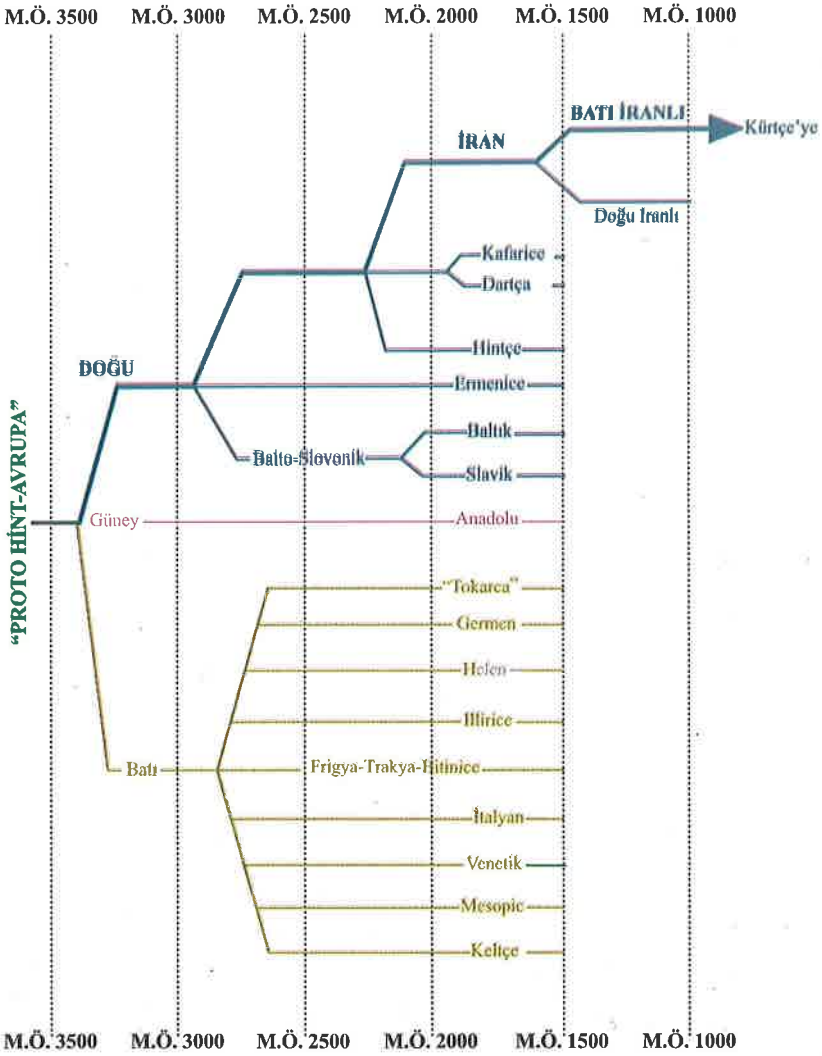

Koyu renkli kollar Kürtçe'ye ve onun başlıca lehçe gruplarına ulaşmaktadır.

Açıklama: Her bir kolun ayrılma tarihi oldukça kaba bir tahmindir.

Şekil 2b: Hint-Avrupa Dil Ailesinin İrani Kolu

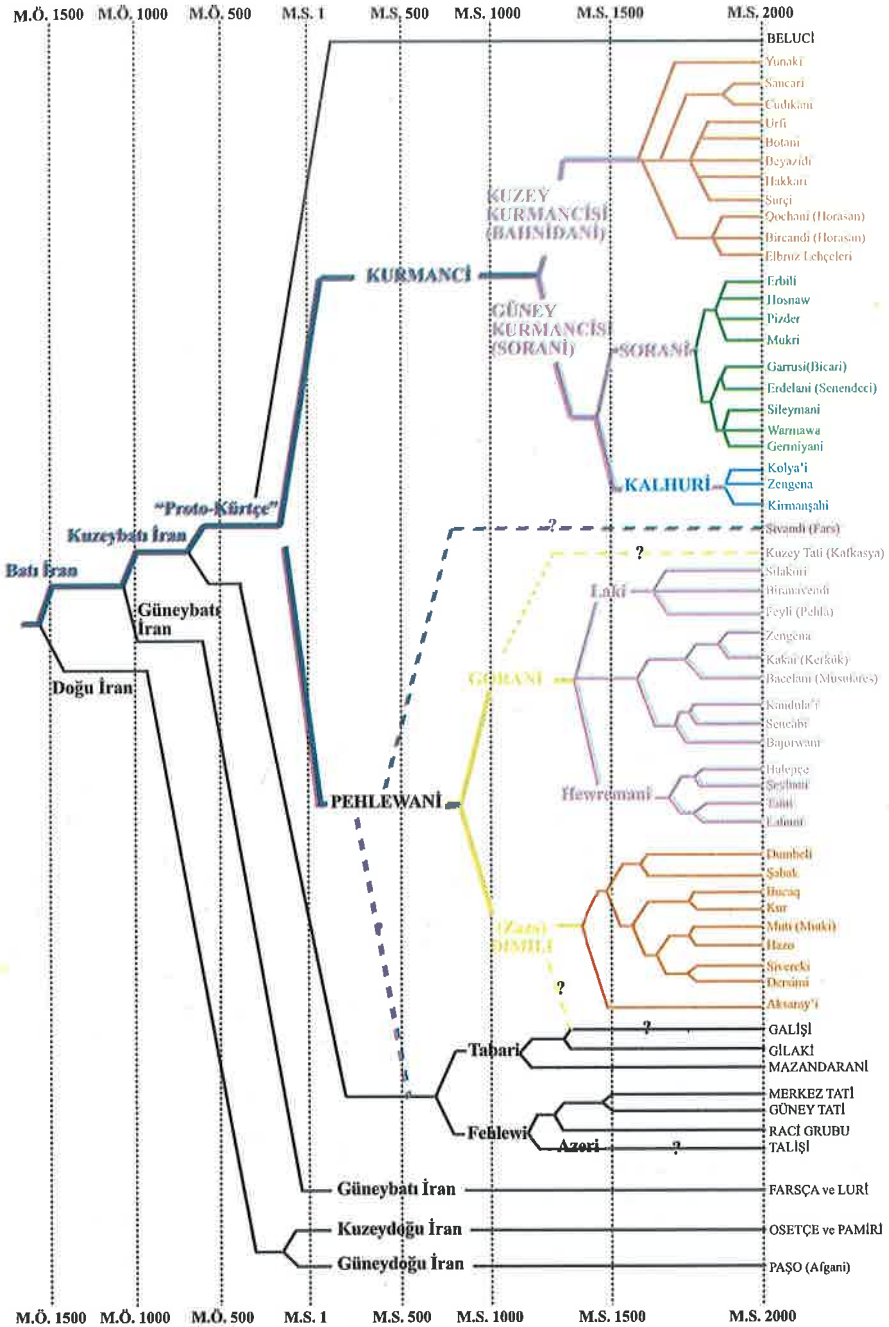

* Yalnızca Kürtçe Grubu Ayrıntılı Olarak Gösterilmiştir.

şarısız girişime rağmen, çok sayıda lehçeyi konuşmaya devam ediyor (*bkz. Eğitim ve Ulusal Kimlik*).

Eğer Kürt dil grubunu Latince kökenli dillerle karşılaştıracak olursak, Kurmanci ile Pehlawani arasındaki ilişki Fransızca ile İtalyanca arasındaki (ya da daha kesin biçimde, Fransızca ve Romence arasındaki) ilişkiye benzeyecektir. Tıpkı bu Latin kökenli dillerin değişen derecelerle özgün ana dilden evrimleşmiş modern Latince dallar olması gibi, Kürtlerin modern anadilleri de, kesin olmayan biçimde "Medce" ya da "Proto-Kürtçe" olarak adlandırabileceğimiz, artık kaybolmuş arkaik, tek bir dilin dallarıdır (**Şekil 2b**).

Kurmanci ve Pehlawani, tıpkı Fransızca ve İtalyanca gibi, artık aynı dilin lehçeleri olarak değil, iki bağımsız dil niteliği kazanmıştır. Onların varyasyonları, herhangi bir standart linguistik kritere göre aynı dilin lehçeleri olarak sınıflandırılamayacak kadar geniştir. Bunun da ötesinde, Kurmanci ile Pehlawani konuşanlar arasında karşılıklı anlaşma düzeyi en fazla yarı yarıyadır. Bu iki Kürt dili şimdilerde Kürt ulusunun oldukça değişken kesimleri tarafından konuşulmaktadır. Kurmanci tüm Kürtlerin dörtte üçünün anadili iken, Pehlawani geri kalan Kürtlerin anadilidir. Bu, klasik dönemin ortalarından beri Kürdistan'da cereyan eden temel tarihsel göç hareketlerinin doğrudan bir sonucu olmanın yanı sıra, çoğu zaman hem yerel konuşmanın hem de yerel kültürün ve ekonominin değişmesi sonucunu doğuran yeni dinlerin gelmesinden de kaynaklanmaktadır (*bkz. Tarihsel Göçler ve Din*). Bu değişiklikler Kürtlerin yalnızca dillerinde değil, ama aynı zamanda onların tüm sosyal ve kültürel yelpazesinde de görülmektedir (*bkz. İç Bölünmeler*). Kürtlerin anadillerinin her birinde uygulanan yazı sistemi ve edebiyatın ölçeği *Edebiyat ve Eğitim* bölümlerinde incelenmiştir.

Bu karmaşıklık yetmiyormuş gibi, yalnızca batılı araştırmacıların eserlerinde değil, ama Kürtlerin kendileri arasında da, Kürtlerin anadillerinin bölümlere ayrılması konusunda standart bir bilimsel adlandırma (*nomenclature*) bulunmamaktadır. Yerel dillerin ve lehçelerin tüm yerli isimlendirmeleri, bir grubun konuşma dilinin diğer grubun aşina olmadığı duyuluş tarzına dayanmaktadır. Bu yüzden, Dimililer ve onların anadili olan Dimili, Kuzey Kurmanci'yi konuşanlar tarafından, dillerinde çok sayıda z sesi bulunmasından dolayı *Zaza* olarak adlandırılmıştır (Nikitine 1926). Dimililer Kuzey Kurmanci lehçesini ve onu konuşanları Herewere olarak adlandırırlar. Goraniler Sorani'den *Korkora* ve *Wawa* olarak söz ederler. Buna karşılık, Sorani konuşanlar Goranları ve onların anadilini *Maço Maço* olarak adlandırırlar, Kuzey Kurmanci dilinden ve onu konuşanlardan ise *Ze Babu* olarak söz ederler. Tüm bu anadilleri konuşanların kendi dillerini adlandırma tarzları ise çok daha ilginçtir. Goranlar kendi dillerini *Kurdi*, yani "Kürtçe" olarak adlandırırlar. Ama Sorani'yi konuşan sıradan insanlar da kendi dillerini böyle adlandırırlar. Bu, onların kendi yerel lehçeleri için değil, kendi dilleri için kullandıkları bir isimdir; onlar gerektiğinde, yerel lehçeler için geleneksel bir isim bulurlar. Kuzey Kurmanci'yi konuşanlar genelde kendilerini Kurmanc, *dillerini* ise Kurmanci olarak adlandırırlar. Bunlar hiçbir zaman geleneksel olarak kendilerini Kürt, dillerini ise *Kurdi* (Kürtçe) olarak adlandırmamışlardır; ta ki yakın bir zamanda, kendi Kurmanc yüksek sınıfının kendini Kürt, dilini ise Kürtçe olarak tanımlamasını sağlayan aydınlar ve dışarıdakiler tarafından teşvik edilinceye kadar. Bu oldukça ilginçtir, zira Kuzey Kurmanci'yi konuşanların kendileri,

daha önce de belirtildiği üzere, Kürtlerin sayısal çoğunluğunu teşkil etmektedir. Dillerini "Kürtçe" olarak adlandıranlar, Goranlar (toplam içinde) ve onların ardından da Güney Kurmancları'dır (çoğunluk). Dimililer kendi aralarında kendi dillerini Dimili olarak, Dimili-olmayan bir Kürtle ya da başka herhangi biriyle konuştuklarında ise Zaza olarak adlandırırlar.

Daha eğitimli Kürtler artık bu lehçeleri ve dilleri, aşağı yukarı elinizdeki çalışmada kullanılan isimlerle adlandırma noktasına gelmişlerdir. Buradaki tek istisna, Dimili dili ve Dimili halkı için kullanılan küçük düşürücü Zaza isimlendirmesidir. Bu isim, eğitimli Kürtlerin eski isimlerin yerine gerçek bir bilimsel adlandırmayı geçirme doğrultusundaki pek çok girişimine rağmen varlığını korumaya devam etmektedir.

Kürdistan'daki linguistik durum, aslında yukarıdaki sınıflandırma ve terminolojinin yansıttığı kadar karmaşık değildir. Kurmanci'nin iki kolu, yani Bahdinani ile Sorani arasındaki temel benzerlik çok güçlüdür ve bunlardan her birini konuşan kişi, diğerini konuşan kişiyle, artarak devam eden birkaç günlük bir pratikten sonra, makul bir dereceye kadar anlaşabilir. Bu durum, Kuzey ve Güney Kurmanci'nin görece yakın bir dönemde –muhetemelen 400-600 yıl gibi yakın bir süre önce birbirlerinden ayrılmış olmaları olgusundan kaynaklanmaktadır.

İki Kürt dilinin her birinde, onların ilgili lehçeleri arasında belirli derecelerde linguistik bir evrim gözlemlenmektedir. Örneğin: Kurmanci'de, Bahdinani eski cins ayırımını hâlâ muhafaza ederken, Sorani cins ayırımının tüm izlerini kaybetmiştir. Benzer şekilde, Gorani'nin Hewremani lehçesi de, isimlerde cins ayırımı yaparken, Laki'de bu cins ayırımları tamamen kaybolmuştur. Öte yandan, ergatif cümle yapısı (fiillerin özne yerine nesneye göre çekilmesi) Kurmanci'nin tüm lehçelerinde görülmektedir, oysa Pehlawani bu gramatik cümle yapısını neredeyse tümüyle kaybetmiştir.

Geçmişte bazı dilbilimciler Kurmanci'yi (Kuzey ve Güney kollarını) "gerçek Kürtçe" olarak tanımlama eğiliminde olmuşlar ve böylece Pehlawani kolunu *Kürtçe-olmayan* bir dil olarak ilan etmişlerdir. Eğer Kürtçe-olmayan ile kastedilen şey Kurmanci-olmayan ise, o zaman bu iddialar doğrudur. Ne var ki bu oldukça ironik bir durumdur, zira yukarıda da işaret edildiği gibi, kendi dillerini hep *Kurdi* ya da Kürtçe olarak adlandıranlar Goranlar iken, ("gerçek" Kürtler oldukları varsayılan) Kurmancların büyük bir çoğunluğu bunu asla yapmamaktadır. *Pehlawani konuşanların* Kürt kökenli olmadıkları iddiası ise, yalnızca Kürtlerin tarihi ve toplumu hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Goranlar ve Dimililer Kürt ulusunun tanımlanabilen en eski kollarıdır ve esasen Kurmanclardan çok daha eskidirler. Bunlar, İslamiyet'in geldiği 7.yy'dan beri hem başkaları hem de kendileri tarafından Kürt olarak adlandırılmışlardır (*bkz. Klasik Tarih*). Linguistik nedenlerden dolayı dilleri ne şekilde sınıflandırılırsa sınıflandırılsın, bu halkın Kürtlüğü sabittir **(Harita 44).**

Ek Okuma ve Kaynakça

D.N. MacKenzie, "The Origins of Kurdish," *Transactions of the Philological Society* (Londra, 1961); Muhammed Mokri, "Kurdologie et Enseignement de la Langue Kurde en URSS," *Revue de la Societe Ethnographie de Paris* (1963); C. J. Edmonds, "Some Developments in the Use of Latin Characters for the Writing of Kurdish," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2 kısım (Londra, 1931 ve 1933); Amir Hasanpour, "The Language Factor in National Development: The Standardization of

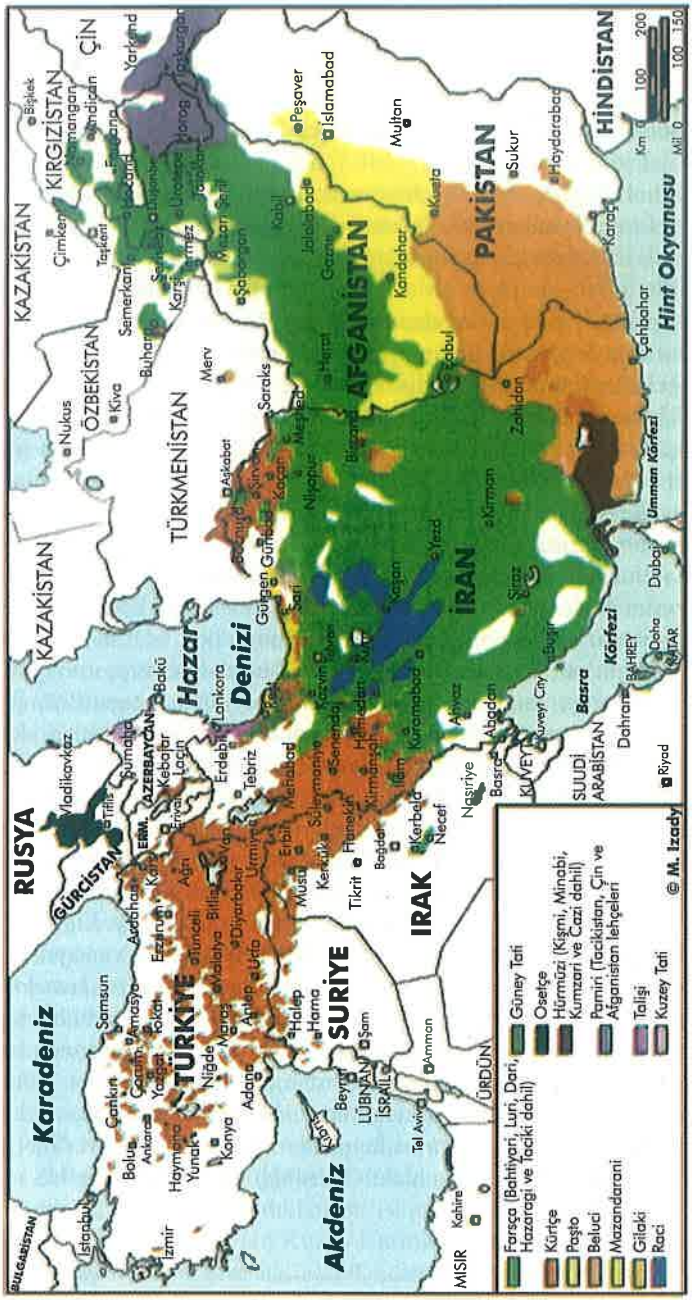

Harita 44: *Kürtçe ve Diğer İrani Dillerin Dağılım*
(Yaygınlık Sırasına Göre Dizilmişlerdir)

the Kurdish Language, 1918-1985," yayımlanmamış doktora tezi (Urbana, Illinois: University of Illinois, 1989); Basile Nikitine, "Kurdish Stories from My Collection," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* IV (1926-28); V. Minorsky, "Goranlar," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XI (1943-46); Bobek, H., *"Forshungen im Zentralkurdischen Hochgebirge zwischen Van- und Urmia-See (Sudest-Anatolien und West-Azerbaidjan)," Petermann's Geographische Mitteilungen* 84 (1938).

Kurmanci

En çok konuşulan anadil Kurmanci'dir (ya da Kırmanci) ve günümüzde Kürtlerin yaklaşık olarak dörtte üçü tarafından konuşulmaktadır. Kurmanci, Kuzey Kurmancisi (aynı zamanda Bahdinani olarak da adlandırılır) ve Güney Kurmancisi (aynı zamanda Sorani olarak da adlandırılır) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Kuzey Kurmancisi, ya da Bahdinani, Türkiye'deki çoğu Kürdün, Suriye ve eski Sovyetler Birliğin'deki tüm Kürtlerin dili olmanın yanı sıra, İran'da Kuzey Horasan'daki Kürt yerleşim bölgesinde de en çok konuşulan dildir (**Harita 45**). Aslında tek başına, tüm Kürtlerin yarısından azıcık fazlası tarafından konuşulan Kuzey Kurmancisi, Kürtlerin en yaygın anadili haline gelmiştir. Günümüzde Kuzey Kurmancisi yaklaşık olarak 15 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Kuzey Kurmancisinin başlıca alt lehçeleri Botani, Beyazidi, Hakkari, Urfi ve özel Bahdinani'dir.

Güney Kurmancisi ya da Sorani ise, İran ve Irak Kürtlerinin çoğunluğunun dilidir ve yaklaşık olarak 6 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Güney Kurmancisi'nin başlıca alt lehçeleri Mukri, Erdelani, Germiyani, Xoşnav, Pijder, Warmawa, Kirmanşahi ve Erbili'dir (ya da özel Sorani). Sorani konuşulan bölgeleri, Farsçalaşmış güneydoğu kesim ile daha ortodoks kuzeybatı kesim olarak ikiye bölen ve Bicar'dan Kifri'ye uzanan bir hat çizilebilir. Farsçalaşmış Sorani'de ergatif cümle yapısı (fiillerin özne yerine nesneye göre çekilmesi) yok olmaya başladığı halde, Farsçalaşmamış kuzeybatı kesiminde hâlâ varlığını sürdürmektedir. Ayrıca, Arapça ve Neo-Arami dillerin etkisinden dolayı, Sorani'nin kuzeybatı bölümü, diğer Kürtçe'de, hatta Hint-Avrupa dillerinde bile bulunmayan iki frikatif sesi* (genizden çıkan 'ayn ve ha frikatifleri) kazanmıştır. Bunun farkında olan Irak Kürtleri, Sami Arap komşularından ve derebeylerinden uzaklaşarak bu sesi kendi Kürtçelerinden çıkarmaya çalışmaktadırlar. Bu sesleri yalnızca birkaç Kürdün telaffuz ettiği ve kendi lehçelerinde bu seslere sahip olan Kürtlerin daha da az olduğu İran'da, tersi bir eğilim söz konusudur. Bu, giderek Farsçalaşan kendi dillerini Farsça'dan ayırma eğilimidir.

Kirmanşah bölgesinde eskiden Gorani konuşan pek çok aşiret, geçtiğimiz yüzyıldan bu yana kısmen Güney Kurmanci'ye geçmekle beraber, Gorani sözcükleri, sözdizimi ve konuşma tarzını yeni dillerinde muhafaza etmektedirler. Bu durum pek çok dilbilimciyi, bu dili Sorani'den tamamen bağımsız olan yeni bir Kurmanci kolu olarak değerlendirmeye sevketmiştir. Geçiş, aşırı ölçüde aşamalı olduğundan ve bu her ikisini ayıracak hiçbir sınır çizilemeyeceğinden (oysa Kuzey ve Güney Kurmancisi

*) *Frikatif ses: f, v, s, z gibi sürtm sesi çıkaran sızı harflerin çıkardığı sesler (ç-n).*

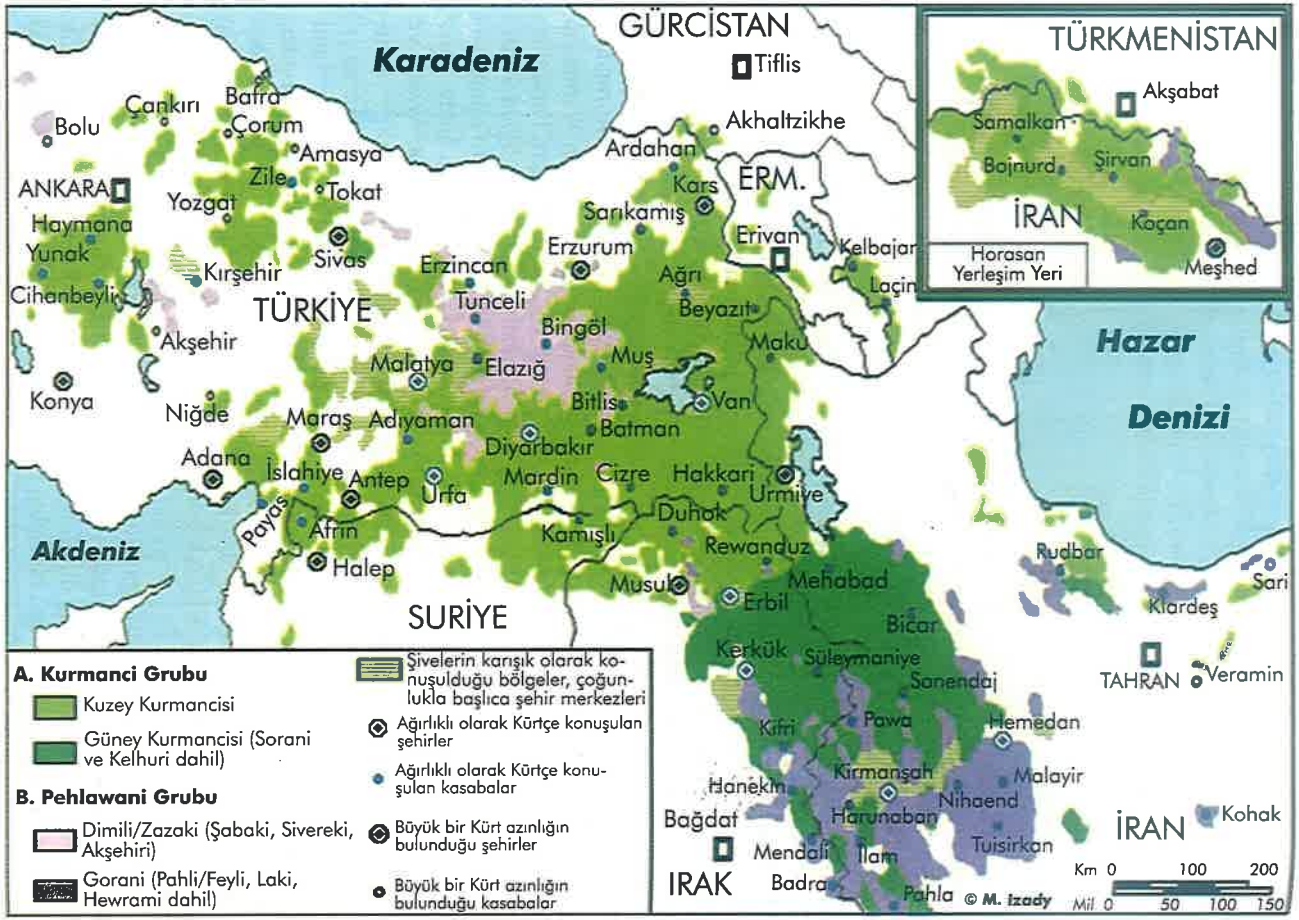

Harita 45: *Kürt Dili ve Onun Başlıca Şivelerinin Dağılımı*

arasında bu sınırı çizmek mümkündür), Kirmanşah Kurmancisi yeni bir Kurmanci dalı olarak değil, Sorani'ye bağlı bir dil olarak değerlendirilmelidir.

Kirmanşah bölgesindeki pek çok aşiret arasında hem Sorani hem de Gorani konuşanlar bulunmaktadır. Kelxur, Zengana, Sencabi ve Nankeli aşiretleri bunlardan bazılarıdır. Böylece, (*Şekil 2*) hem Sorani hem de Gorani dallarında, Kelxuri ve Kirmanşahi lehçe isimlerini kapsamaktadır.

Kurmanci, temel bir Kürtçe dil olarak görece yenidir; çoğunluğun dili olarak Pehlawani'nin yerine geçerek mevcut konumuna geldi. Kurmanci'nin kökeni, Urmiye Gölü'nün batısındaki Hakkari bölgesinin dağlık kesimlerinde Kürt göçebeler tarafından konuşulan eski Medce ya da "Proto-Kürtçe"ye dayanmaktadır. Kurmanci'nin yaygınlaşması ancak 14. yy.da ve Kürdistan'ın giderek göçebeleşmesiyle mümkün olmuştur. Tarım ekonomisinin yok edildiği, yerleşik hayata geçmiş Kürtlerin kitlesel olarak tehcir edildiği, buna bir de, Kürdistan'dan geçen kara ticaret yollarının kaybolusunun eklendiği ve tüm bunların Kürt toplumunda temel bir değişimin yolunu açtığı 16. yy. ortalarında Kurmanci hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başladı (*bkz. Erken Modern Tarih*). Göçebeler Hakkari bölgesinden adım adım Kürdistan'ın çeşitli köşelerine yayılırken, kendi Kurmanci dillerini beraberlerinde götürdüler ve zamanla, geriye kalmış çiftçilere bu dili empoze ettiler. Göçebeler Kurmanci ile birlikte, Sunni İslam'a mensup Şafii mezhebini de ülkenin egemen dini haline getirdiler.

Kurmanci önce Hakkari'den çıkarak Bahdinan aracılığıyla Musul'a kadar yayıldı ve Kürdistan'ı, kuzey yarısı Dimili, güney yarısı Gorani ve orta kesimi de Kurmanci konuşan üç bölüme ayırdı. Bu yayılma daha sonra Dimili linguistik alana doğru devam etti, zira bu, erken modern zamanlardaki sosyoekonomik felaketlerin en önemli sonuçlarını yaşayan ilk bölgeydi. Kurmanci'nin Bahdinan lehçesi zaman içinde Kuzey ve Batı Kürdistan'ın egemen dili haline geldi. Gorani'ye yönelik saldırı 18.yy başlarında, Kürdistan'ın bu parçasında savaşlar ve göçler nedeniyle sosyoekonomik yapının bozulmasıyla başladı. Sorani lehçesi ve onu kullanan göçebeler Soran bölgesinden (modern Erbil-Rewanduz bölgesi) Orta ve Doğu Kürdistan'a yayılarak Gorani'nin yerini aldı. Böylece Pehlawani dilinin Kürdistan'daki hakimiyeti, merkezden yayılan Kurmanci tarafından adım adım kırıldı. Pehlawani, Kürdistan'ın her iki uç noktasında, mevcut sınırlı alanlarına doğru itildi.

Pehlewani

Pehlewani'nin Dımılı kolu (daha isabetsiz ama daha yaygın biçimde Zaza olarak bilinir), Türkiye'deki Fırat, Kızılırmak ve Murat Nehirlerinin yukarı kesimleri boyunca Kürdistan'ın kuzey uçlarında yaklaşık olarak 4.5 milyon Dımılı Kürdü tarafından konuşulmaktadır. Dersim (günümüzde Tunceli), Xozat (günümüzde Hozat), Çepaxçur (günümüzde Bingöl) ve Siverek gibi büyük şehirler, Muş ve Bitlis illerinin bir kısmı Dımılı konuşmaktadır. Ayrıca Adıyaman'dan, Malatya ve Maraş'a kadar Anadolu'nun çeşitli köşelerinde, Kuzey Irak'ta (burada Dımılı konuşanlar Şabaklar olarak bilinir), ve KuzeyBatı İran'da (Dumbuli Aşiretleri) bu dili konuşan küçük gruplar bulunmaktadır. Bu dilin geç klasik dönemde ve ortaçağda, şu anda Kuzey Kurmanci'sinin hakim olduğu merkez Kürdistan bölgelerinde az çok konuşuluyordu. Uzayıp giden bir asimi-

lasyon ve göç ettirme dönemi Bizans döneminde bölgedeki Kürt varlığını yok etmeden önce, Dımılî'nin konuşulduğu alan aynı zamanda batıya, Pontus, Kapadokya ve Kilikya'ya doğru da uzanıyordu (*bkz. Entegrasyon ve Asimilasyon*). Dımılî, Kuzey Kurmancisi konuşan ve hayvancılık yapan Kürtlerin ilerleyişi ile oluşan baskı nedeniyle önceki doğu alanlarından daha fazla içeri çekilerek mevcut sınırlı alanda kaldı. 16.yy Başlarında başlayan bu son eğilim günümüzde de devam etmektedir.

Dımılî ile Gorani arasında yakın bir benzerlik bulunmaktadır; bu ilişki, geç klasik dönemin ardından Kürdistan'ın kitlesel iç göçler aracılığıyla homojenleştiği bir dönemde, çoğu bölgesinde tek bir Pehlewani tarzının konuşulduğu bir zamana işaret etmektedir (*bkz. Klasik Tarih ve Tarihsel Göçler*). O sıralar Pehlewani dilinin konuşulduğu alan, Kürdistan boyunca herhangi bir kesintiye uğramıyordu. Günümüzde ise, Gorani (Bacalan lehçesi biçiminde) yalnızca tek bir yerde, yani Musul civarında hâlâ Dımılî (Şabak lehçesi biçiminde) ile komşuluk yapmaktadır. Dımılî ve Gorani konuşan Kürtlerin önemli bir kısmı günümüzde Kürdistan'ın iki karşıt uç noktasında bulunmaktadır.

Dımılî'nin başlıca lehçeleri Sivereki, Kori, Hazzu, Motki (ya da Moti), Şabak ve Dumbuli'dir. Hazar Denizi kıyılarındaki Gilan Dağlık bölgesinde konuşulan ve geç klasik/erken ortaçağ döneminde göç eden Deylemiler tarafından Batı ve Kuzey Kürdistan'dan buraya getirilen Galişi lehçesi de Dımılî'nin uzak bir dalı olabilir.

Dimili, Doğu-Orta Anadolu Türkmen lehçesi ve Türkçe'nin kendi yerini almasından önce Alevilerin kutsal kitaplarının başlıca dili olarak hizmet ediyordu, ancak tek dil değildi. Buna rağmen, Dımılî'nin eski biçimleri ve geçirdiği evrim hakkında bir fikir verebilecek fazlaca yazılı eser günümüze ulaşmamıştır. Kimi belgeler oldukça beklenmedik kaynaklara dayanmaktadır: klasik dönem coğrafyacısı Strabon ve bazı erken ortaçağ İslam tarihçileri. Anne tarafından yarı İranlı/Kürt olan Strabon'un kendi "anadilini" konuştuğu anlaşılıyor, zira zaman zaman İrani kelime ve cümleler kullanmakta ve onları doğru biçimde tercüme etmektedir. Bu kelime ve cümleler linguistik olarak, Strabon'un doğum yeri olan Amasya ise coğrafik olarak modern Dimili'ye yakındır (*bkz. Klasik Tarih*). Örneğin İbni İsfendiyar, Tabaristan'ın tarihini konu alan eserinde, Hazar Denizi kıyısındaki bu bölgenin Deylemi yerleşimcilerinin dilinden aktardığı bazı pasajları modern Dımılî'ye benzemektedir.

Uzak Güney Kürdistan'da, hem İran hem de Irak'ta, Halepçe ve Merivan'dan Dinawar, Hemedan, Kirmanşah, Xaniqin ve Mandali'ye dek uzanan bir bölgede hakim dil Gorani'dir. Gorani aynı zamanda Kerkük yakınlarındaki kalabalık Kakai âşiretinin ve Kifri yakınlarındaki Zenganalar'ın da dilidir. Batı Belucistan'daki Kürt kolonisi de ağırlıklı olarak Gorani'yi konuşur. Gorani'nin temel bir lehçesi olan ve günümüzde Halepçe, Merivan ve Pawe şehirleri arasındaki küçük bir bölgede konuşulan saygın Hewremani, bir zamanlar Orta Kürdistan'ın başlıca diliydi; günümüzde ise Orta Kürdistan'da Güney Kurmancisi (Sorani) konuşulmaktadır. Yerleşik çiftçilerin ve eski şehir merkezlerinin dili olan Hewramani, önemli Kürt kraliyet ailelerinin, örneğin 1867 yılında yıkılan Erdelan kraliyet ailesinin diliydi. Orta Kürdistan'da, aslında Güney Kurmancisi'ni konuşan Baban kraliyet ailesinin yardımlarıyla yazılmış görkemli halk şiirlerinin önemli bir kısmı, 19. yy'ın başlarına kadar bu lehçe ile yazılmaktaydı. Güney Kurmanci'sine geçiş, geleneksel olarak, Baban Prensi Abdurrah-

man Paşa'nın 19.yy başlarında tahta çıkmasına dayandırılmaktadır. Arkaik Erdelan kraliyet ailesi esasen hiçbir zaman Kurmanci'ye geçmemiş, Gorani konuşmaya devam etmiştir, Yarisani hanedanlığı ise sonuna kadar (1867) Gorani konuşmuştur. Erdelanlar'ın sarayındaki son şair olan büyük kadın şair Mestura, şiirlerini özellikle Gorani (ve Farsça) yazmıştır.

Gorani ve onun lehçeleri 17.yy ve 18.yy'larda gerilemeye başlamışlardır ve günümüzde de Güney Kurmancisi konuşanların yoğun baskısı altındadırlar. Neredeyse tümü Güney Kurmancisi'ni konuşan Iraklı Kürt mültecilerin adeta bir çığ gibi İran'daki Doğu ve Güney Kürdistan'a gelmesiyle birlikte, Gorani'nin bozulma ve asimile olma süreci muazzam biçimde hızlanmaya başladı. Bir zaman Goranların merkezi olan Kirmanşah, şu anda birçok dilin konuşulduğu bir şehirdir ve büyük ihtimalle Güney Kurmancisi'ni konuşan bir çoğunluğa sahiptir. Söz konusu dilin en kuzeydeki ileri karakolu ve Erdelan Ailesi'nin eski ikametgahı olan Halepçe'nin nüfusu 1988 yılındaki kimyasal saldırı esnasında yok edilmişti. Halepçe şu anda, neredeyse yalnızca Güney Kurmanci'sini konuşan 100 000'i aşkın Kürt mülteci barındırmaktadır. Aslında Gorani konuşan Pawe, Nowsud ve Halepçe karşısında sınırın İran tarafındaki antik Hewreman da bu mültecilerin akınına uğramıştır.

Gorani'nin geçmişteki geniş alanı, Türkiye'deki Hakkari dolaylarından Musul'a (Bacalanlar/Bacarwanlar) ve –Bağdat'ın 74 km kuzeydoğusunda kalan-*Şahraban*'a kadar olan bölgede Gorani konuşan çiftçilerin yaşadığı küçük bölgelerden anlaşılabilir. Hewremani ile Bacalani'nin yanı sıra, Gorani'nin diğer başlıca lehçeleri Kelxuri, Nankeli, Kandula'i, Sencabi, Zengena, Kaka'i ve Kirmanşahi'dir. Gorani günümüzde İran ve Irak'ta yaklaşık olarak 1.5 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır.

Laki

Bu anadil yalnızca Gorani'nin temel bir lehçesidir ve burada linguistik nedenlerle değil, etnolojik nedenlerle ele alınmıştır. Laki konuşanlar ana Kürt kitleden tamamen uzaklaşmışlar ve giderek etraflarındaki komşu etnik gruba, yani Lurlar'a yaklaşmışlardır. Bu olguya en çok eğitimli ve kentli Laklar arasında rastlamaktayız –kırsal alanda, Kürdistan'a sınır bölgelerde sıradan Laklar kendilerini Kürt olarak, Lurlar'a sınır bölgelerde ise Lak ya da Lur olarak değerlendirmektedirler. Bu süreç, tüm Güney Zagroslar'ın Ortaçağ dönemi sonlarından beri Kürtler tarafından tamamen kaybedilmesine yol açan dinamikler bakımından değerli ve canlı bir örnektir: Kürtlerden bağımsız olarak, Lurları, Geloları, Mamasanileri ve Şabankaraları yeni bir etnik gruba dönüştüren (büyük Luri etnik grubu) etnik bir metamorfozdur yaşanan (*bkz. Entegrasyon ve Asimilasyon*).

Laki şimdilerde Nehavend, Tuisirkan, Nurabad, İlam, Gelan ve Pahla da dahil olmak üzere, Hemedan'ın güneyinde kalan bölgelerde ve ayrıca Horru, Selasela, Silakur kırsal bölgelerinde ve Batı İran'da bulunan Kuzey Aliştar'da konuşulmaktadır. Ayrıca Horasan'dan Akdeniz'e kadar yayılan Laki kolonileri de bulunmaktadır. Azerbaycan, Elbruz Dağları, Hazar kıyı bölgesi. Horasan yerleşim bölgesi (Bircand'ın güneyine kadar), Qum ile Kaşhan arasındaki dağlık bölge ve Anadolu'daki Batı Kürdistan'da bulunan Adıyaman ile Ceyhan Nehri arasında kalan bölgede Laki konuşan kü-

çük gruplara rastlanmaktadır. Ayrıca şu anda diğer Kürtçe lehçeleri (ya da tümüyle farklı dilleri) konuşan Lak adında birçok aşiret vardır; bunlara, Türkiye'de Adana ile Orta Anadolu arasında kalan bölgede, Rus Kafkasya'sında Dağıstan'da ve İran'da Ahar ile Tahran'ın banliyöleri arasında kalan bölgede rastlanmaktadır (*bkz. Aşiretler*).

Laki'nin sözdizimi ve sözcük dağarcığı, kendisi Yeni Farsça'nın bir kolu, bir Güneybatı İran dili olan Luri tarafından yoğun bir değişime uğratılmıştır. Laki'nin temel grameri ve fiil sistemi, Kürtçenin tüm diğer lehçeleri gibi, açıkça Kuzeybatı İrani'ye mensuptur. Bu ilişki, Kürtçenin gramatik özelliği olan ergatif cümle yapısının Laki'deki kalıntılarıyla daha da desteklenmektedir. Bu yüzden Laki dili Luri'den temelden ayrılmakta ve Kürtçe'ye benzemektedir.

Laki günümüzde en az 1,5 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır; muhtemelen bu sayı daha fazladır, zira bu dili konuşanlar çoğu zaman Lur sayılmaktadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Andrews, Peter, yay., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1989); Bakaev, Ch., *Govor Kurdov Turcomanii* (Moskova: Akademi Nauk, 1962); Bakaev, Ch., *Yazik Azerbaidzhanskii Kurdov* (Moskova: Akademi Nauk, 1965); Benedictsen, Age Meyer, *Les Dialectes d'Awroman et de Pawa* (Kopenhag, 1921); Bobek, H., *"Forshungen im Zentralkurdischen Hochgebirge zwischen Van- und Urmia-See* (Sudest-Anatolien und West-Azerbaidjan)" *Peterman's Geographische Mitteilungen* 84 (1938); Hadank, Karl, *Mundarten der Guran, besonders das Kandulai, Auramani und Badschalani* (Berlin, 1930); Hadank, Karl, *Mundarten der Zaza, Hauptsachlich aus Siverek und Kor* (Berlin, 1932); Hadank, Karl, *Untersuchungen zum Westkurdischen: Boti und Ezadi* (Leipzig, 1936); Ivanow, W. *"Notes on Khorasani Kurdish," Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*, yeni diziler, XXIII:1 (1927); Izady, Mehrdad, *"A Kurdish Lingua Franca?," Kurdish Times* II-2 (1988); MacKenzie, D.N., *The Dialect of Awroman (Haraman-i Luhon): Grammatical Sketch, Texts and Vocabulary* (Kopenhag: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 1966); Makas, Hugo, *Kurdische Studien: 1) Eine Probe des Dialektes von Diarbekir, 2) Ein Gedicht aus Gawar, 3) Jezidengebete* (Heidelberg, 1900); Pikkert, P., *A Basic Course in Modern Kurmanji* (Genk, Belgium: Alev Books, 1991).

EDEBİYAT

Kürtçe zengin ve geniş, ama şimdilerde çoğunlukla sözel olan ve İslam öncesi zamanlara dek uzanan bir edebiyatın mirasçısıdır. Yazılı edebiyatın önemli bir kısmı Kürdistan'ın etrafında ve içinde sekizyüz yıl boyunca devam eden göçebe yaşamın getirdiği alt üst oluşlar boyunca kaybolmuş, geride yalnızca kimi parçalar kalmıştır. Şu anda yalnızca Kürtlerin azınlığı tarafından konuşulmasına rağmen, Gorani Kürtçe, en eski edebi eserlerin sahibidir. Genelde Pehlawani, özel de ise Gorani ve onun lehçeleri, üstün bir kültürün ve edebiyatın dili olarak sıradışı bir statüye sahiptir. Kurmanci'nin tüm lehçelerinde, *Gorani* şimdilerde doğrudan "lirik şiir" ya da "şiirsel öykü" anlamına gelmektedir. Bu anadil, Hewremani lehçesiyle birlikte, aslında erken modern zamanlara kadar Kürdistan'ın çoğu bölgesinde, yerel egemen lehçeden bağımsız olarak, bir zarafet ve edebiyat diliydi. Erdelan Kürt kraliyet ailesi (1168-1867) yok oluncaya kadar Gorani konuşmuştu. Günümüze ulaşan en eski Kürtçe edebi eser-

ler, hiç de şaşırtıcı olmayacak şekilde, Pehlawani dilindedir. Kurmanci ile yazılmış hiçbir özgün eser bulunmamaktadır.

Hemedanlı Baba Tahir (1000-1054), Ömer Hayyam'ın şöhretinin aracı olan rubaiyat'ı yazan Doğu'daki ilk şairlerden biridir. Baba Tahir'in kıra dayanan kökeni ve hem Laki/Gorani hem de Farsça'ya hakim oluşu, onun eserlerini her iki ulusun sıradan insanları için benzersiz biçimde değerli hale getirmiştir. Onun özel şiir vezni herhalde Güney ve Orta Kürdistan'daki İslam-öncesi şiirsel geleneğin mirasıdır. Yezidi Peygamberi Şeyh Adi'nin kutsal ilahileri olan Cilve de bu tarzla yazılmıştır. Baba Tahir şimdilerde, yerli Kürt Melekler Kültü arasında, Evrensel Ruhun avatarlarından biri olarak yüce bir mertebeye çıkarılmıştır.

Lirik yazar Perişan Dinawari (ölümü yaklaşık olarak 1395), Muhammed Kandulayi (17.yy sonları), Hana Qubadi (yaklaşık olarak 1700-1759), Serheng Elmas ve Mirza Şafi Dinawari (ikisi de 18.yy ortaları), Seyda Hewrami (1784-1852), Ahmed Beg Kumasi (1796-1889), Muhammed Zengana Gamnak-i Kerkuki (18.yy başları), Muhammed Weli Kirmanşahi (ölümü yaklaşık olarak 1901) ve eşsiz kadın şair Mestura Meh-Şeref Xatun Qadiri Zend (1805-1848) Gorani ve onun Hewremani/Laki lehçeleri ile yazmış ünlü şairlerden yalnızca birkaçıdır. Müküs şehrinden olan Gorani Şair Muhammed Feqiyê Teyran'ın (1590-1660) "Siyah Atın Sözleriyle" adlı kitabındaki birçok hicivli halk masalı ve ayrıca "Şeyh San'An'ın Hikayesi" adlı Sufi ayet kitabından birçok ayet günümüze ulaşmıştır. Feqiyê Teyran aynı zamanda Kurmanci olarak da yazmış ve Ahmed Ceziri (aşağıya bkz.) ile o lehçede yoğun yazışmalar yapmıştır.

Buna rağmen, dinsel olmayan Kürt edebiyatının günümüze ulaşan kimi en önemli eserlerinin tümü Kuzey Kurmancisi ile yazılmıştır. Eli Heriri'yi saymazsak, tanıdığımız ve eserleri bugüne ulaşan tüm diğer Kurmanci şairler, 16.yy'da başlayan savaşlar ve göç ettirmelerden sonra şairlik kariyerlerine başlamışlardır (*bkz. Erken Modern Tarih ve Göç et t irmeler v ve Zorunlu İskânlar*).

Kurmanci ile yazılan eserler genelde yakın bir dönemde yazılmış olmalarına rağmen, *Mushaf-ı Reş* adlı Yezidi bir dini eser, (Sorani'den çok Bahdinani'ye yakın olan) klasik bir Kurmanci ile yazılmıştır ve 13.yy'da yazılmış olması pekâla da mümkündür. Söz konusu eserin, Yezidilerin kutsal peygamberi olan Şeyh Adi ibni Musafir'in oğullarından biri olan Şeyh Hasan (doğumu yaklaşık olarak M.S. 1195) tarafından yazıldığı savunulmaktadır (*bkz. Yezidilik*). Eğer bu tarih biraz daha özgünleştirilirse, Mushaf, diğer tüm eserleri birkaç yüzyıl önceleyerek, Kurmanci'deki en eski edebi eser olacaktır.

Eserleri günümüze ulaşan ilk Kurmanci şair ve lirik yazarlardan bazıları şunlardır; Hakkari bölgesindeki Rewanduz yakınlarındaki Herir Kasabasından olan Ali Heriri (1425-1490?); *Mewlud* adlı şiir seçkisinin ve antolojinin yazarı olan Hakkarili Melle Ahmed (1417-1494); 1586 yılında *Yusif û Züleyha* adlı aşk hikâyesini kaleme alan Selim Salman; en büyük Kürt şairlerinden biri olarak değerlendirilen ve daha ziyade Melle-i Ceziri (ya da Meleyê Ceziri) olarak bilinen Botanlı Şeyh Ahmed (1570-1640); ve gençler için *Gulzar* adlı küçük bir Kurmanci-Arapça-Farsça sözlük hazırlayan ve birkaç şiir derleyen Bayazidli İsmail (1654-1710).

Ataları çok önceden Kuzeydoğu Kürdistan'daki Bayazid'e yerleşen Hakkarili Xaniyan klanına mensup olan Ehmedê Xanî (1651-1707) tarafından 1694 yılında kale-

me alınan *Mem û Zin* (tam adıyla, *Memê Alan û Zinê Botan*) adlı epik drama Kürtlerin ulusal yaşamındaki mitolojik ve tarihsel olaylar çeşitliliğini somutlaştırarak, Kürtlerin ulusal özlemlerini idealize eder.

Alan klanından Mem ile düşman Botan klanından Zin iki sevgilidir; birbirlerine kavuşmaları Bekiran klanından Bekir adlı biri tarafından engellenmektedir. Mem, en sonunda ölür; ardından mezarı başında sevgilisinin yasını tutan Zin de acısından ölür ve Mem'in hemen yanına gömülür. Bu trajedideki rolünün ortaya çıkmasından korkan Bekir iki mezar arasında kendisine bir sığınak yapar. Öfkeye kapılan halk Bekir'i vahşice öldürür. Kısa bir süre sonra Bekir'in kanının aktığı yerde dikenli bir çalı büyür ve iki sevgilinin mezarları arasında toprağın derinliklerine kök salarak ölümlerinden sonra bile iki sevgiliyi ayırmaya devam eder.

Bir kahramanlık söylencesi olan *Dım Dım Destanı*, Doğu Kürdistan'da Bradostlu Kürt Prensi *Xani Lap Zerrin* ya da Zerrin penca, yani "Altın Kollu Han" tarafından 17.yy'da Safevi Kralı I. Abbas'a karşı savunulan *Dım Dım* Kalesi kuşatmasını anlatan mitolojik bir öyküdür. Bu destan şiddetli çatışmalar ve savunmacıların kahramanca direnişlerinin canlı ve çarpıcı, ama çoğunlukla sembolik betimlemeleriyle doludur. Han'ın kuşatma ile ilişkilendirilmesi kronolojik açıdan bazı sorunlar yaratıyor ancak destan kendi başına büyük bir edebi değer taşımaktadır. *Dım Dım* ruhu, Truva savaşının onuruna düşkün kahramanlarının kişisel özverilerini ve Massada savunucularının son erkek ve kadın kalıncaya kadar sergiledikleri inatçı ve çaresiz direnişi akla getirmektedir (*bkz. Erken Modern Tarih*).

Çargalar ya da ozanlar, dinleyicilerine yüzlerce çeşit *çariga* ya da *çirok*, yani söylenceler ya da *Dım Dım* ve *Mem û Zin* gibi şiirsel tarzda kaleme alınmış destanları ve diğer halk edebiyatı eserlerini sunabilmek için uzun seyahatler yaparlar (*bkz. Müzik*).

Kuzey Kurmancisi ile kıyaslandığında, Güney Kurmancisi kendi edebi eserlerini ancak yakın bir zamanda yaratmaya başlamıştır. Aslında, günümüze ulaşan ilk Gorani eserlerden en azından 1000 yıl sonra, 19.yy'da ortaya çıkan Mustafa Kurdi'nin (1809-1866) eserlerinden önce Güney Kurmancisi'nde hiçbir esere rastlanmamaktadır. Orta Kürdistan'daki Koy Sancaqlı Heci Qadir Koyi'nin (1817-1897) eserleri başta olmak üzere, Güney Kurmancisi'ndeki ilk kapsamlı eserler, edebi değerlerinden ziyade yurtsever temalarıyla ilgi çekmiştir ki bu eserlerin düzeyini Kuzey Kurmancisi'nin Heriri, Xani ya da Ceziri gibi devlerin eserleriyle kıyaslamak hemen hemen imkânsızdır. Nüktedanlığı, şakacılığı ve hicivciliği ile hasımlarına (ki eserlerinden hareketle söylemek gerekirse, pek çok hasımı olduğu anlaşılıyor) yöneldiği eserlerini okumanın insana zevk verdiği Şeyh Rıza Talabani (1835-1909) elbette önemli bir istisnadır (*Edmonds 1935*).

Yaklaşık olarak yirmi-otuz yıl önce, Güney Kurmancisi (Sorani) lehçesinde birçok Kürtçe şiir mısrası içeren bir parşömenin keşfedildiğini de özellikle belirtmek gerekir. Bu parşömendeki şiir, ateş tapınaklarını yıkıp eski erdemleri ortadan kaldıran işgalci Arap Müslümanlar tarafından Zerdüşt Kürtlerine baskı yapıldığını anlatmaktadır. Tarih olarak 7.yy'daki ilk İslam işgaline dek uzandığı savunulduğu için, bu parşömen oldukça önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir. Ancak hiç şüphesiz ki, söz konusu parşömen bir sahtekârlıktan ibarettir, çünkü 1) gelişimi için 1000 yılın daha geçmesi gereken Sorani lehçesinde yazılmıştır (eğer parşömen gerçek olsaydı,

mantıken Gorani lehçesi ile yazılması gerekirdi), 2) parşömenin bulunduğu iddia edilen Orta Kürdistan Kürtleri İslam akınları esnasında ağırlıklı olarak Hıristiyan'dı (*bkz. Din: Hıristiyanlık*), geriye kalanların çoğu ise Yarisani idi (Zerdüştler ve Yahudiler marjinal bir kesimi oluşturuyordu); 3) söz konusu parşömen hakkında hiçbir zaman bilimsel bir tarihlendirme ve özgünlük incelemesi sunulmamıştır ve üzerindeki yazıda kullanılan alfabenin teşhis edilmesini sağlayacak hiçbir fotoğraf mevcut değildir. Muhtemelen umutsuz bir milliyetçi sahtekârın işi olan bu parşömen, Kürt yazılı edebiyatının, özellikle de Sorani lehçesi ile yazılmış edebiyatın "tarihini" açığa çıkardığı farzedilmişti.

Güney Kurmanci'sinin daha önce yazılı edebiyat üretememesinin bir nedeni de elbette onun Kuzey Kurmancisi'ne olan yakınlığıdır. Kuzey Kurmanci lehçesinde yazılacak herhangi bir çalışma, Güney Kurmancisi'ni konuşanların kolaylıkla erişebilecekleri bir çalışma olacaktı. Ama aynı zamanda, Güney Kurmancisi'nin Gorani'ye rağmen Orta ve Doğu Kürdistan'ın en önemli alanlarına yayılması ancak geride iki yüzyıl içinde mümkün olabilmiş ve böylece çok sayıda kişi tarafından konuşulan Güney Kurmanci'si, bir edebiyat dili için gerekli olan potansiyel ve statüyü kazanmıştır.

Güney Kurmancisi'nin günümüzde beklenmedik bir önem kazanması, aynı şekilde yine birkaç beklenmedik tarihsel olayın ürünüdür. Kürdistan'ın parçalanması bunun başlıca nedenlerinden biriydi, zira bu parçalanma Güney Kurmancisi'ni Irak'taki Kürtlerin çoğunluğunun ve İran'dakilerin de büyük bir kısmının dili haline getirdi. Gelişimi için Irak'ta bulduğu görece özgür ortam da eklendiğinde, Güney Kurmancisi son 75 yıl içinde bu iki ülkede çok sayıda yazılı materyal ile birlikte orantısız bir gelişim kaydetti; oysa Kuzey Kurmancisi tam da aynı dönemde, asıl konuşma alanı olan Türkiye'de tamamen bastırıldı.

Eserleri korunmuş olan Kürt şairlerinin çalışmaları üzerinde yapılacak kısa bir inceleme, son 1000 yıldan mevcut yüzyılın başına kadar olan dönem boyunca, 19 eserin Gorani, 10 tanesinin Kuzey Kurmancisi'nde ve 8 tanesinin de Güney Kurmancisi'nde yazıldığını gösterecektir; Pehlawani'nin eski ölçeği ve önemi dikkate alındığında, bu istatistiksel veriler hiç de şaşırtıcı değildir. Oldukça geç başlamasına rağmen, Güney Kurmancisi 20.yy'da Kürtçe'deki toplam edebi eserlerin beşte dördünü üretmiştir.

Bu durum şimdilerde tekrar hızla değişiyor, çünkü Türkiye Kürtlerinin çoğunluğu yeniden Kuzey Kurmancisi'nin geleneksel üstünlüğünü gündeme getiriyor. 1992 Yılından bu yana, Kuzey Kurmancisi'nde üretilen yazılı materyaller adeta bir sel gibi akmaya başladı. Hatta, tüm Kürtlerin %52'sinin yaşadığı ve %80'inin Kuzey Kurmancisi konuştuğu Türkiye'de bile, sınırlı bir miktarda da olsa, Kuzey Kurmancisi ile yazılmış materyaller çıkmaya başlamıştır. Önemli bir kısmı Türkiye'den kaçan ve Kuzey Kurmancisi'ni konuşan göçmen Kürtler, geride bıraktığımız on yıl içinde Avrupa'da kurdukları yayınevlerinden, Güney Kurmancisi (Sorani) ile rekabet edecek hatta onu aşacak kadar çok materyal yayınlamışlardır. Kürtçe'nin bu iki temel lehçesinin bu anlamda nihayet omuz omuza ilerlediğini görmek her Kürt için sevindirici bir gelişme olsa gerek. Kürtçe yayın yapan ve aynı zaman da temel lehçe olarak Kuzey Kurmancisi'ni kullanan MED-TV'nin Brüksel'de yayına başlaması bu arada Kürtçe'nin bu en önemli lehçesini tümüyle yeni bir mecraya taşıdı ve son üç yıl içinde olağanüstü sonuçlar yarattı.

İçinde bulunduğumuz yüzyılın akışı içinde, Kürt dili yoğun baskılara maruz kaldı. Kürtçede yayın çıkarma Suriye'de ve görece yakın bir zamana kadar İran'da yasaklanmıştı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu günden beri, Kürtçe konuşmak bile Türkiye'de illegal sayılmış ve hapis cezasına tabi kılınmıştır; her zaman uygulanmayan bu *devlet politikası aralıklarla 1990 yılı Aralık ayına kadar geçerli olmuştur; Türkiye cumhurbaşkanı Özal bu tarihte Kürtçe'nin aile içinde*, ama yalnızca aile içinde konuşulmasını legalleştirmiştir. Bu legalizasyon Şubat 1991 yılında Türk Parlamentosu'nda yasalaştırılırken, bu gelişmeye karşı çıkan akademisyenler Ankara'da histerik bir kitlesel gösteri yapmaktaydı. Bu hususları dikkate almayan Türk hükümeti Kürt dilinin kullanım serbestisini daha da arttırarak, Kürt dilinde yayınların çıkmasına izin verdi. Bu ise, resmi bir denetim altında olsa bile, doğrudan Kürtçe gazete ve dergilerin çıkması anlamına geliyordu (*bkz. Basın ve Elektronik Kitle Medyası*). Öte yandan, Türkiye'deki bu olumlu gelişmelere henüz eğitim dahil değildir, fakat günümüzde tüm Kürtlerin yarısından fazlasının yaşadığı Türkiye'de, Kürt edebiyatında bir rönesansın yaklaşmakta olduğuna dair belirtiler bulunmaktadır.

Öte yandan Irak'ta, Güney Kurmancisi'nde yayınlanan çalışmaların büyük bir kısmı merkezi hükümetin onayı ve yardımı ile yayınlanmıştır. Süleymaniye'de kurulan (ve daha sonra büyük ölçüde Erbil'e taşınan) bir Kürt üniversitesi hem Arapça hem de Kürtçe müfredat ile birkaç on yıl boyunca eğitim yapmış ve böylece Güney Kurmancisi (yani Sorani) ile yazılmış literatürü genişletmiştir.

Düşük bir sayıda olmalarına rağmen (ve belki de bu yüzden), Sovyet Kürtleri, onlarca yıl boyunca hem Kürtçe olarak hem de Sovyetler Birliği'nin diğer ilgili dillerinde temel ve ileri eğitim görmüşlerdir. Kürt edebiyatının kimi ünlü yapıtları da bu ülkede çıkmıştır ancak bu eserler, sayıları az olan toplam nüfus içinde geniş bir alana dağıtılan Sovyet Kürtleri bir fayda sağlamak amacıyla değil, daha çok Sovyet sınırları dışındaki Kürtleri çekmek üzere çoğu zaman birer propagandif eser olarak tasarlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin 1991'de yıkılması ve Kafkasya ile Orta Asya'da yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, Kürtlerin, artık birer hükümran ulus haline gelmiş eski yerel etnik komşularından gördükleri cömertçe tutum da sona erdi.

Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasını müteakiben bağımsızlığını kazandıktan sonra, önce ülkesinde yaşayan Müslümanları, ardından da Yezidi Kürtleri'ni kitlesel olarak yurtdışına sürdü. Sonradan ortaya çıktı ki, Ermenistan'daki Kürtlere karşı sergilenen "hayranlık verici" tutum aslında Moskova'nın işiydi. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından bu yana, Kürtler Erivan'dan yalnızca acı görmüşlerdir. Eski "Kızıl Kürdistan" topraklarındaki Azerbaycan'da, Kürtlerin Bağımsız Devletler Topluluğu'ndaki en büyük yoğunlaşması, 1991-1993 yıllarında Azerbaycan'ı işgal eden Ermenistan güçleri tarafından kendi anavatanından kitleler halinde çıkarılmıştır (*bkz. Yakın Tarih*). Bağımsız Devletler Topluluğu'nun diğer kesimlerinde mülteci kamplarında ya da izbe yerlerde yaşayan bu Kürtlerin "kültürel ve eğitsel" durumlarını gündeme getirmenin zamanıdır.

İran ve Irak'ta, belli bir dönüşüme uğratılmış bir Fars-Arap alfabesi Sorani'nin fonetik özelliklerine uyarlanarak yayınlarda kullanılmaktadır. Türkiye Kürtleri, ülkede bıraktıkları soydaşlarına ulaştırmak umuduyla, Avrupa'da kurdukları yayınevleri aracılığıyla yakın bir zamanda Kürtçe'nin Kuzey Kurmanci lehçesinde kapsamlı bir ya-

yın atılımı yapmıştır. Türkiye Kürtleri alfabe olarak, ilk defa Prens Kâmuran Bedirxan tarafından 1930'lu yıllarda geliştirilen Latin alfabesinin kimi değişikliklere uğratılmış bir versiyonunu benimsemişlerdir. Sovyet Kürtleri Kürtçe'yi ilk defa 1920'li yıllarda Ermeni alfabesi ile yazmaya başlamışlar, ardından 1927 yılında Latin alfabesine geçmişler, 1945 yılında Kiril alfabesine geçmişler ve günümüzde hem Kiril hem de Latin alfabesini kullanmaktadırlar. Gorani ve Laki Fars alfabesini herhangi bir değişiklik yapmaksızın kullanmaya devam etmektedir. Dimilicede muhtemelen yalnızca bir tek modern yayın çıkmaktadır --Almanya ve diğer Avrupa ülkelerindi yayınlanan *Ayre* adlı dergi- ve bu yayın da Avrupa Kürt diyasporası tarafından geliştirilen Latince'ye dayalı Kuzey Kurmanci alfabesini kullanmaktadır. Ne var ki, yakın zamanda Türkiye'de yaşanan açılımlar bu durumu değiştirebilir. 1991 yılı sonlarında, Türkiye'de *Rojname* isimli bir Kürtçe gazete yayınlanmaya başlandı -38 sayfa Kuzey Kurmancisi, 2 sayfa Dimili haberlere ayrılmıştı. Ne var ki, bu umut verici başlangıcın bir erken doğum olduğu anlaşıldı. Türkiye henüz Kürtlüğün bu kadarına hazır değildi. Rojname Gazetesi ilk sayıdan sonra kapanmak zorunda bırakıldı. Gerek Dimili gerekse de Kuzey Kurmancisi, tıpkı Avrupa'da çıkan yayınlar gibi, Latince alfabe kullanmaktadır.

Öyle görünüyor ki, standardize edilmiş pan-Kürtçe bir dilin olmadığı koşullarda, çeşitli Kürtçe lehçelerin ses sistemlerini en az yansıtan bir alfabe, lehçelerden kaynaklanan farklılıkları gizleyeceği için, daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşılmasını sağlar (*bkz. Eğitim*). Latince ya da Kiril kaynaklı bir alfabe ile yazılmış herhangi bir Kürtçe edebi eser bunun tersi bir sonuç elde edecektir. Bu yazı sistemleri, kısa ve uzun ünlü harflerin ve diftongların (ikili ünlüler) görece kesin bir yazımını sağlamaktadır. Öte yandan, yeterince ünlü harfin bulunmadığı Fars-Arap alfabesi ise, belirsiz ya da yazılmayan pek çok ünlü harfi ve kesin olmayan ünsüz harf temsili ile bu işe gayet uygundur. Standart bir pan-Kürtçe dil benimsenirse, ya da benimsendiği zaman, o zaman Latince'ye dayalı bir alfabe uygun olabilir.

Ek Okuma ve Kaynakça

B. Nikitine ve E. Soane, "Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes," Bulletin of the School of Oriental Studies III (Londra, 1923-25); B. Nikitine ve E Soane, "Kurdish Stories from My Collection," Bulletin of the School of Oriental Studies IV (Londra, 1948); R. Lescot, Textes Kurdes. Deuxe'me Partie: Mamé Alan (1942); Alexandre Jaba, Recueil de Notices et Récits kourdes (St. Petersburg, 1860); Abdülkadir Emin (derleyen), Kurdish Proverbs (New York, 1989); C. J. Edmonds, "A Kurdish Lampoonist: Şeyh Rıza Talabani," Journal of the Royal Central Asian Society XXII (1935).

EĞİTİM

Ortadoğu'daki tüm temel milliyetler arasında, ulusun tüm kolları tarafından ortaklaşa kabul edilen ve öğrenilen standart bir dili henüz benimsememiş olan tek ulus Kürtlerdir. Kürtler ve Kürt-olmayanların (örneğin, Edmonds 1931 ve 1933) pek çok girişimine rağmen, ulusun fiziksel parçalanmışlık, sürekli savaş ve karşılıklı yalıtılmışlık içinde yaşamaya devam etmesi olgusu, böylesi çabaları sonuçsuz bırakmıştır (*Izady 1988; Hasanpur 1989*). İşte bu yüzdendir ki, şu anda sorun yalnızca Kürt-

çe'nin resmi eğitim için kullanılıp kullanılmaması değil, ama aynı zamanda hangi Kürtçe'nin kullanılacağıdır.

Standart, pan-Kürtçe bir dilin geliştirilmesi, hem düşüncelerin aktarılması hem de birbirinden tamamen farklı olan Kürt kültürel ve edebi mirasının birleştirilmesine hizmet edecektir. Bu hedefe nasıl ulaşılacağı konusunda, Arap, Türk ve Fars gibi komşuların deneyleri kılavuzluk edebilir. Modern standart Arapça'nın (ki bu Arapça için Kuran'ın ya da *Fus'ha*'nın klasik dili esas alınmıştır) yaratılmasından önce, Arabistan'ın ve Kuzey Afrika'nın farklı köşelerinden olan Araplar birbirleri ile iletişim kurmakta en azından Kürtlerin bu gün yaşadıkları kadar güçlükler yaşıyorlardı. Gerçekten de onların yerel lehçeleri geçirdikleri evrim sonucunda karşılıklı olarak aynı anlaşmazlık noktasına ulaşmıştı.

Kürtçe kendi standardizasyonuna kılavuzluk edecek Kuran ya da klasik Fars edebiyatı gibi başat çalışmalara sahip değildir. Ancak bu bir başka açıdan bir lütuf olarak değerlendirilebilir. Bir dilde çok miktarda değerli edebiyatın yaratılması neredeyse her zaman o dili statik ve değişime karşı hassas hale getirmiş, hatta yeni teknolojik terminolojilerin oluşumuna bile kapalı hale getirmiştir (örneğin modern Fransızca'da böyle olmuştur). Kürtçe'nin böyle bir sorunu olmamalı.

Kürtçe'nin standartlaştırılması en fazla, Kürt mirası açısından önemli olan edebiyatın çok küçük bir kısmının yitirilmesine yol açacaktır, ama öte yandan Kürt ulusal kimliğinin muazzam ölçüde gelişmesini sağlayacaktır.

Kürtlerin eğitimi için Kürtçe'nin hangi lehçesi kullanılırsa kullanılsın, Kürdistan'da eğitimin ya da eğitim eksikliğinin ilk çarpıcı boyutu, okul müfredatında Kürtçe kullanılması ile okuma yazma seviyesi arasındaki doğrudan ilişkidir. Ayrıca eğitim düzeyi ile sosyal entegrasyon arasında da, Kürdistan'ın çeşitli kesimlerindeki şehirleşme düzeyi aracılığıyla da kanıtlanabileceği gibi, doğrudan bir ilişki bulunmaktadır (*bkz. Şehirleşme*).

İkinci Dünya Savaşının sona ermesinden sonra Irak'a tabi olmalarından bu yana Irak Kürtleri, devletin resmi dili olan Arapça'nın yanı sıra, Kürtçe'de de temel ve yüksek-okul seviyesinde eğitim görmüşlerdir. Süleymaniye'de Irak Kürtleri için bir üniversite kurulmuştur. Bu üniversite kısa bir süre önce Erbil'e taşındı.

Irak Kürdistanı'nda Kürtçenin evrensel eğitim sistemi olarak kullanılması çok çarpıcı sonuçlara yol açmıştır: Sınırlı bir nüfusa sahip Sovyet Kürt toplumunun istisnai durumunu saymazsak, Irak Kürtleri okuma yazma oranı açık bir farkla en yüksek olan, en eğitimli Kürtlerdir.

6 Yaş üzerindeki vatandaşları arasındaki okuma yazma oranı 1986 yılında %61,96 olan İran'da, Kürt vilayetlerinde kaydedilen okuma yazma oranı şöyledir: Batı Azerbaycan %47,18, Kordestan %39,6, Kirmanşah %56, İlam %52 ve kısmen-Kürt olan komşu Hemedan %57,28. Kürtler bu ülke içindeki başlıca uluslar içinde, okuma yazma oranı en düşük olan ulustur ve 1986 yılında yapılan sayıma göre, İran'ın 24 vilayeti arasında yalnızca ıssız Belucistan Kürt bölgelerinden daha düşük bir okuma yazma oranına sahiptir. Antik Kürt şehri Kasr-ı Şirin İran'daki tüm şehir bölgeleri arasında en düşük okuma yazma oranına sahip olan şehir olarak kayıtlara geçmiştir; Kasr-ı Şirin'de 6 yaşından büyük yurttaşların yalnızca %9,87'si

okuma yazma bilen insanlar olarak tasnif edilmiştir. Belucistan'ın uzak köşelerinden biri olan Çeh Bahar'da bile aynı yaş grubundaki okuma yazma oranı %21,2 olarak kaydedilmiştir.

Farsça, geleneksel olarak İran'da her düzeydeki eğitimin aracı olmuştur. 1979'daki İslam Devrimi'nden önce de, azınlık dillerinde çıkan her türlü yayın engelleniyordu ama, haber yayını hariç olmak üzere yasaklanmamıştı. Devrim tüm azınlık dillerine, basın ve kitle medyasında kullanılmak üzere anayasal hak tanıyarak bu durumu değiştirdi. Ayrıca okullarda her düzeyde etnik edebiyatın öğretilmesine de izin verilmişti. Ne var ki bu uygulama henüz yaygınlaşmamıştır. Daha yüksek bir eğitimin yapıldığı kurumlar ve okullar yalnızca Farsça olan müfredatı temel almaya devam etmektedir. Bu yeni anayasal değişikliğin getirdiği başlıca kazanım, Farsça-olmayan dillerde artık serbestçe yayın yapılabilmesidir ve zaten yapılmaktadır da.

Kürtler devletin dil politikasındaki bu değişiklikten faydalanmışlardır ve 1996 yılında İran'da eğitim alanında yapılan bir sayımda bunun pozitif sonuçlarını görmek mümkündür.

Türkiye'de Kürt dilinin kullanımı, özellikle de Kürtçe öğretim ve Kürtçe yayın 3 Mart 1924 tarihinden itibaren; yani, Anadolu Kürdistanı'nı Türkiye'ye tabi kılan Lozan Anlaşması'nın imzalanmasından yaklaşık olarak bir yıl sonra yasaklanmıştır (*bkz. Modern Tarih*). Bu yasaklama, Lozan Anlaşması'nın aşağıdaki 38.maddesinin açık seçik biçimde ihlal edilmesi anlamına gelmektedir; "Herhangi bir Türk vatandaşının, özel yaşamda, ticarette, dini alanda, basında veya her türlü yayında veya resmi toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına hiçbir kısıtlama getirilmeyecektir."

1950'li Yıllar boyunca söz konusu kısıtlamalar kısmen ve gayri resmi biçimde hafifletilmiş, hatta bazı Kürtçe yayınların çıkmasına bile izin verilmişti. Ne var ki, bu olumlu politika 1980'li yıllarda tersine çevrilerek daha da katılaştırıldı. Yukarıda dikkat çekilen kısıtlamalar dikkate alındığında, Türkiye'de eğitim alanında Kürtçe'nin hiçbir şekilde yeri yoktur.

Kürtlerin eğitim seviyesi ile Türkiye'nin diğer vatandaşlarının eğitim seviyesi arasındaki fark, İran'dakinden bile daha çarpıcıdır; öyle ki, Türkiye Kürtleri, Türkiye'nin ulusal eğitim ortalamasının ancak yarısından azına ve Türk kökenlilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu illerdeki ortalamanın ancak üçte birine ulaşabilmişlerdir. 1991 Yılı sonlarından itibaren birkaç Kürtçe gazete ve derginin resmi kısıtlamalar altında çıkmasına izin verilmiştir ve eğer 1990-91 yılları boyunca atılan olumlu adımlar, eğitimi ve özgürce çıkarılan yayınları içerecek biçimde devam ederse, Kürtçe okuma yazma oranında ve ardından da sosyoekonomik entegrasyonda ciddi bir yükseliş yaşanacaktır; bu ise hem Türk devleti hem de onun Kürt vatandaşları için avantajlı bir durum oluşturacaktır (*bkz. Entegrasyon & Asimilasyon*).

Türkiye'den gelen ve şu anda Batı Avrupa'da misafir işçi, göçmen ya da mülteci olarak yaşayan büyük Kürt toplulukları, Kürt çocuklarını kendi dillerinde eğitmek üzere etkileyici bir eğitim programına girişmişlerdir (*bkz. Modern Göçler & Diyaspora*). Onlar bunu yaparken Latince'ye dayalı bir alfabeyi kullanmaktadırlar. Bu alfabe ilk defa, Kürt Rozaki-Bedirxani kraliyet ailesinin iki üyesi olan Celadet Ali ve Kâmuran tarafından geliştirilip kullanılmıştı. Onlar bu alfabeyi ilk kez, Fransız man-

dası altındaki Suriye'den gizlice Türkiye'ye soktukları *Hawar/Hewar* -Çağrı(1932-43) ve *Ronahi*-Aydınlık (1935) dergilerini yayınlarken kullanmışlardı. Bu alfabe o tarihten beri Türkiye Kürtleri'nin, ülke içinde ya da dışında, fırsat buldukça çıkardıkları yayınlarda kullanılan alfabe olmuştur.

Bu insanların kendi dilleri ile yayınlanmış materyalleri görmekten duydukları heyecan, ağırlıklı olarak Almanya, Fransa, Avusturya ve İsveç'teki matbaalardan çıkan olağanüstü miktardaki ders kitabı, gazete ve araştırma eserlerinde yankısını bulmuştur.

Suriye Kürtleri'nin okuma yazma oranları hakkında güvenilir rakamlar sağlamak zordur; çünkü Kürtlerin yaşadıkları bölgeler, Arap nüfusun ağır bastığı daha büyük bölgelere dahil edilmiştir. Ancak, Kürdistan'ın diğer dört parçasındaki trendlerden ve Kürtçe'nin bir eğitim dili olarak kullanılmayışından hareket ederek, bu ülkedeki Kürtlerin, Arapça konuşan Suriyeliler'in okuma yazma oranlarına yakın bir ortalama tutturmuş olmaları olasılığı son derece düşüktür.

Öte yandan, Ermenistan ve Gürcistan'daki daha az sayıdaki Sovyet Kürtleri, çeşitli düzeylerde kendi dillerinde eğitim görmek gibi uzun bir geleneğe sahip olmuşlardır. Onlar açık bir farkla, tüm Kürtler arasında okuma yazma oranı en yüksek olan kesimi oluşturmaktadır. Öte yandan, Sovyet Azarbaycan'da, Türkmenistan'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da ve *Kırgızistan'da* [?] böyle bir eğitim mevcut değildir. Aslında Azerbaycan ve Türkmenistan'daki Kürtler, cumhuriyet tarafından finanse edilen yerel asimilasyon programlarına tabi tutulmuşlar ve İkinci Dünya Savaşından itibaren o cumhuriyetlerin resmi istatistiklerinden çıkarılmışlardır (*bkz. Demografi*). Muhtemelen, eğitim diline getirilen bildik yasaklar dikkate alındığında, Ermenistan ve Gürcistan'daki soydaşlarına oranla, buralarda daha az Kürt, kendi dilinde resmi eğitim talep etme eğiliminde olacaktır.

Ek Okuma ve Kaynakça

A Statistical Reflection of the Islamic Republic of Iran (İngilizce metin), Yayın No. 4 (Tahran: Planlama ve Bütçe Bakanlığı, İstatistik Merkezi, 1987); *The Population and Household Census*, 1986 (Tahran: İran Nüfus Sayım Bürosu, 1987), "gizli basım"; Lord Kinross, *Within the Taurus* (Londra, 1954).

BASIN ve ELEKTRONİK KİTLE MEDYASI

İlk Kürtçe gazete olan *Kürdistan*, 1898 yılında Osmanlı Türkiyesi'nde, Istanbul'da saygıdeğer Mithat Beg ve Botan'daki saygın Rozaki-Bedirxan Kürt kraliyet ailesinin diğer temsilcileri tarafından yayınlanmıştı. Gazete kısa bir süre sonra kapanmak zorunda bırakılmış ama daha sonra Kahire'de yeniden yayınlanmaya başlamış ve en sonunda merkezini Avrupa'ya taşımıştı. Bu gazete halen de yayınlanmaktadır. Kısa ömürlü bir başka gazete olan *Ta'avun* da 1908 yılında Osmanlı Türkiyesi'nde çıkmış ama bu gazete de kapanmak zorunda bırakılmıştır. Bunları (yine *Kürdistan* adıyla) önce 1912 yılında İran'daki Urmiye Şehrinde, bir başka Bedirxani prensi olan Abdül Rezzaq'ın editörlüğünde yayınlanan aylık bir gazete izlemiştir. Abdül Rezzaq,

*) Ayrıca Bkz. Th. Bois. Kürtler ve Kürdistan, Doz Yayınları (Ç.N.)

o sıralar İran'ın kuzeyini kendi nüfuzları altında tutan Ruslar tarafından kısa süre içinde sürgüne yollanmıştı. Bu gazete 1914 yılında yayınına son verdiğinde, *Yekbun*-Birlik ve *Roji Kurd*-Kürt Günü (1913) yılında çoktan yayınlanmaya başlamıştı bile.

Bu başlangıçlardan sonra, yayınların sıklığı adları Kürtçe olan gazete ve dergilerin sayısı artmaya başladı. Dikkate değer belli başlı yayınlar şunlardı; *Bangi Kurd*-Kürtler'in Çağrısı (1914), *Jin*-Yaşam (1918), *Tegihiştini Rasti*-Gerçeği Kavramak (1918-1919), *Kurd dar sali 1340* (1921), yeni bir *Roji Kurd*-Kürt Güneşi (1921), *Peşkewtin*-İlerleme(1920-22), *Roji Kurdistan* -Kürdistan Güneşi(1922-23), *Bangi Kurdistan*-Kürdistan'ın Çağrısı (1922-23), *Bangi Haq*-Gerçeğin Çağrısı (1923), *Umidi Istiqlal*-Bağımsızlık Umudu (1923-24), *Diyari Kurdistan*-Kürdistan Ülkesi (1925-26) ve bir edebi yayın olan *Zari Kurmanci* -Kürt Dili(1926).

Yukarıda sıralanan tarihlerden itibaren, Kürtçe olarak çıkan gazete, dergi ve yayınların sayısı, tek tek ele alınamayacak kadar artmaktadır. Kürt basınının ilk dönemleri hakkında C. J. Edmonds 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca değerli bir derleme yapmıştır; söz konusu derleme, Kürt basınının (ve genel olarak tüm basının) nasıl bir enerjiyle işe başladığını gözler önüne sermektedir (Edmonds 1924, 1937, 1945)*. Şu anda Kürdistan'da ve diyasporada Kürtçe olarak çıkarılan, ya da yabancı dillerde olup tamamen Kürt davasına hitap eden yüzü aşkın yayın yayınlanmaktadır. Çeşitli yerel ülkelerde, çeşitli zamanlarda yayın dili olarak Kürtçe'ye getirilen yasağa rağmen, Kürt basını her zaman halk arasında gizlice dolaşıma girmeyi başarmış ve böylesi yasakların pratikteki işlevsizliğini göstermiştir.

Daha önceki yılların bu Kürt yayınlarında kullanılan başlıca lehçe, doğal olarak Kuzey Kurmancisi idi, zira bu Kürtler o zaman Kürtlerin çoğunluğunu teşkil ediyordu ve halen de etmektedirler. Ayrıca onların Anadolu'daki anavatanı, Kürdistan'ın sanayileşmiş Avrupa'ya en yakın olan parçasıydı; bu ise onların yeni eğilimlerden ve düşüncelerden daha fazla yararlanmalarını sağlıyordu. Türkiye Cumhuriyeti ve onun baskıcı linguistik politikalarının gelişi, kısa sürede bu durumu Irak'taki Güney Kurmancisi'nin lehine ciddi bir değişikliğe uğrattı. Güney Kurmancisi'nin bu üstünlüğü günümüze kadar devam etmiştir; şu farkla ki, 1980'li yılların başından itibaren Türkiye'den Kuzey Kurmancisi'nde çok sayıda yayının yeniden çıkmasıyla birlikte, Güney Kurmancisi'nin çarpıcılığı biraz azalmıştır. Şu anda Dımili(Zaza) olarak Avusturya'da çıkan Teyran adlı bir gazete vardır; Gorani'de henüz herhangi bir gazete çıkmamıştır.

Birçok Kürt şehri günümüzde kendi radyo ve televizyon kanallarına sahiptir ancak onların yayın süreleri değişkenlik göstermektedir; Türkiye'de bu süre sıfır iken Irak'ta neredeyse her saattir. İran bu iki uç arasında yer almaktadır.

Yansıtıcılar kullanan, tamamen Kürtçe yayın yapan ve her halükârda Kürt kültürü ve toplumunun gelişimi ile fazlaca bir alakası olmayan, oldukça politikleşmiş gizli radyo istasyonları bunlara dahil değildir. Örneğin, tüm gizli Kürt radyo istasyonlarının hep birlikte, Kürt toplumunu, Farsça, Türkçe ya da Arapça olarak Batı değerlerini Kürt vatanına pompalayan Amerikan dizilerinden daha fazla etkilediği oldukça kuşkuludur. Gizli herhangi bir Kürt televizyon kanalı bulunmamaktadır.

Kuzey Suriye'deki radyo istasyonlarında Kürtçe müzik dinlemek mümkünken, Kürdistan'daki Irak radyo ve televizyon istasyonları (Körfez Savaşından önce) kap-

samlı günlük Kürtçe programlar yayınlamaktaydı. Onların İranlı meslektaşları ise, günlük program sürelerinin yalnızca bir kısmını tümüyle Kürtçe olan yayınlara ayırmaktadır; hem Bağdat hem de Tahran'daki ulusal istasyonlar, günlük olmasa bile, oldukça düzenli biçimde Kürtçe müzik ve şarkı yayınlamaktadır. İran'ın Horasan bölgesindeki Meşhed radyosu bile, Horasan'daki Kürt yerleşim birimine hitap etmek üzere her gün bir saatlik düzenli bir program yayınlamaktadır.

İçeriğini devletin resmi dili ile de yayınladığı sürece, İran ve Irak'ta Kürtçe haber yayınına izin verilmektedir. İran'daki belli başlı gazeteler önemli haberlerini hem Farsça hem de (ikinci büyük etnik grubun dili olan) Azerice ile yazmaya başlarken, Kürtçe'ye henüz bu önemli statü tanınmamıştır.

Konuşma dilinde Kürtçe'nin kullanımını serbest bırakmak üzere Türk hükümeti tarafından atılan olumlu adımların (1991 yılındaki Dil Kanunu) ve onlarca yıl süren bir yasağın ardından Aralık 1991 yılından itibaren Türkiye'de birkaç Kürtçe yayın çıkmaya başladı. 38 Sayfası Kuzey Kurmancisi, 2 sayfası ise Dimili olarak çıkan *Rojname* (Kürtçe "gazete" anlamına) gazetesi, bir kültür dergisi olan *Deng* (Kürtçe "ses" anlamına), Türkiye'de kısa süre önce çıkmaya başlayan yayınlardan bazılarıdır. Ankara'daki devlet politikalarının ancak buzul çağındaki bir hızda değişmesine alışık olan Kürtler için, bu gelişmeler adeta baş döndürücüdür, onların aydınları ve sıradan insanlarının tüm bu iyi haberler hakkında belli bir fikir oluşturmalarına bile fırsat vermeyecek denli hızla cereyan etmektedir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Emir Hasanpur, "The Language Factor in National Development," yayınlanmamış doktora tezi (Urabana: University of Illinois, 1989), özellikle bölüm 7; C.J. Edmonds, *"A Kurdish Newspaper: Rozh-i-Kurdistan," Journal of the Central Asian Society* XI-i (1924); C.J. Edmonds, "A Bibliography of Southern Kurdish, 1920-36," *Journal of The Royal Central Asian Society* XXIV (1937); C.J. Edmonds, "Bibliography of Southern Kurdish, 1937-1944," *Journal of the Royal Central Asian Society* XXXII (1945); Kürtçe'de ve diğer Ortadoğu dillerinde Kürt basını ve gazeteciliği hakkında pek çok değerli inceleme yayınlanmıştır (Edmonds'ın çalışmaları dışında ben kapsamlı başka bir şeyden haberdar değilim, İngilizce'ye çevrilmemiş olanlar dışında).Bunların bir kısmı şudur; Abdülcebbar Cebbari, History of Kurdish Journalism (Süleymaniye, Irak, 1970); Necmedin Mele, *"History of printing press in Sulaymania," Zhin* 30-1232 (Bağdat, 1955); Muhammed Mele-Kerim, *"Brief Review of the Open Kurdish Press," Al-Ta'akhi* (Bağdat, 15 Haziran 1970); Alaaddin Seccadi, *History of Kurdish Literature* (Bağdat, 1971); Cemal Xeznedar, *Kurdish Journalism Guide* (Bağdat, 1973).

Genel Kaynakça

Kürt dillerinde 1960 yılına kadar çıkan çalışmalar üzerine yapılan değerli araştırmalardan biri, Ernest McCarus'un, "Kurdish Language Studies" adlı çalışmasıdır, *The Middle East Journal (Washington, Yaz 1960).* Joyce Blau'nun *Les Kurdes et le Kurdistan: Bibliographie Critique, 1977-1986 (paris: Institut Français de Recherche en Iran, 1989)* adlı çalışması, Kürtler üzerine, en çok da onların edebiyatı, dili ve siyasal durumu üzerine çıkan yayınların kapsamlı bir derlemesidir. Alıntı yapılan eserlerin epeyce bir kısmı İngilizce ya da diğer Avrupa dillerindedir. Bir başka iyi kaynak da şudur; *Kurdnasi: A Journal of Kurdish Studies,* New York'ta bulunan Amerikan Kürt Çalışmaları Cemiyeti'nin altı aylık yayın organıdır.

VII. Bölüm
TOPLUM

ULUSAL KİMLİK

Sık sık yapılan bir tespitin aksine, Kürtler dünyada ülkeleri olmayan en büyük ulus ya da etnik grubu oluşturmazlar. Tek başına Hindistan bile, Telugu, Tamil, Maratha, Malayalam, Kannada ve Bihari gibi, tümüyle gelişmiş ve sayısal bakımdan Kürtlerden kat be kat fazla olan birçok etno-linguistik gruba ev sahipliği yapmaktadır. Ancak, bunlar Hindistan Federal Cumhuriyeti içerisinde her türlü kültürel hakları tanınan özerk gruplardır. Yine Kürtler gibi, onlar da bağımsız değillerdir. Öte yandan Kürtler, dünyada 20. Yüzyılı savaşarak geçirmiş en büyük etnik gruptur. Bu yüzyılda, Kürtlerin parçalanmış ülkelerini yöneten çeşitli ülkelerle silahlı çatışmaya girmedikleri bir dakika bile olmamıştır. Ve bu ortak acı çekme, içsel farklılığı ve heterojen yapısına rağmen, Kürt halkının tüm farklı kesimlerine oldukça güçlü bir ulusal duygu ve birbirleriyle kenetlenme (*kohezyon)* kazandıran diğer faktörleri tamamlayan temel bir ek olmuştur.

Bu güçlü ortak duyguları unutmamak şartıyla, yine de -ve meşru olarak- Kürtlerin bir "ulus"mu yoksa bir "etnik grup" mu olduğu sorulabilir. Kürtler kendi bağımsız devletlerine sahip olmamalarına rağmen, aşağıda sayılan nedenlerden dolayı basit bir etnik grubu değil, bir ulusu teşkil ederler.

Kürtlerin bağımsız bir ulusal yönetimlerinin olmaması, ulusal bir şemsiye altında bulunma konusundaki gerçek taleplerinin şüpheyle karşılanmasına yol açmıştır.

Kürt ulusal kimliğine ilişkin dış kaynaklı tartışmalar, Kürt kimliğinin antikidesini gölgeleyen şüphelerin yanı sıra, modern özgünlüğü ve değerinin küçümsenmesine de neden olmaktadır. Bu gibi iddiaların tümü olmasa da çoğu devlet desteklidir. Kürtlerin geçmişi üzerine sadece yüzeysel ve az bilgisi olan pek çok araştırmacı da benzer iddiaları benimsemekte acele etmiştir. Tahmin edileceği gibi, bu iddiaların hiç birinin eleştirel bir inceleme ve analiz karşısında ayakta kalma şansı yoktur. Bu dış kaynaklı iddialar, genel olarak, aşağıda tahlil edilen üç biçimde karşımıza çıkmaktadır.

1) Modern Kürtler Kürdistan bölgesinde yaşamış olan kadim topluluklardan farklıdırlar; nitekim günümüzde gerek dil gerekse de din bakımından aynı değillerdir. Bu, en yaygın ve esasen en dayanaksız dış kaynaklı iddialardan biridir.

Antik dönemlerde Kürdistan bölgesinde yaşamış olan tüm halkların niçin Kürt olarak değerlendirildiğini sormak oldukça meşrudur, zira bu bölgeye Aryenler ve daha sonraki göçmenlerin gelmesiyle birlikte, Kürtlerin kültürünün ve ulusal karakterinin başkalaştığını, dillerinin ise tamamen değiştiğini biliyoruz. Bu bağlamda, Kürtler

rahatlıkla Mısırlılar ile karşılaştırılabilir. Eski Mısırlılar da, İslam'ın yayılmasıyla birlikte benimsemeye ve sahiplenmeye başladıkları Arapça dışında bir dil konuşmaktaydı. Mısır ulusuna bir çok yeni genetik öğe girmiş ve şüphesiz ki Mısırlıların ulusal karakterleri, kendilerinin 10.yy'dan itibaren bizzat öncülüğünü yaptıkları İslami ethos ve davranış kuralları tarafından değiştirilmiştir. Dini konularda ise, Mısırlılar Hıristiyan ve daha sonra da Müslüman olmadan önce, firavun kültlerine tapıyorlardı. Hatta bugün bile Mısır tüm Ortadoğu'da, toplam nüfusunun %10'unu oluşturan en büyük Hıristiyan topluluğa sahiptir. Geçmişteki bu etnik başkalaşım ve günümüzdeki heterojenliğe rağmen, çok az insan modern Mısırlıların eski Mısır halkı soyundan geldiğini ve Mısır uygarlığının mirasçıları olduğunu reddetmektedir. Modern İngilizce konuşan İrlandalılar ile mirasçısı oldukları Gal dili arasındaki ilişki hiç de farklı değildir. Örnekler çoğaltılabilir. Bu bağlamda Kürtler de diğer eski uluslara benzer biçimde, zamanla yeni bir dil geliştirmiş ya da yeni kültür ve geleneklerden temelden etkilenmişlerdir.

Tıpkı, geçmiş ya da modern zamanlardaki tüm diğer büyük uluslar gibi, Kürtler de birçok etnik grubun birleşmesi ve asimilasyonunun son ürünüdürler. Benzer şekilde, günümüzdeki kültürlerini beslemiş bir çok eski kültürün kalıntılarını taşırlar. Gerçekten de, bazı küçük Kürt toplulukları bir zamanlar yaygın olan bu eski gelenekleri hâlâ devam ettirmektedir. Yezdaniliğin Pehlevice konuşan mensupları buna iyi bir örnektir. Benzer şekilde, Mısırdaki Kıptiler, bugün büyük ölçüde homojenleşmiş, Arapça ve Müslüman olan Mısır kültürünün alt tabakası haline dönüşen ve Kıptice konuşan Hıristiyan Mısırlıların son kalıntılarıdır.

M.Ö. 6.yy'dan bu yana, Kürdistan'da, her biri yeni ve farklı kimliklere ait en azından dört homojenleşme evresi yaşanmıştır. Son dönem Pehlevice konuşan, tarım toplumu ve Yezdanilik inancına bağlı Ortaçağ Kürt toplumunun ortadan kalkması ile başladı. Kurmanci konuşan ve Sünni Müslüman olan yaylacı göçebelerin Hakkari bölgesinden Kuzey Kürdistan'a doğru seyreden yayılışı günümüzde tamamlanmak üzeredir. Tüm Kürtlerin yaklaşık dörtte üç kadarının modern kültür ve kimlikleri bu yayılma sürecine dayanmaktadır. Pehlevice konuşan Kürtlerin sayısı toplam nüfusun yaklaşık olarak dörtte birine düşmüştür ve tıpkı Kıptilerin Mısır kültür ve mirasının tek sahipleri olduklarını iddia edememesi gibi, bunlar da eski Kürt kültür ve mirasının tek sahipleri olduklarını iddia edemezler. Aksine, modern Kıptiler ne kadar Mısırlı ise Pehlevice konuşan toplumda o kadar Kürttür.

Bu türden ulusal kültürel evrim ve kimlik için birçok örnek göstermek mümkündür. Kürtlerin büyük etnik komşuları olan Farslar, Türkler ve Araplar bugünkü kültürel kimliklerini oldukça benzer bir birikim süreci sonunda kazanmışlardır. Belli bir kültür, din, tarih ve toprağa sahip, Kürtlerin etnik kuzenleri olan ve günümüzde Çin ve Hindistan sınırlarından Mezopotomya'ya kadar yayılmış olan Farslar, geçmişleri pek bilinmeyen fakat ünlü ve tarihsel etnik gruplar olan Baktriler, Şoğdiler, Kuşanlar, Karamanlılar, Doğu Medler ve benzeri gurupların bileşkesinin son ürünüdür. Bu gruplar hiçbir şekilde yalnızca tarihsel birer dipnot olmayıp, pratik yararları nedeniyle ve doğru biçimde, İslam dönemi ile birlikte etnik Farslar olarak tanımlanmışlardır.

Mısır, Irak ve Suriye "Arapları" İslam öncesi Kıpti ve Arami mirasını yeni Arap kimliklerinde herhangi bir çelişki ya da sorun olmaksızın taşımaktadırlar. Türkiye'de-

ki Türkmenler, ülkede Türk kimliğinin genel temelini oluşturan Türkleşmenin ileri aşamasındadırlar.

2) *Antik, klasik ve ortaçağ kaynakları tarafından kullanılmış olan Kürt terimi Ermeni ya da Fars gibi etnik bir tanımlama değil, daha "çoban" anlamına gelen genel bir terimdi.* Günümüzde Kürtlerin yoğunlukta olmadığı bölgelerde uzaklara savrulmuş Kürt topluluklarına ilişkin tarihsel bilgilerle karşı karşıya kalan birçok modern Ortadoğu tarihçisi, kolaylıkla ve herhangi bir gerekçe göstermeksizin *Kürt* teriminin antik ve Ortaçağ kaynaklarında etnik bir isim değil, yaşam biçimini tanımlayan bir terim olarak kullanıldığını öne sürmüştür. Kürtlerin tarihteki yerlerini belirlemeyi amaçlayan birçok modern çalışma, okurlarını klasik ve Ortaçağ yazarlarının her yaylacı dağ göçebesini, etnik kökenine bakılmaksızın Kürt olarak adlandırıldıkları hususuna ikna etmeye çalışmaktadır. Sonuç olarak, her ne kadar bu birinci el değerli kaynaklarda belirli bir mevcudiyet , *Kürt ya da Kürtlere* ait olarak tanımlansa da, bilgiler bu mevcudiyeti ille de *etnik Kürt* geçmişinin bir parçası haline getirmemektedir.

Bu kolaycı yanlış yaklaşım geçmişte kimi çekincelerle de olsa, elinizdeki kitabın yazarı tarafından da paylaşılmıştı (Izady, 1986). Böyle bir yaklaşım Kürtlerin tarihsel göçleri konusunda yetersiz bilgiden kaynaklanmıştır. Kürtlerin büyük çoğunluğu son birkaç bin yıl boyunca yeni topraklara yerleşmiş, bazıları Kürt olarak günümüze kadar ulaşmış diğerleri ise asimile olmuştur (*bkz. Tarihsel Göçler*). Ancak tarihteki Kürt gerçekliğine ilişkin şüpheler hiçbir zaman, aşağıda verdiğimiz yeniden değerlendirme karşısında ayakta kalamamıştır:

a) Bugün Kürtlerin en azından küçük bir topluluk olmadığı; ya da (hala devam etmekte olan) çok sayıdaki Kürt göçünden ya da sürgününden birinin bile kesin kaynağının belirlenemediği yerlerin hiç birinde zaten Kürtler'den söz edilmemiştir.

b) Zagros Dağları eski Kürtlerin bulunduğu bölge olarak kayıtlarda en çok adı geçen yerdir. Kürtler bugün de Zagroslar'daki nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır.

c) Zagroslarda en azından son 500 yıldır yaşamakta olan ve sadece bir kaçını saymak gerekirse Kaşqailer, Avşarlar, İnanlılar ve Karagözlüler gibi birçok yaylacı göçebe Türki gruplar, Kürt ekonomik yaşam tarzının tıpa tıp aynısına sahip olmalarına karşın, tarihin hiçbir döneminde Kürt olarak adlandırılmamışlardır. Eğer "Kürt" adının çoban anlamına geldiğine inanacaksak, bu topluluklar neden Kürt olarak adlandırılmamışlardır?

d) Eski kaynaklarda sıklıkla Kürt olarak gösterilen Şabankaralar, Mamasaniler, Koh-Geliler, Bori Ahmedler ve Lurlar gibi İrani gruplar Güney Zagros aşiretleridir. Bunların tamamı son bin yıldaki asimilasyon sürecinden önce gerçekten de Kürttü. Bu grupların hâlâ Kürt aşiretlerine ait bir dizi aşiretsel alt-bölünme ve ismi korumaları, bunların bir zamanlar aynı ulusun parçaları olduğunu göstermektedir (*bkz. Entegrasyon & Asimilasyon ve Aşiretler*).

Klasik ve ortaçağ kaynaklarında sözü edilen Kürtler etnik bakımdan tartışmasız bir şekilde Kürttü ve modern Kürtlerin ve/veya ortaçağ sonundan bu yana Güney Zagroslar'da yaşayan ayrı etnik kimlikler kazanmış Kürtlerin atalarıydı.

3. *Kürtler, kendilerini tek bir ulusal grup olarak birleştirecek ortak bir dil ve dinden yoksundur.* Aslında bu daha da ayrıntılandırılabilir. Bugün Kürt toplumu normalde etnik kimliğin temelini oluşturan din, dil, ekonomik üretim biçimleri ve birleşik bir ül-

ke gibi öğelerin hemen hemen tümünde heterojen bir yapı gösterir. Örneğin şu anda, birçok Kürt lehçesi arasındaki sözlü anlaşma düzeyi Fransızca, İtalyanca, İspanyolca ve Portekizce arasındakinden daha iyi değildir. Kürtler fiziksel olarak da çok-ırklı bir özellik gösterirler. Ülkenin kendisi ve insanları son üç kuşak boyunca fiziksel birlikten yoksun bırakılmışlardır; oysa bugün dünya düzeyinde kabul etmek zorunda olduğumuz çoğu bağımsız ulusun yaratılması için bu kadarlık bir zaman dilimi yeterli olmuştur. Birçok din ve bu dinlere ait mezhepleri izlemiş olan Kürtlerin göçebelik ve yoğun tarımın yanı sıra, şehir kaynaklı hizmet sektörü, imalat ve ticaret gibi çeşitlilik gösteren ekonomileri, en azından son bin yıllık zaman diliminde paralel bir şekilde seyretmiştir. Bu konular hakkında, elinizdeki kitap boyunca ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Böyle bir çeşitlilik düzeyi herhangi bir ayrı etnik grup olma iddiası ile çelişmektedir. Kürtler ancak, yalnızca tali bir etnik azınlık olarak değil de, içsel farklılıklarıyla birlikte bir ulus olarak görüldüklerinde, sahip oldukları bu çoğulculuk bakımından yalnız değildir. Etnik gruplar, çok oluşlarıyla değil, dilleri, dinleri ya da ırklarının kendilerine özgü ve birleştirici yapısı ile başka bir çoğunluktan ayırt edilir. Kürtler tek, bağımsız ve tanımlanabilir ulusal tarih ve kültürleriyle çok-dilli, çok-dinli ve çok-ırklı bir ulustur. Etnik bir azınlığınkinden farklı olarak, ne Kürt kültürü daha büyük bir ulusal çoğunluk kültürünün yerel bir parçası ne de bazı "çoğunluk" gruplarının iddia ettiği gibi, Kürt tarihi daha büyük bir tarihin uzantısıdır.

Bu içsel çeşitlilikleriyle Kürtler, çok-ırklı, çok-kültürlü, çok-dinli ve çok-dilli bir ulustan oluşmakta olan Araplara benzer. Kuran gibi klasik eserlerin dili olan standart Arapça ya da *fusaha** bugün yaşayan hiçbir Arap'ın konuştuğu anadili değildir. Moritanya ve Fas'tan Lübnan'a, Irak ve Umman'a kadar, eski Arapça'nın çeşitli modern versiyonlarını konuşmakta olan Araplar arasındaki anlaşma düzeyi ile Kürt lehçeleri arasındaki anlaşma düzeyi birbirine benzemektedir. Bu düzeydeki çeşitliliğine rağmen, bu kimliğe sahip çıkan bu gruplardan herhangi birine mensup halkların Arap kimliğinden şüphe edilmemektedir. Çünkü, temel olarak bu Arap topraklarını yöneten hükümetler bu tür bir birlik kimliğine güçlü bir biçimde sahip çıkmaktadırlar. 1871'de birleşmeden sonra Alman hükümeti tarafından yoğun bir kitle eğitimi yapılarak öğretilen *Hoch Deutsch*, yani "Yüksek Almanca"nın evrenselleşmesinin öncesinde, Almanlar aralarında konuşulan çok sayıdaki Almanca lehçeyi anlama bakımından, bugün Kürtlerin bulunduğu durumdan daha iyi bir durumda değillerdi.

Uluslar, ulusal miras ve yaşamlarını geliştirmek ve büyütmek için hareket özgürlüğüne ihtiyaç duyarlar. Bu ölümcül bir eksiklik olmasa da, ulusun büyümesini engeller. Bu tür bir özgürlük, tıpkı geleneksel olarak Kürtlerin çok-uluslu imparatorlukların yönetimi altında sahip oldukları türden yerel bir özerklik çerçevesi içinde ya da modern biçimde doğrudan doğruya bağımsız olma şeklinde olabilir. Ortak bir yazı dili olarak *fusaha*'nın hükümetler tarafından teşvik edilişi ve standardizasyonu sonucu Arap halklarının Pan-Arap bir kimlik birliğine ulaşması sağlanmıştır. Günümüzde, Araplar ancak bu yüzyılda oluşturabildikleri ortak kimlikle kaynaşmak için farklılıklarını törpülemişler ve artık daha büyük bir ulusun bütün kesimlerini kapsayan ve giderek artan kazanımları paylaşmaktadırlar.

*) Hatasız ve düzgün konuşan insanların dili (fasihlerin dili).

Yirminci yüzyıl, Kürdistan ve Kürtler'e ise, daha önce hiç yaşamadıkları kadar şiddetli bir parçalanma getirmiştir. Ortadoğu'da modern devletlerin ortaya çıkışı ve ulusal sınırların iyi korunması sonucu, Kürdistan'ın beş parçası arasında Kürtlerin hareket edişi ve aralarındaki düşünce ve kültür alış-verişi son derece zorlaşmıştır. Bu durum Kürtlerin idaresi altında bulundukları ülkelerin birbirleriyle mesafeli ya da düşmanca ilişkilere sahip olmalarından dolayı daha da güçleşmiştir.

Kürdistan birçok açıdan, geç kalmış bir ulusal evrimleşmenin izlerini taşır. Kürdistan'da yaşayan insanların kolektif ulusal kimlikleri konusunda kafaları net değildir. Kısacası, Kürtlerin komşuları tek ulusal ideoloji, kültür, dil, ulusal tarih (gerçek ya da uydurma), ulusal nitelikler ve politik kültür oluşturma yolunda serpilip gelişirken, Kürtlerin evrimi 1920'li yılların başında durmuştur. Örneğin, Kürdistan'da önemli ulusal bayramlar bile o denli farklı biçim ve zamanlarda kutlanmaktadır ki, bu durum *ulusal* tanımlamasını bile bir muammaya dönüştürürken, Kürtler için de bir sıkıntı kaynağı olmaktadır (*bkz. Bayramlar, Törenler ve Takvim*). Basit hal hatır sorma dışında, İran'daki Kirmanşah şehrinden bir Kürt ile Irak'taki Erbil'den, Suriye'deki Efrin'den ya da Türkiye'deki Diyarbakır'dan bir Kürdün anlaşabilmek için üçüncü bir dile ihtiyaç duyması, ortamda bulunan ve Kürt olmayan kişilerde şaşkınlık yaratmaktadır. Eğer *fusaha* da bir iletişim aracı olmaktan alıkonulmuş olsaydı, benzer sıkıntılı durum birçok Arap ülkesi için de söz konusu olacaktı.

Her ikisi de Kürtlere ilişkin bir nitelik taşımayan iki ulusal Kürt bayrağı bulunmaktadır. Aslında, iki eski Kürt motifi Arap Birliği'nin ambleminde (Kral Selahaddin'in Kartalı) ve Irak bayrağında ortaya çıkmıştır. Irak bayrağı 1959 ve 1963 döneminde, kutsal yedi sayısını temsil eden yedi koyu kırmızı ışınla çevrili bir güneş rahlesi şekli ideydi. Bu Irak bayrağı, kültürel açıdan şimdiki Kürt bayraklarıyla kıyaslanamayacak ölçüde daha Kürttü (*bkz. Modern Tarih*).

Ancak, bu karşıt faktörlerden hiçbiri Kürtler arasında radikal milli duyguyu köreltmemişir. 1960'larda Irak Kürt hareketinin liderleri yanında yıllarca kalan David Anderson, bir defasında şöyle demiştir: "Kürtler geçmişte olduğu gibi, Müslümanlıklarından önce milliyetçiydiler, bugün ise yine Komünist ya da Sosyalistliklerinden önce milliyetçidirler." (Anderson, 1964). Ancak, Anderson bu duygunun bir içgüdüden çok bir refleks olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Kürtlerin böyle güçlü milliyetçi olmaları çok şiddetli bir baskı altında olmalarından kaynaklanıyor olabilir mi? Bu yüzyılda Kürtlere can ve mal bakımından ağır bedellere mal olan kanlı ayaklanmalar ve aralıksız savaşlar dikkate alındığında, bunu sormak zalimce gelebilir. Ancak birilerinin bunu sorması gerekiyor.

Öyleyse, bu davranışın ne kadarı haksızlığa uğramış bir insanın göstereceği doğal bir tepki, ne kadarı Kürt ulusal bilinci ya da milliyetçiliğinin bir ifadesidir? Kürtler gibi baskı altında olan bir azınlıkla uğraşan biri hiç bir zaman bugün Kürtlerde gözlenen kolektif etnik veya ulusal duygunun ne kadarının miras alındığını, ne kadarının baskıya karşı verilen basit bir tepki olduğunu bilemez. Eğer kültürleri ve kimlikleri kendilerini yönetenlerin saldırıları altında kalmasaydı, acaba tüm Kürtler bugün olduğu gibi Kürt olmalarının mevcut güçlü duygusuna sahip olacaklar mıydı? Bütün büyük uluslarda bulunan iç ayrılıklar Kürtlerin görünüşteki mevcut amaç birliğini parçalamayacak mıydı? Kürtler, çok sayıda "ulusa" bölünmüş olmalarına rağmen tantanalı bir

şekilde "birlikleri" ile övünen Araplardan ne kadar farklı olacaklardı? Kürtler arasındaki duyguların mevcut durumunu, çeşitli Kürt siyasi partileri arasında devam eden utanç verici kanlı çatışmalar, idealist Kürtler ve Kürt-olmayan iyimserler tarafından övülen mesnetten yoksun "ulusal birlik" ütopyasından daha doğru ifade etmemekte midir? Eğer Irak Kürtlerinin son birkaç yıldan bu yana yaptıkları ölçü alındığında, Kürdistan'ın çeşitli parçaları arasında mevcut iç ayrılıkların rakip bir Kürt elit kesimi tarafından yönetilecek pan-Kürt bir devlete -ya da herhangi bir Kürt devletine gönüllü olarak katılacakları noktayı geçmiş olduklarını göstermektedir (*bkz. Jeopolitik*).

Gerçekten de, İran Azerilerinin bağımsız Azeri Cumhuriyeti'nin (eski Sovyet Azerbaycan'ı) kurulmasına gösterdikleri kayıtsız tepki bir kılavuz olarak kabul edilirse, özellikle Azeriler gibi, bulundukları ülkelerde topraklarından ekonomik olarak zengin şehirlere büyük sayılarda göç etmiş Kürtlerin (başlangıçta yoksul olan) bağımsız bir Kürdistan'a dönmeleri oldukça küçük bir olasılıktır. Ekonomi, isteyerek ya da istemeyerek bir ülkede yaşamakta olan azınlıkları o ülkeye bağlamakta önemli bir rol oynamıştır. Unutmayalım ki pekçok Yahudi, Yahudi Soy Kırımıyla kökleri kazınana kadar Nazi Almanyası ve soykırıma uğradıkları Doğu Avrupa'da kalmaya devam etmiştir. Bunun nedeni ekonomiden başka hiçbir şey değildir.

İzmir veya İsfahan ile Bağdat ya da Banias'ta yaşayan orta ya da üst tabakadan bir Kürt bağımsız baba toprağının nostaljik romantizmi için konforundan ve kariyerinden vazgeçmekte pek bir mantık görmeyecektir. Etnik duyguyu (etnisitenin kendisini olmasa bile) belirleyen en önemli faktörlerin ekonomik faktörler olduğunu gören, M.S. 5.yy sonlarına doğru Roma Devletini işgal edip yöneten Goth Kralı Odoacar şöyle demiştir: "Fakir bir Romalı Goth'u oynar, zengin bir Goth ise Romalıyı oynar." *(Ammianus Marcellinus, Rerum, "Adenda" xii.61).*

Ek Okuma ve Kaynakça

Peter Bumke "The Kurdish Alevis: Boundaries and Perceptions," L. Nestmann, "Die ethnische Differenzierung der Bevölkerung der Osttürkei in ihren sozialen Bezügen,' and Martin van Bruinessen, 'The Ethnic Identity of the Kurds,' Peter Andrews, ed., Ethnic Groups in the Republic of Turkey (Wiesbaden: Reichert, 1989); Mehrdad Izady, 'The Question of an Ethnic Identity,' Kurdish Times 1.1 (Spring 1986); Adamson, David, The Kurdish War (Londra: Allen and Unwin, 1964).

ULUSAL KARAKTER

ABD Büyükelçisi William Eagleton, Jr. aşağıdaki sözleri her ne kadar özel olarak General Mustafa Barzani (*bkz. Siyasi Kültür ve Liderlik*) için yazmış olsa da, aynı şeyleri herhangi bir ortalama Kürde ilişkin çok yerinde bir gözlem olarak da yazabilirdi: [O] durumun özünü hemen kavrıyor ve amacına ulaşmak için diplomatik ve askeri kurnazlığını kullanıyordu. [Onun] daha az övgüye değer özellikleri ise, bencillik, fırsatçılık, uzağı görememe ve kolayca yola gelmemesiydi" (Eagleton, 1963). Amerikalı gazeteci Dana Adams Schmidt bu tabloya bir de şunu ekler: "İfade tarzı örtülü, kapalı nitelikteydi. Hikayeler anlatarak görüşlerini anlatmayı severdi (*Adams Schmidt, 1964, 197*).

Kürtler çoğunlukla yabancılar ve yabancı şeylere şüphe ile baksalar da, kendilerini değiştirmede ve onlara güvenmede çabuk davranırlar. Kürtler birey ya da ulus olarak çok güvendikleri insan ya da grupların "namussuz" ihanetlerine ilişkin uzun hikayeler anlatabilirler. Ancak kendi aleni saflıklarına yönelik eleştirileri asla kaldıramazlar.

Pehlewan

İdeal Kürt karakteri belki de en iyi biçimde, soyluluk iddiasını aşırı cesaret, akıl ve yüce gönüllülüğüyle sürekli olarak kanıtlamak durumunda olan "yiğit beyefendi" Pehlewan imajı ile kristalize olmuştur. Pehlewan romantik geleneği Sir Walte Scott'ın kahramanlarına benzer. Belki de bu yüzden, Lord Curzon ve C. J. Edmonds'dan tutun da, Justice William O. Douglas ve gazeteci Dana Adams Schmidt'e, Türkiye ve Irak'taki Kürt mülteci kamplarını koruyan Amerikan ve İngiliz askerlerine kadar, tüm batılılar Kürtleri kişisel olarak çekici bulmuşlardır.

Ancak ortalama Kürtlerin grup çalışması ve grup planlamasında isteksiz ve bazı dönemlerde yetersiz oldukları düşünülmüştür. Bir Kürt, tıpkı atasözünde ifade edildiği gibi "dağların zirvelerinde süzülen yalnız kartal gibi" bireyselliğe inanan bir atomcudur. Aslında Kürtlerin kişisel girişim ve katı kişisel özgüvene yönelik eğilimlerinin arkasındaki baş suçlu Kürdistan'ın engebeli ve tecrit edici coğrafyasıdır.

Kürtler kendilerini etnik komşularından ayıran, ayrıntılara dikkat etme özellikleri ve doğruluklarıyla gurur duyarlar. Birçok eski Kürt bu karaktere sahip olmakla ünlüdür. Ortaçağ Kürt gezgini İbni Fadilan'ın İskandinavya ziyareti üzerine detaylı, kesin ve tam olarak tarafsız değerlendirmesi ve Ebu-Hanife Ahmed Dinawari'nin ulusların madencilik süreçlerini ele alış tarzı değerini bu tipik özellikte bulur.

Keyifli, özgür ruhlu, temelde önyargısız olan Kürt bir kez birine ısınmaya görsün, kelimenin tam anlamıyla her şeyini bu kişiye verir. Cömertlikle iç içe geçmiş bir pervasızlıkla, tamamen yabancı birine hoş vakit geçirtmek amacıyla servetler harcanabilir ve hoş bir hizmetin sonunda hesap ödeme onurunun kimin olacağı üzerine iki eski Kürt arkadaş arasında şiddetli kavgalar yaşanabilir.

Kürtler aşkta romantik ve çoğunlukla pervasızdırlar. Aşk için kendini ya da rakibini öldürmenin bu tatlı oyunun yalnızca bir başka tehlikeli parçası olduğuna inanılır. Bu durum Kürt edebiyatı ve halk masallarında oldukça iyi bir şekilde ifade edilmiştir. Kürtlerin eşlerine yaşam boyunca güçlü, neredeyse melankolik derecede bağlı oldukları söylense de, bu hiçbir şekilde yaşamlarının sonuna kadar başka eş ya da ilişkileri olmadığı biçiminde anlaşılmamalıdır.

Kürtler evlerindeki misafirlerine karşı cömert ve sıcaktırlar. Ancak eğer onlarla "oynayamıyorlarsa" bu misafirperverlik çabucak söner. Alıngan, yavan ve aşırı derecede ciddi olan biri evin en yaşlı erkeğinin bile şakacılığı veya basit uçarılığı karşısında sıkılabilir. Ancak aksi durumda bunun tam tersi söz konusudur. Bir Kürdün kalbini ve hevesini kırmanın en çabuk yolu ona adaba uygun davranışın erdemleri hakkında nasihatte bulunmak ve onun gösterişli ya da hayalperest var oluş tarzını eleştirmektir.

Öte yandan, onur her zaman yaşamın kendisinden daha değerlidir ve onur sözü verilmiş ise yerine getirilmesi için ya ikisi (yani onur ve yaşam) gerekir ya da hiç biri gerekmez. Cesaret hem kadın hem de erkek için kişinin en değerli karakteri olarak görü-

lür ve onurun önkoşuludur. Mücadelenin nasıl yapıldığı sonucundan daha önemli olduğundan, kavga sırasında gösterilen cesaret, kaybedilsin ya da kazanılsın, övgü alır. 1991'deki Basra Körfez Savaşı sonrasında, Kürt sığınmacıların içinde bulundukları kötü durumdan dolayı, Kürt-olmayan düşmanlarını değil, en başta ve en çok kendi liderlerini suçlamış olmaları şaşırtıcı değildir. Liderleri onları 3 yıldan daha az bir süre içinde iki kez, (bir Pehlewan için) düşünülemez bir duruma iterek onurları ile oynamışlar: yurtlarını bırakmak zorunda kalmalarına yol açmışlardır. Daha önce 1975'te Kürt General Barzani, ayaklanmanın yenilgiye uğraması sonucu geri çekilme emri verdiğinde peşmergelerin büyük çoğunluğu bu emre uymak bir yana, tamamen kişisel ahlaklarına ters düşen böylesine alışılmadık bir kararı anlamakta zorlanmışlardı. Peşmergeler çekilmedi ve "yiğit beyefendi" imajını savunarak ölmeyi tercih ettiler.

Kendine yetmek de onurun kutsal yasalarının ayrılmaz parçalarından biri olarak görülür. Ekonomik bağımsızlığı (dolayısıyla cömertliği) garanti altına almak üzere, herkes zenginlik için mücadele eder. Zenginliği yazılı iletişimde bile bir kişisel özellikler listesine eklemek kabalık olarak algılanmaz. Erkeklik ve erkek gücüne atfedilen değerlere rağmen, kırsal bölge Kürtleri göğüslerindeki kaslar yerine karınlarını şişirmeyi (iyi doyduklarını, bu yüzden zengin olduklarını göstererek) güçlü olmanın işareti olarak görürler.

Dinsel inançlarının savunulması konusunda ise Kürt, tam olarak neyi savunduğunu bilmese dahi fanatik olabilir. Oysa kendi başına kaldığında, eğer paralel sosyal işlevlere hizmet etmiyorsa neredeyse hiçbir dinsel yükümlülüğü yerine getirmez. Kürt, aşiret reislerine ya da asil soydan gelenlere saygı duyduğu gibi, tıpkı sosyal saygınlığın hiyerarşik piramidinin bir parçası olarak, pirler, şeyhler, melleler ve benzeri dinsel şahsiyetlere de saygı gösterir. Kürtler çoğunlukla dinsel fanatiklikleriyle dışarıdakilerin dikkatini çekseler de, çok seyrek olarak dindarlıklarıyla da öne çıkarlar.

Dağlar

Bir toplum olarak Kürtler, genellikle oyuk yerlere eğilimlidirler. Kürtlerin tarihi ve kültürü dağlarla öylesine iç içe geçmiştir ki, ovadaki Kürdün etnik kimliği bununla çelişir hale gelmiştir. Kürtlerin kendileri hakkında söylediği gibi, "dağları düz edin, Kürtler bir gün içinde ortadan kalkar." Bu ikili birbirinden öylesine ayrılamaz hale gelmiştir ki, şöyle denilmiştir; "Bir Kürt ile onun dağdaki yaşam alanı arasındaki ilişki çiftçi ile çiftlik arasındaki ilişki gibidir: biri olmaksızın diğerinin herhangi bir anlamı yoktur" *(Siyabend, 1988)*. Bir Kürt için dağ, tanrının cisimleşmiş halinden daha az bir şey değildir; dağ onun annesi, sığınağı, koruyucusu, evi, çiftliği, pazarı, dostu ve tek arkadaşıdır. Kişi ile dağ arasındaki bu sıkı ilişki Kürdistan'ın fiziksel, kültürel ve psikolojik doğasını diğer şeylerden daha çok belirler. Doğal çevrelerine böylesine bütünsel bir bağlılık gösterip ondan kopamama, tüm dağlarda Kürtlerin yaşadığı türünden halk inançlarına kaynaklık etmiştir.

Eski zamanlarda düz komşu bölgelere, ova ya da plâtolara yerleşmiş olan kalabalık Kürt aşiretleri çok kısa bir süre içinde çevrelerindeki etnik grup içinde asimile olmuşlardır (*bkz. Aşiretler, Tarihsel Göçler, Sürgünler ve Mecburi İskânlar*). Öte yandan, Kürtlerin dağlardaki göreceli yalıtılmışlığı, Kürtleri canlı ve asimilasyona karşı dirençli bir var oluş içinde ve ulus olarak kalmalarını sağlamıştır. Kürt tarihinin bir-

kaç bin yıllık seyri -birçok etnik gurubun baskın bir kültür içinde tamamen asimile olmasına yetecek kadar uzun olan bir zaman dilimi boyunca Kürtler farklı bir halk olarak kalmayı başarmışlardır. Tam tersine, dağlara yerleşenlerin neredeyse tümü, İskitler, Alanlar, Aramiler, Ermeniler, Persler, Araplar, Moğollar, Türkmenler ve Türkler tanınmayacak ölçüde Kürtleşmişlerdir.

Dağlar Kürtlere özerklik sağladığı ölçüde de kolay iletişimi engellemiştir. Birbirinden uzak aşiretler arasındaki sık iletişim şöyle dursun, topluluklar arası anlamlı bir alışverişe bile Kürtlerin günlük yaşamlarında hâlâ nadiren rastlanmaktadır. Kişiler ve topluluklar arası kavgalar Kürtlerin son birkaç yüz yıllık tarihine damgasını vurmuştur. Bu kavgaların büyük bir kısmı fiziki ve psikolojik uzaklıktan kaynaklanmaktadır. Dağlar Kürtlerin dilini karmakarışık lehçelere dönüştürmüş, dinlerini çeşitlilik üzerine yapılacak alan çalışmasının konusu haline getirmiş ve onların sanatını ve giysilerini de renk çeşitliliğinin hayvanat bahçesi haline getirmiştir.

Bu çeşitlilikten dolayı Kürtler, geçmişte ve kimilerine göre günümüzde bile bir Kürt bağımsızlık hareketinin prototipini bile örgütleyebilecek yeterliliğe ve birliğe asla ulaşamamışlardır. Kürt bireyinin dağlık bölgelerde bir ülkeden diğerine geçerken kendisini her zaman fazlasıyla bağımsız hissettiği gerçeğini göz önünde bulundurmalıyız. Aslında Kürtlerin dağlık alanlardaki hareketleri yakın bir geçmişe kadar, birkaç uluslararası sınırı geçerek taze otlaklar arayan yaylacı aşiretlerin hareketinden ibaret olmuştur.

Caş

Kürt yaşamı geleneksel haliyle oldukça yakın bir zamana kadar, belki de, başarılı siyasi şahsiyetlerin ortaya çıkmasının koşulu olan ahlaksızlığa, dalaverelere ve manevralara izin vermeyecek kadar organik ve fazlasıyla doğaya yakın olmuştur. Çok nadir durumlarda politik olarak öne çıkmış Kürt bireylerinin (mesela Kral Selahaddin ve Kerim Han Zend gibi) iyilikseverliği ve masumiyetleri onlar için adeta bir felaket olmuş ve neye mal olursa olsun imparatorluklarının merkezini Kürdistan sınırları dışında, Kürt olmayanların ortasında ve onların yardımlarıyla kurmuşlardır.

İyi politikacı olabilmek, dağ-anayı terk ederek politikacılığın gelişip sanat haline geldiği ovadaki şehirlere inmek gerekmiştir. Memleketini terk eden kişi dağlara geri dönerse ya da döndüğü zaman, sıradan insanlar artık asla ona tüm kalpleriyle güvenmeyeceklerdir; o, dağ-ananın kucağını terk edip sanatçı ova insanı içine karışarak erdemini adeta yitirmiştir. Bu adamlar, Kürtlüklerini her anlamda yitirdiklerinde ne denli çabuk başarılı olabileceklerini Kürtlere anlatmaya pek heveslidirler (*bkz. Entegrasyon & Asimilasyon*). Hakikaten de, ovalarda yaşayan Kürtler çok seyrek olarak dağ Kürtleri tarafından Kürt olarak görülür ve lider olarak da onlara güvenilmez. Dağların sırlarını, geçitlerini, mağaralarını, ırmaklarını bilmek; aşiret geleneklerini bilmek; ve cesur olmak Kürt liderlerin ve şeflerin vazgeçilmez temel nitelikleridir.

Ovalarda yasayan Kürtler çoğu zaman yabancıların ajanları olarak, Kürtler tarafından el üstünde tutulan değerleri yok etmek üzere eğitilmiş iç düşmanlar olarak algılanır. Her sıradan Kürt, Kürt ülkesini ve insanını yok etmeyi düşleyen yabancıların hain emellerini akılsızca benimseyen ve *Caş,* yani "eşek" olarak bilinen bu tür "tatlı su paralı askerlerinden" birkaç tanesinin adını rahatlıkla sıralayabilir. Bu nosyon ta-

rih öncesi iki edebi eserde örneklendirilmiştir: bunlar Sümer destanı Gılgameş'teki Enkidu öyküsü ile bir erken ortaçağ aşk-trajedisi olan Ferhad ile Şirin'dir.

Mitolojideki Ferhat, dağların kayalarını oyan bir Kürt heykeltıraştır. Ferhat İran Kraliçesi ve 7.yy'daki güçlü kralı II. Chosroes'in karısı olan Şirin adlı kadına aşık olur (*bkz. Halk Kültürü ve Folklör ve Halk Masalları*). Şirin Mezopotamya ovalarındaki başkent Ctesiphon'dandır ve Kurdistan dağlarının eteklerindeki Kasr-ı Şirin'de (Şirin'in Sarayı) kendisi için yaptırılan bir zevk bahçesine-sarayına henüz sahip olmuştur.

Ferhat Şirin'in çıldırtan aşkı yüzünden dağları terk eder (günümüzde bile, ovalardaki şehir ve kasabalara giden genç Kürtlerin dağlara geri dönmeyişinin en yaygın nedeninin [illegible] söylenir). Şirin Ferhat'tan, sadakatini kanıtlaması için, kutsal Bisitun ("Tanrı'nın Meskeni") Dağını sembolik olarak düzelterek, dağları, kendi evini ve kalbini yok etmesini ister. Dağları ve onların zayıf ve güçlü noktalarını bildiği için, Ferhat dört elle bu işe sarılır. Ancak Ferhat kısa bir süre içinde, Şirin'in, "ova insanının huyu olduğu üzere" kendisine ihanet ettiğini öğrenir. Vatanına ihanet etmiş olmaktan ve dağ anasını kirletmenin utancından dolayı, Ferhat yok etmeye giriştiği aynı Bisitun Dağından kendini aşağı atar. Yaklaşık olarak Ferhat'tan iki bin yıl önce, Kürt Dağlarında bir başka adam ova insanının tarzlarına bel bağladığı için benzer bir hayal kırıklığı yaşar. İlk defa 4000 yılı aşkın bir süre önce yazıya aktarılmış olan Enkidu'nun öyküsü Mezopotamya destanı Gılgamış'tan gelir. Öykü modern Kürtlerin atalarının dönemde dışarıdakiler tarafından nasıl algılandığı konusunda günümüz ile kıyaslanabilecek bir fikir de verir. Benzerlikler oldukça şaşırtıcıdır. Kürt dağlarının sakinlerinden birinin kişiliğini betimleyen en eski edebi eser olarak, bu destan muhteşemdir. Öykünün aşağıdaki özetlerinin neredeyse tümü N. K. Sandars'ın (1972) çevirisinden alınmıştır.

Gılgameş Sümer şehir-devleti olan Uruk'un yarı-kutsal kralıdır (Ferhat'ın öyküsündeki Kral Chosroes ve Kraliçe Şirin'in yaşadığı Citesiphon kentinden yalnızca 20-30 km uzaklıktadır). Güç ve karakter bakımından kendisine benzeyen bir dost özlemi çekmektedir. Tanrılar, Zagros Dağlarındaki "Sedir Ormanların"da bir "doğa-adam"ın, yani Enkidu'nun ortaya çıkmasını sağlarlar (*bkz. Çevre & Ekoloji*). Sandars'ın çevirisinde onu tanımladığı gibi, "Onda Ninurta'nın kendisi gibi, bir savaş tanrısı olma erdemi vardı. Vücudu sertti, kadınlarınki gibi uzun saçları vardı; onun [sarı] saçları mısır tanrıçası Nisaba'nınki gibi dalgalıydı... O insanlık içinde masum olandı; o bu toprağın [ova] hiçbir şeyini bilmiyordu." Hayvan tuzakçıları şöyle yakınır; "O tepelerde vahşi hayvanlarla birlikte dolaşıp ot yer; [bizim açtığımız] çukurları doldurur ve düzenek olarak hazırlanmış [bizim] tuzakları bozar; kaçmaları için hayvanlara yardım eder ve şimdi hayvanlar [bizim] parmaklarımızın arasından kaçıp gidiyor."

Enkidu'yu evcilleştirmek için hepsi ona bir kadın getirmeleri konusunda anlaşırlar, "aşk tapınağından şehvetli bir kadın... ve onun kadınlık gücü bu adamın gücünü yensin." Bir ova kadını aşkının onun doğal masumiyetini kaybetmesini sağlayacağı umulmaktadır, "çünkü aşkını [ovalı kadına] fısıldadığında, onun hayatını paylaştığı vahşi hayvanlar onu reddedecekler, o ki tepelerde doğmuştur."

Ovaların tarzları ile şehvetli bir şekilde tanıştırıldıktan sonra, Enkidu tüm tanıdık arkadaşları; yani dağların vahşi yaratıkları tarafından reddedilir. Üzgün ve zayıf olan

Enkidu, yeni-bulduğu ahbabının kendisine verdiği öğütleri dinler; "Enkidu, sen akıllısın ve şimdi tanrı gibi oldun. Neden tepelerdeki hayvanlarla vahşice koşmak istiyorsun? Benimle gel. Seni güçlü duvarlarla örülü Uruk'a götüreceğim. Çok güçlü ve vahşi boğa gibi adamları yöneten Gılgameş yaşar orada." Kadın konuşmasını tamamladıktan sonra, Enkidu kadına kendisini Uruk'un efendisi olan Gılgameş'e götürmesini söyler. Enkidu orada, Gılgameş'in huzurunda, kendini gerçek bir Pehlewan gibi "burada en güçlü benim, ben eski düzeni değiştirmeye geldim, ben ki dağlarda doğdum, ben ki herkesten güçlüyüm" diye ilan edebilirdi.

Yumuşamaya başlayan Enkidu kendisine çeki-düzen verip yüreğine korkuyu kabul ederek ovanın tarzlarını benimser. Kadın onu yavaş yavaş baştan çıkarıp "[uygar] bir erkek yaptığında" hayatında ilk kez ekmek yer ve şarap içer.

Doğanın koruyucusu olarak hayvan avcılarının tuzaklarını bozup çukurları doldurduğu günlerin tam tersine, şimdi silahlanarak "çobanların gece uyuyabilmesi için aslan avlar. Kurt ve aslan yakaladı ve sürü sahibi rahatça uyudu; Enkidu onların koruyucusu oldu" (*bkz. Entegrasyon ve Asimilasyon bölümünde Ziya Gökalp, Mehmet Sekban, İsmet İnönü ve Abdül-Kerim Kasım*).

Enkidu ayrıca kendi kişisel yücelmesi uğruna dağların "Sedir Ormanını" ve onun koruyucu ruhu Humbaba'yı ortadan kaldırmak için yanıp tutuşan Gılgamış'ın sadık bir dostu olur. Gılgamış, Enkidu'dan onu eski evi ve barınağına götürmesini ister. Enkidu bunu safça kabul eder.

Ova tanrılarının ve Enkidu'nun orman ve dağların sırları konusundaki bilgisinin yardımıyla, Gılgamış dağların ve ormanın koruyucu ruhu olan Humbaba'yı, yani "alevi" kıstırır. Enkidu'nun Gılgamış'a hainice suç ortaklığı etmesine tepki gösteren Humbaba, özgür ruhlu bir dağ adamı olmaktan çıkıp "ekmeği için uşaklaşmış bir kişi" haline geldiği için Enkidu'yu azarlar. Gururu incinen Enkidu, Gılgamış'ı Humbaba'yı öldürmesi ve ormanı tahrip etmesi için daha da kışkırtır. İkisi birlikte Humbaba'yı ortadan kaldırırlar: "Şimdi dağlar yerinden ve bütün tepeler oynadı , çünkü Orman'ın koruyucusu öldürülmüştü". Enkidu'nun kılavuzluğunda ormanın en gizli kısımlarına doğru ilerlediler ve orada "sedir ağaçlarına saldırdılar... Gılgameş orman'ın ilk ağaçlarını kesip devirirken, Enkidu onların köklerini ta Fırat kıyılarına kadar temizledi."

Gılgameş "Alevin [Humbaba] fatihi ve dağları harap eden yaban boğası" olarak yüceltilmektedir. Enkidu hastalandı ve hasta yatağında acı içerisinde onu ta başlangıçta aşk tuzağına düşüren kadına ihanet etti. Derin bir pişmanlık duygusuna kapılan Enkidu, dağda bıraktığı karısı ve varlıklarını ilk kez açıkladığı yedi çocuğu da (yedi sayısının önemi için *bkz. Din: Yezdanilik*) dahil olmak üzere, kendisi için değerli olan ne varsa hepsine ihanet etmesine bu kadının sebep olduğunu göz yaşları içerisinde fark eder.

Ne var ki, Enkidu ölmeden önce, adeta bir Pehlewan edasıyla, her şeye rağmen onunla değişen hayatından hoşlandığını itiraf ederek ovaların kadınını bile affeder.

Ferhat ile Şirin hikâyesi ile bu hikaye arasındaki paralellikler, en azından hem Kürt hem de Kürt olmayan halkların özelliklerini göstermesi bakımından aydınlatıcıdır. Öyle görünüyor ki, Kürt ve Kürt olmayan halkların birbirlerini algılayış tarzları çağlar boyunca çok az değişikliğe uğramıştır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Abdül-Kadir Amin (derleyen), Kurdish Proverbs (New York, 1989); Major E. Noel, "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings," Bulletin of the School of Oriental Studies I-iv (Londra, 1917-20); Basile Nikitine, 'Kurdish Stories from My Collection,' Bulletin of the School of Oriental and African Studies IV (1926-28); William Eagleton, Jr., The Kurdish Republic of 1946 (Londra: Oxford University Press, 1963); , Dana Adams Schmidt, Journey Among Brave Men (Boston: Little, Brown, 1964); Captain Bertram Dickinson. 'Journeys in Kurdistan,' Geographical Journal 35 (1910); C.J. Edmonds, The Kurds, Turks and Arabs (Londra: Oxford University Press, 1957); C.J. Edmonds, 'Shah Bazher and the Basin of the Qalachuwalan,' Geographical Journal 123 (1957); W.R. Hay, Two Years in Kurdistan: Experiences of a Political Officer, 1918-1920 (Londra, 1921); Margaret Khan, Children of the Jinn: In Search of the Kurds and their Country, (New York: Seaview Books, 1980); Captain F.R. Maunsell, 'Kurdistan,' Geographical Journal 3-2 (1894); Major E. B. Soane, 'The Southern Kurd,' Journal of the Central Asian Society 9.1 (1922); Mrs. Lindfield Soane, 'A Recent Journey in Kurdistan,' Journal of the Royal Central Asian Society 22.3 (1935); B. Nikitine and E.B. Soane, "The Tale of Suto and Tato," Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London Institute III (1923-25); Nizâmi, ChosroËs et Chirin, Farsça aslından Fransızca'ya çeviren Henri Massé (Paris: BibiothËque des Oeuvres Classiques Persanes, No. 2, 1970); Ph. K. Hitti, "The Origin of the Druze People and Religion with Extracts of their Sacred Writings," Columbia University Oriental Studies 28 (New York, 1928); The Epic of Gilgamesh, çeviren ve yayına hazırlayan. N.K. Sandars (Baltimore: Penguin, 1972); Martin van Bruinessen, "The Kurds Between Iran and Iraq," Middle East Report (Temmuz-Ağustos 1986); C.L. Brown and D. Itzkowitz, eds., Psychological Dimensions of Near Eastern Studies (Princeton: Darwin, 1977); A.M. Hamilton, Road Through Kurdistan (Londra: Faber and Faber, 1958); J.C.A. Johnson, "The Kurds of Iraq," Geographical Magazine (1940); Mark Sykes, The Caliph's Last Heritage (Londra: Macmillan, 1915); Samande Siaband (M. Izady tarafından kullanılan müstehar isim), "Mountains My Home," Kurdish Times II.2 (1988); C.J. Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, and on the Site of Ancient Nineveh; with Journal of Voyage Down the Tigris to Baghdad. Londra, 1836; Teğmen Col. J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to SulcÔmaniyeh, in July and August 1836,' Journal of the Royal Geographical Society 8 (1838); Michael Crichton, Eaters of the Dead: The Manuscript of Ibn Fadlan Relating His Experiences with the Northmen in AD 922 (New York: Knopf, 1976).

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENME

Kürdistan'ın tehlikeli dağları ve çetin arazisi, verimli vadi ve platolarda, her biri kendine özgü linguistik ve sosyal özellikler gösteren yarı yalıtılmış toplulukların oluşmasına yol açmıştır. Dağlar Kürtleri dış etki ve tehditlerden koruduğu kadar, heterojenliği besleyen iletişimi de sınırlandırmıştır.

Kürdistan'ın uygarlaşmış yerleşim yerlerine ilişkin en eski kayıtlar, bölgede tarımın keşfedilmesi ile aynı zamana tekabül etmektedir. Kürdistan dünyadaki en eski yerleşik tarım toplumlarından bazılarına ev sahipliği yapmanın haklı gururunu taşımaktadır. Tarımsal ekonomiye geçişten hemen sonra hızla artan nüfusun (standart tahminler nüfusun en az on kat kadar arttığı yönündedir) yönetilmesi, bunun doğurduğu daha çok ticaret ve çok daha büyük bir ekonomi sonucu oluşan zenginliğin askeri olarak korunmasını zorunlu kılmıştır. Böylelikle örgütlü devletler ve onların yan

bir ürünü olarak da şehir yaşamı ortaya çıktı. Kürdistan bu tarım devriminden itibaren yerleşik tarım toplumu niteliğini hep taşımıştır (*bkz. Tarih Öncesi*).

Yeterli güvenliğin olmayışı ve göçebe toplulukların yer değiştirmeleri, zaman zaman yerleşik tarımcıları bazı alanları bu göçebe topluluklara bırakmaya zorladı, ama bu alanlar hiçbir yerde Kürdistan ekonomisinde ihtiyaç duyulan malların üretimi için gerekli olan alanların yarısından fazlasını bulmadı. Oldukça emek yoğunluklu bir üretim modelini benimseyen tarımcılar, göçebe patlamasının en yüksek noktaya ulaştığı 18. ve 19.yy başlarında bile Kürt toplumunun çoğunluğunu teşkil ediyordu.

Yirminci yüzyılın ilk birkaç on yılında pek çok yazar, yerleşik tarımcı Kürtlerin, göçebe toplulukların yüzyıllarca devam eden katliamlarından korunmayı başardıklarını, buraya ait olmayan bir nüfusu temsil ettiklerini ve aslında farklı bir ırktan olduklarını ileri sürmüştür. Bu gözlemde unutulan nokta, birçok komşu ülkede olduğu gibi, Kürdistan'da da hiçbir zaman tek başına bir tarımcı ya da göçebe toplumun olmadığı gerçeğidir. Sosyal sınıflar arasında gözlenen güçlü fiziksel farklılıklar Pasifik adalarındaki yerlilerde olduğu gibi, diğer birçok toplumda da gözlenebilir. Sınıflar arasındaki dikkate değer fiziki farklılıklar büyük ölçüde göçebe topluluklarının daha iyi besin, hijyen ve yaşam tarzlarının bir sonucudur. Ancak tüm bunlar sadece çevresel ya da besin faktörüne bağlanamaz (*bkz. Fiziksel Antropoloji*).

Antik zamanlardan bu yana Kürtlerin en önemli ve tek tipik özelliği klanlar şeklinde örgütlenmiş olmalarıdır. Ancak bu klan ilişkisi soy ve akrabalık temeline dayanan toplumsal bir kurum ve ittifak blokudur ve bunun ekonomik, işlevsel ya da etkin bir ittifak olmadığını özellikle bilmek gerekiyor. Bunun bir sonucu olarak, Kürtler ve onların yanı sıra Çinliler, muhtemelen tarihte soyadı kullanan en eski uluslardır. Gerek Kürtçe'de gerekse de Çince'de bu "soyadları" kişinin bağlı olduğu klan ya da "aile"nin isimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Babil tabletlerinde bile Kürtler o zamanki soyadları ile geçmektedir. Bu olgunun daha sonra İskoçlar, Ermeniler ve İrlandalılar arasında da görüldüğü bilinmektedir.

Daha yakından incelendiğinde, İrlanda'daki düzenlemeye göre örneğin bir kişinin soyadı Clinton, Reagan, Foley, Finegan ya da Rafferty ise, bu kişinin sözü geçen Clinton, Regan, Foley, Finegan ya da Rafferty klan veya ailesine mensup olduğu ve bu klanların da sırasıyla İrlanda'nın Louth, Cork, Kerry, Mayo ve Tyrone bölgelerinden geldikleri görülür. Daha yaygın olan Kennedy, Burke ya da Lynch gibi İrlanda klanları, Kerry, Tipperary, Wexford, Galway, Clare, Down, Kildare, Limerick, Mayo ve Sligo gibi birçok tarihi İrlanda kontluğundan gelmektedir. İrlanda'da Tyrone ve Kerry Kontluklarının adları bile sonuç olarak eski klan yada klan konfederasyonlarının adlarından türetilmiştir. Kısacası, klanlar İrlanda halkı için daha üst İrlandalı kimliği içerisinde tarihsel bir referans ve birlik noktası oluşturmaktadır. Aynı şey Kürtler için de geçerlidir. Daha da önemlisi, Kürdistan'daki klanlar bireylerin yanı sıra, hanedanlıklara, bölgelere, şehirlere, dağlara ve nehirlere de isimlerini vermişlerdir (Izady 1993, 1994). Böylece, Barzani, Kasımlou, Talabani, Canpolat, Ertuş ya da Cibran soyadlı kişilerin atalarının aynı ismi taşıyan bir Kürt klanı olduğu ve Kürdistan'da aynı isimli, yani Barzan, Kasımlou, Talaban, Canpolat ve Cibran bölge veya yörelerde yerleşik oldukları gibi bir sonuca ulaşıyoruz. Daha büyük olan Caf, Reşwand ya da Herki gibi klanlara ise birçok bölgede rastlanmaktadır.

Bugün, siyasi partiler bile resmi olmasa da kurucu klanın ismi ile adlandırılmaktadır. Irak KDP'si "Barzaniciler" KYB ise "Talabaniciler" olarak adlandırılmaktadır. Böyle bir klan ilişkilendirmesi partinin kendi klanından mutlak destek almasını da sağlamaktadır. Aynı zamanda, bu durum doğal olarak diğer klanlardan alabileceği desteği azaltmaktadır. Bunun için Barzani, Zibari ve Surçi klanları arasındaki eski klan düşmanlıklarının KDP'ye verilen destek üzerinde nasıl olumsuz bir etki yaptığını gözlemek yeterlidir (*bkz. Siyasi Kültür*).

Kürt klanları doğal olarak çok eski kurumlar oldukları için, antik kil tabletlerde, klasik Yunan-Roma eserlerinde ve ortaçağ İslam kaynaklarında kayıtlıdırlar. Çok sayıda klan bağlantısı ve adının günümüze kadar yaşamış olması gerçekten büyük bir şanstır. Bunlar Kürt geçmişi üzerine çalışan tarihçiler için vazgeçilmez otantik araçlardır ve kişiyi bir gruba ve grubu da ulusa bağlayan canlı ve güçlü bağlardır. Bu yüzden gerek bu fantastik kadim Kürt klan adlarının soyadı olarak kullanılmasının yasa ile yasaklanması (Türkiye'de olduğu gibi) gerekse de bu klan adlarının modası geçmiş aşiret geleneğine işaret ettiği ve bunların yerini bu iş için daha uygun olan "anlamlı" soyadlarının alması gerektiği gibi yanlış bir anlayış sonucu Kürtler için tahmin edilemeyecek bir kayıp yaşanmıştır. Klan adlarının ve klan esasına dayalı coğrafi adlandırmanın reddedilmesi ile Kürt tarihsel kimliğinin ve köklerinin yerine konulamaz bir bölümü ebediyen kaybolacaktır.

GÖÇEBE AŞİRETLER

Kürdistan'da, göçebe ve aşiretsel bir bileşene sahip olmuş ya da olmamış geniş bir klan topluluğu olabilir. Her halükârda Kürdistan'da bugün çok az sayıda göçebe kalmıştır (*bkz. Göçebe Ekonomisi*). Yayla göçerliği yapan bir klanın bu parçasını daha kolay tanımlamak için "aşiret" terimi kullanılmıştır. Soy ilişkisinden çok, ekonomik bir örgütlenme olarak aşiret, bir birliğin aşirete (daha doğrusu liderlerine) getireceği politik ve ekonomik kazanımlara bağlı olarak, her zaman daha büyük bir aşiret konfederasyonuna katılabilir ya da ondan ayrılabilir. Tablo 1'de verilen özet derleme bu hususa açıklık getirmektedir. Orada, tek bir isme sahip birçok klanın çeşitli konfederasyonlara bağlı olduğu görülebilir. Bunlar günümüzde tamamen yerleşik hayata geçmiş olmalarına ve bu yüzden de klan olarak daha iyi tanımlanabilmelerine rağmen, birçok klanın orijinal arkaik bölgelerinden çok uzaklara ve geniş bir alana yayılmasına yol açan göçebelik hareketliliği ile çoğalan eski güvenilmez aşiret birliklerinin öyküsünü ifade ederler.

Bir aşiretteki tüm bireyler, daha zor ekonomik dönemlerde kimi zaman paralı askerler ve hatta eşkıya haline gelmelerine rağmen, esasen göçebe bir hayat tarzı sürdürmüşlerdir. 18. ve 19.yy'da Kürdistan'da göçebeliğin doruğa çıktığı dönemde, aşiret tipi yaşam tarzı yalnızca şehirlerin duvarları arasında ortadan kalkacaktı. Kırsal bölgedeki yerleşik çiftçiler bile ticaret yaptıkları ve himayeleri altına girdikleri bu göçmen aşiretlerle yakın ilişkiler kurmuşlardı (*bkz. Göçebe Ekonomisi*). Kırsal bölgelerde baskınlar yapan göçebelerin sayısındaki artış, bir dış güçle var olan savaş ya da savaş tehdidi ya da haraç isteyen bir kişi ya da aşiretin ortaya çıkması, bir aşirete bağlı olmayan, hatta şehirde yaşayan insanları bile bir aşiret birliğine girmeye ve anlaşıp

güvenebileceği bir aşiret reisine vereceği vergi karşılığında güvenliğini adeta satın almaya itti.

Karşılıklı çıkarlara dayanan yerleşik ve göçebe gruplar arasındaki bu birlik iki aşiret arasındaki ezeli karşıtlığı maskelememelidir. Şerafeddini Bitlisi 15.yy'da Kürt tarihi üzerine yazdığı *Şerefname* adlı unutulmaz eserinde, kendi düşüncesi olan bir Kürt ulusuna bu göçebe Kürtleri dahil etme konusunda zorlanmakta . Şerafeddini Bitlisi sürekli olarak göçebe Kürtlerden, akılları bir aptaldan az, değerleri ise daha da az olan *Divsaran-i Badnihad* yani "şeytan tabiatlı yaratıklar" olarak söz etmektedir *(Şerefname, ör. III.ii.6)*.

Bir karşılaştırma yapıldığında, dinin rolü tüm bu önemli sosyal özelliklerde en iyimser deyimle ikincil bir rol olmuştur. Kürtler kimliklerini, güvenliklerini ve ekmelerini klan içerisinde bulmuş, maddi ve manevi bacını klan liderlerine sunmuşlardır. Bunun ardından yerel liderlerle ittifaklara girmişler ya da, eğer göçebe iseler, diğer aşiretlerle bir aşiret konfederasyonuna dahil olmuşlar, bunlar da yerel Kürt prensliklerini desteklemişlerdir. Bu Kürt prenslikleri ise, kurulup yıkılan egemen krallık ya da imparatorluklarla değişen oranda saygı göstermişlerdir. Ancak prenslikler daha sık biçimde, güçlü bir imparatorluğun orta yerinde bile, ülke üzerinde ancak arada bir hakimiyet kurabilen uzak başkente vergi vermek dışında tamamıyla bağımsız davranmışlardır.

Böyle bir düzenleme, bir dış gücün bekleyebileceği en iyi bir düzenlemeydi. Modern zamanlar öncesi sınırlı teknoloji de göz önüne alındığında, özellikle Kürt bölgesi gibi ulaşılmaz bir bölgedeki yurttaşların evlerini ya da yerel liderleri uzaklardaki bir imparatorluk başkentinden doğrudan yönetmek aynı zamanda fiziksel olarak da imkânsızdı. Merkezi yönetimin gücünün böyle geleneksel bir şekilde, oldukça dar ve neredeyse tümüyle siyasi egemenlik ile sınırlandırılması, Kürtlerin yıllık asker ve vergi vermek dışında tam bir bağımsızlığa sahip olmalarını sağlayan ve her iki tarafı da tatmin eden bir model teşkil ediyordu.

KLAN BAĞLARININ ÇÖZÜLMESİ

Endüstri çağının şafağında ve silah sanayi, taşıma ve haberleşmede ileri teknolojinin bölgeye girmesiyle yerel özerk hükümdarlıkları erittiği gibi, Ortadoğu'daki sömürgeci ve emperyalist devletler için aşiret reisleri bile vergi ve insan gücü toplamada gereksiz ve pahalı birer araç haline gelmişlerdi. 19.yy'ın ortalarına doğru son özerk Kürt prensliği de ortadan kalktı. Bunu üç çeyrek yüzyıldan daha az bir zaman sonra özerk aşiret reislerinin ölümü izledi. *Coup de grâce* [Nihai Darbe] I. Dünya Savaşı sonrasında geleneksel güç yapısının, Kürdistan'ın parçalarını devralan beş devlete geçmesiyle birlikte oldukça ani ve sert bir şekilde geldi.

Yeni devletler özerk Kürt topraklarını kendi modern hükümet ve ekonomilerinin merkezi sisteminin boyunduruğu altına sokmak için sistematik bir siyasal ve sosyal program yürürlüğe koydular. Bu devlet yönetimlerinin, Kürtleri, Kürtlerin kendileri için *snoyi zissân* "kışın kar yağması" kadar doğal kabul ettikleri hareket serbestisinden ve tarihsel özerklikten koparma girişimleri iki taraf arasında kanlı ihtilaflara yol açtı. Ancak devletlerin bu çabasının bir işe yaramadığı açıkça görülmektedir. Kürt

halkı ve toprağının durumu, çoğunluk grupların baskın olduğu merkezi bir devlet, ya da devletlerde yaşayan etnik bir grubun özelliğini değil, yabancı işgali altında bulunmanın tüm işaretlerini göstermektedir. Aslında, Kürtlerin binlerce yıl boyunca yaşadığı özgürlüğün düzeyi, prensliklerin büyük bir imparatorluğun uyruğunda bulunduğu dönemlerde bile, de facto bağımsızlıktan daha az değildi.

Çok iyi eğitim almış olanlar da dahil olmak üzere, Kürtlerin önemli bir kısmı, hâlâ en güçlü sadakati kendi aile-aşiret liderlerine göstermektedir. En küçük aşiretin reisleri ve önde gelenleri bile üyeleri arasında etkileyici bir saygı görürler. Günümüzde bile, siyasi parti lideri olan her Kürt, her önemli kararda bu aşiret önderlerinin çeşitli düzeylerde görüşlerini alma ihtiyacı hissetmektedir. Ne de olsa gerilla savaşçıları da, bu aynı aşiret ve alt aşiret bölümlenmelerinden gelmektedir. Yerel temsilcilerinin fikrinin sorulması ve değer verilmesi onları saflarda kalmaya teşvik eder. Politik partiler arasında en çok modernize olan Türkiye Kürdistanın'daki PKK bile bu kuralın dışında değildir. Bugün PKK, ideolojik çelişkilerini aşabilmek için aşiret liderleri ile ilişki kurmanın meşru zeminini yaratmayı başarmıştır. PKK fikir sormak ve destek sağlamak ihtiyacı duyduğu aşiret liderlerini "ilerici", işbirliği yapmayanları ise "gerici" olarak yaftalamıştır (*bkz. Siyasi Partiler*)

Sonuç olarak, dizginsiz göçebeliğin uzun süre önce tarihe karışmasıyla birlikte, bu aşiret liderleri günümüzde diğer tüm bağımsız devletlerde olduğu gibi, yerel siyasi elitler olarak değerlendirilmelidir. Modern devletlerde, ulusal çaptaki politikacılar yerel bölgenin oylarını ve güvenini kazanmak için bu yerel politik elitlerle bir şekilde ilişki kurmak durumundadır. Kürt aşiret elitleri de bunlardan farklı değildir. Bunlar güç dengelerini kurarlar ve "yerel çocuklar" oldukları için, halk tarafından çıkarlarının korunması bakımından daha güvenilir bulunurlar. Bu durum modern Kürt parti liderlerinin dikkatinden kaçmamıştır. Modernist PKK ve İran KDP'si de dahil olmak üzere, tüm partiler bu yerel geleneksel elitle farklı düzeylerde ilişki sürdürmektedir.

Ancak tüm tarih boyunca aşiretlerin gördüğü bu sadakat ve tanınma 2000 yılının çok sonrasına geçmeyebilir. Küresel bilişim teknolojisinde gerçekleşen devrim, bölgenin dağlık ve engebeli arazisinin doğurduğu yalıtılmış ve kopuk etkiyi ortadan kaldırmaktadır. Aşiret liderlerinin ömrünü eski halleriyle uzatabilecek tek şey, yerel devletlerin kamusal ve açık Kürt siyasal kampanyalarına dayatacakları susturma kampanyaları olabilir. Belli bir gerçek özerklik veya bağımsızlık bir kez elde edildiğinde, Kürt aşiret liderleri tıpkı, yerel ve aşiretsel olmayan, ancak televizyonlarda sık sık boy gösteren becerikli, siyasi arena karşısında ancak sınırlı avantajlara sahip olan İrlanda'daki muadilleri gibi, batmakta olan aynı gemide olduklarını göreceklerdir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Frederick Barth, Principles of Social Organization in Southern Kurdistan (Oslo: Vorgensen, 1953); William M. Masters, "Rowanduz: A Kurdish Administrative and Mercantile Center," unpublished doctoral dissertation (Ann Arbor: University of Michigan, 1953); John M. Smith, 'Turanian Nomadism and Iranian Politics,' Iranian Studies XI (1978); Messoud Fany, 'La Nation Kurde et son évolution sociale,' unpublished doctoral dissertation (Paris: University of Paris, Faculty of Law, 1933); J. F. Bestor, 'The Kurds of Iranian Baluchistan: A Regional Elite,' unpublished masters thesis (Montreal: McGill University, 1979); Edmund Leach, Social and Economic Organization of the Rowanduz Kurds (Londra: London School of Economics, Monographs in Social Anthropology III, 1940).

KADINLARIN STATÜSÜ VE AİLE HAYATI

1923 Yılında Kürtlerin tipik toplumsal karakteri üzerine yorum yapan Britanyalı Kürdolog G.R. Driver, daha önce yaylacı olan Kilikya (Akdeniz'deki Doğu Toroslar'da) Kürtlerinin iskân edilmesini, onların, "kadınların çarşafsız dolaşmaları ve büyük bir özgürlüğe sahip olmaları, buna karşılık birçok ağır fiziksel işi yapmaları" gibi "en kötü özelliklerini" ortaya çıkardığı için küçümsemektedir. Diğer özellikleri hakkında ise şöyle yazar: "Kürt kadınları istedikleri gibi davranmakta görece özgürdürler; açık biçimde kur yapılabilir ve kazanılabilirler, hemen hemen tüm aşiretlerde çarşafsızdırlar. Kendilerini saklamak için en küçük bir çaba göstermezler ve evlerinde erkek hizmetçi bile çalıştırabilirler. Yaşam birliğinde kadın ikincil bir rol oynamaz ve "evin direği" olarak görülür. Türk kadınının [geleneksel] köleninkine benzer konumu ile kıyaslandığında, Kürt kadınları kocalarından eşit muamele görür."

Viktoryen bir yazar olan Driver, Kürt kadınının özgürlüğünü onaylamasa bile "kadının ahlaki değerleri ile tanındığını, hemen hemen tüm aşiretlerin zinayı ölüm ile cezalandırdığını; fahişeliğin neredeyse hiç olmadığını ve hatta fahişelik için Kürt dilinde [yerli] bir kelimenin bulunmadığının ileri sürüldüğünü" kabul etmektedir. (Ancak, Driver dünyanın bu en eski mesleğinin Kürtler arasında bulunmadığı ve Kürtçe'de bu meslek için bir kelime olmadığı konusunda yanılmaktadır. Bu meslek Kürtler arasında icra edilmekte ve komşu dillerden türetilmiş olsalar bile, çeşitli türevleri için birkaç farklı kelime bulunmaktadır.)

Şüphesiz, Kürt ailesi temelde ataerkildir, aile reisliği babadan oğula geçer ve kadın evlendiğinde koca evine yerleşir. Buna rağmen, Kürt kadını sosyal statüsü açısından bütün büyük komşu toplumlardaki kadın hemcinslerinden çok daha iyi bir konuma sahiptir. Sosyal olarak eşit olmamalarına rağmen, Kürt kadınları bütün komşu toplumların kendi kadınlarına yakıştırdıkları bir harem nesnesi, mutfak hizmetçisi ya da süs bebeği gibi daha aşağı bir sınıf statüsünden çok daha ileri bir noktadadır. Kürt toplumunda kadının geleneksel yerini daha iyi değerlendirebilmek için kadınların, genellikle erkeklerin denetiminde olan askerlik, politika, maliye ve din gibi belli alanlardaki rollerini incelemekte fayda vardır.

Kürtlerin eski ataları olan kavimler arasında bulunan Hurri-Gutiler'de (*bkz. Eski Tarih*) kadınlar sık sık orduya komuta ederdi *(Ghirshman, 1954, 44)*. Gutiler'den neredeyse 2000 yıl sonra, Yunan-Romalı tarihçi Plutarch Batı ve Kuzey Kürdistan halkının M.Ö. 1.yy'da Roma ordularının işgali karşısında toprağını var gücüyle savunduğunu belirtmiştir. Bu yerli kuvvet içerisinde savaşan "Amazon" kadınlarının varlığını özellikle belirtmektedir. Silahlı kadın, Yunanlı ve Romalılar için lanetlenmek anlamı taşırdı ve onlara her zaman tesadüfen toprakları her açıdan Anadolu'nun genel coğrafi yapısını andıran Amazon hikayelerini hatırlatırdı *(Plutarch, Lives, V.200)*. M.S. 6. yy'da Procopius, Pontus'taki Kürt başkenti Amisus'un 40 km kadar doğusunda kalan Thermodon Irmağı vadisinden söz ederek, "Amazon ordusunun geldiği yerin Amisus'a yakın olan Themiscyra kasabası ve Thermodon Irmağı olduğunun söylendiğini" bildirmektedir *(Bellum, VIII. ii.2)*.

Yine Plutarch Kürt Pontus Kralı Büyük Mithridates'e eşlik eden kadın bir refakatçinin geleneksel rengarenk Kürt giysileri (Plutarch özensiz bir şekilde bunlara Pers

giysileri der) içinde olduğunu ve bu kadının, Roma generali Pompey tarafından kuşatılan Pontus başkentinin savunmasında etkileyici bir askeri kahramanlık gösterdiğini bildirmektedir. "Mithridates'in kendisi 800 süvarisi ile birlikte saldırının hemen başında, Roma ordusu kuşatmasını yararak kurtulmayı başardı. Yanındakiler kısa bir süre sonra farklı yönlere dağıldılar. Yanında sadece üç arkadaşı kaldı. Bunların arasında her zaman erkek karakteri göstermiş ve daima risk almaya hazır bir kız olan kralın cariyesi Hypsicrateia da vardı. Bu özellikleri nedeniyle kral ona eril bir ad olan Hypsicrates adını vermişti" (*bkz. Klasik Tarih*).

Kürdistan'da kadının askeri kahramanlıkları yazılı tarihten daha eskiye dayanır. Orta Kürdistan'daki 12 000 yıllık Şaneder-Zawi-Çemi mezarlığında (burası Neandertal kalıntılarıyla ünlüdür) gömülü olan kadın iskeletlerinin yanında bulunan tek eşya iyi işlenmiş bıçaklardır. Bu mezarlarda bulunan bıçaklar kemik saplı ve çakmak taşından bir ağza sahiptir ve zifte saplanmıştır *(Roaf 1990, 30)*.

Ortadoğu'daki son büyük Kürt hanedanlığı olan Zend hanedanlığı (M.S. 1750-1794) Pers krallığının tacını ele geçirmek amacıyla düzenlediği askeri seferlerde çok sayıda kadın savaşçı görevlendirmiştir. Hanedanlığın kurucusu olan Muhammed Kerim Han bile bu eski geleneğe tamamen bağlı kalmıştır. Afgan seferinde kendi yanlarında Afgan kuvvetleri ile çarpışan kadınlarının askeri desteğinden yararlanmıştır. Bu yüzden, Afgan subayları,kendisi ve askerleri hakkında "kadınlarının etekleri altına saklandıkları" suçlamasıyla onlarla alay etmişlerdir.

Kürdistan'da kadınların askeri kuvvetlere katılımı günümüzde de devam etmekte, peşmergeleri, gerillaları olan hemen hemen tüm politik partiler (tutucu İslami partiler hariç) askeri güçleri arasında kadınlara da yer vermektedir. Kadın gerillalar en çok muazzam bir savaşçı sayısına sahip olan Anadolu'daki PKK'de bulunmaktadır (*bkz. Siyasi Partiler*). Bu partinin gerçek kadın savaşçı gücü, bundan yaklaşık olarak 2100 yıl önce Plutarch'ın Anadolu'nun aynı bölgelerinde, yani Batı ve Kuzey Kürdistan'da "Amazon" kadın savaşçılar olarak söz ettiği askeri durumla benzerlikler arzetmektedir.

Benzer şekilde, Kürt kadını politikada da çok eski zamanlardan bu yana aktif bir rol oynamıştır. Önemli bir Ortaçağ Kürt Deylemi hanedanlığı olan Ray Buwayhidi'nin (modern Tahran) son hükümdarı Seyida "Mama" Hatun adında bir kadındı (Elbruz dağlarına yerleşen Kürtlerin arasından çıkmıştır). Otuz yıla yakın bir zaman, krallığı Türki göçebeler ve kudretli kralları Mahmut Gazi'nin devamlı saldırılarından cesaret, akıl ve diplomasinin bir bileşkesiyle korumuştur. Seyida "Mama" Hatun, hanedanlığın yönetimini, adeta hanedanlığın ölüm çanlarını çalan oğlu Mecid el-Dewlah'a devrettiği 1029 yılına kadar tahtta kalmıştır.

Kürt kadını erken modern zamanlarda politika ve liderlikte bir hayli öne çıkmıştır. Siyasi arenadaki Kürt kadın şahsiyetlerinin çokluğu, hepsinin adını burada sıralamamızı imkânsızlaştırmaktadır. Bunların iyi tanınanlarından biri, Kilikya'nın Batı Kürdistan sınırındaki Maraş (G.R. Driver'in yukarıdaki gözlemlerini yaptığı bölge) şehrinden olan Kara Fatma Hanım, 19.yy ortalarında İstanbul'daki Osmanlı sarayında Kürtleri temsil etmiştir. Elinde mızrağıyla 300 kişilik bir süvari birliğiyle şehre gelen Kara Fatma Hanım'ın gelişini gösteren tam sayfa bir resim 22 Nisan 1856 tarihli *Illustrated London News* Gazetesinin birinci sayfasından verilmiştir. Aynı yıllarda Osmanlı Hükümeti Kuzey Kürdistan'ın Hakkari özerk bölgesinin hakimi olan bir Kürt

kadını ile karşı karşıya gelirken, Osmanlı silahlı güçleri de, Pizdarlı Mama Pura Halime'den tutun da, Orta Kürdistan'daki Şıwanlı aşiretine mensup Mama Kara Nergiz'e, Batı Kürdistan'ın kalabalık aşireti Milanlı'ya mensup Mama Perşeng'e kadar bir dizi Kürt siyasi kadın şahsiyeti ile uğraşmak zorunda kalmıştır (*Nikitine 1956*). Rus kuvvetleri 1916'da Kuzey-Orta Kürdistan'a ilerlerken yine bir kadınla, dini bir kasaba olan Nahri/Nehri savunmasını yöneten Nakşibendi şeyhi Muhammed Sadık'ın hanımı Mama Meryem ile karşı karşıya kaldılar. 1928'de İran Şahı Rıza'nın kuvvetlerine yenik düşen son Kürt askeri lideri de Herki Aşiretinin reisi olan bir kadındı.

Oldukça kültürlü bir kadın olan Adile Hanım, öldüğü 1924 yılına kadar Orta Kürdistan'ın en önemli ve kalabalık aşireti olan Caf Aşiretinin reisliğini yapmıştır. Adile Hanım'ın yanında Farsça kâtibi olarak istihdam ettiği efsanevi E.B. Soane'ın betimlemeleri Kürt toplumunda kadının geleneksel yeri konusunda hayli detaylı ve derin bilgiler içermektedir. E.B. Soane bir keresinde Adile Hanım'ı "dişi aslan" olarak tanımlamıştır. Adile Hanım'ın Halepçe'deki sarayı, şehrin tahrip edildiği 1988 yılına kadar Orta Kürdistan'da muhteşem geleneksel Kürt mimarisinin az rastlanan son örneklerden biri olarak ayakta kalmaya devam etmiştir (*bkz. Yakın Tarih ve Mimari ve Şehir Planlaması*).

Kadınlar dinsel alanda da birincil bir role sahip olmuşlardır. Yerli Kürt dini Yezdanilik maddi dünya yaşamının her bir yedi evresindeki Evrensel Ruhun altı Büyük Avatarı arasında bir kadına da yer verir (*bkz. Yezdanilik*). Bazı kutsal Yezdani eserleri, kendisi Evrensel Ruhun bir Küçük Avatarı olan Mama Nergiz Şehrazuri (doğumu M.S. 1313) tarafından yazılmıştır.

Oğlu ve halefi Nurali İlahi'ye göre, Yarisani kutsal kişisi ve dini lideri Nimetullah Ceyhunabadi'nin 20.yy başlarında mevcut 1145 Sufi mensubunun yaklaşık olarak 500 kadarını kadınlar oluşturmaktaydı. Gerçekten de, 19.yy'da yukarıda sözü edilen Mama Kara Fatma kendisinin, Ruhun bir kadın avatarı olduğunu iddia etmiştir.

Yezdaniliğin toplu dini ibadetlerine kadınların da katılması Kürt olmayanlar tarafından bir anormallik olarak değerlendirilmiştir. Sadece erkeklerin katılmasının doğal karşılandığı toplantılara kadınların da katılma özgürlüğünün bulunması, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çevredeki toplumlar ve dinler tarafından pek hoş görülmemektedir. Bu dine inanan Kürtlere yöneltilen birçok cinsel sapkınlık suçlamasının nedeni de budur (*bkz. Din: Yezdanilik*). Binlerce yıldır yapılan bu iftira dolu suçlamalara rağmen, hâlâ da kadınların Alevi ve Yezidi toplumlarının tüm dinsel törenlerine katılmaları istenir. Yarisani mensupları çevre toplumların bu doğrultudaki baskılarına kısmen boyun eğdiklerinden, dinleri daha az liberaldir. Özellikle Şii İslama yakın olan bazı Yarisani mezhepleri, kapalı mekanlarda yapılan toplantılara kadınların katılmasını yasaklamıştır.

Yezdanilikten oldukça etkilenmiş olan Babi hareketi de kadınlar konusunda liberal bir bakış açısına sahiptir (*bkz. Din: Babilik ve Bahailik*). Birincil yeni yaratılma döngüsünün de facto avatarı olan Tahira Qurratul Ayn 1849'da "yeni Babi dininin temel bir prensibinin kadın erkek eşitliği olduğuna işaret etmek için" ihramını halk içerisinde çıkarmıştır (Fisher 1978). Aslında Tahira'nın hareketi, Yezdani Hallac'ın M.S. 922 yılında çarmıha gerilmesi üzerine kız kardeşinin Bağdat'ta ihramını atmasına benzer bir cevaptır (*bkz. Din: Mistik Sufi Tarikatları*).

Kürt kadınının yüksek sosyal statüsü ve göreceli özgürlüğünün Yahudi Kürtler tarafından benimsenmesi 17.yy'da ilk kadın haham olan ünlü Haham Asenath Barzani'nin ortaya çıkmasına yol açmıştır (*bkz. Yahudilik*). Aslında, klasik Adiabene Kürt Kraliçesi Helena'nın Yahudiliği kabul etmesini sağlayan şeyin önce kocası olan kralın, sonra da krallığın din değiştirmesi olduğu anlaşılmaktadır (*Josephus, Bellum Judaicum, v. 55, 119, 147*).

Kürt kadını ekonomik açıdan komşu etnik grup kadınlarından çok daha güvenli bir yere sahiptir. Yahudi kaynakları, Kraliçe Helena'nın kıtlık sırasında kendi bütçesinden ayırdığı parayla Mısır'dan aldığı tahılı Yahudi Kutsal Toprakları'na yardım olarak göndermesinden övgü ile söz eder (*Josephus, Antiquities, xx. 49, 101*). Yakın zamana kadar ve hatta daha geleneksel bölgelerde günümüzde bile, aile reisi erkeğin ölümü ya da gözden düşmesiyle birlikte, adet olduğu üzere erkeğin malı ve sosyal statüsü kadına geçer. Ailede bir erkek çocuğunun bulunması kadının aile reisi olarak kocasının yerini almasını nadiren engellemiştir.

Driver tarafından da saptandığı gibi (bkz. yukarıdaki kısımlar) evlilikler geleneksel olarak görücü usulü ile olmayıp, erkek ve kadın birbirini seçer. Bu tür evlilikler sadece politik veya ekonomik zorunluluklar yüzünden olmuştur.

Bir ironi olarak, son on yıllarda, bir çok Kürt erkeği daha baskın etnik komşularının değerlerini "modernizasyon" adına almaya çalışmakta olup kadının özgürlüğünü evde ve toplumda sınırlama girişiminde bulunmaktadır. Kadınlar kasaba ve şehirlerde daha sık olarak çarşaf giymeye zorlanmaktadırlar. Bunlar hakim devletler kültürünü en fazla özümsemiş kesimi oluşturur. Bu "modernizasyon" un Kürt toplumunun kadına gösterdiği geleneksel liberal yaklaşımı sınırlama da başarılı olma olasılığı azdır. Kaldı ki, yeni bir modernizasyon dalgasının kadın özgürlüğü ve sosyal eşitliğine daha yeni eğlimler getirmesi mümkündür. Bununla birlikte, bin yıllık Kürt gelenekleri Kürdistan'ın uzak parçalarında yaşamaya devam etmektedir. Gerçekten de Türk-İran sınırının iki yakasında Koy ile Van sınırları içerisinde bulunan Kurasonni gibi günümüz kapalı aşiretlerinde kız çocuğunun doğumu erkek çocuğundan çok daha fazla kutlanmaktadır.

Okunması Önerilen Kaynaklar ve Biblografya

Aristova, T.F., "Ocherki kul'tury i byta kurdskikh krest'yan Irana" ("İran Kürt Köylülerinin Yaşam Biçimi ve Kültürleri Üzerine Bir İnceleme") *Trudy Etnografii Miklukho-Maklaya* 39 (Moscow, 1958); Feitelson, Diana, "Aspects of the Social Life of Kurdish Jews," *Jewish Journal of Sociology 1.2* (1910); Fischel, Walter, *"The Jews of Kurdistan,' Commentary* VIII.6 (1949); Fischer, M., 'On Changing Concept and Position of Persian Women,' in L. Beck and N. Keddie, eds., *Women in the Muslim World* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978); Ghirshman, R., *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest* (Baltimore, 1954); Hansen, Henny, *Daughters of Allah: Among MuslimWomen in Kurdistan* (London, 1960); Hansen, Henny, *The Kurdish Woman's Life: Field Research in a Muslim Society, Iraq* (Copenhagen: Ethnografiske Kaekke, no. 7, 1961); Magnarella, Paul, *"A Note on Aspects of Social Life among the Jewish Kurds of Sanandaj, Iran," Jewish Journal of Sociology XI.1* (1969); Mir-Hosseini, Ziba, *"Changing Aspects of Economic and Family Structures in Kalardasht, A District in Northern Iran,"* yayınlanmamış doktora tezi (Cambridge: Department of Social Anthropology, Cambridge University, 1980); Mir-Hosseini, Ziba, *"Impact*

of Wage Labour on Household Fission in Rural Iran," Comparative Journal of Family Studies 18.3 (1987); Mokri, Mohammed, *'Le Mariage chez les Kurdes,' Revue de la Société d'Ethnographie* (Paris, 1962); Nikitine, Basile, *Les Kurdes, etude sociologique et historique* (Paris, 1956); Roaf, Michael, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990).

Genel Biblografya

Kürtlerin sosyal psikolojileri ve sosyal davranış ve organizasyonlarının kültürel çevresel kökenleri üzerine iki mükemmel çalışma Abdul-Kader Amin'in "Kürt Atasözleri" -Kurdish Proverbs- (New York, 1989), ve Samande Siaband (M. Izady tarafından kullanılmış bir takma ad)'ın "Evim Dağlar" -Mountains My Home- Kurdish Times II.2 (1988) adlı eserleridir; "Witold Rajkowski, "A Visit to Southern Kurdistan," Geographical Journal 107.3-4 (1946); Daha eski değerli bir çalışma C.J. Edmonds'un, Kurds, Turks, and Arabs (London: Oxford University Press, 1957). B. Nikitine, Les Kurdes. Etude Sociologique et Historique (Paris, 1956); Henny Hansen's work, The Kurdish Woman's Life: Field Research in a Muslim Society, Iraq (Copenhagen: Ethnografiske Kaekke, no. 7, 1961) adlı eser Kürt kadınının sosyal statüsünden çok daha fazla konuya ışık tutar ve okunacak değerli bir eserdir. İran Kürtleri'nin politik ve sosyal organizasyonları üzerine daha özel biblografya Wolfgang Behn'in, The Kurds in Iran: A Selected and Annotated Bibliography (London: Mansell, 1977) adlı eserinde verilmiştir; Hanzelka Jiri and Miroslav Zikmund, Kurdistan: Land der Aufst‰nde, der Legenden und der Hoffnung (Prague: Artic Praha, 1962); and Kurdnâsi: A Journal of Kurdish Studies, a Semiannual academic publication by the American Society for Kurdish Studies, New York.

VIII. Bölüm
POLİTİKA ve ÇAĞDAŞ KONULAR

ULUS-DEVLETLER VE KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİ

Kürtler günümüzde dokuz ayrı bağımsız devletin sınırları içinde azınlık olarak bulunmakla birlikte, Kürt nüfusunun neredeyse %90'ı sırf İran, Irak ve Türkiye sınırları içerisinde yaşamaktadır. Hakikaten de Kürtler, günümüzde tarihi Kürdistan'ı paylaşmış olan bu egemen devletlerde sayısal bakımdan azınlıktadırlar. Kürtler ile diğer ulusal etnik azınlıklar arasındaki benzerlikler bundan ibarettir. Diğer herhangi bir standarda göre, canlı ve zengin bir ulusu oluşturan Kürtler, bireysel ya da toplu olarak yabancı işgali altındaki büyük bir ulusun özelliklerini gösterir. Kürtlerin egemenlikleri altında yaşadıkları devletler ile olan yerel çatışmaları, savaşa ve halk ayaklanmalarına yatkın oluşları, vatanlarının sık aralıklarla sistematik bir biçimde harap edilmesi, kitlesel biçimde topraklarından sürgün edilmeleri ve bunların yanı sıra, çeşitli amaçlara ulaşmak üzere kurulup tasfiye edilen sayısız Kürt siyasi partisi gibi özellikler, Kürtleri yaşadıkları devletlerdeki diğer azınlıklar ve dünyadaki çoğu azınlıktan ayırmaktadır (*bkz. Erken Modern, Modern ve Yakın Tarih; Sürgünler ve Zorunlu İskanlar; ve Siyasi Partiler*).

Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, her ne kadar 1871'den önce hiç bir zaman tek bir Alman Devleti altında birleşmemişlerse de, Almanların bir ulus olarak sahip oldukları niteliklerin aynısı Kürtlerde de mevcuttur. Kürtlerin modern anlamda bir "ulus" olarak yoksun oldukları tek şey egemen bir devlettir. Kabul gören tüm diğer standartlara göre Kürtler büyük bir ulustur.

Örgütlü devlet aygıtının Türkiye, Suriye, Irak ve İran'da, yeni oluşturulan sınırları içinde geçmişten devraldıkları farklı halklardan tek bir ulus yaratmak üzere yaptıkları en temel şey, esas olarak Kürtleri göz ardı etmek olmuştur. Gerçekten de yine aynı devletler, Kürt toplumunun farklı ve ayrı bir ulusal kimlikle gelişmesini engellemek için ellerinden gelen her şeyi yapmış ve çoğu kez farklılıkları tümüyle yok etme yoluna gitmişlerdir. Bu devletler Kürtlerin geçmişini, hem mecazi hem de gerçek anlamda, mezara gömmeye çalışmış, eski Kürt kültürünün özgünlüğünü reddetmiş ve Kürtler için ulusal bir öneme sahip olan herhangi bir konuda özgün araştırma yapılmasını engellemişlerdir. Daha da önemlisi, bu devletler, Türkiye'de 'Dağ Türkleri" , Suriye ve Irak'ta (Yezidiler için) ise 'Ümeyye Arapları" olarak uydurdukları kimlikleri Kürtlere zorla kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Kürtlerin İran, Sovyet Azerbaycan'ı ve Türkmenistan'daki varlıkları ise tamamen inkâr edilmektedir. Bu çabalar Kürtler arasında bile, kafa karışıklığı yaratacak kadar etkili olmuştur.

Kürdistan'ın parçalarını yöneten devletlerin bütün çabası politik birliği sağlamak üzere etkili ve evrensel bir ulusal kimlik ve Avrupa modeline uygun bir ulus-devlet kurma yönünde olmuştur. Türkiye, Suriye, Irak'ta, eskiden sırası ile kır ahalisi ve çöl göçebeleri için aşağılayıcı anlamda kullanılan *Türk* ve *Arap* terimleri, şimdilerde yeni ve ortak bir ulusal kimlik yaratmak için tarihsel ve dilbilimsel çarpıtma ve efsaneler aracılığıyla teşvik edilmektedir. Günümüzdeki modern 'ulus" kavramının kendileri için hatırlanabilir zamanlardan bu yana tanımlanabilir ve bir nosyonlar birliği anlamında geçerli olduğu, ve dünya kültürüne temel bir katkıda bulunduğu gibi bir görüşe ulaşmak için, tarihsel gerçekler muğlaklaştırılarak çarpıtılmıştır.

Peki Kürtler bu karmaşık fotoğrafın neresinde yer almaktadır? Kürtlerin Arap ya da Türk olmadıkları açık olduğuna göre, onlar için bir sözde-kimlik uydurarak onları Arap ya da Türk yapma çabaları hep zorlamayla ve hoyratça olmuş ve sonuçta da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kürt kültür ve dili İrani bir kökenden geldiği için, Kürtler İran devletinin pan-İran görüşlerine tam da uygun düşmektedir. İran devletinin kendi sınırları dışındaki Kürtlere yardım edişi, yalnızca Kürt kimliğini geniş İrani halklar ailesi içerisinde daha kolay açıklayabildiği için değil, bu durumun pan-İran gerçekliğine (tabi söz konusu dönemlerin gerçekliğine de) uygun düşmesinden de kaynaklanmaktadır. Şah Rıza Pehlevi Kürtlerden 'en fakir Aryen ve en soylu İran ırkı" olarak söz etmektedir. O'na ve diğer pek çok elit kesimlere göre, *İranlı* ile *Fars* eş anlamlıydı.

Tahran'ın öne sürdüğü gibi, Kürtler gerçekten de kültür ve dil bakımından Farslar gibi İrani bir toplumdur. Öyle ki, bilim çevrelerinde bile *İranlı* ve *İrani* kavramları (*Alman* ve *Cermen* kavramları kadar farklı) konusunda ortaya çıkan karmaşa dikkate alındığında, Kürtler anlaşılabilir bir biçimde, dillerinin ilişkisi ötesinde, neyin tümüyle kendilerine ait olduğu ve neyin giderek *Farisi* anlamına gelen, İran'a ait olmadığı konusunda net değillerdir. Bu yüzden, Türkiye, Irak, Suriye ve diğer bağımsız ülkelerde yaşayan Kürtler, kendilerini diğer uluslardan kolaylıkla ayırabiliyorken, bu durum İran'da yaşayan Kürtler için o kadar kolay değildir.

İran ile diğer ülkeler arasındaki önemli bir başka fark ise, buradaki Kürtlerin uzun süreden beri İran devletinin bir parçası olmalarıdır. Avrupalı sömürgeci devletler, daha önce hiçbir zaman devlet olarak hayat bulmamış olan Türkiye, Suriye ve Irak'ı I. Dünya savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından yarattılar. Kürtler o günün koşullarında bağımsız bir devlet olarak sırf Britanya ve Fransız sömürge devletlerinin çıkarlarına hizmet etmediği için, yeni oluşturulan bu devletlerin sınırları içerisinde yaşamak zorunda bırakıldılar. İran'daki Kürtler 16.yy'dan bu yana bu devletin sınırları içerisinde yaşamaktadırlar, tek fark bu devletin 1935'ten sonra İran olarak adlandırılmasıdır.

Geçmişte ve günümüzde, İran'ın bir çok ünlü şahsiyeti asimile olmamış Kürtler arasından çıkmıştır. İslam Devriminden önce İran'ın en önemli siyasi partisi olan Ulusal Cephe'nin (Dr. Muhammed Musaddık tarafından kurulmuştur) son iki yıllık başkanı Kirmanşahlı bir Kürt olan Kerim Sancabi olmuştur. Ulusal düzeyde birçok önemli yazar, sanatçı ve toplumsal şahsiyet de, etnik olarak Kürttür. Ancak sosyal merdivenin basamaklarını hızlı bir biçimde tırmanan bu kişiler pan-İrani bir gündemi izlemişler, Kürt bir gündemleri olmamıştır. Buna ters düşen davranışlar ise misilleme ve bulunulan mevkinin kaybedilmesi ile sonuçlanmıştır.

İran nüfusunun %12'lik bir bölümünü oluşturan ve bu oranı arttırma yönünde çok az umudu olan İran Kürtleri (*bkz. Demografi*), kendilerini merkezi Kürdistan'a, yaklaşık olarak 1000 km uzaklıkta olan Horasan Kürt yerleşim yeri ve yine Elbruz Dağlarında kalabalık nüfusları olan bir çok küçük bölge arasında bölünmüş olarak görürler. Merkezi Kürdistan'ın İran'da kalan kısmındaki bölgesel farklılıklar, Kürtlerin tek ses olarak gelişip ve Tahran'da çıkarlarını savunmalarını engellemektedir (*bkz. İç Altbölünmeler*).

Irak'ta da birçok Kürt, üst düzey siyasi makama gelmiş ve çeşitli kereler Irak başkanlarına yardımcılık yapmıştır. Irak Devleti 1932 yılında kurulduğunda (Britanya mandası bu tarihte sona erdi) güçlü bir politik elitten yoksundu. Bu yüzden Bağdat rejimi diğer etnik grupların temsilcilerini dışarıda tutmanın mümkün olmadığını düşünmüştür. Bağdat'ta bağımsızlıktan bu yana yönetimi elinde tutan Sünni Araplar, Irak nüfusunun Kürtlerden (%23.5) daha az bir bölümünü, yani toplam nüfusun yaklaşık olarak %18'ini oluştururlar. Kişi hükümeti desteklediği sürece, kendi Kürt kimliğini saklama gereksinimi olmaksızın yüksek siyasi ve sosyal statüler kazanabilir. Yönetimin yalnızca çok dar bir kısmı (üst düzey askeri mevkileri de içeren) Sünni Araplara tahsis edilmiştir. Bu durum etnik şovenizmden çok güvenlik ve aile çevresini memnun etmekle ilgilidir. Kürt ya da diğer herhangi bir kişinin sadece etnik kimliğinden dolayı sosyal tabakalarda yükselmesini engelleyen bir devlet ideolojisi yoktur. Bağdat'ın zaman zaman öncülüğünü yapmaya çalıştığı pan-Arapçılık, yakın zamanda Iraklı Arapların" (%15 kadarı Kürt askerlerden oluşan) Arap Kuveyt'i yok etmek istemesinde de görüldüğü gibi, gerçek olmaktan çok bir retoriktir.

Onca kötülenen Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin bile Kürtleri, ya da başka birilerini, kimliklerinden dolayı değil, otoritesine meydan okudukları için cezalandırmıştır. Saddam'ın kendi ailesi ve aşiretinin (Tikriti) üyeleri ile dağların derinliklerinde yaşayan bir Kürt köylüsü arasında bu anlamda hiçbir fark yoktur; onun otoritesine karşı çıktıklarında ikisi de aynı kaçınılmaz akıbeti paylaşır.

Irak Kürtlerinin geleceği belirsizliklerle doludur. Tamamen hükümran ve toprak bütünlüğüne sahip olan bağımsız bir ülkeyi tekrar uluslararası topluluğa kabul ettirmek, mevcut statükonun devamından daha fazlasını gerektirmektedir. Yine de, Irak'taki Kürtlerin büyük bir bölümü ya Bağdat rejiminin doğrudan yönetiminin dışında kalmış, ya da Mart 1991'den bu yana olduğu gibi, tamamen bağımsız olmuştur. Adeta şoke olarak kuşkuyla uyanmış olan Irak Kürtleri'nin tekrar Bağdat'tan yönetilmeye razı olması hayal edilemeyecek kadar zordur. Bağdat'ın Kürt bölgelerini tekrar denetim altına alma girişiminde bulunduğu 1991 baharında yaşanan kitlesel göç, bu durumu açıkça ortaya koymuştur.

Irak'ın neredeyse bağımsız olan bu "özgürleştirilmiş" kısmında üç yıldan sonra, Kürt partileri bağımsızlık ilan etme ve BM ülke kulübünden koruma sağlama fırsatını bir kez daha cömertçe harcadı. Yine bağımsız ya da özerk bir Kürdistan'ın uygulanabilir bir düşünce olduğunu, yani kendi başlarına bırakıldıklarında Kürtlerin kontrol ettikleri bölgelerde yasama, düzeni sağlama ve vatandaşlarının ihtiyaçlarını karşılama yeteneğine sahip olduklarını dış dünyaya göstermekte başarısız oldular. Geride bıraktıkları dört yıllık icraat dönemi, bölgenin ekonomi ve yönetiminde yapılan bir dizi utanç verici başarısızlıkla doludur. Her biri kendi yerel politik rakibi ile gelirle-

rin bölüşülmesi üzerinde arsızca kavga ederken, sivil güvenlik tamamen unutulmuş ve kaçakçılık temel bir sanayi haline gelmiştir. 1995 yılına gelindiğinde, özerk bölgelerin başkenti olan Erbil ve Kürt parlementosu bile KDP ve KYB'nin savaş ağaları tarafından rehin tutulmaktaydı. Bu acayip durum öylesine dayanılmaz hale geldi ki, Ankara, güvendiği memurlarını Irak Kürt liderleri arasında barış için arabuluculuk yapmakla görevlendiriyordu. Eğer Irak'taki Kürtler kendi kendilerini yönetme rüyalarını gerçeğe dönüştüreceklerse, hiç kuşkusuz bugün sahip olduklarından çok daha iyi bir politik ve diplomatik yeteneğe ihtiyaçları vardır.

Ayrı bir Kürt kimliği düşüncesi geçmişte olduğu gibi gelecekte de en çok Türkiye'de devlet ideolojisi ile çatışacaktır. *İran, Irak* ve *Suriye* adları etnik bir kimliğe dayanmazken, *Türkiye* adı etnik bir kimliği temel alır. Türkiye sözcüğü tanımı itibariyle "Türklerin vatanı" anlamına gelmektedir. Öyleyse, Türkiye'de bulunan Kürtleri "Türkiye Kürtleri" olarak adlandırmak bile tanım bakımından çelişkilidir. Bir Türk nasıl bir Kürt olabilir? 1924-25 Yıllarındaki Anadoluculuk düşüncesinin savunucuları belki de böyle bir tutarsızlığın farkına varmışlardır (*Andrews, 1989*). Onların bu yaklaşımı Kürtler ya da Türk olmayan diğer azınlıklara karşı duyarlı olmalarından değil, yeni kurulan Türkiye cumhuriyetinin hayal ettiği daha büyük pan-Türk düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. *Türk* ve *Türkiye* terimlerinin Türk ırkına mensup tüm halkları ve yaşadıkları bölgeleri, yani hayali Turan'ı tanımladığı savunulmuştur. 'Biz Anadoluluyuz" diye savundular, 'Anadolu bizim anavatanımızdır, ulusumuz Anadolu ulusudur" (*Tachau, 1962, 167-8*). Gerçek nedeni ne olursa olsun, Anadolu gibi nötr bir isim, daha sonra *Türkiye* adından doğan etnik şovenizm ve radikalizmi önleyebilirdi.

1982'deki Türkiye Anayasası, kaçınılmaz olarak etno-sentrik (ırk-merkezci) olan *Türkiye* ve *Türk* terimlerinin yetersizliğini adeta kabul edercesine, 66. maddesinde Türk'ü, 'Türkiye Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan kişi" olarak tanımlamaktadır. Burada hiçbir etnik köken tanımlanmamaktadır ve yasal anlamda bir Türk, etnik bir Kürt de olabilir. Oysa bu durum uygulamada Türkiye'de sadece etnik kökeni Türk olan ya da böyle olması kabul edilen insanların yaşadığı biçiminde yorumlanmaktadır. Bu yüzden, 1930'da Türk parlamentosundan geçen bir yasa Kürt dilinin resmi kurumlarda (örneğin mahkemelerde), basın alanında, eğitimde, haberleşmede (telgraf), propaganda ya da yayında (radyo v.b.) kullanılmasını yasaklamıştır. Bu yasakları ihlal edenler hapis cezaları ile cezalandırılmıştır. Geçmişte derecesi değişen ve bazen oldukça sert biçimde uygulanan bu yasak, dilin günlük hayatta kullanılmasına bile izin vermemiştir. Ağza tıkaç sokma anlamına gelen oldukça garip ve uygulanması imkansız olan bu yasa, Kürt nüfusunda kısmi bir düşüşün gözlenmeye başlandığı ve bunun Kürtlerin asimile oldukları izlenimi verdiği bir dönemde (*bkz. Demografi*), yani 1950'lerde yumuşatılmıştır. Ancak bunun tersi bir eğilimin söz konusu olduğu anlaşılınca, Türk hükümetleri 1960'lı yılların ortalarında bu kısıtlamaları tekrar uygulamaya koymuş ve 1970'li ve özellikle de 80'li yıllarda daha da artırmışlardır.

Aralık 1990 ile Mart 1991 arasında cumhurbaşkanının isteği ile parlamentoda yapılan bir dizi görüşmeden sonra alınan bir kararla Kürtlerin dillerini açıkça kullanmalarına yeniden izin verildi. Aralarında bir gazetenin de bulunduğu birçok Kürtçe yayın çıktı (*bkz. Dil, Edebiyat ve Basın*). Bunlar 1950'li yıllardan bu yana Türkiye Cumhuriyeti'nin en büyük iki etnik gurubunu uzlaştırmak üzere atılmış en önemli

olumlu adımlardı. Bu aynı zamanda, burada yaşayan Kürtlerin yaşamında kısa bir süreliğine bile olsa bir şeylerin iyiye doğru gittiğinin ve soruna barışçıl bir çözüm bulunabileceğinin de işaretiydi. Ancak, vizyon sahibi Özal'ın 1993'teki ölümü tüm bu umutları bir çırpıda yok etti. Özal'dan sonraki dönemde kurulan Demirel-Çiller hükümetinin beceriksizliği ya da en azından net bir etnik politika plânına sahip olmayışı, güçlü Türk generallerinin, Kürtlere ve ülkedeki diğer dinsel ve dilsel gruplara uyguladıkları şiddet politikalarını hayata geçirmelerini sağladı. Halk destekli bir başkaldırı ve gerilla savaşını sadece kuvvet kullanan bir düzenli ordu ile bastırabileceklerine abartılı bir şekilde inanmaları, Türk-Kürt sorununun Mart 1995'te Irak'a sıçramasına neden oldu. Tarihte hiç bir ordu sadece zalimce kuvvet kullanarak böylesine kararlı ve fedakâr milis kuvvetleri yok etmekte başarılı olamadığı için (örneğin ABD-Vietkong fiyaskosu), Türk generalleri bunu başaracak ilk ordu olmayı istiyor olmalılar.

Öte yandan, Türk Parlamentosu milletvekillerinin yaklaşık beşte biri kadarının asimile olmamış Kürt oldukları herkesçe bilinen bir gerçektir. Bir çok önemli kişi, politika, ordu ve hayatın diğer alanlarında görev almakta, bunların bazıları asimile olmalarına rağmen (*bkz. Entegrasyon ve Asimilasyon*), tüm verilerin gösterdiği gibi, çoğunluk asimile olmamıştır. "K" harfi ile başlayan dört-harfli kelimeyi kullanmadıkları ve etnik kökenlerine ilişkin herhangi bir şey söylemedikleri sürece güvenlikte olacakları onlara açık seçik biçimde anlatılmıştır. Ancak, yakın zamanda Kürtçe konuşmanın resmen kabul edilmesiyle birlikte, Ankara'nın kendisi de *Kürt* sözcüğünü yeniden telaffuz etmeye başlamıştır. Türk ordusu ile Kürt PKK gerillaları arasında devam eden çatışmalara rağmen, bu durumu Türkiye anayasasında *Türk*'ün devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan kişi anlamında genişletilmiş bir yorumu olarak da görmek mümkündür.

Bir ulus sosyal ve politik olgunluğa eriştikçe sosyal ve siyasal eşitlik doğrultusunda böylesi adımların atılması galiba kaçınılmaz oluyor. Ayrıca bir olasılık olarak, Türkiye Avrupa Birliği'ne (AB) kabul edildiği zaman, Türkiye'de yaşayan Kürtlerin çoğunluğu AB ülkelerine dağılacak ve kaderleri Ankara'dan çok Brüksel'in elinde olacaktır. Türkiye'nin AB'ye tam üye olabilmesi için, daha uzun ve zor bir yoldan geçmesi gerekmektedir. Ancak, 1991'den itibaren başlatılan demokratikleşme trendi, son zamanlarda ortaya konulan cesaret kırıcı gelişmelere rağmen, yine de Türkiye'deki Kürtlerin geleceği konusunda umut verici gelişmelere kaynaklık edebilir.

Suriye'nin Kürt etnik kimliğine yaklaşımı, Fransız mandası döneminde bu etnik kimliğe sunduğu yoğun bir teşvik ve destek dönemi ile, Başkan Esat'ın 1968'de iktidara gelişinden önceki bağımsızlık döneminde, bir o kadar yoğun olan bir baskı ve sürgün dönemi arasında değişmiştir. Esat Hükümeti Suriye Kürtleri üzerindeki yoğun şiddet ve baskıyı önemli ölçüde azaltmıştır. Ancak bu durum hiç de Kürtlerin kültürel ve etnik kimliklerinin özgürce ifade edilmesi anlamına gelmemiştir. Bu politika değişikliği iki temel nedenden kaynaklanmıştır. Birincisi, Şam'ın, Suriye sınırının kuzey ve kuzey doğusunda bulunan üç Kürt bölgesi ve özellikle de Irak ve Türkiye yönetimlerine karşı güçlü bir muhalefet geliştiremeyen Kürtlerin, Türkiye ve Irak karşısında puan kazanmak için kullanılabileceğinin farkına vardığı anlaşılıyor. Kürt kültürünün kimi küçük alanlarda, örneğin müzik alanında, ifade edilebilmesine izin

verilmiş, ancak bu da her zaman sıkı bir resmi denetim altında tutulmuştur. İkincisi, Esat Hükümetinin kendisi Suriye'de bir azınlığı, yani Alevileri temsil etmektedir. Bu yüzden iktidarı elinde tutabilmek için her ayrı etnik grupla iyi geçinmek zorundadır. Yine de, Suriye'deki Kürtler, Suriye sınırları dışındaki Kürt faaliyetlerinin Şam'ı etkilemesinden yararlanabilecekleri gibi bundan zarar da göreceklerdir.

Eski Sovyetler Birliğinde Kürtler sadece Kafkasya ve Orta Asya sınırları çevresinde dağınık gruplar halinde yaşamaktaydı. Ermenistan ve Gürcistan'da yaşayan ve nüfusu on binlerle ifade edilen Kürt topluluklar kültürel bir özerklikten imrenilecek ölçüde yararlanmışlardır; günümüzde bunlar, Sovyetler dışında yaşayan milyonlarca Kürde, Sovyetler Birliğinde yaşama avantajının bir kanıtı olarak sunulabilecek örneklerdir. Azerbaycan ve Türkmenistan'da ise, Kürtler Sovyet yönetimi altında olmalarına rağmen, kimliklerinin inkâr edilmesi ve sürgünlerle karşı karşıya kalmışlardır. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte durum önemli ölçüde değişmeye başladı. Örnek gösterilen Ermenistan Kürtleri, Müslüman soydaşlarının Azerbaycan'a sürgününe tanık oldular. Bunu bir kısım Yezidi Kürdün rahatsız edilmesi ve sürülmesi izledi. Azerbaycan'daki eski "Kızıl Kürdistan" Kürtleri, işgalci Ermeni kuvvetler tarafından Azerbaycan içlerine sürüldüler. Azerbaycan ve Rusya'da Kürtler giderek istenmemeye ve yoğun biçimde rahatsız edilmeye; devlet konut yardımına kayıtları yapılmamaya ve yiyecek karneleri verilmemeye başlandı (*bkz. Yakın Tarih*).

Kürtlerin karşı karşıya kaldıkları tüm bu parçalanmalar, ulusun çeşitli kesimleri arasında gözlenen kültürel ve sosyal ayrılıkları daha da derinleştirdi. Ulusal haklarının inkâr edilişi Kürtleri, hükümranlığı altında yaşadığı devletlerin yönetimleriyle genelde geçimsiz, kendi içinde kavgalı, fazlasıyla politikleşen ve sürekli savaş halinde olan bir halk haline getirdi. Kürtlerin bu devletlerin en hassas sınır bölgelerinde yaşıyor olmaları, onları birçok kez siyasal ve fiziki olarak iki ateş arasında bırakmıştır. Kürtler tüm bu bölünmelere rağmen, Ortadoğu'nun son bin yıllık tarihinde bu kesintisiz asimilasyon ve yok etme politikalarına rağmen, büyük bir ulus olarak ayakta kalmayı başarmışlardır.

Sovyetler Birliğinin dağılması ve bu bölgede bir düzine yeni devletin ortaya çıkması, Kürtlere özellikle komşu bölgelerdeki sınırların eskisi kadar değişmez (kutsal) olmadığını öğretmiştir. Slovenya'dan tutun da Kore ve Yemen'e kadar, Avrasya kıtasının önemli bir kısmındaki değişken politik durum, eskiden radikal ve altüst edici bir olgu olarak görülüp reddedilen, ancak günümüzde uluslararası toplumdan destek gören, etnik grupların bağımsızlığı da dahil olmak üzere, temel insani ve ulusal hakların kabulünü kapsayan birçok yeni imkânın önünü açmıştır.

Ek Okuma ve Kaynakça

İsmail Beşikçi, *Devlet İdeolojisi ve Kürtler*, Middle East Report (Temmuz-Ağustos 1988); Peter A. Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1989); Süreyya Bedirhan, *The Case of Kurdistan Against Turkey* (Filadelfiya: Kurdish Independence League, 1928); F. Tachau, "*The Search for National Identity among the Turks,*" Die Welt des Islams 8 (Leiden, 1962); Martin van Bruinessen, "*Kurdischer Nationalismus und Sunni-Schii Konflikt,*" Geschichte und Politik religiöser Bewegungen im Iran, Jahrbuch zur Geschichte und Gesellshchaft des Mittleren Orients (Berlin/Frankfurt, 1981) içinde; Ferhad İbrahim, *Die Kurdische Nationalbewe-*

gung im Irak: eine Fallstudie zur Problematik ethnisher in der Dritten Welt (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983); Christiane More, *Les Kurdes Aujourd'hui: Mouvement National et Partis Politiques* (Paris: Editions l'Harmattan, 1984); Theodore Nash, *"The Effect of International Oil Interests upon the Fate of Autonomous Kurdish Territory: A Perspective on the Conference at Sèvres*, August 10, 1920," International Problems 15, 1-2 (1976); McDermott and Short, The Kurds (Londra: Minority Rights Group, 1975); US Helsinki Watch Committee, Destroying Ethnic Identity: The Kurds of Turkey (New York: USHWC, 1988).

JEOPOLİTİK

Kürdistan'ın jeopolitik konumu Kürt ulusunun 20. yüzyılda bağımsız bir devlet kurmasının önündeki en etkili engel olmuştur. Günümüzde yedi uluslararası sınıra dek uzanan (ve iki devlette daha bağımsız yerleşim birimleri) olan Kürdistan, 1991'e dek süren 70 yıllık olaylı dönemde, Ortadoğu'yu Sovyetler Birliği'nin Kafkasya'daki ileri savunma hattından ayıran dağların oluşturduğu bir savunma kemerini andırmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Kürdistan Ortadoğu'nun bu kuzey ufkunda geleceği belirsiz bir tampon bölge işlevi görmeye devam etmektedir.

Kürtler, dünyanın dört önemli jeopolitik güç oluşumunun; yani, Arap dünyası (Irak ve Suriye), NATO (Türkiye), Varşova Paktı ve Sovyet bloku (Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan) ve Güney Asya-Orta Asya Bloku (İran ve Sovyet Türkmenistan'ı) temsil edildiği toprakların yerli temsilcileri olan tek etnik grup olmak gibi belirsiz bir bölünmüşlüğe maruz kalmışlardır. Kürtler ve onların 20.yy'daki kaderi bu dünya blokları arasındaki güç politikaları ve değişen çıkar noktaları bağlamında kavranmak zorundadır.

İran'ı baskı altına almak için Kürtlere yardım etmek dünya güçleri için, Türkiye'nin doğu kanadını dolaylı olarak ama ciddi biçimde SSCB ile birlikte olmaya zorlama, dolayısıyla NATO'nun güvenliğini tehlikeye atma anlamına geliyordu. Irak Kürtleri'ne sunulan yardım, uzun süredir Bağdat'a kin besleyen İran ve Suriye'ye dolaylı olarak yardım etme ve yine Türkiye'yi endişelendirme anlamına gelmektedir. Irak ve Suriye'de bulunan ve Arap olmayan azınlıklarla dış güçler arasındaki flört Arap bloku tarafından hiçbir zaman iyi karşılamamıştır. Batı için Kürtlere yardım etmemek ise onları Sovyetler Birliği'nden yardım bekler hale sokmak ya da sorunlarını anlatmak üzere tek alternatif olarak terörizme yöneltmek anlamına gelmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bu kuzey kartı, Kürt liderlerinin elinden çıkmış oldu. Ancak günümüzdeki kararsız durum eski haline dönebileceği gibi bilinmeyen yeni bir biçim de kazanabilir.

Diğer tarafları kurak olan Ortadoğu'nun temel su kaynağı olan Kürdistan, hakim ülkeler için kritik bir önem taşır. Buna ek olarak, Türkiye ve Suriye'nin petrol rezervlerinin tamamına yakını Kürdistan'dayken, Irak'ın toplam petrol rezervlerinin üçte birini Kerkük petrol bölgesi oluşturmaktadır (*bkz. Doğal Kaynaklar: Petrol*). Gerçekten de aynı ekonomik ilgi, muhtemelen Britanya'nın I. Dünya Savaşı sonrası Kürdistan için bağımsızlık öngören Sevr Anlaşmasına sırt çevirmesinin temel nedenidir. Petrol bulunan Orta Kürdistan'ın stratejik ve ekonomik öneminden dolayı, geriye kalan kısmın Türkiye'ye ilhak edilmesi karşılığında, Britanya burayı Irak mandasına kattı.

Kürtlerin ulusal refahının önündeki diğer bir engel ise, Kürtlerin yakın çevrelerinde doğal dostlardan yoksun olmasıdır. Kürtler, pan-Arap ideali etrafında birleşmeye hizmet ettiği için, etrafındaki diğer Arap devletleri tarafından desteklenen Filistin halkından bu yanı ile açık biçimde ayrılmaktadır. Kürtler egemen komşularının hiçbiri ile etnik bir kimlik ortaklığına sahip değildir. Kürtler kendi stratejik topraklarının ve dünya jeopolitik çıkar çatışmalarının kurbanıdır. Bu yüzden, hem bölgesel hem de uluslararası alanda dostları yoktur.

Ayrıca Kürtler, her biri farklı bir ülkenin kültür ve dünya görüşünden etkilenen, birçok jeopolitik bloka ayrılmış olmalarından dolayı da kaçınılmaz olarak bölünmüşlerdir. Günümüzde, Doğu ve Güney Kürtleri'nden İran'ın geleneksel ideolojisi olan İslam'a uymaları istenirken, Irak ve Suriye'de yaşayan Kürtler, Batı karşıtı bu iki ülkenin radikal Arapçılığı ile kendi varlık nedenlerini ve geleneklerini uyumlu hale getirmek zorundadır. Anadolu'daki Kürtler ise, Güney Avrupa görünümlü bir kültür ve batıya sadık olan modern bir devletle karşı karşıyadır.

Bu kültürel, ekonomik ve politik güçler Kürtlerin çeşitli kesimlerini farklı yönlere doğru çekmektedir. Eğer bu duruma bir son verilmezse, hiç kuşkusuz uzun vadede, Kürtlerin ulusal kimlik ve kültürel birliği zayıflayacak, eski ve tek ulustan yeni yeni uluslar ortaya çıkacaktır. *E uno plurium.* Şöyle bir soru sorulabilir: Eğer ortak bir öğe olan yabancı önyargısı ve baskısı altında çektikleri acılar son bulursa, Kürtler günümüzde hâlâ tek bir ulusu teşkil edecek miydi? *(bkz. Ulusal kimlik).*

Kürdistan Elde Tutulmaya Değer mi?

Ortadoğu'yu yöneten devletlerin Kürt bölgelerini ve sürekli artan bir nüfusu ellerinde tutmakla elde ettikleri, edecekleri kazanç ve altına girdikleri yük birlikte düşünüldüğünde, kısmen ve ya tamamen bağımsız bir Kürdistan, bu devletlere ne getirip ne götürecektir? Mevcut topraklarının içinden egemen bir Kürdistan'ın varsayımsal olarak doğabileceği bu devletler için, bağımsız bir Kürdistan'ın doğuracağı jeopolitik, ekonomik ve sosyal sonuçlar neler olacaktır? Kimler kazançlı çıkacak, kimler kaybedecektir?

Günümüzde Kürtlerin büyük çoğunluğunun yaşadığı Türkiye ile başlayalım. Bugün Kürtlerin yaşadığı merkezi Kürt bölgelerinin tümünü kapsayacak böylesi büyük bir bağımsız pan-Kürt devletinin kurulmasından, ekonomik, sosyal ve uluslararası ilişkiler bakımından en kârlı çıkacak ülke Türkiye Cumhuriyeti olacaktır. Kürdistan ekonomik olarak Türkiye'nin en geri kalmış bölgesidir ve diğer açılardan Avrupalı olan Türkiye toplumunun, en tutucu, nüfus artışı en yüksek, eğitim seviyesi en düşük ve en az bütünleşmiş (entegre olmuş) kısmını oluşturur. Türkiye'nin böyle bir bölgeyi ve nüfusu elinde tutmaya çalışmakla, yükünü fazlalaştırmaktan başka bir şey yapmadığını görmek için kâhin olmaya gerek yok. Kürdistan'ı kaybetmekle Türkiye yarımadası aslında sosyolojik, demografik, ekonomik ve tarihsel olarak, en az Güneydoğu Avrupa'daki herhangi bir ülke kadar Avrupalı olacaktır. Son derece Asyatik ve en fakir kesim olan Kürdistan'dan kurtulmuş bir Türkiye yarımadası neredeyse kesin olarak Avrupa Birliğine kabul edilecek ve bu da Avrupa'nın tüm kapılarının Türki-

ye'ye açılmasını beraberinde getirecektir. Yeniden yapılanmış böyle bir Türkiye'nin çok önemli bir kısmı, Kürdistan yaylalarından doğan su kaynaklarına bağımlı olmayacağı için, Kürtlerin stratejik su kaynakları Türkler için anlamsız hale gelecektir. Sözgelimi Dicle-Fırat nehir sistemi, Kürdistan'dan Irak ve Suriye'ye, Aras ve Kura nehirleri ise doğuda Ermenistan ve Gürcistan'a akar. Yüksek dağ sistemi Toroslar, jeolojik olarak ve nehir sistemleri bakımından Kürdistan'ı Türkiye yarımadasından kesin bir şekilde ayırır. Türkiye potansiyel olarak güneydeki susuz Arap komşularına satabileceği Kürt sularını kaybedecektir. Ancak, böyle bir kazanç Kürdistan'ı elde tutmanın getirdiği yükle kıyaslanamayacak kadar azdır.

Aslında, işlemeyen ve ekonomik geçerliliği olmayan bir yönetim şeklinin çözülmesi Türkiye'nin hemen yanı başında, yani Sovyetler Birliği örneğinde görüldü. Yıllarca devam eden yanlış ekonomik yöntemlerden kaynaklanan şimdiki zor duruma rağmen, şu anda bile Rusya'nın toplumsal ve insan hakları sicili büyük ölçüde düzelmeye başlamıştır; imparatorluk döneminde Rusya kaynaklarının Orta Asya ve Kafkasya'daki fakir bölgelerin kalkınmasına aktarıldığı düşünülürse, Rusya bu durumdan ekonomik olarak da kazançlı çıkacaktır. Kürdistan'dan kurtulan bir Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir artacak, okuma-yazma oranı yükselecek, nüfus artış oranı düşecek, Türkiye daha modern bir ulaşım sistemine sahip olacak ve insan hakları ihlalleri dosyasının kabarması için daha az neden kalacaktır. Hatta Türkiye'nin Asya'da kendisini kaygılandıracak daha az komşusu kalacaktır. Bu tür yeni bir yapılanmada, Türkiye'nin Asya sınırında sadece egemen iki devlet, Kürdistan ve Gürcistan olacaktır. Kısacası Türkiye, bağımsız Kürdistan gibi jeopolitik bir senaryodan en kazançlı çıkan taraf olacaktır.

Öte yandan, İran'ın kendi Kürt bölgelerinin büyük bir kısmını kaybetmesi (Horasan bölgesi, birleşik Kürdistan topraklarına uzaklığından dolayı muhtemelen böyle bir senaryoya dahil edilmeyecektir) iç etnik dikişlerinin sökülmesine ve bu ülkenin dağılmasına yol açabilir. İran varlığını sürdürebilmek için, antik çağlardan bu yana yaptığı gibi, mevcut durumu korumak isteyecektir. Ülke temel olarak etnik azınlıklardan meydana gelmiştir. Üçüncü büyük etnik grup olan Kürtlerin ayrılmasına izin verdiğinde, diğer bir düzine etnik grubu kendi sınırları içerisinde tutabilmesi için artık fazlaca bir gerekçesi kalmayacaktır. Kuzey Azerileri halihazırda eski Sovyetler Birliği topraklarında kendi bağımsız devletlerine sahiptirler. İran devletinden kopmalar başladığında, belki de daha çok İranlı Azeri artık bu devlet içinde kalmanın anlamsız olduğunu düşünecektir. Bu durumda, bağımsız Kuzey Azerbaycan'la birleşmeye gitmeleri ihtimal dahilindedir. İran için politik sonuçlar yeteri kadar korkunç olacağı için, bu parçalanmanın yol açacağı ekonomik sonuçları tartışmayı gereksiz buluyorum. Eğer egemen bir pan-Kürt devleti kurulursa bundan en zararlı çıkacak devlet İran olacaktır.

Suriye'nin Kürt topraklarını kaybetmesi, muhtemelen "milliyetçilik" duygularının incinmesinden başka, devlet üzerinde önemli bir etki bırakmayacaktır. Suriye'nin Kürt topraklarını kaybetmesine karşılık olarak, Arap yerleşim alanları olan Harran Ovası (Urfa'nın güneydoğusu) ve Mardin'in güneyi Suriye'ye bırakılabilir. Şu anda Türkiye sınırları içerisinde bulunan bu bölgeler, yeni bir Türk-Kürt düzenlemesi yapıldığında, coğrafi bir gereklilik olarak Kürdistan sınırları içerisinde kalacaktır. Böy-

lece, Suriye tümüyle Arapça konuşan, çok az ya da hiç toprak kaybı olmayan bir ülke olacaktır. Ekonomik bakımdan, Suriye'de bulunan tüm Kürdistan topraklarının toplam ekonomik değeri, Harran Ovasının verimli pamuk tarlaları kadar bile değildir.

Irak'ın kendi Kürt bölgelerinin ayrılmasına izin vermesi, zengin doğal ve tarımsal kaynaklarından dolayı, devlet için önemli bir ekonomik kayıp anlamına gelmektedir. Kerkük petrol bölgesinin, rafinerilerin ve diğer imkânların kaybedilmesi çok pahalıya mal olacaktır. Ancak, güneyde, yani Arap Irak'ta çok daha fazla petrolün bulunuyor olması Kerkük petrollerinin kaybedilişini çabuk unutturacaktır. Iraklıların Dicle Nehrinin büyük kollarının stratejik kontrolünü kaybedecek olmaları, su ihtiyaçlarının dörtte üçünü sağladıkları bağımsız bir Kürdistan'ın insafına kalmaları anlamına gelecektir ki, bu öyle pek de eninde sonunda unutulabilecek bir şey değildir. Gerek Dicle gerekse de Fırat, Kürdistan'dan doğar ve Kürdistan dağlarını aştıktan sonra hiç bir kol almazlar. Kendi su kaynaklarının denetimine ilişkin sorun Bağdat'taki her hükümet için büyük bir endişe kaynağıdır ve Bağdat'ın Kürt bölgelerini yitirmesi ona petrol açısından değil ama, en çok su kaynaklarının kaybı anlamında dokunacaktır.

Bir bütün olarak Irak devleti temelde Kürt sorunundan dolayı çok sıkıntılı bir yakın tarihe sahiptir ve böyle bir ayrılığın gerçekleşmesi tüm taraflara rahat bir nefes aldıracaktır. Suriye gibi, Irak da hemen hemen tümüyle Arapça konuşan ancak daha az zengin ve çok daha az güvenlikli bir ülke olacaktır **(Harita 46)**.

Kürt Bağımsızlığı

Diğer ulusların deneyimleri esas alındığında, Kürdistan için üç bağımsızlık modeli mümkündür ve bunlar aşağıda incelenmiştir:

1.Bir pan-Kürt Devleti

Tüm parçaları kapsayacak bir pan-Kürt devleti, yalnızca dışsal nedenlerden dolayı değil, aynı zamanda iç nedenlerden dolayı da gerçekleşmesi imkânsız olan olasılıkların başında gelmektedir. Bu olasılığın gerçekleşmesi, Türkiye ve İran gibi en kalabalık ve en güçlü iki devletin de aralarında bulunduğu dört Ortadoğu devletinin parçalanmasını gerektirmektedir. Ortadoğu toplumları, Kanada'nın Quebecliler, Çekoslavakya'nın Slovaklar için yaptığı gibi, oylama ile ayrılmaya izin verecek bir sosyal olgunluk düzeyinden çok uzaktır. Kürdistan'ın parçalarını yöneten devletlerden hiçbiri yakın bir gelecekte Kürtlere ya da egemenlikleri altında yaşayan diğer gruplara böyle bir lüksü tanıyacak durumda değildir. Modern silahların tahrip gücü göz önüne alındığında (bu silahlardan bazılarının etkisi son on yılda Türkler ve Iraklılar tarafından doğrudan Kürtler üzerinde denenmiştir), Kürtler ile bu devletler arasında uzun süreli kanlı bir savaş, hiç kuşkusuz, bir pan-Kürt devletinin bir parçası olacak herhangi bir yer bırakmayacak kadar büyük bir tahribat yaratacaktır. Birinci Dünya Savaşı büyüklüğünde bir tufan olmaksızın ve tüm bu yerel devletlerin yapısı parçalanmaksızın, Kürtlerin tüm insanlarını ve topraklarını bu devletlerin elinden kurtarabilmelerini düşünmek mümkün değildir.

Bir pan-Kürt devleti, bizzat Kürtlerin kendilerinden kaynaklanan nedenlerden dolayı bile gerçekleşebilir ya da istenebilir değildir. Kürt toplumundaki kültürel ayrılık-

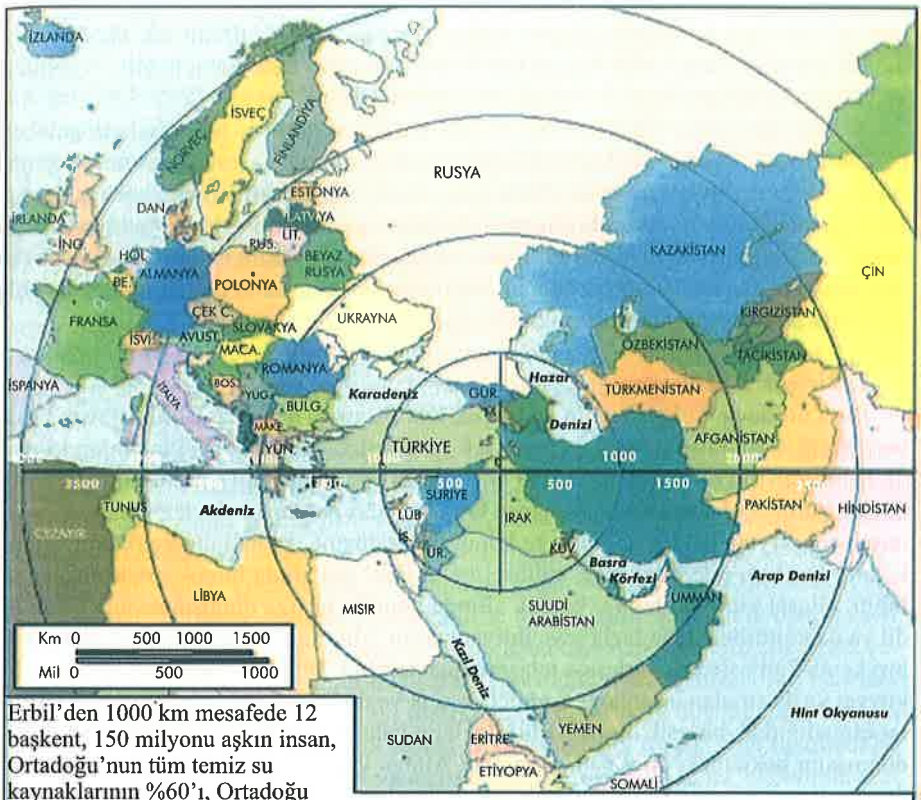

Erbil'den 1000 km mesafede 12 başkent, 150 milyonu aşkın insan, Ortadoğu'nun tüm temiz su kaynaklarının %60'ı, Ortadoğu petrol rezervlerinin %60'ı bulunmaktadır; bunların tümü de bölgedeki herhangi bir başkent için rekor rakamlardır.

Bu mesafe içinde, Akdeniz, Hazar Denizi, Karadeniz ve Basra Körfezindeki limanlar bulunmaktadır; bölgedeki hiçbir başkentin yakınlarında bu kadar liman yoktur. Erbil'den 2000 mesafede, 25 başkent, 300 milyonu aşkın insan (Ortadoğu nüfusunun %98'i) ve Ortadoğu'nun neredeyse tüm ekonomik kaynakları bulunmaktadır.

Kürdistan'ın Avrupa ile olan yakınlığına dikkat edin. Sırasıyla Budapeşte, Varşova, Berlin, ve Stokholm, Erbil'e, Kabil, İslamabad, Astana ve Delhi'ye olduklarından daha yakınlar. Gerçekten de Moskova ve Budapeşte, Kürt kralı Seşahaddin tarafından fethedilen Yemen'deki San'a'ya oranla Erbil'e daha yakınlar!

© M. Izady

HARİTA 46: *Kürdistan'ın Jeopolitikası*

lar, Kürtler gibi birbirinden uzak düşmüş tüm büyük uluslarda olduğu kadar yaygındır. Kahramanmaraş ve Gaziantep'teki Kürtler ile Sanandaj ve Kirmanşah'taki Kürtleri siyasal olarak birleştirmek, birbirleri ile kıyaslanabilecek kadar farklılaşmış olan Irak, Suriye ve Kuveyt Araplarını, ya da Almaya, Avusturya, ve İsviçre Almanlarını aynı bayrak altında toplamak kadar yersiz ve saçma bir durumdur (*bkz. Ulusal Kimlik*). Bunun gerçekleşmesinin tek olası yolu, demokratik olmayan bir güç kullanımı-

dır. 1871'de Güç kullanarak birçok Alman prenslik ve yönetimini tek bir Almanya devleti altında birleştirenler Prusya kuvvetleri olmuştur. Bu dönemde bile, Avusturya ve İsviçre Almanları dışarıda ve bağımsız kalmışlardır.

Ancak, eğer böyle bir pan-Kürt devleti kurulacak olursa, uzun vadede geleceği parlaktır. Böyle bir devlet ekonomik açıdan geniş tarım ve su kaynaklarına sahip olacaktır. Petrol rezervleri daha şimdiden iyi gelişmiş, kendi rafinerileri, boru hatları ve İskenderun Körfezinde kurulu ihracat imkânları mevcuttur. Tüm Ortadoğu'daki en büyük devletlerden biri olacağı gibi, potansiyel olarak en zengin devletlerden biri de olacaktır. En az yedi bağımsız ülke ile sınırı olacak ve zorunlu olarak Ortadoğu politikasında büyük bir oyuncu olacaktır.

2. Bir çok Kürdistan

Bir Kürt devleti olgusu niçin ya Büyük Kürdistan ya da hiç anlamına gelsin? Esasen, büyük veya küçük, niçin yalnızca tek bir Kürdistan olsun? Unutmayalım ki, tam da Kürdistan'ın komşuları arasında Farsça konuşan 3 ve Arapça konuşan çok sayıda devlet vardır. Daha uzağında, Almanca konuşan dört bağımsız devlet, İspanyolca konuşan çok sayıda devlet ve İngilizce konuşan bir düzine devlet bulunmaktadır. Bu ülkelerin her biri, dile ek olarak, kültürel ve tarihsel olarak da birçok ortak unsura sahiptir. Ulusal kimliğin tek bir bayrak altında gönüllü birliğe dönüşmesi için ortak bir dil ya da kültürden daha fazla şeye ihtiyaç vardır. Yukarıda söz edilen devletlerin hiçbiri kendi kardeşleri ile birleşme telaşı içinde değildir. Böyle bir maharet, ya zalim bir kuvvet ya da sıradan insanları çekebilecek açık ve doğrudan bir yararı gerektirir. Bunlar olmadığında, birleşik bir pan-Kürt devletin yalnızca ortak ulusal Kürt kimliğinden doğmasını beklemek, birer pan-Arap, pan-Alman veya pan-Fars devlet kadar olasılık dışıdır. Kürdistan söz konusu olduğunda, yakın bir bağımsız devlet umudunun olmadığı günümüzde bile, Kürt siyasal partilerinin birçoğu, aralarındaki farklılıkları çoğu zaman birbirleri ile savaşarak çözmektedir (*bkz. Yakın Tarih ve Siyasi Partiler*). Böyle bir umut doğduğunda, bu aynı grupların, birleşik bir Kürdistan uğruna aralarındaki büyük farklılıkları bir tarafa bırakacaklarını beklemek ne kadar gerçekçidir? Bölünmüş ve heterojen bir Kürdistan'ın, yukarıda örneklerini verdiğimiz uluslarla aynı yoldan giderek, birçok "Kürdistan" a ayrılmasını ne engelleyebilir?

Bir Kürt devleti Kürtlerin çoğunu bile kapsamak zorunda değildir. Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan, İsrail ve Laos gibi devletler bugün yaşayan Azeri, Ermeni, Yahudi ve Laosluların yalnızca küçük bir kısmını kapsamaktadır. Kürt liderleri Barzani, Talabani ve Öcalan gerçekci, meşru ve moral anlamda ancak Kürdistan'ın bulundukları parçasında kendi istemlerini gerçekleştirme amacı güdebilirler. Günümüzde bu liderlerin tümü de böyle bir "bölücü" söylemden kaçınmakta, bunun yerine kendilerini daha popüler ancak gerçekçi olmayan Büyük Kürdistan'ı savunan birer pan-Kürt lider olarak görmektedirler.

3. Bir ya da birçok Kürt toplumunu komşu ülkelerde bırakan, bir ya da birçok Kürt devleti

Bir ya da birçok bağımsız Kürdistan yaratacak her türlü şema, Çok sayıda Kürdü (kendi) topraklarının dışında bırakacaktır. Coğrafyanın çoktan vermiş olduğu ka-

rar nedeniyle, Horasan, Orta ve Batı Anadolu ile Kafkasya'daki Kürtleri bağımsız "Kürdistan" ile birleştirmek için bu Kürt-olmayan ara bölgelere başka yerlerden Kürt getirmek gerekecektir. Klasik zamanlardan bu yana Orta Anadolu ve Horasan Kürtlerinin merkezi Kürdistan'la bir ilişkisi olmamıştır. Kafkaslarda olanlar (Kızıl Kürdistan bölgesi) ise 19.yy ortalarında Erivan (Ermenistan Cumhuriyeti) hanedanlığına yapılan yoğun Ermeni göçü nedeniyle pratik olarak merkezi Kürdistan'dan kopmuşlardır. Bu bölgelerin bağımsız bir Kürdistan'a katılması beklenemez, ancak bölge sakinleri, her ne kadar olasılık dışı görünse de, göçü seçebilir ve milyonlarca göçmen gelerek böylesi varsayımsal bir Kürt devletine (devletlerine) yerleşebilir. Gerçek anlamda bir ayrılma eğilimi doğduğunda, bu göçmen nüfus böyle bir devlete sempati duymakta son derece zorlanacaktır. Yüzüstü bırakılan bu toplum, ayrılmanın ağır darbesini taşımak zorunda kalacağı gibi hızla geriye dönüş ya da asimilasyon ile karşı karşıya kalacaktır.

Bu büyük parçalar dışında, ayrıca bir de Kürt diasporası sorunu vardır. Günümüzde, Türkiye'deki Kürtlerin yarıya yakını İstanbul, İzmir ve Ankara gibi büyük şehirler ile Türkiye'nin önemli ticaret merkezleri gibi, Kürdistan dışındaki bölgelerde yaşamaktadır. Bu kadar tehlikeli sayıda olmasa bile Irak, İran ve Suriye'de de büyük bir Kürt topluluğu endüstri merkezleri ve şehirlerde yaşar. Bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması halinde bunların tümünden vazgeçilmesi gerekecektir. Ekonomik olarak zayıf olan bir bağımsız Kürdistan'a hemen ya da sonradan taşınmak bunların çok azına çekici görünecektir. Bu noktada İsrail'in karşı karşıya olduğu Yahudi diasporası hatırlanmalıdır. İnsanlar, özellikle de böyle bir diasporada yeni bir nesil doğduğunda, oradaki yaşama giderek alışır ve yeni bu yeni yaşam tarzına bağlanır. Ancak, eğer bulundukları yerlerde açıktan açığa bir önyargı ya da baskı ile karşı karşıya iseler, ekonomik olarak ne kadar dezavantajlı olursa olsun, bir çoğu bağımsız Kürdistan'a göç edebilir. Pek çoğu ise, kendi tercih ettikleri yaşam tarzını koruyabildikleri sürece, yaşamlarını diasporada, ekonomik olarak gelişmiş benzer toplumlarda sürdürmeye devam edeceklerdir. Bağımsız bir Kürdistan hiç bir zaman bütün Kürtleri içermeyecektir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Izady, Mehrdad R., "*Geopolitics of Kurdistan vs. Hopes of a New World Order,*" Altered States: A Reader in the New World Order, yayına hazırlayanlar, Phyllis Bennis ve Michael Moushabeck (New York: Interlink, 1993) içinde; Kutschera, Chris, "*Le Mouvement National Kurde,*" Military Review 6-6 (1981); Nash, Theodore, "*The Effect of International Oil Interests upon the Fate of Autonomous Kurdish Territory: A Perspective on the Conference at Sévres,* August 10, 1920," International Problems 15, 1-2 (1976).

POLİTİK KÜLTÜR VE LİDERLİK

Son 150 yılda dünya halklarının önemli bir kısmının, geleneksel olarak yerel politik elitlere gösterdiği bağlılık, giderek politik piramitin en tepesindeki dar bir gruba, yani ulus-devletlerin liderlerine gösterilmeye başlanmıştır. Daha önce dinsel, bölgesel ya da aşiretsel liderlere verilen destek, geniş bir taban bulan politik bir kültür ve

liderliği teşvik eden politik şahsiyetler tarafından kararlı bir şekilde azaltılmış ya da ortadan kaldırılmıştır.

Ancak, bir çok tarihsel olayın bir bileşkesi olarak, Kürtler bunun tersi bir süreci; yani siyasal gücün geriye doğru evrimini yaşadılar. Kürtler arasında, liderlik giderek daha dar bir çevreyi temsil eden ve daha yerel bir biçime büründü. Komşu büyük etnik gruplar arasında olduğu gibi, Kürtler'de de bir pan-Kürt devlet yönetiminin amaçlandığı bir gündem izleyen Kürt siyasal kültürünün oluşumu 19.yy'ın başlarına denk gelir. Bu durum, Koyi gibi Kürt siyasal elitlerinin ulusalcı çalışmalarında açıkça görülebilir (*bkz. Erken Modern Tarih*). Aynı dönemde modern anlamda birçok devlet karakteristiği taşıyan çok sayıda eski doğal Kürt prensliği hâlâ mevcuttu. Bu prensliker doğal olarak, dinsel, aşiretsel ve ekonomik statülerine bakılmaksızın burada yaşayan tüm insanların sadakatini kazanmışlardı. Her halükârda, eğer bu prenslikler son 150 yılda ayakta kalabilmiş olsalardı, evrim geçirerek birer modern ulus-devlete dönüşebilirlerdi. Ancak, böyle olmayacaktı.

Teknolojideki gelişmeler 19.yy ortalarında Osmanlı ve İranlıların, merkezi yönetimi doğrudan hayata geçirmelerini ve giderek güçlenmelerini sağlamıştı. Bu durum kendi denetimleri altındaki bölgelerde hüküm süren özerk prensliklerin tedricen yok edilmesiyle sonuçlandı. En son düşen büyük aile 1867'de Erdelanlar oldu (*bkz. Erken Modern Tarih*). Yerel düzeydeki iktidar boşluğu, hiyerarşide bir sonraki elit tabaka olan etkili kişiler, yani melle, kadı ve şeyhler gibi dini kişilikler tarafından doldurulduru. Sıradan Kürtlerin sadakati, çok-dinli ve çok kültürlü olan Kürt ulusunun sadece sınırlı bir kısmının sadakatine hükmedebilen bu ikincil elite indirgendi. Bu dinsel liderler, İran ve Osmanlının Kürt özerkliğini işgal etmelerine karşı direndiler. 19.yy ortalarından sonra, giderek artan devlet varlığına karşı Kürtlere öncülük eden tek elit, aşiretsel ve dinsel liderlerdi.

19.yy ortalarında sosyolojik ve ekonomik açıdan yeni ve daha belirleyici bir olay daha cereyan etti. Son üç yüzyıldır yaygınlaşan göçebe hayat tarzı yerleşik tarım lehine tersine dönmeye başladı. Bu durum, göçebe kabilelerin yerel düzeyde politik bir güce dönüşen otoritelerini ve askeri güçlerini zayıflattı. Bu döneme gelindiğinde, vadilerdeki tarım toplumu arasında etkin olmakta hiçbir engelle karşılaşmayan dini liderler, daha yükseklerde yaşayan göçebe ve yarı-göçebe Kürtler üzerinde sınırlı bir otoriteye sahipti.

Göçebelerin giderek yerleşik hayata geçmeleri, aşiret liderlerinin etkisinin azalmasına ve buna paralel olarak da dini liderlerin etkilerinin artmasına neden oldu. 20.yy'ın başlarına gelindiğinde, oldukça tartışmalı ideolojik ve sosyal tutumlarına rağmen onların otoritesi, Kürt politik hiyerarşisinde büyük ölçüde rakipsiz hale geldi. Bu dini liderlerin giderek artan etkileri karşısında paniğe kapılan Kürdistan'a hakim merkezi hükümetler, tıpkı Kürt prensliklerini yok ettikleri gibi, Kürt iktidar piramidinin bu tabakasını tamamen ortadan kaldırdı.

Siyasal güç, yerel aşiret ve klan liderlerini (yani Ağaları) burada bundan sonraki en yüksek otorite kaynağı haline getirinceye kadar erimeye devam etti. Üçüncü dereceden elit bir tabaka olan aşiret liderleri, dini liderlerden de az bir halk desteği toplayabildiler. Bunlar doğaları gereği pan-Kürt milliyetçiliğine düşman olmalıydılar ve

zaten düşmanlardı da. Bir Kürt "ulusal" lideri ancak onlar pahasına ortaya çıkabilir. Onlar böyle bir liderin çıkışını engelleyebilmek için silahlı müdahalede bulunma ve kendi Kürt kardeşlerine baskı yapan yerel devletlerin tarafını tutmak da dahil olmak üzere, her türlü yolu kullanmaktan çekinmezler. Bunların siyasal egemenliği 1970'li yılların ortalarına ve Abdullah Öcalan gibi, aşiret kökenli olmayan popüler "ulusal" liderlerin ortaya çıkışına kadar devam etti (aşağıya bkz.).

Göçebelerin yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte, güç kaynaklarının erozyona uğradığını ve yerleşik köylü nüfusun daha hızlı arttığını gören birçok önemli aşiret lideri dinsel bir statünün öneminin farkına vardı. Ya gerçek anlamda aldıkları dinsel eğitim ya da bir Sufi tarikat liderliği biçiminde, daha geniş bir halk desteği sağlamayı başardılar. Barzanilerin reisleri, özellikle de Şeyh Ahmed, bu olgunun belirgin örneklerdir.

Bu geriletici siyasal gelişmelere şüphesiz Rusya'yı çevreleyen herhangi bir Avrupa ülkesinden de büyük olan Kürdistan'ın arazisinin dağlık oluşu ve bölümlere ayrılmış izole ya da yarı-izole vadilerdeki demografik dağılımın negatif etkisini de eklemek gerekir. Bu faktörler yurttaşlar arasında olduğu kadar güç merkezleri arasında da birleşmeden çok bölünmeye yol açan güçlü bir bireyselciği beslemiştir. Kürt aşiret ailelerinin başka yerlerde binlerce yıldır ölü olarak görülen eski halkların ve toplulukların isimlerini ve idari şekillerini özenle korumaya devam etmesi bir tesadüf değildir (*bkz. Klanlar ve Aşiretler*).

Bu çevresel ve tarihsel faktörlerin birleşmesi, yerel güç odaklarının yanı sıra, tek tek bireylerin de herhangi bir kolektif yönetim organına çok sınırlı bir otorite, yani sadece temel sosyal ve savunma işlevlerinin yerine getirilmesi için gerekli olan minimum otoriteyi bırakmaları sonucunu doğurdu. Aşiret örgütlenmesi çoğunlukla bir Kürt bireyinin gönüllü olarak destek verdiği en yüksek birliktir.

Sonuç olarak, Kürtler şu anda büyük ölçüde aşiretlere dayanan, parçalanmış ve oldukça yerel bir politik kültüre ve liderliğe sahiptir. Kürtlerin çoğunluğundan destek alabilecek şehir merkezli bir pan-Kürt politik platformu ancak son zamanlarda, o da Kürtlerin doğrudan kontrolünde olmayan güçlerin etkisiyle, oluşmaya başlamıştır.

Modern kitle iletişim olanaklarının geliştirilmesi ve 1980'lerden bu yana bunun patlama derecesinde yaygınlaşması, gezegenimizdeki her türlü iletişim yalıtılmışlığını ortadan kaldırmıştır. Bu durum doğal olarak Kürt coğrafyasından kaynaklanan bölünmeci ve ufaltıcı etkiyi de ortadan kaldırmıştır. Kürt politik güç piramiti hızlı bir evrim geçirmeye başlamış ve bu evrimsel yolda nefes kesici adımlarla yürümeye devam etmektedir. Kürt liderliği ve siyasi partileri ilk kez gerçekçi biçimde bir pan-Kürt kitleye hitap edebilir ve diğer "ulusal" liderlikler ile partilerde görüldüğü gibi, bireysel, aşiretsel, dinsel ve yerel engelleri az çok aşmış "ulusal" bir gündem için çalışabilir hale geldiler.

Liderlik konumlarını potansiyel Kürt "ulusal" şahsiyetlerine kaptırma tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını gören aşiret liderleri, anlaşılır nedenlerle böyle bir pan-Kürt gündemin ve politik liderliğin oluşmasına karşı koymaktadırlar. Kürt milliyetçiliğinin kendi aşiret düzenlerinin aforoz edilmesi anlamına geleceğini ve nitekim öyle olduğunu gördüler. Kürtlerin politik güç odağının kenarına itilmekle meydana gelecek kayıplarını korumaya çalışmaktadırlar. Tarihi durdurmak, Kürt milliyetçiliğinin

oluşumunu ve yaygınlaşmasını ve Kürt ulusal kişiliklerinin ortaya çıkmasını engellemek için, birçok ağa yerel güçlerini örgütleyerek böyle bir pan-Kürt liderliğinin yükselişine karşı savaşmaya hazırdı. Türkiye'de, 19.yy sonlarında kurulan eski Hamidiye Alayları'nı (*bkz. Erken Modern Tarih*) hatırlatan "köy koruculuğu" sitemi büyük ölçüde yerel ağalar tarafından yönetilmektedir. Köy koruculuğu sitemi Ankara tarafından PKK'ye ve diğer ulusal hareketlere karşı çok ihtiyaç duyulan bir karşı güç iken, esasen yerel ağalar için son savunma mevzisidir. Ancak, eğer tarihin kılavuzluğunu kabul edersek, kendi gelişmelerinin yolunu tıkamaya çalışan bütün diğerleri gibi, Kürt aşiret liderleri de kendi başat yönetim konumlarını bu yeni milliyetçi ve ulusal liderlere bırakmak zorundadırlar. Ne var ki, onların statülerinden vazgeçmek yerine tamamen ortadan kalkmayı tercih etmeleri, paradoksal bir şekilde Kürdistan'daki demokrasi mücadelesi için muazzam bir kayıp olacaktır. "Tüm politikalar yereldir" deyimi Amerika için olduğu kadar Kürdistan için de geçerlidir. Ne kadar muhafazakar, yanlış yönlendirilmiş ya da kendine hizmet ediyor olurlarsa olsunlar, klan liderleri yerel seslerdir. (aşağıya bkz.)

Güncel Politik Elit

Tamamen dini bir lider olan Şeyh Mahmud'un devrildiği 1932 yılına gelindiğinde, karşılarında herhangi bir yerel rakip olmamasından dolayı, aşiret liderleri kısmen politik güçlerini korumayı başarmışlardı. Bunlardan bazıları kendi politik partilerini kurarken, diğerleri de karar verilirken kendi fikirlerinin de alınması karşılığında politik liderliklere gerilla kuvveti sağlıyordu. Aşiret liderleri böylelikle yerel otoritenin en yüksek biçimi haline gelmiş ve batılılaşmış, modern Kürt politik elitleri ile partileri doğrudan onların çıkarlarını temsil etmeseler bile, en sonunda onları hesaba katmak zorunda kalmışlardır.

Aşiret liderleri hiçbir biçimde gerici ve eğitimsiz kırsal bölge insanları olarak anlaşılmamalıdır. Batı üniversitelerinde eğitim almak aşiret ailelerinin mensupları arasında oldukça sık rastlanan bir durumdur. Eski kuşağın yerini alan yeni Kürt aşiret liderleri önemli ulus devletlerin ulusal düzeydeki politikacıları kadar yüksek bir eğitim düzeyine sahiptirler ve o ölçüde de dünyadan haberdardırlar.

Hiçbir modern Kürt parti lideri oy sandığı sınavından geçmemiş olmakla birlikte, Kürt politik partileri, sıradan insanın görüş ve istemlerini kendilerine aktaran geleneksel aşiret temsilcileri aracılığıyla meşruiyet kazanırlar. Aşiret ya da klan liderinin kendi toplumu ile yakın ilişkide bulunması, yerel düzeydeki meşruiyetinin de kaynağıdır. Öyle görünüyor ki, demokratik ve temsili bir siyasal oluşum bu sistemin yerine geçinceye kadar, Kürdistan'ın büyük bir bölümü, Kürdistan üzerine yapılacak tüm politik görüşmelerde babadan oğula geçen bu aşiret büyüklerini temsilci olarak tutmaya devam edecektir. Politik kararların meşruiyet kazanma süreci, Kürt politik liderleri ve partileri halkın gereksinim ve görüşlerini temsil eden yerel elitle tartışarak bu kararları aldıkları için, doğası itibariyle demokratiktir. Kamuoyu görüşü, anlaşılır nedenlerden dolayı seçim ya da kamuoyu yoklaması yapılamayan Kürdistan'da bu yöntemle modern Kürt politik liderliklerine iletilmiş olur. Bu yüzden, modern liderlikler sıradan Kürt vatandaşları adına konuşabilmek ve politik kariyerlerini devam ettirebilmek için, bu geleneksel aşiret liderlerinin bilgilerine ve destekleri-

ne ihtiyaç duyarlar. Bu durum ilginç bir şekilde Kürt parti liderlerini emirle yönetmeden alıkoymuştur. Daha önce diktatörlük eğilimlerine sahip olmuş olmakla birlikte, birer tiran olamazlar. Aşiret liderleri ve onların yerel düzeydeki etkileri şimdiye kadar bunu göstermiştir.

Politik olarak solda olan partiler bile, bir taraftan sürekli olarak aşiret liderlerini feodal ve gerici oldukları gerekçesiyle eleştirirken, diğer taraftan açık ya da gizli biçimde onlarla işbirliği yapmak zorunda kalmaktadırlar.

Modern Kürt siyasi partilerinin isimleri uzunca bir liste oluşturmasına rağmen (*bkz. Siyasi Partiler*), Kürtlerin büyük çoğunluğu için en önemli sadakat noktası, bu geleneksel politik yapılanma içerisinde şekillenen, güçlü -ancak hızla değişen- aşiret karakterli Kürt politikası ve liderliğidir. Kürdistan'da önemli politik lider olanların neredeyse tümü ayrıca aşiret kökenli bir soyadına da sahiptir ve bu soyadı çoğu zaman söz konusu lideri o aşiretin özgün çıkarları ve yerel gündemi ile ilişkilendirir (*bkz. Toplumsal Örgütlenme*).

Körfez savaşı sonrasında Irak Kürdistanı'nda oluşturulan "güvenlik bölgesin"de görev yapan Müttefik komutanları, faaliyette bulunmak üzere gerek duydukları işbirliğini sağlamak için her bir klan ve aşiret lideri ile uğraşmak zorunda olduklarını anladıkları zaman önce şaşırmış sonra da öfkelenmişlerdi. Öte yandan, tabanda bulunan bu liderlerin dünyanın herhangi bir yerindeki politik temsilciler kadar olaylardan haberdar olmaları ve onların kurnazlıkları karşısında şaşırmışlardı.

Geleneksel aşiret tabanlı politikaların negatif yönleri tutuculuk, akraba kayırma, sekter ve hemşehriciliğe eğilimli olmalarıdır. Celal Talabani (KYB) ve Abdurrahman Kasımlo (KDP-İ) gibi modern politik liderler bile Batıda eğitim görmüş olmalarına ve uzun süre Avrupa'da ikâmet etmiş olmalarına rağmen, partilerindeki aşiret bağlantılarını ve aşiretsel tabanı ortadan kaldırmakta çok da etkileyici bir performans gösteremediler. Irak Kürdistanı'nın güneyinde etkin olan KYB ve kuzeyinde etkin olan KDP arasındaki ezeli çekişme, bu "modern" partilerin aşiret bağlantılarını hesaba katmaksızın Kürtlere ulaşmakta başarısız olduklarını gösteren bir örnektir. Bazı yazarlar bu farklılığın her iki bölgede konuşulan farklı lehçelerden kaynaklandığı yorumunda bulunurken, kimileri de bu çekişmeyi her bir bölgedeki farklı Sufi tarikatlarına bağlamaktadırlar. Ancak, Kurmancinin bu iki kolu (Bahdinani ve Sorani) arasındaki lehçe farklılığı, özellikle de Irak'ta tek başına böyle bir ayrılığın gerekçesi olmaya yetmez. Daha da ilginç olan, benzer bir ayrılığın İran-KDP ile Komela arasında olduğu kadar KYB ile Irak Komela arasında da gözleniyor olmasıdır. Bu parti ve örgütlerin tümü, Güney Kurmancisi konuşan ve Sünni Kadiri Müslüman tarikatına bağlı liderler tarafından yönetilmektedir. Sorun daha çok bu partilerin sadece kendi aşiretleri ve bölgelerindeki insanların istemlerine cevap verebilme yetenekleri ile sınırlı olmalarında aranmalıdır, zira bu partiler ne kendi bölgeleri dışında kalan yerlerdeki problemleri bilmektedirler ne de buralarda onlara güvenilmektedir.

Bu modern politik liderlerin çoğu neo-aşiret liderleri gibi davrandıkları (ve destekçileri tarafından da böyle kabul edildikleri) için, görevlerinde gösterdikleri başarı ve performansa göre seçilen ya da uzaklaştırılan birer politik parti liderinden ziyade, sorumlu bir baba imajı sergilemektedirler. Yapabildiklerini yaptıkları sürece ve bir li-

derle eşdeğer görülen erdemler olan cesaret, sadakât, onur ve alçakgönüllülüğü gösterdikleri sürece halkın desteğini alırlar. Burada aranılan temel nitelikler ne maharet ne de diplomasidir (*bkz. Ulusal Karakter*). Böylece, yaptıkları hatalar lider olarak konumlarını çok nadiren etkiler. Belki kötü liderler olarak kabul edilirler, ancak yine de liderdirler ve destek, hatta saygı görmeye devam ederler. Bu geleneksel görüş hızla değişmektedir.

Sözgelimi, General Mustafa Barzani yaşamının son beş yılında karşılaştığı aşağıdaki sorunların üstesinden gelebilmişti. Barzani 1975'te Kürdistan'ın ABD'nin 51. eyaleti olması gerektiğini önerdi. Böyle bir fikir, bırakın politik yeteneğini, Üçüncü Dünya'nın herhangi bir yerindeki herhangi bir politik liderin aklından şüphe etmemize yol açar. ABD'nin bölgede hiç de iyi bir imajının olmadığı bir dönemde (Vietnam ve 1973 Arap-İsrail savaşı sonrası), Barzani'nin CIA'den parasal yardım kabul etmesi uzun süre gündemde kalmıştı. Barzani'nin İran Şah'ına güvenmekle yaptığı feci değerlendirme hatası, kendi güçlerinden kat be kat üstün Irak devletinin savaş aygıtı karşısında gerilla savaşından mevzi savaşına geçişi ile birleşince, 1975'te Irak'taki Kürt başkaldırısına çok pahalıya mal olan bir fiyasko ile sonuçlandı.

Bu hatalardan sadece bir tanesi bile, herhangi bir Ortadoğu ülkesindeki bir liderin gözden düşmesi için yeterli olabilirdi. Halbuki, General Barzani desteğini kaybetmediği gibi, günümüzde birçok Kürt tarafından saygı ile anılmakta ve efsaneleştirilmektedir. Bu aleni tuhaflık, bir lider olarak onun imajının, diğer bir geleneksel aşiret lideri ve tipik bir *pehlewan* gibi, aileden birinin büyük hatalar yapmasına ve sürekli olarak yanlış kararlar vermesine rağmen affedilmesini öngören geniş aşiret ailesinin babası imajı ile doğrudan bağlantılıdır (*bkz. Ulusal Karakter*).

Aşiretçiliğin modern Kürt politikasından ayrı tutulamaması kaçınılmaz olarak, kendi partileri içinde bile hiçbir zaman seçim sandığından geçmemiş olan kariyerist liderlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sözgelimi, General Barzani'nin ölümünden sonra, oğullarının seçimsiz bir şekilde parti liderliğine gelmeleri hiç de bir rastlantı değildir. Irak Kürdistanı'nda 1992'de ilk defa sandık sınavından geçen KDP ve KYB, her biri oyların yaklaşık olarak %48'lik bir kısmını aldı. Onlara has bu "demokratik seçim"de daha eski olan KDP, bir puanlık bir farkla daha yeni olan KYB'den fazla oy aldı. Geri kalan 3-4 puanlık oy ise kendi "demokratik" seçimlerinin traji-komik resmini tamamlayan diğer, iki düzine kadar küçük Kürt partilerine bırakıldı.

Türkiye'deki büyük aşiret konfederasyonları Türk hükümetlerinin son üç kuşak üzerindeki baskısı altında çözülmüştür. Bundan çok daha az etkilenmiş olan daha küçük klan ve aşiretlerin ise birçok üyesi ya sürgüne gönderildiklerinden ya da batıya göç ettiklerinden, bunlar oldukça küçülmüşlerdir. Buna Türkiye'deki bütün Kürtlerin üçte biri veya yarıya yakını dahildir (*bkz. Göçler ve Diaspora*). Bunun bir yan ürünü ise, Türkiye'de modern anlamda, yani aşiret bağlantılarının olmadığı Kürt politik partilerinin ortaya çıkışı olmuştur.

PKK ve onun liderliğine baktığımızda, çok sayıda ideolojik ve eğitim amaçlı yayının çıkarıldığını, kadro ve gerillalarının eğitim ve disipline sahip olduğunu, gerektiğinde Kürt ya da Kürt olmayan düşmana karşı terör uygulayabildiğini görüyoruz. Bu sonuncu eylem tarzı, [yani düşmana terör uygulama] radikal politik ideolojinin

modern dünyasında kabul gören bir taktik iken, neredeyse genişletilmiş bir aileye benzeyen aşiret kökenli geleneksel politik kültürde yoktur.

Kürdistan'da yerel politik liderleri affetme yönündeki yaklaşım hızla değişmektedir; bunda Kürt toplumunun 1980'ler sonrasında kitle iletişim araçlarında yaşanan hızlı değişimlere uyum sağlamasının payı büyüktür. Bu durum Kürtlerin ufkunu en az dünyanın diğer halklarının ufukları kadar genişletmiştir. Kürt liderleri bundan böyle kendi hoş, yahtılmış dünyalarında yaşayıp büyüyemeyeceklerdir. Kürt toplumu (ki %60 kadarı 1975'ten sonra dünyaya gelmiştir) ulusal bir lideri, sadece iyi niyeti ile değil, fakat dünya standartlarıyla, aldığı çabuk ve pozitif sonuçlar ile değerlendirecektir. Kürt mücadelesi Kürtlerin istemlerini zincire vuran dış güçlere olduğu kadar, kendi politik liderliğinin doğasını değiştirmeye de yönelecektir (*bkz. Toplumsal Örgütlenme*).

Bölgecilik

Pan-Kürt amaçlara ulaşabilmek için, Kürt siyasal kültüründe aşılması gereken büyük bir uçurum ya da bir uçurumlar dizisi bulunmaktadır; bu uçurumlar merkezi Kürdistan'ın dokuz bölgesindeki "dünya görüşleri" ile toplumsal ideallerdeki geniş farklılıklardır (*bkz. İçsel Alt-bölünmeler*). Kürdistan'da halihazırda var olan farklı politik liderlik tarzları, temel olarak kendi ilgili bölgelerindeki alt-kültürün etkilerini taşıma eğilimindedir. Hakikaten de, Kürt politik partilerinin ve liderliklerinin karakterlerini ve yönetim tarzlarını incelemek, Kürt ulusu içindeki bölgesel farklılıkların gücünü ve ayırt edici niteliklerini görmenin en hızlı yoludur.

Irak Kürdistanı'nın kuzeyine hakim olan Barzani liderliğindeki KDP, Kuzey Kürt geleneklerini bünyesinde taşıyan bir davranış tarzını temsil eder. Ailesel olan bu parti, aşiret reisleri, yerel büyükler ve klan liderleri aracılığıyla güçlü bir kitle temeline sahip olmuştur. Aynı zamanda dindar bir aile olan Barzanilerin taraftarları gelenekçi ve içe dönük insanlardır. Bütün önemli kararlarda aşiret büyüklerinin düşünceleri alınarak, bir tür aşiret tabanlı demokrasi geleneğini sürdürmektedirler. Barzaniler kendi taraftarlarına aynı geniş ailenin birer üyesi gibi davranırlar.

Irak'taki Orta Kürdistan'da, Talabani liderliğindeki KYB daha kentli, modern, dışa açık ve İran'daki Güney Kürdistan ile sıkı bağları olan bir toplumun temsilcisidir. Bu parti, Kürdistan'ın bu bölgesinin tipik bir özelliği olarak, daha az dinseldir ve liderleri yerel veya dinsel liderlerin düşüncelerine daha seyrek başvururlar. KYB taraftarları bulundukları sofistike ve modernci konumdan, kuzeydeki soydaşları olan KDP ve kitlesini aşiret, din ve köylü nitelikli, yani "orman köylüsü" veya *gundi* olan, bir sıkıntı kaynağı olmaktan asla vazgeçmeyen ve hiçbir nedenle hiçbir fırsatı kaçırmayan bir topluluk olarak görürler.

KYB'nin bu görüşü, Kürdistan'ın en eski bazı şehir merkezlerinde yaşayan, binlerce yıllık tartışmasız ve onurlu bir tarihe sahip olan şehirlerinden gurur duyan bu bölgenin sıradan pek çok Kürt yurttaşı tarafından da paylaşılır. Aynı zamanda, kaba karakterli bu kuzeyli soydaşlarının açık yürekli, yiğit, cömert ve "doğal görünüşlerine" hayran olduklarını itiraf etmekten de hiçbir zaman geri durmazlar.

Kuzeyliler ise aynı şekilde, Talabani yönetimindeki KYB'yi mert olmayan, içerikten çok şekle önem veren, onurlarını korumak için nadiren ölmeye hazır olan ve yiğit-

likten çok hile ile yönetmeyi meslek edinmiş bir örgüt olarak görürler. Buna rağmen, güneylilerin bu kültürlü ve kozmopolit yapılarına gıpta ederler ve karalamak için onca zaman harcadıkları bu "kültürlü görünüşü" kıskanırlar. Birçok kuzeyli Kürdün KYB'ye bakışı ile ülkenin güneyindeki vatandaşlarına bakışı az ya da çok aynıdır.

Doğu Kürdistan'da bulunan İran KDPsi yerel soylulardan ve aşiret liderlerinden destek almakla birlikte, daha az aşiretsel ve elitisttir. Parti liderleri, kendi bileşenlerinin duygularını yansıtırcasına, komşu Orta Kürdistan, fakat özellikle de Kuzey Kürdistan Kürtlerini, temel olarak inatçı, sert karakterli, az eğitimli ve Arap ile Türk kültürü gibi yabancı kültürlerle olan uzun süreli bağlantılarından dolayı sosyal davranışları bozulmuş, kültürleri saflığını yitirmiş bir topluluk olarak görürler. Türkiye ve Irak'taki çoğu Kürdün, Kürtlüğün anlamı veya Kürt kültür ve tarihinin arka plânı hakkında hiçbir kavrayışa sahip olmadığına dikkat çekerek bu görüşlerini "belgelerler." İran Kürtleri her türlü kültürel öğe bağlamında kendilerini üstün görürler ve bu inceliklerinin kendilerini "yontulmamış dağlılar"dan farklı kıldığına inanırlar. Ayrıca, bu doğu Kürtlerinin aradıkları politik liderlik Irak Kürtlerindeki gibi "zalim ve sert, ancak aynı zamanda güvenilir, güçlü, kurnaz ve iş bitirici" olan bir liderliktir.

Güneydeki Kürt politik eliti diğer Kürtlere karşı daha da mesafeli davranır. Hepsi değilse bile pek çoğu, Kürdistan'ı "kendi politik ve kültürel yeteneklerini harcayamayacakları kadar" küçük ve geleceği olmayan bir yer olarak gördüklerinden, Bağdat ya da Tahran, olmazsa Viyana, Paris, ya da New York tercih ettikleri yerlerdir. Günümüzde bile, elit politik ihtirasları için Kürdistan dışını tercih ettiklerinden, güneyde Kürtler adına ulusal başkentlerde konuşacak tümüyle Kürt olan bir politik parti yoktur. Örneğin, asimile olmamış Kirmanşahlı bir Kürt olan Kerim Sencabi, uzun süredir en önemli partilerden biri olan İran Ulusal Cephe Partisinin (Muhammed Musaddık tarafından kurulmuştur) başkanıdır. Güney ve doğudaki Kürtlerin politik kültürü, görünüm itibariyle İran kültürünü yansıtmaktadır ve bu devletin siyasal kültürü bağlamında ele alındığında, diğer herhangi bir pan-Kürt kültüründen daha kolay anlaşılabilir.

İran ve Irak Kürtlerinin siyasal kültürleri arasındaki ayrılığın nedenleri açık olmakla birlikte, çoğunluk tarafından bilinmez. Dikkatlerin daha ziyade Kürdistan'ın modern zamanlardaki, yani Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki bölünmesi üzerinde yoğunlaştığından, çoğu araştırmacı İran Kürtlerini diğer Kürtlerden ayıran çok daha eski bir bölünme hattını neredeyse tümüyle ihmal eder. İran Kürtleri Birinci Dünya Savaşından itibaren değil, 1514'teki Çaldıran Savaşından itibaren bu ülkede yaşamaktadırlar. Aslında bu Kürtler, antik zamanlardan bu yana birçok İran hanedanlığının (doğal olarak bazıları Kürt soyundandır) yönetimleri altında yaşamışlardır. Bu dönemde İran Kürtleri, İran ulusal siyasal kültürüne ve sosyal tutumlarına Kürt siyasal kültürüne yaptıkları katkılardan daha fazlasını hem almış hem de sunmuştur.

İran Kürtleri ile etnik akrabaları arasındaki ilişki hem eskiden hem de şimdi geleneksel olarak Kürdistan'ın çeşitli parçalarından fikirlerin toplandığı önemli bir pazar hizmeti veren Irak'taki Orta Kürdistan aracılığıyla kurulmuştur.

Batı Kürdistan'da yaşayan Kürtler diğer Kürtlerden daha da fazla yalıtılmış ve kendilerine ait farklı bir siyasal kültür geliştirmişlerdir. Türkiye'deki Kürtler ile Kür-

distan'ın diğer parçalarındaki Kürtler arasındaki iletişime Türkler tarafından getirilen katı kısıtlamalar, ayrılıkların nedenlerinden sadece bir kısmıdır. Çok daha önemli olan nedenler tarih ve coğrafyadır. Öyle ki, tıpkı Batı Kürtlerinin diğer Kürtler için yeni olması gibi, diğer Kürtler de Batı Kürtleri için yenidir. Global iletişimin ortaya çıkışıyla birlikte, ancak şimdi bu Kürtler, gerçek anlamda diğer Kürt soydaşlarını keşfetmekte ve onlar tarafından da keşfedilmektedirler.

Kürdistan'ın diğer bölgelerindeki Kürtlerle Batıdaki Kürtler arasındaki farklılıklar ne din ne de dilden kaynaklanmaktadır. Esasen Batı Kürtlerinin dışa açık (Akdeniz yönelimli ve Batı'ya eğilimli) olması, Kürdistan'ın bu en kalabalık parçasını oldukça farklılaştırmıştır. Siyasal ve toplumsal boyutlar da dahil olmak üzere, en ortak duygular, eleştiri veya övünmeden çok keşfetme ve merak olmuştur.

Batı Kürtlerinin siyasal lideri olan Abdullah Öcalan, günümüzde Türkiye (onun doğduğu yer) dışındaki birçok Kürt arasında da saygı görmeye başlamıştır. Bu durum Öcalan veya onun temsil ettiği siyasal kültür konusunda derin bir bilgiye sahip olunmasından ziyade, Öcalan'ın dışa bakışı ve onun yöntemlerinin kendi bildikleri ve başarısız oldukları peşinen kabul edilen yöntemlerle karşılaştırıldıklarında daha egzotik oluşundan kaynaklanmaktadır. Öcalan bölgeler arası politikaya kendi kültürel bölgesi Anadolu dışındaki Kürtleri çekmek için fazlaca bir çaba göstermemiştir. Ancak, Anadolu bugün Kürtlerin yarısından fazlasının yaşadığı bir bölge olması nedeniyle, Öcalan'ın pan-Kürt bir politik platforma ulaşması Mustafa Barzani'den daha kolay olabilirdi. Buna ek olarak, Öcalan'ın Akdenizli politik kültürü ve Batı tarzı politik idaresi onu ve partisini Türkiye ve Anadolu dışında yaşayan Kürt ulusunun diğer yarısının gözünde hızla efsaneleştirmektedir. Bu, bir zamanlar Mustafa Barzani'nin birçok politik hatasına rağmen, Kürtlerin genel politik arenasında en yüksek mertebeye yükselmesi türünden bir evrimdir.

Öcalan'ı avantajlı kılan (ve Barzani'nin fena halde ihtiyaç duyduğu) bir diğer faktör de, temel güç merkezinin "yani Türkiye'nin" büyüklüğüdür. Türkiye Kürtleri kendi başlarına tüm Kürtlerin çoğunluğunu oluştururlar. Eğer Öcalan Türkiye Kürtleri arasında birinci derecede bir popülarite sağlarsa, haklı olarak kendisini diğer yerlerdeki Kürtler arsında da en popüler lider olarak ilan edebilir. Öcalan ayrıca mevcut modern global kitle iletişim araçları aracılığıyla hemen hemen her Kürd'ün evine ulaşabilmektedir. Bu şüphesiz onun başarılarının olduğu kadar, başarısızlıklarının da yüksek sesle söylenmesi ve söylendiği anlamına gelmektedir. Öcalan'ın bir şansı da, yakın zamana kadar, onun hatalarından ziyade başarılarının elektronik Kürt kulakları ve gözleri tarafından meraklı bir şekilde algılanmış olmasıdır.

Despotizm

Belleğinde siyasal demokrasi deneyimi canlı olmayan bir toplumdaki siyasal demokrasi arzusunu aşılamak üzere doğru bir yöntem ve bileşen tavsiye etmek için tatmin edici bir modeli yok. Kürtler ve Kürt liderleri en azından Ortadoğu'nun diğer kısımları kadar demokrasiye yabancıdır. Kahire'den tutun da Kabil'e, İstanbul'dan tutun da İslamabad'a kadar uzanan o geniş bölgede adına demokrasi denilen şey sadece şeklen demokrasidir, asla özü itibariyle demokrasi değildir. Hatta çoğu zaman şekil bile eksiktir.

Seçimin, demokrasinin olmadığı bir ortamda, ancak en dalavereci veya en kurnazlar liderlik kademesine tırmanabilir. Konfüçyüs bundan 2500 yıl önce şu yargıda bulunmuştu; "Bir devlet adil biçimde yönetildiğinde, yoksulluk ve sefalet utanç kaynağıdır; adil biçimde yönetilmediğinde ise zenginlik ve şeref utanç kaynağıdır."

Kürdistan'ın şu son birkaç yıl içinde dört bir yandan uydu ve siber iletişim araçlarıyla kuşatılması, sıradan Kürtlerin kendi liderliklerinin yapılarını fark etmeleri bağlamında köklü bir değişim yaratmıştır. Yakalandıktan sonra Türkiye'de mahkemeye çıkan Öcalan, Türkiye'deki koca Kürt hareketini bir oldu bittiye getirmesi karşılığında kendi hayatının bağışlanması için milyonlarca Kürdün gözü önünde, hiç utanmadan mahkemeye yalvarıyordu. 15 yıl boyunca on binlerce kurban verip her türlü işkence ve acıyı çekerek Öcalan'ın peşinden giden ve en sonunda da *Serok*'un (lider) kendilerini bir çırpıda ve tüm dünyanın şaşkın bakışları altında sattığını gören Kürt kamuoyunun yaşadığı zihinsel ıstırabı idrak etmemek imkansızdır. Tüm bu olup bitenleri televizyonlarından canlı olarak izleyen Kürt seyirciler, Kürdistan'ın yalnızca bir kurban değil, ama aynı zamanda, yalnızca kendi çıkarlarına hizmet eden tiranlar cenneti olduğu biçimindeki açık seçik olguyu görmekten kurtulamadılar.

Bununla birlikte sıradan Kürtler, kendi çıkarlarına hizmet eden liderlerini yüksek sesle protesto etmekte gönülsüz davranmışlardır. Kimileri aile ve klan bağlarından doğan saygıyı zedelemek istememektedir. Diğerleri ise doğrudan doğruya, yabancıların gözünde içine düşülebilecek mahçubiyetten çekinmektedir. Öyle ki, aydınlar liderliğin kusurlarını dile getirmek yerine, çoğu zaman bu kusurları örtbas etmişlerdir. Aydınlar bunu yapmakla, halk tarafından liderlere gösterilen güvenin kötüye kullanılmasını kalıcılaştırmışlardır. Aslında liderler de, ulusal "görüntünün" yüzü suyu hürmetine, kendilerine tabi olanlardan ve tüm Kürtlerden böyle bir örtbas etmeyi beklemektedir. Halbu ki, bir ulus için tiranlıkla uzlaşma içinde olmaktan daha tehlikeli bir şey yoktur.

Kürt liderliğinde herhangi bir gelişim kaydedilebilmesi için asıl yapılması gereken şey, öncelikle gerçek sevgisi aşılanarak Kürt siyasal ve sosyal bilincinin yükseltilmesidir. Kürtler, kuzular gibi sessiz kalıp ulusal "görüntüyü" kurtaracaklarına, öncelikle despotlarını eleştirip kepaze ederek işe başlamalıdırlar. Böyle bir beceri ve cesaret, Kürtlerin, kendi kendilerini atayan, kendi çıkarlarına hizmet eden despotların yönetimi altında yıllardan beridir seslendirdikleri uluslararası sağ ve sol boş sloganların yerine, Kürt bireylerinin siyasal bilincinin yükseltilmesini, temsili demokrasinin temel taşları hakkında aydınlanmalarını gerektirecektir. Bu düzeye bir kez ulaşıldığında, bu durum kaçınılmaz olarak aydınlanmış temsilcilere ve liderlere de yansıyacaktır. Çünkü temsilciler tam da şöyle kişilerdir: Onlar politik, düşünsel ve psikolojik olarak kendi halkını temsil eder ve o halkın durumunu yansıtır. Hiçbir ulus böylesi erdemleri önce tek tek vatandaşlar arasında yerleşik hale getirmeden, önceliklerin tesis edilmesini ve kendi liderlerinin yükümlülüklerini yerine getirmesini bekleyemez. Yukarıdan dayatılan bir değişim diktatöre tekabül eder; hepimiz çok iyi biliyoruz ki, diktatörler toplumsal ufukları genişletmez, tersine daraltır. Bu bağlamda Thomas Jefferson 1820'de şöyle yazıyordu: "Toplumun nihai güçlerinin güvenli kaynağı olarak halkın kendisinden başka hiçbir şey tanımıyorum ve eğer biz halkın bu dene-

timi sağduyulu biçimde uygulayacak kadar aydınlanmış olmadığına inanıyorsak, yapılacak şey, bu gücü halktan almak değil, onlara bu sağduyuyu kazandırmaktır."

Ek Okuma ve Kaynakça

Barth, Fredrik, *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* (Oslo: Brodrene Vorgensen, 1953); Jwaideh, Wadie, *"The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development,"* yayımlanmamış doktora tezi (Syracuse, 1960); Kutschera, Chris, *Le mouvement national kurde* (Paris: Falmmarion, 1979); Olson, R., *Emergence of Kurdish Nationalism* (Austin: University of Texas Press, 1989); van Bruinessen, Martin, *Agha Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Londra: Zed Books, 1992); van Bruinessen, Martin, *"The Kurds Between Iran and Iraq,"* Middle East Report (Temmuz-Ağustos 1986).

SİYASİ PARTİLER

Sayıları oldukça kabarık olan modern Kürdistan'ın politik parti ve hareketlerinin tümüne burada değinmek mümkün değildir. Bu yüzden, sadece en önemli ve uzun süre ayakta kalmayı başarmış olanlar ile, temel olarak öncelikle Kürt bölgelerinde faaliyet gösterenler bu incelemeye dahil edilmiştir.

Dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi, ideoloji ve amaçları birbirinden çok farklı olmayan birçok partinin aynı sınırlı destek için mücadele ettiği yerlere benzer biçimde, partiler arası kavga ve düşmanlık Kürt siyasi partiler tarihinin de ortak bir özelliği olmuştur. Kürdistan'da farklı olan ise bu kavgaların bazen parti gerillaları arasında silahlı çatışmalara dönüşmüş olmasıdır. Ancak, bu aşırılıklar az sayıda ve kısa süreli olmuştur.

Kürt siyasi partilerinin üye sayıları konusunda kesin bir şey söylemek zordur. Bu partiler ara sıra üyelik kartı vermişler, hemen hemen hepsi savaşan gerilla grupları oluşturmak zorunda bırakılmışlar ve bu partilerin politikalarının Kürt yurttaşları arasında ne kadar popülarite kazandığının en açık göstergesi, her birinin komuta ettiği erkek ve kadın savaşçı sayısıyla anlaşılabilir. Popüler bir Kürt terimi olan *peşmerge* genel olarak Irak Kürdistanı'ndaki gerilla ve militanlar için kullanılmakla birlikte, Irak dışındaki Kürt grupları arasında da yaygınlaşmaktadır. *Peşmerge* terimi Kürtçe'de "fedai" anlamına gelir ve belli bir amaç uğruna kendini feda etmeye gönderme yapar. Oldukça güçlü bir sevgiye ve aşka kaynaklık eder. Kürt anaları tarafından, çocuklarına peşmerge olmak, yani onların sağlık ve güvenlikleri için kendi canlarını feda etmek anlamında, sık sık kullanılır. Peşmerge terimi ve kavramı Kürt tarihinde derin köklere sahiptir. Kürdistan'daki bu gerilla/militan güçlere yapılan göndermeler elinizdeki kitapta iki kere geçmektedir: İlki antik dönemde, Medlerin Asur'a yönelik seferinde, ikincisi ise Kürtlerin, Pers SasaniKralı I. Ardeşir'e karşı kendilerini savundukları dönemde (*bkz. Antik ve Klasik Tarih*).

Bir kolaylık olması bakımından, buradaki tüm siyasi partiler İran, Irak, Türkiye ve Suriye devletleri çerçevesinde incelenmiş ve gerektiğinde partiler arası ilişkiler hakkında gerekli gözlemler sunulmuştur. Bu politik olaylar için gerekli tarihsel arka plân Modern ve Yakın Tarih bölümlerinde verilmiştir (**Harita 47**).

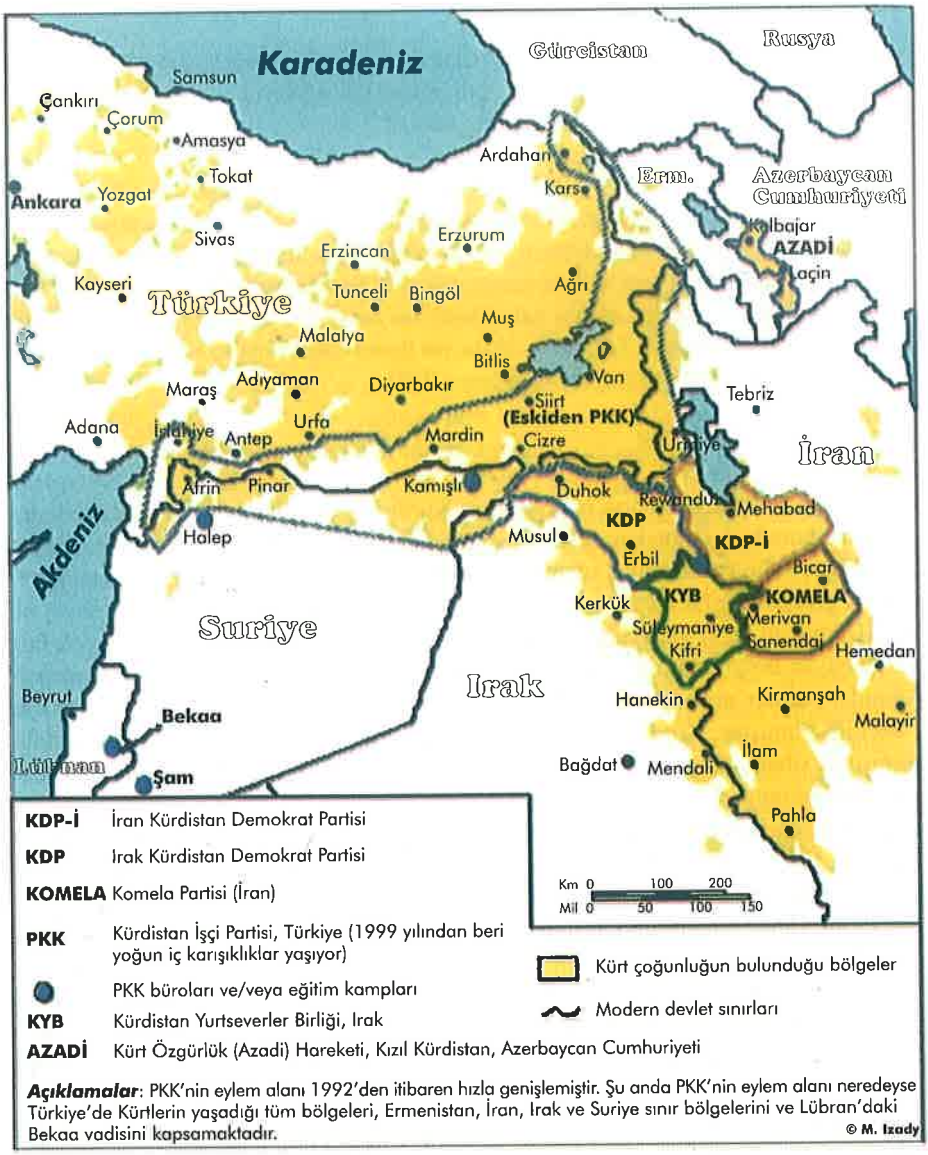

HARİTA 47: *Belli Başlı Kürt Politik Partileri ve 2002 Yılı İtibariyle Tahmini Faaliyet Alanları*

İRAN

Kürdistan Demokrat Partisi

(KDP-İ, Parti Dimukrati Kurdistani İran)

Bu parti, Devlet başkanı Gazi Muhammed tarafından Doğu Kürdistan'daki Meha-

bad'da 1945 yılında Mehabad Kürt Cumhuriyeti (Aralık 1945'ten Aralık 1946'ya kadar yaşadı) ile birlikte kurulmuştur. KDP-İ, hâlâ varlığını sürdüren en eski parti olması dolayısıyla özel bir incelemeyi gerektirir. KDP-İ neredeyse yarım yüzyılı aşan tarihi boyunca, daha sonra kurulan diğer Kürt partilerini de etkileyen sayısız olay, hatta yok olma tehlikesi gibi deneyimler yaşamıştır.

Kendi aşiret güçlerini de destek için birlikte Mehabad'a getiren Melle Mustafa Barzani kuruluş yılı olan 1945'te KDP'ye katılmıştı. Cumhuriyet'in 1946'da yıkılması ve Gazi Muhammed'in İran ordusu tarafından idam edilmesinden sonra KDP yeraltına inmek ve faaliyetlerini görece durdurmak zorunda kaldı.

KDP-İ ve diğer siyasi partiler Şah'ın başbakan Musaddık tarafından iktidardan uzaklaştırılmasına ve bir askeri darbe ile tekrar iktidarı almasına yol açan 1951-53 yılları arasındaki kargaşalı dönemde bir Rönesans yaşadılar. Ancak darbeden sonra KDP ve aktif diğer partiler bir kez daha yeraltına inmek zorunda kaldılar.

Mustafa Barzani 1958'de Sovyetler Birliği'nden Irak'a döndükten sonra, "KDP" adının, 1946'da kendisinin Irak'ta partinin bir kolu olarak kurmaya çalıştığı ve daha sonra tartışacağımız gibi, kendi yönetimi altında güçlenmeye başlayan partiye ait olduğunu iddia ettiğinden, Parti adını KDP-İ (İ İran'ı ifade eder) olarak değiştirmek zorunda kaldı.

KDP-İ, İran topraklarında faaliyetlerde bulunma imkânından yoksun olduğu için, dikkatini Irak'taki gelişmeler üzerinde yoğunlaştırdı ve Barzani'ye esef duymasına rağmen, 1960'lı yılların sonuna kadar onun liderliğini benimsedi. Barzani'nin Bağdat'la kötüleşen ilişkileri nedeniyle destek ihtiyacı duyması ve Şahla olan ilişkilerini her zamankinden çok daha fazla geliştirmesi en sonunda KDP-İ'yi Iraklı ortağından uzaklaştırdı. KDP-İ, 1973'ten sonra yeniden İran'daki Kürtlerin sorunlarına eğildi.

Adlarındaki isim benzerliğine rağmen, İran KDP'si temelde şehirli ve aşiret bağlantısı az olan elitist bir partidir ve oldukça güçlü bir aşiret desteğine sahip olan gelenekçi Irak KDP'si ile pek az ortak noktaya sahiptir. Ilımlı bir sol parti olan KDP-İ, ortaya çıktığı (1945-46) dönemi hariç, "demokratik bir İran içinde" Kürt bölgeleri için özerklik talebini savunmuştur.

İran KDP'si ile Irak KDP'si arasındaki ilişkiler eskiden beri soğuk ve mesafelidir. Irak KDP'si, KDP-İ tarafından sürekli olarak kendi parti ve hareketini sekteye uğratmak ve İran'daki Kürt bölgelerini etki altına almak için İran hükümetleri ile işbirliği yapmakla suçlanmıştır.

KDP-İ merkez komitesi 1980'de Tahran'daki Devrim hükümeti politikalarını destekleme ya da karşı çıkma kararı almaya çalışırken bir bölünme yaşadı. Küçük bir grup İran'ın başlıca komünist partisi olan *Tudeh*'in yanında yer alarak Tahran'ı destekledi. KDP-İ'nin ana gövdesi, Çekoslovakya'da eğitim görmüş bir ekonomist olan Abdulrahman Kasımlo liderliğinde, kısa süre içinde hükümet kuvvetleri ile çatışmaya başladı. Askeri mücadele iyi gitmedi ve KDP-İ 1983 sonlarına doğru Irak hükümeti ve Celal Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ile bir anlaşmaya varmak zorunda kaldı. Talabani ve Kasımlo, Prag'da birlikte öğrenim görmüş olan iki eski dosttu. Buna rağmen, KDP-İ liderliği KYB'ye güvenmedi. İran ve birçok Irak Kürt partisi ile savaş halinde olan Bağdat ile taktik bir ittifaka girerse, hain olarak

damgalanacağından korktu. Bu yüzden de ne Bağdat'tan ne de KYB'den hiçbir zaman tam bir destek alamadı ve en sonunda 1984 yılında İran kuvvetlerine yenildi.

Dr. Kasımlo, Tahran temsilcileri ile barış müzakereleri yapmak üzere olduğu bir sırada, 17 Temmuz 1989'da Viyana'da kuşkulu bir şekilde öldürülünceye kadar, KDP-İ'nin liderliğinde kaldı. Dr. Kasımlo'nun ölümü üzerine liderlik, Kak Said ve Dr. Saidi adlarını nomes de guerre (savaş ya da kod adı) olarak kullanan Dr. Sadık Şerefkendi'ye (1937-1993) geçti.

Bir eczacı olan Dr. Şerefkendi, parti başkanlığına getirilmesinden sonra yaptığı ilk konuşmada KDP-İ'nin amacını "demokratik bir İran içinde Kürdistan'a özerklik" olarak teyit etti.

Kasım 1991'de bazı İran gazeteleri Tahran ve Şerefkendi arasında, KDP-İ ile hükümet arasında diyalog kurulması amacıyla bazı ön görüşmelerin yapıldığını belirten bir dizi makale yayınlandı. Elinizdeki kitabın ilk baskısında üzülerek öngörüldüğü gibi, Dr. Şerefkendi de 17 Eylül 1993'te Berlin'deki bir kafede bu "diyalog" için çaba harcarken katledildi. Kasımlo'nun öldürülmesi olayında, öldürenlerin amaçları ve kimlikleri konusunda birçok şüphe varsa, Şerefkendi'nin öldürülmesinde bu şüpheler çok daha fazladır.

İran hükümeti, partinin başına geldiği gün, Tahran ile uzlaşmanın gerekliliğini görerek, partinin amacını "demokratik bir İran içinde özerk bir Kürdistan" olarak teyit eden ve İran hükümetinin karşılaştığı en uzlaşmacı lider olan Şerefkendi'yi niçin öldürsün? Şerefkendi kısa liderliği döneminde silahlı mücadele verilmesine göz yummadığı gibi izin de vermedi. Tahran'ın Şerefkendi gibi uzlaşmacı bir lideri ortadan kaldırmakla ve oradaki Kürt hareketini radikalleştirmekle yitireceği (ve düşmanlarının kazanacağı) çok şey vardı. Şerefkendi liderliğinde, tüm Kürtler içinde yalnızca İran Kürtleri kendi hükümetlerine karşı silahlı mücadele vermekten kaçınmıştır. Tahran (ve tabii düşmanlarının) bunu görmemiş olduğuna inanmak zordur. Bununla birlikte, 1997 ilkbaharında Berlin'deki bir Alman mahkemesi bütün suçu ustaca ancak pek de anlaşılmayan bir biçimde İran hükümetinin boynuna yıktı, hatta İran Cumhurbaşkanı ve ülkenin en yüksek dini lideri Ayetullah Hameney'i ima edecek kadar ileri gitti!

Dr. Şerefkendi'nin ölümü üzerine, KDP-İ liderliği Mustafa Hicri'ye geçti. İran hükümeti ile uzlaşmanın gerekliliğini halka duyurarak göreve başlayan Dr. Şerefkendi'nin aksine, Hicri göreve gelir gelmez, İran hükümet kuvvetlerine karşı saldırı emri verdi. KDP-İ'nin İran ordusu karşısında her zamankinden daha zayıf olduğu bir dönemde, Hicri'nin anlaşılır öfkesi ne yazık ki kısa ömürlü olacaktı. Hicri kendi küçük kuvvetleri ile Irak sınırının içlerine kadar sürüldü. Buradan İran kuvvetlerine karşı giriştiği saldırılara, hükümet kuvvetlerinin ağır hava ve topçu bombardımanı yanında, kara birliklerinin Irak içlerine girmesiyle karşılık verildi. Irak'taki KYB'nin KDP-İ'ye yardım etme kararı aldığını büyük bir tantana ile ilan etmesi, her zaman olduğu gibi liderlerinin kaprislerinin bedelini hayatlarıyla ve içine düştükleri sefaletle ödeyen sivil Kürt halkına hiçbir yarar sağlamadı.

1996 Yılına gelindiğinde, KDP-İ ile İran hükümet kuvvetleri arasında devam eden mücadele zaman zaman kısa süreli çatışmaların yaşandığı bir durgunluk dönemine

girmişti. Bay Hicri ise, güçlü İran ordusuna zamansız saldırmanın cezasını parti liderliğini 1996'da Abdullah Hasanzade'ye bırakarak ödedi.

KDP-İ'nin komuta ettiği silahlı güçlerin sayısı dönemden döneme değişiklik göstermektedir. Parti, Tahran Devrim hükümeti ile şiddetli savaşta olduğu 1979-81 yılları arasında 12 000 kişiyi silah altında tuttuğunu iddia etmektedir. Şimdiki savaşçı sayısı ise ancak yüzlerle ifade edilebilir.

Herkesi kucaklayan bir Kürt politik partisi olmanın çok uzağında olan KDP-İ, ya da bu açıdan diğer herhangi bir Kürt siyasi partisi, esas olarak İran Kürdistanı'nın kuzey kısmının ucu ile güney kısmının içleri arasındaki güçlü bölgesel ve sosyo-kültürel farklılıklardan dolayı (şüphesiz bu iki uç arasında kalan bölgeler ile daha da uzaktaki kalabalık nüfuslu Horasan bölgesinden söz etmek bile gereksiz), İran Kürtlerinin küçük bir bölümü dışında, hiçbir zaman başka bir yerden destek almamıştır. KDP-İ, KDP, KYB, Komela ve diğer partiler geleneksel olarak ekonomik plânları, hangi dinle ilişkili oldukları, konuştukları lehçeler, gündelik değerleri, ne kadar radikal oldukları ve aşiret yönelimlerine göre, onları hep yabancı ya da karşı çıkılabilir görmüş Güney Kürdistanlı bir İran Kürdü için merak konusu olmuştur. Örneğin Horasan Kürtleri, büyük bir ihtimalle bu partilerin yalnızca adlarından haberdardırlar. Her halükârda, KDP-İ'nin sayısal olarak güçlü olduğunu iddia edebileceği alanlar Urmiye, Mehabad ve Merivan arasındadır.

Eğer güçlü bölgesel karakteri ve kültürel darlığının üstesinden gelebilirse, geçmişte olduğu kadar günümüzde de KDP-İ'nin İran Kürtleri arasında yaygınlaşabilmesi için yeterli potansiyel vardır. Parti iç ve dış müdahalelere uyum sağlayabilmekte kayda değer ve uzun bir tarihe sahiptir ve değişimi seçtiği taktirde sadece yerel bir olgu olmadığını kanıtlayabilir.

Komela

Kürtçe'de "toplum anlamına gelen Komela, 16 Ağustos 1942'de, Mehabad Kürt Cumhuriyeti'nin doğuşundan yaklaşık 3 yıl kadar önce, şehirli orta sınıf ve Kürt aydınları tarafından kurulan milliyetçi bir siyasi partidir. Komela daha sonra, 1945'te kurulan İran KDP'sine dönüştürüldü. Ne var ki kısa bir süre sonra, onun küllerinden, Komala adlı yeni bir aşırı Maksist-Leninist parti doğdu.

Komela konusundaki hemen hemen her şey gibi, onun adı da tartışmalıdır. KDP-İ'nin son başkanlarından Kasımlo, 1980'de Komela'nın "*Komala Jiani Kurdistan*" yani "Kürdistan Yeniden-doğuş Komitesi" olduğunu yazmaktadır (*Challiand 1980, 118*). Öte yandan Van Bruinessen ise, bu adın "*Komalay Şoreşgeri Zahmetkeşani Kurdistani İran*" veya "İran Kürdistanı Devrimci Emekçiler Örgütü" olduğuna inanmaktadır (1986, 18). *Komela* İngilizce "society" terimi ile aynı ikili anlama sahiptir; geniş anlamda "toplum" u ifade eden bu terim, aynı zamanda politik ya da sosyal kulüp veya birlik anlamına da gelir.

Hem Komela hem de KDP-İ İslam Devrimi'nden sonra Kürdistan'da İran otoritelerine karşı mücadele etti. Ancak, Komela hiçbir zaman KDP-İ kadar büyük bir desteğe ve kitleye sahip olamadı. Kimi zamanlar, hatta her iki partinin de İran hükümetinin saldırısı altında olduğu 1985'te bile, iki parti arasında kanlı çatışmalar yaşandı.

Komela'nın 1991'de iki fraksiyona bölündüğü, büyük bir bölümünün Mansur Hikmet, küçük kısmının ise Abdullah Mohtadi liderliğinde kaldığı bildirilmiştir. Bunun kalıcı bir bölünme mi olduğu, yoksa iki fraksiyonun sonuçta tekrar birleşeceği gibi hususlar şimdilik açık değildir. Diğer Marksist-Leninist hareketler gibi, Komünizmin çöküşü Komela'nın ideolojik meşruiyetini zayıflattı, belki de ortadan kaldırdı. Eğer, Türkiye merkezli PKK kılavuz kabul edilecek olursa, Komela'nın da, iflas etmiş bu eski Marksist-Leninist ideoloji yerine daha yerli (milliyetçi) bir şey koyması mümkündür. Komela'nın temel faaliyet alanı KDP-İ'nin kalesi olan bölgelerin güneyinde Merivan-Sanandaj arasındaki küçük bir bölgedir.

Tıpkı İran KDP'sinin yaptığı gibi, İran Komela'sı da, Irak'taki benzerini 1970'lerin çocuğu olarak kurdu.

Ulusal Örgüt

Mehabadlı bir Sunni Müslüman lider olan Şeyh İzzeddin Hüseyni, 1979 sonlarında Tahran merkezli İslam Cumhuriyeti politikalarına karşı patlak veren bir halk ayaklanmasına önderlik etti. Hükümet kuvvetleri tarafından sürgüne yollanmasına karşın, 1983'te "Ulusal Örgüt" olarak bilinen ve o zamanlar büyük bir kitleyi peşinden sürükleyebilen bir grup kurdu. Bu grup daha sonra, Komela ile ilişkisi olan solcu bir örgüte dönüştü. İran Kürtleri için derecesi belirsiz bir özerkliği savunmaktadır. 1984'ten bu yana merkezi İran hükümetinin Kürdistan'daki yerel otoritelerinin desteğini alan parti lideri Avrupa'da sürgünde yaşamaktadır. Ahmed Müftizade liderliğinde yeni bir İslam (Sünni) partisi olan "İslami Birlik Partisi" , muhtemelen "Ulusal Örgüt" ün İslami kökten dinci platformda bıraktığı boşluğu doldurmak üzere 1988'de kuruldu. Bu hareketin sesi soluğu pek çıkmamaktadır ve eğer kendi kendini tasfiye etmediyse, yeraltının derinliklerinde bir yerlerde olmalıdır.

IRAK

***Kürdistan Demokrat Partisi** (KDP, Parti Dimukrati Kurdistan)*

Kürdistan Demokrat Partisi kurulduğu 1946 yılından itibaren, ama özellikle de 1960'lardan bu yana en etkin Kürt siyasi partisi olmuştur. Melle Mustafa Barzani, daha Mehabad Cumhuriyeti'nin hizmetindeyken, İran KDP'sinin bir "kolunun" da Irak'ta kurulmasını teşvik etmişti. Partinin kuruluşu, Irak Kürdistanı'nın güney kesimlerinden Süleymaniye'li bir aydın ve avukat olan ve sonraları Celal Talabani'nin kayın pederi olacak olan İbrahim Ahmed tarafından gerçekleştirildi (bir sonraki kısma bkz.). İbrahim Ahmed KDP'yi 1958'e kadar fiilen ve Barzani'nin bir iç darbe ile yönetimi ele geçirdiği 1964 yılına kadar da şu veya bu ölçüde ismen yönetti.

Irak'ta 1958'de monarşinin devrilmesi ve General Kasım yönetimindeki Irak Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, KDP Irak'ta yasallaştı ve Barzani geri dönmeye davet edildi. Bu tarihten üç yıl kadar önce, Barzani hâlâ sürgündeyken, KDP'nin fahri başkanlığına getirilmiş, ancak İbrahim Ahmed parti işlerini yönetmeye devam etmişti.

Barzani Irak'a geri döndükten sonra, fahri başkan olarak parti işlerine karışma yetkisi olmadığı halde, giderek KDP'nin iç işlerine daha fazla karışmaya başladı. Partinin gerçek lideri olmayı istemesinin yanı sıra, iki başka nedeni daha vardı:

1) Irak Kürdistanı'nın güney kesiminden gelen şehirli, elitist Kürtler parti üzerinde hakimiyet kurmuştu (*bkz. Ulusal Karakter ve Siyasal Kültür ve Liderlik*)

2) parti, gereğinden fazla sola kaymıştı.

KDP merkez komitesine karşı giriştiği mücadelede fırsat kollayan Barzani, her bir parti içi fraksiyonun diğerini partiden uzaklaştırmayı deklare ettiği 1964'te bu fırsatı yakaladı. Kendisini destekleyen bir askeri gücünün oluşu nedeniyle bu mücadeleden kazanan taraf olarak, yeniden yapılanmış, ılımlı sağcı bir Irak KDP'sinin lideri olarak çıktı. Barzani kuvvetleri İbrahim Ahmed'in eski parti mekanizmasına bağlı gerilla güçlerini İran sınırından içeri sürerek, Irak Kürdistanı'nda rakipsiz kaldılar. İbrahim Ahmed'in sürgündeki bu kuvvetleri daha sonra Celal Talabani liderliğinde kurulacak olan Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin çekirdeğini oluşturacaktı.

KDP'nin genişleyen etkisi ve gücü, Barzani'yi, giderek daha sık biçimde ve bazen de gereksiz yere Bağdat'taki otoriteye meydan okumaya sevk etti. Barzani daha önce, Bağdat ile 1970'te bir Kürt özerkliği anlaşması imzalanmıştı (*bkz. Yakın Tarih*). Irak kuvvetleri ile açık savaşın başladığı 1974 yılına gelindiğinde, parti 30 000 kadar iyi silahlanmış gerillaya sahipti. Gerek gerilla kuvvetlerinin yüksek sayısı, gerekse de yabancı hükümetlerin yardımı, bizzat Barzani'nin kendisinin ve parti yöneticilerinin esnek olmayışını ve kötü komutasını telafi etmeye yetmedi. Irak'ta KDP liderliğinde başlayan Kürt ayaklanması, çok sayıda parti yöneticisi, sivil ve gerillanın İran'a kaçmak zorunda kalmasıyla birlikte, 1975'te bastırılarak son buldu. İran hükümeti, KDP sığınmacıları için, Tahran'da günümüzde bile hâlâ bir çoğuna rastlanılabilen bir mahalle kurdu. Parti liderlerine maaş bağladı ve sığınmacılara İran pasaportu verdi. Bu yüzden, KDP Tahran'a son derece müteşekkir kaldı. Bunun borcunun karşılığını ise, İran-Irak savaşı esnasında, Irak hatlarının gerisinde sabotaj eylemleri düzenlemekten tutun da, İran'daki Kürt ayaklanmalarının bastırılmasında İran kuvvetlerine yardım etmeye kadar, İran adına bir dizi açık ve gizli eylem gerçekleştirerek ödedi.

Melle Mustafa Barzani'nin 1978'de kanser tedavisi gördüğü ABD'de ölmesinin ardından, parti liderliği en büyük oğlu İdris'e, onun 1987'de ölümünden sonra ise diğer büyük oğlu Mesud'a geçti.

1988'de KDP, KYB ve diğer üç küçük partinin katılımı ile, Kürt muhalefetini Bağdat'a karşı kordine eden bir şemsiye örgüt olarak Irak Kürdistanı Cephesi (IKC) kuruldu (aşağıda IKC kısmına bkz.).

1991 gibi geç bir tarihte KDP'nin 15000 kadar gerilla savaşçısı bulunmaktaydı. KDP'nin asıl güç merkezi Irak Kürdistanı'nın kuzey kesiminde Barzani Aşiretinin (en eski Kürt aşiretlerinden biridir); (*bkz. Aşiretler ve Klanlar*) bulunduğu bölge olmasına rağmen, hiçbir şekilde burası ile sınırlı değildir. Irak Kürdistanı'nın diğer kesimlerinde de faaliyet yürütmekte ve kitlesi bulunmaktadır. KDP, Mustafa Barzani'nin efsanevi imajından dolayı Irak Kürdistan'ı dışındaki bölgelerde de hâlâ saygı ve destek görür.

KDP, şimdilerde Irak Kürt bölgesinden yayın yaptığı gözlenen "*Irak Kürdistanı'nın Sesi*" adlı bir radyoyu yönetmektedir. KDP, 1980'de zamana uygun olarak Irak Komünist Partisi (IKP) ve Sosyalist Birlik Partisi (SBP) ile Bağdat karşıtı bir birliğe girdi, Körfez Savaşı sonrasında ise rakip Kürt partisi Kürdistan Yurtseverler Birliği

ile ittifak yaptı. 1994 Yılına gelindiğinde bu ittifak bozularak iki parti arasında açık bir savaşa dönüştü (bir sonraki kısma bkz.). 1995 Yılında ise KDP liderliği bir zamanların efsanevi lideri Mustafa Barzani'nin en popüler Kürt partisi olan KDP'yi oldukça değersiz bir konuma düşürmeyi başardı. KDP liderleri önce, Amerika'dan (hatta Türkiye'den) geldiğini düşündükleri destek uğruna İran'ın desteğini kaybetti. Oysa KDP'nin yoğun bir destek ihtiyacı içinde olduğu 1994-95 yıllarında bu desteklerin hiç biri gelmedi. KDP bunun ardından, kendisini Türkiye'nin güçlü partisi Kürdistan İşçi Partisi (PKK) düşmanı ilan ett. KDP liderliğinin mantığı (ya da mantıksızlığı), KDP güç merkezinin Türkiye sınırlarıyla kuşatılmış olmasından dolayı Türk ordusu tarafından girişilecek bir harekattan duyulan korkuya dayanıyordu. Ayrıca PKK güçlerinin (ve liderliğinin) yerel Irak Kürt sivillerine karşı kötü muamele etmesinden şikâyetçiydiler. KDP rutin bir şekilde, PKK'ye sempati duyan Irak'taki diğer dört küçük Kürt partisinin üyelerini aramakta, onları yakaladığında ise öldürmekteydi.

PKK ile düşmanlık içine girmenin arkasındaki mantık ne olursa olsun, Irak'taki PKK savaşçılarını izlenmesi gerekçesi ile Türk ordusu tarafından rutin bir şekilde gerçekleştirilen operasyonlarlar nedeniyle, KDP'nin kalbi olan topraklar harap olmaktan kurtulamadı. Bu son harekatlardan biri Mart-Mayıs 1995'te yapıldı. Bu harekat esnasına KDP, PKK saflarındaki Kürt savaşçıların yakalanması ve yok edilmesinde Türk ordusunun yanında yer almakla sadece PKK'nın değil, aynı zamanda diğer Kürt partilerinin de ağır eleştirilerine maruz kaldı. Rakip parti KYB, Süleymaniye'deki güvenlikli parti merkezinden ahlaki açıklamalar yaparken, aynı zamanda KDP'nin ya PKK ya Türk kuvvetleri ya da kötü kaderi nedeniyle yok olmasını beklemekteydi. Darbeyi yok oluşa dönüştürmek üzere, tam da bu esnada KYB de, KDP güçlerine savaş açtı. KDP'nin 1995 başlarında "özerk Kürdistan" ın başkenti Erbil'den çıkarılması ile son darbe vuruldu. Mart ayında KYB, Zaho'yu bile KDP güçlerinden "kurtarmak" niyetinde olduğunu coşkuyla açıklıyordu. Bu dönemde, KDP Zaho ile Hakkari arasındaki dar bir alana sıkıştırılmış durumdaydı. 2002 yılı ortaları itibariyle, KDP ile KYB'den her biri 10 000 ile 15 000 arasında değişen sayıda savaşçıya sahiptir ve bu savaşçılar eski, gerilla tarzı savaşa göre değil, giderek standart askeri eğitim prensiplerine göre eğitiliyorlar. Her iki parti de, ihtiyaç olması durumunda, aynı sayıdaki yedekleri de askere alıp silahlandırabilecek güçte olduklarını iddia etmektedirler.

KDP'nin şöhretindeki bu keskin düşüşün nedenlerini izah etmek kolay değildir. Ancak, bu durum 1987'den beri devam etmekteydi. Ayrıca KDP İran'ın Irak'la girdiği savaşı kazanamaması olasılığına göre bir eylem planı hazırlamakta başarısız kaldı. Bunun bir sonucu olarak, kuvvetlerini büyük ölçüde kaybetti ve bölgesi 1988'de kimyasal gazlarla bombalandı. Tahran'la ağır bedeller vererek geliştirdiği ittifaktan yararlanmak yerine, şaşırtıcı bir sevinçle, hiçbir yarar görmediği Türkiye ile ticaret gelirlerine ve Amerikan'ın yarım ağızla verdiği destek sözlerine bel bağladı. Türkiye ise, ticaret gelirleri karşılığında PKK'nin Kuzey Irak'tan çıkarılmasını istedi; dış yardım ve Washington'un iyi niyeti karşılığında ise, zaten 1992'ye kadar açık bir farkla önünde olduğu KYB ile eşit konuma gelme hakkını kazandı. KDP tamamen kendi kötü diplomatik öngörüsü ve reel politika alanındaki bilgisizliği yüzünden, bu zor dönemde kendisine ne yardım isteyecek bir dost ne de yer bırakmıştır.

Kürdistan Yurtseverler Birliği
(KYB, Yekiti Niştimani Kürdistan)

Bu partinin başlıca üssü Irak Kürdistanı'nın güney kesimindeki Süleymaniye Şehri ve çevresidir. KYB, olaylarla dolu tarihi boyunca, KDP'nin bir iç kolu olmaktan çıkıp 1994'te Irak Kürdistanı'nın birinci partisi olmaya giden yolda mücadele etmiştir. KYB bu noktaya, kuruluşundan bu yana partinin tek sekreteri olan Celal Talabani'nin kurnaz politikaları sayesinde ulaştı.

Barzani'nin 1964'te Irak'tan çıkardığı İbrahim Ahmed liderliğindeki KDP fraksiyonu ve askeri güçleri, 1965'te İbrahim Ahmed'in kızı ile evlenen Celal Talabani liderliğinde geri döndüler. Celal, geçmişte pek çok ünlü edebiyatçı, din önderi ve politik lider yetiştiren Talabani Aşiretinin yönetici ailesinden gelmektedir. Başlangıçta Barzani ile anlaşan Talabani, güçlerini onun güçlerine kattı. Ancak kısa süre içinde, kendisinin ve fraksiyonunun, İran'dan giderek daha fazla destek almaya başlayan Barzani'nin gölgesinde kaldığının farkına vardı. Talabani, en sonunda Barzani'yi "aşiretçi, feodal ve gerici" olmakla suçlayarak ondan koptu (van Bruinessen 1986, 22). Barzani, Talabani güçlerine saldırdı.

Talabani, Barzani'nin yoğun saldırıları karşısında ayakta kalabilmek için, en son akla gelebilecek bir şeyi yaptı: 1966'da Bağdat kuvvetleri ile birleşerek, Barzani liderliğindeki ayaklanmada Kürt gerillalara karşı savaştı. Bu tutumundan dolayı ağır eleştirilere maruz kaldı. İbrahim Ahmed'in sürgünde bulunduğu Tarhan'dan Bağdat'a dönüşü bile Talabani'nin imajını düzeltmeye yetmedi. 1970'te sona eren bu iki yıllık dönemde Barzani'nin, onca ölümcül hataları ve ortodoks olmayan faaliyetlerine rağmen yükselen imajı karşısında, Talabani Kürt politikasında sınırlı bir etkisi olan ikinci dereceden bir Kürt politik lideri olarak kaldı.

Barzani ile Bağdat arasında 1970'te imzalanan barış ve özerklik anlaşması (*bkz. Yakın Tarih*) Talabani fraksiyonunu bir kez daha politik yalnızlığa itti. Bu anlaşmadan sonra artık Bağdat'ta istenmeyen Talabani, tekrar Barzani'nin kucağına dönerek Barzani ve KDP liderliğindeki Kürt ayaklanması 1975'te yenilinceye kadar orada kaldı. Bu kez sadece Talabani değil fakat Barzani koalisyonundaki diğer grupların bir çoğu da kendi politik hareketlerini kurarak Barzani'den ayrıldılar. Talabani şüphesiz bunda en istekli davranan kişiydi. 1976 yazında Talabani hâlâ Barzani'nin Şam temsilciliğini yapmaktayken, Komala Irak, Irak Sosyalist Partisi (ya da hareketi, ISP) (daha sonra Kürdistan Sosyalist Partisi (KSP) adını alacaktı) ve kendi KDP fraksiyonunun koalisyonu ile Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni (KYB) kurdu.

KYB, güçlü KDP kuvvetleri karşısında tutunabilmek için desteğini arttırmak zorundaydı. Partinin politik platformu hemen hemen her Kürt grubunu, politik ideolojisini ve gündemini kapsayacak biçimde genişletildi. Bu ideolojik çoğulculuk bugün de devam etmektedir. KYB, hepsi de kendi parti çatısı altında çalışan tutucu, merkez ve marksist fraksiyonlara sahiptir.

1978 İlkbaharında, Barzani bölgesinde KDP ile KYB güçleri arasında patlak veren kanlı çatışmalar KYB'ye büyük zarar verdi. Yaklaşık olarak 800 civarında KYB üst düzey askeri komutanı ve gerillası öldürüldü, yakalandı, ya da sonradan ortadan kaldırılmak üzere Türk ya da Irak hükümetlerine teslim edildi.

KSP'nin KYB'den ayrılması üzerine telaş içinde yeni ittifak arayışına giren Talabani, 1979'da Komela İran ile bir ittifak kurdu. Ayrıca hem İran hem de Barzani kuvvetlerinin saldırısı altındaki prestijli KDP-İ ile de ittifak geliştirmeyi umuyordu. Böyle bir ittifaka 1981'de kısmen erişmesine rağmen, kaybeden tarafta olduğunu kısa süre içinde anlayacaktı.

1983'te KDP destekli İran kuvvetlerinin Irak Kürdistanı'na girmelerine karşı çıkan Talabani, kendi kuvvetlerinin de KSP ve Irak Komünist Partisi ile savaştığı bir dönemde Bağdat'la görüşmelere başladı. Bir kez daha kendisine öteden beri yöneltilen hainlik suçlaması ile karşı karşıya kaldı.

Talabani 1983'te Bağdat'la cömert bir anlaşmaya varmasına rağmen, Türkiye'nin yoğun baskısı nedeniyle Bağdat bu anlaşmayı hiçbir zaman imzalamaya yanaşmadı. KYB hükümet kuvvetleri ile tekrar çatışmaya başladı. Komela'nın KYB'den aniden ayrılması, partinin bir kez daha bölünmesine yol açtı. Partinin üye sayısı ve desteği giderek azalmaktaydı.

1988'de KYB, KDP ve diğer üç küçük Kürt partisi Bağdat'a karşı Kürt muhalefetini örgütleyen bir çatı örgüt olarak Irak Kürdistanı Cephesi (IKC) adıyla bir ittifak oluşturdular (sonraki kısımlara bkz.).

Ayrıca Talabani, birçok kez, ama başarısız bir şekilde, Kürdistan'da bir çözüm için Irak hükümetleriyle, hepsi de hayal kırıklığı ile sonuçlanan görüşmelerde bulundu. Bunlardan en sonuncusu Körfez Savaşı'nın hemen sonrasında KDP'nin de yer aldığı görüşmelerdir (*bkz. Yakın Tarih*). Bu görüşmelerin en son turu 1991 sonlarına doğru bir sonuç alınamadan kesildi.

1991 Yılına gelindiğinde KYB 4000 kadar gerillaya ve Irak Kürdistanı'nın güney kesimlerinde yerel siviller arasında iyi bir desteğe sahipti. Bu, şansının iyiye dönmesine işaretti ve arkası gelecekti (aşağıdaki Dipnota bkz.). KYB'nin akıllı liderliği (Ankara ve Washington'a karşı diplomatik saygıda hiç bir zaman kusur etmeyerek) rakibi KDP'yi Irak Kürdistanı politikasındaki önemli konumundan harikulade bir şekilde düşürmeyi başardı. Öyle ki, bu satırlar yazılırken KYB Bağdat kontrolü dışındaki Irak Kürdistanı'nın dörtte üçünü etkili bir biçimde kontrol etmektedir. KDP'yi bölgesel başkent olan Erbil'den çıkarmayı bile başardı (Şubat 1995). KYB güçleri KDP'nin kalbi olan Kuzey Kürdistan'daki Hacı Ümran ve Rewanduz yakınlarına kadar ilerlediler. Ağustos 1995'e gelindiğinde, Rendawuz'u ele geçirmek üzere yaşanan çatışmalarda, bu tarihsel kentin ağır bombardıman altında tamamen tahrip olduğu bildiriliyordu. KYB daha da ilerlemek ve Zaho ile Duhok'u KDP kuvvetlerinden "kurtarmak" niyetinde olduğu söylentilerini yaymaktaydı. Böyle bir girişim hiç şüphesiz ki, Türkiye'ye yapılan akaryakıt kaçakçılığından KDP'nin vergi olarak aldığı 120 000 ila 150 000 dolarlık bir gelirin KYB kasasına geçmesi anlamına geliyordu. KYB ile KDP arasında İrlanda'da varılan ateşkes anlaşması ile, bu gelirlerin KDP ile KYB arasında bölüşülmesi güvence altına alındı ve böylece KYB, KDP'yi yok etme plânını ertelemiş oldu.

Irak Kürdistanı İslam Haraketi

(IKİH, Bizutnewey İslami le Kurdistani Iraq).

Günümüzde Irak Kürdistanı'nda en büyük üçüncü Kürt politik partisi olan İKİH 1986'da Şeyh Osman Abdül Aziz tarafından kuruldu. Bu partinin kuruluşunda İran'ın

ne ölçüde rol oynadığı belli olmasa bile, bunun bir önemi de yoktur. Parti kendisini Sünni bir hareket olarak lanse ettiğinden, Tahran'daki Şii yürekleri kazanmakta başarılı olamamıştır. Bunun yerine ilk destekçileri daha radikal ve genç olan yerel Din Alimleri Birliği'dir (DAB, ilk kez 1971'de kuruldu, 1975'te tasfiye edilen grup 1991 kışında tekrar ortaya çıktı). KYB ve KDP'den destek alan DAB'ın daha yaşlı üyeleri ise IKİH'in oluşumuna şiddetle karşı çıktılar ve hâlâ büyük ölçüde karşı çıkmaktadırlar.

Beklenebileceği gibi, IKİH de Irak Kürdistanı Cephesi'ne (IKC, aşağıya bkz.) katıldı. Yeni bir ses ve gücün müjdecisi olarak IKİH, IKC'yi bölgeci, laik ve yolsuzluklarının neden olduğu her biri farklı telden çalan bu iflas etmiş parti ve ideolojilerin yerini, umut vadeden yeni İslami dalganın alacağı bir oluşum olarak gördü. İlginç olan ise, İslami motifli bir başka parti olan Feyli Kürtleri İslam Hareketi (FKİH), 1993 yılının Ağustos ayında IKİH yerine KDP ile birleşmeyi seçmiş olmasıydı. FKİH 1980 başlarında, sürgün Irak Feyli Kürtleri için İran'da Celil Feyli tarafından kuruldu (*bkz. Sürgünler*). Bu açık aykırılığın nedeni şüphesiz dinin kendisinde aranmalıdır. Hemen hemen hepsi Yarisani inancına mensup olan Feylilerin, manifestosu Sunni Müslümanlık olan IKİH'te teselli bulmaları beklenemezdi. "İslamcı" Feyli partisi için, görece daha laik olan KDP daha güvenli bir tercihti.

IKİH ile KYB arasında ve daha sonra 1994'te IKİH ile diğer tüm partiler arasında başlayan kanlı çatışmalar Irak Kürtleri arasında 1988 ve özellikle de 1991 yıkımından sonra kurulan birlik cephelerinin güvenilmezliğinin de bir göstergesiydi. Geleneksel Irak Kürt partileri kendi içlerinde ve aralarında devam eden düşmanlıklar ve silahlı çatışmalarla kan kaybederken, buna paralel olarak IKİH güç toplamaktadır.

IKİH'in başarısından cesaret alan iki küçük Hizbullah partisi de popülariteleri ve faaliyetlerine giderek daha fazla destek bulmaktadırlar. Bunlardan biri 1992 yılında Adem Barzani liderliğinde kurulmuş olan Allahın Devrimci Partisi, diğeri ise Ahmed Halit Barzani liderliğindeki Allah Partisi'dir (1985'te kurulmuştur); her ikisi de Sünni bir yönetimi olan örgütlerdir. Şu anda Irak'ta çok sayıda İslamcı parti bulunmaktadır ve bunların kısa süre içinde IKİH ile birleşmeleri beklenebilir.

IKİH'in esas faaliyet alanları İran sınırındaki bölgeler olmakla birlikte, hızla geleneksel KDP ve KYB bölgeleri içlerine doğru genişlemektedir. Altyapısını oluşturmuş olan parti 3000'den az olmayan bir gerilla gücüne sahiptir.

Kürdistan Sosyalist Partisi

(KSP, Hizbi Sosyalisti Kurdistan)

Talabani'nin askeri hatalarından bıkmış olan ve 1978'de Talabani ile Barzani güçleri arasındaki kanlı savaşta en büyük kaybı veren Kürdistan Sosyalist Hareketi KYB'den ayrıldı. Resul Mamand liderliğindeki parti Mustafa Barzani'den dolayı hayal kırıklığına uğramış eski bir taraftarı olan Mahmud Osman'la beraber 1979'da Kürdistan Birleşik Sosyalist Partisi'ni (KBSP, ya da kısaca SPK ve daha sonra da KSP) kurdu. Bu koalisyon, Mahmud Osman ve Resul Mamand'ın kendi yolundan gitmesine ve Mamand'ın partinin temel yapısını ve ismini koruduğu 1981 yılına kadar devam etti. KSP'nin en iyi dönemlerinde yaklaşık olarak 1700 savaşçısı vardı.

KSP sürekli olarak Irak'ta çalışan Batılıları kaçırarak fidye karşılığında serbest bıraktığı suçlamalarına maruz kalmıştır. Parti birçok politik Kürt partisi, özellikle de

KDP ile ittifaklara girerken diğer bazı Kürt partileri, özellikle de KYB ve Komela Irak karşısında düşmanca bir tutum sergiledi. KYB ile KSP güçleri arasında 1983'te patlak veren çatışmalar, KSP personel ve lider kadrosunun ağır kayıpları ile sonuçlandı. KSP politikası "Kürtlerin kendi kaderlerini tayin hakkı" söyleminden demokratik bir Irak'ta "Kürtler için özerklik"e dönüşmüştür. KSP 1988'de KDP ve KYB ile birlikte IKC'ye giren üç küçük Kürt partisinden biridir (aşağıya bkz.). Partinin kurucusu Resul Mamand elinizdeki kitabın ilk baskısının yayınlanmasından kısa bir süre sonra hayatını kaybetti. Mahmud Osman, Cephe'ye hâlâ bağlı olduklarını ifade etmesine karşın, gerçekte politik arenanın saltanat kavgasına dönüştüğü Irak Kürdistanı'nda, birisinin bağlı kalabileceği bir Cephe'nin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Komela

1970'li yılların başında Irak Kürdistanı'nda büyük zorlukların yaşandığı bir dönemde, patırtılı bir şekilde ortaya çıkan Komela Irak, en az Komela İran kadar, yerel Kürt politik partilerinin kendi aralarındaki düşmanlıklar ve iç çekişmelerle altüst olmuş bir parti olarak değerlendirilebilir. Komela Irak, Barzani yenilgisinden sonra Irak hükümetinin İran sınırına yakın yerlerde yaşayan köylüleri boşaltmasına karşı geliştirdiği halk direnişi ile prestij kazandı. KYB'nin kurulduğu yıl onunla koalisyona girerek tanınmasına yardım etti.

Barzani liderliğindeki Kürt başkaldırısının 1975'te yenilmesinden sonra Komela, Avrupa'daki Kürt öğrenci Dernekleri'nde yer alan KDP sempatizanların, standart solcu terminolojisiyle "gerici", "merkezci", "uzlaşmacı" ve "sahtekâr" olmakla suçlayarak onları buralardan uzaklaştırmanın bir aracı haline geldi. Uluslararası Komünizmin çökmesiyle birlikte bu tür arkaik düşünceler bir tarafa bırakılmalı ve deyim yerindeyse ölü atı kamçılamak yerine, parti kendisi için daha gerçekçi ve ulaşılabilir amaçlar belirlemelidir. Türkiye'deki PKK bile daha 1995'te bu yönde bir adım atmıştır.

Kürdistan Halkçı Demokratik Parti

(KHDP, Parti Geli Dimukrati Kurdistan)

Kürdistan Demokratik Halk Partisi (KDHP) olarak ta bilinen ve 1981'de kurulan bu parti, ortaya çıkışından bu yana çoğu zaman KYB ile ittifak halinde olmuştur. Partinin kurucusu ve başkanı olan Muhammed Mahmud Abdülrahman daha ziyade Sami lakabı ile tanınır. Irak'taki diğer birçok Kürt lideri gibi, Sami Abdurrahman da Mustafa Barzani'nin eski sadık dostlarından biridir ve 1979 yılına kadar, yeniden yapılandırılan ve Barzani'nin oğulları İdris ile Mesud'un yönetiminde olan KDP'de kalmıştır. Bu dönemde İdris'in otoriter eğilimlerinden şikayet ederek KDP'den ayrılmış ve KHDP'yi kurmuştur. 1988'de oluşturulan Irak Kürdistanı Cephesi'nin üç küçük partisinden biridir.

Irak Komunist Partisi-Kürt Bölgesi. (IKP-KB)

Tamamen Kürt olan Irak Kürdistanın'daki siyasi partilere bir de IKP'yi eklemek gerekir. IKP temelde bir Kürt partisi olmamasına rağmen, Kürtlerden büyük bir destek görmekte, partinin üst kademelerinde birçok Kürt yer almakta ve partinin bir de Kürt kolu bulunmaktadır. Kürt kolu 1950'lerde IKP genel sekreterliğinde bulunmuş

olan Bahauddin Nuri tarafından 1984'te Süleymaniye'de kurulmuştur. Parti yaklaşık olarak 1000 kadar Kürt gerillaya sahiptir ve bunlar partinin silahlı güçlerinin neredeyse tümüne tekabül etmektedir.

Irak Kürdistan Cephesi
(IKC, Parti Yekgirtini Kurdistan)

Hiç bir dönemde bir parti olmayan bu cephe değişik sayıdaki partiler tarafından oluşturulan bir koalisyondur.

1988'de Irak savaş aygıtının Kürt sivillerine karşı giriştiği korkunç saldırılar ve bunu izleyen iki yılda yaşanan büyük zorluklar, Kürt politik partilerinin gerçek bir yaşam şansları olacaksa, bunun giderek kendi aralarında geniş bir acil ittifaktan geçtiğinin farkına varmalarına yol açmıştır. IKC, Kürtlere saldırılara karşı mücadeleyi koordine etmek üzere Mayıs 1988'de kuruldu. IKC başlangıçta iki büyük parti olan KDP ve KYB ile, üç küçük parti olan KHDP, KSP ve PASOK'un (Abdullah Agrin başkanlığındaki Partiya Sosyalisti Kurdistan) katılımı ile kuruldu. Bu birliğe daha sonra üç parti daha katıldı. Bunlar IKP-KB, KEP (Qader Aziz başkanlığındaki Kürdistan Emekçiler Partisi) ve DAH'tır (Younadim Yusuf başkanlığındaki Demokratik Asuri Haraketi).

Diğer Partiler

Bu arada Irak'ta Kürt politik partileri mantar gibi bitmeye başladı. Çoğu kez birbirlerine düşman olan Irak'taki Kürt partileri, bu anlamda Irak'taki tüm politik partiler, Körfez Savaşından sonra, Kürt tarafını IKC'nin temsil ettiği, karşılıklı çıkarlara dayanan gevşek bir ittifak oluşturdular. Bu ittifakın üyeleri ortak düşmanları olan Saddam Hüseyin'i bu yolla düşüreceklerini umuyorlardı. Irak'taki yerel liderler için beklenmedik başka bir tehdit daha ortaya çıkacaktı: Türkiye kökenli Kürt partisi PKK ve onun bir zamanlar Mustafa Barzani'nin sahip olduğu pan-Kürt prestijine ulaşan lideri Öcalan.

Irak Kürt liderlerinin gelecekleri konusundaki bu uğursuz işareti büyüten diğer bir gelişme ise, şu anda Irak'ta PKK ile yakın ilişki içinde olan ve savaşçı ve diğer konularda destek veren birkaç Kürt partisinin de kurulmuş olmasıdır. Bunlar arasında Tekoşin (1978'de kuruldu) *Kürdistan Özgürlük Partisi* (PAK 1991'de kuruldu), Bağımsız Kürdistan için *Demokratik İttifak ve Bağımsız Kürdistan için Hareket Partisi* (DAİK, 1993'de kuruldu) sayılabilir. Tüm bu partiler, sınırlı yerel çıkarlar peşinde koşan ve sınırlı bir tabana sahip olan Irak'taki KDP ve KYB gibi tüm partilerin aforoz edilmesi anlamına gelen, Büyük Kürdistan'ın bağımsızlığı ve birliği fikrini amaç edindiler. Bu yeni partiler aktif olarak PKK'ye savaşçı sağlamakta, faaliyet alanlarını Süleymaniye (KYB'nin kalbi) ve Duhok'tan (KDP'nin kalbi) tutun da, Erbil'e (Irak Kürdistanı'nın kalbi) kadar, Irak Kürdistanı'nın her tarafına yaydılar. IKC ile bu eğilimin değişeceği umulmaktaydı.

1994 Yılına gelindiğinde, IKC artık ölü bir belgeden ibaretti. Irak'taki belli başlı Kürt partilerinin liderleri arasındaki eski düşmanlıklar daha da şiddetli bir biçimde tekrar su yüzüne çıktı. Önce İslamcı partiler ile KYB arasında başlayan çatışmaları, her partinin bir diğeri ile çatışması izledi. Şüphesiz ki, en kötü olan şey, iki büyük par-

tinin, yani KDP ile KYB'nin, kendi uluslarının ya da mazlum vatandaşlarının kaderleri üzerine değil, tersine en önemli konu olan para üzerine kanlı çatışmalara girmiş olmasıydı. Birbirlerini özerk bölgenin bütçesi ve dış yardımları zimmete geçirmek ve gümrük vergisini yağmalamakla suçlamaları sonucu, bu iki güç arasındaki savaş KYB'nin 1995 yılı Şubat ayında Erbil'i ele geçirmesiyle doruğa yükseldi. Barzani ve Talabani, dünyanın gözü önünde bir kez daha çaresiz Irak Kürtlerinin idealleriyle alay etmeyi başardılar. Öyle ki, Irak devlet başkanı "ve de Halepce kasabı" Saddam Hüseyin durumu yeteri kadar trajikomik görmüş olmalı ki, "iki Kürt liderini barıştırmak için arabuluculuk" önermişti. Irak Kürdistan kırsal bölgelerini tahrip eden Türk tarafından da kısa bir süre sonra benzer bir öneri gelecekti.

Savaş halindeki iki partinin, yani KDP ve KYB temsilcilerinin katıldıkları ve on beş aylık kanlı çatışmayı bitirme konusunda anlaştıkları ABD destekli görüşmeler nihayet 1995 yılı Ağustos ayında İrlanda'nın Drogheda kasabasında yapıldı (anlaşmada Türkiye'nin de imzasının bulunması sadece birkaç kaş çatmanın ötesinde ciddi bir tepki görmedi). Bu çatışmalar gerilla kuvvetlerinden yaklaşık olarak 2 000 savaşçının ve sayısı açıklanmayan miktarda sivilin hayatına mal oldu; ama her iki parti parayı bölüşmeleri gerektiği konusunda anlaşmaya varmıştı!

Irak Kürt liderleri bu kitabın birinci ve ikinci baskısı arasında geçen üç yıllık bir dönemde Irak Kürtlerinin herkesçe bilinen, yaşam, özgürlük ve mutluluk düşlerini öldürmeyi başardılar.Rakip güçler takip edilirken Erbil'deki Kürt Parlamentosu binasına silah zoru ile girerlerken, uluslararası haber ajansları haberlerinde, Irak'ta bir Kürt özerkliğinin gerekliliğine ilişkin görüşleri bile vermekten tamamen vazgeçerek, bunun yerine Kürtlerin şiddetlendirmeye devam ettikleri bölgesel istikrarsızlığın durdurulmasına gerek olduğuna ilişkin haberleri vermeye başladılar. Irak ordusunu yardıma çağırmakla rakip parti KYB karşısında avantaj elde etmenin verdiği cesaretle, KDP liderliği bu kez de kendi bölgesini üs olarak kullanan PKK'nin etkisini kırmak üzere Türk ordusunu bölgeye davet etti. KDP bu kez bu davranışının haklılığını kanıtlamaya çalışma zahmetine bile girmedi. KDP için iyi olan ne ise onu yapıyordu. KDP Kürt değerleri, onuru ve prestijini alaya alma anlamına bile gelsin, neye mal olursa olsun yaşamak zorundaydı. KDP liderliğinin bu utanç verici uygulamaları ile, KDP'nin özgün kurucu babası olan ve kendi güvenliği için ülke dışına çıkmak yerine halkının onurunu korumak için sonu ölümle bitecek olan ülkede kalma kararından kaçınmayan Başkan Gazi Muhammed'in ve kabinesinin onurlu davranışını kıyasladığımızda, utanç duymamak elde değil (*bkz. Modern Tarih ve Siyasi Partiler: KDP-I*).

Filozof Karl Popper bir keresinde "insan hata yaparak gelişir" demiştir. Eğer bu doğruysa, Irak Kürt liderleri çoktan gelişmiş olmalılar.

TÜRKİYE*

Hoybun (Bağımsızlık)

Modern anlamdaki ilk Kürt siyasi partisi, Kürt aristokrat ve aydınları tarafından 1918 yılında Paris'te kurulan Hoybun'dur. Hoybun daha sonra karargâhını Fransızla-

*) Türkiye Örgütleri...

rın denetimindeki Suriye'ye taşıdı. 1927 Yılında sürgünde bir Kürt hükümeti ilan eden Hoybun, 1928 yılında, karargâhını taşıdığı Türkiye'de bir ayaklanmayı yönetti. Hoybun 1930 yılında Ağrı Dağında kesin bir yenilgiye uğradı ve lideri İhsan Nuri Paşa Tahran'a sürgüne gitti. Türkiye Kürtleri yeni bir siyasi parti kurabilmek için 37 yıl beklemek zorunda kalacaklardı.

Türkiye Küristanı Demokrat Partisi (KDP-T,.Partiya Dimukrata Kurdistana Tırkiyé)

1967 Yılında, Urfalı bir avukat olan Faik Bucak liderliğinde Türkiye Kürdistanı Demokrat Partisi kuruldu. Bu parti, Irak KDP'si model alınarak kurulmuştu ve IKDP ile yakın bir ilişki içindeydi. KDP-T Ankara'nın baskısına maruz kaldı ve Ankara bu amaçla Anadolu'nun Kürt bölgelerindeki askeri varlığını arttırdı. Bucak 4 Temmuz 1966 da bir suikast ile öldürüldü. Onun çalışma arkadaşı ve halefi olan Sait Elçi, 1971 yılında sürgünde bulunduğu Irak Kürdistanın'da aynı akıbete uğradı. Parti daha 1969 yılında bir bölünme yaşamış ve partinin Dersimli bir Alevi Kürt olan Dr. Şıvan (Sait Kırmızıtoprak'ın kod adı) yönetimindeki küçük parçası, daha radikal bir solcu grup kurarak Kürdistan'ın hem Türkiye hem de diğer komşu devletlerden bağımsızlığını savundu. Şıvan'ın popülaritesi Kürtler arasında hızla yayılarak Türk devletinin güvenlik ve haberalma teşkilatını (MİT) kaygılandırdı. Sanki tüm KDP-T liderlerinin kaderi önceden belirlenmiş gibi, Dr. Şıvan da, güvenlik nedeniyle sığındığı Irak Kürdistanın'da öldürüldü. Türkiye Kürtleri arasındaki yaygın inanca göre, Dr. Şıvan ve onun partili diğer iki arkadaşı, Barzani liderliğindeki Irak KDP'si tarafından kurşuna dizilmiştir ve KDP bu işi bizzat MİT temsilcilerinin huzurunda yapmıştır. Irak KDP'si Dr. Şıvan'ı, Sait Elçi'yi öldürmekle suçlamıştı; Sait Elçi, Türkiye Kürtlerine silahlı ayaklanma çağrısında bulunan Dr. Şıvan'ın ateşli teşviklerine karşı çıkıyordu. Irak KDP'sinin komşu hükümetlerin gözüne girmek için Dr. Şıvan'ı öldürürken öne sürdüğü gerekçe, İran KDP'sinin son sekreteri olan Dr. Abdurrahman Kasımlo'nun öldürülmesi olayının Irak KDP'si ile ilişkisi konusunda daha sonra ortaya çıkan söylentilerle rahatsız edici bir benzerlik arzetmektedir.

Kürdistan İşçi Partisi (PKK, Partiya Karkerên Kurdistan)

1974 Yılında Türkiye'deki Devrimci Gençlik grubundan ayrılan bir Kürt grubu ortaya çıktı. Bu grup ayrı bir parti olarak varlığını 1978 yılında resmen duyurdu ve karargahını 1979 yılında Ankara'dan Kürdistan'a taşıdı.

Marksist-Leninist bir parti olarak kurulan bu grup, amacının yalnızca Kürdistan'ın özgürlüğü değil, ama aynı zamanda "feodalizmin, sömürgeciliğin ve sınıfsal ayırımların" da ortadan kaldırılması olduğunu ilan ediyordu. Böylece, Türk devlet aygıtını sorguladığı kadar olmasa da, Kürt aşiret reislerinin ve onların güçlerinin meşruiyetini de sorguluyordu. Gerek Türk devlet aygıtı gerekse de Kürt aşiret reisleri PKK saldırılarının hedefi oldu. Bununla birlikte, PKK'nin geleneksel Kürt otoriteleri karşısındaki tutumu 1980'li yıllardan itibaren giderek yumuşamaya başladı. "Komünizmin" dünya çapında yıkılmasıyla beraber, PKK artık modası geçmiş ideolojisini yenileyip, daha yerel Kürt değerleri ve "burjuva" ulusal istemler üzerinde yoğunlaşmak zorunda kalabilir.

PKK halen de, merkez komitesinde aşiret liderleri olmayan tek Kürt partisidir. PKK, elitist siyasal partilere oranla daha çok aşina olduğu geniş Kürt alt sınıflara ulaşmak için çaba harcamış ve onların sadakatini kazanmıştır. Ancak kendilerini yardım etmeye zorlamakla sivilleri içine attıkları büyük tehlikeyi görmeye başlayan PKK gerillaları, dağlarda ve ormanlarda, diğer herhangi bir Kürt gerilla grubundan daha acımasız koşullarda, ilkel bir yaşam sürdürmektedir.

Herhangi bir siyasal parti gibi, PKK de, uzun vadede ayakta kalabilmek için, marjinal düzeyde olsa bile, hakim sosyal akımlarla aynı kulvarda bulunmak zorunda kalmıştır. PKK şimdilerde "ilerici" aşiret liderlerini "gerici" olanlarından ayırmaktadır ve göründüğü kadarıyla bu ayırım, PKK'ye destek verilmesi ya da verilmemesi kriterine göre yapılmaktadır (van Bruinessen 1988, 44). PKK böylelikle var oluş şansını arttırmıştır.

PKK genelde radikal biçimde yadsıdığı din karşısındaki tutumunu da son yıllarda değiştirme noktasına gelmiş, dini önemli bir toplumsal güç olarak kabul etmiş ve kendi amaçları doğrultusunda dinden yararlanmaya başlamıştır. PKK'nin dünya görüşleri çerçevesinde, dinsel şahsiyetler de, tıpkı aşiret reisleri gibi, artık "ilerici" ve "gerici" kamplara ayrılmıştır.

PKK kurulduğu günden bu yana hep Abdullah Öcalan'ın liderliği altında olmuştur. Öcalan, kişinin adının kısaltılmasıyla oluşturulan takma ad koyma biçimindeki Kürt geleneğiyle uyumlu olarak daha ziyade *Apo* olarak tanınmaktadır (Apo sözcüğü, Öcalan'ın adının Kürtçe'deki telaffuzu olan *Abdullah*'tan türetilmiştir). Öcalan kelimesi ise Türkçe'de intikam alan anlamına gelmektedir. Apo aynı zamanda tesadüfen Kürtçe'de amca anlamına gelmekte ve böylece Öcalan'ın ismine çifte sevimlilik kazandırmaktadır. Hatta PKK üyeleri Türkiye'de daha ziyade Apocu, yani "Apo'nun adamları" olarak bilinir.

1980 Yılında Türkiye'de yapılan askeri darbe ve Kürt illerinde ilan edilen sıkıyönetim ile birlikte PKK'nin eylemleri durma noktasına gelmişti ki, bu sıkıyönetim günümüzde hâlâ kimi yerlerde devam etmektedir. Bunun üzerine parti, etkinliklerinin pek çoğunu Kürt topluluklarının yaşadığı Batı ve Kuzey Avrupa'ya kaydırdı ve orada eylem susuzluğu çeken Kürt gençliği arasında verimli bir alan buldu. PKK buna ek olarak, Suriye'de ve Lübnan'da bulunan Suriye denetimindeki Beka Vadisinde üsler kurdu. PKK bu üslerde Filistinli gerilla gruplarından askeri eğitim aldı ve 1984 yılında Türkiye'ye geri dönerek bu eğitimi uygulamaya koydu. PKK 1980 yılından beri aynı zamanda Irak KDP'sinden de yardım almış ve Türkiye içlerine yönelik saldırılar için Irak Kürdistanı'nın kuzeyindeki üslerini kullanmaya başlamıştır. Bu durum Türkiye'nin 1983 yılında Kuzey Irak'ı işgal ederek PKK'yi izole etmesi ve KDP'yi cezalandırması sürecini hızlandırmıştır. Ne var ki, Türkiye her iki bakımdan da amacına ulaşamamıştır.

PKK'nin 1984 ile 1991 yılları arasında Türkiye'de gerçekleştirdiği eylemler, Türk ordusunun en olaylı Kürt illerinde yaptığı yoğun yığınak ve ilan edilen sıkıyönetim ile engellenmeye çalışılmıştır. Seyrek çatışmalar, adam kaçırma, kışkırtıcı bir retorik, PKK'nin bu dönemdeki başlıca eylemlilikleridir. Ancak bu durum hızla değişecekti.

Körfez Savaşının ardından Irak Kürdistanı'nın sınır bölgelerinde merkezi otoritenin ortadan kalkmasıyla birlikte PKK, kendi eylemleri için o toprakları giderek daha

yoğun bir şekilde kullanmaya başladı. Tüm bunlar, sınır bölgelerini kendi denetimi altında tutan Irak KDP'sinden açık onay alınmaksızın yapılmıştı. KDP ve KYB, Bağdat ile olan ilişkilerinde Ankara'nın desteğini almaya çalışıyorlardı ve bu yüzden, Türkiye ile kurdukları bu yeni ittifakı PKK'nin (ya da başka bir Anadolu Kürdünün) hatırı için tehlikeye atmak istemiyorlardı. PKK yayınları, Ankara ile "gerici, işbirlikçi ve hain" ilişkiler içinde oldukları gerekçesiyle, KDP'ye, ama özellikle de KYB'ye şiddetle saldırıyordu. Kendisini en yüksek fiyatı veren girişimciye sattığı gerekçesiyle KYB ayrıca "siyasi fahişe" olmakla suçlanıyordu; ne de olsa artık Tahran'dan KYB'ye akan paraların sonu gelmişti. PKK'nin eleştirilerinde belirtilmeyen şey, aynı kaynaktan gelen paraların şimdi de PKK'nin kendi karargâhına aktığı gerçeğiydi.

PKK yapısal açıdan, tıpkı İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA) gibi, politika, halkla ilişkiler ve propaganda alanında (ERNK: *Eniya Rızgariya Netewa Kurdistan, Kürdistan Ulusal Kurtuluş Cephesi*), askeri alanda (ARGK: *Arteşa Rızgariya Gelê Kurdistan, Kürdistan Halk Kurtuluş Ordusu*), sosyokültürel ve hatta dinsel alanlarda (YXWK, YJWK, YKWK, YRWK ve YDWK) faaliyet gösteren çeşitli özerk yapılara ayırmıştır. Bunun nedeni, PKK'nin de, yine IRA gibi, kendisine bir tür geçici-hükümet rolü biçmesi, çeşitli sosyopolitik ve savunma ihtiyaçlarını karşılama "eğiliminde" olmasıdır.

1991 Yılından bu yana, PKK ile hiçbir ilgisi bulunmayan birkaç faktör, partiyi yalnızca Kürdistan'da, hele hele Türkiye Kürdistanı'nda değil, tüm Ortadoğu'da bir güç haline getirmiştir. Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve bunun bir sonucu olarak bölgede ortaya çıkan güç-politika dengeleri, Türkiye ile onun doğudaki komşusu olan İran arasındaki eski ilişki tarzlarını PKK lehine değiştirdi. Türkiye'nin Batıdan alacağı sessiz destek ile, Çin sınırlarından tutun da Bosna'ya kadar, ortaya çıkmakta olan tüm yeni cumhuriyetler üzerinde hakimiyet kurmak gibi fazlasıyla uçuk ve fazlasıyla dillere pelesenk edilen hırsları Tahran'da ve Şam'da doğal olarak kaygıyla karşılanıyordu. Bu kaygıları telafi edebilmek için, gerek Tahran gerekse de Şam, Türkiye'nin kanayan yarasına, yani Kürt meselesine dokunuyordu. Ve durum, söz konusu iki gücü, Türkiye'de faaliyet göstermekte olan Kürt güçlerinin, yani kısacası PKK'nin arkasına yerleştiriyordu (*bkz. Yakın Tarih*). Ankara'nın, bağımsızlığını yeni kazanmış ve Azerbaycan ile savaş halinde olan Ermenistan karşısındaki tehditkâr tutumu, PKK için başka bir cazip başkent olarak Erivan'ı Tahran ile Şam'a ekliyordu. Böylelikle PKK kaynakları ve üsleri mantar gibi bitiyordu.

Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümünden sonra, onun Kürtlere karşı izlediği uzlaşmacı politika, Türkiye'de yarı bağımsız bir oluşum Türk silahlı kuvvetleri tarafından tamamen tersyüz edildi. Bu değişiklik ise, Türkiye'deki Kürt bölgelerinde şiddetin hızla tırmanması sonucunu doğurdu. Bundan en çok faydalanan taraf yine PKK oldu. Türk ordusunun acımasızlığı arttıkça, Kürtlerin ana gerilla gurubu olarak, PKK'nin eylemleri ve önemi de hızla arttı. Türk ordusunun serbest hareket ettiği alanlar giderek daha çok ili kapsadıkça, PKK'nin eylem alanı da Türkiye Kürdistanı'nın her yerine, ötesine doğru genişlemeye başladı. PKK'nin 1992 yılında 10 000 ile 15 000 arasında olan gerilla sayısıdaha sonra 20 000'i aşmıştır. PKK güçleri arasında aynı zamanda, özellikle diğer Kürt gerilla gruplarından çok daha fazla sayıda da kadın savaşçı bulunmaktadır (*bkz. Kadının Statüsü ve Aile Yaşamı*).

Ankara'daki Kürt parlamenterlerin susturulup hapse atılması, beklendiği gibi, Türkiye'deki Kürt hareketinin radikalizmine ve PKK'nin askeri eylemlerine ivme kazandırmıştır. Generallerin Ankara'daki politik egemenlikleri, devlet güvenlik kuvvetlerinin Kürdistan'da uyguladığı dizginsiz şiddet ve dirayetsiz sivil hükümetler sayesinde, PKK Türkiye'de daha önce hiç olmadığı kadar yaygınlaşmıştır. Şurası açık ki, Özal'ın sağ duyulu politikaları devam etseydi, kitlesel Kürt hareketi ve PKK bugünkü devasa boyuta ulaşmasını sağlayacak bir zemin bulamazdı. Türkiye ve Türkiye dışındaki milyonlarca Kürdün yaşamlarına giren ve onlardan destek alan PKK, bugüne kadar ki en büyük Kürt örgütü haline gelmiştir.

Elinizdeki kitabın ilk baskısında yapılan belirlemelerde de söylendiği gibi, PKK, eski Komünist sloganların, sosyoekonomik programların ve sembollerin siyasal dinozorlar haline geldiğini 1995 yılında fark etti. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından üç yıl sonra, PKK Ocak 1995 yılında yaptığı 5. Kongresinde, "değişen dünya düzenine bağlı olarak köklü yeniden yapılanma politikaları" ilan etti. Artık bir "Soğuk Savaş sembolü" olarak değerlendirdiği orak-çekiç amblemini bayrağından çıkardı. Ayrıca "PKK bir insanlık hareketi olmakla birlikte, serbest [pazarın] gelişim ihtiyacını ilkesel olarak kabul etmektedir" açıklamasında bulundu. Kendi bileşenlerinin "reel sosyalizmin yükünü çekme arzusunda olmadığını" fark eden PKK, eski Marksist-Leninist ideolojisinin de orak ile çekicin akıbetine uğramasına izin verecektir (*Kurdistan Report*, Mayıs-Haziran 1995). PKK yeni dünya ile uyum sağlamak için neredeyse yeniden kuruldu. Bu yeni yapılanmadan sonra geriye yalnızca eski ılımlı sosyalist parti ismi kaldı. Başka hiçbir Kürt partisi tek bir kongrede partiyi yeniden yaratacak kadar kendisini güvende hissetmemiştir. Çok daha gevşek olmakla birlikte, bu durumun tek diğer örneği, İran KDP'sinin 1945 yılında Mehabad'da Komela'dan yeniden doğmasıdır.

PKK Uluslararası ölçekte, yoğun Kürt göçmen nüfusunun yaşadığı Avrupa şehirlerinde bir dizi kitlesel gösteri düzenledi. Bu tür eylemlilikler çoğu zaman Türk diplomatik misyonlarının işgal edilmesi ve Türk iş merkezlerinin tahrip edilmesi biçiminde gerçekleşmektedir. Birçok Avrupa hükümeti, özellikle de Almanya, Fransa ve İngiltere kendi toprakları üzerinde PKK etkinliklerini yasakladı. Alman polisi, Kasım 1993 yılından beri yasaklı olan Kürt Enformasyon Büroları'na (bunlar genelde PKK ile bağlantısı olan kurumlardır) sık sık baskın düzenlemiş ve onlarca Alman şehrinde, bu bürolarda çalışanların evlerinde arama yapmıştır. Bu büroları yalnızca PKK'nin görünen yüzü olarak değerlendirmek haksızlık olabilir, ama eğer henüz öyle değillerse, böyle bir değerlendirme onları kesinlikle PKK saflarına itecektir. Almanlar ve diğer Batı Avrupa hükümetleri bilerek ya da bilmeyerek, kendi düşüncesiz hareketleriyle, Kürtlerin kendilerini ifade etmeleri için PKK dışında hiçbir yol bırakmamakla, PKK saflarını genişletmektedirler. Türk hükümetinin başından beri yaptığı ve PKK'yi ihya eden şey tam da budur.

1998 Sonbaharında olaylar yeni bir yönelim kazanmaya başladı. Bundan bir yıl önce, birkaç spesifik ama oldukça önemli konularda işbirliği yapmak üzere, Türkiye ile İsrail arasında askeri bir ittifak yapılmıştı. İsrail, Türkiye'nin anti-gerilla güçlerini eğitip, Türkiye'de ve komşu ülkelerdeki PKK'ye bağlı güçlerin izlenip onlara karşı savaşılmasında Türkiye'ye yardım edecekti. Türkiye ise, İsrail Hava Kuvvetlerine

eğitim için hava sahası sağlayacak ve Kuzeyden Suriye'ye baskı yaparak, Suriye'nin İsrail üzerindeki tehditlerini ve İsrail ile yaptığı barış görüşmelerindeki uzlaşmazlığını etkisiz hale getirecekti.

Bu ikili arasındaki işbirliğine zemin hazırlayan Amerika Birleşik Devletleri, Temmuz 1997 yılında PKK'yi terörist örgütler listesine aldı. Bu konularda deneyimli olan İsrail'in yardımı (ve istihbaratı) Türklerin PKK güçlerine ciddi darbeler vurup dengeyi değiştirmelerini sağladı. Türkiye'nin PKK güçlerini avlamak üzere Irak'a yaptığı sınır ötesi operasyonlar bir rutin haline gelecek kadar yoğunlaştı. PKK her tarafta geri çekiliyordu.

16 Eylül 1998 günü, Türk silahlı kuvvetleri komutanlarından General Atilla Ateş, PKK liderini kendi ülkesinden çıkarmaması durumunda, Suriye'yi işgal etmekle tehdit etti. "Artık sabrımız kalmadı," diyen general, Suriye'nin Öcalan'ı barındırıp PKK gerillalarına yardım sağlamaya devam ettiğine değinerek sözlerini şöyle sürdürüyordu; "Eğer Suriye yönetimi gerekli önlemleri almaya yanaşmazsa, Türk ulusu olarak bunu biz onların yerine yapacağız." Bunu, Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Türkiye Parlamentosundan yaptığı benzer açıklamalar izledi. Çok sayıda Türk askeri birliği ve askeri mühimmat Halep'in kuzeyi ve kuzey doğusundaki Suriye sınırına kaydırıldı. Suriye bu tehdidi ciddiye almak zorundaydı. Türkiye 25 yıldan beridir Kuzey Kıbrıs'ı işgal altında tutuyordu. 1991 Yılından beri Irak sınırlarını rutin bir şekilde ihlal ediyordu ve üstelik tüm bunları Uluslararası dokunulmazlıkla yapıyordu. Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkmasıyla birlikte, Suriye'nin, NATO'nun önemli bir üyesi olan Türkiye tarafından işgal edilmesi durumunda, yardım için başvurabileceği fazlaca yer yoktu. Güneyden İsrail ile kuzeyden Türkiye arasında sıkışıp kalan Suriye'nin, Türkiye ile arasında patlak verecek bir savaştan kaygılanması için fazlasıyla neden vardı.

19 ve 20 Ekim tarihlerinde, her iki ülkeden askeri ve diplomatik yetkililer Adana'da bir araya gelerek bir anlaşma imzaladılar; bu anlaşmaya göre, Suriye Öcalan'ı kendi ülkesinden çıkarmayı ve kendi toprakları üzerinde "PKK etkinliklerine asla izin vermemeyi" kabul ediyordu. Ayrıca acil önlemler için, Türk ve Suriyeli üst düzey yetkililer arasında kırmızı telefon hattı kuruldu. Öcalan'a ise Suriye'den ayrılması söylendi.

Öcalan Moskova'ya uçuruldu ve orada, Rus Duma'sının Öcalan'a siyasi iltica hakkı tanınması yönündeki kararına rağmen, iltica talebi reddedildi ve Rus hükümeti Öcalan'dan ülkesini terk edip yoluna devam etmesini istedi. Sahte bir pasaport kullanan Öcalan 12 Kasım tarihinde İtalya'ya giriş yaptı. Bu arada, PKK'nin Suriyeli olmayan gerillaları Kuzey Irak'tan geçerek İran'da konuşlanmaya başladı; PKK gerillaları Kuzey Irak'tan geçerken Iraklı Kürt gerilla gruplarının saldırılarına maruz kaldı ve bir kısmı onlar tarafından öldürüldü.

Roma'da İtalya hükümeti Öcalan'ı iade etmesi için Türkiye'den yoğun bir baskı gördü. Ölüm cezasının bulunduğu Türkiye gibi ülkelere suçluların iadesini yasaklayan İtalya yasalarını gerekçe gösteren Roma, Öcalan'ı iade etmedi. Bu arada İtalya parlamentosu, Sürgünde Kürt Parlamentosunun, çalışma saatleri dışında kendi binasında toplanmasına izin verdi. ABD'nin baskısı altında bulunan İtalya Başbakanı en sonunda, PKK'nin bir ulusal kurtuluş örgütü değil, terörist bir grup olduğunu ve bu yüzden,

Öcalan'ın İtalya'dan siyasi sığınma beklememesi gerektiğini açıkladı. Öcalan 16 Ocak günü İtalya'dan ayrılarak, Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk'e hareket etti.

Minsk'te kalmayı başaramayan ve siyasi iltica talebi Hollanda tarafından geri çevrilen Öcalan, önce Yunanistan'a, oradan da Kenya'ya uçtu ve Kenya'da 15 Şubat tarihinde Türk komandoları tarafından kaçırılıp Türkiye'ye getirilerek, İstanbul'un güneyinde, Marmara denizinde bulunan İmralı Adasındaki hapishaneye konuldu. Öcalan yapılan yargılamasında, kendi hayatının bağışlanması karşılığında Kürt ulusal kurtuluş hareketini tasfiye edeceği önerisinde bulunmasına rağmen, 29 Haziran 1999 tarihinde ölüm cezasına çarptırıldı. Bununla beraber, Öcalan'ın ölüm cezasının uygulanması durumunda, bunun Uluslararası plânda Türkiye için doğuracağı olumsuz sonuçlar ve Öcalan'ı ülke içinde bir şehide dönüştüreceği dikkate alındığında, cezasının uygulanması pek olası görünmemektedir.* Kürt medyası yaygın bir şekilde, 29 Haziran tarihinin, Kürtleri nazik bir şekilde öfkelendirmek üzere, kasıtlı olarak seçildiğini savundu. Türk ordusu, bir başka yaygın Kürt başkaldırısının lideri olan Şeyh Said'i 29 Haziran 1925 yılında idam etmişti *(bkz. Modern Tarih).*

Bu satırlar yazılırken, Kürdistan'da yeni bir gücün ortaya çıkıp PKK'nin üstünlüğüne meydan okuyabileceği hususunda kesin olmayan bazı belirtiler ortaya çıkıyordu; bu güç muhtemelen Türkiye Kürdistanı İslam Partisi (PİK) görünümüne bürünmüş İslami kökten dincilik olabilir (aşağıya bkz.). İslami kökten dincilik, tüm hükümetlerin ve tüm siyasi partilerin görmezlikten gelmekle hata ettikleri bir güçtür. Cezayir'den tutun Kahire'ye, İstanbul'dan tutun da Karaçi'ye kadar, İslami kökten dincilik dolu dizgin bir hızla yayılıyor. Bu trend karşısında Kürdistan'a bağışıklık kazandıracak herhangi bir şey yoktur ve Kürdistan İslam Partisi'nin son zamanlarda giderek artan askeri faaliyetleri, PKK liderliği için ciddi bir kaygı vesilesi olmalıdır; eğer henüz olmamışsa.

PKK'nin diasporadaki başarıları hiç de onun ülke içindeki askeri yapısının gerisinde kalır şeyler değil. PKK'nin yayınevleri Kürt diliyle yazılmış bol miktarda Kürtçe literatür ve haberleri, etkileyici bir düzenlilik ve kapsamlı bir içerikle peş peşe piyasaya çıkarmakta, Kürt diliyle hazırlanmış materyallerin kıtlığına ve Kürt siyasi partilerinin geleneksel kültürel ilgisizliğine aşina olan herkesi şaşırtmaktadır. Günümüzde 30'u aşkın ülkede PKK yayınları çıkmaktadır. PKK ayrıca, ilk Kürt uydu televizyonu olan Med-TV'nin ana destekçilerinden biridir (Bkz. Basın ve Elektronik Kitle İletişimi). Türkiye'de neredeyse 70 yıldır baskı altında tutulan Kürtçe yayın ve eğitim, PKK ile birlikte bir nebze soluklanmaya başlamıştır.

PKK'nin gelir kaynakları büyük bir çeşitlilik içermektedir. Suriye, İran, Ermenistan, Bulgaristan, Yunanistan, Libya ve Kıbrıs gibi farklı hükümetlerden sağlanan kayda değer miktardaki para ve kredilere ek olarak, PKK kendi (yasal ve yasadışı) ticari yatırımlarından ve Kürtler tarafından yapılan bağışlardan büyük bir gelir elde etmektedir. Ne var ki, bu "bağışların" pek çoğu tam olarak gönüllü değildir ve böylesi bağışların, özellikle siyaset yapmayan Kürt iş sahipleri ve zenginleri tarafından yapılmasını sağlamak için zora başvurulduğu bilinmektedir. PKK tarafından Avrupa'nın birçok şehrinde düzenli olarak geceler düzenlenmekte ve bunların bazılarına on bin-

*) *TBMM, 3 Ağustos 2002 tarihli oturumunda kabul ettiği bir uyum yasasıyla TCK'daki ölüm cezalarını toptan kaldırmıştır. (yayınevi)*

lerce kişi katılmaktadır. Bu gecelerde siyasi ve yurtsever konuşmalar yapılmakta, müzik çalınıp dansedilmekte, şiirler okunmakta ve en sonunda katılımcılardan "devrimci vergiler" toplanmaktadır. Bu "ulusal vergilerin" toplanmasında zora ne ölçüde başvurulduğu açık değildir, ancak tüm katılımcıların gönüllü olarak orada bulunup yapmaları gereken ödemeleri gönüllü bir şekilde yaptıkları hususu biraz kuşkuludur. Ödenmesi gereken miktarlar, her Kürt işadamı ve işkadınının mali durumu ile orantılı bir şekilde PKK tarafından hesaplanmaktadır.

PKK'nin yıllık bütçesini tahmin etmek zordur. Ancak PKK'nin geniş askeri, siyasi ve sosyokültürel faaliyetlerini baz alarak bir tahminde bulunmak gerekirse, yıllık bütçesi 50 ile 100 milyon dolar arasında olsa gerek. Bu da PKK'nin gelirinin Irak'taki KDP ve KYB'nin gelirlerinden daha az olduğunu göstermektedir; bu partilerden her birinin, gümrük vergilerinden, Irak petrol satışı paylarından, kaçak mallardan ve kendi denetimleri altındaki mali kaynaklardan elde ettikleri gelirin yılda 300 milyon dolar olduğuna inanılmaktadır.

Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi (TKSP)

1974 yılı sonlarında, Türkiye İşçi Partisi'nin Kürt üyeleri, tamamen Marksist olan Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi (TKSP) adıyla yeni bir Kürt partisi kurdu. Kurulduğu günden bu yana, bu partinin pek çok üyesi hapse atılmıştır. Parti genel sekreteri olan Kemal Burkay Türkiye dışında sürgünde yaşamaktadır. TKSP faaliyetlerinin önemli bir kısmı özellikle Avrupa diasporasındaki Kürtler arasında yoğunlaşmıştır; bu da elinizdeki çalışmanın parametrelerinin dışına düşmektedir. TKSP Ekim 1992 yılında yaptığı 3. Kongresinde ismini Kürdistan Sosyalist Partisi (PSK) olarak değiştirdi.

Komkar

Bu örgüt, Almanya ve İsveç'te çalışan Anadolu kökenli Kürt diasporası tarafından 1979 yılında kuruldu. Örgüt siyasi bir parti olmaktan ziyade, Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi'nin etkisi altındaki bir göçmen örgütü olduğu hususunda ısrar etmektedir. Bunun işlevsel olmaktan çok anlamsal bir sorun olduğu anlaşılıyor; Komkar'ı burada değerlendirmemizin nedeni, onun ifade ettiği önem ve bu kitapta Komkar'ı rahatça dahil edebileceğimiz başka bir kategorinin bulunmayışıdır. Aralarındaki yakın ilişkiye rağmen, Komkar'ı yalnızca TKSP'nin bir "kolu" olarak değerlendirmenin doğru olup olmadığı da açık değildir.

Başarılı, talihli ve işinde becerikli olmak" anlamına gelen *Komkar* ismi aynı zamanda "Kürdistan İşçi Dernekleri" nin Kürtçe karşılığı olan *Komalên Karkerên Kurdistan*'ın baş harflerinden oluşmaktadır (bununla birlikte, Komkar yetkilileri, İngilizce çevirilerde "Kürdistan Dernekleri Birliği" olarak adlandırılma konusunda ısrar ediyorlar). (Kişisel haberleşme)

Ne olursa olsun Komkar, Kürtler için ve Kürtler tarafından çok miktarda ve oldukça iyi kalitede yazılı yayın çıkarmıştır ve en azından bu açıdan yoğun bir ilgiyi hakketmektedir. Kürdistan'da hiçbir faaliyet alanı bulunmayan ya da çok sınırlı bir faaliyeti olan Komkar, esas olarak Avrupa'daki göçmen Kürtlerin örgütü olmaya devam ediyor. Kendisini destekleyecek bir parti mekanizmasından yoksun olan Komkar ve onun tarihi konumuzun dışında kalıyor.

Kürdistan İslam Partisi (PİK)

Sünni bir liderliğe sahip olan bu örgütün siyasal-dinsel bir gündemi bulunmaktadır. Ne var ki, daha yakın zamanlarda, parti liderleri İslami sorunlardan çok Kürt milliyetçiliği üzerinde durmaya başladılar. Partinin resmi organı olan *Cudi* (Talmud'da Nuh'un Gemisi'nin karaya oturduğu yer olduğu söylenen Kürdistan'daki Cudi Dağı ima ediliyor) bu eğilimi iyi yansıtıyor. Partinin başlıca eylem alanı Türkiye Kürdistanın'da, Sunni-Alevi Malatya ve Elazığ ile Yezidi-Hıristiyan-Sünni Siirt ve Batman gibi, birbirinden farklı bölgelerin çakıştığı bir alanı kapsamaktadır. 25 Mayıs 1995 tarihinde Batman'da otobüs durağında bekleyen sekiz Kürt, patlayan bir bomba ile öldü. Türk yetkilileri bu eylemden ötürü PİK ve onun yeni ortaya çıkmış olan silahlı gerillalarını mı yoksa her zamanki gibi PKK'yi mi sorumlu tutacakları konusunda zorlanıyordu. Bunun PKK'yi hedef alan bir PİK eylemi olduğu hemen hemen kesinlik kazanmıştır. Eğer öyleyse, bu eylem, bundan sonra olacakların habercisidir. Eğer gelişiminin bu başlangıç aşamasında bir an önce bertaraf edilmezse, PİK çok da uzak olmayan bir gelecekte, Türkiye'de PKK ile rekabet edebilecek, hatta onu aşabilecek başlıca siyasi-askeri Kürt gücü olma potansiyeline sahiptir.

**Yayınevinin notu*

Türkiye'de kurulan Kürt siyasi grup ve örgütlerine, başta İngilizce olmak üzere diğer batı dillerinde ve uluslararası kaynaklarda yeterince yer verilmemiş. Yazarın da Türkçe bilmemesi, başta 1980 sonrası Diyarbakır Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesinde yargılanan 1960 ve özellikle de 1970 sonrası kurulan onlarca Kürt siyasi grup ve örgütüne, elinizdeki bu değerli çalışmada ne yazık ki yer verilmemiştir.

SURİYE

Suriye Kürt Demokratik Partisi (S-KDP)

Suriye'deki Kürt bölgelerinin merkezi Kürdistan'dan uzak oluşu, farklı bir milliyet olarak Kürtlerin ihtiyaçlarına ve istemlerine en azından Suriye Devleti bağlamında, ortak bir çehre kazandırma çabaları önünde hep bir engel olmuştur. Suriye, kendi yerel Kürt hareketinden ziyade, sık sık Türkiye ve Irak'tan gelen Kürt siyasi partileri için bir sıçrama tahtası olmuştur. Suriye'nin yerel olmayan Kürt örgütleri tarafından ne kadar kapsamlı bir şekilde kullanıldığını anlamak için yukarıda yaptığımız incelemeye bakmak yeterlidir. Hoybun, KYB, PKK yalnızca daha iyi bilinen örneklerdir.

Bununla birlikte, Türkiye'de benzer bir yapılanmanın ortaya çıkışından on yıl önce, yani 1957 yılında, Suriye'de Kürt Demokratik Partisi'nin bir "kolu" kuruldu. Parti platformu Suriye Devleti içinde Kürtler için kültürel ve yerel özerkliği savunuyordu. Partinin üyeleri arasında Nureddin Zaza ve Osman Sabri gibi önemli Kürt aydınları da vardı. Suriye'nin Albay Sarac yönetiminde Mısır ile kurduğu kısa süreli birlik döneminde, S-KDP yasaklandı, liderleri ve üyeleri 1959 yılında hapse atıldı. Günümüzde S-KDP'nin genel sekreterliğini Saleh Bedreddin yürütmektedir

S-KDP dışında Suriye'den kayda değer başka bir Kürt partisi çıkmamıştır.

Türkiye Kürdistanın'dan çok sayıda PKK gücünün şu anda Suriye'de bulunması, Suriye'de yerel bazda herhangi bir Kürt siyasal etkinliğinin ortaya çıkmasına ta-

mamen ket vurmaktadır. PKK liderliği, Suriye'den aldığı paha biçilmez askeri ve ekonomik desteğe karşılık olarak, öylesine utanmaz bir şekilde Suriye Kürtlerini Suriye Devletinin kucağına itmektedir ki, Suriye Kürtlerinin aslında Türkiye Kürdistanın'dan gelen işgalciler olduğunu savunan ve Kürtleri Suriye vatandaşlığı ve ilgili haklardan mahrum bırakan resmi Suriye tezini destekleyebilmektedir. Devlet Başkanı da dahil olmak üzere, Suriye'deki mevcut siyasal Alevi elitin Türkiye'den gelen mülteciler olduğu ve yalnızca kendi memleketleri Antakya'nın Suriye'deki Fransız Mandası tarafından Türkiye'ye bırakıldığı 1939 yılından beri Suriye'de yaşamakta oldukları dikkate alındığında, bu tez oldukça tuhaf kalıyor. Buna karşılık, Türkiye Kürdistanın'dan gelen mülteci Kürtler esasen 1920'li yılların başında Fransız hakimiyetindeki Suriye'ye gelmişlerdi.

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ, ERMENİSTAN VE GÜRCİSTAN

Azadi

Eğer Kafkasya Kürtlerinin biricik siyasi partisi olmasaydı, Azadi gibi küçücük parti bu kitap içinde yer almayacaktı... Zira kuruluşundan kısa bir süre sonra Azadi, bir zorunluluk olarak, Erivan'daki Ermenistan hükümetinin dilinde pelesenk olmaktan başka bir şeye dönüşmedi. Azadi'nin bileşenleri iliklerine kadar, Ermeniler tarafından uygulanan "etnik temizlik" ten geçen Kürtlerden oluşuyor.

Partinin tüm Kürt üyelerinin önerilen "özerk cumhuriyet" bölgelerinden etnik olarak tamamen temizlendiklerini gördükten sonra, Parti Başkanı Vekil Mustafa, her iyi politikacı gibi, daha önceki ve daha teferruatlı söylemine geri döndü. Kelbajar'ın yıkılmasından sonra, öfkesinden yoksun kalan Vekil Mustafa, şimdilerde yeni bir söylem tutturmuş. Mustafa kendi siyasi geleceğini güvence altına almak ve Partisini Erivan'ın iyi hal listesinde tutmak için, doğru bir şeyler söyleyemeyecek ve suçlayıcı parmağını doğru yöne doğrultamayacak kadar yoldan çıkmış durumda. Bay Mustafa 2 Mayıs 1993 tarihinde şu dahiyane açıklamada bulunuyordu: "Çektiğimiz tüm acıların sorumlusu, Azerbaycan hükümeti ve onu destekleyen Türkiye'dir." (Özgür Gündem, 22 Mayıs 1993). Azerbaycan ve Türkiye'dir öyle mi!?

Gürcistan'da, sayıları 30 000 dolayında olan Yezidi Kürtleri tarafından başkent Tiflis'te kurulan küçük bir kültürel guruptan başka bir şey yoktur. Bunlar, Gürcistan-Türkiye sınır bölgelerinde yaşayan ve Jozef Stalin tarafından Sibirya'ya ve Orta Asya'ya sürülen çok daha büyük bir Müslüman Kürt toplumundan Gürcistan'da geriye kalanlardır. Bu gurubun başında Kerim Angosi bulunmaktadır. Gurup yerel Kürtlere kültürel hizmetler sunmakta, son zamanlarda ise, Avrupa'daki Kürt uydu kanalı olan Med-TV'de yayınlanan televizyon programları hazırlamaktadır.

Türkiye hükümeti, PKK'yi desteklemekle suçladığı bu gurubun faaliyetlerini yasaklaması için Gürcistan hükümetine baskı yapmaktadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Kürdistan'daki ve diasporadaki Kürt siyasi ve yarı-siyasi örgütlerine ilişkin ayrıntılı bir başvuru kaynağı için bkz. Robin Schneider, Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft (Berlin: Berliner Institut für Vergleischende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991), 3.bölüm. Ayrıca, Uluslararası Af Örgütü, Iraq: Human

Rights Abuses in Iraqi Kurdistan Since 1991 (New York, Şubat 1995); İngiltere Dışişleri Ulusal Dairesi, "Kürt Sorunu," Geçmiş Özeti (Londra, Temmuz 1986); Challiand, Gerard, yayına hazırlayan, People Without a Country (Londra: Zed, 1980); Echo of Iran (Tahran: Echo of Iran Press, çeşitli sayılar, özellikle yıllıklar); Hennerbichler, Ferdinand, "İran'daki Kürt Ayaklanması ve Liderleri," Swiss Review of World Affairs 29 (Mart 1980); Kurdistan Report (Londra: aylık); Kutschera, Chris, Le mouvement national kurde (Paris: Flammarion, 1979); Kutschera, Chris, "Kürdistan Ulusal Hareketi," Military Review 6-6 (1981); More, Christiane, Le Kurdes d'aujourdhui: Mouvement national et partis politiques (Paris: Editions l'Harmattan, 1984); [Irak'taki İngiliz Mandasının] Sivil Komiserlik Dairesi, Personalities in Kurdistan (Bağdat, 1919), ayrıca Personalities for Musul, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye (Bağdat, 1922-23); van Bruinessen, Martin, "İran ile Irak arasında Kürtler," Middle East Report (Temmuz-Ağustos 1986); van Bruinessen, Martin, "Türkiye Kürtleri," MERIP Reports 16,141 (1986); Şerif Vanlı, İsmet, The Kurdish Problem in Syria (Şikago: Kürt Halkının Haklarını savunma Komitesi, 1968); Yasin, Burhaneddin, Vision or Reality? The Kurds in the Policy of the Great Powers, 1941-1947 (Lund: Lund University Press, 1995); Zonis, Marvin, The Political Elite of Iran (Princeton: Princeton University Press, 1971).

Genel Kaynakça

Kürdistan'ın siyasi ve çağdaş sorunlarına ilişkin olarak yazılan çalışmaların yayımı 1980'li yıllarda bir hayli hızlanmıştır. Bir genelleme yapmak gerekirse, 1991 yılında Körfez Savaşının bitmesiyle birlikte Kürt yayınlarında adeta bir patlama yaşandı. Bu çalışmalar içinde özellikle ilgi çekici olanları şunlardır; Bulloch, John ve Harvey Morris, No Friends but the Mountains: The Tragic History of the Kurds (Londra: Viking, 1992); Chaliand, Gerard, The Kurdish Tragedy, İngilizce Çeviri Philip Black (Londra: Zed Books, 1994); Gunter, Michael, The Kurds and the Future of Turkey (New York: St. Martin, 1997); Gunter, Michael, The Kurds in Turkey: A Political Dilemma (Boulder: Westview, 1990). Gunter, Michael, The Kurds in Iraq: Tragedy and Hope (Boulder: Westview, 1992); Hüseyin, Fuad, MichielLeezenberg ve Pieter Muller, yayına hazırlayanlar, The Reconstruction and Economic Development of Iraqi Kurdistan: Challenges and Perspectives (Amsterdam: Netherlands-Kurdistan Society, 1993); İmset, İsmet G., The PKK: A Report on Seperatist Violence in Turkey, 1973-1992 (Ankara: Turkish Daily News Publications, 1992);Cewad, Said, Iraq and Kurdish Qestion: 1958-1970 (Ithaca: Cornell University Press, 1970); Kreyonbroek, Phlip G. ve Stefan Sperl, yayına hazırlayanlar, The Kurds: A Contemporary Overview (Londra: Routledge, 1992).

Ayrıca bazı çok değerli doktora tezlerinden de sözetmek gerekiyor. Wadie, Jwaideh, "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development" (Irak'üze, 1960,yayımlamadı) ve Martin van Bruinessen, Agha, Shaiks and State: On the Soc and Political Organization of Kurdistan (Londra: Zed Books, 1992) bunlardan ikisidir. William Eaglaton'ın, The Kurdish Republic of 1946 (New York, 1963) adlı eseri, İkinci Dünya Savaşının seyri içinde Mehabad'da yaşanan Kürt politik süreci üzerine yapılmış özgün bir alan çalışmasıdır$ tle, Edith, A bibliography of Kurds,Kurdistan and the Kurdish Qestion. (Monticello, Illiois, I layıcı Kütüphaneciler Konseyi, no. 1301, 1977)$ Yasin Burhaneddin, Vision or Reality? The Kurds in the Policy of the Great Powers, 1941-1947 (Lund: Lund University Press, 1995); International Jurnal of Kurdish Studies (New York,1985'ten günümüze); Studia Kurdica, (Paris, 1984'ten Günümüze), metin İngilizce, Fransızca ve ağırlıklı olarak Ortadoğu dillerinde çıkmaktadır.

IX. Bölüm
EKONOMİ

DOĞAL KAYNAKLAR

Petrol

Kürdistan ve Ortadoğu dünyadaki en büyük petrol rezervlerine sahiptir. Yaklaşık olarak 45 milyar varillik petrol rezervine sahip olan Kürdistan, Amerika Birleşik Devletleri'nden daha fazla ve daha kesin petrol yatağına sahiptir ve bu bakımdan dünyada 6.sırada yer almaktadır. Bu rezervler, Uzak Güneydoğu Kürdistan'dan Batı Kürdistan'daki Adıyaman'a kadar olan bölgede, yüksek dağlar ile dağ eteklerindeki tepeleri (*bkz. Jeoloji*) birbirinden ayıran alanlardaki ince tabaka boyunca yayılmıştır **(Harita 48).**

M.S. 1.yüzyıl gibi erken bir tarihte, klasik yazarlar Kürdistan'ın çeşitli kesimlerinde neft (petrol) bulunduğunu, doğal gaz gözelerinden alevlerin yükseldiğini kaydetmişlerdir. Adıyaman ve Kerkük'tekiler Yaşlı Pliny tarafından *(Doğal Tarih, II.cvii235), Sincar Dağı civarındakiler (Musul'un kuzeybatısı) ise Claudius Ptolemy (Coğrafya, V.xii) tarafından fark edilmiştir.*

Güneyde, Neft Şehr-Neft Hani yatakları Uzak Güney Kürdistan'da İran-Irak sınırına binmektedir. Kasri Şirin yakınlarındaki Nefti Şah yatağı (1979'daki İran Devriminin ardından yeniden Neft olarak adlandırılmıştır) Kirmanşah'taki bir rafineriyi beslemektedir. Neft-Şehr Neft Hani yatağı yarı yüzyılı aşkın bir süredir üretim halinde olmuştur ve artık tükenme noktasına gelmiştir. Bu durum hem Kirmanşah'ta hem de Xanıqin'de diğer rafineri imkanlarının artması, bu tesislerde rafineri faaliyetlerinin yapılması için diğer alanlardan ham petrol getirtilmesini gerektirmiştir. Günümüzde bir petrol boru hattı Kirmanşah rafinerisini Hemedan'a ve İran devlet petrol boru hatları şebekesine bağlamaktadır: Benzer şekilde, Xanıqin tesisi bir petrol boru hattı aracılığıyla Kerkük'ten ek ham petrol almaktadır. Nefti-Şah Neft Hani yatağı tükenme noktasına gelmişken, hemen yakınlarda, Nefti Şah'tan güneye, İran'daki Sümer Şehrine doğru uzanan Tenga Bicar'daki doğalgaz yatağı henüz kullanıma açılmamıştır.

Daha güneye inildikçe, daha zengin olan Pehla-Dehluran yatağının petrolü (yalnızca bir kısmı Kürtlerin yaşadıkları alana girmektedir) Ahvaz ve Basra Körfezindeki İran limanlarına pompalanmaktadır.

En verimli Kürt petrol yatakları, açık bir farkla, Irak'taki Orta Kürdistan'da bulunan Kerkük petrol yataklarıdır. Burada petrol doğal biçimde yeryüzüne çıkmaktadır ki, antik uygarlıklar tarafından bitüm, yersakızı ve neft kaynağı olarak kullanılmıştır. Çeşitli yerel dinler, özellikle de Zerdüştlük, yıldırımlardan alev alarak başlayan doğal yangınlara tapıyordu. Kerkük'teki petrol yatakları, Orta Kürdistan'ın Irak İngiliz

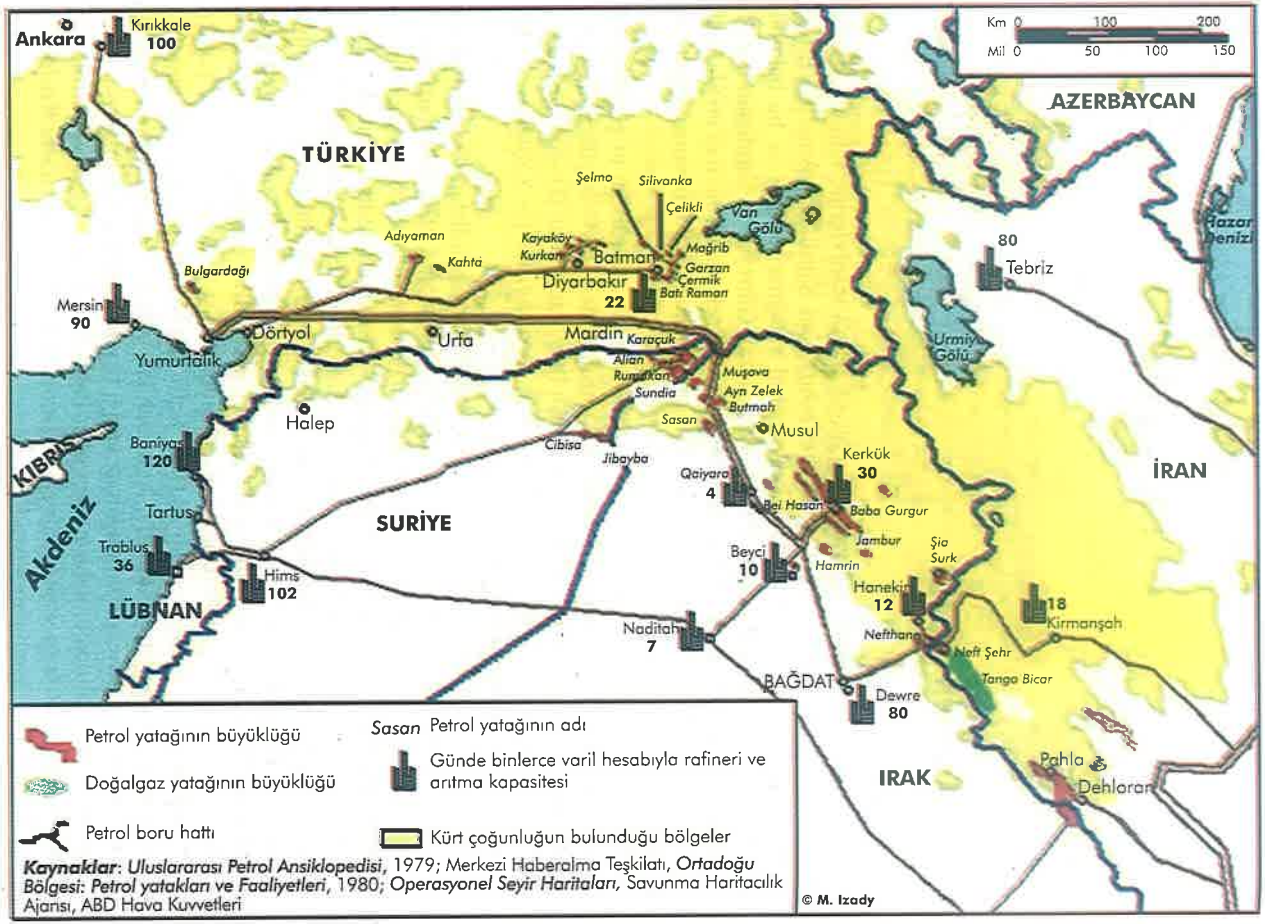

Harita 48: *Kürdistan'da ve Yakınlarında Petrol Rezervleri ve Faaliyetleri*

Mandası topraklarına dahil edilmesinin başlıca nedeniydi (Nash 1976). Bu doğal kaynaklar olmaksızın, Orta Kürdistan'ın o zamanki ismi olan Musul Vilayeti'nin, Kemalist Türkiye'ye geçmesine izin verileceği hemen hemen kesindi; tabi eğer Türkler hâlâ Musul'u petrolsüz olarak istiyorlarsa (*bkz. Göç ettirmeler ve Zorunlu İskânlar*).

Orta Kürdistan'da rutin bir şekilde yeni petrol yatakları keşfedilip kullanıma açılmaktadır; bunların başlıcaları Çiya Surkh ile Cembur yataklarıdır.

Musul'dan Suriye'ye uzanan ayrı bir kuzey yatağı da üretime açılmıştır. Bu antik coğrafyacı Ptolemy tarafından *Niphates Mons*, "Neft (petrol) Dağları" olarak adlandırılan bölgedir (*Coğrafya, V.xii*). Bölgenin Irak'ta kalan kısmındaki Muşhorab, Ain Zalah, Butmah ve Sasan'daki verimli petrol yatakları, günümüzde çoğunlukla Irak petrol boru hatlarıyla birleştirilmiştir. Irak hükümeti yıllarca, hem ülke içinde hem de komşu devletlerde geniş bir petrol boru hattı şebekesi inşa etmiştir.

Bunlar, Suudi Arabistan'da bulunan Yanbu'daki Kızıl Deniz çıkışları, Irak'ta bulunan Mina el-Bakr ve Kor el-Amaya'daki Basra Körfezi çıkışları ve Suriye'deki Tartus ile Türkiye'deki Dörtyol-Yumurtalık'taki Akdeniz çıkışlarıdır. Türkiye'den geçen boru hattının geçtiğimiz on yıl boyunca en güvenli ve en kârlı petrol boru hattı olduğu anlaşıldı. Basra Körfezi tesislerinin 1980 yılında tahrip edilmesiyle birlikte, Irak'ın toplam petrol ihracatının %60 ile %90 oranındaki miktarı aralıklarla bu boru hattından geçmiştir. Yanbu petrol boru hattının 1986'da açılmasından sonra, bu oran 1991 yılına kadar %60 civarında sabitlenmiş ve bu tarihten itibaren Irak petrol ihracatı tamamen durdurulmuştur. 1980'li yılların sonuna doğru, petrol boru hattı iki arter haline getirilmiştir. Neredeyse tümüyle Türkiye Kürdistanı'ndan geçerek Akdeniz'e ulaşmaktadır.

Güney Irak'taki devasa petrol yataklarının keşfedilmesiyle birlikte, Kerkük petrol yatakları bir zamanlar Irak devlet ekonomisi için ifade ettikleri hayati önemi yitirmişlerdir. Bir zamanlar neredeyse tüm Irak petrolü Kürdistan'dan gelirken, şimdilerde devlet rezervlerinin yalnızca üçte biri Kürt rezervleridir. Irak'ta kesinleşen toplam 90 milyar varillik petrol rezervleri içinde, Kürt petrol yatakları 36 milyar varil petrol içermektedir. Bu gelişme, merkezi Irak hükümetinin Kürtlerle ve Orta Kürdistan'da aralıklarla kurulan çeşitli yerel Kürt yönetimleriyle petrol yatakları istihkakını ve elde edilen gelirleri paylaşma hususundaki yoğun itirazlarını ortadan kaldırabilir. Ayrıca, Kürtlerin Bağdat'tan ekonomik ve siyasal taviz koparmak üzere oturacakları pazarlıklarda kullanacakları kartların giderek azalmakta olduğu bir dönemin habercisi de olabilir.

Musul'un kuzeyindeki Irak Kürt petrol yataklarına kaynaklık eden jeolojik oluşumlar sınırın öte tarafındaki Suriye'de bulunan Cezire bölgesine kadar devam etmektedir. Alian, Rumalan, Suadia ve Kara Çuk'ta bulunan petrol yatakları, daha güneyde bulunan Sacar bölgesindeki Cübeyba ve Cibisa petrol yataklarıyla birlikte günümüzde kullanıma açılmıştır. Suriye'deki kayda değer petrol üretimi buralarda yapılmaktadır ve bunlar toplayıcı bir petrol boru hattı aracılığıyla Suriye'nin merkezine bağlanmaktadır.

Türkiye'de üretilen sınırlı miktardaki petrol Kürt petrol yataklarından elde edilmektedir. En zengin petrol yatakları Diyarbakır'ın doğusunda bulunan Batman Şehrinde bulunmaktadır. Şehrin etrafındaki dağlarda pek çok petrol yatağı üretime açılmış ve toplayıcı petrol boru hatları, buralardan çıkarılan petrolü Batman rafinerisine taşımaktadır. Başka bir petrol boru hattı Batman'ı, Diyarbakır'ın kuzeyinde bulunan petrol yataklarına bağlamaktadır. Daha batıya doğru gidildiğinde, Adıyaman'da iki temel petrol yata-

ğı üretime açılıp başka bir petrol boru hattı aracılığıyla daha önceki yataklara ve tesislere ve ayrıca daha güneybatıda, Akdeniz kıyılarındaki Dörtyol'a bağlanmıştır.

Kürt petrolü şu ana kadar, Türkiye'deki iç pazarın taleplerini karşılayabilecek ölçüde ve kalitede üretilememiştir, ancak Kürdistan'ın bu kesiminde umut verici oluşumlar üzerinde aramalar devam etmektedir.

Ek Okuma ve Kaynakça

The International Petroleum Encyclopedia, 1979; Christopher Ryan, *A Guide to the Known Minerals of Turkey* (Ankara: Türkiye Maden Tetkik Arama Enstitüsü, 1960); I. Altın ve diğerleri, *Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası*, Türkiye'deki her il için 1: 500,000 ölçekle yayımlanan haritalar ve açıklayıcı metinler (Ankara: Türkiye Maden Tetkik Arama Enstitüsü, 1960-70); *Middle East Area: Oil Fields and Facilities* (Washington: U.S: Central Intelligence Agency, 1980), 1:4,500,000 ölçekli bir harita; Theodore Nash, "The Effect of International Oil Interests upon the Fate of Autonomous Kurdish Territory: A Perpective on the Conference at Serves, August 10, 1920," *International Problems 15*, 1-2 (1976):

Diğer Madenler

Zagros ve Toros dağları antik çağ insanları tarafından, bakır, krom ve başta demir olmak üzere, pek çok madenin kaynağı olarak biliniyordu. İnsan ırkını taş devrinden devrimci maden (sırasıyla bakır, bronz ve demir) çağına taşıyan kimi ilk madencilik teknolojilerinin gelişimi, Batı Kürdistan'daki Diyarbakır yakınlarında bulunan 8000 yıllık Çayönü bölgesinde gerçekleşti (*bkz. Tarihöncesi ve Erken Teknolojik Gelişim*). Eski raylar üzerinden devam eden modern madencilik faaliyetleri, 1970 yılında dünya bakırının %02'sini ve dünya kromunun %08'ini üretmiştir. Antik çağ insanları Zagros madenlerinden aynı zamanda epeyce gümüş ve bir miktar altın da çıkarmışlar, ancak günümüzde hem gümüş hem de altın yalnızca, Türkiye'deki Batı Kürdistan'da işlenen bakır cevherinin yan ürünleri olarak üretilmektedir. Uzak Batı Kürdistan'daki Adıyaman-Malatya bölgesi demir cevheri bakımından zengindir ve neredeyse yirmi yıldan beridir Ortadoğu standartlarına göre oldukça yüksek oranlarda üretim yapılmıştır.

Erbil'in güneybatısındaki Şarqat'ta bulunan dünyanın en büyük kaya kükürt yatağı kısa bir süre önce Irak hükümeti tarafından üretime açılmıştır. Oldukça çok miktarda kükürt daha önceden, gerek Irak'taki Kerkük ve Xanıqin'de gerekse de İran'daki Kirmanşah'ta rafine edilen petrol ile doğal gazın yan ürünü olarak Orta Kürdistan'da zaten üretilmekteydi. Arazi gübrelerinin ve zehirli böcek ilaçlarının başlıca bileşeni olan kükürt, aynı zamanda barutun ve çeşitli askeri zehirli gazların bileşeni olarak da kullanılmaktadır. Ne ironiktir ki, Irak ordusu tarafından Kürtlere karşı kullanılan kimyasal silahların hammaddesi pekâla da Kürtlerin kendi ülkesindeki zengin maden yataklarından üretilmiş olabilir (*bkz. Yakın Tarih*).

Ülkenin çeşitlilik gösteren jeolojik oluşumlarından dolayı, inşaat işleri için bol miktarda volkanik, metamorfik ve çökeltili kaya bulunmaktadır. Traverten, mermer, diorit ve granit gibi pek çok süsleme taşı ve çimento için kullanılan kireç taşları bu zenginliğin yalnızca birkaç örneğidir.

Ek Okuma ve Kaynakça

C. Ryan, *A Guide to the Known Minerals of Turkey* (Ankara: Türkiye Maden Tetkik Arama Enstitüsü, 1960); I. Altın ve diğerleri, *Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası*, Türkiye'nin her ili için 1:500 000

ölçekle yayınlanmış haritalar ve onlara eklenen açıklayıcı metinler (Ankara: Türkiye Maden Tetkik Arama Enstitüsü, 1960-70); O. Kühn ve diğerleri, "Oberkreide aus Kurdistan," *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaontologie Beilagebande* 83 (1940).

Su

Esasen susuzluktan kırılan bir bölgede, Kürdistan'a bereketli yağışlar bahşedilmiştir. Bu cömert iklim Kürdistan'ı Ortadoğu'nun sayılı sulak alanlarından biri haline getirmiştir. Dicle, Fırat, Habur, Tartar, Ceyhan, Aras, Kura, Safidrud ve Karka gibi nehirler ve onların başlıca kolları Kürdistan dağlarından doğar. Tümüyle ya da hemen hemen tümüyle Kürdistan'da olan nehirler Kürtler için çoğu zaman tarihsel bir öneme sahiptir. Bunlardan bazıları, Kuzey ve Batı Kürdistan'da (Türkiye'de) Murat *(Arsanias)* ile Botan Nehirleri; Orta Kürdistan'da (Irak'ta) Peşabur, Küçük ve Büyük Zap ile Sirwan/Diyala Nehirleri; ve Güney Kürdistan'da (İran'da) Caghatu *(Zarrinarud)*, Tatau (*Siminarud*), Kasr-ı Şirin (*Zahab*) ve Gamasiyab Nehirleridir (**Harita 49**).

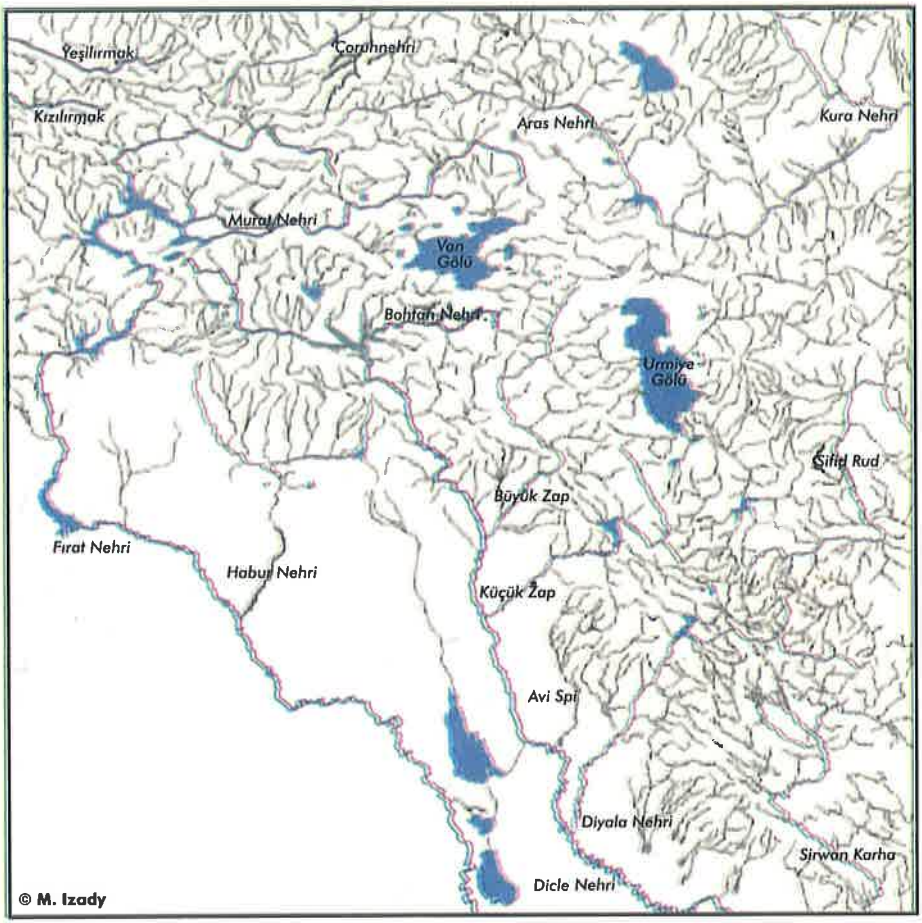

HARİTA 49: *Kürdistan'da Nehir Sistemleri*

Buzul ve karlı alanların bol olmasının yanı sıra, toprağın elverişli jeolojik nitelikleri Kürdistan'ın çoğu bölgesinde (volkanik kuzey kısmı hariç) yaygın olan bir şeyi üretmektedir; istisnai derecede güçlü pınarlar. Örneğin Güney Kürdistan'daki Serab Gambar zaten kusursuz bir nehrin geçtiği bir zeminden çıkar ve saniyede 2457 litrelik bir kapasite ile akar. 740 Km akarak Basra Körfezi'ne ulaşan bu nehir, Saymara-Karka Nehir sisteminin de su kaynağıdır. Pek çok Kürt şehir ya da köy isminin Serab ya da Kani (Kürtçe'de pınar) önekini almış olması bu pınar bolluğunu akla getirmektedir. Kürt nehirleri, ovalık kesimlerdeki Ortadoğu ekonomisinin can damarları iken, Kürtlerin yapay sulama ve ev işleri için kullandıkları başlıca su kaynakları bu pınarlar ve gözelerdir. En büyük Kürt şehri olan Kirmanşah, musluk suyunu şehrin etrafındaki gözelerden sağlar.

Nehir sularının akışının yasalarla düzenlenmesi, dağlarda yaşayan Kürtlerden daha çok, ovalık kesimlerdeki Kürt-olmayan su tüketicilerinin yararınadır. Halihazırda pek çok hidrolik proje Kürt su kaynakları üzerine kurulmuştur ve daha pek çok proje hazırlanmaktadır.

Bunların en önemlileri, Dicle-Fırat nehirlerinin buluşma alanındadır. Orta Kürdistan'da Derbandixan'da (Sirwan-Diyala üzerinde) ve Dokan'da (ya da Küçük Zap üzerindeki Dokan'da) iki büyük baraj, Bağdat metropol bölgesinin iki temel hidroelektrik kaynağını teşkil etmektedir. Kuzey ve Batı Kürdistan'ın bulunduğu Türkiye'de birkaç milyar dolarlık Güneydoğu Anadolu Projesi (Türkçesi ile GAP) kapsamında, Dicle ve Fırat nehirleri ile onların kolları üzerinde, susuzluktan kavrulan ovalara sulama suyu sağlamak ve hem ev hem, de sanayi kullanımı için ucuz elektrik sağlamak amacıyla bir dizi baraj kurulması öngörülmektedir. Su aynı zamanda bir peşin para kaynağı olarak da görülmektedir, zira Türkiye'den başlayıp 3150 km devam ederek, susuzluk çeken Güneydeki Kuveyt ve Suudi Arabistan gibi Ortadoğu ülkelerine kadar sürmesi plânlanan sözde barış boru hattı, satılan suyu taşıyacaktır (*Gregory 1991*). Boru hattında taşınacak suyun kaynağı, Doğu-Orta Toros dağ sisteminden doğan Ceyhan-Seyhan nehirleri olacaktır. Bu nehirlerin söz konusu proje için gerekli olan suyu sağlayıp sağlayamayacağı ve bu ihracat şemasının kaynağının en sonunda Fırat havzası olup olmayacağı kuşkuludur.

GAP bölgesinden birinci, dünyada ise beşinci büyük baraj olan Urfa yakınlarındaki devasa Atatürk Barajı da dahil olmak üzere, barajların çoğu daha şimdiden tamamlanmıştır. GAP tamamlandığında, 13 temel hidroelektrik ve sulama projesini hayata geçirecektir (7 proje Fırat Havzasında, altı proje ise Dicle'de). GAP ile yılda 4 milyon dönüm toprağın sulanması ve 24 megavat-saat elektrik üretilmesi öngörülmektedir. GAP öncesi 40 yıllık dönem boyunca devletin tüm Türkiye'de yalnızca 1.4 milyon dönümlük araziyi sulanır hale getirdiği ve 1985 yılında tüm ülkede yalnızca 34 megavat/saat elektrik ürettiği olgusu dikkate alındığında, GAP'ın ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır **(Harita 50)**.

Nihai kapasitesi Fırat Nehrinin, hatta belki Nil Nehrinin yıllık boşaltımını aşan Atatürk baraj gölünün 1990 yılında dolmaya başlaması, Kürt sularının aşağıdaki ovalık kesimlerin ekonomileri için ifade ettiği önemi de ortaya koymuştur (**Tablo 7**). Türkiye, Fırat Nehrinin Suriye ve Irak'a akışını iki ay boyunca durdurmuştur; Fırat Nehri, hem Suriye hem de Irak'ın ulusal ekonomisi açısından belirleyici bir öneme sahiptir. Suriye'nin

Harita 50: *Güneydoğu Anadolu Hidro;Elektrik ve Sulama Projeleri: Aşağı Fırat Havzası*

silahlı kuvvetlerini çabucak harekete geçirmesi (Angus 1989), Ankara-Şam-Bağdat hattında uçuşan tehditler ve karşı-tehditler suyun Ortadoğu'daki stratejik önemini ve Kürdistan'ın en önemli su kaynaklarından biri, olduğunu açıkça göstermektedir.

Tablo 7
Anadolu'daki Batı ve Kuzey Kürdistan'da Yapımı Kısa Süre Önce Tamamlanan veya Devam Eden Önemli Barajlar: GAP Projesi

Baraj	Nehir	İl	Kapasite (Milyar m^3)	Elektrik (Megavat)	Sulama (Dönüm)
Atatürk	Fırat	Urfa	2 535	2 400	2 175 000
Batman	Batman Çayı	Diyarbakır	--	185	46 000
Birecik	Fırat	Urfa	--	672	0
Cizre	Dicle	Siirt	--	240	121 000
Dicle	Dicle	Diyarbakır	--	110	0
Dumluca	Bugur	Mardin	12	0	6 000
Göksu	Göksu	Diyarbakır	56	0	9 000
Hacıhıdır	Hacıhıdır	Urfa	42	0	8 500
Ilısu	Dicle	Siirt	--	1 200	0
Karakaya	Fırat	Elazığ	--	1 800	0
Karalkızı	Dicle	Diyarbakır	--	90	138 000
Karkamış	Fırat	Urfa	--	180	0
Keban	Murat	Elazığ	--	1 700	0
Kıralkızı	Dicle	Diyarbakır	449	90	mevcut değil
Kuzgun	Serceme	Erzurum	83	20	130 000
Memzelet	Ceyhan	K. Maraş	256	120	116 000
Özlüce	Perisuyu	Elazığ	228	160	0
Patnos	Gevi	Ağrı	82	0	12 500
Polat	Polat	Malatya	63	0	7 000
Silvan	Sarım Çayı	Diyarbakır	--	150	257 000

Rakamlar en yakın ondalık sayı esas alınarak yuvarlak verilmiştir.

Kaynak: Türkiye Hükümeti, Türkiye İstatistik Yıllığı (Ankara, 1989) ve Güneydoğu Anadolu Projesi Master plânı (Ankara, 1990).

Bölgedeki olağanüstü arkeolojik zenginlikten dolayı, Kürdistan'da inşa edilen hemen hemen her baraj Kürt tarihinin bir kısmını sular altında bırakmaktadır. En çarpıcı kayıplardan biri Samsat tarihi şehrinin (Kommagene'nin antik başkenti ve Lucian'ın doğum yeri olan Samosata Şehri) tümüyle Atatürk Baraj gölünün suları altında kalışı oldu. Klasik döneme ait ikiz Seleucia-Apamea (diğer adıyla *Zeugma*) şehirleri, Birecik Barajının yükselen suları altında kalacaklardır. Bir müze şehir olan Hasankeyf (ortaçağdaki Hisn keyfa, antik Caphen) şehrinin önemli bir kısmı da, Dicle üzerinde yapılacak Ilısu Barajının yükselen suları altında kalacaktır. Hasankeyf, Haçlı

Seferleri zamanında Kral Selahaddin'i yetiştiren Eyyübi Kürt hanedanlığının son başkentiydi. Hasankeyf'te kaybedilecek olan ve kaybedilmeye devam edilen sayısız konak, medrese, cami, köprü, mağara ve diğer anıtsal yapılar Uluslararası düzlemde geniş bir protestoya yol açmıştır *(Izady, 1996)*. Acı olan şu ki, devasa Ilısu ve Karakaya projelerinde olduğu gibi (*bkz. Tablo 7*), sırf hidroelektrik için çok büyük barajlar inşa edilmektedir; oysa, söz konusu elektrik, yerel Kürt hidrokarbon kaynakları kullanılıp, çevreye daha az zarar verilerek, gazla ya da petrol ile çalışan türbinler ile de üretilebilir. Duruma bakılırsa, yeri doldurulamaz bu tarihsel yerleşim alanlar, kısa vadeli çıkarlar uğruna, üstelik de açık ve daha az zararlı alternatifler olmasına rağmen, pervasızca sular altında bırakılmaktadır.

Türkiye'deki KuzeyBatı Kürdistan'da, Murat ile Fırat nehirlerinin birbirlerine karıştıkları yerde kurulan Keban Barajı gibi, yalnızca birkaç yerde, baraj gölü suyunun yükselmesinden önce sistematik arkeolojik kazılar yapılabilmiştir. Hasankeyf/Hisn-Kayfa'da yapılan arkeolojik kazılarda son anda bulunan bir izin, tarihi şehrin zenginliklerinin yalnızca bir göstergesi olduğu anlaşıldığında, bölgede kanlı bir iç huzursuzluk baş göstermişti. Irak'ta Halepçe yakınlarındaki Derbendixan baraj alanında su altında bırakılarak kaybedilen tarihsel kalıntıların miktarını ancak tahmin edebiliriz; Kürdistan'ın oldukça tarihi bir merkezi olan bu bölgede, zengin Mezopotamya ovasına oranla, her metrekaresinde daha antik tümseklerin bulunduğu bilinmektedir. Kürdistan'da ilk uygarlıkların neredeyse 11 000 yıl önce ilk kez kök salmaya başladıkları geniş dağ vadileri suyla doldurularak, muazzam arkeolojik zenginlikler böylelikle sonsuza dek kaybedilmiştir **(Harita 51).**

Kürdistan'da, çeşitli büyüklüklerde ve büyük bir turizm potansiyeline sahip pek çok doğal göl bulunmaktadır. Doğu Kürdistan'da Merivan yakınlarında, ormanlık dağlarla ve büyüleyici kıyılarla çevrili olan Zerivar Gölü bunlardan biridir. Kuzey Kürdistan'daki Van Gölü ve çevresi bol miktarda arkeolojik ve mimari kalıntı barındırmakka bulunduğu gölün sahil şeridi ideal bir turizm beldesi ve ticari gelişim için hayli elverişlidir. Van Gölü kıyılarının 7 km batısında ise Nemrut *(Nimrod)* Dağı'nın kraterinde, 14 km çapında olan, etrafı 900 mt yüksekliğindeki dikey uçurumlarla çevrili, hilal biçimindeki Nemrut Gölü bulunmaktadır *(Nimrod,* Türkiye haritalarında Nemrut Dağı olarak geçmektedir; bu dağı, Kuzeybatı Kürdistan'daki Adıyaman Şehrinin kuzeyinde bulunan ve arkeolojik ören yeri olan Nemrut Dağı ile karıştırmamak gerekiyor). Nemrut Gölü tüm Kürdistan'daki en etkileyici doğal güzellikler arasında sayılmaktadır **(Harita 52)**.

Ek Okuma ve Kaynakça

Doomed by the Dam: A Survey of the Monuments Threatened by the Creation of the Keban Dam Flood Area, Mimarlık Fakültesi, Yayın no 9 (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1967); Gregory, Joseph, "Liquid Asset," *World Monitor* 28 (Kasım 1911); Hindley, Angus, "Battle Lines Drawn for Euphrates," *Middle East Economic Development* (13 Ekim 1989); Izady, Mehrdad, "The Drowning of the Kurdish Heritage behind Dams," *Kurdish Life*, no. 19 (New York, 1996); Kolars, John ve H. Mitchell, *The Euphrates River* (Carbondale: University of Illinois Press, 1990); "Middle East: Water Issues in the 1990's," ABD Kongresi, Avrupa ve Ortadoğu Alt-komitesine sunulan ifadeler, Washington, 26 Haziran 1990; Naff, Thomas ve Ruth Matson, editörler, *Water in the Middle East: Conflict or*

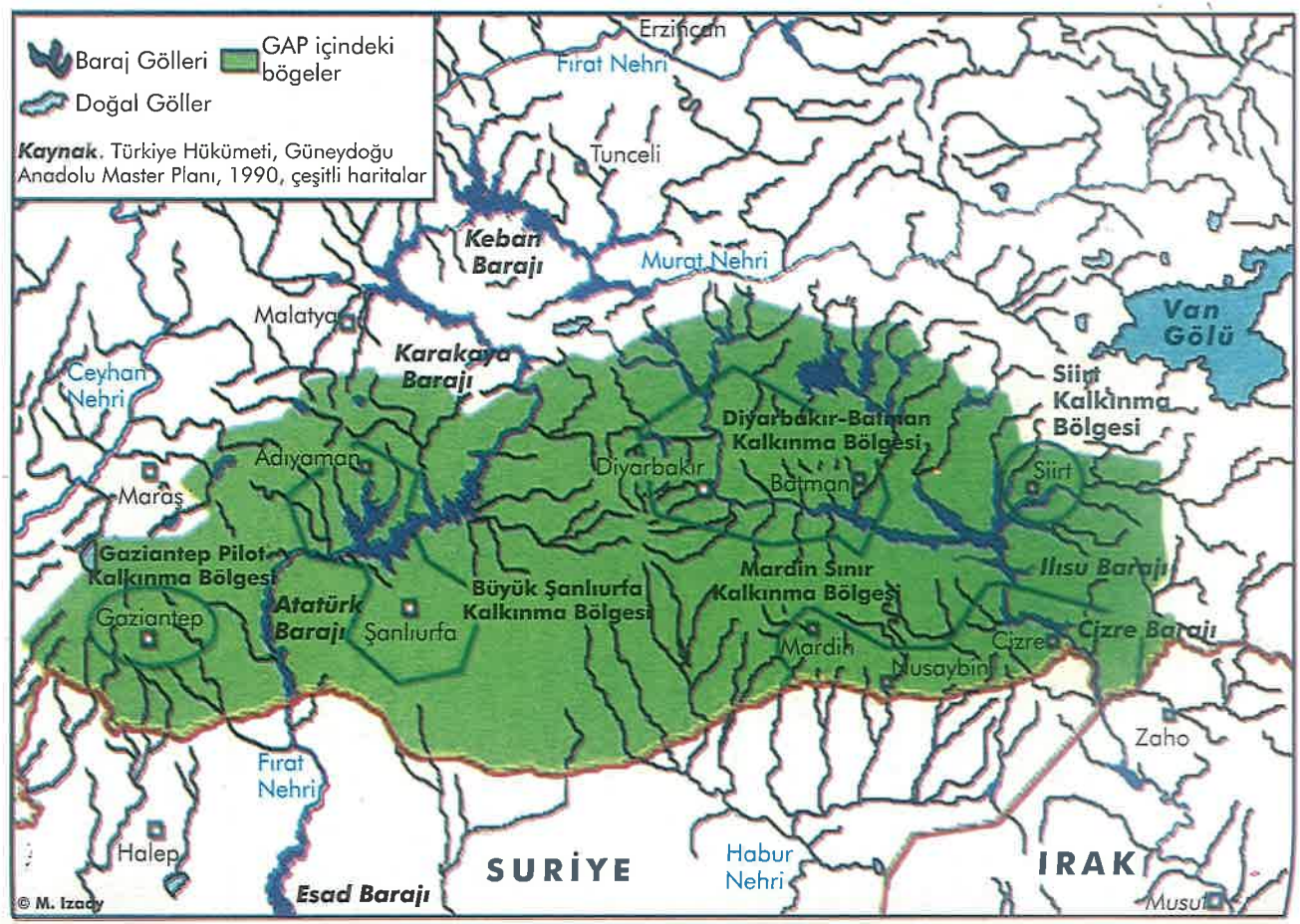

Harita 51: *Güneydoğu Anadolu Projesi Kapsamındaki Bölgeleri: Altı Kalkınma Bölgesi*

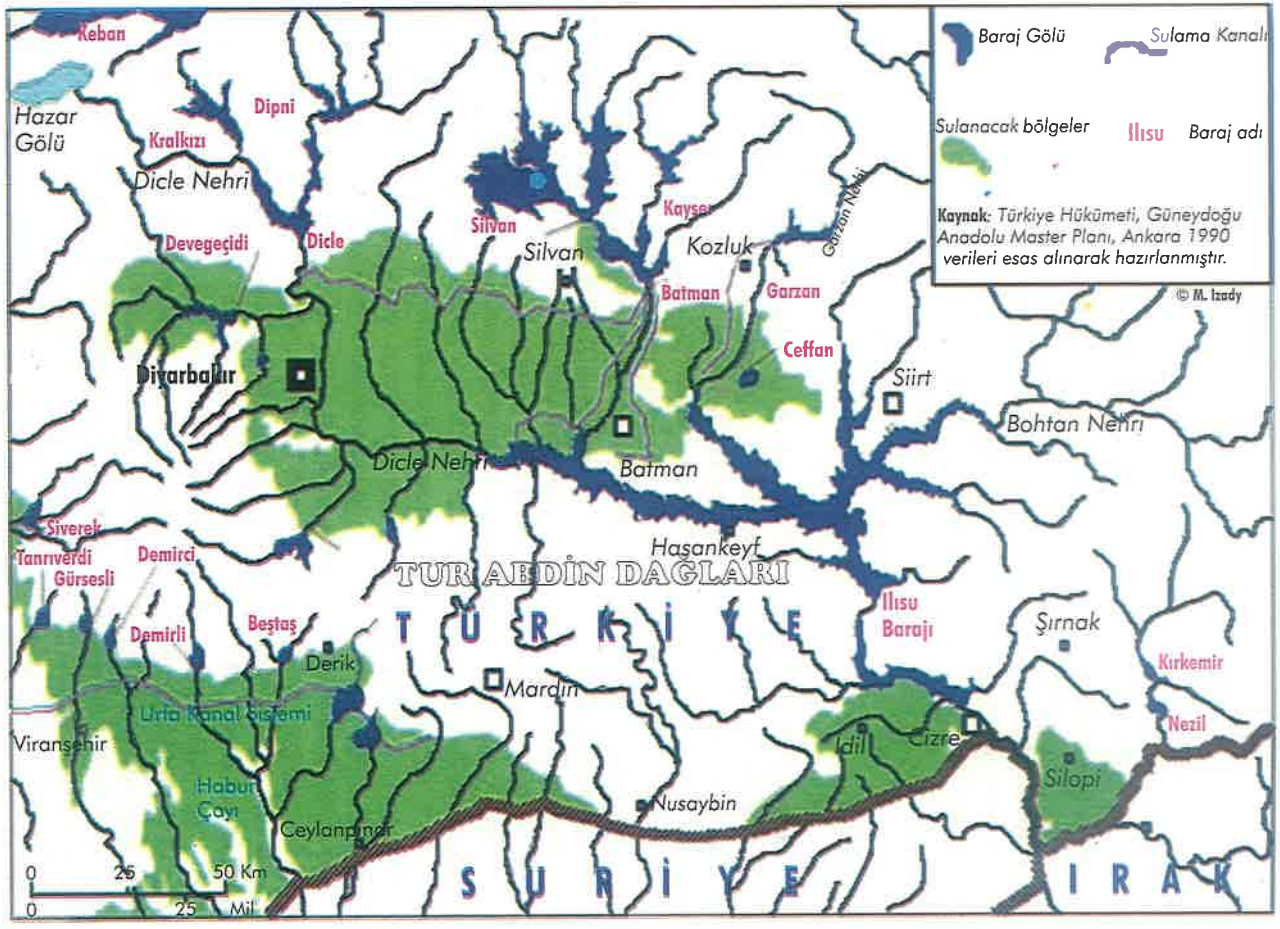

Harita 52: *Güneydoğu Anadolu Hidro-Elektrik ve Sulama Projeleri: Dicle Nehri Havzası*

Cooperation? (Boulder: Westview, 1984); Naff, Thomas, "Water: An Emerging Issue in the Middle East?" Amerikan Siyasal Bilimadamları Akademisi Yıllıkları (Kasım 1985); Raines Ward, Diane, "In Anatolia, A Massive Dam Project Drowns Traces of an Ancient Past," *Smithsonian*, Ağustos 1990, cilt 21, no.5; Starr, Joycer ve Daniel Stoll, *US Foreign Policy on Water Resources in the Middle East* (Washington: The Center for Strategic and International Studies, 1987); Starr, Joyce, "Water Wars," *Foreign Policy* 82 (İlkbahar 1991); Stoll, Daniel ve Joyce Starr, editörler, *The Politics of Scarcity: Water in the Middle East* (Boulder: Westview, 1988); Whallon, Robert, *An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey*, Memoirs of the Museum of Anthropology, No. 11 (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1979). GAP projesi ve onun Kürtler üzerindeki etkilerini konu alan kusursuz bir değerlendirme için, Carl E. Nestor'ın yayımlanmamış master tezine bakılabilir; "Kurdish water, Turkish fire: the Role of the Southeast Anatolian project in the Social Integration of the Kurds into the Turkish State," (US Defense Intelligence College, 1993).

TARIM

Kürdistan'da yüksek rakımlı otlakların bol miktarda bulunması, eskiden beri Kürdistan'ı hayvancılık için elverişli bir yer haline getirmiştir, ancak Kürdistan'ın pek çok alanı aynı zamanda yoğun tarıma da elverişlidir. Ormanlık araziler ve onların yarattığı ağır tahribattan farklı olarak, otlak bölgeler görece daha iyi durumda kalmıştır ve hayvan otları için bereketli bir kaynak oluşturmaya devam etmektedir (*bkz. Flora ve Fauna*). Zengin otlaklarda, tüm tarihsel dönemlerde, tarım sektörünün egemen olup olmamasından bağımsız olarak, bu ekonomik bölgenin faydalarından sonuna kadar yararlanan göçebe çobanlar her zaman olmuştur.

Pek çok otlak bölge tarım için elverişli olmasına rağmen, diğer pek çoğunda, özellikle de sarp yamaçlarda ve ulaşılması zor olan platolarda bulunan bölgelerde, hayvancılık, en sürdürülebilir kaynak kullanımı anlamına gelmektedir. Pek çok bölgede, yüksek rakım (ve bu yüzden, büyüme mevsimlerinin kısa oluşu), uygun su kaynaklarının bulunmayışı, toprak özelliklerinin uygun olmayışı gibi kimi diğer faktörler belirli bir otlak arazisinin tarım arazisine dönüştürülmesini imkânsız hale getirebilmektedir. M.Ö. 8000 yıldan beri Kürdistan'da uygulandığı üzere, yamaçların teraslandırılması bile, yüzey toprağının derin oluşu yüzünden, sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Hayvancılık yapan göçebeler ve/veya yerleşik çiftçilerin mevsimlik sürüleri tarafından kullanılmasalardı, otlaklarda hiçbir şey üretilmeyecekti. Günümüzde bile, değerli kaynakları kullanarak hayvancılık yapan Kürtler vardır (*bkz. Göçebe Ekonomisi*). Böylesi mevsimlik sürücülüğün hareket alanı doğal olarak oldukça sınırlıdır. Sürü ait olduğu asıl yerleşim yerinden birkaç günlük yürüyüş mesafesi kadar uzaklaşabilir ve böylece daha uzak ve ulaşılması güç olan otlaklar yavaş yavaş üretim dışı bırakılmaktadır. Oysa modern-öncesi göçebelerin bunlar gibi sınırlamaları yoktu.

Öte yandan, büyük ve verimli dağ vadileri, tarım için fazlasıyla alan sağlamaktadır. Dağlık doğasına rağmen Kürdistan, oransal olarak Ortadoğu'daki çoğu ülkeden çok daha fazla sulanabilir araziye (toplam yüzey alanının %28'i) sahiptir. Genişleyen nehir vadileri, orta kesimlerdeki dağ kitlesini saymazsak, Kürdistan'da kafes tipi verimli tarla alanları yaratmaktadır. Bu durum, tarımın neredeyse kesin bir şekilde Kür-

distan'da icat edildiği, bunun yanı sıra, inekler ve pirinç hariç olmak üzere, neredeyse tüm temel tahılların ve çiftlik hayvanlarının da Kürdistan'da evcilleştirildiği olgusunu pekâla da açıklayabilir (*bkz. Tarihöncesi ve Erken Teknolojik Gelişim*). O günden bu yana, farklı önem derecelerinde olsa bile, Kürdistan ekonomisi hep tarımsal bir temele dayanmıştır.

Kürdistan'da geleneksel olarak geniş bir tahıl ve sebze çeşitliliği yetiştirilmiştir; buğday ve arpa bunların en yaygın olanlarıdır. Pirincin yetiştirilmesi ise daha yakın bir dönemde tercih edilmeye başlanmıştır ve pirinç Kürt orta sınıflarının temel yiyeceği olan ekmeğin yerini almaya başlamıştır.

Paraya çevrilebilen tütün, şeker pancarı ve pamuk gibi ürünler yerel ekonomide giderek daha belirleyici bir rol oynamaya başlamıştır. Tütünün kalitesi iyidir, bölgenin pipo tütünü ise Ortadoğu'nun her yerinde rağbet görmektedir (ayrıca nargile için de bu tütün tercih edilmektedir).

Mevsimlerin uzun sürdüğü, bol miktarda güneş alan dağ eteklerindeki verimli topraklarda pamuk, tercih edilen bir peşin para kaynağı haline gelmiştir. Türkiye'deki Batı Kürdistan'da, GAP Projesi (*bkz. Doğal Kaynaklar: Su*) kalkınma plânı kapsamında, etrafı çevrelenen geniş topraklar pamuk üretimine tahsis edilecektir. Suriye ve Irak Kürdistanı'nda da pamuk üretim düzeyi arttığından, bu bitkinin önümüzdeki on yıllarda Kürdistan ekonomisinde giderek daha önemli bir rol oynaması beklenmektedir.

Şeker pancarı geçtiğimiz yüz yılın ortalarında geniş kapsamlı plântasyon çiftçiliği için ekilmeye başlanmıştı. Günümüzde Kürdistan'da şeker pancarı işleyen, irili ufaklı pek çok fabrikaya rastlanmaktadır; bu fabrikalar yerel pazarlar ve devlet pazarı için şeker üretmektedir (*bkz. Sanayi*).

Zeytin, yerel ölçekte paraya çevrilebilen bir mahsuldür ve ağırlıklı olarak Batı Kürdistan'da, Akdeniz'e yakın bölgelerde yetişmektedir. Yemek ve diğer kullanımlar için ihtiyaç duyulan yağlar geleneksel olarak mandıracılıktan elde edildiği için, zeytinyağı bir ihtiyaç olmaktan çok, bir lezzet tercihi olarak kalmıştır.

Görece yakın bir zamanda Kürdistan'a getirilen birkaç temel mahsulün kullanım alanı giderek genişlemektedir. Mısır, soya fasulyesi ve ayçiçeği genellikle satılmak üzere üretilen mahsullerdir. Bunlar devlet pazarlarına bitkisel yağ sağlamakta, ancak bu mahsullerin giderek artan bir oranı günümüzde hızla gelişen kümes hayvanları sektöründe yem olarak kullanılmaktadır. Daha yoksul ve buzul bölgelerinde yetiştirilen patates ise yerel olarak tüketilmekte ya da başka bölgelere satılmaktadır.

Zagros-Toros ormanlarında pek çok meyve ve ceviz ağacı doğal bir şekilde büyür (*bkz. Flora ve Fauna*). Doğal bir şekilde büyüyen bu ağaçlardan geleneksel olarak fıstık, badem, fındık, kestane ve meşe palamudu toplanmıştır. İşlenen koruluklardan ise giderek çok daha fazla mahsul toplanmaktadır. Kendiliğinden yetişen ağaçların doğal alanlarında yetiştirilen bu koruluklar giderek daha verimli hale gelmektedir.

Yabani küçük ve yumuşak meyveler (çilek ve kiraz gibi), özellikle de siyah ve beyaz dut, neredeyse her köyde bulunmakta, ancak henüz pazara sunulacak kadar büyük miktarda üretilmemektedir. Dut ve daha az ölçüde diken üzümü şimdilik tercih edilen yemişler. Kurutuldukları için, yıl boyunca kullanılmaktadır.

Ülkenin geniş arazilerinde, üzüm de dahil olmak üzere, çeşitli meyveler yetiştirilmektedir. Ayrıca çeşitli mıntıkalarda bir miktar yabani meyve toplanmaktadır. Bunlar özellikle kurutulmuş halleriyle, Kürt beslenme rejiminde önemli bir yer tutmaktadır.

Doğu Kürdistan'daki Hasanlu arkeolojik ören yerinde, antik dönemde Kürtlerin beslenme rejiminde meyvelerin ve yemişlerin önemine ilişkin olarak 2800 yıllık kanıtlar bulunmuştur. Burada ayva (Cydonia oblonga türü), birkaç armut (Pyrus communis) ve elma (Pyrus malus) çeşidi ile kayısı ve badem çeşitleri (Prunus türevleri) hakkında bulunan pek çok kanıt, meyvelerin yerel beslenme rejimindeki önemine işaret etmektedir (Harris 1989). Strabo M.Ö. 1.yy'da (Coğrafya, XI.xiii.2, 13) Kürt beslenme rejiminin meyvelere bağımlılığı hakkında yararlı bir açıklamada bulunur. "Kurti denilen dağ sakinlerinin mekânı olan dağlık, engebeli ve soğuk olan kuzeydeki kısım dışında, bu ülkenin [Medya] tüm bölgeleri verimlidir... Ancak Medya'nın geri kalan kısmı fazlasıyla verimli olmasına rağmen, kuzeydeki dağlık kısmın toprağı verimsizdir; her halükârda, insanlar ağaçların meyvelerini yiyerek yaşamakta, dilimlenmiş ve kurutulmuş elmalardan pasta, kavrulmuş bademlerden [ya da meşe palamudundan veya kestaneden] ekmek yapmaktadırlar; bazı köklerden ise şarap üretmektedirler.."

Kuru meyveler hızla, toplam parasal değerleri bakımından, pamuk ve tütünü bile geride bırakan paraya çevrilebilir mallar haline gelmektedir. Örneğin 1981 yılında İran Kürdistanı, yaklaşık olarak 221 milyon dolar değerinde tarımsal (hayvansal-olmayan) mahsul üretti. Bunun 89 milyon dolarlık kısmını yaş ve kuru meyve ürünleri oluşturuyordu. Toplam tutar bakımından tahıl ürünleri ikinci sırada yer alıyordu (İran Devlet İstatistikleri, 1986).

Bu tarımsal zenginlik dikkate alındığında, Körfez Savaşının ardından, Irak'ta "açlıktan ölmekte olan" Kürtleri kurtarmak üzere yapılan çağrıları duymak tuhaftı. Sadece 1994 yılında, ABD Irak Kürtlerinden 10 milyon dolarlık tahıl satın almak zorunda kalmıştı; bu tahılın, ambargo uygulanan Bağdat hükümetine satılmasını engellemek için!

Uluslararası yaş ve kuru meyve pazarının büyümesi, bu malların dolaştığı yerel pazarların önüne geçerek söz konusu sektörü kârlı bir sektör haline getirmiştir. Artık uluslararası standartlar göz önünde bulundurularak işlenip paketlenen bu ürünler, kuru meyvenin yerel ekonomik randımanda daha büyük bir rol oynayacağını göstermektedir.

Meşe ormanlarında yabani olarak bol miktarda yetişen ve Batı'da işinin ehli olan herhangi bir aşçının gözdesi olan yer mantarları (*çema*) Kürdistan'da yoksulların yiyeceğidir. Özel gıda ihracatının değerli bir kaynağı haline gelen Kürt yer mantarları en azından ABD ve Avrupa'daki gıda pazarlarında Japonların kazançlı *Shiitake* mantarlarıyla rekabet edebilir.

Sağlıklı bir tarımsal ihracat endüstrisi, Kürt ekonomisinin nakit akışının dengelenmesine ve servet birikiminin sağlıklı biçimde dağıtılmasına diğer herhangi bir tekil sektörden çok daha fazla yardımcı olacaktır. Nakit para kaynağı olan tarımsal ürünler, halihazırda durgun olan ve geçim-düzeyi ile sınırlı kalan Kürt ekonomisinin, 16.yy'ın başlangıcından önce olduğu gibi, hareketli bir ticaret ekonomisine dönüştürülmesinde çok daha rasyonel ve kullanılabilir bir yöntemi ifade eder. Buna ek olarak, tarımdan elde edilen gelir, hane halkı seviyesine kadar nüfuz ederek, yalnızca da-

ha büyük üreticilere değil, ortalama köylü yetiştiriciye ve aynı zamanda olabildiğince çok sayıda kişiye de yardımcı olacaktır.

Tarım, aynı zamanda yenilenebilir bir kaynak ve emek-yoğunluklu bir ekonomik faaliyettir. Bu yüzden tarım, petrolün pek çok Ortadoğu toplumunda yaptığının tersine, sahte bir ekonomik güvenlik anlayışına ve hantal bir zenginliğe yol açmaz. Kenichi Ohmae, doğal bir zenginlikle ortaya çıkan gelişmekte olan ülkelerin niçin Singapur gibi, sınırlı doğal kaynakları olan ülkeler tarafından geride bırakıldığını açıklarken isabetli bir seçimle "kaynak yanılsaması" deyimini kullanmıştı. "Kaynak-yönelimli yerler," diye savunuyor Ohmae, "kendi hazinelerini koruma konusunda saplantılı hale gelirler; bu hazineye nadiren yeni bir değer eklerler [diyelim ki, ham petrol satmak yerine, petrol ürünlerini satmak gibi]. Pazarlama ve hizmet onlar için birer yabancı nosyon olarak kalır." (*The Economist, 11.26.1994*).

Çiftlik Hayvanları

Tarımsal üretime hayvansal ürünler de dahildir. En önemli hayvanlar geleneksel olarak koyun ve daha düşük oranda keçi olmuştur. Keçiler artık kolayca pazarlanabilen mallar olmaktan çıkmıştır; keçiler, özellikle de bir tiftik kaynağı olan Ankara keçisi, tiftiklerinden ve tüylerinden dolayı özel ihtiyaçlara hitap etmektedir. Bir zaman sayıları milyonları bulan keçilerin sayısı, pazarın küçülmesinden dolayı ve ayrıca keçilerin otlaklara ve ormanlık alanlara verdiği zarardan dolayı hızla düşmektedir.

Öte yandan koyunlar sayıca artmakla kalmayıp, aynı zamanda bir ihracat ürünü olarak giderek daha fazla önem kazanmaktadırlar. Et artık soğutuculu taşımacılıkla ya da dondurularak uzak iç ve dış pazarlara ulaşabilmekte ve böylece Kürt üreticiler için büyük bir gelir kaynağı haline gelmektedir. Ortadoğu pazarında taze etin tercih edilmesi Kürt taze kuzu eti için hazır bir pazarı garantilemektedir; Ortadoğu pazarı coğrafi olarak daha uzak olan ve mevcut canlı koyun ihracatları, ancak bölgedeki yıllık canlı stok bittiğinde ekonomik olabilecek Arjantin, Yeni Zelanda ve Avustralya gibi uluslararası üreticilere şimdilik kapalıdır.

Yerel dokumacılıkta kullanılan yün şimdilerde büyüyen bir mekanik tekstil endüstrisini beslemektedir. Koyunlar her zaman en önemli yün kaynağı olmuşlardır ve şu anda çok daha önemli bir yün kaynağı haline gelmişlerdir.

Köylerde az sayıda bulunan inekler ve boğalar süt ve et sağlamakta, ama aynı zamanda çekim hayvanları olarak kullanılmaktadırlar. Boğaların yerini giderek mekanik motorlar aldığı için, koyun yerine inek sütü içme geleneği, inek sayısını arttırmasa bile ciddi bir düşüşün önüne geçecektir.

Bununla birlikte, ortaçağ anlatılarında Kürt mandıracılığına atfedilen geleneksel kusursuzluk yalnızca koyun ürünleriyle sınırlı kalmıştır. Yerel peynirler, yoğurt, lor peynirleri, ayran, tereyağı ve eritilmiş yağ (özellikle yemek pişirmede kullanılan *rowan*), daha ziyade geçmişte Kürt mandıracılığının geleneksel göstergesi olan, kendine has, çiçeğimsi, hoş bir kokuya sahiptir.

Giderek artan sayıdaki çiftlik hayvanı çiftlik yan ürünleriyle "saman, sap, şeker pancarı posası vb." beslenmekte ve hayvanlar artık, mandıra ürünlerinin kendine has kokusunu yaratan çiçeklik alanlarda otlamamaktadır.

Yaban domuzları ve damızlık erkek domuzlar çok yaygındır, ancak, İslami beslenme yasaları domuz etini yasakladıkları için ve Müslüman olmayan Kürtler Müslümanlarla zaten hassas olan ilişkilerine bir başka ihtilaf konusu eklememek için domuz eti et pazarında rağbet görmemektedir. Daha uzak bölgelerde, domuzlar hangi dine mensup olurlarsa olsunlar, tüm avcılar tarafından tüketilmektedir. Ne var ki bu domuzlar pazarda satılmamaktadır. Yakın mesafedeki Avrupa'ya yönelik domuz eti ürünleri ihracatı için ciddi bir potansiyel bulunmasına rağmen, Kürdistan'da bu sektör için bir gelecek olup olmadığı kuşkuludur.

Çayırlardan elde edilen ekonomik randımanın artma olasılığı sonuçta sınırlı iken, yerel beslenme ihtiyacının karşılanması ve ihraç edilebilir mallar bakımından, çiftlik alanları ve meyve bahçeleri büyük bir potansiyel taşımaktadır. Nadasa bırakılmış geniş mera alanları, zengin yüzeyleri, yüzey altları ve yağışla oluşan su kaynakları kullanılarak, yoğun bir tarımsal üretime açılabilir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Mary Virginia Harris, "*Glimpses of an Iron Age Landscape: plânts at Hasanlu,*" *Expedition* 31.2-3 (1989); E.R. Guest, C.C. Townsend ve A. El-Rawi, editörler, *Flora of Iraq*, 6 cilt (Bağdat: Tarım Bakanlığı, 1966-85); B. Gilliat-Smith ve W. B. Terril, "On the Flora of the Near East," *Bulletin of Miscellaneous Information of the Royal Botanic (Kew) Gardens* 7-10 (1930).

GÖÇEBE EKONOMİSİ

Bir Dipnot: Toplam nüfusun yalnızca %03'ünün bu ekonomik yaşam tarzını sürdürdüğü günümüzde, bir Kürt göçebe ekonomisinden söz etmek için artık oldukça geç. Oysa yakın geçmişe kadar bu böyle değildi.

Pastoral yaşam tarzı ve ekonomisi, öncelikle hayvanları ve bitkileri evcilleştiren yerleşik tarımsal toplulukların oluşmasından sonra Zagros Dağlarında ortaya çıkmış olmalıdır (*Garthwaite 1978*). Tarihin geri kalan kısmı boyunca göçebeler hep yerleşik tarım ve şehir toplumlarının yakınlarında yaşamışlardır. Tüm diğer göçebeler gibi onlar da, özellikle daha zor ekonomik dönemlerde, çetecilik ve yol soygunculuğu yapmışlardır. Onların bu talanları *Kürt* adını neredeyse *eşkıya* ile eş anlamlı hale getirmiştir (*bkz. Toplumsal Örgütlenme).*

Yakalanması zor, oldukça hareketli olan ve ne yapacakları belli olmayan göçebelerin yarattığı güvensizliğin ceremesini, bölgeden transit geçen Kürt olmayan yolculardan daha çok, yerleşik Kürtler çekmiştir. Ortaçağ döneminde Kürdistan'dan geçen uluslararası ticaretin zirvede olduğu dönemde, yerel Kürt prenslikleri göçebelerin talanları üzerinde kabul edilebilir bir denetim sağlamışlardı. Bu prenslikler gelir için ticarete bağımlıydı ve uyanıklıkları gevşediğinde, sandıkları bu durumu hemen yansıtıyordu. Uluslararası ticaret rotalarının güney denizlerine kaymasıyla başlayan felaketle birlikte (*bkz. Ticaret*), Kürt ulusal ekonomisinde başlayan çöküş bir yandan göçebeleri daha fazla soygun yapmaya sevkederken, diğer yandan da bu soygunlara karşı mücadele eden yerel örgütlü devletlerin kaynaklarını bir hayli azaltmıştı. 18.yy'ın sonlarına gelindiğinde, yerleşik Kürtlerde bile soyulacak çok az şey kalmıştı; kala ka-

la yalnızca haberciler ve hâlâ Kürdistan'da terkedilmiş eski ticaret yollarının bir kısmını kullanmak zorunda olan birkaç yoksul Ermeni tüccar kalmıştı.

Örgütlü bir devlet güvenlik gücünün bulunmayışı, yerleşik çiftçilerin kolayca, oldukça hareketli, daha iyi beslenen, çok daha zinde olan ve yerleşik bir tarımsal ekonominin tüm olanaklarını öfkeyle tahrip eden göçebe savaşçıların avı olmalarına yol açıyordu (Smith 1978). Çok sayıda çiftçi göçebe ağalar tarafından köleleştirilerek yanlarında götürülüyordu. Pek çok şehir sakini de aynı tatsız olasılıklarla karşı karşıyaydı. Hayvancılık yapmayan insanların tümü olmasa bile, pek çoğu, korunmak üzere ve aynı zamanda giderek zenginleşen kırsal ekonomik oluşumlarla aralarındaki ticari ilişkiyi güvence altına almak için, bazı güçlü göçebe aşiretlerin müşterisi olmayı gerekli görmüştü.

Göçebelerin kendilerine göre ise, eşkıyalık, apaçık ortada olmasına rağmen, yalnızca bir sapmaydı. Hatta, 18.yy'ın başlangıcına gelindiğinde, yerleşik Kürtlerin üretiminin niceliğinde ve değerinde yaşanan hızlı düşüşle birlikte, ekonominin genel gidişatı gün geçtikçe, göçebeler tarafından üretilen hayvansal ürünlere ve el yapımı dokumalara bağımlı hale gelmişti.

Göçebeliğin doruğa ulaştığı 18.yy'da, sayıları 1 milyonu bulan Kürdün, yani toplam nüfusun %30'unun, göçebe olması akla yatkın gelmektedir (*bkz. Demografi*). Bu gerçekten de çok yüksek bir rakamdır ve göçebelerin yerleşik çiftçiler ile kentli Kürtler üzerindeki siyasal ve askeri nüfuzuna işaret etmektedir. Böyle bir oranı Kürt kırsal bölgelerinin neredeyse boş olduğu, tarımsal toplulukların az ve uzak oldukları anlamına gelir. Daha önce işlenen toprak, yılda bir ya da iki kez otlağa gelen göçebeler tarafından ele geçiriliyordu. Toprağın neredeyse tamamen boş olduğunu, çiftliklerin terk edildiğini ve yerleşik hayata geçmiş yerel nüfusun, korunmak amacıyla kalelerde ve yerden yüksekte olan istihkamlarda yaşadığını belirten Evliya Çelebi gibi tanıkların yazdıkları dikkate alındığında, bu durum mantıklı görünüyor. Asıl darbeyi özellikle Kuzey Kürdistan almıştır ki bunun izleri günümüzde de görülebilir (*bkz. İç Bölünmeler*).

Bu yıkımı yaşayan yer yalnızca Kürdistan değildi. Pek çok komşu topluluk da, kara ticaretinin durması ve sık sık yapılan savaşlardan dolayı, özellikle de bölgede topların kullanılmasıyla birlikte bir afet haline gelen savaşlardan dolayı büyük acılar çekiyordu. Bu acımasız göçebelerin yerleşimcilere ve kervanlara sık sık ve gözüpek şekilde yaptıkları baskınlar çiftçileri öylesine usandırmıştı ki, bu göçebelerle kendi aralarında kökensel bir bağ olabileceği ihtimali onlara inanılmaz geliyordu (*bkz. Toplumsal Örgütlenme*). Yerleşik Kürtler, huzurlu bir hayatı kendileri için erişilmez bir düş haline getiren kendi "soydaşları" bir Kürt'tense, benzer şekilde yerleşik hayata geçmiş bir Ermeni, Türk, Arap ya da Türkmen ile rahatlıkla daha çok ortak şey bulabiliyordu.

19.yy'ın başlangıcına gelindiğinde, Ortadoğu'da yaşayıp da yerleşik hayata geçmiş neredeyse her çiftçi ve kentli, göçebeler yüzünden, eski etnik kökenini geri plâna iterek, yerel bir şehir ya da vilayet adını kullanmaya başlamıştı. Eski etnik isimlendirmeler olan *Kürt, Arap, Türk ve Türkmen*, onlar için neredeyse yalnızca bir göçebeyi ifade eder hale gelmişti; ülkeye zarar veren, başıbozukluğun ve yıkımın simgesi olan kaba saba, yarı-vahşi bir gezgin. Bu etnik isimler ancak 20.yy başında aklanıp yeniden teşvik edilebildiler.

Kürtlerin göçebe nüfusu Ortadoğu'da yerleşik hayata geçen belli başlı bir etnik grubun son dilimiydi ve böylece eski etnik terimi tüm ulusu için yeniden kullanmaya başlayan en son halk Kürtlerdi. Günümüzde bile, geçmiş gezginleri hatırlayan çok eski kentli Kürtler *Kürt* terimini kullanmaktan kaçınmaktadır; tıpkı modern Türklerin, *Türk* teriminin aklanması için yapılan onca şeye rağmen, hâlâ samimi sohbetlerde bu terimi kır kökenli bir hoyrat ya da görgüsüz anlamında kullanması gibi.

Bu konudaki değişim 19.yy ortalarında gerçekleşti; kırsal çiftçi toplum bu dönemde %25 oranında doğal bir yükseliş kaydederken, göçebe nüfusu durgun kaldı. Göçebeler böylesi yükselişler karşısında egemenliklerini daha fazla sürdüremediler. Artık nüfus oranı 4 çiftçi Kürde karşılık 1 göçebe Kürt idi ve ikisinin arasındaki uçurum genişliyordu.

Türkiye ve İran'da 1920'li yıllardan başlayarak zorla dayatılan çiftçileştirme programları göçebeler ve onların geleneksel ekonomik üretim tarzı için sonun başlangıcı oldu. Hayvancılık yapan çok sayıda Kürt, yerleşik hayata geçmeye zorlanmış, yalnızca birkaç marjinal aşiret kendi göçebe yaşam tarzını sürdürmeyi başarabilmişti. İran'da 1941 yılında Rıza Şah'ın iktidardan indirilmesi ve Müttefiklerin ülkeyi işgal etmesinden sonra, gerek Kürtler gerekse de Kürt-olmayan kimi çiftçileştirilmiş aşiretler eski yaşam tarzlarına geri dönmüşlerdi. Ancak bu durum uzun sürmedi. Muhteşem göçebe ve insanüstü yaşamın zamanı artık geçmişti ve artık hiçbir direniş saatin yelkovanını geriye doğru çeviremezdi. Göçebelik yok oldu ve geride kendi eski üstünlüğünün kalıntılarından başka bir şey bırakmadı.

Bazı çobanlar hâlâ büyük koyun ve keçi sürülerini yazlık ve kışlık otlaklara götürüyorlar, ancak topluluğun şimdi çiftçi, köylü ve hatta şehirli hale gelmiş diğer üyeleri artık bu sürülerin gidiş gelişlerine eşlik etmemektedir. Daha önce işlenmemiş geniş çayırlıklar artık tarımsal üretime açılmakta, bir zamanlar Kürdistan'a hakim olan o yaşam tarzına son ölümcül darbeyi vurmaktadır.

Henüz tamamlanmamış olan bu ekonomik değişimle birlikte, büyük Kürt aşiretsel isimleri, yılların eskitemediği eski klan isimleri ile aynı rolü üstlenmişlerdir. Tıpkı modern İrlanda'da olduğu gibi, klan isimlerinin yalnızca sosyal isimlendirme olarak kullanılması gibi, bu aşiretsel isimler de, kişinin ekonomik yaşam tarzını değil, ülkedeki kökenini ve çoğu zaman da kişinin siyasal konumlanışını simgelemektedir (*bkz. Klanlar ve Siyasi Partiler*).

Ek Okuma ve Kaynakça

John Masson Smith, "Turanian Nomadism and Iranian Politics," *Iranian Studies* XI (1978); G.R. Garthwaite, "Pastoral Nomadism and Tribal Power," *Iranian Studies* XI (1978); Fredrik Barth, *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* (Oslo: Brodrene Vorgensen, 1953); William Masters, "Rowanduz: A Kurdish Administrative and Mercantile Center," yayımlanmamış doktora tezi (Ann Arbor: University of Michigan Microfilms International, 1953); E.R. Leach, *Social and Economic Organization of the Rewanduz Kurds* (Londra: London School of Economics and Political Science, 1940); Douglas Johnson, *The Nature of Nomadism* (Şikago: University of Chicago Press, 1969).

SANAYİ

Marco Polo, Muş, Mardin ve Musul arasındaki bölgeden bahsederken şöyle yazar; "bol miktarda pamuk yetiştiriyorlar, bu pamuktan *boccasini* olarak adlandırılan giysileri ve diğer pek çok kumaşı üretiyorlar. Bölgenin sakinleri hem üreticilik hem de tüccarlık yapmaktadır" *(Seyahatler,* I.vi). Kürdistan'ın ihraç edilebilir malları, ancak hediyelik eşya ve özel eşyalar olarak bir işlevi olan el sanatları ürünleri ile sınırlıdır. Kürdistan'ın hiçbir yerinde, ihraç edilmek üzere seri tekstil imalatı yapılmamaktadır. Hatta tekstil ürünleri sürekli olarak ithal edilmektedir. Yerel doğal yün ve pamuk bolluğuna rağmen, bu böyle. Bu sektörün geçmişteki parlak günlerine rağmen, Kürdistan'da artık çok sınırlı bir geleneksel giysi imalatı yapılmaktadır. Yalnızca yerin serilmesi, tüylü halılar, kilimler, keçe sergiler için kullanılacak dokuma maddeleri hâlâ görece çok miktarda üretilmektedir. Bunların, özellikle de kırsal ve köylü tarzında üretilenlerin büyük bir ihracat potansiyeli var. Onların "vahşi" desenleri ve "doğal" görünümleri Batıdaki halı pazarlarında birer erdem olarak değerlendirilmekte ve Fars halılarının karmaşıklığı ile makine yapımı diğer halıların kalitesini kendi beğenileri için fazlasıyla mükemmel bulanlara hitap etmektedirler. El dokuması Kürt halıları ihracatının geleceği parlak görünüyor, ancak yine de Kürt halılarının, 1990 yılında ihracat pazarlarında 1,2 milyar dolarlık ciro yapan İran halılarından daha iyi bir ciro yapmaları beklenemez. Bu sektörden beklenebilecek yıllık en yüksek ihracat geliri birkaç milyon dolar seviyesinde kalacaktır; bu ise, Kürdistan'da üretilen en önemli ürün için düş kırıklığı yaratan bir rakamdır.

Göçer çadırları ile battaniyelerin yapımında ve eskiden beri atçılıkla özdeşleşen incik boncuk süslemelerinin yapımında kullanılan diğer geleneksel dokumalar neredeyse tümüyle yok olmuştur. Bu dokumalar artık çok az kullanılmaktadır, onların ihracat pazarı ise çok daha sınırlıdır (*bkz. Halılar ve Dokumalar*).

Petrol rafineciliği Kürdistan'daki en değerli ve en gelişmiş sanayi dalıdır; onu ikinci sıradaki madencilik izlemektedir. 1990 Yılında Irak tarafından ihraç edilen günlük 2,1 milyon varillik petrolün neredeyse yarısı belli başlı Kürt petrol yataklarından çıkarılmıştı. Bu ve Kürdistan'daki diğer daha küçük petrol sahalarında yapılan üretim, yabancı döviz cinsinden yılda 7-10 milyar dolarlık bir gelire tekabül etmektedir. Rafine edilmiş petrol ürünleri ve petro-kimya ürünleri bu rakamı ciddi oranda yükseltecek bir potansiyele sahiptir. Özellikle Türkiye'deki Batı Kürdistan'da, diğer maden ihracatlarından elde edilen gelir aynı dönemde 1 milyar doların altındaydı.

Ne var ki bu her iki sektör de, Irak ile Türkiye'nin daha büyük ekonomilerine yarar sağlamak amacıyla geliştirilmiştir. Kürt petrol sanayii, yalnızca İran'da doğrudan yerel halka yararlı olmak üzere kurulmuştur; bu ise, bölgedeki petrol kaynaklarının sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Irak'ta, Kerkük ve Xanıqin, Türkiye'de Batman'da bulunan büyük ve modern rafineriler, vasıfsız işçilere iş sağlama dışında, Kürdistan ile fazlaca bir alakası olmayacak tarzda işletilmektedir. Bu düzeyde bile, işgücü etnik olarak karıştırılmıştır; petrol sanayiinin daha yüksek, daha güvenli ücretleri, uzak yerlerden pek çok kişiyi cezbetmektedir.

Türkiye'de bakır, demir ve krom gibi diğer önemli madenleri kapsayan madencilik alanında da petrol sanayiinin modeli izlenmektedir; yani madenler, ancak onlardan elde edilen gelirler Kürdistan dışına gönderildiği sürece korunup işletilmekte, vasıfsız işçiler için iş imkanı yaratmanın ötesinde, yerel ekonomi üzerinde ciddi bir etki bırakmamaktadır.

Öte yandan, inşaat malzemesi, şeker ve tekstil ürünleri gibi daha hafif sanayi ürünlerinin yerel Kürt ekonomisi ile çok daha yakın bir ilişkisi vardır. İran'daki Güney Kürdistan'da bulunan Bisitun'daki tekstil imalathaneleri yerli Kürt pazarında kayda değer bir giysi ihtiyacını karşılamaktadır. Benzer şekilde, hızla artan şeker pancarı üretiminden beslenen şeker fabrikaları ve Orta Kürdistan'daki çimento fabrikaları, mevcut Kürt ekonomisiyle, petrol sanayiine çok daha yakından ilişkilidir ve gözle görülebilir bir gelecekte de böyle olmaya devam edecektir.

Bu hafif sanayi ürünlerini saymazsak, modern sanayi ürünlerine ve yerel ölçekte üretilen mallara duyulan ihtiyacı karşılayabilmesi için, Kürdistan'ın kat etmesi gereken oldukça uzun bir yol vardır. Bununla birlikte, Türkiye hariç, Ortadoğu devletlerinin, özellikle de İran ile Irak'ın, sanayi sektörleri de kendi yerel ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmaktadırlar; bu ekonomilerin şu anda sanayileşmiş ülkelerden modern üretim malları alanında yaptıkları yoğun ithalattan vazgeçebilmeleri için, ciddi bir endüstriyel kalkınmanın gerçekleşmesi gerekecektir. Bu devletlerin en az gelişmiş ve en az sanayileşmiş kesimleri arasında bulunan Kürdistan'ın, parçası olduğu devletin ekonomisinden bir miktar daha fazla üretilmiş mal ithal etmesi gerekiyor.

Ek Okuma ve Kaynakça

Glenn M. Fleming, "The Ecology and Economy of Kurdish Villages," Kurdish Times IV 1-2 (1991); F. Barth, *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* (Oslo: Vorgensen, 1953); Ziba-Mir Hosseini, "Some Aspects of Changing Economy in Rural Iran: The Case of Kalardasht, A District in the Caspian Provinces," *International Journal of Middle Eastern Studies* 19 (1987); H. L. Rabino, "A Journey in Mazandaran (from Resht to Sari)," *Geographical Journal* 42. (1913); J.B. Noel, "A Reconnaissance in the Caspian Provinces of Persia," *Geographical Journal* 57 (1921); Marcel Bazin ve Christian Bromberger ve diğerleri, *Gilan et Azerbayjan Oriental: Cartes et Documents Ethnographic* (Paris: Editions Recherche sur les civilisations, 1982); Ziba-Mir Hosseini, "Impact of Wage Labour on Household Fission in Rural Iran," *Comperative Journal of Family Studies* 18.3 (1987); X.de planhol, "Le boeuf porteur dans le Proche-Orient et l'Afrique du Nord," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XII.3 (1969); Z. Mir-Hosseini, "Changing Aspects of Economic and Family Structures in Kalardasht, A District in Northern Iran," yayımlanmamış doktora tezi (Cambridge: Dept. Of Social Anthropology, University of Cambridge, 1980); E. R. Leach. *Social and Economic Organization of the Rowanduz Kurds.* (Londra: London School of Economics and Political Science, 1940); Marco Polo, Travels, John Masefield, yay. (Londra: Dent, 1975); E. J. Keall, "Political, Economic, and Social Factors on the Parthian Landscape of Mesopotamia and Western Iran: Evidence from Two Case Studies," L.D. Levine ve T.C. Young, yay., *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* (Malibu, California: Bibliotheca Mesopotamica, cilt 7, 1977) içinde

TİCARET

Arkeolojik kanıtlar, Kürdistan'da 10 000 yıl gibi uzun bir süre önce ticaretle uğraşan bir toplum olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Üretimleri oldukça eski bir döneme dek giden el yapımı aletlerin ve malzemelerin kalıntıları, ticaretin Kürdistan ekonomisinde oynadığı role, daha önemli olan ve daha az göze çarpan teknolojik gelişimdeki rolüne işaret etmektedir (*Beale 1973*).

Vasco da Gama'nın 1497 yılında Ümit Burnu'nu geçmesi ticari trafik akışının denize kaydığı bir dönemi başlatıyordu; oysa ticaret trafiği daha önce, Kürdistan'dan geçen İpek Yolu gibi çok eski kara yollarını kullanıyordu.

Ticari trafiğin ve onun yan ürünleri olan kültür alış verişi ile teknolojik ve ekonomik başarıların karşılıklı olarak değiştirilmesinin sona ermesi ekonominin durgunlaşmasına, teknolojinin statikleşmesine ve ülkenin uluslararası bilinçten her zamankinden çok daha fazla uzaklaşmasına yol açtı. Yerel üretimin niteliğinde ve niceliğinde feci bir düşüş yaşanmış, yalnızca birkaç yerel pazar ile kala kalmıştı. Kürdistan'dan geçen ticari trafiğe hizmet eden ve karşılığında bu trafikten faydalanan fiziksel ve idari altyapı da bozuldu. Bu olayların tarihsel kaynakları Erken Modern, Modern ve Yakın Tarih bölümlerinde verilmiştir.

Kürdistan, giderek artan, yüzlerce yıllık yalıtılmışlıktan ancak şimdilerde yavaş yavaş kurtulmaya başlamaktadır. Daha sınırlı bir alanda olsa bile, 1960'lı yıllardan itibaren uluslararası ticari trafiğin tekrar geri gelmesi ve eski Kürt ticaret yollarının yeniden canlanması, 16.yy'dan beri yaşanan durgunluğu şaşırtıcı bir hızla tersine çevirmektedir. İran ve Irak (ve bir ölçüde daha doğu ve daha güneydeki ülkeler) gibi petrol zengini ülkeler ile Avrupa pazarları arasındaki hareketli kara trafiği, Kürdistan'ı, bu kârlı ticaretin geçtiği bir köprü olarak canlandırmıştır. Kürt ulaşım altyapısının yeniden inşası, ülkedeki diğer tüm maddi ve endüstriyel gelişmeleri geride bırakmıştır.

Günümüzde en yoğun trafik Türkiye'deki Batı ve Kuzey Kürdistan'dan geçerek, İran (Bazargan-Ağrı, Qotur-Van ve Sero-Yüksekova geçiş yolları) ile Irak (Musul-Habur-Cizre geçiş yolları) pazarlarını Avrupa pazarlarına bağlamaktadır. 1990 Yılı içinde (petrol da dahil olmak üzere), Kürdistan'dan geçen malların değeri yaklaşık olarak 23 milyar dolara tekabül ediyordu. Hemedan-Kirmanşah-Bağdat ve Geli Ali Beg-Qala Diza-Musul gibi ana arterler, İran-Irak sınırlarının açık olduğu zamanlarda, söz konusu ticari trafiği aynı şekilde daha da yoğunlaştırmaktadır. Kürt ticari arterleri, limanları 8 yıl süren savaş (1980-88) boyunca ya kapalı ya da tahrip olan bu her iki ülkenin ekonomilerinde hayati bir rol oynadı.

Bazen sınırlarda kilometrelerce kuyrukların oluşmasına neden olan bu trafik, transit geçişlerle ciddi bir gelir getirdiğinden, Türkiye'yi Kürdistan'daki yollarla bir ölçüde ilgilenmeye yöneltti. Ancak bu iyileştirmeler, kamyonları ve trenleri üçüncü, hatta dördüncü sınıf yollarla, gecikmelerle cebelleşmek zorunda kalan, donanımları ve malları fiziksel hasar gören İran ile Irak'ı tatmin edecek yeterlilikte değildi. Her iki ülke de, Kürdistan'daki yolları geliştirmesi için Türkiye'ye yardım sundu. İran ile Türkiye arasındaki demiryolu geçişini sağlayan Ortadoğu'daki en büyük köprü, tüm finansmanı İran tarafından sağlanarak, Kuzey Kürdistan'da Qotur Kanyonu'nda inşa

edildi. Ancak daha kapsamlı bir gelişim için, Türk hükümetinin çok daha büyük bir yatırım yapması gerekmektedir. 1991'deki Körfez Savaşının bir sonucu olara, bu gelişmeler gecikecektir ama, bunlar artık her halükârda yapılmak zorundadır.

Yollara ek olarak, Ortadoğu kaynaklarından Batı pazarlarına petrol ve petrol ürünlerini taşımak amacıyla, Kürdistan toprakları üzerinde birçok petrol boru hattı inşa edilmiştir. Yakın bir gelecekte yeni petrol boru hatlarının inşa edilmesi de plânlanmaktadır.

Uluslararası ticari trafiğin tekrar Kürdistan'a dönüşü ile kıyaslandığında, Kürt maden yataklarında ve diğer doğal kaynaklarda büyük ölçekli bir ticaretin yeniden başlaması ancak ikincil bir öneme sahiptir. Aslında ülkedeki maden zenginliğine rağmen, yenilenen bu Uluslararası ticarete katılım aracılığıyla Kürdistan'ın yurtiçi ekonomisini iyileştirmekte en büyük potansiyele sahip olan sektör tarım sektörüdür (*bkz. Tarım*).

Transit ticaret alanında yapılan yatırımların en değerli yan ürünü, bunun yerel tali altyapının yeniden inşa edilmesi için sağladığı teşviktir. Maden kaynakları, yerel altyapıda görece ciddi bir gelişim gerektirmeden ihraç edilebilir. Kent-merkezli birçok kalkınma programı, örneğin modern kamu hizmetlerini verecek kurumlarının temellerinin atılması, ülkenin güneyindeki Arap ve Şii nüfusa karşı daha duyarsız olan Bağdat tarafından finanse edilmiştir. Telekomünikasyon İran Kürdistan'ında daha iyi gelişmiş olmasına rağmen, Kürdistan'ın tüm diğer bölgeleri içinde, modern altyapı ve ulaşım anlamında, en çok gelişen bölgeler Irak Kürdistanı'ndaki bölgelerdir.

Irak Kürdistanı'nda iki trend çatışma halinde olmuştur: Biri geniş çaplı bir büyüme trendi, diğeri ise büyük bir yıkım trendi. Öylesine garip bir durum ortaya çıkmıştır ki, Bağdat, Kürdistan'ın bir tarafını yeniden inşa ederken, çoğu zaman Kürdistan'ın başka taraflarını, hatta henüz yeni inşa ettiği taraflarını yıkmaktadır. Çok sayıda köy ve kasaba yerle bir edilerek tamamen haritadan silinmiş, buraların nüfusu, Irak Kürdistanı'nda elverişli olan daha büyük kasabalara ve şehirlere göç etmiştir. Musul'un kuzeyinde Duhok-Zaho-Amediye üçgeninde yaşayan Kürt nüfusuna karşı Ağustos 1988'de yoğun olarak kullanılan kimyasal silahlar, olsa olsa Bağdat'ın kısa süre önce yeniden inşa ettiği Irak ile Avrupa arasındaki kara ticaret bağlantılarının güvence altına alınması bağlamında açıklanabilir. Irak'tan Türkiye ve ötesine uzanan tüm ana yollar ve petrol boru hatları bu üçgenden geçmektedir ve huzursuzluk içindeki Kürt nüfusu, ticaret trafiğinin yeniden kendi ülkelerinden geçmesinin bedelini kendi yaşamlarıyla ödemiş olabilir.

Türkiye Kürdistanı, altyapı bakımından Kürdistan'ın en az gelişmiş kesimidir ve burası Kürdistan'ın en büyük bölümünü ve toplam nüfusunun yarısından fazlasını teşkil etmektedir. Kürdistan'da ortalama ulusal gelir, Irak ve İran Kürdistan'larındaki yaygın ve modern kalkınmaya rağmen, bu gelişmişliğinin ortalama düzeyi, İran, Irak, Suriye ve Türkiye'deki genel ulusal gelir ortalamaların altında kalmaktadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

H. Weiss ve T. Cuyler Young, Jr., "The Merchants of Susa: Godin V and Plateau-Lowland Relations in the late Fourth Millenium B.C.," *Iran* XIII (1975); L.D. Levine, "East-West Trade in the Late Iron Age: A View from the Zagros," *Le plateau iranien et l'asie centrale des origines a la conquete islamique*, No. 567 (Paris: Colloques internationaux du centre national de la recherche scien-

tifique, 1976) içinde; T. W. Beale, "Early Trade in Highland Iran: A View from a Source Area," *World Archaeology* 5:2 (1973); G.A. Wright, *Obsidian Analysis and Prehistoric Near Eastern Trade: 7500 to 3500 BC* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1969).

İSTİHDAM

Çok daha düşük şehirleşme ve eğitim oranlarına rağmen Kürtler, yerel devletlere oranla yüksek bir istihdam düzeyi yakalamışlardır (*bkz. Şehirleşme ve Şehir Merkezleri ve Eğitim*).

6 Yaşından büyük nüfusun ortalama istihdam oranının devlet verilerine göre %22,3 olduğu İran'da, Batı Azerbaycan, Kordestan, Kirmanşah ve Ilam gibi Kürt vilayetleri sırasıyla %22,99, %21,13, %19,17 ve %17.59'luk istihdam oranları kaydederken, nüfusunun bir kısmı Kürt olan Hemedan'da istihdam oranı %23,34 olarak tespit edilmiştir. Eğer İran-Irak savaşından dolayı Ilam ile Kirmanşah'a gelen büyük mülteci nüfusu göz önüne alırsak, İran Kürdistanı'ndaki toplam oranlar diğer 24 İran vilayeti arasında %30'un üzerine çıkmakta, hatta nüfuslarının önemli bir kısmı Fars olan Kirman ve Fars vilayetlerini bile geride bırakmaktadır.

Kürtlerin yaşadığı diğer ülkelerde de olduğu gibi, İran'daki istihdam istatistikleri, başka faktörlere dayandırılamazsa, yanıltıcı olabilirler. Geçtiğimiz 30 yıl boyunca, adeta bir patlamayı andıran kırlardaki nüfus artışı, (en büyük iş sahası olan) tarım sektöründeki yatırım ve gelişmelerin sınırlı kalmasıyla birleşince, giderek daha çok insanı yerel şehir merkezlerine ve başka yerlere çekmiştir. Çalışabilecek durumda olan genç insanların giderek artan bir kısmı Kürdistan'dan nihai olarak ayrılıp başka ülkelere göç etmektedirler ve kendi anavatanları ile olan ekonomik ilişkilerini yalnızca belli bir süreliğine nakit para havaleleri aracılığıyla sürdürmektedirler. Bu iki boyutlu bir sonuç doğurmuştur:

1) Daha düşük olan ücretlere ve genel olarak bunalımda olan bir ekonomiye rağmen, ülkede kalmayı tercih edenlere uyan sınırlı yerel iş sahası üzerindeki baskı azalmaktadır. **2)** Kürdistan dışında iş aramaya gidenlerin pek çoğu, Kürt-olmayan yerlerde işsiz olarak kabul edilmektedirler. Bu da, doğal olarak hem İran'da, hem Irak da, Türkiye ve Suriye'deki Kürt bölgelerine göre daha yüksek istihdam oranları vermektedir. Bu yüzden, yerel istihdam oranları kendi başlarına, doğrudan refahı ve canlı bir ekonomiyi yansıtan oranlar olarak kabul edilmemelidir. Bununla beraber, bu oranlar, Kürtlerin yaşadıkları ülkelerdeki geleneksel etnik gruplarda olduğundan daha büyük bir ekonomik hareketliliğin göstergeleri olarak kabul edilebilirler.

Kürdistan dışındaki Kürtler tarafından gönderilen para havaleleri, İran ve Irak'taki Kürt vilayetlerini ulusal aile-başı harcama ölçeklerinin zirvesine yükselten oldukça tuhaf istatistikleri açıklayabilir. Bu konu hakkında herhangi bir istatistik bulamadığım halde, Türkiye'deki Kürt aileleri de pekâla aynı trendi ortaya koyabilir.

Yapılan çoğu tahminin, Kürtlerin neredeyse üçte birini Kürdistan dışında göstermesi olgusu (*bkz. Modern Göçler ve Diyaspora*) bir bakıma, yerel iş pazarlarında iş arayanların sayısı ile istihdam potansiyeli arasındaki dengesizliği göstermektedir. Emek-yoğunluklu pek çok modern sanayi dalı hâlâ Kürdistan'a gelmemiştir ve pet-

rol ile madencilik sanayii (*bkz. Sanayi*) geleneksel halıcılık sektöründen bile daha az kişi istihdam etmektedir. Tarım en önemli istihdam sektörü olmaya devam ediyor ve iş pazarındaki en hızlı büyümeye tarımın teşvik edilmesiyle ulaşılabilir.

GAP Projesi (*bkz. Doğal Kaynaklar: Su*), kapsamında plânlanan tarımsal şema, iş arayan genç Kürtlerin Türkiye'den göç etmelerinin önünü alabilir ve daha fazla peşin para enjekte ederek ekonomiyi geliştirebilir. GAP gibi tarım-sanayi projelerinin pamuk, tütün ve şeker pancarı ekimini genelde Kürdistan'da, özelde ise Türkiye Kürdistanı'nda yaygınlaştırmasıyla birlikte, tarım emekçilerinin sayısı giderek artmaktadır.

Kürt ekonomisine enjekte edilen peşin para miktarındaki artışla birlikte, giderek daha çok sayıda Kürt, hizmet sektöründe, özellikle de yerel ulaşım sektöründe iş bulmaktadır. Hizmet merkezli orta sınıf, günümüzde Kürt toplumunun en dinamik kesimini oluşturmaktadır. Tarım ve yeniden canlanmış ulaşım sektörü aracılığıyla kazanılan ücretler ve gelir, Türkiye Kürdistanı'nın adeta taşlaşmış yerel pazarını yeni yerel taleplerle yeniden canlandırdığı için, giderek daha çok sayıda Kürt, batıdaki Türk şehirlerine doluşmak yerine Doğu Anadolu'da kalmayı tercih edebilir.

Ek Okuma ve Kaynakça

The Population and Household Census, 1986 (Tehran: İran Nüfus Sayımı Bürosu, 1987), gizli baskı; Yakub Sarkis, *Tobacco in Iraq: Its Existence and Cultivation a Little Before Three Hundred Years Ago* (Baghdad: 1941); Marcel Bazin ve Christian Bromberger ve diğerleri, *Gilan et Azerbayjan Oriental: Cartes et Documents Ethnographic* (Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1982).

Genel Kaynakça

Cook, M.A., yay., *Studies in the Economic History of the Middle East* (1970); Hussein, Fuad, Michiel Leezenberg ve Pieter Muller, yay., *The Reconstruction and Economic Development of Iraqi Kurdistan: Challenges and Perspectives* (Amsterdam: Netherlands-Kurdistan Society, 1993); Kreyenbroek, Philip G. Ve Stefan Sperl, yay., *The Kurds: A Contemporary Overview* (Londra: Routledge, 1992); Kurdnasi: A Journal of Kurdish Studies, New York'taki Amerikan Kürtçe Çalışmaları Cemiyeti'nin altı aylık yayını; Roth, Jürgen, *Geographie der Unterdrückten: die Kurden* (Hamburg: Rowohlz, 1978); Studia Kurdica, Paris'teki Centre de Recherches de l'Institut Kurde'ün altı aylık yayını, Paris 1984-günümüze kadar, metin İngilizce ve Fransızca ve belli başlı Ortadoğu dillerinde.

X. Bölüm
KÜLTÜR VE SANAT

HALK KÜLTÜRÜ

Kürtler, kendi halk kültürlerinin kimi en çarpıcı boyutlarının uzak antikitede belgelenmiş olmasından dolayı şanslıdır. Olayların geçtiği yeri ve olayların niteliği teşhis edildiğinde, antik literatürün bazı ünlü parçaları adeta Kürt etnik kişiliği ve kültürünün kaybolmuş ansiklopedisini özetliyor gibidir.

Kürt halk kültürünün alışılmadık antikitesi hakkındaki en ilginç kanıtlar aslında en eski olanlarıdır. Orta Kürdistan'daki Şaneder Mağaralarında Paleolitik kalıntılar için kazı yapan *R. Solecki, Shanidar: The First Flower People* (1971) başlıklı kazı raporunun ilk birkaç bölümü boyunca, kendisiyle birlikte çalışan yerel Kürt el işçilerinin yabani çiçeklerle uğraşmalarından yakınır. Kürtler baltalarını, kazmalarını, su taşıma araçlarını, mağaraların duvarlarını ve elbette kendilerinin zaten cafcaflı renkli olan giysilerini (*bkz. Giysiler ve Takı*) çiçek demetleriyle süslerken, Solecki öfkeli bir şekilde onları seyretmektedir. Solecki, mağarada 56 000 yıllık Neandertal bir insan çiçeklerle süslü Kürt işçileri tarafından ortaya çıkarıldığında yürütülen laboratuvar çalışmaları sonucunda bu adamın pek çok çiçek çeşidi ile birlikte gömüldüğünün ortaya çıktığını belirterek okurlarını hayretler içinde bırakır. Eski alışkanlıklardan kurtulmak kolay değildir.

Çiçeklere ya da onların renklerine yönelen bu ulusal uğraş, Kürt ulusal kültürünün, ülkenin her köşesindeki yaşam alanıyla ve toplumsal kesimle uyumlu olarak, en güçlü özelliklerinden biridir, "diğer herhangi bir tekil ulusal nitelik ya da özellikten çok daha tekbiçimli ve kapsayıcı olarak".

Bu örnek pekâla da Kürtlerin, dağlarda yaşayan doğayı insanın canlı bir dostu olarak, hatta ondan da öte, bir *doppelganger** olarak görme tarzlarının kökenine inmemizi sağlayabilir. Kayalar, şelaleler, hayvanlar, bitkiler, ruhlar ve onlarda cisimleşen kişilerin her biri, Kürdün kendi bütünselliği içinde yansıtıcı bir imge olarak "otantik bir doppelganger olarak" taklit etmeye çalıştığı doğanın bütünlüğünün bileşenlerinden biridir. Bu öğelerin çoğuna derin bir saygı gösterilmektedir ve dinsel bir saygı ile anılmaktadırlar. Bir pınarın ya da doğal gölcüğün yanıbaşında büyüyen hemen hemen her büyük ve tek ağaç, bir dilek için tutulan bir gece nöbetinin göstergesi olarak dallarına bağlanmış renkli bez parçaları ve kurdelelerle bezenmiştir. Ağaç, gölcük ve onların içinde ve etrafında yaşayan hayvanlar, hep birlikte doğanın bütünlüklü tablosu,

*) *doppelganger: Hayatta olan bir kimsenin eşruhunu taşıdığı tasavvur edilen ve yalnızca o kimseye görünen hayalet. (çevirenin notu).*

ebedi Evrensel Ruh'un maddi bir yansıması olan o tablo için önemli öğelerdir. Bu varlıklar çoğu zaman, daha küçük ruhları ve "insan" durumuna yükselmek üzere evrim yolunda ilerleyen insanların ruhlarını ya da tersi biçimde, daha önceki kötü yaşamlardan dolayı cezalandırılarak rütbeleri indirilen insanların ruhlarını da barındırmaktadır (*bkz. Din: Yarisanilik*). Bu halleriyle, onlara saygı gösterilmeli ve gereksiz yere kirletilmekten korunmalıdırlar. Doğanın en önemli ruhu, "gölcüklerin yaşayan canlı adamı" olan Hıdır'dır (*bkz. Folklor ve Halk Masalları*).

Kır manzarasının zengin renkleri: Kayalar, likenler, çiçekler, bitki ve hayvan yaşamının çeşitliliklerle dolu doğası bir araya getirilerek birleştirilmiş ve bu, halk tarafından küçümseyici ya da övücü bir tarzda "Kürt" olarak bilinen bir beğeniyi yaratmak üzere kullanılmıştır. Ancak her geleneksel Kürt bunu bir iltifat olarak, yabancılar tarafından en kolay biçimde ayırt edilen önemli bir ulusal özelliğin tanınması olarak kabul edecektir. Çoğunun gelişigüzel biçimde bir araya getirildiği, birbirlerine uydurulmaları için hiçbir denetim ya da özenin söz konusu olmadığı anlaşılan caf caflı renkler Kürt beğenisinin göstergesidir. Böyle bir beğeni Kürdün, hem antik zamanlarda hem de günümüzde, geleneksel giysiler giymiş her kalabalık ortamda göze çarpmasını sağlamaktadır. Plutarch, Pontuslu V. Mithridates'in karısının kostümlerini incelerken bu renkliliğe dikkat çekmiştir (*Lives: Pompey*).

Kurdistan'a ulaşan pek çok modern araç gereç, sürekli olarak çeşitli renklere boyandığı için "ev-kırması"dır. Mezarlar, üzerlerinde çiçeklerin büyüyüp ölünün ruhuna huzur vereceği zamana kadar, parlak renklerle boyanmış canlı desenlere sahip bez parçalarıyla kaplanır. Bir Kürt bebeğinin gömülmesinde hazır bulunan Kürt olmayanlar için, bedenin, batılı bir gözlemcinin ancak *armağanlarla bezenmiş* terimiyle açıklayabileceği türden bir işeleme tabi tutulması, ne yazık ki bir eğlence vesilesidir. Parlak çiçeklerle bezeli kefene renkli yaylar eklenir.

Ayrıca modern Kürt tablolarını bölgedeki ve dünyadaki diğer tablolardan şaşmaz biçimde ayıran şey onların rengidir: görünüşe bakılırsa ressam, renklerini "birbirine uydurma ve koordine etme" ya da daha fazla renk konusunda kendi açgözlülüğünü denetleme konusunda hiçbir nosyona sahip değildir. Modern Kürt ressamı Mansur Ahmed, yakınlarda Almanya'nın Göttingen kentinde açtığı bir sergide ziyaretçilerine şu açıklamada bulunuyordu; "Benim için resim, belirli bir durum ile çekişmenin ve o durumun üstesinden gelmenin bir yoludur. Renklerle bir araya geldiğimde kendi uzak vatanımı, kendi özümü buluyorum" (*bkz. Heykel ve Resim*).

Bu satırların yazarının farkında olduğu kadarıyla, eski Kürt kültürü, yerli Yezdaniliğin inançlarında korunduğu haliyle, haftanın yedi gününe özgün renkleri atfeden tek kültürdür: Pazar günü kırmızı, Pazartesi siyah, Salı beyaz, Çarşamba mavi, Perşembe mor ya da menekşe rengi, Cuma yeşil ve Cumartesi sarı renklidir. Aslında Evrensel Ruhun bu dindeki yedi kutsal *avatar*'ı kendi özgün renklerine sahiptir ve yüce tanrı beyaz ile maviden oluşan bir renk kombinasyonu ile temsil edilmektedir (bunları *Mimari ve Şehir plânlamacılığı* bölümünde geçen antik Kürt şehirlerinin yedi eşmerkezli duvar boyamalarıyla kıyaslayın).

Kürt folklöründe işlenen temalar, doğanın bir parçası olarak, doğa ile ilişkili olarak ya da doğa hakkında cereyan eden türden olaylardır. Destanlar ve savaş öyküleri bile doğanın nihai üstünlüğünü ve insan ile doğa arasındaki karşılıklı bağımlılığı yü-

celtmektedir. Bu insan-doğa ilişkisinin folklördeki iki örneği kendisine yabancılaşan Ferhad ile antik roman kahramanı Enkidu'nun öyküleridir (*bkz. Ulusal Karakter*). Ancak daha yakın bir döneme ait olan *Mem u Zin* destanında bile, bu ilişki kendi rolünü oynamaktadır. Vahşice öldürülen hasım olan Bekir'in (Beko) kanından, adeta bekleniyormuşçasına ve doğal biçimde, dikenli bir çalı çıkar ve kendi artniyetli köklerini iki sevgilinin yan yana olan mezarlarının arasına salarak onları ölümlerinden sonra da birbirlerinden ayırır (*bkz. Edebiyat*).

Kürdistan'da aşağılayıcı edebiyet ve törenlerin yaratılmasında din konusu nadiren kullanılır. Bunun istisnası Şii bölgeleri ve *Ömer Sowzan* töreni, yani Ömer'in yakılması törenidir. Ömer 7.yy'da üçüncü Müslüman Halife'siydi. Sünniler tarafından kendisine büyük bir saygı gösterilmektedir, ancak onu bir gaspçı olarak değerlendiren tüm Şiiler için bir sövgü vesilesidir. Kürdistan'da Şiilerin hakim olduğu bölgelerde, ama özellikle de bir miktar Sünninin de bulunduğu bölgelerde, öldürülüşünün yıldönümlerinde Ömer'in timsalleri kazıklara bağlanarak yakılmaktadır. Çok sayıda hakaret edici uyaklı şiir ve şarkı da törene eşlik eder ve çocukların da törene katılması teşvik edildiği için, törene bir bütün olarak daha ziyade bir karnaval havası kazandırır. Bu etkinliği mümkün olduğu kadar görkemli "ve Sünniler için mümkün olduğu kadar hakaret edici" hale getirmek için, pek çok halk tiyatrosu da etkinliğe katılır (*bkz. Tiyatro ve Hareketli Görüntüler*). Tüm taraflar için felaketle biten kanlı gösteriler patlak verebilir, ama yine de tören her yıl tekrarlanmaktadır. Paradoksal olarak, İran'daki devrimci İslami yönetim altında, Şii-olmayanların rejimden soğuma düzeylerini azaltma çabaları çerçevesinde, söz konusu tören yasaklanmıştır.

Rufailer ya da sözde-Sofiler gibi belirli Sofi tarikatları (*bkz. Mistik Sofi Tarikatları*) büyü niteliği olan kimi antik töreleri uygulamaktadır. Bu tür töreler, davul çalınmasını, isimlerin ve formüllerin haykırılmasını ve kişiye herhangi bir acı yaşatılmadan ya da süreç tamamlandıktan ve trans hali geçtikten sonra herhangi bir etkinin devam etmesi söz konusu olmaksızın, fiziksel bedene eziyet edilebileceği bir trans durumunu sağlayacak bedensel hareketleri gerektirmektedir. Kollara ve bacaklara, dile ve gövdenin bazı taraflarına kılıç ve keskin nesnelerin saplanması, böylesi kendinden geçme anlarında gerçekleşir. Ateşte yürüme ya da içine alev çekme gibi törenlerin de yaygın olarak uygulandığı haber verilmektedir.

Tam da böylesi törenlerde, itikatle hastalığı iyileştirme uygulamalarına da başvurulmaktadır. Ancak onun iyileştirici gücüne duyulan inanç, diyelim ki, Amerika Birleşik Devletleri'nde kilise-kaynaklı itikatle iyileştirme törenleri kadar güçlü ya da yaygın değildir.

Ek Okuma ve Kaynakça

R. Solecki, *Shanidar: The First Flower People* (New York: Alfred Knopf, 1971); Patty Jo Watson, *Archaeological Ethnography in Western Iran* (Tucson: University of Arizona Press, 1979); Margaret Kahn, *The Children of the Jinn* (New York: Seaview, 1980); Dana Adams Schmidt, *Journey Among the Brave Men* (Boston: Little, Brown, 1964); A. M. Hamilton, *Road Through Kurdistan* (Londra: Faber and Faber, 1937); W.R. Hay, *Two Years in Kurdistan* (Londra: Sidgwick ve Jackson, 1921), William O. Douglas, *Stange Lands and Friendly People* (New York, 1951); Roderic Hill, *The Baghdad Air Mail* (Londra: Edward Arnold, 1929); E.B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in*

Disguise (Londra: Johny Murray, 1912); Sally Binford, "A Structural Comparison of Disposal of the Dead in the Mousterian and Upper Paleolithic," *Southwestern Journal of Anhropology* XX/V-2 (1968); Marcel Bazin ve Christian Bromberger, ve diğerleri, *Gilan et Azerbayjan Oriental: Cartes et Documents Ethnographic* (Paris: Editions recherche sur les civilisations, 1982); J.C.A. Johnson, "The Kurds of Iraq," *Geographical Magazine* 11 (1940); Mark Sykes, *The Calph's Last Heritage* (New York: Arno Press, 1973, 1915 Londra baskısının tıpkı basımı); Henry Rawlinson, *Journey from Zohab to Khuzistan* (Londra, 1836); Yüzbaşı Frederick Millingen, *Wild Life Among the Koords* (Londra, 1870).

FOLKLOR VE HALK MASALLARI

Kürt halk masallarının en büyük bölümü "Kış masalları" adı altında toplanabilir. Bu masalların tümü, uzun, soğuk ve eğer tedbirli olunmazsa tehlikeli olan Kürdistan kışlarında anlatılır. Bu masallar, kahramanlarının yenilgi ve başarılarından yola çıkarak, mevsimin tehlikelerinden nasıl uzak durulabileceği ve bunlarla nasıl başedilebileceğine dair yöntem, özlü sözler ve çarpıcı mesajlarla doludur. Nükteli finallerini dinleyicilerin tahminlerinden ustaca gizleyen bu masallar oldukça yalın ve çekicidir.

Hâlâ ormanlarda bolca bulunan ve dünyadaki diğer çocuk edebiyatlarında rastlanılan pek çok hayvanla ortak bir rolü üstlenen ayılarla dolu çocuk masalları doğa olaylarını yakından izler. Yetişkinlere yönelik masallarda ayılar, kunduzlar, tilkiler ve hatta ağaçlar bile hep beraber, kendilerine özgü karmaşık yaşamları ve onur kuralları olan insanlar gibi akıllı varlıklardır. Bu masallarda örneğin; İyi görünümlü bir erkek ya da kadın, güzellikten hoşlanan bir ayı tarafından eş olarak kaçırılma tehlikesine açık biri olarak düşünülür. Ayı kaçırdığı insana bakar, onu besler ve özgürlük ihtiyacı dışındaki ihtiyaçlarını akıllıca karşılar. Bu masallar, tutsağı kurtarmak üzere ayının öldürüldüğü ana kadar, her zaman, ayının düşünceliliği, şevkati, aşka eğilimi ve "insanlığı" üzerine yapılan içten bir gözlemle sona erer. Bu hayvan masallarında, insan dilini en akıllı insandan bile daha iyi öğrenebilme yeteneğine sahip olan ya da insan kılığına girdiklerinde, bir ayının bir insanın yerine geçebileceği hayvanlar olarak sunulurlar.

Hatta bir masalda ayı, evine aniden gelen yabancıyı misafir etmemek için kısa bir süre önce koyunundan kırptığı yün yığınının altına saklanan bir adam olarak betimlenir. Karısına, yabancıya eşi evde olmadığı için onu ağırlayamayacağını söylemesini tembihler. Yabancı her zaman kılık değiştirerek dolaşan doğanın ruhu Hıdır'dan başkası değildir (*aşağıya bkz.*). Kadın, herşeye kadir olan Hıdıra, evin reisinin gerçekten de evde olmadığı yanıtını verir, zira yün yığınının altında saklanan artık erkek değildir. Altına saklandığı yün aniden misafirperver olmayan adamın bedenine yapışır. Konuşma yeteneğini kaybeder ve yeryüzündeki ilk ayı olur. Bu olaydan gerekli dersi çıkaran ve bir zamanlar insan olan ayı, insan dilini anlayabilen ama artık konuşamayan oldukça onurlu bir varlıktır.

Halk masallarına Kürtlerin zengin bir dağarcığa sahip olduğu dinsel karakterdeki masallar da eklenebilir. En yaygın olanları Hıdır ile ilgili olanlardır. Adı 'yeşil' ya da 'yüzen' anlamına gelen Hıdır, toprağa ve suya hükmeden, her yerde hazır ve nazır olan bir kişiliğe sahiptir. Daha çok derin ve sakin gölcüklerde yaşar. Evrensel ruhun en önemli avatarlarından biri olarak her şeyi bilendir ve özellikle doğa güçleri, bitki ve hayvanlar alemi üzerinde ciddi bir doğaüstü güce sahiptir. Özel bir temizlik töre-

ni yapılırsa insanın yardımına koşabilir (ayrıca, *bkz. Bayramlar, Törenler ve Takvim*). Hıdır'ın kendisini ziyaret etmesini isteyen kişi çok önemli bir misafir ağırlayacakmış gibi kırk gün hazırlık yapmalıdır. Ev, hatta bahçe ve evin etrafındaki ayak yolu temizlenmeli, her gün yemek ve çeşniler hazırlanmalıdır. Eğer bu ritüel eksiksiz biçimde ve Hıdır'ın hoşlanacağı tarzda icra edilirse, Hıdır 40. gün kılık değiştirmiş olarak görünür. Hıdır'ı tanımak ve bir ihsan dilemek kişinin kendisine kalmıştır. Açıkçası, Hıdır kılık değiştirmekte şaşırtıcı biçimde ustadır (gelişinin alameti, ihsan arayan bir bahtsızın üzerine yoğunlukludur) ve iş işten geçip de Hıdır gitmeden önce onu tanıyabilen birinin çıkması çok nadirdir.

Hakkında epeyce halk masalı olan bir başka önemli kahraman da, Ruhun başlıca avatarlarından biri olan Şah Kuşin'dir. Mitraik (Güneş tanrısı) yaradılış döngüsünde yeterince açık olmayan masalları ve söylenceleri ciddi biçimde aydınlattığı için, Şah Kuşin'in yaratılış öyküsü özellikle önemlidir, zira söz konusu masallar ve söylenceler, günümüze ulaşan bu antik, Gnostik dinlere ilişkin metinlerde korunmaktadır. Bu öykünün güçlü dinsel sembolizmi özel bir ilgiyi haketmektedir.

Bu hikâyede, annesi bakire Mama Celala doğan güneşin önünde eğilme biçimindeki günlük ritüeli esnasında günahkâr biçimde esneyince, boğazına düşen bir güneş ışını tarafından hamile bırakılır ve böylece Şah Kuşin ana rahmine düşer. Hamilelik belirtileri ortaya çıkınca babası Celala'nın 6 erkek kardeşine (Celala ile birlikte kutsal yediyi oluştururlar) aileye getirdiği utanç nedeniyle Celala'yı öldürmelerini emreder. Kardeşlerinin kılıç kuşanan elleri Celala'ya saldıramadan havada taşa döner. Celala'nın içinden, ceninin kendisinin evrensel ruhun yeni avatarı (baba) olduğunu ilan eden sesi duyulur. Hamilelik yalnızca 21 gün sürer (yani, iki kutsal sayı olan 3 ile 7'nin çarpımı; *bkz. Yezdanilik*).

Kuşin doğum esnasında annesinin ağzından parlak bir ışık huzmesi olarak çıkar, doğum için hazırlanan altın kaba girer ve orada değişerek tamamen bilgili bir adam-çocuk haline gelir. Kısa süre içinde, düşman bir ordunun ülkeyi yıkmak üzere ilerlemekte olduğu duyulur. Kaçış hazırlıkları yapılırken, o iş için yüz adam görevlendirildiği halde, ışık çocuk yerinden alınamaz. Bunun yerine, korumak üzere altın kabın altına saklanılmak istenen çocuk toprağın ta kendisi gibi göründüğünden yerinden kaldırılamaz. Mama Celala çocuğu kaldırmanın tek yolunun yine altın kaba oturmuş olarak bir boğaya bindirilmesi olduğunu belirtir. Çocuk boğaya bindirilir ve böylece yola çıkarlar. Kuşin 32 yaşında evrensel ruhun avatarı rolünü üstlenir ve 61 yaşında sonsuza dek yaşayacağı Gamasiyab nehrinin dalgaları arasında kaybolur.

Bu hikâyedeki tüm sembolizm öğeleri, antik Mitraizm'in kozmolojik geleneğinin, yani güneş ışığı ile ana rahmine düşme, boğa ve altın kap gibi geleneklerin bilgisine sahip olan herkes tarafından bilinir.

Bu tür masallar Kürt tarihi ve kültürünün karanlık dönemlerini aydınlatacak değerli edebi çalışmalar arasındadır. Kuşin'in bakire bir anneden doğumu ile ilgili bu halk masalı ayrıca bazıları babasız ya da anasız doğan Yezdanilik'teki diğer ölümsüz avatarların kusursuz doğumlarının gerisinde yatan nedenin açıklığa kavuşturulmasını da sağlayabilir. Hatta Şah Kuşin efsanesi ile diğer bazı dinler arasında başka ilginç benzerlikler de gözlemlenebilir. Kuşin evrensel ruhun avatarı rolünü üstleneceği haberi iletildiğinde, 32 yaşındadır ve çarmıha gerilen İsa'dan bir yaş küçüktür, 61 ya-

şında sular altında kaybolduğunda ise 62 yaşında öldüğü düşünülen Hz. Muhammed'den bir yaş küçüktür.

Batıl inançların varlığı (daha ziyade yokluğu) İngiliz gezgin J. Bailli Fraser tarafından 1834 yılında eğlenceli bir dille kaydedilmiştir. Fraser, nüfusun üçte ikisi, Müslüman yurttaşlarıyla uyum içinde yaşayan Yahudi Kürtleri olan Süleymaniye bölgesindeki bir köyden geçerken biraz alaycı bir anlatımla şunları yazar:

> *"Kürt dostlarımı yaratıcı yetenekler ve diğer dağlıların batıl inançlarına epeyce ilgi gösteren, o zihinsel tuhaflıklar konusunda yetersiz olma suçlamasından kurtarmak arzusunda olduğumu daha önce size anlatmıştım; ve onların hayaletler, cinler ve cadılar hakkındaki nosyonlarıyla tanışma anlamında asla hiçbir imkânı kaçırmadım; ama her defasında acı biçimde hayal kırıklığına uğradım. Aslında, sorguladığım kişilere örtük bir destek vermem durumunda, Kürtleri peri ve gülyabani gibi şeylerden tamamen yoksun bir halk olarak tanıtmam gerekecekti;-onların ulusal karakteri için ne üzücü bir leke! Zeki ve konuşkan olan ve makul düzeyde Farsça konuşabilen rehberim Hıdır Ağa'yı bulduktan sonra, konuyu onun üzerinde denedim ve ona çeşitli türden birkaç soru yönelttim. Ama sonuç bir bütün olarak hiç de tatminkâr değildi. -'Ne!' diye söyledim uzatarak, -'siz Kürtler ne cinlere, ne perilere, ne gülyabanilere, ne de ruhlara inanmıyor musunuz?' Onun, ancien régime (1789 öncesi, eski rejim)'den kalma bir Fransız markisine layık çekingen bir omuz silkme eşliğinde bana verdiği cevap ise: -'Evet, efendim! Siz nelere inanırdınız?' oldu. 'Kürtler aptaldır efendim! –hiçbir bilgileri yoktur-o bilgileri öğrenebilecekleri hiçbir kitap okumamışlardır; onlar böyle konulardan ne anlar? Aslında [Kürt] Melleler ve Vaizler onlar hakkında bir şeyler biliyor olmalılar; ama geri kalanlardan ne bekleyebilirsiniz ki?-Ne de olsa, onlar Kürttür.'*
>
> *Bu kesinlikle konuyu yeni ve eğlendirici bir ışığın altına taşımak anlamına geliyordu bizim aramızda, cahillik batıl inançların başlıca nedenlerinden biri olarak düşünülür; ama burada bilgiye ve öğrenmeye atfediliyordu ve onu istemek ise, cahilliğin aptallaştırıcı gücünün bir kusuru olarak suçlanma vesilesiydi. Kabul edilmiş ilkelerin tuhaf biçimde saptırılması anlamına geliyordu bu. 'Peki,' diye ısrar ettim, 'onlar kötü ruhlardan korkmuyorlar mı?' -böyle şeylere hiç mi inanmıyorlar?- 'Hiçbir şeyler, vahşi hayvan gibiler!' diye cevap verdi kibirli bir ses tonuyla; 'böyle şeyler hakkında bu güne kadar tek bir kelime dahi duymamışlardır.' -'Düşün ki,' dedim, sorgulama biçimini konu hakkında bir dizi düşünceyi yakalayacak biçimde değiştirme arzusuyla- 'bu Kürtlerden birinin gece yarısında bir mezarlıktan geçmek durumunda olsun, bundan hiç mi çekinmeyecektir-hiç mi korkusu yoktur?' -'Hayır, hiçbir şekilde. Niye korksun ki?' diye cevap verdi Ağa. 'Canlı insanlardan korkmasını kastetmiyorum,' diye ısrar ettim, 'ölüleri kastediyorum. Orada gömülü olanlardan birinin ortaya çıkıp kendisine zarar vermesinden korkmaz mı?' Bu sorunun dürüst Ağa'nın kaslarında yarattığı*

mutlak kavranılmamışlık sırıtması, benim sorularıma verilebilecek en tatminkâr cevabı teşkil ediyordu." (Travels, S. 163-64)

Fraser'ın burada gözlemlediği şey kırsal bölge göçebeleri için elbette geçerlidir. Daha şehirleşmiş olan Kürtler doğal olarak, en azından kendi etnik komşuları kadar batıl inançlıydı. Ne var ki, hep beraber ve bir ulus olarak ele alındıklarında, batıl inançlar Kürtler arasında, Ortadoğu'daki diğer etnik gruplar arasında olduğundan daha az yaygındır.

Ayrıca, Kürt ulusunun köken sorununa ilişkin değişik halk masalları vardır. Bu masallardan bazıları Ortaçağ yazarları tarafından kaydedildiğinden eskiden beri bilinmektedir. Bu masallardan en yaygın olanının, Kürtleri Kral Azdi Dahak'a dayandırmış olması hiç şaşırtıcı değil (*bkz. Din: Yezdanilik*). Masalda, *Şehname*'de anlatıldığı gibi, Kürtlerin, Azdi Dahak'ın iki veziri tarafından gizlice azad edilen tutsak gençlerden geldiği iddia edilir. Bu, gençlere yaşayabilmeleri için vezirler tarafından koyun ve keçi verildiğinden, bu durum Kürtler arasında hayvancılığın da başlangıcı sayılır. Yahudi Kürtlere göre ise Kürtler bunun yerine, Kral Süleyman ile ilgisi olan başka bir olayın sonucunda ortaya çıkmışlardır. Bu halk masalına göre, insanoğlunu, hayvanları ve cinleri yöneten Kral Süleyman, yönetimi altında olan tüm varlıkları, dünyadaki en güzel 100 kızı haremine toplamakla görevlendirmiştir. Cinlerin görevlerini yerine getirmeleri Kral Süleyman'ın ölümüne rastladığından, cinler kızları kendilerine alıp ulaşılması güç dağlara yerleşir. İşte bu garip evlilikten doğan çocuklar, ele geçmezlikleri ile babalarına, güzellikleriyle de annelerine çeken Kürtlerdir. Birçok komşuları Kürtler için hâlâ da, aşağılama içeren 'cinlerin çocukları' deyimini kullanmaktadır.

Birçok ilk dönem İslam tarihçisi Kürtleri Arap atalarına bağlayan halk inanışlarını aktarır. Bu inanışlardaki ilginç nokta, hepsinde Kürtlerin soyağacında, adları "Kürt" ve "Merd" olan iki kişi bulunmasıdır. Merd'ler Batı Kürdistan'da yerleşmiş çok eski ve büyük bir topluluktur (Mardin Şehri onların adıyla anılır). Bu soy arayışlarında iki ismin varlığı eski etnik çıkışı ve homojenleşmeyi ima edebilir. Diğer bazı halk hikayeleri ise Kürtlerin İsrail'in kaybolmuş kabilelerinin çocukları olduğu iddiasındadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Emin, Abdul-Kadir, *Kurdish Proverbs* (New York, 1989); Fraser, J. Baillî, *Travels in Koordistan and Mesopotamia* (Londra, 1840); MacKenzie, David N., *Kurdish Dialect Studies, cilt II, Texts and Folk Stories* (Londra: Oxford University Press, 1962); Mokri, Muhammed, *L'Armenie dans le Folklore kurde* (Paris: Libraire Kliencksieck, 1964); Nikitine, Basile, "Kurdish Stories from My Collection," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies IV* (1926-28); Noel, Yüzbaşı E., "The Character of the Kurds as Illustrated by their Proverbs and Popular Sayings," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* I-iv (Lobdra, 1917-20).

BAYRAMLAR, TÖRENLER VE TAKVİM

Kürtler, 365 günden oluşan ve arta kalan birkaç doğal saatin her dört yılda bir artı yılı oluşturduğu güneş takvimini kullanır. Baharın ilk günüyle (Gregoryen takvime bağlı olarak 20 ya da 21 Mart) başlayan bu takvim, batıda daha çok *rubaileri* ile ta-

nınan İran'lı matematik ve astroloji bilgini Ömer Hayyam'ın geliştirmiş olduğu şaşırtıcı derecede isabetli olan temellere dayanır. Ay adları ve orijinal başlangıç yılı dışında, Kürt takvimi etnik Persler ve diğer İrani halkların kullandığı takvimlerle aynıdır.

Bu takvimde bahar ve yaz aylarını oluşturan ilk altı ayın her biri 31, sonbahar ve kış aylarının ise her biri 30 gün çeker. Normalde 29 gün, artı yılda ise 30 gün çeken son kış ayı (yıllık takvimin 12. ayı) istisna teşkil eder. Aylar, 12 burç ile çakışır, örneğin ilk ay Koç, ikincisi Boğa, üçüncüsü İkizler burcu vs. ile aynı döneme rastlar. Kürt aylarının adları *Kekalewa, Bonamar, Cozerdan, Puspar, Gelawej, Xermanan, Rezbar, Kezalawar, Sermawez, Berfanbar, Rebandan* ve *Reşeme*'dir. Takvim, klasik dönemin son Kürt krallığı olan Kayos Meclisi'nin (ya da Kavusakan hanedanlığı) çöktüğü yıl olan milattan sonra 380 yılı "ve bir muamma olan 7 ek yıl" ile başlar (*bkz. Klasik Tarih*). Yedi ek yıl, Kürt dinlerinde kutsal sayılan ve ruhani liderlerin ruhlarının dirilişi için gerekli olan süre ile bağlantılı olabilir (*bkz. Yezdanilik*). İçinde bulunduğumuz yıl (MS 2004), 1618 yılına denk düşer. Bu takvim *Kurdi* (Kürt) ya da *May'i* (Med) olmak üzere farklı isimlerle adlandırılmıştır. Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçü ile başlayan M.S. 16 Temmuz 622 yılı bu takvim için bir başka alternatif başlangıçtır, buna göre, içinde bulunduğumuz 2004 yılı *Hicret*'in 1383 yılına denk düşer.

Ancak yakın zamanlarda bazı Kürt aydınları tarafından Kürt kitlelerine yeni bir takvim tanıtıldı. Bu takvim başlangıç noktası olarak M.Ö. 612 yılını alır. Bu tarih Asurluların başkenti Ninova'nın Medya Kralı Keyakser tarafından ele geçirildiği tarihtir. Niçin Medya devletinin ya da herhangi bir diğerinin kuruluşunun ya da, yeni bir takvim için kültürel ve ulusal açıdan daha uygun bir tarihin değil de, Medya devleti tarafından alınan birçok başkentten yalnızca biri olan Ninova'nın alınışının yeni takvim için başlangıç kabul edildiği bir muammadır. Bu takvimin hiçbir savunucusu tarafından mantıklı biçimde açıklanmayan çok daha önemli bir muamma ise, ortada birçok takvim varken yeni bir takvimin hangi ihtiyaçtan dolayı ortaya çıkarıldığı olgusudur.

Beklenildiği gibi, pan-İslami takvim dini ibadetlerin yerine getirilmesi amacı ile sınırlı tutulurken, yerel takvimler "yeni icat edilen bu takvim de dahil olmak üzere" Kürt milliyetçileri tarafından yoğun biçimde teşvik edilmektedir. Pratikte ise Kürtler, İran örneği dışında, hangi yönetim altında yaşadıklarına bağlı olarak, resmi devlet takvimleriyle çatışan kendi özgün takvimlerini nadiren kullanmaktadır.

Irak ve Suriye'de, ayların antik Arami isimlerle yeniden bilimsel olarak adlandırılması dışında, bütün idari işlerde Miladi takvim herhangi bir değişikliğe uğratılmaksızın kullanılmaktadır. Türkiye ve eski Sovyetler Birliği topraklarında ise Miladi takvim olduğu gibi kullanılmaktadır.

İran'da, ay adları dışında her açıdan Kürtlerin özgün takvimi ile benzeşen eski Zerdüşt takvimi devlet tarafından kullanılmaktadır. Kürt ulusal takviminde olduğu gibi İran resmi takviminde de içinde bulunduğumuz 2004 yılı Hicri takvimin 1376 yılına tekabül etmektedir.

Resmi kullanımdaki takvimlerin bu denli çeşitlilik göstermesinden dolayı, ortalama bir Kürt, beklenilebileceği gibi, geleneksel bayram ve törenlerin –hatta en temel olanlarının bile, önemi hakkında olmasa bile, zamanlaması hakkında yoğun bir kafa karışıklığı içindedir.

En önemli Kürt ulusal bayramı halen de 21 Mart tarihindeki yeni yıl ya da *New Roz*'dur (Kuzey Kürdistan'da "new ruz", Batı Kürdistan'da "ni roz" ve güneyde "no ruz" olarak telafuz edilir). Bir ya da bir kaç haftalık bir döneme yayılabilen uzun bir kutlamadır bu.

Birçok özel yemek ya da çeşni önceden hazırlanır, bayram için özel çiçekler yetiştirilir (nergis, lale ve sümbüller) ve körpe tomurcuklarla kaplı söğüt ve ayva dalları kesilip bayram için süslemelerde kullanılır. Yeni kıyafetler giyilir, birkaç eski çanak çömlek şans getirmesi için kırılır. İnsanlar birbirlerini ziyaret ederler ve eski kan davaları ve yanlış anlamalar günün önemi vesilesiyle bir tarafa bırakılır. Yaşça büyükler küçüklere hediyeler verir ve yüksek mevkideki kişiler ziyaret edilerek kendilerine armağanlar sunulur.

Doğu, Güney ve Orta Kürdistan'da Newroz kutlamaları, birkaç gün öncesinden ilginç bir gece kutlaması ile başlar. Çatılarda ya da sokaklarda karanlığın (kışın) bitişini ve aydınlığın (baharın) gelişini ifade eden şenlik ateşleri yakılır. Kötü ruhları ürkütüp kaçırmak üzere çatapatlar patlatılıp silahlar atılır ve yaşayan akrabalarını ziyaret edeceklerine ve onların sevincine ortak olacaklarına inanılan ölüler anılır.

Batı ve Kuzey Kürdistan'da bu kutlama *Toldan* olarak bilinir (muhtemelen Kürtçe "gönlünü alma" anlamına gelen *tol haldan* fiilinden gelir). Kutlamada iki lamba yakılıp ertesi sabaha dek yanık tutulur. Kürdistan'ın bu bölgelerinde, iki lambanın gece boyunca yanık tutulduğu evleri, Elişah peygamberle özdeşleştirilen Hızır İlyas ya da Hıdır Nebi gibi kutsal ve efsanevi şahsiyetlerin ziyaret edeceklerine inanılır. O, ziyaret ettiği evlere iyilik, mutluluk ve uzun ömür getirir (*bkz. Folklor ve Halk Masalları*). Bu bayramların dinsel arka plânı Din başlıklı bölümünde verilmiştir.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ve Rumi takvimin yerini Miladi takvime bırakmasından beri buradaki Kürt toplumu içinde Toldan kutlamalarının tarihi 9 Mart'dan 14 Şubat'a çekilmiştir. Daha uzakta yaşayan Kürt nüfusu Toldan'ı ilkbaharda gece ve gündüzün eşit olduğu ekinokstan çok önce, hatta kışın gündönümünde kutlar. Orta Elburz Dağlarındaki sürgün Kürtler (400 yıl önce Anadolu'dan göç etmişlerdir) Toldan'ı 31 Ağustos'ta kutlar.

Toldan ile bağlantılı olan diğer kutlamalarda meşaleler yakılıp, antik döneme ait ve adı bilinmeyen bir hükümdar ile onun halkının, düşmanlarına karşı kazandıkları zaferlerinin kutlanması için sokaklarda gezdirilir. Modern Kürt aydınları, inandırıcılığı olmayacak şekilde, Zerdüştlüğün kutsal kitabı *Avesta*'da belirtildiği üzere Toldan'ın mitolojik Aryen Kahraman Feridun'un Zalim Dehak'a karşı zaferini simgelediğini öne sürmüşlerdir. Bu tür iddialarda bulunanlar, söz konusu kaynakların kendi ulusal mitolojilerinde Dehak'ın Kürt kahraman, Feridun'un ise zalim olduğu olgusunu gözden kaçırıyorlar! Kürt general ve tarihçi İhsan Nuri Paşa tarafından dile getirilen ve gerçek olma olasılığı çok daha zayıf olan bir diğer açıklamaya göre ise, Toldan, Medya Kralı Büyük KeyAkser'in, kendi tahtını ele geçiren İskitli Madyes karşısında (M.Ö. 625 civarında) kazandığı zaferi temsil etmektedir. Nuri Paşa pek de akla yatkın olmayan bu iddiasını destekleyebilecek herhangi bir kanıt ortaya koymamaktadır.

Kalabalık bir nüfusa sahip olan Şıkak, Begzade ve Celali klanları Newroz ve Toldan bayramlarını kutlamazlar, onun yerine İslami bayramlardan *İd Fitr* (Fitre Bayramı, oruç ayı olan Ramazan'ın sonu) ile Müslümanların Mekke'ye yaptıkları yıllık

Hac seyahatinin bitimine tekabül eden İbrahim Bayramına (*İd Adha ya da Kurban Bayramı*) özel bir önem atfederler. Yezidi, Yarisani ve Alevilerin bayramlarının yanı sıra, Sunni ve Şii Kürtlerin dini bayram ve tatilleri gibi, değişik Kürt gruplarınca kutlanan pekçok başka bayram da vardır. Hızır İlyas ve Hıdır Nebi gibi bayramlar (büyük Toldan kutlamasının bağımsız bir parçası), tıpkı Newroz gibi İslami olmayan bayramlar olsalar bile, Newroz'u kutlamayan Şıkak, Begzade ve Celali gibi klanlar da dahil olmak üzere, Müslüman Kürtler arasında yaygın biçimde kutlanmaktadır.

Bir Kürt bayramı olan Newroz ve bir ölçüde Toldan sayılmazsa, İslam-öncesi bayramlar, Yarisaniliğin taraftarları arasında, İslamın taraftarları arasında olduğundan daha yaygındır. Yezidilerin dört dini bayramlarından örneğin ikisi, önemli Ari kutlamalar ile bir kaç gün farkla çakışır, biri Yezidilerin 21 Mart yerine nisan ortalarında kutladığı Newroz ile diğeri 5 Temmuz yerine 30 Temmuzda kutlanan *Tiragan*'dir. Messina M.S. 3. yüzyıl Adiabene Kürtleri arasında Tiragan'ın kutlandığını belgelemiştir (*Messina 1938*).

Diğer iki bayramdan Yezidiler için çok önemli olanı, 16-13 Ekim tarihleri arasında kutlanan ve yedi gün süren *Cemi Mezin* ya da "Büyük Cem"dir. Yezid'in doğumu kutlanan dördüncü bayram bir kaç gün arayla Tanrı Mithra'nın doğduğu ya da göründüğü tarih olan 25 Aralığa rastlar. Bu iki bayram ve Mithrailik kültü arasındaki bağ *Yezidilik* başlığı altında irdelenmiştir.

Müslüman olmayan Kürtler, gizlice kutlamadıkları durumlarda, kendi cemaatlerinin güvenliği için ve baskıdan korunmak amacıyla, çoğu kez kendi dini bayramlarını İslami bayramlarla aynı zamana denk getirerek İslami bir görünüm sergilemeye çalışmışlardır. Dımılı Alevileri tarafından kutlanan *Cem Ayini*'nin Kurban bayramına denk getirilmesi ile Yarisanlar ve Alevilerin dini lider olarak Ali'yi (ilk Şii müslüman imam) benimsemeleri ve neredeyse tüm bayramlarının kökenini ona dayandırmaları, bu tür güvenlik önleminden başka bir şey değildir.

Kürtlerin kendileri gibi, diğer pek çok İrani halka ev sahipliği yapan İran'da da, Kürt bayramlarının önemli bir kısmı resmi ve ulusal bayramlarla aynıdır. Bu yüzden Kürtler kendi bayramlarının kutlanışını siyasal bir çatışma zemini olarak görmemişlerdir. Irak'ta Newroz, devlet tarafından resmi tatil günü ilan edilmiştir. Arap Alevisi Hafız El Esad'in devlet başkanı olduğu Suriye'de Newroz devlet tarafından resmen tatil günü olarak ilan edilmemiş olsa bile, yine de aşina olunan bir bayramdır. Arap Alevileri Newroz'u aynen Kürtler gibi kutlar. Yine de bayramlarını kutlayan Kürtlere yönelik baskılar olduğu yolunda geçmişte çeşitli haberler çıkmıştır.

Sovyetler Birliği'nde komünist olmayan bütün yerel kutlamalar komünist tarihin önemli olaylarının devlet tarafından belirlenmiş kutlamaları lehine baskı altında tutuldu. Newroz kutlamaları, Kürtlerin yanısıra Volga Tatarları ve Başkırlar'dan tutun da, Azeri, Türkmen, Özbek, Tacik ve Orta Asya Kazaklarına dek, eski Sovyetler Birliği'nin bütün Müslüman halkları arasında yaygındır. Bunlar İran kültüründen derinden etkilenmiş halklardır. Yakın zamanda Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla birlikte, devletin Kürt ya da diğer yerel bayramların kutlanmasına getirdiği kısıtlamaların devam etmesi olasılığı ortadan kalkmıştır.

Kürtler yine yalnızca Türkiye'de en dezavantajlı durumda bulunuyorlar. Newroz ve Toldan gibi birçok Kürt bayramları, güçlü bir hükümet-karşıtı siyasal nitelik ka-

zanmıştır. Bu ve tüm diğer Kürt bayramları devlet tarafından katı biçimde yasaklanmıştır ve kutlamalara gelen cüretkâr katılımcılara ateş bile açılmıştır. Ancak Türk hükümeti yakın zamanlarda Aleviliği ve ona bağlı olarak, Bektaşi Sufi tarikatının kurucusu olan Hacı Bektaş Şenlikleri gibi kutlamaları tanıdı (*bkz. Yakın Tarih*). Hatta şimdi Ankara zaman zaman bu Alevi kutlamaların resmi sponsorluğunu da üstlenmektedir. Diğer Kürt bayramları artık yasak olmamakla birlikte, yıldırma ve caydırma gibi engellerle karşılaşmaktadır.

İlginçtir ki, 1991 Newroz'unda Amerika'nın Sesi Radyosu tarafından, Newroz'un anlamı kendilerine sorulduğunda, Diyarbakır'ın neşe dolu her vatandaşı, hatta yaşlılar bile doğru cevabı ıskalamıştır. Kürt takviminde yeni yılın ilk günü olmasının yanı sıra, Newroz'un gerisinde yatan koca bir gelenek ve folklor, Türkiye Kürdistanı'nın sözümona başkenti sayılan Diyarbakır'dakiler tarafından bile unutulmuş görünüyor. Elbette işin kolayına kaçılarak bunun suçu çabucak, Türk devletinin uzun yıllar boyunca Kürt olan herşeyi baskı altına alma politikasına yüklendi. Ancak komşu ülke Sovyetler Birliği'ndeki daha baskıcı olan rejimin, eski Sovyetler Birliğinde Newroz'u kutlayan birçok ulusun kafasını karıştırmakta başarılı olamadığını unutmamak gerekiyor. Onlar da 70 yıllık bir komünist baskıdan sonra kutlamalara 1991'de yeniden başladılar. Bu, Türkiye'deki batılı ve kuzeyli Kürtlere yönelik inkârdan çok daha uzun bir inkâr dönemini temsil etmektedir. Yine de eski Sovyet ulusları arasında, Newroz bayramının tarihi ya da anlamı konusunda herhangi bir kafa karışıklığına rastlanmamıştır. Gerçek belki de, Newroz'un Batı ve Kuzey Kürdistan'da (antik Kuzey-güney kültürel bölünmesinin kuzeyindeki bölgeler; *bkz. İç Bölünmeler*) hiçbir zaman Kürdistan'ın diğer parçalarında olduğu kadar yaygın biçimde kutlanmamış olması olgusunda yatmaktadır.

İran ve Irak Kürtleri tarafından olduğu gibi benimsenen diğer birçok Kürt geleneği de Türkiye Kürdistanı'nın uzak kuzey ve batı kesimlerinde bir merak vesilesi olmaktan öteye geçmemiştir. Sözü edilen bölgeler Kürt ulusunun çoğunluğunu teşkil ettiğine göre, dışsal saygınlıklarından bağımsız olarak, Kürdistan'da hangi Kürt geleneklerinin ulusal, hangilerinin yerel olarak kabul edilecekleri sorusu akla gelmektedir. Kuzey ve Batı Kürtleri, yani Kürtlerin çoğunluğu tarafından kutlanan Toldan en önemli ulusal Kürt bayramı olarak Newroz'un yerini almayacak mıdır? Newroz'un daha fazla gündeme gelmesi belki de, en sadık taraftarlarının "İran ve Irak Kürtlerinin" daha sık biçimde giriştikleri halk ayaklanmaları boyunca kazandıkları önemden kaynaklanmaktadır.

Newroz kutlamalarının daha önceki etkisi ne olursa olsun, Batı ve Kuzey Kürtlerinin bu ulusal bayramı en azından siyasal birliğin ifadesi olarak kutlamakta kararlı oldukları anlaşılıyor. Böylece, geçen her yıl, Kürtlerin Türkiye'de Newroz'a ve uzun süre yasaklanmış diğer etnik kutlamalara daha büyük sayılarla (ve zaman zaman şiddetli biçimde) katıldıklarına tanık olmaktadır.

Aile içi kutlamalar uygulanma ve önem açısından, ulusal kutlamalardan çok daha fazla değişkenlik gösterir. Düğünler ve cenaze törenleri önemli olaylardır. Varlıklı ailerin düğünleri 7 gün , sıradan köylü ailelerinkiler ise yalnızca bir gün sürebilir. Düğün sahipleri olan aileler birbirlerine hediyeler verir. Gelinler, beraberlerinde törensel başlık parasına ve evlilik boşanma ile bittiği takdirde belirlenen nafakaya denk

düşen miktarda çeyiz getirirler. Çift, evliliğin yedinci gününde yakın akrabalarını ziyaret eder ve yeni yaşamları için hediyeler alırlar.

Ölen kişi, ölümünün üçüncü, yedinci, ve kırkıncı günü ile birinci yıldönümünde anılır. Bu anma daha muhafazakar ailelerde görüldüğü üzere, görülmesi oldukça rahatsız edici olan bir uygulamaya dönüşebilir, zira kadınlar sürekli olarak tırnaklarıyla yüzlerini tırmalayıp, yanak ve alınlarını kanatırlar. En dokunaklı sahnelerden biri de başlarından aşağı çamur ya da balçık dökmeleridir. Fransız arkeolog ve gezgin Jaques de Morgan "içindeki kötü ruhları dışarı çıkarmak için" ölünün başına bir sopa ile vurulduğu bir cenaze töreninden sözeder (*1895, 39-40*). Pek çok komşu etnik grup arasında da yaygın olan bu arkaik adet artık ortadan kalkmıştır.

Erkek çocuklarının sünneti de bir kutlama gerektirir. Sünnet, geleneksel olarak, çocuğun doğumundan aşağı yukarı beş yıl sonra, yaz sonunda, "kantalup kavunları olgunlaştığı zaman" yapılır. Çok daha yerel bir plânda ve sınırlı sayılarda olmak kaydıyla, Yezdaniliğin bazı mensupları arasında kız çocukları da sünnete tabi kılınmaktadır. Kesim eyleminin kendisi herhangi bir kutlama yapılmaksızın ve mümkünse, "gölcüklerin yaşayan yeşil adamı olan" Hızır türbelerinin yakınlarındaki kutsal ağaçlar altında yapılır (*bkz. Yezdanilik*). Bu uygulama büyük bir gizlilikle ve çok sınırlı sayıda yapılmıştır, zira kendilerine "kötü bir isim" kazandıracağı korkusuyla, Kürtlerin ezici bir çoğunluğu bu uygulamadan nefret etmektedir. Birleşmis Milletler verilerine göre, kız çocuğu sünneti, 26 Afrika ülkesi ile çoğu Ortadoğu ülkesinde çok daha nadiren uygulanmakta ve 100 milyon kadını kapsamaktadır. Bu uygulamanın çıkış yeri ve zamanı hakkında açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ne var ki, yarı-Kürt olan coğrafyacı ve tarihçi Strabo, yaklaşık iki bin yıl önce kız çocuklarının sünnetinin yalnızca Yahudiler tarafından uygulandığını kaydetmiştir *(Coğrafya, 16.ii.37)*. Yine bin yıl önce, İbni Rüşt (*l'alaq el-nefisa,* xxxii. 233) şöyle yazar; "Sünnet edilen ilk kadın Haggar'dı [Mısır'lı]. Bu durum Sarah'ın o'na saldırırken Haggar'ın iki kulağı ile burnunu kesmeye yemin etmesinden kaynaklanıyordu. İbrahim, Haggar'ın yüz şeklinin bozulacağından korkarak Sarah'a bunun yerine Haggar'ın kulaklarının delinmesini ve sünnet edilmesini önermişti. Böyle yapıldı. O zamandan itibaren kulak delme kadınlar arasında bir moda haline geldi. Sünnet ile ilgisi olan hadislerde, sünnetin erkekler için töre/gelenek, kadınlar içinse yalnızca bir erdemlilik olduğu yazılmaktadır."

Ek Okuma ve Kaynakça

İbni Rüşt, Ömer İbni Ahmed, *l'alâq el-nefisa, yay. Qarachanlou* (Tahran: Emir Kabir, 1986); Mokri, Muhammed, *Les rites magiques dans les fêtes de "Dernier Mercredi de l'Année" en Iran* (Tahran: Tehran University Press, 1963);Muhammed, Mokri, "Le Mariage chez les Kurdes," *Revue de la Societe d'Ethnographie* (Paris, 1962); Jacques de Morgan, *Relation sommaire d'un voyage en perse et dans le kurdistan* (Paris, 1895); P.G. Messina, "La celebrazione de Tiragan in Adiabene," *Proceedings of the International Congress of the Orientalists* (Roma, 1938).

DANS

Geleneksel Kürt dansları Balkanlar'dan tutun da Lübnan'a, Kafkasya ve İran'a dek görülen el-ele tutularak yapılan grup dansları geleneği içinde yer alır. Bu dans bi-

çimi Kürtçe'de *govend* ya da *gowend* adlarıyla bilinir (Batı'da daha ziyade Lübnan'daki *Dabka* dansı aracılığıyla tanınmaktadır). Bu neredeyse her zaman çeşitli figürler yapan bir ya da iki kişinin, yapılan dansın geometrik merkezine eklendiği, yuvarlak bir dans biçimidir. Çemberdeki Kürt dansçıları genelde elele tutuşan ve renkli mendiller taşıyan değişken erkek ve kadınlardan oluşur, bunlar özenli hareketlerle mendillerini sallayarak, başta ve arkada bulunan dansçılarla yarı çember içinde hareket ederler. Başı çeken kişi daha çok enerji sarfederek ya da standart hareketlere hoşuna giden hareketleri de ekleyerek sıklıkla geleneksel adım ve hareketleri sergiler.

Grup dansları iki farklı gruba ayrılır. Yavaş ve zarif olanlar, birbirlerine yakın duran ve omuzlarını birbirlerine doğru iten elele tutuşmuş dansçılar tarafından diğer halaylara oranla en hoş ve karmaşık adımlar ile oynanır. Birbirlerinin ellerini bırakmaksızın başı çekenin arkasını dönmesiyle zaman zaman yön değiştirirler. Geriye ve öne doğru birkaç kez gidip gelirler. Bazı yavaş danslarda oyuncular ellerini hemen yanlarındaki arkadaşlarının arkasından uzatarak bir sonraki oyuncuyla el ele tutuşurlar. Erkek-kadın-erkek-kadın biçimi mümkün olduğunda, bu son tarz bütün kadınların arkalarından kadınların ellerini tutmaları, erkeklerin de erkeklerin ellerini tutmaları ile sonuçlanır. Bu ilke dokuma ile aynıdır, aslında dansçılar oynarlarken örülmüş bir ipliği andırırlar.

Hızlı danslarda oyuncular birbirlerinin ellerini gevşetir, dans temposu hızlandıkça dağılırlar. Bu dans türünde de oyuncular çemberin etrafındayken, yüzlerini ya çembere ya da başı çekenin arkasına dönerler.

Çeşitli figürler yapan iki tekil dansçı halay çemberinin merkezinde bulunduğunda, birbirlerine dönük durur, mendillerini sağa sola sallayarak geleneksel belirli adımlarla Kafkas danslarında olduğu gibi diz üstüne düşerek ve ardı sıra hızla ayağa kalkarak dans eder. Ancak ortada çeşitli figürler yapan dansçıların hareketlerini nöbetleşe yaparak bir aşk öyküsünü canlandırmaları daha sık görülen bir durumdur. Danslardan birinde dans eden kız, kendisine sırasıyla para, takı ve kılıç veren erkeği reddeder. Ama o'na çiçek verildiğinde erkeği kabul eder (*bkz. Halk Kültürü*).

Kürdistan'in farklı parçalarında bu türlerin birçok varyasyonu görülür, Kuzeybatı Kürdistan'da, örneğin Dersim Dımılileri'nin dansları en güzel olanıdır.

Hoy Nare, Yala, Niri, Dersim, Şexane, Çepik ve *Helparika* hızlı halaylar arasında en yaygın olanlardır. *Çepik*'te ortada figürler yapan dansçılar, aşık oldukları aynı kişi uğruna ya da sadece eğlence amacıyla iki kişi arasında yapılan bir kavgayı tasvir eden dansı icra etmek için zaman zaman sopa kullanırlar.

Oyunculara genellikle davul *(Dıhul)* ve güçlü bir obua *(Surne/Zurne)* sesi eşlik eder. Daha az görülmekle birlikte müzikal gruba saz da eklenir ya da *Zurne* yerine çalınır (*bkz. Müzik*). Özellikle Güney Kürdistan'da halay müziğine sözlerle eşlik eden şarkıcıların da katılmasıyla müzisyenler ikiye katlanır.

Dans, Kürtler arasında giderek sosyal ve siyasal bir ifade tarzı haline gelmiştir. Kültürlerinin Türkiye'de kuşaklar boyunca ve Suriye'de oldukça uzun bir süre engellenmesi ya da katı biçimde yasaklanmasıyla birlikte, Kürt dansı yapmak, yerel baskıcı kuralları ihlal etmek ve grubun kimliğini ortaya koymak anlamına gelmektedir. Bu yüzdendir ki, herhangi bir Kürt toplantısında "Kürdistan'ın içinde ya da dışında", Kürt savaşçıları olan *peşmergelerin* gerilla üniformaları içinde, Kürt politikacı, aka-

demisyen ve profesyonellerinin ise batı tarzı giysileriyle aynı dansı yaptıklarına, aynı temayı ifade ettiklerine tanık oluruz. General Mustafa Barzani, "dans edemeyen kişi Kürt değildir," derdi.

Buna rağmen, global köy Kürdistan'ı da tükettiğinden dolayı, bireysel danslar giderek daha fazla popüler olmaktadır. Büyük şehirlerdeki genç kuşak kararını çoktan vererek, geleneksel kutlama, bayram ya da ulusal gösteriler dışında, Batılı modern dans tarzından yana tavır koymuştur.

Ek Okuma ve Kaynakça

T.F. Aristova, "Poyezdka k Kurdam Zakavka'ya," *Sovyetskaya Etnografiya* V I (Moskova, 1958).

MÜZİK

Kürt müziğinde kökleri eski çağların derinliklerine uzanan öğeler bulmaktan daha tabii bir şey olamaz. Kürt müzikal mirasının kökleri, hiç kuşkusuz, birçok birinci sınıf doğuştan müzikolog ismin Ortadoğu'nun makamlı müzik sistemi üstüne eserler yazdığı Ortaçağa dek uzanır. Bu müzikologlardan ikisi hemen öne çıkar: *Risaletü'ş Şerefiyye ve Kitabü'l Edvar*'ın yazarı olan Safiyüddin Urmevî ve, *Cevahir ül-Nizam fi Marifat ül-Efgani*'nin yazarı olan Muhammed'ül-Katib Erbili (1287-1354) Safiyüddin Urmevî (öl. 1294), 'Sistematikçi" müzik ekolünün kurucusu kabul edilir. (Wright 1978). Bu ekol dikkatini Ortadoğu'da egemen olan makamlı müziğin başka özelliklerin yanısıra, aralıklarının ve skalar aralık sekanslarının analizinde yoğunlaştırır. Ortadoğu müzikolojisi alanında yazılmış en özgün ve sistematik eserlerin bu ekol tarafından üretildiği genel kabul gören bir değerlendirmedir. Erbili, Kürt müziğinin karakteristik özelliklerine bir oranda ilgi gösterirken, Urmevî spesifik olarak Kürt müzik mirasına ilişkin hemen hemen hiçbir şey yazmamış, ilgisini asıl olarak Abbasi döneminin son günleri Bağdat'ının yüksek sosyetesinin müzik ekolüne yöneltmiştir. Araplar ve Kürtler dahil olmak üzere İranî halkların etnik müzik mirasını incelediği *Risaletü'ş Şerefiyye*'yi ancak, Bağdat Moğollarca talan edildikten ve kendisi de esir düştükten sonra, kültürlü Moğol baş veziri Nasreldin Tusi'nin talebi üzerine yazacaktır.

Kürt müziği hakkında daha da fazlasını ise Ortaçağ'da yazılan bir İsmaili çalışması olan *Rasâ-ül İhvan el Sâfa* adlı eserde bulabiliyoruz. Eser, Kürt müzik mirasının gam(dizi), melodi ve enstrümanlar açısından Fars, Arap ve diğer birkaç müzikal gelenekten açık farklılığının altını çizer.

Ortaçağ'da öne çıkan başka Kürt müzisyenler de vardır. Bunlardan Ziryab, yerel müzisyenleri kendine özgü tarzıyla eğitmesi ve Doğu müzikal geleneğini Müslüman İspanya'ya taşımasıyla özellikle önemli bir isimdir. İbrahim ve İshak Musulî, İslam dinine geçmiş olan bu iki Kürt Yahudisi, Mezopotamya ve İrani dünyanın yerel müzik üslupları hakkında yazılmış birçok birinci sınıf eserin yazarları ve bu müziklerin icrasında olağanüstü yetenekli birer müzisyen ve müzikolog olarak bilinirler.

Modern Kürt müziği, bu sanatçı ve saha araştırmacılarını yetiştiren ve besleyen Ortaçağ Kürt müzik birikiminin mirasçısıdır. Bu erken dönem eserlerinden bu yana, Kürt müziği konusunda bizzat Kürtler ya da başkaları tarafından çok az şey yazılmış-

sa da Kürt müziği, bazen Kürt dinleyicileri bile Kürdistan'ın diğer ucundan ya da dağların doruklarından gelen bir parçayı ilk defa dinlediklerinde müziğin kimliği konusunda tereddüde düşüren bir çeşitlilik ve zenginlik taşımayı sürdürdü.

Ortaçağ Kürdistan Müziği: Genelinde şarkı söylemenin çalgıcılığa oranla ne denli önemli olduğu konusunda herhangi bir kayıt bulunmasa da, Musulîler'in ve Ziryab'ın çalgıcılığın yanında şarkıcı da olmaları bu ikisi arasındaki sıkı bağı gösteren bir kanıt olarak kabul edilebilir. Her halukârda, modern Kürt müziğinde enstrümantal seslere sözle eşlik etmek müzikal icranın gerekli ve asli bir öğesi olarak görülür; tamburanın tellerine vurmak, davul çalmak ya da flütü üflemek gibi. Yegane eksiksiz müzikal form, şarkıdır.

Nasıl ki melodinin kendine has prelüd (açılış), kreşendo (yükseliş) ve finalleri olması gerekiyorsa, şarkı sözleri de bir konu içermek, bir öykü anlatmak ve makul bir akışı izlemek durumundadırlar; müzik muayyen bir makam içinde çeşitli melodilerle akıp giderken, sözler de bir konu ve bir anlatım yapısına sahip olmalıdır. Kısacası, Kürt halk şarkıları, müzik eşliğinde anlatılan öykülerdir. Ve aslında, sözler söylenmediğinde bile Kürt dinleyiciler, müziğin, öykünün tek başına müzikle anlatıldığı bir "sessiz" şarkı olarak kabul ederler.

Tam tersi durumlar da mümkündür; şarkılar, müzikal enstrümanların eşliği olmaksızın, yalnızca sözlerin terennümünden ibaret de olabilir. Bu gibi durumlarda şarkıcı, şarkının gerekli koşullarını yerine getirebilmek için, sözler arasındaki boşlukları özel bir anlamı olmayan tek heceli *lê lê lê* ya da *lo lo lo* gibi sözcüklerle "müzik yaparak"doldurur. Güney ve Doğu Kürdistan'da, Kuzey ve Batı Kürdistan'ın bu tek hecelilerinin sessiz harfleri düşer. Güney'de, isminden de belli olacağı gibi melankolik ve hüzünlü durumlara özgü olan *turaxwenî*, yani "hüzünlü söyleyiş" üslubunda ise, sesli-sessiz harfleriyle hece bütünüyle yok olur; standart bir makamla tam bir uyum içinde, melodik bir biçimde ve kesintisizce akan yumuşak sesli sedalara dönüşür. Bazı durumlarda, bu enstrümansız "müzisyen" *turaxwênî*'ye hüzün yüklü bir-iki sözcük de katabilir.

Öykülü Kürt şarkılarında dört değişik tema kullanılır: Kahramanlık, aşk, dini ve günümüzde eklenen bir tema olarak politik temalar. Kahramanlık şarkıları, Kürtlerin *chanson de geste*'leri, geleneksel olarak, geçmişte yaşamış kahramanları ve mertlik efsanelerini gerçek Palewan'lar biçminde yücelterek anlatırlar. Kürdistan'ın bu yüzyıl başındaki bölünmesinin ardından bu üslup, dinleyicilerde ulusalcı duygular uyandırmak amacıyla, gitgide artan oranda politik ve ulusalcı sözler içermeye başladı. Klasik Kürt şairlerinin yurtsever temalar taşıyan ve nadiren bestelenmiş olan şiirleri, bugün büyük çabalarla günyüzüne çıkarılmakta ve sevinçle karşılanan "orijinaller" olarak ortalığı kaplayan binlerce modern yurtsever şarkı arasında yerlerini almak üzere şarkılara uyarlanmaktadır. Eski Sovyetler Birliği"nde ise Kürtler bu türden temaları, "Komsomol Marşı" ya da "Mayıs Şarkısı" gibi propaganda şarkılarına uyarlamışlardı *(Aristova 1958)*. Öte yandan, bu çağdaş bayağılıklar geleneksel ozanları pek etkilemedi; ve bu ozanlar, Kürdistan'ın en kıyı-köşe bölgelerinde bile saklı kalmış Kürt sözlü kültür mirasının son taşıyıcıları olarak duruyorlar.

Part dönemi (M.Ö. 247-M.S. 227) boyunca bölgede, ustaca örgütlenmiş ve repertuarlarında Mithraik yaradılış efsanesi *Mithrakân*'ın kaydadeğer bir role sahip olduğu bir ozanlar ve halk hikâyecileri "*gosân*" ağı mevcuttu; ancak, ozanlık ve balad gel-

eneği, hemen hemen bütün Hint-Avrupa halklarında ve bu kültürlerden derinden etkilenmiş diğer halklarda, sözgelimi Türkî halkların kültürlerinde de mevcuttur. Eğer bu sanat ve geleneğin Kürdistan'da ne zaman başladığını saptamak gerekecekse, ihtiyat payı bırakarak, Arilerin Kürdistan'a gelişi makul bir başlangıç tarihi olarak kabul edilebilir.

Gezgin Kürt ozanları ya da *Çargar*'lar, destansı kahramanları ve onların savaş alanlarında olduğu kadar aşk alanındaki serüvenlerini de anlatan şarkılar söylerler. Çariga adı verilen bu destanlar, bir tambura ya da kemençe eşliğinde icra edilirler. Bir Çargar'ın sunabileceği Çariga sayısı, kendisi için bir gurur kaynağıdır. Çargarlar, aynı destanın, sözgelimi ünlü *Mem û Zîn* destanının birçok versiyonunu sunabilirler. Başka popüler hikaye örnekleri olarak, trajik bir aşk destanı olan *Ferhad û Şîrîn* ve bir kahramanlık destanı olan *Dem Dem (Dım Dım)* Baladı sayılabilir.

Gezgin ozanlar, gerektiğinde, müzikal olmayan "aralarda kafiyeli dizeler şarkı biçiminde söylense de asıl olarak müziksiz olan" hikayeler de anlatırlar. Oldukça popüler olan "kış öyküleri" bu tür durumlarda işe yararlar.

Modern Kürt şarkıcılarının hepsi değilse de çoğu şarkılarını bizzat kendileri birşeyler çalarak söyleme geleneğini sürdürmektedirler. Ama bu gelenek, Kürt müziği artık Batı kalıpları içinde şu ya da bu oranda ustalıkla düzenlenmiş olarak orkestralarda icra edilmekte olduğundan, gitgide yaygınlığını yitirmektedir. Modern şarkıcılar dil tercihlerinden dolayı iki kategoriye ayrılırlar: Ulusalcı ya da başka saiklerle yalnızca Kürtçe söyleyenler ve ikincisi, esasen Kürtçe dışında dillerde söyleyen ve ününü Kürdistan dışında kazanmış olan ama bir yandan da Kürtçe söylemeyi sürdürenler. Bu iki kategori, belli bir esneme payıyla, modern Kürt ressamlarını sınıflandırırken de kullanışlıdır. İlk grup sanatçılara en ünlü örnekler olarak Tema İzzeddin, Arif ve Hasan Cizrewî, Aramê Tîgran, Şîrîn ve son olarak, Şivan Perwer sayılabilir. Şu sayılan isimlerin hepsi değilse de çoğunluğu aynı zamanda toplumsal alanda da aktif isimlerdir ve Kürtlerin ulusal emellerine hizmet amacıyla da şartı söylemektedirler.

İkinci gruptan en bilinen isimler ise Perry Zangana, Feqiyê Teyran, Shahram Naziri, Hüseyn Albuszi ve Kamkar Kardeşlerdir. Bu isimlerden sözgelemi Perry Zangana, Kürt halk şarkılarını modern enstrümanlara uyarlamış olan başarılı bir opera şarkıcısıdır ve neredeyse her gösterisinde -programında, Batı müziğinden bir arya ya da bir Fars *gazel*'i, (ne olursa olsun) finali bir Kürt şarkısıyla yaparak böyle bir sürprizi hiç beklemeyen izleyicilerini şaşırtır. Feqiyê Teyran'ın, ninniler dahil, en yaygın ve gözardı edilmiş Kürt melodilerini teatral ögelerle bezeyerek kullanması ve istisnai yeteneği Kürt dinleyicileri olduğu kadar Türk ve Batılı dinleyicileride büyülemektedir.

Şarkının sözlerinin içeriği ve doğası, müzisyen/şarkıcının söyleyeceği parçayı sunarken verdiği isimden anlaşılabilir. Çoğunlukla dörtlük formunun kullanıldığı ve adı Goran Kürtleri'nden gelen bir şarkı üslubu olan *Goranî*, Batı aryalarından çok da farklı olmayan görece uzun aşk şarkılarına özgüdür. Adını tarihi bir Kürt göçebe aşireti olan Kalhurlar'dan alan *Kalhurî*, sıradan işçiler, avcılar ve seyyahlara özgü temalar etrafında dönen ve bu kesimlere atfedilmiş bir şarkı söyleme üslubudur. *Beytler* ise aşk temalarına hasredilmiştir ve birbiriyle kafiyeli iki mısradan oluşan birimlerden mürekkeptir, çoğu zaman geçmişin ünlü şairlerinin eserlerinden alınmışlardır. *Dilok*, dans müziği üstüne söylenen ve oldukça kısa mısraların bir araya geldiği bir form

iken, *hayran* umutsuz aşkın üzünsüttünü ve gurbetin acılarını anlatmak için kullanılan bir şarkı üslubudur. *Qatar*, standart bir melodinin bütün özellik ve teferruatlarıyla formel bir biçimde söylenişidir (*Schneider 1991*).

Belute (bêlîte): Koro halinde söylenir ve bir dans havasında kullanıldığı gibi bir modern politik propaganda marşında da kullanılır. Sufî dervişlerce kendi mistik şarkılarını söylerken kullanılan üsluba *laya* adı verilir. *Lawik* ise *chargarların* kahramanlık masalları anlatırken başvurdukları bir şarkı üslubudur.

Kullanılan geleneksel enstrümanlar, kentlerden kırlara büyük bir çeşitlilik arzeder. Kentsel olmayan halk müziğinde kullanılan enstrümanlar şunlardır: *Zirne* (güçlü bir obua çeşidi), *duzale* (çiftli klarnet), *tenbûr* (tambura), *fîq* (kamış flüt), *dahol* (iki yönlü çalınan büyükçe davul) ve *tumbalak* (dümbelek). *Şimşal* ya da *şamşal*, büyük kamış flüt ise daha yerel bir enstrümandır.

Saz, ülkenin bir ucundan diğerine her yerde rastlanan ve birçok çeşidi olan telli enstrümanlara verilen ortak isimdir. Bir sazı, nereden geldiğini bilmeden tarif etmeniz mümkün değildir. İşi daha da karmaşıklaştıran bir durum olarak, Kürt kent merkezlerinde saz sözcüğünün sitar benzeri Fars enstrümanlarını kapsayan genel bir terim olarak kullanıldığı da olur. Bu karmaşık görünen anlambilimsel ve teknik jargonu bir yana bırakırsak, davul veya dünbeleğin eşlik ettiği neşeli bir zurna sesi, insanın Kürdistan dağlarında en fazla duyabileceği müzik sesidir.

Gezgin ozanlar yalnızca bir tambur ya da *kemançe* (çello gibi dikey tutularak çalınan bir yaylı çalgı) kullanırlar. Kent müziğinde yerli yabancı birçok başka enstrümana da rastlanır.

Hint müziği gibi Kürt müziği de oktavı keşfetmiştir. Perslerde, birçok Orta Asya halkının müziklerinde ve Afgan müziğinde olduğu gibi Kürt müziği de makamlı bir yapıya sahiptir. Makam için kullanılan terim, dessga (Farsça *dastgâh*'dan) ya da *Maghâma*'dır (Arapça *maghâm*'dan). En yaygın kullanılan geleneksel makam, Kürt gamı yani *bayat-i kurdî* makamıdır. Bu gam Kürtlere komşu olan etnik grupların birçoğunda aynı isim altında ve yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Bazıları bu makamın Kürt müziğinde kullanılan (ya da kullanılması gereken) tek makam olduğunu iddia etmektedir. Geleneksel Kürt müziğinin tek bir makamdan başkasını kullanmadığı kabul edilecek olsa bile, bu yalnızca, yalınlığını en eski haliyle bugüne dek koruyabilmiş bu müziğin antik niteliğinin ifadesi anlamına gelecektir. Ve zaten, Kürt müziğinde tek bir makamın kullanıldığı doğru bir tez değildir. Tek-makam hipotezini hemen yanlışlayan bir gerçek olarak, sözgelimi, bütün Kürt anneleri tarafından söylenen ninnilerin hepsinin *Humayûn* makamında olduğunu belirtelim. Her halûkarda, *bayat-i kurdî* makamı, İspanyolların flamenko ya da Antik Yunan'ın *Dor* makamının aynısıdır ve (eğer bir etkileşim sözkonusu ise) kimin kimi etkilediği konusunda fazla bir şey söylenemez. Dinleyicilerin zevk ve takdir duyguları çerçevesinde serbestçe doğaçlamalar yapan Kürt müzisyenler için, makam ya da makamların çizdiği sınırlar içinde, elbette oldukça geniş bir melodi repertuarı mevcuttur. Doğaçlama, Kürt müzisyenlerinin en ayırdedici özelliği olsa da, müzisyen standart makam ve melodilere titizlikle riayet etmek durumundadır ve eder de. Sıradan insanlar, belki nasıl çalınacağını bilmezler ama, deneyimsiz bir müzisyen melodinin izin verdiği sınırların dışına çıktı mı bunu hemen farkedip ifade edebilirler.

Kürt müziğinin tarihi, önceki ve (daha ilginci) sonraki dönemlere oranla en iyi Ortaçağ'da belgelendirilmiştir. Bir İsmaili çalışması olan *İhvan-ı Safa Risalesi*'nde İran ve Arap müziğiyle birlikte ele alınan dört gelenekten biri, Kürt müzik geleneğidir (*Wright 1978*). Risale'nin sunduğu bilgi, Kürt müziğinin evriminin, beslendiği istisnai mirasın ve ulaştığı menzilin incelenmesinde paha biçilmez bir değere sahiptir.

Bugün Kürt müziği üslup ve haleti ruhiye açısından büyük yerel çeşitlilikler gösterir; ülkenin yayıldığı alanın o çok savruk yapısı ve bu engebeli arazinin yaratacağı ileşitim zorlukları düşünüldüğünde her zaman da böyle olmuş olsa gerek. Kuzey ve Batı Kürdistan müziği, insana kolayca Türk, Yunan ya da Balkan müziklerini çağrıştıran güçlü bir Anadolu tadı taşır. Kuzeydoğu Kürdistan'daki müzikal üslubu, geleneksel Ermeni ve Kafkas müziklerinden ayırdetmek, elbette sözleri dışında, oldukça zordur. Kürdistan'ın Arap ovalarına komşu bölgelerinde, özellikle de Suriye ve Irak Kürdistanı'nda müzik, Bereketli Hilal bölgesindeki geleneksel Arap müziğinin hızlı ve neşeli ritmini devralmış gibidir. Güney ve Doğu Kürdistan'da, İran yaylasının müzik üslubunun, çok makamlı yapısı dahil etkileri, bizi bu bölgedeki Kürt müziğini Kürdistan'ın geri kalan bütün bölgelerinden tümüyle ayrı bir yere koymaya zorlayacak denli güçlüdür. Bölgenin en az 16. yüzyıldan beri Fars/İran Devletinin bir parçası olageldiği düşünülürse, bu durum hiç de şaşırtıcı değildir. Sözkonusu bölgenin müzikal üslubu, Kürt müzik üslupları arasında en hüzünlü ve en incelikli olanıdır.

Bir Kürt için kendi ulusal müziğini dinlemek öyle kolay tarif edilebilecek bir deneyim değildir. Kürt müziğinde, kendisini bilen tek bir Kürt müzikal kimliğinin mevcudiyeti konusunda kuşkuya düşürecek denli çok sayıda farklı etki ve deneyim kaynağının, ve birden fazla evrim çizgisi varyantının varlığından söz edilebilir. Bu denli bol çeşitlemenin ortasında, kendisini de "tüm bunların, hepsinin birden Kürt müziği olduğu" konusunda ikna etmek durumundadır. Ancak, bir uçtan bir uca oldukça uzun mesafelerin katedilmesini gerektiren bir coğrafyaya yayılmış olan ve farklı halklar, kültürler ve müzik üsluplarıyla komşuluk eden ulusların müzik üsluplarının öyküsü hep böyle değil midir? Kürt müziği de bütün bu etkileri (ve en eski formlarıyla) kendi bünyesinde barındırmaktadır. Eğer Kürdistan fiilen parçalanmamış olsaydı ve Kürtler bölgede merkezi bir hükümetin elektronik kitle haberleşme araçlarına, müzik okullarına sahip olabilselerdi, son 75 yıl, Kürt müziğinde halen mevcut olan çarpıcı çeşitliliği kesinlikle homojenleştirecek (ve yavanlaştıracaktı).

Günümüzde, bölünmüş ülkelerin çeşitli parçalarından gelen Kürtlerin, diasporada birbirleriyle iletişim içinde oldukları, radyo ve televizyon dalgalarının devletlerin o aşılması zor sınırlarını yarıp geçtikleri düşünülürse, Kürt müziğinin artık (gecikmiş olarak ve ne yazık ki) homojenleşme ve standardizasyon yolunda adımlar atacağı öngörülebilir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Brooklyn, New York'taki Kurdish Library'nin müzik koleksiyonu özellikle değerlidir. Yine, Ralph Solecki, *Kurdish Folk Songs and Dances* (New York: Ethnic Folkways Library, Albüm no: FE 4469, 1955); Christian Poche ve Jochen Wenzel, *Musical Sources: Kurdish Music* (Berlin: Unesco Collection, Modal Music and İmprovisation, V I-4 n.d, Philips music record); T.F. Aristova, "Poyetdka Kurdam Zakavka'ya" *Sovetskaya Etnografiya* V I (Moskova, 1958); Robin Schneider, yay.., *Kurden im*

Exil: Ein Handbuch Kurdischer Kultur, Politik und Wessenchaft (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt un Medico International, 1991) bölüm 2; O. Wright, *The Modal System of Arab and Persian Music AD 1250-1300* (Oxford University Press, 1978).

TİYATRO VE SİNEMA

Kürdistan'da, Güneyde ve Doğu Kürdistan'ın bazı bölümlerinde odaklanmış olan oldukça eski bir köy tiyatrosu geleneği vardır. Bu güne kadar ulaşan yerli teatral tarz, öykü ve biçimlerin şaşırtıcı zenginliği, özellikle (Doğu ve Güney Kürdistan'ın bulunduğu) İran'da istisnai bir başarı ve ün kazanan çok sayıda çağdaş oyun yazarının, romancının, sinemacının ve aktörün ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir.

Bu sanatın Kürt tarihindeki köklerine inmemiz gerekirse, en azından Helenistik döneme (İ.Ö. 4.yy ile 2.yy arası) dek gerilere gitmemiz gerekebilir. O zamanlar Zagros Dağlarında çok sayıda Yunan tarzı şehir-devlet kurulmuştu ve onların siyasal çekim merkezi de modern Luristan'dı. Bu Yunanlılar ve onların Helenleştirilmiş yurttaşları kısa süre içinde kendi gözde geçmiş dönemlerini yeniden yaratmışlardı: Tiyatro ve jimnazyum. Kaynakları ne olursa olsun, bu iki olgu, köy tiyatrosu biçimiyle (özellikle Güney ve Doğu Kürdistan'da), köy meydanlarındaki güreş müsabakaları ve şehirlerdeki jimnazyum olarak (Kürdistan'ın her tarafında) ortalama Kürdün gözde geçmiş dönemi olmaya devam ediyor.

Yaygınlıklarına rağmen bu teatral sunumlar, temaları itibariyle basittir ve bu yüzden sahnelenmeleri kolaydır. Güney Kürdistan'da bu tür oyunlardan birinde, yerel değirmenci sakalını unla kaplayarak oyundaki ihtiyar adam olurken, bir çocuk, bir kadın akrabasından ödünç aldığı eşarbı başına bağlayarak kadın oyuncu olur. Bir taş parçası, değerli bir ticari eşya rolü oynar, ip bağlanan bir yastık oyuncak keçi vazifesi görür ve iri cüsseli bir kadın elleri ve ayakları üzerinde yürüyüp inek sesi çıkararak ineği temsil eder. Hafif bir ağırlığı olan yaşlı bir kadın, onun kalçası üzerine binerek ineğin sahibiymiş gibi onu sürer. Her köylü bir işe yarayacak destekleyici şeyler getirir ve bir oyuncu oyunun ortasında bitkin düştüğünde, onun yerini başka bir köylü alır ve tümü de kalabalığa neşeli ve eğlenceli bir zaman geçirtir.

Kuleka Keli (balkabağı dikme) ya da *Bussan Bussan* (sebze bahçesi) iki kişilik bir oyundur. Bu oyunun bir versiyonunda, oyunculardan biri diğerinin arkasına gizlenir ve kollarını diğerinin kollarının altından uzatarak kendi kollarının oyuncunun kolları olduğunu iddia eder. Öndeki kişi kollarını arkasında saklar ve bir hikaye anlatırken, arkadaki kişi hikayeye uygun düşen akıllıca el hareketleri yaparak izleyicileri eğlendirir.

Aslında bir pandomim olan iki kişilik oyunun bir başka versiyonunda ise, oyuncular komik biçimde çubuk vuruşlarıyla birbirlerinin bedenlerini taciz ederler ve bu tür oyunlar, Chaplin tarzı oyunların bitiminden çok da farklı olmayarak, her defasında ahlâki bir mesajla biter.

Nihayet, içindeki tüm konuşmaların uyaklı olduğu ve oyuncuların uyakları önceden ezberlemeleri gereken oyunlar da vardır.

Bazı oyunlar gerçek insanlarla karışmış kukla gösterilerini de kapsar. Giysilerin kollarına ve paçalarına değnekler yerleştirilir ve bunlar perde arkasından ömürlük kuklalar olarak oynatılır. Bununla birlikte, karışık oyunlar, kukla gösterileri ve türev

oyunlar, diğerlerine oranla daha azdır, çünkü bunlar yoğun bir ön hazırlığı ve toplum içinde ancak çok az kişinin sahip olabileceği bir el becerisini gerektirmektedir.

Oyunlar köy cemaatinin çiftçilik yapmayan köy bekçileri, berberler, eğer hamam varsa hamamcılar gibi üyeleri için aynı zamanda ekonomik bir gelir teşkil eder. Bunlar, sonbahardaki hasat mevsiminin sonunda, köy evlerinin eşiğine gittikleri (varsa sofaya girdikleri) bir oyun çıkarırlar; oyunda bir adam ile karısı arasında evin masrafları yüzünden tartışma ve kavga vardır, başkaları da çocukların ve aracıların rolünü oynar. Bu oyun vesilesiyle toplanan şeyler oyuncuların kışlık erzağına eklenir.

Gölge tiyatrosu olan *Kose Geli*, Güney Kürdistan'da, halk tiyatrosu karşısında baskın olduğu Batı ve Kuzey Kürdistan'da olduğundan çok daha az yaygındır. Aslında Anadolu'da 16.yy'dan beri Türk kökenliler büyük bir heyecanla, *Karagöz* olarak adlandırdıkları bu teatral sanatı benimsemişlerdir. Gölge oyununun Kürdistan ya da genel olarak Ortadoğudaki kökeni hakkında herhangi bir fikir birliğine varılamamıştır. Muhtemelen, zaman zaman savunulduğunun aksine, gölge oyunu bir Mısır oyunu değildir, zira Mısır'daki gölge oyunu adı bile Türkçe'dekinin bozulmuş halidir. Platon'un, kendisinin söz konusu sanata aşina olduğuna işaret eden bazı dolaylı açıklamaları vardır. Ama bu bile oyunun kökenini değil, yalnızca bölgedeki antikitesini teyid eder.

Bu yerli Kürt oyunları, İran, Irak ve küçük Kürt Şii cemaati arasındaki duygusal oyunlar Şii geleneğinden tamamen farklıdır, onlar bu teatral sunumlara eklenmiş birer karşılamadan ibarettir. Her halükârda, Şii olmayan Kürtler arasında duygusal oyunlara rastlanmamaktadır.

Köy tiyatrosu geleneğinin, Kürt halk kültürü içinde derinlemesine kök salan uzun bir şarkıcı ve gezgin hikâye anlatıcıları geleneğinin doğal bir karşıtı olduğu anlaşılıyor (*bkz. Müzik*). İnsan doğal olarak, geleneksel Kürt tiyatrosunun zenginliğinin, onu keşfedecek büyük bir modern literatürün ortaya çıkışını teşvik etmesini bekler. Sahip olduğum en son bilgilere göre, bu hâlâ da, en azından Batı dillerinde gerçekleşmemiştir. Öte yandan, Kürtçe ve diğer Ortadoğu dillerinde, geleneksel Kürt tiyatrosunu ele alan pek çok eser bulunmaktadır. En son eserlerden biri, kendisi de bir oyun yazarı, romancı ve çocuk hikâyeleri yazarı olan Ali Eşref Dervişhan'ın, yerli Kürt köy tiyatro oyunlarının zengin bir derlemesini içeren eseridir. Dervişhan, *Kurdish Fables, Theatrical Plays and Games* (1988) [Kürt Masalları, Tiyatro Oyunları ve Oyunlar] eserinin ikinci cildinde, pek çok oyunun olay örgüsünü vermekte, onların hazırlanışını, prodüksiyonunu ve sahnelenmesini açıklamaktadır.

Bu tür yerli Kürt temalarının Türkiye ve İran'da büyük bir beğeni toplayan iki sinema filminin prodüksiyonuna kaynaklık ettiğini belirtebiliriz. Ali Muhammed Afgani (kendisi Kirmanşah yerlisidir) tarafından yazılan *Bayan Gazel'in Kocası* adlı roman, kocası ikinci kez evlenen bir Kürt kadınının yaşamını konu alıyordu. Kitap 1961'de İran edebiyat çevrelerinde büyük bir sansasyon yaratmış ve uzun bir süre ülkede en çok satan kitap olmuştu. Kitabın açık teatrel nitelikleri onun daha sonra tiyatroya, televizyona ve popüler bir sinema filmine uyarlanmasını kolaylaştırmıştı. *Yol* filmi ise, Türkiye Kürtlerinden olan aktör ve sinemacı Yılmaz Güney tarafından çekilmişti ve bunalımlı bir ekonomi ile eğitimsiz bir toplumun, Kürdistan'ın modern dünyaya adım attığı bir çağda, sıradan insanlar arasında, kadın ile ailesi arasındaki ilişkiler üzerindeki et-

kilerini işliyordu. Yılmaz Güney'in kendisi Türkiye'de hapis cezasını çekerken, filmi önemli Uluslararası ödülleri kazanarak, büyük bir başyapıt olarak övülüyordu.

Oldukça takdir edilen yeteneklerine rağmen, gerek Afgani gerekse de Güney, neredeyse yalnızca Kürt temalarını kullanmışlardır ve bu anlamda sanatsal açıdan "bölgesel" çalışmalar olarak adlandırılabilirler. Olay örgüsü ya da oyuncuları onları Kürt duygularından nadiren ayırmaktadırlar ve onları hiçbir zaman herhangi bir kişi olarak değil, Kürt bir kişi olarak ele almaktadırlar. Ne var ki, bu yaklaşım Kürt oyun yazarları ve film yapımcıları arasında fazlaca yaygın değildir.

Ek Okuma ve Kaynakça

Yurtdışında yaşayan bazı Kürt oyun yazarları ve film yönetmenlerinin değerli biyografileri Robun Schneider'ın *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991), bölüm 2; ayrıca bkz. Ali Eşref Dervişhan, *Kurdish Fables, Theatrical Plays, and Games* (Tahran: Neşr-i Ruz yayını, 1988), metin Kürtçe ve Farsça'dır. Ortadoğu'daki kukla oyunları ve gölge tiyatrosu hakkındaki kısa bir tanıtım için bkz. Ian Rypka, *History of Iranian Literature* (Dordrecht, Hollanda: reidel, 1968), 688-91.

DEKORATİF DESENLER VE MOTİFLER

Kürdistan'da bütünlüklü bir sanat okulunun varlığından söz edebilmemizi sağlayacak yeterlilikteki arkeolojik kanıtlar Halaf dönemine uzanır (M.Ö. 6000-5000 dolaylarında). Akdeniz'deki Amanos sıradağlarından tutun da, Güney Kürdistan'daki antik Ali Kuş tümseğine kadar, günümüz Kürt topraklarında yerleşik hemen bütün halkların çömleklerindeki dekoratif motiflerde belirgin bir sanatsal bütünlük görülür. Halaf kültürünün güney sınırları, Kürdistan sınırları gibi, çiftçiliğin ve düz ovaların başlangıcı ile çakışır. Türkiye sınırları içinde yer alan stratejik Kuzey ve Kuzeybatı Kürdistan'da daha az arkeolojik kazı yapılmasından ötürü, bu kültürün kuzey sınırları daha az bilinir *(bkz. Harita 12)*. Halaf kültürüne mensup halkların sanatsal uyum düzeyi, bazılarının farklı bir etnik kimliğin varlığını ortaya atmalarına yol açacak kadar yüksek bir düzeydir (*Roaf 1990:51*).

Halaf kültürü daha çok, çift gözlü fırınlarda pişirilen, büyüleyici ve rengarenk biçimde boyanmış çömleklerin zenginliği ile tanınır. Bu desenlerin çoğu için, bu topraklarda yetişen zengin yaban çiçekleri çeşitliliğinin model alındığını görmek hiç de zor değildir ve daha da şaşırtıcı olan şey, Halaf dönemine ait desenlerin Kürt tekstil ve dekorasyonlarındaki motiflerde bu güne dek taşınmış olmasıdır (*Mellaart 1975*).

Farklı desenleri ve kayda değer işçiliği sayesinde, Halaf çömleğini tanımak görece kolaydır. Bu haliyle, söz konusu kültürün sınırları dışındaki pek çok yerleşim yerinde bulunmuş olan Halaf çömleği, bu dönemde Kürdistan ve dışındaki ekonomiler arasında 16. yüzyılın başlangıcına dek bütün Kürdistan ekonomisini destekleyen aktif bir ticarete işaret eder (*bkz. Ticaret*).

Kürt kültür tarihinde Halaf kültürünü, M.Ö. 3000 yıllarında başlayıp Hint-Avrupa göçmenlerinin Kürdistan'a gelişine ve M.Ö. 2000 yıllarının ortasında Kürt toplumu ve kültürünün Aryenleştirilmesine kadar süren Hurri dönemi takip eder (*bkz. Ta-*

rihsel Göçler). Hurri kültürü döneminde komşu halklar arasında ticaretin izlerine ve Kürdistan ile Mezopotamya , İran Platosu ve daha ötelerdeki ülkeler ile yapılan aktif bir ticaret ve düşünce alış verişinin kanıtlarına rastlamaktayız (*Mellink 1966*). Zêwe ve Hasanlu arkeolojik ören yerlerinde bulunan Hurri döneminin son zamanlarına ait el yapımı aletler, Kürdistan'da halen devam eden Aryen kültürüne geçiş sürecine tekabül eder.

Doğu Kürdistan'da Zêwe höyüğünde bulunan el yapımı aletler (antik Manna Şehri İzzibia) bu antik çağ Kürtlerinin en ilginç desenlerinden bazılarını içerir. Paha biçilmez parçalarının hâlâ satıldığı dünyanın bütün sanat galerileri tarafından iyi bilinen "Zêwe Hazinesi", sadece modern Kürt dekoratif desen ve motifleri ile Halaf kültürünün desen ve motifleri arasında bağ kurmakla kalmaz, ama aynı zamanda antik çağ Kürtlerinin dine dayanan sanat ve mitolojileri hakkında ipuçları verir (*Godart 1950*). Zêwe hazinesine, bir diğer Manna şehri olan Hasanlu'da (Şnu'nun doğusu ile Zêwe'nın kuzeyi) bulunan ve Zêwe ile aynı tarihlere uzanan (M.Ö. 9. yüzyıl) zengin kalıntılar eklendi. Hasanlu kalıntıları bahsettiğimiz diğer kalıntılardan hareketle ortaya atılan sanatsal ve kültürel hipotezlerin karşılaştırılması ve bu hipotezlerin desteklenmesi için çarpıcı kanıtlar sağlamaktadır (*Dyson ve Voigt 1989*).

Ancak bu devamlılığın kanıtları olarak yalnızca antik çömleklere bel bağlamak zorunda değiliz. Günümüz beden süslemeleri, bir çok diğer motifin esnekliğinin farklı ama canlı örnekleri olarak görülebilir. İnsanoğlunun ilk dekoratif anlatımlarının kendi bedeninin bakımı ve vücut süslemesi olduğunu, doğaüstü güç ve büyülerin sonradan yüklendiğine inanmak akla yatkındır. Yine de, renkli kozmetiklerin kullanımından tutun da kalıcı dövmelere kadar, bedenin boyanması günümüzde hâlâ dünyanın her tarafında devam etmektedir.

Kürt kadın ve erkekleri tarafından sık sık yaptırılan dövme (Kürtçe'de *Kutra'i deq*) daha az bir sıklıkla günümüzde de yaptırılmaya devam etmektedir. Örnegin Halaf kültürüne ait bazı heykelciklerin göğüs ve yüzünde vücut süsleri olarak yorumlanabilecek süslemeler vardır (*Von Oppenheim 1931; Field 1958*).

Günümüzde yaptırılan tüm dövmeler olmasa bile, önemli bir kısmı güzelleşme kaygısıyla değil, daha ziyade varsayılan mucizevi ve iyileştirici nitelikleri nedeniyle yaptırılmaktadır (*Field 1958, 24*). Bu haliyle, her motif, ancak gücünü yitirmesi pahasına değiştirilebilecek bir ayet ya da kutsal formül değeri taşır. Bu süsler oldukça eski ve bugüne taşınan bir çok antik motif sayesinde aynı zamanda "canlı" örneklerdir.

Günümüze ulaşabilen birçok dövme ve motif türü bu hipotezi desteklemekte, bunlar ile diğer dini ve dünyevi amaçlarla kullanılan eski motifler arasında bir bağlantı olduğuna işaret etmektedir. Örneğin erkek dövme motiflerinden tarak, güneş ve yedi yıldız Laleş'teki Şeyh Adi Yezidi türbesinin dış duvarları üzerindeki süslemelerde de görülmektedir (*bkz. Yezidilik*). Kutsal Hıdır (*bkz. Yarisanilik*) ile özdeşleştirilen uzun ömrün sembolü kaplumbağa motifi ile onun farklı düzeylerdeki tarzlarına, yaygın biçimde ve tipik Kürt deseni *mina xani*"de rastlanır. Yezidi kadınların kullandığı köpek, yılan, insan ve güneş rahlesinden oluşan sembol, antik Mitraik dinin heykellerindeki sembolleri çarpıcı biçimde hatırlatır (güneş tanrısı Mithras cennet boğasını öldürür ve onun kanından, iyilik ile kötülüğün dengeleyici güçlerini sembolize eden bir yılan ve köpek doğar).

Kürt dekoratif motifleri iki farklı gruba ayrılır: 1) Doğal şekilde oluşan biçimlerle doğrudan bağlantısı olmayan geometrik biçimler, ve 2) Doğada bulunan biçimlerin daha sonra yeni bir form yaratılarak model alındığı biçimler. Köydeki bir zanaatçı bunları farklı dokumalar için yan yana ve ayrı ayrı olarak kullanabilir. Bir şehir zanaatçısı ise bunları birbirinden ayırma eğilimindedir. Örneğin bir şehir halısında yeni bir biçim verilmiş hayvan ve çiçek motifleri birarada bulunabilirken, aşiret ya da köy halılarında aynı dokuma içinde organik olmayan, esrarlı motifler başka herhangi bir motifle yan yana gelebilir.

Günümüzde, her iki motif grubu da özellikle halı dokuma sanatında Kürt işi olarak ayırt edilebilir. Asıl kökenleri itibariyle antikiteye dayandırılabilecek bu motiflerin Kürdistan dışında da bulunmaları, eski göç dönemlerine ve Halaf kültürü örneğinde de olduğu gibi, ticaret yollarının güzergahına işaret eder.

Ek Okuma ve Kaynakça

Robert Dyson ve Mary "East of Assyria: The Highland Settlement of Hasanlu," *Expedition* 31:2-3 (1989); I.J., Winter, "Perspective on the 'Local Style' of Hasanlu: A Study in Perspective," L.D. Levine ve T.C. *Young, Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, cilt 7 içinde (Malibu, Kaliforniya: Bibliotheca Mesopotamica, 1977); James Mellaart, The Neolithic of the Near East (New York: Schribner, 1975); André Godard, *Le Trésor de Ziwiye*, (Kurdistan) (Haarlem: Publications du service archeologique de l' Iran, 1950); Edith Porada, "Of Deer, Bells and Pomegranates," *Iranica Antiqua* vii (1967); Edith Porada, "The Hasanlu Bowl," *Expedition* 1.3 (1959); M.J. Mellink, "The Hasanlu Bowl in Anatolian Perspective," *Iranica Antiqua* V I (1966); M.J. Mellink, "Hunter Kunst," *Realexikon der Assyriologie* 514 (1972-75); Pierre Amiet, "Un vase rituel Iranien," *Syria* XL II (1965); R.H. Dyson, "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu," *Journal of Near Eastern Studies* 24 (1965); P. Amandry, *"A propos du tresor de Ziwiye," Iranica Antiqua* V I (1966); Edith Porada, "A Fragment of a Gold Applique from Ziwiye and some Remarks on the Artistic Traditions of Armenia and Iran during the Early First Millenium BC," *Journal of Near Eastern Studies* 19 (1960); C.K, Wilkinson, *"Treasures from the Mannaean Land," Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* (New York, Nisan 1963); R. D. Barnett, *"Median Art," Iranica Antiqua* II.1 (1962); A.D.H. Bivar, *"A Hord of Ingot-Currency of the Median Period from Nush-i Jan, near Malayir," Iran* IX (1971); P.R.S. Moorey, *"A Note on Pre-Achaemenid Standard-Tops from Western Iran," Iran* XV (1977); Henry Field, *Body-Marking in Southwestern Asia* (Cambridge, Massachussetts: Peabody Museum, 1958); Max von Oppenhaim, *Der Tell Halaf* (Leipzig, 1931); Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990); O.W. Muscarella, "Comments on the Urkish Lion Pegs," G. Buccellati ve M. Kelly-Buccellati, *Mozan I: soundings of the First Two Seasons*, cilt 20 içinde (Malibu, Kaliforniya: Bibliotheca Mesopotamica, Undena, 1988).

KİLİM VE DOKUMALAR

Halıların antik Ortadoğu kayıtlarında ortaya çıkışı, Aryenler ve Mitanni, Med ve Hititler gibi diğer Hint–Avrupa dillerini konuşan toplulukların ortaya çıkışına rastlar. Soğuk Kuzey Avrasya steplerinden gelen bu göçebe toplulukların, halı dokuma sanatını (en azından tüylü halıları) Kürdistan'a ve yerleştikleri diğer bölgelere getirmesi oldukça büyük bir olasılıktır (*bkz. Tarihsel Göçler*). Tüylü halılara ilişkin en eski kayıtlar Orta Anadolu'da bulunan Alacahöyük'teki Hitit ören yerinde yapılan kazılarda bulunan

yaklaşık M.Ö. 14.yy'dan kalma bir dikey yazıt ile 4. Amen-Hotep (Akenaton) ve Mitanni asıllı Aryen Kraliçesi Nefertiti (M.Ö.1369-1353) döneminden kalan Mısır duvar yazıtlarıdır. Ancak tüylü halılara ilişkin asıl kanıtlar Asur Kralı 3. Şalmaneser'in (yönetimi, M.Ö. 858-824) "Kara Dikilitaş"ı ile başlar. Kara Dikilitaş arkasında tüylü halılara özgü saçakları dökülen kalın sırıklar üzerinde taşınan hayli ağır iki halıyı resmeder. Halıları taşıyanların eski Mitanni Krallığının kurulduğu yer olan Batı Kürdistan'da Kuzey Batı Asurlular'a mensup oldukları kıyafetlerinden anlaşılmıştır (*bkz. Antik Tarih*)

Asur pazarlarına getirilen halıların sanatsal kökenlerini ve motiflerini, bu motifleri taş sarayların tabanlarına işleyen yerli taş yontucuları sayesinde araştırmak mümkündür. Günümüze ulaşabilen bu "taş halıların" çoğunda bahçe, asmalı-kilit elması ve yengeç/kaplumbağa gibi modern Kürt motiflerinin benzerlerine rastlanmaktadır. Genel desen tarzlarından *mina xani, çarsuç, pirgul* ve *raqa awita* da bulunmaktadır (Akaşi 1992). Bu antik Asur kayıtlarında belli başlı modern Kürt halı desenlerinden yalnızca *masi awita* kayıptır. Bu tarz ve desenlerin ayrıntıları aşağıda verilmektedir.

Kumaş dokuma ise, aksine Kürdistan'da, tüylü halılardan çok daha eski bir belgelenmiş tarihe dayanır. Modern anlamda, örneğin şeritli dokuma gibi gerçek dokumanın en eski kayıtları Batı ve Orta Kürdistan'dan gelmektedir. Diyarbakır'ın kuzeyindeki Çayönü'nde bulunan kumaş örneği (yaklaşık M.Ö. 7000'e uzanır) dünyadaki en eski örnektir. Bu kumaşın bulunuşu 1992 yılında manşet haber olmuştu. Süleymaniye yakınlarındaki Carmo'da bulunan kanıt, bir şekilde daha eski olmasına rağmen ya "dikey yazıt" biçiminde yapılmıştır, ya da çömlek kaplar henüz ıslakken onların üzerine yapılmış kumaş baskılardır. Bunlar Orta Kürdistan'da Aseramik Neolitik (M.Ö. 8500-7000) Dönem'e dayanır (*Roaf 1990*, 28). Aslında modern anlamda dünyadaki dokuma kumaşın en eski kayıtlarıdırlar. Bu antik Kürt dokumalarının özellikle modern görünümleri, bu teknolojinin daha da eskiye dayandığını ancak kanıtlarının henüz keşfedilmediğini göstermektedir. Ayrıca, aşağıda da kanıtlarının gösterileceği gibi, bu aynı zamanda Kürdistan'da kitlesel üretime geçiş ihtiyacına da işaret etmektedir.

Çift dokumaya işaret eden kanıtlar (enine atılmış ipliklerin argaç etrafında bükülmesine dayalı ilkel yöntem, halen balık ağı, patates torbaları, çanta ve sepetlerde kullanılan teknik) daha karmaşık olan benekli dokumadan daha sade ve çok daha eskidir. Çek Cumhuriyeti'ndeki Pavlov tepelerinde bulunan çömlek baskı sayesinde (1995'de bulundu) bilinebilen en eski bükümlü dokuma örneği 27 000 yıl öncesine uzanır, ondan sonra ki ise İsrail'deki Nahal Hemar Mağaralarında bulunan 19 300 yıllık örnektir. Los Angeles Occidental College'dan E. Barber "Bükümlü dokuma kaba ama çok dayanıklıdır. Enine paralel iplikler iç içe geçtiği için makine ile yapılamaz" diyor ve ekliyor: "M.Ö. yaklaşık olarak 7000 dolaylarında [dokumacının] bükümlü dokumadan basit dokumalara geçtiğini dikkate aldığımızda, o zaman onlar makinalaşmayı hesaplamışlardır. Böylece dokumanın kalıcılığından vazgeçilerek hızlı üretim esas alınmıştır.

Kürdistan'da dokuma sanayisi, ince dokuma geleneğinin Asur kraliyet sarayına armağan edildiği M.Ö. 10.yy'dan, en azından Ortaçağın bitimine (15. yüzyıl) dek sürmüştür.

Marco Polo, Muş, Mardin ve Musul (Batı Kürdistan) arasındaki bölgeden "pamuğun bolca yetiştirildiği ve sonra bu pamuktan *boccasini* adı verilen kumaş ve diğer

birçok dokuma türü yapılan" bölge olarak söz eder (*Travels 1, 5*). Marco Polo, Kürdistan'ın batıdaki diğer ucu olan Kayseri (Caesaria) ve Sivas (Sabestia) pazarlarını anlatırken, "dünyadaki en iyi ve en güzel halılar ve ayrıca koyu kırmızı ve diğer zengin renklerdeki ipekler buraya getiriliyor" der. Yedi yüzyıl sonra 19.yüzyılda ünlü arkeolog Niebuhr Batı Kürdistan'ın aynı bölgesindeki pamuk ve keten üretimini anlatırken, "*Kas* ya da *Kes* adı verilen ve ağaçlarda yetişen bir ipek cinsinden" sözeder (*Voyage, II.268*). *Kuşak* adı altında günümüze dek ulaşan bu ipek, genç kızların özellikle düğünlerinde bellerine sardıkları uzun atkı benzeri bir ipektir.

Marco Polo ayrıca Musul pazarlarında sergilenen dokuma ürünlerinden de bahseder: "Musul ve *muslin* bir tür pamuklu kumaşın ve bunun bolca üretildiği *ülkenin* adıdır". Polo muslinden bahsederken, "altın, gümüş ve ipekten olan tüm kumaşlara muslin diyoruz" diye ekler.

Batılı tüccarlar arasında, özellikle de halı ve kumaş tüccarları arasında yaygın olan ve günümüze dek ulaşan gelenek çerçevesinde, Marco Polo da bu el sanatlarını üretildikleri yere değil pazarlandıkları şehir ya da bölgeye atfediyor. Marco Polo bu nedenle Ortaçağ sonu Musul'unda karşılaştığı tüm bu ürün çeşitliliğinden "hepsi Musul üretimi" diye bahseder. Bu cümle "hepsi Musul'da pazarlanmaktadır" şeklinde okunmalıdır. Polo ve Neibuhr'un tanıklıkları bile, bu dokumaların pek çoğunun üretim yerinin sadece Musul Şehri çevresindeki Kürt bölgeleri olmadığı, aynı zamanda Kuzey, Batı ve hatta Orta Kürdistan olduğunu söylemek için yeterlidir.

Ortaçağ sonlarında Musul, doğu ticaretinin en büyük depolarından biriydi ve büyük bir ihtimalle, Kürt malları sözkonusu olduğunda Tebriz'i bile geride bırakan bir pazardı. Kürt halıları ile diğer dokumalar Marco Polo döneminde olduğu gibi diğer komşu illerin yanında Musul, Sivas ve Kayseri pazarlarında halen satılmaktadır.

İpek, üretimi ve önemi bakımından etkisini bugün kaybetmiş olsa bile, yerel dokuma ihtiyacının ham maddesi olan pamuk (yün ile rekabet halinde) Kürdistan'ın bu bölgesinin hâlâ en önemli geçim kaynağıdır (*bkz. Tarım*).

Marco Polo'nun ziyaretinin hemen ardından, Kürt ekonomisi çökmeye başlamış ve bu çöküş süreci geçen yüzyıla dek sürmüştür. Bu, öncelikle Kürdistan üzerinden geçen uluslararası ticaret trafiğinin neredeyse tümüyle durma noktasına gelmesinden kaynaklanıyordu (*bkz. Ticaret*). Yerel ekonomi ve teknolojiye güç veren gelir ve yoğun ticaret yerini geçim ekonomisine ve gelişen hazır yerel teknolojide negatif trende bıraktı. Marco Polo'nun ziyaret ettiği Kürdistan'dan gidenler arasında, dünya çapındaki dokumalar ile onları üretmek için gerekli olan teknoloji de vardı. Venediklinin ziyaretinden beş yüzyıl sonra Kürt tekstili en azından bütün yerel ürünler içinde bazı yeni gezgin ve ziyaretçilerin "barbar" ya da "yabani" diye tanımladıkları en özensiz (daha yumuşak bir ifadeyle taşralı ve kaba olan) düzeye inmişti (*Eagleton 1988, 38*).

Kürdistan'da el yapımı dokuma üretimi neredeyse tamamen durmuştur. Sınırlı miktarda üretilen ipek ve ipeğin kullanıldığı başörtüler ve birkaç küçük çaplı ürün dışında, Kürtlerin kullandığı kumaşın her karışı ya ithal edilmiş, ya da bölge içinde makineyle dokunur olmaya başlamıştır. Yine de hem düz hem de tüylü el dokuma halılar ile nakış, günümüz Kürdistan'ında hâlâ kazançlı bir endüstridir.

Kürdistan'da yapılan nakışlar, zemin malzemesi de dikiş ve nakışlardan oluşan nakış malzemesi ile kaplanan ve böylece yeni bir zemin ve desenin yaratıldığı türden na-

kışlardır. Yumuşak balık sırtı tarzında dokunmuş yün zemin üzerine boylu boyunca zincir dikiş vurmak kullanılan tek yöntem gibidir. Daha büyük parçalar için neredeyse tek malzeme olarak kullanılan yün ise, sonuçta, ipek ya da pamuğun daha ince dokunmasıyla ulaşılan desenlerden daha büyükleriyle, daha kaba bir ürün elde edilmesini sağlayan biricik malzemedir. İpek ve pamuk, şapka ve el çantaları gibi daha küçük el işleri için kullanılır. Kök boyaları ve kırmızı böceğinden çıkarılan boyayla sağlanan hakim zemin rengi parlak kırmızı ya da kızıldır. Diğer renkler de çoğunlukla parlak ve gözalıcıdır. Motifler arabesk (Kuzey Kürdistan) ile çiçek ve hayvan (Orta ve Batı Kürdistan) ya da çiçek-hayvan-insan motifleri arasında değişir (Doğu ve Güney Kürdistan). İşlemelerde, Kürt kilimlerinde kullanılan desenlerle karşılaşmak mümkünken standart halı motiflerine hemen hemen hiç rastlanmaz. Doğu ve Güney Kürdistan işlemelerindeki insan ve hayvan desenleri Paleotik petroglifleri anımsatır. Birbirlerine öylesine benzerler ki, önceki işlemeyi gören birinin diğerini de görmüş gibi olduğu *déjà vu* ("bunu daha önce görmüştüm") duygusuna kapılmaması imkânsızdır.

Nakış işlemeleri, boyutları itibariyle küçük aplikelerden tutun da, düğün için tek parça dokunan 4,2 mt x 1,8 mt ölçüsündeki büyük yer örtülerine dek uzanan bir çeşitlilik arzederler. Bu nakış işlemelerine daha çok, bel kuşakları, kasketler, battaniyeler ve desenli kilimlerin de aralarında bulunduğu her türlü dokuma için kullanıldıkları yer olan Doğu ve Orta Kürdistan'da rastlanır. Son zamanlarda dış pazarlardan yararlanma telaşı, özellikle Batı'ya yapılan ihraç, bir çok Kürt zanaatkârının kendi eski nakış işleme tarzlarını, kolleksiyonlarının bir parçası olmayan yeni ürünlere uygulamaya yöneltmiştir. Şimdilerde nakış işlemelerinden yapılan tüysüz el çantaları ve ayrıca dokuma benzeri minyatür halılar bunların en kötü örnekleridir. Bu çantalar fazla egzotik olmayan el işleri arayan turistler tarafından çok tutulmaktadır. Bol ceket ve etekler de (aslında satılabilecek herşey) ortaya çıkmıştır. Zanaatkârlar bunlar için daha ziyade, iç kısmı siyah pamuk, dış kısmı ise makine işi desenlerle önceden işlenmiş pamuklu kumaşları kullanırlar. Nakışlı işlemelerin ardından, modern zanaatkarın zevkine hitap eden pamuklu kumaş üzerine yapılmış tuhaf baskılı desenler izler. Zanaatkarlar böylelikle, alışılmış desenleri kullanarak, yerli-olmayanların zevklerine daha fazla hitap ediyorlar.

Tüysüz dokuma halılar (ya da kilimler) tüylü halılara göre daha ucuz ve daha dayanıksızdır ama bunlar daha kolay dokunmaktadır. Daha kalın ipliklerle olsa bile, bu halı ve kilimler aynı tarzda dokunduklarından, temelde herhangi bir kumaştan farklı değillerdir. Tüylü halıların ayırdedici niteliği olan düğümlü dokumaya kilimlerde rastlanmaz. Kilimler genellikle Kürt halılarından daha renkli ve daha belirgin desenlere sahiptirler bu bu nitelikleriyle bilinirler.

Bir başka Kürt kilim türü de, benzer iki parçanın birbirine dikilmesiyle yapılır. Bu kilimler, binek hayvanları süren ve öteki türlü aylaklıkla geçecek bir zamanı etkin bir şekilde ekonomik yaşama katan göçebe kadınların kullandığı 30-45 cm genişliğinde küçük, taşınabilir el tezgahlarında yapılır. Uzun, dar parçalar dokunup standart boyutta bir kilim elde etmek için birbirine eklenir. Ancak burada, küçük hacim ve sürekli sarsıntıdan dolayı ortaya çıkan eğri büğrü işin, bitirilen ürünlerin boşa gitmesine yol açması gibi bir sorun söz konusuydu. En iyi ihtimalle bile, parçaların birleşme noktasında birbirlerine uydurulması zordur ve parçaların birleştirilmesi işleminin önce-

sinde ve sonrasında bütün iş yeniden eğrilir. Bunlar ucuza satılıp sadece göçebe üreticiler ya da en ilgisiz alıcılar tarafından kullanılırdı. Ancak bu kaba parçaların asıl cazibelerinin "doğal" ve otantik, "vahşi, etnik" nitelikleri olduğunun endüstri devrimi sonrası batı pazarlarında anlaşılmasıyla birlikte, bu durum artık değişmiştir.

Biri iyi dokunmuş, ayrıntılı biçimde tasarlanmış, çoğunlukla eğri çizgili ve şehir işi, diğeri kabaca dokunmuş ve kabaca tasarlanmış ve keskin köşeli köy ya da aşiret işi olan iki Kürt halısı, deneyimsiz bir göz tarafından bile kolayca birbirlerinden ayırt edilebilir.

Bu ayırıma rağmen, bu iki türün tasarım tarzı ve motifleri temelde aynıdır; bu ise, iki farklı tasarım ve kültürel arka plânla değil aynı tasarım ama iki farklı sosyo ekonomik arka plânla karşı karşıya olduğumuz anlamına gelmektedir.

Böylelikle, halı ve dokumalar Kürt ekonomisinin sağlığı ve toplumsal sınıf yapısı için bir tür barometre rolü oynayabilir. Bu konudaki ilginç gözlemlerden biri, Kürdistan'da ortalama dokumaların yokluğuna değinen Anahid Akasheh (1986) tarafından yapılmıştır: Dokumalar, basit ve doğal desenleri olan çok dayanıklı dokumalar ile, yapısı daha kaba ya da iyi dokunmuş, örgüsü zarif, desenleri stilize türden olan dokumalar olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Akasheh bu olguyu Kürdistan'ın sosyal sınıf yapısını da gösteren pazarın yansıması olarak değerlendirir; 1) geçim ekonomileri ve ihtiyaçları, bahsettiğimiz birinci tür dokumalara uygun olan göçebe ve çiftçiler ile 2) en iyi olana destek verip en iyisini alan han, emir ve prenslerden, yönetici aristokratik katmandan oluşan iki-katmanlı bir toplum sözkonusudur. Kürt tarihinde son *dört* ya da *beş* yüzyıl boyunca şehre dayanan orta sınıfın, hatta zengin çiftçilerin bile olmaması, iki katman arasında ortaya çıkabilecek diğer her şeyi engellemiştir. Akasheh'in hipotezi, mevcut çalışmada da tanık olduğumuz sağlam temellere dayanmaktadır. (ayrıca *bkz. Toplumsal Örgütlenme ve Erken Modern Tarih*).

18. ve 19. yüzyıldan kalma Bicar ve Sanandaj (Sine) halı örnekleri ancak ince zevklere hitap edebilecek kent-merkezli bir endüstriye işaret etmektedir. Onu icra eden yerli Kürt aristokrat sınıfı artık kalmadığından, bu gelenek de büyük ölçüde yok olmuştur. Kaybolanı yeniden bulmak ve Sanandaj'ın modern atölyelerinde bu müthiş-zarif geçmişten geriye kalan çok az şeyi korumak üzere sarfedilen ticari amaçlı son çabalar ise olsa olsa cesaretini kaybetmeme çabası olarak değerlendirilebilir.

Genel desen tarzları ve önemli motifleri Kürt sanatçılarına özgü olduğundan, Kürt halılarının tanınması oldukça kolaydır (veya daha doğru bir deyişle, kolaydı). Başlıca önemli motifler şunlardır; *harsang* (yengeç), *raqa* (su kaplumbağası), *kisal* (kara kaplumbağası), *masi awita* (balık ve nilüfer, ayrıca *Herati* olarak da bilinir), *gul* (asmalı-kilit elması ya da gül biçiminde rozetler), *çarsuç* (kare ve çapraz yollar), *şaki* (geyik boynuzu), *gulala* (güller) ve *lawlaw* ile *kacina* (nilüfer ve çam kozalakları, batıda ekmek dilimleri ve şarap şişesi motifi olarak da bilinir). Gül biçimindeki rozetler, elmaslar, balık ile nilüfer ve çam kozalakları stilize edilerek de olsa, komşu etnik dokumacılar tarafından da sıkça kullanılır. Nilüfer çam kozalağı motifinin sıkça kullanıldığı Kafkasya'da U şeklinde ya da tamamen düz zeminli görünürken, Kürt halılarında V şeklindedir. Balık ve nilüfer motifine stilize edilmiş olarak Azerbaycan'da da sıkça rastlanır. Asmalı-kilit elmasları Kürtlere komşu etnik gruplar tarafından da kullanılmaktadır ve bu motifleri ayırt etmek kolay değildir (**Şekil 3**).

ŞEKİL 3: *Batı Kürdistan ile Horosan Bölgesi ve Kuzey Kürdistan'a ait giysiler*

Genel desen türleri, kenar desenleri ile orta desenleri olarak ikiye ayrılır. Ortadaki desenlerden en önemlisi elmas madalyonlardır (halının ortasında herbiri bir köşede bulunan dört çeyrek elmas ile bir elmas). *Pirgul* (tüm bir rozet), *mina xani* (yıldız çiçeği) ve *çarsuç* (kare, çapraz yol) desenleri en önemli ve otantik Kürt halı desenleridir. Bu üç Kürt desenine dair en eski kayda yukarıda sözünü ettiğimiz aynı antik Asur zemin işlemelerinde rastlanmaktadır.

Madalyon ve *hawri* (bulutlar) Kürt dokumacıları tarafından uyarlanmış yabancı motiflerdir. *Masi awita*'nın madalyon motifi ve *şaki*'nin *hawri* motifi ile birlikte kullanılması gibi tek tek Kürt motifleri çoğu zaman yerli olmayan bu motiflerle birlikte uyarlanmıştır. Bicar ve Sine'in (Sanandaj) dokuma merkezlerinden paha biçilmez parçalarda çoğunlukla stilize edilmiş kaplumbağa ve balık ile nilüfer motiflerinin yer aldığı madalyon tarzı kullanılır.

Pirgul, küçük gül biçimindeki rozet ve diğer yuvarlak motiflerin sıkça bir araya getirildiği halının kenar zeminini simetrik ve aralıksız dolduran bir kümedir. Çarsuç'da düzenli bir çizgiler ağı şeklinde yerleştirilmiş kareler (bu yüzden *kavşak* adını alır) halının zeminini doldurur. Kareler içinde değişik motifler bulunur. Mina xani sıkışık olan pirgul ile iyi yerleştirilmiş köşeli çarsuç arasında bir stildir. Motifler çarsuç gibi büyük ve aralıklı, pirgul gibi eğri çizgili ve dağınık yerleştirilmiştir. Mina xani'de kullanılan motifler bir sıra gibi sıralanır. Sık kullanılan motifler su ve kara kaplumbağaları, yengeç ve asmalı-kilit elmaslardır.

Mina xani Kürt halı desenleri içinde en tipik desen olarak tanımlanmıştır. Bu, farklı motifleri içine almaya en yatkın olan desen olmasına rağmen artık diğer iki desenden daha tipik ya da otantik sayılamaz.

Kenarlar için çoğunlukla kaplumbağa, çam kozalakları ve nilüfer tercih edilmekle birlikte, zemindeki herhangi bir motif kullanılabilir.

Birçok Kürt halı dokuma deseni, göçen ya da sürgüne gönderilen Kürtler tarafından uzak ülkelere götürülmüştür. Kürtler asimilasyonundan çok sonra ya da Kürdistan'a geri döndükten sonra, bu motifleri birer kartpostal gibi geride bırakmışlardır. Örneğin Tahran'ın güneydoğusundaki Varamin dokuma merkezinde zanaatkarlar etnik köken olarak İranlı olmalarına rağmen, halılarında *harşangi*, *mina xani* ve kaplumbağa motifleri kullanırlar. Sadece 16.yy sürgünlerinden kalma bazı küçük Kürt toplulukları Varamin'in kuzeyindeki dağlarda yaşar ve bunlar da halı dokumazlar, hele o şehrin güzel türdeki halılarını hiç dokumazlar (*bkz. Klanlar*). Kürt motifleri, çoğu asimile edilmiş Kürtler olması muhtemel olan yöre zanaatkarları tarafından da benimsenmiştir. Varamin halıları ile benzerlerini tanımlamak, yörenin etnik ve sanat tarihi ile Kürtler arasında geçmişte var olan bağı bilmeyen biri için adeta bir bilmece gibidir.

Sine ve Bicar'ın en iyi halılarının kenarlarında oldukça yoğun biçimde kullanılan çekici ve stilize edilmiş kaplumbağa motifleri de komşu etnik gruplar tarafından benimsenmiştir ve şu anda hem İran halılarında hem de diğer güzel halılarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Aynı durum İran'da Kürt-olmayan Tebriz, Arak ve Sarouk halılarının kenarlarında ve zemininde rastlanan balık ve nilüfer motifleri için de sözkonusudur.

Koyunun göğsünün yukarı taraflarından kırpılan parlak yün halı dokumacılığı için tercih edilen mükemmel bir hammaddedir. Eğirmede kullanılan ip neredeyse tümüyle Z ve S biçiminde eğrilerek iki katlı tel haline getirilmiş yünden yapılır. Aslında diğer türler, örneğin üç-katlı olarak eğrilmiş halı ipliği, bir halının Kürt halısı olma niteliğini bozan türler olarak değerlendirilebilir; tabii eğer desenler ve motifler belli durumlarda bunu yapmazlarsa (*Eagleton 1988, 59*). Daha karmaşık halılarda, pamuk, aynı eğirme tarzını ve iplik katı sayısını izleyerek, yünün yerini almaktadır.

Kürdistan'ın tüylü halılarındaki düğümlerde, simetrik (Türk tarzı) ve asimetrik (İran tarzı) olan her iki standart sistem de kullanılmaktadır. Düğüm atma sistemleri Batı'da daha ziyade, geleneksel ve şaşırtıcı biçimde hatalı olan *Ghiordes* (simetrik) ve *Sine* (asimetrik) isimleriyle tanınırlar. Ghiordes (Gördes) Batı Anadolu'da halı dokunan küçük bir şehirdi ve Sine, elbette Doğu Kürdistan'ın başkenti olan modern Sanandaj'dır. Yalnızca çok kaliteli Kürt halılarında, zarif dokumalar ve karmaşık desenler için uygun olan asimetrik İran düğümleri kullanılır. İranlıların tüylü halılarında bu düğümler dışında neredeyse başka hiçbir düğüm kullanılmaz ve eğer bu halıları belli bir şehre dayandırmak gerekirse, halı üretim merkezi olan İsfahan, Kaşan ya da Kirman şehirlerinden herhangi biri Sanandaj'a oranla daha isabetli bir seçim olur. Bu düğüm atma tekniği, zor koşullara dayanıklı ve uzun ömürlü olmaları istenen kaba aşiretsel halılar için doğal olarak uygun bir teknik değildir. Kürt kraliyet ailesi Erdelan'ın gözetiminde üretilen Sine ve Bicar halılarında doğal olarak, zenginlerin konaklarını ve saraylarını süslemek üzere yapılan değerli halı parçalarında kullanılan bu teknik kullanılmıştır (*Cecil-Edwards 1953*). Ortalama bir Kürt halısında Türk düğümü kullanılır (Türki boylara mensup hemen hemen her dokumacı bu tekniği kullandığı için böyle adlandırılmıştır). Türk düğümü, asimetrik İran düğümünden daha güçlüdür ve yapısı gereği, İran halısının ancak yarı güzelliğine sahiptir. Pazarda rağbet gören Kürt aşiretsel halılarında bu tarz simetrik düğüm kullanılmaktadır.

Pek çok halının uzun tüyü ve kalınlığı, şehir sakinlerinin geleneksel olarak Kürt aşiret halılarına taktığı isim hakkında bir fikir verebilir; "ayı halıları".

Ortadoğu pazarlarında, tipik Kürt halıları yoksullara hitap ediyordu. Böylelikle, Kürt halıları yerel pazarda ironik biçimde, diğer halı dokumacılarının umursamadıkları ya da dolduramayacakları ekonomik bir yer edinmişlerdir. Ucuz biçimde ve çok miktarda üretilen "ayı halıları" modern-öncesi Kürt ekonomisine büyük miktarda peşin para getirmiş ve halı üreticilerini bugüne dek süren yüksek bir üretim düzeyi tutturmaya sevketmişti. Yoksullara hitap eden bu Kürt malları, günümüzde Batı'nın post-endüstriyel toplumlarında zengin ve meraklı alıcılar bulmaktadır. Renklerin ve motiflerin sadeliği, düzgünlüğü ve oyunsallığı (ve desenlerin uygulanışındaki pek çok hata), makine düzeninden çıkma ürünleri fazlasıyla görenlerin gözünde birdenbire bir erdem haline geldi. Ayı halısı şimdilerde tam bir moda ve Pazar güçleri onu, geleneksel alıcısı olan yerli yoksulun satın alma gücünün dışına çıkarmaktadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

Kürt halıları da dahil olmak üzere, halıları konu alan en değerli genel çalışma A. Cecil-Edwards, *The Persian Carpet* (Londra: Duckworth, 1953) adlı çalışmadır. Geri kalan boşluğu ise William Eagleton, *An Introduction to Kurdish Rugs and Other Weavings* (New York: Interlink, 1988) ile Anahid Akasheh, "Woven Skies, woven Lands: Kurdish Textiles as an Expression of Social Structure," *Kurdish Times*, 1.1 (1986) doldurmaktadır. Ayrıca, Ora Schwartz," Jewish Weaving in Kurdistan," *Journal of Jewish Art* 3-4 (1977); Biggs, Robert derleme, *Discoveries from Kurdish Looms* (Evanston: Illinois: Northwestern University Block Gallery, 1983); Marco Polo, *Travels, yayınlayan John Masefield* (Londra: Dent, 1975); R. Pfister, "Le role de l' Iran dans les textiles d'Antigone," *Ars islamica* X III-XIV (1948); Anahid Akasheh, *The Archaeology of the Kurdish Rugs* (yayına hazırlanıyor, 199); R. S. Ellis, "Mesopotamian Carpets in Modern and Ancient Times: Ancient Near Eastern Weaving," *American Journal of Archaeology* 80 (1976); Yanni Petsopoulos, *Kilims: The Art of Tapestry*

Weaving in Anatolia, the Caucasus and Persia (Londra: Thames and Hudson, 1979); Anthony Landreau, "Kurdish Kilim Weaving in the Van-Hakkari District of Eastern Turkey," *Textile Museum Journal* 3:4 (1973); Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990); Stanzer, Wilfried, *Kordi: Lives, Rugs and Flat Weaves of the Kurds in Khorassan* (Viyana: Adil Besim OHG, 1988), metin Almance ve İngilizce'dir.

GİYSİLER VE TAKILAR

Kürtleri Kürt-olmayanlar için bir alay vesilesi haline getiren ve Kürtlerin köklü bir kültürel özelliği olan rengarenk giysiler, çevrenin Kürt ruhu ve zevki üzerindeki dolaysız etkisini yansıtmaktadır. Kürdistan'da Halaf kültürüne özgü mükemmel şekilde boyanmış rengarenk giysilerin 8000 yıl önce gelişimi için de aynı etkiye işaret edilebilir (*bkz. Desenler ve Motifler*).

Giysilerin renkleri ve canlı motifleri, karın olmadığı mevsimlerde yerli nüfus açısından bir tür kamuflaj olarak değerlendirilebilecek renkli ve değişken kırsal bölge koşullarında oldukça doğaldır. 1926'da Kürdistan'dan geçen yazar ve gezgin Vita Sackville-West, "Dağların bu rengi," diye yazıyordu, "değişkenliği, zenginliği ve beklenilmedikliği bakımından ancak bu kadar abartılabilir. Daha önce bunların dengi olabilecek hiçbir şey görmedim. Sert kısımlar boyalı ve sünni görünüyordu; mavi-yeşil kaya yamaları gibi görünüyorlardı, adeta üzerlerine bakır sülfat serpilmiş gibi (hızla çoğalmış bakır gibi); solgun renkli kayalar; ardından kanrengi kayalar; forfiri kayaları" (*Sackville-West 1926, 72*). Aslında birçok yerde erkekler tarafından giyilen tamamıyla beyaz ağır kış giysileri bu renkliliğin kökeninde doğaya koruyucu tarzda adapte olma düşüncesini pekiştirmektedir.

Abartılı renkliliğinin yanında, tipik bir Kürt giysisi olarak değerlendirilebilecek başka hiçbir nitelik yoktur. Giysiler bileşim, kesim ve malzemede bölgeden bölgeye değişiklik gösterir. Ancak iki genel alan kolayca tespit edilebilir. 1) Batı Kürdistan ve 2) Güney, Doğu ve Orta Kürdistan. Kuzey Kürdistan iki bölgenin karışımı olarak bu bölgelerin herbirinin özelliklerini taşır (*bkz. İç Bölünmeler*).

Batı Kürdistan'da giysiler dardır. Erkekler boru paça pantalon ve dar gömlekler giyer. Altın işlemeli siyah renk tercih edilir. Giysilerde şaşmaz bir Güneydoğu Avrupa, Balkan havası vardır. Erkekler, zaman zaman kırmızı renkli kasket ya da feslere, bunlar üstten görünecek şekilde, küçük eşarpların sarıldığı fes ya da başa oturan kırmızı başlıklar takarlar. Modern Kürt Alevilerine ve 6. Yüzyılda İran Safevilerinin yayılmasını sağlayan askeri güçlere verilen kızılbaş adı bu gelenekten gelir (*bkz. Erken Modern Tarih*). Kırmızı eşarplı kızıl şapkalar bugüne dek Barzani aşiret reislerinin de hep ayırt edici bir özelliği olmuştur (**Şekil 4**).

Batı Kürdistanlı kadınlar türban yerine koyu renk dar ve uzun başörtüler takarlar. Kadın giysileri üst üste giyilen ve herbirinin bir altındaki parçaları birazcık gösterdiği çok miktarda kumaştan yapılır. Kumaşlar genellikle tek renktir ancak Kürdistan'in diğer kesimlerinde giyilen desenli giysilerden daha az ihtişamlı değildir.

Türkiye'de üç kuşak boyunca etnik giysilere uygulanan baskıdan sonra Anadolu Kürtlerinin özgün giysi modelleri için Anadolu'nun kendisine değil, tuhaf bir şekilde

ŞEKİL 4: *Güney, Doğu ve Orta Kürdistan'a ait giysiler*

Kuzey Horasan'a bakmak gerekir. 16.ve 17.yüzyıl sürgünleri sırasında Batı ve Kuzey Kürdistan'dan gelen Kürtlerin yerleştiği Horasan, kendi yalıtılmışlığı içinde, Kürdistan'ın çok önce kaybolup gitmiş bir giysi geleneğini korumaktadır: batının bedene oturan dar tarzı ile Kürdistan'ın diğer kısımlarının canlı desenleri (*bkz. Göçettirmeler ve Mecburi İskânlar*)

Güney, Orta ve Doğu Kürdistan'da giysiler çoğu zaman bedeni sıkıca sarmaz. Erkeklerin torba gibi sarkık şalvarları bir şerit ya da esnek bir bantla ayak bileğinde toparlanır. Kuzey Kürdistan'da giyilen aynı tarz şalvarlar bilekte daralmak yerine, İspanyol paça şeklindedir. Kuzey Kürdistan'da, ortasından Büyük Zap Irmağının geçtiği kültürel bölgede olduğumuzu, ancak erkek şalvarlarının paçalarındaki keskin değişiklik sayesinde anlayabiliriz.

Erkeklerin yakasız gömleklerinin düğmeleri öndedir ve kollarında bilekte arkaya doğru sarılıp düğümlenen koni biçiminde uzun bağlar vardır. Gömlek üzerine, bir yelek ve/veya yumuşak bir kumaştan yapılmış ceket (soğuk günlerde uzun bir palto) giyilir. Kollar bilekte bütün giysilerin üzerinde düğümlenir. Pantolonun üstüne uzun bir kuşak sarılır (uzun palto dışında). Başlık, önce üçgen şeklinde katlanıp yaklaşık 12 cm kalınlığı elde edilinceye dek bir kaç kez sarılan büyük kare şeklindeki türbanın sarıldığı küçük koni şeklinde bir takkedir. Kumaş başlığın etrafına türban sarılarak başlık tamamlanır. Türbanın başlangıç ucu sağ kulak arkasından gevşekçe aşağı doğru bırakılır.

Bu basit giysilere, bölgeye göre bir çok aksesuar ve ekstra parçalar eklenir. Örneğin 20.yy başlarında Kuzey Kürdistan'daki türban gerçekten de metrelerce kumaşın kullanıldığı ve dik yapısından dolayı baş üzerinde dengelenmesi kolay olmayan bir başlık türüydü. Bele sarılan kuşak da giderek muazzam ölçüde büyümüştür. Bu yüzyıldaki Kürt hanlarının eski fotoğrafları bu açıdan oldukça komiktir. Güney Kürdistan'da erkekler kıyafetleri için çok renkli ve özellikle parlak malzemeler kullanırlarken, Sancabi klanının giysisi güneş altında adeta göz kamaştırır.

Kadın kıyafetleri daha güzel bir ceket ile gömlek ve yelek arasına giyilen bir elbise dışında erkek kıyafetiyle bir ölçüde aynıdır. Başa sarılan türban dahil diğer herşey aynıdır. Orta Kürdistan ile Doğu Kürdistan'ın bazı yörelerinde bir türban olarak katlanan örtü, kadınlar tarafından başlıklarının etrafına uzun ve dar bir eşarp olarak sarılarak örtünür, şu farkla ki, kullanılan malzeme genelde çok daha güzel ve parlak bir kumaştan yapılmıştır.

Geçmiste Kürdistan'daki kadın ve erkekler oldukça fazla miktarda takı takarlardı, nitekim kadınlar tarafından halen de epeyce takı takılmaktadır. Takıların hakikiliği insanı hayretler içinde bırakır. Herki Aşireti kadınlarının kullandığı takılar, zenginlere özgü birkaç gramlık değerli metal ve taşlar ile daha az zengin olanlara özgü daha ucuz ama aynı ağırlıkta olan yüzlerce, kattan, boncuktan, levhadan oluşan ve sahibini adeta tepeden tırnağa süsleyen en zarif takılar olarak değerlendirilmektedir. Bu, Kürdistan'da bir antik dönem alışkanlığıdır. Herki göçerlerinin çok yakın zamanlara kadar yaz mevsimini geçirdikleri Şaneder'de bulunan 12 000 yıllık mezarlarda (çok daha öncesine tarihlenen Neandertal kalıntılarla ünlüdür) yalnızca başının etrafında 1500 küçük boncuk olan bir çocuk iskeleti keşfedilmişti (*Roaf 1990, 30*).

Takılar günümüzde geleneksel Kürt aileleri için bir tasarruf işlevi görmektedir. Bugün bile bu takılar bankadaki hesaptan para çeker gibi kolay ve sık satılmakta ve toprak alımı ya da çocuğun eğitimi gibi para gerektiren durumlarda kullanılmaktadır. Bu nedenle takılar kadının (ya da) erkeğin özel eşyası değil, ailenin mal varlığı ve birikimidir.

Kıyafetlerde daha bir çok yerel farklılık bulunmakla birlikte bunlar belirli klan yada yerel alanların sınırları dışında görülmediğinden genel düzeyde değerlendirilmelerine gerek yoktur. Bunlar ve diğer yerel farklılıkla yerel lehçe ve adetler gibi, bu iki ana kıyefetin etkisi altında hızla kaybolmaktadır. Pek çoğu da bu yüzyıl içinde yok olmuştur.

Sykes gibi gezginler gelecek nesiller için, günümüzde yok olan pek çok ilginç yerel Kürt giysisi hakkında tanımlayıcı notlar tutmuşlardır. Örneğin Cebel Sincar dağlık bölgesindeki geleneksel Kürt giysisi, sivri uçlu, kahverengi, zaman zaman kenarlarından şeritler sarkan bir fötr şapka, kare yakalı, önü açık olmayan pamuk bir gömlek, ceylan derisinden ya da açık kahverengi bir deriden yapılan bir pelerin, çarık ve deri kemerden oluşuyordu. Batı Kürdistan'ın oldukça büyük aşiretlerinden biri olan Cibran Aşiretinin erkek ve kadın üyeleri, kafalarının tepesinde başlığın denk geldiği yeri traş ediyorlardı. Sykes 1908 yılında Cibranlılar'a ilişkin gözlemlerinde, "erkekler en olağandışı giysileri giyiyordu," diye belirtiyordu, "Doğu-yakasındaki İngiliz seyyar satıcılarının modasına benzeyen bir şey; inci düğmeler, siyah kadife yaka ve kolluklar, sarkık pantolonlar, kuşaklar; zengin olanları arasında bir yaka ve kravat; başa, yaklaşık olarak 30 cm yüksekliğinde ve muazzam ölçüde beyaz olan ve dışa doğru şişen keçe fes takılır; bunun etrafına ipekten yapılma çok küçük bir türban sarılır." De gustibus non disputandum (Lat: *Zevkler ve renkler tartışılmaz ç-n*).

Cebel Sincar bölgesindeki sivri uçlu eski Yezidi şapkası açıkça İskit-Alan başlığıdır. Bunun antik örneklerinden biri, Batı Kürdistan'daki Nemrut Dağında bulunan tanrı Mithras'ın devasa temsilinde bulunabilir. Bu anıt Commagene'nin Kürt Kralı Mithridates Kallinikos tarafından yaptırılmıştı (M.Ö. 69-34). Nemrut Dağında temsil edilen tüm tanrılar arasında yalnızca tanrı Mithras bu özel başlığı takmaktadır. Tanrı Mithras ile Yezidilik arasında gözlemlenen özel bağ (*bkz. Din*) dikkate alındığında, giyim hakkındaki bu ek kanıt daha fazla araştırma gerektirebilir. İskit-Alan başlıklarının Yezidiler arasında kullanımda kalması, bu Aryen boylarının Kürdistan'daki erken yerleşimlerinin yeniden kurgulanmasına bile yardımcı olabilir (*bkz. Tarihsel Göçler*).

Kürt takı ve giysilerinin desenleri ve kullanım tarzları itibariyle oldukça uzun bir tarihe sahip oldukları anlaşılmıştır. Tıpkı Zêwe'de bulunanlar gibi, asıl takı türleri hakkındaki arkeolojik bulgular ve Kürdistan'da (örneğin Taqi Bustan, Sarpuli Kasr-ı Şirin ve Nemrut Dağı) hâlâ mevcut olan antik kaya kabartmalardaki takı ve giysi tasvirleri, günümüze ulaşabilen pek çok antik takı tarzını belgelemektedir (*Peck 1969*). Ackerman (1938), genel olarak Kürt takıları üzerinde güçlü bir Sasani etkisinin de mevcut olduğuna inanır. Kürdistan'daki mevcut kaya kabartmalarından hareket eden Ala-Firuz ve diğerleri (1977), modern Kürt giysileri, özellikle de kuşaklar ve şapkalar üzerinde dolaysız bir Sasani kraliyet süslemeleri etkisi olduğunu belgelemektedir. Bu özel çalışmalardan her birinde yeterince ayrıntılandırılamayan şey ise etkinin hangi yönde olduğu ya da kimin kimi etkilediğidir. Bu araştırmacılar, söz konusu antik kabartmaları yapan yerel sanatçıların (efsanevi kaya heykeltraşı Ferhad gibi; *bkz. Edebiyat*) aşina oldukları kendi giyim nesnelerini, özellikle de yan desenler ve süslemeler için birer model olarak kullanmış olabileceklerini farkedemiyorlar. Öte yandan, Ackerman, Peck ve Ala-Firuz'un modern Kürt giysilerine yakınlıklarını kanıtladıkla-

rı giysiler ve takıları, daha ziyade o dönemlerdeki genel Kürt giysileri ve modern giysilerin yerel öncelleri olarak görebiliriz. Sasanilere maledilen Kürdistan'daki kaya kabartmalarında görünüyorlar diye, Kürt giysileri üzerinde herhangi bir yabancı etki keşfetmeye gerek yok.

Mücevher yapım alanındaki altın tanelenmesi ile gümüş tel işlemeciliğinin (altın nadiren tel halinde işlenir) yerli Kürt icadı olduğu anlaşılıyor ve bunların hâlâ en yaygın biçimde Kürt kuyumcuları ve gümüşçüleri tarafından kullanıldığı görülmektedir. Taneleme, bir yüzeye çok sayıda küçük altın topu yaydıktan sonra, onların ısıtılıp yassı bir altın yüzeye lehimlenmeleriyle gerçekleştirilir. Bunun sonucunda oldukça zengin bir doku elde edilir ve bu doku, aslında içinde çok az altın olduğu halde, görenlerde, içinde çok fazla altın varmış hissi uyandırır. Altın taneleme ile ilgili en erken arkeolojik kanıtlar M.Ö. 2. binyıl sonlarına dek uzanır.

Gümüş tel işlemeciliği ya da telleştirme, öncelikle, ısıtılan metalin giderek daralan özel çelik filtrelere bastırıldığı karmaşık bir yöntemle elde edilen çok sayıda aşırı ölçüde ince telin üretilmesiyle başarılır. Ondan sonra, 10 ile 50 arasında tel (elde edilen inceliğe bağlı olarak) ısıtılarak dar desteler halinde birbirine yapıştırılır. İnce tel destelerine daha sonra istenilen oranda eğim verilirek bunlar kesilir. Bunlar daha sonra ya dar bir gümüş çerçeve içinde birbirlerine monte edilir ya da lehimlenir ve bu halleriyle ya biten bir ürünü teşkil ederler ya da gümüş bir ziynet eşyasının üzerine yerleştirilip, ona yapışıncaya kadar ısıtılır.

Tel işlemeciliği ve taneleme aynı zamanda bazı çok değerli süslü yemek tabaklarının ve kadehlerin süslenmesinde de kullanılır. Fırat Nehrinin kenarındaki Partiya ticaret şehri Dura Europos'ta, gümüş işçiliğinin başladığı genel döneme dek uzanan yığınlar dolusu gümüş tel işlemeciliği örneği bulunmuştur. Dura Europos oldukça önemli bir ticari merkez olduğu ve kendi teknolojilerini geliştirebilecek kadar uzun yaşamadığı için, söz konusu arkeolojik bölgedeki gümüş tel işlemeciliği nesneleri pekâla da Kürt gümüşçülerinin atölyelerinden oraya gelmiş olabilir.

Öte yandan, Kürdistan'daki en yaygın mücevher yapma tarzı fazlaca zaman gerektiren bu iki pahalı yöntemden hiçbiri değildir. Kürdistan'da mücevherler ince gümüşten ya da levhalardan yapılır ve ek ince gümüş ya da altın düğmelerle ve/veya hazırlanmış olan diğer süslemelerle zengin biçimde kabartılır ya da lehimlenir. Yarı değerli taşlar "firuze, kırmızı akik taşı, lal taşı, altın taşlar, lapis lazuli taşı" ya da cam hamurundan yapılan basit boncuklar çoğu zaman gümüş bir yüzeye yapıştırılır.

Kürtlerin en çok dikkat çeken mücevherat ürünleri süslü başlıklar ve üzerinde çok sayıda toka bulunan büyük, geniş kuşaklardır. Kuşak tokaları oldukça ince olan gümüş parçalardan yapılmıştır ve arkadan öne doğru, Mannailer ile Urartuların M.Ö. 9.yy'daki yine çok büyük bronz ve altın kemerleri ile kuşak tokalarının doğrudan evrimleştikleri anlaşılan motiflerle süslenmiştir. Başlık süslemeleri genellikle, her ikisinde taş yerine yalnızca metallerin hammadde olarak kullanıldığı iki gruba ayrılmaktadır; 1) bir sarık gibi tek başına takılabilecek çok süslü büyük bir başlık, ve 2) genellikle birbirlerine çengelli iğnelerle ve/veya ilmeklerle tutturulan daha küçük üç parçadan oluşan tek tek yapıştırılmış süslemeler. Bunlar doğrudan bir türban ya da şapkaya asılır ya da başka bir seçenek olarak, esas sarığa asılır. Bun-

dan mükemmel bir sonuç elde edilir, zira bu şekilde başlığa yapıştırılmış, parıldayan ve sallanan yüzlerce altın ya da gümüş parça, normalde dinsel ikonlar ya da eskiden kraliyet mensuplarının vücutlarında görülmesi beklenen bir zenginlik havası yaratır. Bir kadının kullandığı başlık süsleme parçalarının sayısı ve türü onun zenginliği ile orantılıdır. Herki aşiretindeki üst düzey kadınların başlıkları sık sık, yabancı gözlemcilere "Uzak Doğu Maitreya"sını veya Buda'nın gelişini anımsatan başlıklar olarak betimlenmiştir.

Kürdistan'daki mücevherat işçiliğinde hiç de ortodoks olmayan cisimler hammadde olarak kullanılabilmektedir. Orta Kürdistan'da güzel kokulu karanfil kabuklarından yapılan, cam hamurundan yapılma boncuklarla birlikte dizilmiş ya da tek başlarına dizilmiş eksiksiz "mücevher" setleri satın alınabilir. Saf demirden yapılan (ve oldukça ağır olan) bilezikler, ayak bileklikleri ve kemer tokaları, aynı zamanda tel işçiliğinin en karmaşık örneklerini ortaya koyan aynı mücevher yapımcıları tarafından yapılmaktadır (karanfil kabuğu tanelerini de bunlar diziyor olabilir).

"Mücevher" parametlerine zorlukla dahil edilebilecek en yaygın süsleme tarzlarından biri de sikkelerdir ve onların pek çok çeşididir. Şapkaların tüm yüzeyleri, ceketlerin önleri ve yelekler delinmiş ve balık istifi gibi üstüste dikilmiş sikkelerle kaplanabilir. Türbanların, elbiselerin ve benzerlerinin kenarları da sikkelerle süslenebilir. Hatta, bir ya da iki sıra sikkeyle dikilmiş küçük ve dar kumaş şeritler, Batı Kürdistan'daki kadınlar için çoğu zaman başörtüsü yerine geçen bir başlık olarak kullanılmaktadır. Bunlar aynı zamanda, birbirlerine çengellerle eklenerek, diğer Kürtler tarafından ek bir başlık takısı olarak kullanılmaktadır.

Osmanlı ve Kaçar menşeli sikkelerden tutun da, yerel ve yerel olmayan pek çok ülkenin modern madeni paralarına, yerel arkelojik alanlarda bulunan antik ve Ortaçağ madeni paralarına kadar, sikkelerin beraberce dikildiğini görmek hiç de olağandışı bir durum değildir.

Ek Okuma ve Kaynakça

E.H. Peck, "The Representation of Costumes in the Reliefs of Taq-i Bustan," *Artibus Asiae* 131 (1969); Iran Ala-Firouz, *A Survey of Persian Handicraft*, yay., Jay Glick ve Sumi Hiramato-Gluck (Tahran ve Tokyo, 1977); Vita Sackville-West, *Passenger to Teheran* (Londra: Hogarth, 1926); R. Berliner ve P. Borchart, *Silberschmiedearbeiten aus Kurdistan* (Berlin, 1922); A.S.M. Scirvani, *Islamic Metalwork from the Iranian world, 8th-18th century* (Londra: Victoria and Albert Museum, 1982); H.E. Wulff, *Traditional Crafts of Persia* (Cambridge: M.I.T. Press, 1966); Ora Schwartz-Be'eri, "Kurdish Jewish Silvercraft," *Kurdish Times* IV.1-2 (1991); Iran Ala-Firouz, *A Survey of Persian Handicraft*, yay., Jay Glick ve Sumi Hiramato-Gluck (Tahran ve Tokyo, 1977); Edith Porada, *Ancient Iran* (New York, 1965); Géza Fehervari, *Islamic Metalwork of the Eighth to the Fifteenth Century* (Londra/Boston 1976); Phyllis Ackerman, "Jewelry in the Islamic Period," Arthur Pope, *A Survey of Persian Art* (Londra/New York, 1938) içinde; Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of Ottoman Empire," *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, XXXVIII (Londra, 1908); Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and Ancient Near East* (New York: Equinox-Oxford, 1990); Octavian Dalvinant, *The Costume of Turkey: Illustrated by a Series of Engravings, with Descriptions in English and French*. Londra: William Miller, 1802.

HEYKEL VE RESİM

Bazı çağdaş Kürt sanatçılar duygu ve düşüncelerini ifade etme aracı olarak heykeltraşlığı kullanırken, Kürt sanatçılarının asıl çıkış yaptıkları ve gerçek ilgiyi hakeden alan resim olmuştur; gecikmiş olarak olsa bile.

Renkler bağlamında "Kürt beğenisini" yakından tanıyanlar için çağdaş Kürt resmini tanımak oldukça kolaydır (*bkz. Giysiler ve Takı*). Özellikle Avrupa'da sürgünde, pek çok genç Kürt ressam çok sayıda çalışmalar üretirken, kendi halkı ile dünyadaki sanatseverlerden gerçekten hakettikleri ilgiyi ancak son dönemde alabildiler.

Kürt sanatçıların resim tarzları modern soyut kübist tarz ve geleneksel Doğu'nun eski minyatür resim sanatını canlandıran tarz olmak üzere iki genel kategoriye ayrılabilir. Çalışmalar kalitesi açısından değerlendirildiğinde, ilgi çekme ve övgü alma açısından, birinci tarz, tipik Kürt işi sayılamayacak olan ikinci tarzdan daha başarılı görünmektedir.

Resimlerin teması da; yurtsever, sanatçıdan sanatçıya göre, toplumcu tema ile natürmort bahçe manzaraları arasında değişen ve benim "özgür tarz" olarak adlandırdığım ikinci bir tarz olmak üzere, rahatlıkla iki kategoriye ayrılabilir. Halkın sorunlarını, kazanımlarını, anavatanları ile günlük yaşantılarını resmederek ülkesine ve halkına hizmet etme gayretinde olan toplumcu tarz tema olarak Kürdistan'ı esas alır. Bu tarzda dağlar bile yurtsever bir anlam yüklenmeksizin resmedilmez. Resimler genel olarak gerillaları, köy yaşamını ve sıradan insanların günlük yaşamlarında karşılaştıkları güçlükler ile benzeri konuları işler.

Sanatsal yönü olmayan, politik mesajların sanat yapıtları aracılığıyla iletilmesinden kaynaklanan konu darlığı ve dağınıklıklar kaliteyi olumsuz etkilemektedir. İnsan hakları konferansları ve ulusal toplantılarda sergilenmek için kusursuz olsalar da, politik nedenlerin değil, yalnızca hayal güçlerinin anlatımlarını sınırlamalarına izin veren "özgür ressamlar"ın ürünleriyle kıyaslandıklarında, Kürt sanatçılarının yapıtları sanatsal açıdan onlarla boy ölçüşemezler.

Kendisinin gösterişli bir sunumundan özenle mahrum bırakılmayarak, her tuval resmine başvurulmaktadır. Kürt sanatçıları Batıdaki potansiyel izleyicilerinin ve eleştirmenlerinin beğenilerini pek de kaale almış görünmüyorlar. Kürtlerin kendilerini sevdiklerinden eminler. Hakikaten de Kürtler onları seviyor.

Toplumcu ressamlar içinde, halen Almanya'da yaşayan 1955 Kerkük doğumlu Gara Resul'ün yapıtları ilgiye değer.

1932 doğumlu olan ve halen Fransa'da yaşayan Remzi'nin* serbest tarz resimlerindeki canlılık, renklilik ve zaman zaman taşkınlık, resimleri çerçeveleri içinde zor zaptediyor gibi. Remzi'nin bir meyve tabağının resmedildiği natürmortunda arka plândaki duvar kağıdı allı, morlu, canlı çiçek desenleriyle öylesine bezenmiş ki, natürmort kavramı insana ironik geliyor. En basit gölgeler bile Remzi'nin "Kürt zevkinin" kurbanı oluyor. Bir resminde, portakal rengi duvar önünde siyah zemine kırmızı şatafatlı bir sandalyenin mor, yeşil ve sarı gölgeleri düşüyor.

*) Remzi Raşa-Antakyalı Aristokrat bir Kürt. Y. notu.

Serbest tarzla çalışan diğer ressamlar arasında halen Almanya'da yaşayan 1955 Kerkük doğumlu Mansur Ahmed'in çalışmaları özellikle ilgiye değer.

Daha ölçülü olan toplumcu ressamlar bile bu renk çılgınlığından muaf olmadıkları gibi daha da ötesine geçebiliyorlar. Şu anda ABD'de yaşayan 1953 Irak doğumlu Zudi Gardar'ın bir portresinde, yaşlı bir köylünün yüzü, koyu ve karışık renklerle öylesine parlak bölümlere ayrılmış ki, bunun, söz konusu portreyi görecek olanlara, istemeyerek de olsa ressamın etnik kimliği hakkında bir fikir vermek dışında anlaşılabilir bir işlevi görünmüyor.

Modern Kürt ressamlarının çalışmaları Avrupa sanat çevrelerinde ihtiyatlı bir saygınlık kazanmasına ve pek çok Kürt ressamı ABD'yi ziyaret etmesine rağmen, ABD'de henüz herhangi bir Kürt resmi sergilenmemiştir. Kürt ressamlar aynı tarz sanatsal çalışmalar ile piyasayı doyurmuş olan Latin Amerika kökenli diğer etnik ressamlar ile zorlu bir rekabet içindeler. Kürt sanatçıların eserleri ile Latin Amerikalıların eserleri arasındaki fark, Kürt ve Latin anavatanlarını birbirinden ayıran coğrafi mesafe kadar olsa bile, bu böyle.

Aslında pek çok Kürt sanatçı yapıtlarının sanatsal nitelikleri açısından –ki nitelikli çalışmalardır bunlar- değerlendirilmesi istemiyle yapıtlarının üzerindeki *etnik* etiketi kaldırmaya çalışıyor. Ne var ki, şimdiye dek etnik ressamlar ve resimler olarak kaldılar. Remzi'nin yapıtlarında etnik özellik çok az ve bilinçli şekilde ortaya konmuş değil. Ancak şimdiye dek ulusal köken Remzi'nin ve diğer Kürt ressamların üzerinde kendiliğinden etnik bir etiket olarak kaldı.

1950 doğumlu olan Hasan Tunç daha çok İsveç'de yaşıyor ve Doğu'nun eski, çok yönlü sanatçıları geleneği içinde yer alıyor. Tunç özgür tarzda birinci sınıf bir ressam, yetenekli bir heykeltraş ve takı yapımcısıdır. En son başarısı kendi memleketi Dersim'in takı geleneğini yaşatmak oldu.

Birçok Kürt sanatçının resimde ve büyük çaplı yapıtlarında varolan büyüleyiciliğe rağmen, Kürt tarihinde resim sanatının kökleri ve evrimini ortaya çıkaracak fresk ya da diğer boyama türleri gibi arkeolojik yapıtlar şimdilik görünürde yok. Tersi heykeltraşlık için geçerli.

Kürdistan'da arkeolojik taş oymacılığı, kökleri tarih öncesi zamanlara uzanan kabartmalar ve antik heykel ve heykelcikler bakımından oldukça zengindir. Hatta Kürdistan'ın en eski halk kahramanı Farhad/Ferhad, dağlardaki kayaları yontup onlara biçim veren bir heykeltraştır (*bkz. Ulusal Karakter ile Folklor ve Halk Masalları*).

Kürdistan'ın heykeltraşlık tarihi iki farklı türe ayrılır; a) serbest-duran figürler (heykellerden tutun da küçük heykelciklere kadar) b) dağlık bölgelerdeki kabartma ve taş yontmacılığı (Qala-i Yazdigir heykellerine ve Tiyatro ve Sinema Filmleri bölümündeki çapraz-referanslara özellikle dikkat edilmeli).

Kürdistan'da sarp dağlık bölgelerdeki kaya kabartmaları ve Bas rölyef sanatı oldukça uzun bir tarihe sahiptir. Batı Kürdistan'da (Adıyaman'ın kuzeyinde olan) Nemrut Dağındaki devasa dağ tapınakları heykelleri Kürdistan'da heykelciliğin antikitesinin ve öneminin etkileyici kanıtlarıdır. Ayrıca Kürdistan'da en eski bazı anıtlar da, dağlara mağara anıt olarak kazınmıştır. Dav Duhtar, Dukani Davud, Taqi Gira ve Taqi Bustan en çok bilinen mağara anıtların yalnızca birkaç örneğidir. Dağlarda yontmacılık yapmanın yaygın bir heykeltraşlık yöntemi olduğu anlaşılıyor. Örneğin kut-

sal Bisitun Dağı çok sayıda kaya kabartmasıyla kaplıdır ve bunlardan biri muazzam ve yarım kalmış (165 m uzunluğunda 31,5 m genişliğinde) olan Ferhad Traş, yani "Ferhad'ın kabartması," modern-öncesi dünyadaki en büyük kabartmalardan biridir. Yerel folklore göre bu kabartma, efsanevi yontmacı Ferhad'ın, yabancı bir kadına olan aşkını kanıtlamak için dağı yok etme işine koyulduğu yeri temsil etmektedir (*bkz. Ulusal Karakter*). Nemrut Dağındaki devasa heykeller bile temelleri itibariyle doğal dağa oturtulmuşlardır ve insan yapımı bir tümsek onların arka zeminini oluşturmaktadır. Sanatsal çalışmanın böylesine fiziksel biçimde dağ ile birleştirilmesi, daha önce *Ulusal Karakter* bölümünde de dile getirildiği üzere, Kürt özü ile dağlar arasındaki ilişkinin bir başka tesadüfi teyidir.

Etkileyici arkeolojik kayıtlara rağmen, çağdaş Kürt sanatçıları heykeltraşlık alanında, anılmaya değer çok az şey yapmışlardır. Zudi Serdar'ın heykelleri, onun resimleriyle kıyaslandığında, ikinci plâna düşer. Hasan Tunç'un heykelleri söz konusu olduğunda ise, şaşırtıcı ölçüde zarif ve büyüleyici olmalarına rağmen, gerçek sanatsal değer bakımından, onun yontma takı eserlerinin ve resimlerinin gerisine düşerler.

Orta, Güney ve Doğu Kürdistan'ın pek çok şehrinde, şehir merkezlerinde ve halk parklarında, Kürt mitolojisinden (ya da algılanan mitolojiden) ve tarihinden çeşitli temaların kullanıldığı büyük anıtsal heykeller görülmektedir. Bu "halk" heykellerinden bazıları topyekün görünüşleri bakımından çekici ve üzerinde yükseldikleri devasa kaideler bakımından etkileyicidir. Bu heykellerin yapımında detaylara ve boyutların seçimine gösterilen özen bir izleyicide, uçsuz bucaksız bir genişlik duygusu uyandırmakta, heykelin kütlesi ve sergilediği ustalık ile temsil ettiği kahraman arasında tesadüfi bir bağlantı kurarak, belirli bir tarihsel ya da mitolojik olayın izleyici için ifade ettiği önemi aynı oranda arttırmaktadır. Kawa "çoğu zaman Kral Azhi Dehak'ın kesik başını tutuyor halde" tasvir edilir- gibi yeterince bilinmeyen ve yerel Kürtlerin kollektif belleğinde daha önce sınırlı bir yere sahip olan şahsiyetler, öncelikle heykeltraşın konusu ve bu konuyu sunarken kullanacağı boyutlar hakkındaki tercihi sayesinde, "yeni-keşfedilmiş" tarihsel kahramanlar mertebesine yükseltilmişlerdir. Kawa, Azhi Dehak yönetimine karşı başkaldıran efsanevi Pers kahramanıdır; bu ise, Azhi Dehak'ın ünlü bir oğlu olduğu Kawa'nın ise yabancı bir asi olduğu Kürt halkı için tamamen saptırılmış bir konu anlamına geliyor!

Burada hem tema hem de tarz açıkça ithal edilmiştir, zira antik Yunan efsanesinin ve Rönesans'ta Medusa'nın kesik başını tutan ünlü Persius heykellerinin etkisi altındadır. Orijinal Pers efsanesi, o yabancı kültür tarafından bile ölümsüz ve yenilmez biri olarak kabul edilen Azhi Dehak'ı öldürme şerefini hiçbir zaman Kawa'ya vermemiştir. Ne var ki, olgular sanatçının drama beğenisine uymamaktadır ve bu yüzden "sabittirler."

Heykeltraşların, tarihsel ve mitolojik karakterler hakkında kamu düşüncesinin oluşmasında oynadıkları bu paralel rol, toplum için en azından onların eserlerinin saf sanatsal değeri kadar önemlidir, ondan daha fazla önemli olmasa bile.

Ek Okuma ve Kaynakça

W. Kleiss, "Zur Topographie des 'Partherhanges' in Bisutun," *Archaologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge* 3 (1970); H. Luschey, "Zur Datierung der sasanidischen Kapitalle aus Bisutun und

des Monuments von Taq-i Bostan," *Archaologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge 1* (1968); S. Fukai ve K. Horiuchi, "Taq-i Bustan I-II," The *Tokyo University Iran-Iraq Archaeological Expedition Reports* 10-11 (Tokyo, 1969, 1972); W. Hinz, "Das sasanidische Felsreleif von Salmas," *Iranica Antiqua V* (1965); W. Hinz, "Das sasanidische Felsreleif von Tag-e Qandil," *Archaologische Mitteilungen aus Iran, Neue Folge* 6 (1973); E.H. Peck, "The Representation of Costumes in reliefs of Taq-i Bustan," *Artibus Asiae* 31 (1969); L. Vanden Berghe, "De ikonografische Betekenis van het sasanidisch Roksrelief van Sarab-i Qandil (Iran)", *Mededelingen van het Kon. Akad. Van Wetenshappen van Belgie* XXXV.1 (1973); B. Hrouda ve diğerleri, "Die Felsreliefs (Sarpoli Kasr-ı Şirin) I-IV," *Iran. Denkmaler* (Iran, Felsreliefs C, 1976), Lief. 7; H. Von Gall, "Neue Beobachtungen zu den sog. Medischen Felsgrabern," *Proceedings of Second Annual Symposium of Archaeological Research in Iran* (1974); W. Hinz, "Das sasanidische Felsrelief von Salmas," *Iranica Antiqua* V (1965); Robun Schneider, yay., *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991), bölüm 2.

MİMARİ VE ŞEHİR PLÂNLAMACILIĞI

Kalıcı evlerin yapımı, tarımın icat edildiği döneme kadar gecikmiştir, zira avcı-toplayıcı toplumlar av hayvanlarının peşinden gittikleri ve yabani ekinlerin olgunlaşmasına göre hareket ettikleri için böylesi ikâmetgahlara ihtiyaç duymuyorlardı. Mağaralar birer barınak işlevi görüyordu. Tarımın icadı ve hayvanların evcilleştirilmesi ise tam tersine, işlenen tarlaların yakınlarında kalıcı evlerin inşa edilmesini gerektiriyordu. İnsan yapımı barınakların ilk kanıtlarını görmek için, tarımın icat edildiği bölgelere bakmaktan daha mantıklı bir şey olamaz. En erken mimari yapı kayıtları, Orta Kürdistan'daki Qermez Dera ve Kerim Şar'da bulunan ve Eriha'daki en eski katmanlarla aynı zamana rastlayan Proto-Neolitik (M.Ö. 9300-8500) döneme ait kanıtlardır. Bunların yarısı yere gömülü çamurdan yapılma yuvarlak kulübelerdi. Çamur kerpiçlerini yapmakta kullanılan kalıplar Kürdistan'da çoktan kullanılıyorken, o tarihte henüz Eriha'da yoktu.

M.Ö. yaklaşık olarak 8 000 ile 6 000 arasında yuvarlak ev yapımının tek örnekliliği giderek bozulmakta ve yapımında taş yığınlarının kullanıldığı, dikdörtgen, çok odalı barınma üniteleri ortaya çıkmaktadır. Bunun, Kürdistan'a yeni gelen ve beraberinde bu yeni mimari tarzı getiren etnik bir unsurun dolaylı kanıtı olması mümkündür. Ne var ki, yuvarlak zemin plânı hiçbir zaman tam olarak ortadan kalkmamıştır.

Halaf Dönemi (M.Ö. 6 000-5 400) boyunca, evlerin yapımı yeniden daha eski dairesel tarza (*tholoi* olarak adlandırılır) yönelerek, geride kalan 2000 yılın dikdörtgen biçimindeki çok odalı plânını terketti. Etrafı çevrili, oldukça küçük, çapları 4,5 m ile 7,5 m civarında olan bu barınakların tek ailelik birimler olarak hizmet verdiğine inanılmaktadır. Öte yandan, Halaf tarzı bu yuvarlak evler, muhtemelen ailenin hayvan barınakları olarak bir taraflarına yapılan dikdörtgen eklemeler nedeniyle, tasarımları bakımından daha önceki dikdörtgen zemin plânı ile çakışmaktadır. İki eski tarzın tek bir Halaf barınak plânı oluşturmak için bu şekilde birleştirilmesi, genel olarak daha eski iki kültürün, pekâla da karma bir kültür olan Halaf dönemi kültürünün etkileyici sanatsal mirasını yaratmak üzere birleştirilmesi olarak da yorumlanabilir.

Halaf tarzı evlerde kullanılan malzemeler farklıydı ve yöreye düşen yıllık ortalama yağmur miktarına bağlıydı. Çamur kerpiçler, taş moloz ları ve kereste karışık biçimde kullanılıyordu. Çamurdan yapılma evler kubbe biçimindeki çatılara sahipken, diğer evlerin, örneğin: Yarım Tepe'deki evlerin, düz çatılar için ahşap çatı kirişlerini kullandıkları konusunda bol miktarda kanıt bulunmaktadır. Modern Kürt yerli köy mimarisi bundan çok farklı değildir, zira daha kurak bölgelerde çamur kerpiçler ve kubbeli çatılar, daha nemli ve yüksek yerlerde ise moloz taş duvarlar ve ahşap kirişli çatılar kullanılmaktadır. Bu her iki yöntemi birleştiren melez tarzlara, Halaf döneminde de olduğu gibi, iklimin bu iki uç noktası arasında kalan bölgelerde rastlanmaktadır. Çağdaş geleneksel yerli mimari ile Halaf dönemi mimarisi arasındaki tek temel farklılık yuvarlak zemin plânların olmayışıdır. Yuvarlak zemin plânları, yaklaşık olarak 2500 yıl önce Kürdistan'da başlayan Aryen yerleşim döneminin doruğunda tamamen ortadan kalktı. Dikdörtgen, tek veya daha yaygın olarak çok odalı barınaklar günümüzde geleneksel Kürt yerel mimarisinde bir norm haline gelmiştir.

Bölgeye gelen Medler ve Hint-Avrupa dillerini konuşan diğer halklar, hiç kuşkusuz kendi sanat ve kültürlerinin birçok tarzını Kürtlerin antik atalarından alıp kendilerine adapte etmişlerdir. Ancak bu halklar, Kürtlerle etnik olarak iç içe geçme süreci içinde, aynı zamanda kendi kültürel miraslarını da Kürtlere yansıtmışlardır ve mimari de buna dahildir. Kürdistan'ın kent mimarisi tarihindeki bu birleşmeden sonra gelen dönem, yani geride bıraktığımız 3000 yıllık dönemin incelenmesi, Kürdistan'ın içinde ve etrafında bulunan mevcut arkeolojik malzemeler sayesinde tercihen daha kolaydır.

Şehir plânlamacılığının ve mimarinin öğeleri kolayca teşhis edilip belgelenebilir. Asur güçleri tarafından kuşatılan Kürt şehirlerini betimleyen Asur kaya rölyeflerinin tümünde basit bir şehir plânı görülmektedir. Bu şehirler, şehri bölümlere ayıran ve saray ya da tapınağın bulunduğu tepenin başına kadar uzayıp giden pek çok (genellikle yedi) eşmerkezli duvarla birlikte tepelerde inşa edilmişti. Heredot'un (*Tarih 1:93-107*) verdiği bilgilere göre, Medler'in Hemedan'daki (antik Ecbatana) ünlü saray bahçelerinde de aynı tasarım kullanılmıştır ve burada, söz konusu eşmerkezli duvarlardan her biri farklı bir renge boyanmıştı (Heredot'a göre bu yapılar baştan aşağıya, altın, gümüş, beyaz, siyah, mor, mavi ve kırmızı renge boyanmıştı). Duvarların arasına yurttaşların evleri, bahçeler, çiçek bahçeleri ve muhtemelen hayvan barınakları kurulmuştu. Antik İrani dillerden, büyük ihtimalle Medce'de "her tarafı duvarla çevrili" anlamına gelen *pairi daeza* olarak adlandırılan bu tasarım modern Avrupa dillerindeki cennet sözcüklerine kaynaklık etmiştir; İngilizce'de (Yunanca aracılığıyla) *paradise*, Kuran'da *firdews*, modern Farsça'da *jaliz* (sebze bahçesi), Kurmanci Kürtçesinde *parez* (sebze bahçesi, Gorani Kürtçesinde *pardez* (çiçek bahçesi). Eski sözcüğün ikinci kısmını oluşturan *daeza* günümüze *deza* olarak ulaşmıştır ve Kürtçenin tüm lehçelerinde hâlâ dağ başında yapılan kale anlamına gelmektedir. Med başkentinin, yani özgün "Cennet'in" ortaya çıkarılan son iki duvar kalıntısı (siyah ve kırmızı duvarlar), 1967 yılına kadar Hemedan'da hâlâ ayaktaydı.

Kürt sanatında renklerin savurganca kullanımı bu bölümün çeşitli kısımlarında daha önce açıklandı, renklerin şehir yapılarındaki cömertçe kullanımı ise aynı olgunun devamından başka bir şey değildir.

Daha sonraki Mezopotamya zigguratları, özellikle de Elam, Asur ve neo-Babil zigguratları, Kürt dağlarındaki koca bir tepe şehrinin minyatür tasarımlarıdır. Bu ova halkları, tanrılar için yapay minyatür "dağlar" inşa etmişler ve eşmerkezli yükseklikteki binalar ve duvarlarla etraflarını çevirerek doruk noktaya tapınağı oturtmuşlardı. Onların bir kopyasını tamamlamak üzere, zigguratların duvarları, muhtemelen Zagros cennetlerindeki aynı düzenle boyanmıştı. Yedi katlı Asur Dur Şarukin (Kuzeydoğu Musul'da bulunan modern Korsabad Kürt köyü) zigguratının üç alt katmanı aşağıdan yukarıya doğru beyaz, siyah ve koyu kırmızı, mavi, turuncu, gümüş ve altın renge boyanmıştır. Bu, hayli kafa karıştırıcı bir durum. Heredot'un Hemedan'daki Med cennetlerine ilişkin kayıtları ile kıyaslandığında, kombinasyon bir hayli değişmiştir. Heredot kayıtlarında verilen renklerin düzeni doğru olmayabilir (zira Heredot'un burayı kendi gözüyle görmüş olması pek olası değil). Eğer Asurluların Zagros modellerinin ayrıntılarını korumakta ortodoks olduklarını kabul edersek, ki bu oldukça muhtemeldir, Yunanlının kayıtlarından vazgeçip Asur fiziksel kalıntılarına dayanmak gerekiyor. Öte yandan, Kürtlerin yerli dini olan Yarisanilik'te haftanın yedi gününe renklerin atfedilmesi ve yedi kutsal *avatar*'a atfedilen renklerin kırmızı, siyah, beyaz, mavi, mor (menekşe rengi), yeşil ve sarı (altın) olarak sıralanması söz konusudur. Pek isabetli bir karşılaştırma değil. Bana kalırsa, "cennetin" gerçek renklerini henüz keşfetmiş değiliz.

Klasik Kürt krallığı olan Kommagene'nin başkentinin, Nemrut Dağı'nın (Batı Kürdistan'da Adıyaman Şehrinin kuzeyinde) tepesine inşa edilmiş olması, Kürtlüğün birinci kriterine, yani yuvarlak bir tepe üzerine yerleşim yeri kurma kriterine zaten uygun düşmektedir. Bölgede yapılacak yeni kazılar eşmerkezli duvarların ortaya çıkarılıp, tasarımın tamamlanmasını sağlayabilir.

Modern zamanlarda, şehirlerin ve kasabaların tipik bir şekilde Kürt olan özelliği onların görünümü olmaktan ziyade, onların kuruldukları bölgenin görünümüdür. Antik kaya rölyefleri üzerinde betimlenen eski yerleşim yerleri gibi, onların modern muadilleri de, yakınlardaki tarlaları dikkate alacak bir rasyonelliğin en ufak kırıntısı olmaksızın tepelere, dağ yamaçlarına ve hatta uçurum kenarlarına kuruludur (*bkz. Ulusal Karakter*).

Kuzey Kürdistan'da, Ortaçağ şehri Beyazid (modern Doğubeyazıt) yakınlarında, Ağrı Dağı karşısında, yerden yükselen katmanlardan oluşan bir kayalıkta, Kürt hükümdarı İshak Paşa tarafından yaptırılan ve küçük özel bir camisi de olan muazzam saray kompleksi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kompleks, kubbeleri, minareleri, birkaç anıtsal kapısı, çeşitli yüksekliklerde avluları ve ahırları olan çok katlı sağlam bir taş yapıdır. Acemi bir göze göre, sarayın sanatsal tarzı Kafkas, Fars, Suriye ve Anadolu mimari öğelerini tek bir uyumlu yapıda toplamıştır. Usta gözlere göre ise, saray açıkça Hurri kökenli olan diğer pek çok dekoratif tarz ve plânı içermektedir. (Hurriler elbette Kürtlerin Aryen-öncesi atalarıydı. *bkz. Antik Tarih.*) Saraydaki mimari öğeler duvara girintili olarak yerleştirilen kare biçimindeki pencereleri, korkuluklu basamakları ve taştan yapılma tekli blok duvarları kapsamaktadır. Bu Huri tarzları daha sonra, Hitit, Urartu ve Ahameni Pers mimarisi tarafından da benimsenecekti ve günümüzde daha ziyade onlar aracılığıyla bilinmektedir. Tıpkı Aryen-öncesi

Kürt yöneticilerinin ya da Med yöneticilerinin sarayları gibi, İshak Paşa kompleksi de yüksek ve kayalık bir tepenin üzerine inşa edilmiştir.

Yüzey dekorasyonu üzerindeki yapay yabancı etkiye rağmen, aslında kompleksin plânı ve genel tasarımı büyük ölçüde, Güney Kürdistan'ın uzak kesimlerinde, örneğin Qala Yazdigird'de (muhtemelen Aryen-Stonavand adlı ünlü kale-şehir) tepelere yapılan klasik (Partiya) saray komplekslerine tekabül etmektedir. Qala Yazdigird'de üst yapının önemli bir kısmı tahrip olmuştur fakat zemin plânı, taş duvarlar ve Partiya dönemi (M.S. 226'da sona ermiştir) yapılarını andıran genel plânı, 2000 yıl sonra, Kuzey Kürdistan'da Osmanlı dönemine ait olduğu varsayılan İshak Paşa kompleksini açıkça öncelemektedir.

İshak Paşa kompleksi bu yüz yılın ilk yıllarına kadar iyi korunmuştu. Hoybun ayaklanmasının yenilgiye uğramasıyla birlikte, saray Türkiye Cumhuriyeti güçleri tarafından yağmalanarak kısmen tahrip edilmişti. O günden beri terkedilmiş olarak kalmıştır.

Süleymaniye'de son Baban Prensi Hamid Beg'in en önemli sarayının, 1958 yılındaki Irak devrimi esnasında yıkılmasından sonra, Orta Kürdistan'daki kraliyet saraylarının son örneği olarak Halepçe'deki Adile Hanım Sarayı geriye kalıyordu (*bkz. Erken Modern Tarih*). 1988 İlkbaharındaki savaş esnasında, tarihi Halepçe Şehriyle birlikte bu saray da ortadan kaldırıldı.

Öte yandan, Erdelanlar'ın kraliyet konakları ve onların Sanandaj'daki başlıca sarayı, pek çok değişikliğe uğrasa bile günümüze kadar varlığını kısmen korumuştur. Erdelanlar'ın 1867'de ortadan kaldırılmalarından sonra bu konaklar ve saray, hükümet binaları olarak hizmet etmiştir. Yeni bürokratik işleve uygun hale getirilmek üzere, konakların ve sarayın içi yeniden inşa edilmiştir. Daha zarif konaklardan biri yakın zamanlarda restore edilmiştir ve şu anda Sanandaj Müzesi olarak hizmet vermektedir.

Eski hükümdarlık zamanlarının bu kalıntılarının tümü yapısal olarak, çok katlıdır ve temel inşaat malzemesi de taştır. Fars etkisinden dolayı sık sık tuğlaların kullanıldığı Doğu ve Güney Kürdistan'da bile, taşlar tuğla biçiminde ve tuğla büyüklüğünde kesilerek kullanılmaktadır. Çok eski zamanlardan beri büyük konak bloklarının yaygın şekilde büyük mekânlar olarak kullanıldıkları Kuzey ya da Batı Kürdistan'da hiçbir zaman böylesine bir adaptasyon girişiminde bulunulmamıştır. Köy kulübeleri biçimindeki küçük özel evlerin inşasında taş molozlar kullanılmaktadır. Diyarbakır'daki (antik Amed) şehir duvarlarını oluşturan siyah bazalt megalitler sık sık Yunan-Roma yazarlarının dikkatini çekmiştir. Bu davarlar, geleneksel Kürt mimarisinin ve şehir plânlamacılığının hâlâ incelenmemiş boyutları hakkındaki birer ip ucu olarak büyük ölçüde ayaktadır.

Ek Okuma ve Kaynakça

E. J. Keall, "Qal'eh-i Yazdigird. A Sasanian Palace Stronghold in Persian Kurdistan," *Iran* V (1967); E. J. Keall, "Qal'eh-i Yazdigird: The Question of its Date," *Iran* XV (1977); R.H. Dyson, "Architecture of the Iron I Period at Hasanlu in Western Iran and its Implications for Theories of Migration on the Iranian Plateau," *Le plateau iranien et l'asi cetrale des origines a la conquete islamique* (Paris. Colloques internationauk du centre national de la recherche scientifiqe, No. 567, 1976) içinde; T. Cuyler Young, "Thoughts on the Architecture of Hasanlu IV," *Iranica Antiqua* VI

(1966); C.L. Goff, "Excavations at Baba Can, the Architecture of the East Mound," *Iran* XV (1977); Bachman, J., *Kirchen und Moschen in Armenien und Kurdistan* (Leipzig, 1913); Glenn M. Fleming, "The Ecology and Economy of Kurdish Villages," *Kurdish Times* IV.1-2 (1991).

Genel Kaynakça

Diyasporadaki Kürt sanatçıları hakkındaki çok değerli bir başvuru kaynağı için bkz. Robin Schneider, yay., *Kurden im Exil: Ein Handbuch kurdischer Kultur, Politik und Wissenschaft* (Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, dem Haus der Kulturen der Welt und medico international, 1991), bölüm 2; L.D. Levine ve T.C. Young, Jr., yay., *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* (Malibu, Kaliforniya: Bibliotheca Mesopotamica, cilt 7, 1977); P.R.S. Moorey, yay. *Excavation in Iran, the British Contribution* (Oxford: Oxford University Press, 1972); R.D. Barnett, "Median Art," *Iranica Antiqua* II.1 (1962); *The Cambridge Ancient History*, 3.baskı (New York: Cambridge University Press, 1964); R. Ghirsman, *Iran. Protoiranier, Meder, Achameniden* (Münih: Universum der Kunst, 1964); T.F. Aristova, "Ocherki kul'tury i byta kurdskikh krest'yan Irana" ("İran'daki Kürt Köylülerinin Kültürleri ve Yaşam Tarzları Üzerine Bir İnceleme"), *Trudy Etnografii Miklukho-Maklaya* 39 (Moskova, 1958);); *Kurdnasi: A Journal of Kurdish Studies*, New York'taki Amerikan Kürt Çalışmaları Derneği'nin altı aylık akademik yayını.

Mehrdad R. Izady Harvard Üniversitesinde Yakın Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Fakültesinde Öğretim görevlisidir. Tarih, Siyasal Bilimler ve Coğrafya alanlarında lisans yapan Izady, Uluslararası Olaylar, Coğrafya ve Ortadoğu Çalışmaları alanlarında mastır yapmıştır. Doktorasını Colombia Üniversitesinde, Ortadoğu Çalışmaları üzerine vermiştir. Bugüne kadar sayısız konferanslar veren Izady, ABD Kongresi'nin Kürtlerle ilgili alt komitelerinde iki kez bilirkişi olarak dinlenmiştir. *Kurdish Times* ile *The Middle East Journal'da pek çok makalesi çıkmıştır. Ayrıca Encyclopedia of Asian History*'ye de katkıda bulunmuş, Kürtlerin dağılımını gösteren haritalar yayımlamıştır.

ISBN 975-6876-40-9
9 789756 876404